

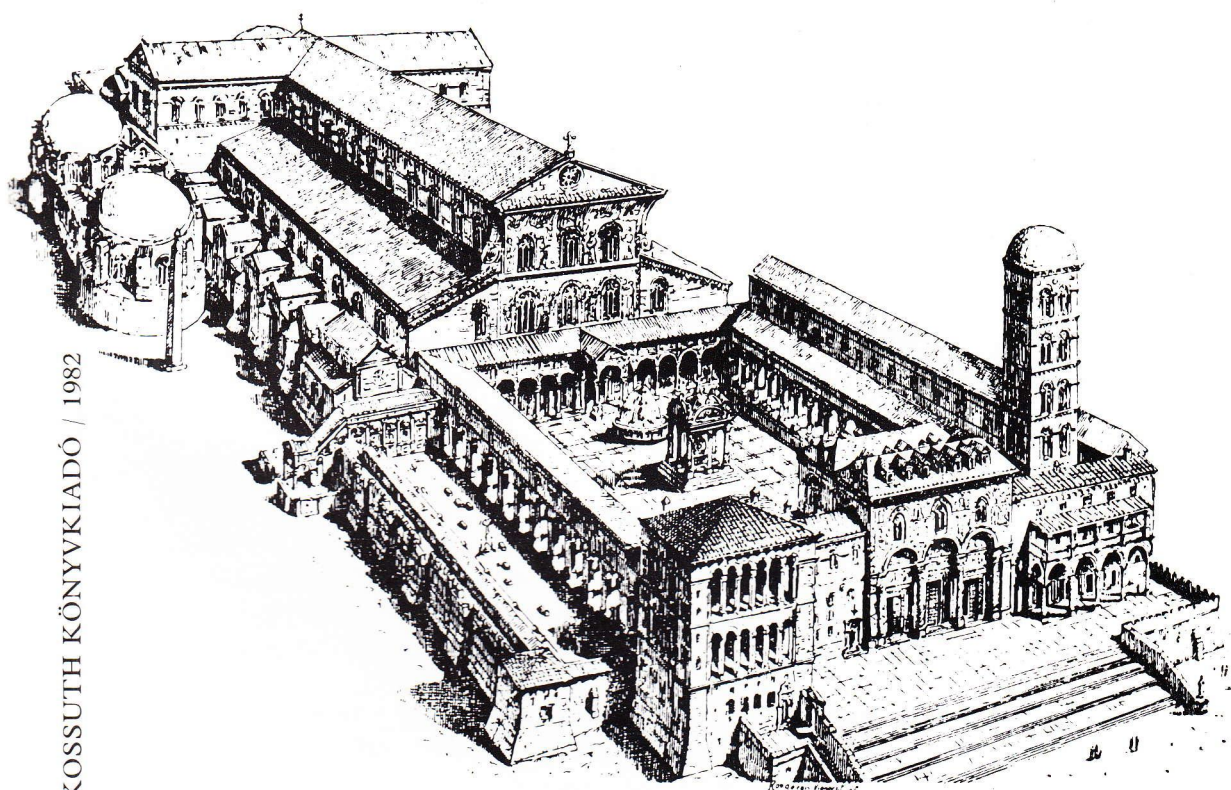
Gergely Jénő

A PÁPASÁG TÖRTÉNETE

KOSSUTH

Gergely Jenő

A PÁPASÁG TÖRTÉNETE

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ / 1982

LEKTORÁLTA: GECSE GUSZTÁV ÉS ZSIGMOND LÁSZLÓ

ELŐSZÓ

Az utolsó konklávé végeredménye 1978 őszén nemcsak az egyetemes katolikus közvéleményt lepte meg, hanem a világpolitika résztvevői is felfigyeltek rá. A krakkói bíboros érsek pápává választása érthetően a magyar katolikusok, de mondhatni, hogy az egész magyar közvélemény számára is a szenzáció erejével hatott. Igaz, hogy egy nem olasz pápa eljövételét már évtizedek óta jósolták a szakértők, mégis, amikor ez bekövetkezett, meglepetésszámba ment.

II. János Pál pápa megválasztása óta nemcsak szülőhazája iránt tanúsít megkülönböztetett figyelmet, hanem kitünteti érdeklődésével a magyar egyházat, a magyar katolicizmust is. Más oldalról, a szocialista Magyarország és a hazai katolikus egyház kapcsolatai közismerten jól fejlődtek és fejlődnek. Azt bizonyítják, hogy a szocialista társadalom építése nem feltétlenül jár együtt az állam és az egyház konfliktusaival. Az utóbbi évtizedek politikai gyakorlata bizonyítja, hogy a szocialista társadalomban a marxista és a keresztény világnézetet vallók konstruktív együttműködése lehetséges és szükséges az egész társadalom jólétének növeléséhez, a szocialista nemzeti egység erősítéséhez, hazánk és az egész nép javára.

Ezeknek a kölcsönös el- és felismeréseknek a gyümölcsei voltak, hogy annak idején Kádár Jánost a Vatikánban fogadta VI. Pál pápa, és hogy a Vatikán legmagasabb szintű küldöttsége – élén Casaroli bíboros államtitkárral – a háború befejezése óta először ellátogatott hazánkba 1980 őszén.

A fentiek önmagukban is indokoltá teszik, hogy a pápaság iránt megnövekedett természetes érdeklődést valamilyen formában igyekezzünk kielégíteni. A Vatikán és hazánk mai pozitív kapcsolatai, a hazai katolikus egyház és az állam rendezett viszonya megérlelték a lehetőséget annak, hogy elfogulatlan, a tudomány eredményeit szem előtt tartó, a széles olvasóközönség számára hozzáférhető, marxista igénnyel íródott könyv szülessen a pápaság kétezer éves történetéről.

A mai magyar olvasó a pápaság történetéről csak könyvtárak mélyén fekvő, vagy inkább elfekvő – s tegyük hozzá: nemcsak szemléletükben elavult – könyvekben olvashat. (Nem vonatkozik ez természetesen azokra, akik valamelyik világnyelven is olvasnak.) Ezért vállalkoztunk arra, hogy lehetőleg objektíven és tényszerűen, elfogadható terjedelemben és érthető stílusban összefoglaljuk – hasonló kísérletek nyomán – a pápaság történetét.

A munka természeténél fogva nem ígérkezett könnyűnek, hisz olyan témáról van szó, amelynek értékelésében óhatatlanul megoszlanak a vélemények. A marxista állásponttól széles skála vezet a laikus álláspontig. A keresztény szerzők táborán belül

pedig nemcsak a katolikus és a protestáns nézetek térnek el egymástól, hanem a katholicizmuson belül a tradicionalista és a modern irányzatok is.

A pápasággal kapcsolatos egyoldalú nézetek, elképzelések kialakulásához és megszilárdulásához a polgári történetírás szolgáltatta az alapokat, amely a pápaságban kizárólag a középkori feudalizmus és a maradi eszmék görcsös védelmezőjét látta. Támogatta az ilyenfajta nézeteket az elfogultan felekezeti protestáns történelem-szemlélet is, sőt az ortodox egyházak egyháztörténeti írói sem segítették elő az objektívebb szemléletmód kialakítását. Így a katolikus szellemű egyháztörténet még inkább apologetikus jellegű volt.

A marxista történetírás más szempontok szerint fogott a pápaság történetének vizsgálatához, ám végső soron a marxisták nagy része is magáévá tette a hagyományos polgári előítéleteket és értékítéleteket. Így munkánk során nemcsak az ismert, illetve a kevésbé ismert tények tengerén kellett eligazodni, hanem törekednünk kellett arra is, hogy a szélsőséges álláspontok torzulásait kikerülve, az igazsághoz ragaszkodva, de senki meggyőződését sem sértve kövessük a történés folyamatát.

A könyv forrásbázisául szolgáló irodalom feltárásához elsősorban a bécsi Nationalbibliothek, valamint a hazai közkönyvtárak (főleg az Egyetemi Könyvtár) és az egyházi gyűjtemények kínáltak gazdag lehetőségeket. Levéltári kutatás a szerzőnek nem állt szándékában, hisz a könyv műfaja ezt nem tette sem szükségessé, sem lehetségesé: még az is szinte megoldhatatlan nagyságrendű feladatnak tűnt, hogy a szaktudomány részeredményeit, a különféle világnézeti alapról készült szintéziseket egymással szembesítsük.

A feldolgozás során a tárgyszerűségnek, az elméleti, elvi és szakmai követelményeknek csak lektoraim igen hathatós és önzetlen segítsége révén sikerült eleget tennem. Elsősorban is köszönettel tartozom Zsigmond László akadémikusnak, kedves professzoromnak, aki még az egyetemen érdeklődésemet az egyháztörténeti diszciplína felé irányította. Mostani részletes lektori bírálata alapvető elvi útmutatásaival és tényszerű, a valóság bonyolultságát érzékeltető mivoltával nagyban hozzájárult a kézirat fogyatékoságainak szándékolt csökkentéséhez. Ugyancsak köszönettel tartozom másik lektoromnak, Gecse Gusztáv kandidátusnak, a neves vallástörténésznek, aki nemcsak nagy tárgyi ismeretanyagával segített a munka véglegesítésében, hanem a tudományos ismeretterjesztés terén szerzett tapasztalatainak átadása révén is.

Remélem, hogy könyvem nem távolítja, hanem közeledni segíti egymáshoz a hívő és a nem hívő olvasókat, és így szerény, de őszinte hozzájárulás lesz a közös céljainkat szolgáló dialógushoz.

A szerző

Budapest, 1981. október.

MI A PÁPASÁG?

Macaulay írja a neves protestáns történésznek, *Leopold Rankénak* a pápák történetéről szóló könyvéről: „Nincs és sohasem volt ezen a Földön olyan műve az emberi államalkotó képességnek, amely annyira megérdemelte volna a tanulmányozást, mint a katolikus egyház.” (*T. B. Macaulay: A pápaság.* Budapest 1904. 3. old.) A hívő és nem hívő emberből a katolikus egyház – élén és középpontjában a pápával – ma is nagy érdeklődést vált ki. A *kereszténység* a mai ember számára nemcsak mint világvallás jelentős, hanem azért is, mert kétezer éves kultúrtörténeti szerepe mellett *szervesen összefonódott a világtörténelemmel.* A kereszténység számára ez a kapcsolat mindig lényegbevágó, de egyben a leginkább problematikus kérdés is volt.

A szellemi és a világi hatalom megosztásának (dualizmus) elve és gyakorlata a kereszténység alapelvei közé tartozik, a katolicizmus megalapítójának tekinthető *Pál apostol* révén. A világtörténelem sorsfordulóinál a kereszténység és az egyház újra meg újra – s tegyük hozzá, eredményesen – megküzdött az oldás és kötés számára létkérdést jelentő feladatával. Ez a kapcsolatteremtés a történelemmel egyben a kereszténység (különösen a nyugati kereszténység) megkülönböztető jegye is más vallásokkal szemben. A kereszténység sohasem akart testetlen, csak spirituális vallás lenni, amely nem játszik szerepet a történelemben, az emberi társadalom alakításában, hanem csak menekülést jelent a történelemből, kivonulást kínál a társadalomból. A kereszténység, az egyház és a pápaság története így szorosan összekapcsolódott a történelem egész folyamatával.

A történeti vizsgálódás megkezdése előtt célszerű tisztáznunk azt, hogy mit is ért a hivatalos egyházi felfogás pápa alatt, miben határozza meg a pápaság fogalmát.

A *pápa elnevezés* a görög atya szóból származik. Az első évszázadokban a pápa megnevezést használta valamennyi püspök, sőt kezdetben az egyszerű áldozópapok is. Ennek először görög változata terjedt el. Amikor a nyugati latin világban is kialakult az episzkopális egyház, itt ennek a későlatin papa (atya) változat felelt meg. (Az atya megjelölés a magyar nyelvben ma is használatos a katolikus pap megszólítására.) A pápa elnevezés még a VI. században is megillette a püspököket, így pl. a ravennai püspök 570-ből fennmaradt síremlékén is ez a felírás olvasható. *A VII. századtól viszont a pápa elnevezés már kizárólag csak a mindenkori római püspököt illette meg:* a névhasználatban történt változásban is kifejezésre jutott a pápai primátus kialakulásának a folyamata.

A katolikus tanítást a pápaságról (és az egyházzal) a középkori és újkori állapotnak megfelelően a legvilágosabban az *I. Vatikáni Zsinat* (1869–1870) fejtette ki. Bizonyos változást jelent e tekintetben is a *II. Vatikáni Zsinat* (1962–1965) egyházzal szóló konstitúciója, amennyiben ismét előtérbe állította a püspöki kollegialitást az egyház vezetésében.

A dokumentumok szerint a pápa *Szent Péter* utóda a római püspökségben, és ezzel az egész egyház feletti jogi (jurisdictionalis) felsőbbségben. Rendi hatalma (ti. a papi renden belüli hatalma) püspöki hatalom, elsőbbsége azonban nem tiszteleti elsőbbség. A pápa hatalma az egész egyházra kiterjedő legfőbb és teljes joghatósági hatalom, amely minden emberi hatalomtól független, nemcsak hitbeli és erkölcsi dolgokra, hanem az egyház kormányzatára is vonatkozik. Az egykori magyar bíboros hercegprímás, a kiváló egyházjogász, Serédi Jusztinián így foglalta össze a pápa törvényhozó, igazságszolgáltató és tanító hatalmát: „A római pápa mint Krisztus Egyházának látható feje, Krisztus akarata szerint legfőbb, teljes, egyetemes és közvetlen joghatóságot gyakorol az Anyaszentegyház minden része és minden tagja felett az összes hit- és erkölcsi, továbbá fegyelmi és egyházkormányzati ügyekben...” (A 218. kánon értelmezését lásd *Serédi Jusztinián* : Mi a Római Kúria? Magyar Katolikus Almanach 1928. 46. old.)

Mi ennek a pápai főhatalomnak (primátusnak) a konkrét tartalma?

A pápa a *legfőbb törvényhozói hatalom* az egyházban: a pápa (és az egyetemes zsinat) minden állami jóváhagyástól, tetszvényjogtól (placetum) függetlenül az egész egyház, vagy annak részei számára törvényt hozhat, azt értelmezheti, megváltoztathatja, alóla felmentést adhat. A zsinatok és a pápák által alkotott fegyelmi törvények a *kánonok*. Ezeket külön kánongyűjteményekben gyűjtötték össze. (A chalcedoni zsinatnak 451-ben már volt ilyen gyűjteménye. A középkori kánonjogot a több ízben is kiadott *Corpus Iuris Canonici* foglalta össze; talán leghasználhatóbb változata az 1876–1884-es lipcsei kiadás.) A római katolikus egyház 1918. május 19-e óta érvényben levő törvénykönyvét, a *Codex Iuris Canonici*t a X. Pius pápa által 1904-ben felállított kodifikáló pápai bizottság – Gasparri bíboros vezetésével – állította össze, és XV. Benedek 1917. május 27-én szentesítette és hirdette ki. A katolikus egyház törvényeinek forrásait utoljára a két világháború között, és nagyrészt Serédi Jusztinián közreműködésével adták közre 9 kötetben, *Codicis Iuris Canonici Fontes* címmel. (Róma 1923–1929. 1–7. köt. szerk.: P. Gasparri; 8–9. köt. szerk.: Serédi J.)

A pápáé az egyházban a *legfőbb tanítói hatalom*. A hit- és erkölcsi ügyekben a pápa elveti a tévtanokat, tehát őrzi a tan tisztaságát; vezeti a hitterjesztést (missziókat); az egyetemes zsinatot (az első nyolcat a császárral együtt) összehívja, tárgyalásait személyesen vagy megbízottai útján vezeti, döntéseit, határozatait megerősíti, a zsinatot elnapolja vagy feloszlatja.

A tanítás tárgya az isteni kinyilatkoztatás, amelynek letéteményese az *egész egyház*. Az egyház a kinyilatkoztatást ünnepélyes vagy rendes tanításán keresztül adja elő. Ünnepélyes tanításnak azt a ritka alkalmat nevezik, amikor az egyház valamilyen *dogmát* (hitigazságot) kinyilvánít. Ez kétféleképpen történhet: vagy az egyetemes zsinaton, vagy pedig a pápa ex cathedra (tanítószékéről) történő nyilatkozatain kereszt-

tül. Az egyetemes zsinatnak (és az I. Vaticanum – 1870 óta a pápának ex cathedra) a hit és erkölcs kérdésében az egész egyházra érvényesnek kijelentett tanításai *tévedhetetlenek* (infallibilitás).

A pápa birtokolja a *legfőbb bírói hatalmat* az egyházban. Minden peres ügy már első fokon a pápa elé vihető. Egyedül ő illetékes a bíborosok, pápai követek és bűnügyekben a püspökök fölött. Harmadfokú bíraskodást gyakorol a hozzá fellebbezett egyházi perekben. Tilos a pápa ítéletével szemben világi hatósághoz fordulni.

A pápáé a *legfőbb kormányzati hatalom* az egyházban: ő alapítja, változtatja meg és szünteti meg a püspökségeket; kinevezi, megerősíti, áthelyezi, leteszi a püspököket; betölti a hivatalokat; legfőbb fokon kezeli az egyházi javakat; a boldoggá és szentté avatás jogát gyakorolja.

A pápa egyházon belüli funkcióját a legvilágosabban a francia Joseph de Maistre : Du Pape (Párizs 1819) című könyvében fejtette ki. A túlzásokat leszámítva is a lényeg igaz: a katolikus egyház egyetemességének (univerzalizmusának) és egységének letéteményese a pápa. Miután a pápa az egyház egységének záloga, a pápai hatalom is szuverén. A pápa révén az egyházban a részek is az egész erejével cselekednek. A pápai egyeduralom az egyházon belüli törvényesség és rend fenntartásához is szükséges. A római egyház egyeduralmi, amely sem demokráciát, sem arisztokráciát nem tűrhet meg. A pápa nélkül nincs egyetemes zsinat sem. Így azután az egészzet megtestesítő pápai egyeduralmi kormányforma velejárója a tévedhetetlenség.

Szalézi Szent Ferenc szerint „az egyház és a pápa egy”. De Maistre azt írja, hogy a pápa nélkül nincs igazi kereszténység, „a pápa szükséges, egyetlen és kizárólagos atyja a kereszténységnek. Ő van birtokában az ígéretnek, vele elvész az egység, vagyis az egyház.” (J. de Maistre : A pápáról, Pest 1867. 360. old.) A pápai hatalom természeté szellemi, eredete isteni, mert minden szuverenitás isteni. A pápai szuverenitás volt a forrása az európai keresztény egyeduralkodóknak, ezért de Maistre szerint a pápa a világi hatalom felett áll.

A pápának az egyetemes egyházfőségét jelentő hatalma még a következő *regionális hatóságokkal* egészül ki, pontosabban jár együtt: a *mindenkori pápa Róma város püspöke, a római egyháztartomány érseke, Itália primása, a Nyugat patriarchája*. Ezek a funkciók történetileg is ebben a sorrendben alakultak ki és kötődtek a római püspökséghez, majd végül az egyetemes primátushoz vezettek. (A pápa a római egyházmegyét a Vicarius Urbis címet viselő bíboros által kormányozza.)

A pápa egyetemes egyházfősege és regionális egyházkormányzati funkciói a történelem során – az Egyházi Állam, a *Patrimonium Sancti Petri* kialakulásától 1870-ig, annak megszűnéséig – szervesen összekapcsolódtak a pápai állam *világi egyeduralkodójának* (szuverénjének) a funkciójával. A nem örökletes monarchiaként létező egyházi állam kormányzata az idők folyamán változott, de természetét tekintve mindig monarchikus és abszolutisztikus volt. A *Lateráni szerződés* (1929) értelmében újjászervezett pápai állam, a *Vatikánváros* csak jelképe a pápák világi hatalmának, függetlenségének. (A Vatikánvárost a pápa általános helynök útján kormányozza.)

»TU ES PETRUS...«

[AZ EPISZKOPÁLIS EGYHÁZ KIALAKULÁSA AZ I–III. SZÁZADBAN]

A történet kezdete a legendák homályába vész. A tudományos kutatás a forrásokhoz visszanyúlva és a szövegek újabb elemzésével igyekszik a történeti kritika módszerével a homályt eloszlatni és bizonyítani a kereszténység történetiségét, feltárni keletkezésének társadalmi okait és bemutatni az egyházzá szerveződés stádiumait, beleértve a római püspök pápává válásának hosszú folyamatát is.

A pápaság kialakulásának folyamata az ősegyház megszűnéséhez nyúlik vissza. A római püspökök történetéről is csak az episzkopális egyház létrejöttétől, a püspöki intézmény létezésétől kezdve beszélhetünk. Ahhoz tehát, hogy megértsük a pápaság keletkezésének történeti szükségszerűségét, a katolikus egyház keletkezésének történetét kell felvázolnunk.

A KERESZTÉNYSÉG KELETKEZÉSE ÉS AZ ŐSEGYHÁZ

A keresztény egyházak hivatalos tanítása szerint a kereszténység és az egyház *Palesztinában* keletkezett, *Augustus* (i. e. 31–i. sz. 14.) és *Tiberius* (i. sz. 14–37.) császár uralkodása idején. Palesztina, amely földrajzi helyzeténél fogva hol Egyiptom, hol a mezopotámiai államok, később a Római Birodalom terjeszkedő politikájának függvénye volt, i. e. 586-tól kezdve szinte állandóan idegen uralom alatt állt. A Palesztinát lakó zsidó törzsek sohasem adták fel a reményt, hogy visszaszerzik függetlenségüket. A zsidókat megszabadító, megváltó Messiásra vártak. A messiási eszme mély gyökeket vert, és a történelmi körülményekhez idomult.

Pompeius római hadvezér i. e. 63-ban elfoglalta Jeruzsálemet, és Palesztinát Syria provinciához csatolta. Az edomita származású, Róma-barát *Heródes* uralkodása alatt fokozott erővel támadt fel a zsidó nép körében a szinte egzaltált vágya a rég várt Messiás után. Ilyen körülmények között lépett fel a kereszténység hirdetője és megalapítója, a *Názáreti Jézus*. Az erről szóló legalapvetőbb dogmatikai megállapításokat a Niceai Hitvallás (a hiszekegy) tartalmazza. A részletes tanítást viszont a négy evangélium (a három szinoptikus: *Máté*, *Márk* és *Lukács* evangéliumai, amelyek i. sz. 70 után keletkeztek, és az I. század végén íródott *János*-evangélium) tartalmazza, de ezek csak a II. század második felében váltak mérvadókká. (Az euaggelion szó a görög klasszikusoknál – pl. Homérosznál – a jó hír hozójának adott jutalmat jelentette. Az Újszövetség örömhírnek, evangéliumnak nevezte a Krisztusról szóló és tőle származó tant, illetve a tan terjesztését.)

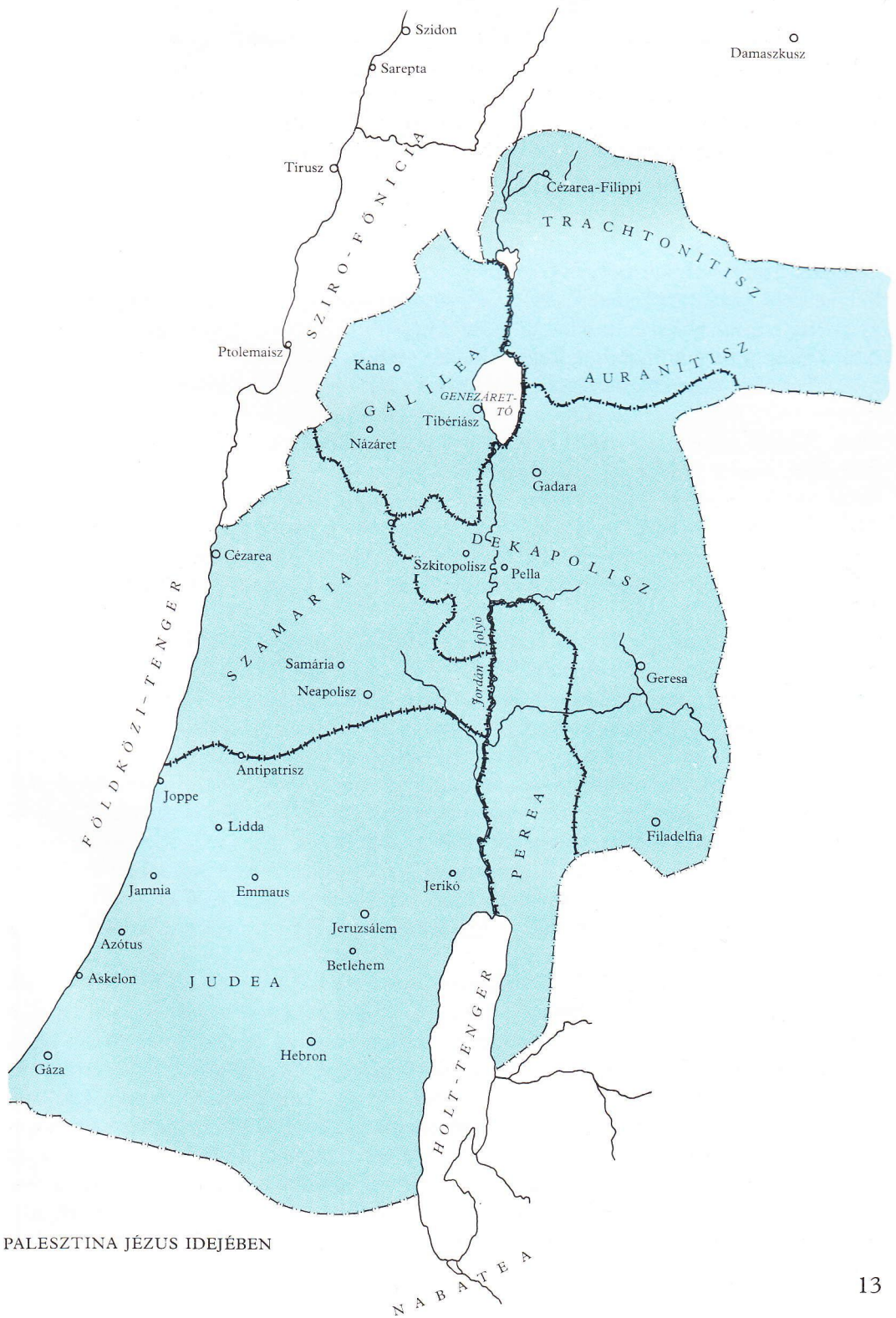
SZENT PÉTER SZOBRA A RÉGI SZENT PÉTER-BAZILIKÁBÓL

Jézust ma már a marxista irodalom nagy része is történeti személynek tekinti. Az egyházi hittételek és egyházszervezeti elvek megfogalmazásában azonban nagyobb szerepük volt a *Pálnak* tulajdonított leveleknek és a negyedik evangélium (János) kinyilatkoztatásainak, mint a krisztusi tanítást elsőként megfogalmazó szinoptikusok apokaliptikus propagandájának. A monarchikus egyház krisztusi alapítását a katolikus teológia főleg a Máté-evangéliumra hivatkozva fejlesztette ki. Máté szerint, amikor Jézus Cesarea környékén, a Jordán mellett volt tanítványaival, akkor mondta Simonnak: „De én is mondom néked, hogy te Péter [kőszikla – G. J.] vagy, és ezen a kősziklán építem fel az én anyaszentegyházamat, és a pokol kapui sem vesznek rajta diadalmat. És néked adom a mennyek országának kulcsait, és amit megkötysz a földön, a mennyekben is kötve lesz, és amit megoldasz a földön, a mennyekben is oldva lesz.” (Máté 16, 18–19. Az Ó- és Újszövetség szövegét a Károli-féle Biblia 1926-os budapesti kiadása alapján idézzük.) A középkor vége óta büszkén hirdeti a Róma földjére lépő zarándokoknak a Péter sírja fölé emelt monumentális bazilikában Michelangelo kupolája alatt a latin felirat: „*Tu es Petrus et super hanc petram aedificabo ecclesiam meam, et tibi dabo claves regni coelorum.*”

A tanítást értelmezve tehát az egyház emberekből álló látható társaság, amelynek fenntartó ereje a *tekintélyben* rejlik. A szikla (Péter) maga a tekintély, az egyház alapja. A tekintélyelvűből következik, hogy a tekintély megtestesítője a szervezet feje is egyben. Mit jelképeznek a mennyek országának kulcsai? A kulcs a jog és a hatalom jelképe. A ház (az egyház) kulcsa azé, akié a ház. A kulcsot őrző tekintély Péter, s utódai, a pápák. Mit jelent az oldó és kötő hatalom? Ez Péter monarchikus kormányzói hatalmának a bizonyítéka. Az ősi zsidó rabbiirodalomban és általában a keleti népeknél az oldás és kötés közhasználatos jogi kifejezés volt a törvényhozás, ítélkezés, kormányzás és a hivatalos írásmagyarázat jogszerű ténykedéseinek a jelölésére. Egyszerűen a tekintély szavával való döntést jelentette. A hierarchikus egyház elemei felismerhetők *Lukács evangéliumában* és az *Apostolok cselekedeteiben* is. Péter azért vált központi figurává, mert a kompromisszumok embere volt, és magát a karizma hordozójának nyilvánította. (Ap. csel. 15. 5–31.)

Péter tekintélyével szemben azonban olvashatjuk *János evangéliumát* Péter ismételt megingásairól (18. 25–27; 19. 26; 21. 15–24), mert János magát tekintette a legjobb és a leghűségesebb tanítványnak. Krisztus valamennyi apostolnak (és utódaiknak, a püspököknek) egyenlő mértékben megadta az apostoli küldetést és az egyházkormányzati jogosultságot. Akkor viszont miért lett szükség Péter elsőbbségére? Szt. Cypriánus karthágói püspök (meghalt 258.) szerint azért, hogy a kollegialitás mellett az *egyház egysége* kitűnjék és megmaradjon. Péter mint apostol a többiekkel egyenlő volt, de a Péternek adott *különleges hatalom az egyházon belül alkotmányjogi természetű*, és mint ilyen, örökletes. A pápaság primátusának – a történetileg kialakuló tekintélyelvűnek és gyakorlatának – elsődleges funkciója tehát megőrizni az egyház kormányzati és tanítási egységét.

A katolikus egyház fent ismertetett sarkalatos dogmája ma is az *apostoliságról szóló tanítás*. Kimutatható viszont, hogy a 12 apostolról szóló legendák csak a II. század első felében tűntek fel. (Az Izrael 12 nemzetségét szimbolizáló apostoli kollégium

PALESZTINA JÉZUS IDEJÉBEN

képe a középső páli levélcsoportban bukkan fel.) Az apostoli konstrukció nyilván akkor keletkezett, amikor a valóságban is kialakult az episzkopális egyház, s ezt a tényt legitimálták az apostoli eredettel.

A történeti fejlődés fő vonalainak rekonstruálásánál nekünk abból kell kiindulnunk, hogy *a kereszténység földrajzilag Palesztinában, időben pedig az I. század első felében keletkezett*. A Jeruzsálemben alakult első keresztény gyülekezet tagjai *kizárólag zsidók* voltak, akik szoros kapcsolatban maradtak a vallásos zsidósággal, és maguk is megtartották Mózes törvényeit. A legkorábbi jeruzsálemi és judeai keresztény gyülekezetek szociális összetételüket tekintve *szegény hívekből* állottak. A keresztények szociális helyzetéből, valamint Judea római elnyomásából következett, hogy az őskeresztények gyűlöltek a gazdagokat és az ő hatalmukat is képviselő Rómát. Helyzetük jobbrafordulását a Római Birodalmat megdöntő Messiás eljövetelétől várták.

A világ vége közeli elérkezésének hite, a hatalom- és gazdagságellenesség következménye volt, hogy *az első keresztények* javaikat pénzzé tették és *vagyonközösségben éltek*. A gyülekezetek szociális helyzetével állott összefüggésben a közösségek belső *demokratizmusa*. Így az első keresztények között nem voltak klerikusok és laikusok, nem voltak tisztségviselők, hanem mindenki taníthatott, prófétálhatott a kultuszt jelentő közös étkezésen, az *agapén*. Az egymástól független és jobbára elszigetelt keresztény gyülekezetek nem lehettek egységesek a tanítás tekintetében sem. Ezért tanításuk alakulására döntően az a társadalmi és politikai környezet hatott, amelyben működtek.

A korai keresztény gyülekezetek már a zsidó háború időszakában (66–70), de még inkább utána kapcsolatba kerültek a *Palesztinán kívüli zsidó diaszpórával*. A zsidó felkelés leverése, Jeruzsálem 70-ben történt elpusztítása szétszórta a palesztinai zsidó-keresztény gyülekezeteket. A menekülők elsősorban a birodalom keleti provinciáiban kerestek és találtak új otthont. Ebben az időben már nagyszámú zsidó élt Palesztinán kívül, elsősorban a kereskedelmi gócpontokban, a nagyvárosokban, így Damaszkuszban, Antiochiában, Alexandriában, Athénban, Korinthosban, a kisázsiai partvidék városaiban, de magában Rómában is. A zsidó függetlenségi mozgalommal összefonódó harcos messianizmusra – a fegyveres felkelések kudarcai következtében – kiábrándulás következett; a válságból a kiút a valóságból a képzeletbe való menekülés volt. A szabadulás vágya így fokozatosan egy transzcendentális világba helyeződött át.

A Palesztina határain túllépő kereszténységnek annak érdekében, hogy ne váljék egy kis zsidó szektává, *szakítani kellett a zsidó (judaikus) gyökerekkel*. (Ez volt az első oldás.) A változás azonban nem ment könnyen. A zsidó keresztények nagy része (akik a hagyományok szerint Pétert és az apostolok többségét tekintették vezetőiknek) nem nézte jó szemmel a missziónak a pogány – főleg a hellenisztikus – világ felé való eltolódását. Ezek ezért a mózesi törvények megtartását kötelezőnek tartották a pogányokból kereszténnyé lettek számára is. A kereszténység további terjedése tehát a zsidók ellenállásába ütközött. Ugyanakkor egyre nagyobb számú nem zsidó (ún. pogány) csatlakozott hozzájuk. Ez annak a Pál apostol nevével fémjelzett (paulinus) irányzatnak kedvezett, amely nem tartotta szükségesnek a mózesi törvény megtartását

sem a zsidókból, sem a pogányokból lett keresztények számára, sőt azt egyenesen károsnak minősítette.

A judaizmushoz való viszony problémája tükröződik az állítólag az i. sz. 49-ben Jeruzsálemben tartott ún. apostoli zsinatról szóló legendában. A zsinaton eszerint maga Péter elnökölt. Összehívására az Antiochiában keletkezett vita miatt került sor: arról kellett dönteni, hogy a megkeresztelt pogányok kötelesek-e megtartani a zsidó törvényt. Az apostolok tanácskozása – tehát az egyház kollegiális vezető testülete – úgy döntött, hogy nem! A jeruzsálemi zsinat nemcsak e döntés miatt fontos, hanem azért is, mert fényt vet Péter vezető szerepére, a primátus igényére. A zsinat, a kollegiális vezető testület ekkor még együtt dönt Péterrel, hisz még nem alakult ki a monarchikus egyház.

A 116–117-es második zsidó felkelés meggyorsította a judaikus kereszténység elválását a paulinustól. A zsidó keresztények számszerűleg is kisebbségbe szorultak. A szakításhoz a végső lökést a 132-ben kirobbant és 135-ben vérbe fojtott *Bar Kochba-féle zsidó lázadás* adta. Az ezt követő üldözések arra készítették a megkeresztelteteket, hogy minden közösséget megtagadjanak a zsidókkal. „Ez a fordulat döntőnek bizonyult: lehetővé tette, hogy a kereszténység egy törzsi-népi vallás kereteiből teljesen kibontakozva az egész birodalom minden népére kiterjeszthesse hatását.” (Gecse G. : Történelem és kereszténység. Budapest 1977. 32. old.)

AZ EPISZKOPÁLIS EGYHÁZ KIALAKULÁSA

A zsidóságtól emancipálódó kereszténységet a hellenizmussal történő találkozása tette a birodalom számára univerzálissá. (Pl. a birodalomban a Biblia is először görög nyelven terjedt el.) A keleti (gnosztikus) vallások beáramlása a Római Birodalom hódításai nyomán gyorsult fel és a II. században – tehát a kereszténység kibontakozásakor – érte el tetőpontját. A misztériumvallások központi gondolata – éppúgy, mint a kereszténységé – a megváltás és a szabadulás transzcendentális érzete volt. Ezek a hellenisztikus misztériumvallások a provinciák szociális forrongásának ideológikus kereteket biztosítottak.

A kereszténység továbbterjesztésének központjai az I. század második felében már a hellenisztikus gyülekezetek voltak. Az első görögökből álló ősegyház Antiochiában alakult. A keresztény-antik kultúrát azonban az orientális-antik bölcsélet utolsó fellegvára, az egyiptomi Alexandria érlelte ki, s egyben biztosította az elromanizálódó kereszténység további hódító erejét. Azt a tényt, hogy a kereszténység a zsidó gettóból a hellén-római világba lépett, jelképesen tükrözi, hogy Jeruzsálem 70-ben történt elpusztítása után a tiszteleti elsőbbség funkcióját a birodalom fővárosának, Rómának az egyháza vette át. A Keleten keletkezett kereszténységet Itália és a nyugati világ felé azonban nem Róma közvetítette először, hanem az ellatinosodott Afrika provincia, Karthágó.

A hellenizmus mellett azonban Rómának is döntő jelentősége volt, a kereszténységre nézve is. Pál apostol művében három történelemformáló elem találkozott és

alkotott szintézist: a zsidó ihletésű prófécia párosult a görög intellektualizmussal, hogy azután a római civilizáció – világméretben – biztosítsa a kereszténység kibontakozásának szervezeti feltételeit. A Pál által képviselt kereszténység történelmi jelentősége abban volt, hogy a mozgalomban és ideológiájában az *általános emberi* került előtérbe, amit a Galátzabeliekhez intézett levelében fogalmazott meg: „Nincs zsidó, sem görög; nincs szolga, sem szabad; nincs férfi, sem nő; ti mindnyájan egyek vagytok a Krisztus Jézusban.” (3. 28.)

A korai keresztény gyülekezetek hatalom- és gazdagságellenességének bírálata már Pálnál is megtalálható, és a II. században fokozatosan megváltozott annak hatására, hogy a megváltás a távoli jövőbe tolódott ki. A kereszténység tömegméretű mozgalommá válása együtt járt a *közösségek szociális összetételének módosulásával* is: egyre több vagyonos és előkelő polgár csatlakozott a kereszténységhez. *Az egyetemességre való törekvés* nemcsak földrajzilag, hanem szociálisan is érvényesült. Ez a körülmény *az elnyomottak és az elnyomók ellentétes igényeinek együttes és egyidejű kielégítését követelte meg a kereszténységtől*. Ezt a kettősséget oldotta fel a *paulinus irányzat* ideológiája és politikája. Pál szerint a hatalom már istentől származik: „Minden lélek engedelmeskedjék a felső hatalmasságoknak; mert nincsen hatalmasság, hanem csak Istentől; és amely hatalmasságok vannak, az Istentől rendeltettek” – olvashatjuk a rómaiakhoz írt levélben (Római levél, 13. 1.). A kettősség látszik például abban is, hogy a kereszténység szerint a szabad és rabszolga isten előtt egyenlő, de a rabszolgának mégis bele kell nyugodni sorsába – mert ez isten rendelése –, s nem szabad a hatalom ellen lázadnia (ugyanott, 13. 2.).

Az ősi közösségek ösztönös forradalmi és közösségi hagyományainak halványulásával, illetve részbeni beépítésével a paulinusi irányzathoz született meg az *egyház* és jött létre fokozatosan a monarchikus egyházi szervezet. Az egyházi szervezet kialakulása tette lehetővé, hogy a belső harcokból győztesen kikerülő, a fennálló hatalommal kompromisszumot kötő, a zsidó gyökerekkel véglegesen szakító realista irányzat (a páli irányzat) tanait és rítusait egységesítse.

Az ősegyházban a hívők elsősorban azért nem gondoltak valamiféle szilárd szervezeti keret létrehozására, mert igen közelinek vélték a várt világ végét. Amikor ez elmaradt, hosszú távra kellett berendezkedni a közösségnek. Ez viszont már szükségessé tette a szervezeti keretek megszilárdítását, bizonyos funkciók kialakulását, a laikusok és klerikusok elkülönülését. A stabilizálódó keresztény gyülekezetekben a hit terjesztői és az ecclesiák közötti összeköttetés megteremtői a *vándorprédikátorok* vagy *apostolok* voltak. A gyülekezet helyben élő *papjai az ún. próféták*, akik a kultikus műveleteket végezték és folyamatosan tanítottak. Az ecclesián belül a *presbiterek (öregek)* a zsidó vallás mintájára elsősorban korukra való tekintettel élveztek tiszteleti elsőbbséget; véleményük mérvadó volt, de nem rendelkeztek karizmatikus hatalommal. A hívek a gyülekezet ügyeinek a vitelére *tisztségviselőket választottak*. A *diakónus (szolga)* kezdetben a szó szoros értelmében szolga volt, a lakomák (agapék) asztalai körül a felszolgáló szerepét töltötte be. Ebből a funkcióból alakult ki a szerpap hivatása, akinek feladata a püspök szolgálata, segítése lesz majd. Az egyházaknak a vagyonszövetség meglazulása, majd felbomlása után is volt közös pénztára és közös

vagyona, ahol az ecclesiát illető adományokat gyűjtötték. A pénztár és a közös vagyon kezelésével megbízott férfiakat *episzkoposznak* (*felügyelőnek*) nevezték. *Az episzkoposz vagy püspök kezdetben tehát merőben gazdasági-pénzügyi megbízatás volt.* Ebben az időben a diakónusok és a püspökök tekintélye nem több, mint egy választott hivatalnoké, míg velük szemben a presbiterek a szokásjogi, a próféták és az apostolok pedig a karizmatikus tiszteletet élvezték.

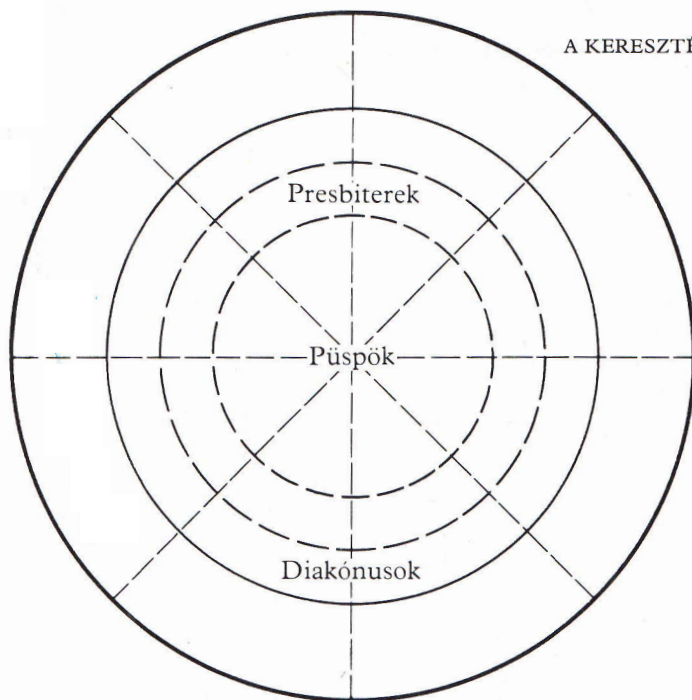
A korai keresztény közösségekben minden tag egyformán prédikálhatott, taníthatott, mindenki a maga doktora lehetett. A mozgalom és a közösségek átalakulása folyamán, a kezdeti ösztönös szint meghaladásakor az apostolok, a próféták és a doktorok jelentősége csökkent, illetve megváltozott. Az új helyzetnek megfelelően a doktorok magukat a tan hivatott és kizárólagos magyarázóinak: papoknak (klerikusoknak) nevezték, akik között azután hierarchikus rend alakult ki. A papi hierarchiával szemben a közösség nem pap tagjai a laikusok.

A szétválás azonban még nem volt teljes, hisz éppen Pál apostol még a klerikusok esetében is a vallásos élet feltételének tekintette a jó házaseletet. A Thimótheushoz írt levelében a püspök személyének kiválasztásáról olvashatjuk: „Szükséges annak okáért, hogy a püspök feddhetetlen legyen, egy feleségű férfiú, józan, mértékletes, illedelmes, vendégszerető, a tanításra alkalmas.” (Pál Thimótheushoz írt első levele, 3. 2.) Ugyanitt a diakónusról szólva azt írja, hogy „A diakónusok egy feleségű férfiak legyenek, akik gyermekeiket és tulajdon házaikat jól igazgatják.” (Ugyanott, 12. vers.) Pál megszorítása tehát csak a többnejűség ellen szólt, és szó sem volt még a nőtlenségről, ez inkább kizáró oknak számított.

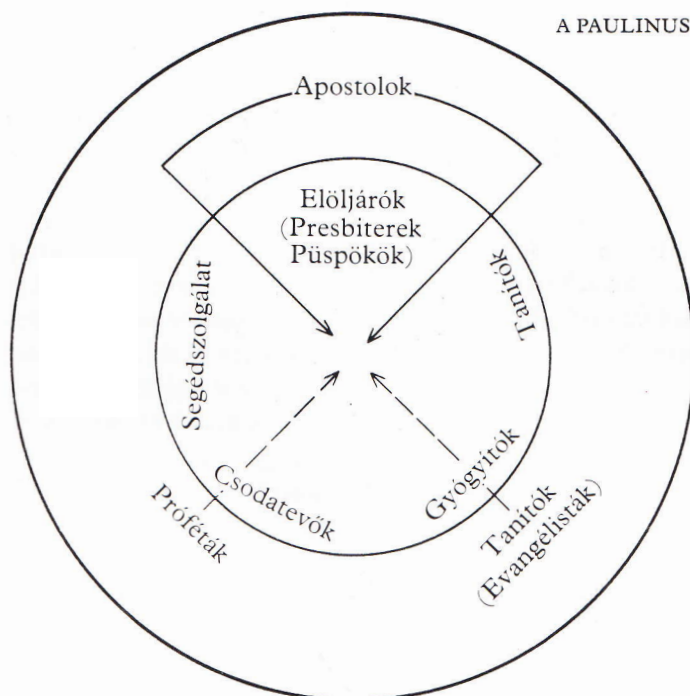
A keresztény gyülekezetek választott vezetői a hitterjesztés kiszélesítése és a hatalommal való kiegyezés előkészítése érdekében egyre jobban szorították a szervezeti kötelekeket és szilárdították a fegyelmet. Az ősegyház demokratikus szervezetét az I. század végétől kezdve fokozatosan felváltotta az elmozdíthatatlanná váló presbiterek és püspökök kormányzata, akik azt hirdették, hogy tekintélyüket öröklés útján az első apostoloktól kapták. *A II. század közepétől a keresztény gyülekezet fő tisztségviselője és abszolút tekintélye már a püspök,* akit azonban a kialakulóban levő klérus és a laikusok együtt választanak továbbra is. A püspök válik a gyülekezet legfőbb tanítójává és parancsolójává (holott korábban egyik sem volt). A püspöknek joga lesz bíraskodni a hívek, sőt a presbiterek felett is. A közösségek átrendeződése, a klerikus-laikus megoszlás teszi érthetővé, hogy a klerikusok, a hivatásos írástudók és írásmagyarázók által vezetett kereszténység miért lett előbb városi és intellektuális mozgalom. (A vidéken nem tudott még hódítani a kereszténység, ott megmaradt a régi vallás, vagyis a paganus [falusi]; innen lett a paganus szó a magyar nyelvben a pogány szó forrásává.)

A II. század közepétől a centralizáció újabb szakasza következett. Egyes szomszédos gyülekezetek ekkorra már szoros kapcsolatba kerültek egymással. Általában a városi, gazdagabb gyülekezet püspöke válik a környező gyülekezetek vezetőjévé is. A folyamat nyilvánvalóan szorosan összefügg a püspök gazdasági funkciójával: az ecclesia gazdasági vezetője válik annak abszolút kormányzójává. A főként városokban kialakuló püspökségek azt is mutatják, hogy a kereszténység az antik világban első-

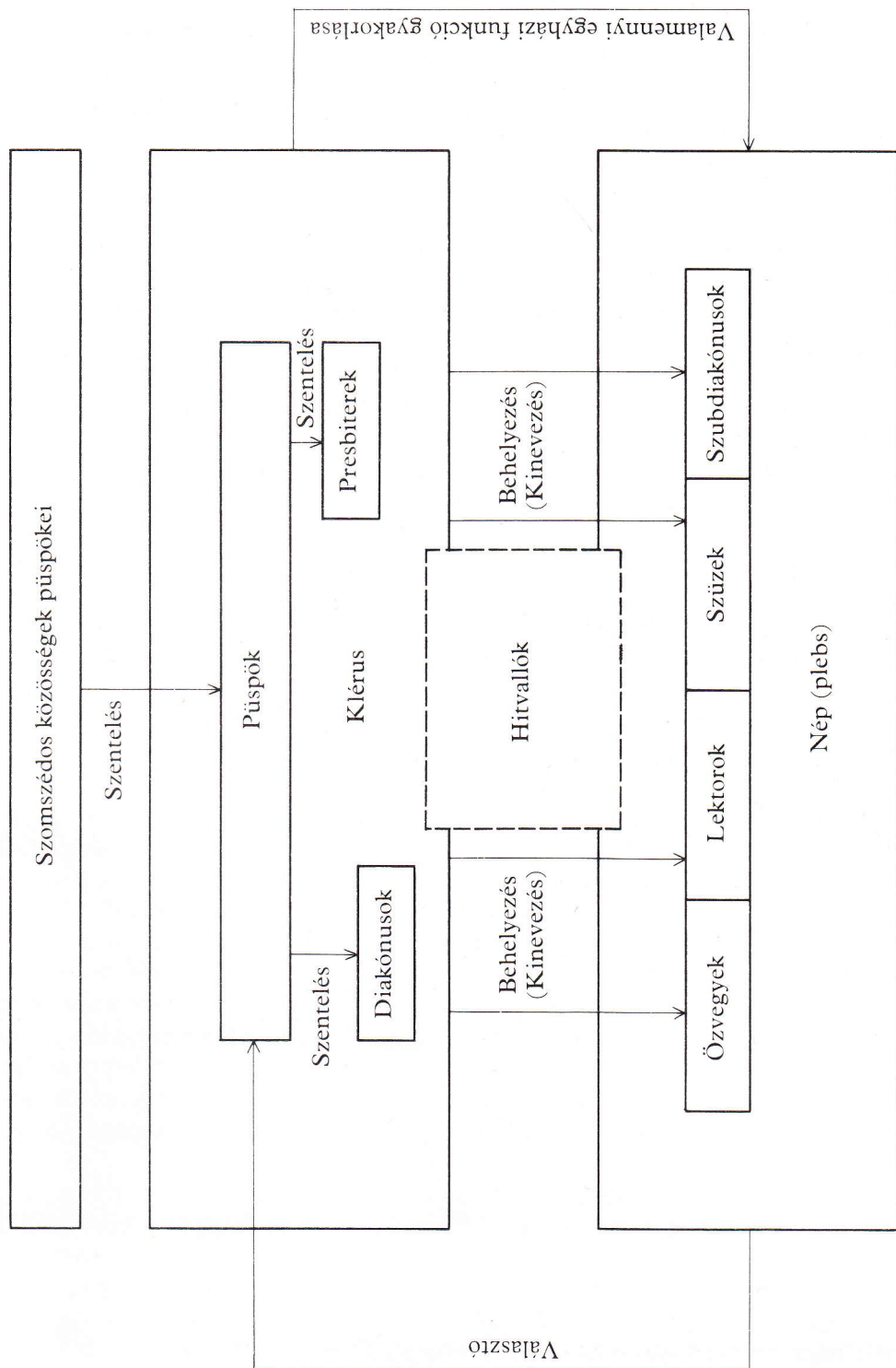
A KERESZTÉNY KÖZÖSSÉGEK STRUKTÚRÁJA
A II. SZÁZADBAN

A PAULINUS KERESZTÉNY KÖZÖSSÉG SÉMÁJA
AZ I. SZÁZADBAN

Forrás : Jedin, H. (hrsg): Atlas zur Kirchengeschichte. Freiburg–Basel–Wien 1970. 3. old.

sorban a városi ipari lakosság vallása volt. A II. század második felében a keresztény mozgalom a megelőző időszakhoz képest – amikor még egymással versengő és egymástól függetlenül létező ecclesiákból állt – egymással szoros kapcsolatba kerülő egyházak átfogó hálózatává lett. Egy-egy terület gyülekezeteinek *közös vezetője* támadt a városban székelő püspök személyében. A püspöknek alárendelt papság (a klérus) a presbiterekből és diakónusokból alakult ki.

Ez a szervezeti fejlődés a kereszténységen belüli szociális és ideológiai változásokat takart. Az egyház szociális összetételében egyre nagyobb szerephez jutottak azok a gazdagok és előkelők, akik ellen alig egy százada még kérlelhetetlen harcot hirdettek. A gazdagok csatlakozásával növekedett a közös vagyon, így kezelőjének hatalma is erősödött. Az összefonódáshoz végül az is hozzájárult, hogy sok esetben magánvagyonra révén a püspök eredetileg is gazdag ember volt. A történetileg kialakuló püspöki hatalom ideológiai alapját a szervezett egyházban utólag konstruálták meg: a püspöki hatalmat a közben megszerkesztett evangéliumok legendás apostolain keresztül magára Jézus Krisztusra vezették vissza. Így *a II. század második felében a kereszténység fejlődésének első és legfontosabb szakasza lezáródott: kialakult a püspökség intézménye és vele karöltve az egyház is.*

A kereszténységen belüli centralizációs folyamat nem egyidejűleg ment végbe. Valószínű, hogy a püspöki irányzat nem Rómában, hanem inkább Keleten, Kisázsiaiban alakult ki. A II. század második felében a keresztény mozgalom az egymással rendszeres kapcsolatban álló püspökök által kormányzott és fegyelmezett helyi egyházak hálózatából állt, amely hittételek és szervezeti elvek tekintetében *egységességre* törekedett. *A kereszténység ezzel – elvileg – alkalmassá vált a birodalom válságának elhárítására.*

Az episzkopális szervezet tette először lehetővé, hogy általános megegyezésre jussanak a keresztény tanítás kanonizálása (egységesítése) tekintetében. A fiatal egyházban ugyanis a tévtanok (herezisek) sokasága szükségszerűen jelentkezett a tradíciótól, vagyis a közben kialakult eszmei, elméleti, szervezeti hagyományoktól való eltérés formájában. Egyáltalán, a tévtan jelentkezése azt mutatja, hogy a II. század elejére már *volt mitől eltérni*, volt egy olyan általános elismerésre igényt tartó tanítás, amit több egyház is elismert, míg mások eltértek ettől. (Amíg nem volt szervezett egyház, mindegyik ecclesia a maga tanítását tartotta helyesnek.) A különféle, egymást hamisítúséggal vádoló irányzatok és szakadások (schismák) egymás ellen folytatott harca közben kovácsolódott ki az egyetemes (katolikus) érvényre igényt tartó egyház, amely vallási formában fejezte ki azokat a politikai törekvéseket, amelyek a birodalom egységesítésére irányultak.

A fiatal egyházban nyilván igen sok eldöntendő teológiai és szervezeti kérdés volt. Az egyház egységét és a tévtanokkal szembeni egységes fellépését biztosították a II. század végétől már rendszeressé váló *zsinatok*. A zsinati élet főleg a keleti egyházakban volt élénk, s az itteni vitákban nőttek fel a hitvallást kidolgozó jelentős teológusok (egyházatyák) is. A zsinatokon általában egy-egy tartomány püspökei gyülekeztek össze (provinciális zsinat), hogy a vitás kérdéseket megbeszéljék és állást foglal-

janak a közös eljárást illetően. Ebben az jutott kifejezésre, hogy még ismeretlen az egyetemes egyház (és az egyetemes zsinat) fogalma, illetve a zsinat formájában tovább élt az egyenrangú egyházak püspökeinek kollegiális (demokratikus) egyházkormányzata.

A III. században a püspökök hatalma és tekintélye megszilárdult, irányító, liturgikus, valamint tanító funkciójuk mellé a tanítás hivatalos őrzőjének és autentikus magyarázójának a feladatköre is csatlakozott. A püspöki intézménynek mint hivatalos tanító hivatalnak a tekintélyét teológiailag *Ireneus*, jogi szempontból *Tertullianus* (160–230?) alapozta meg: a püspökök kollegiális intézményét egészen az apostolokig vezették vissza, hatalmukat az apostoloktól származtatták, akik viszont azt Krisztustól kapták. Ebben a konstrukcióban még nem volt szó a római – vagy bármely más – püspök primátusáról, a többiek fölötti főhatalomról!

RÓMA PÜSPÖKE

Mit tudunk konkrétan a *római püspökség* kialakulásáról és korai történetéről? *Róma első püspöke* a katolikus tanítás szerint maga Szent Péter volt, de a római egyház alapításában Pállal kellett osztoznia. Történetileg valószínűsíthető, hogy Pál – aki Péterrel ellentétben római állampolgár volt – 61-ben érkezett Rómába. Péterről viszont azt tudjuk, hogy Antiochiában működött, s onnan ment ő is Rómába, de kétségtől csak Pál után. Péter és Pál római találkozásának, együttműködésének és közös vértanúságának legendája a keresztény irányzatok egyesítésének jelképe.

Péter római működésével kapcsolatos a szép Quo vadis? legenda. A nérói üldözések előtt a hívek rábeszélésére Péter el akarta hagyni Rómát. Egy sötét éjjel elindult rejtekhelyéről az appiai út felé. A Via Appián a városkapunál szembe talákozott Jézussal, aki vállán a kereszttel a városba tartott. „Domine, quo vadis?” – kérdezte az Urat megdöbbenve Péter. Mire Jézus azt válaszolta: „Rómába jöttem, hogy ismét keresztre feszíttessem.” Péter megértette a szavak értelmét, és megszégyenülve visszafordult. E helyen épült a híres Quo vadis-kápolna.

SZENT PÉTER BRONZSZOBRA
A SZENT PÉTER-BAZILIKÁBAN

A 64-es római tűzvészt követő *Néró*-féle keresztényüldözésnek esett áldozataul valószínűleg mind a két főapostol, sorsukról azonban világos és egyértelmű forrásaink nincsenek. Az viszont az elmondottakból is kétségtelen, hogy *Péter sohasem lehetett Róma püspöke*, hiszen a 60-as években még nem alakult ki az episzkopális egyház. Azt azonban a történeti irodalom nagy része is valószínűnek tartja, hogy Péter is Rómába ment, és Pállal együtt áldozataul esett az üldözésnek. (Kelemen levelét, miszerint Péter 64-ben pusztult el Rómában, nincs okunk figyelmen kívül hagyni.)

A római püspökök hitelvekben kialakuló primátusának, tanítói főhatalmának bizonyításához és megértéséhez egyáltalán nem szükséges Péter római püspökségének ténye. Az más kérdés, hogy a római primátus alátámasztására keletkezett Péter körüli legendák maguk is történelemformáló erővé váltak. Ha mindenáron Péter személyéhez kötnénk a főséget, akkor logikus lenne, hogy a bizonyítható antiochiai működés és egyházszervezés alapján ezt a várost tekintenénk a kereszténység vezetőjének. Róma viszont – már a legendákat megelőzően – Antiochia fölé emelkedett, a nyugati kereszténység központjává vált, mert Róma volt a világ akkori központja, a birodalom gazdasági és politikai centruma. A római püspököknek az egész egyházon belüli elsősége kétségtelenül *Róma politikai vezető szerepéből* következett.

A római püspökökről az első három évszázadban nemigen tudunk mást, mint a neveiket, amiket az ún. pápakatalógusok őriztek meg. Az első pápákról inkább csak az utólag keletkezett s a *Liber Pontificalis*ban megőrzött *legendákat* ismerjük. Sokáig tartotta magát az a felfogás, hogy a pápaság első három százada, az apostoli korszak és a katakombák egyházának kora a vértanúság ideje volt. A katalógusok szerint Pétertől Miltiades pápáig (314) összesen 32 római püspök volt. Közülük kettő száműzetésben halt meg, a többi 30 vértanúhalált halt. A valóságban többségükről egyáltalán nem tudjuk, hogy kik voltak és hogyan haltak meg. Abból, hogy az első századok római püspökei a római törvények értelmében ki voltak zárva a nyilvános állami és társadalmi életből, még nem következik, hogy halálra is ítélték volna őket. Főleg a korábbi katolikus szerzőknél tapasztalható, hogy a kereszténység rohamos elterjedését a birodalomban a II–III. század keresztényüldözéseinek, a mártíroknak tudják be.

Valóban, a római törvények értelmében mihelyt a keresztények különváltak a zsidó vallástól (amely elismert vallás volt), tiltott vallássá lett a kereszténység, amelyet mint az államra is veszélyes újítást, hivatalból üldöztek. Az ellentétet az váltotta ki, hogy a keresztények megtagadták az áldozatot a hivatalos istenektől, míg ezt más, a birodalomba beszivárgó új vallások hívei megtették. Az ellentét akkor fajult üldözéssé, amikor általános lett a császárkultusz, amellyel a kereszténység nyíltan szembeszállt, s megtagadta a Divinus Imperatortól az istennek kijáró tiszteletet, mert azt bálványimádásnak minősítette.

A 64-ben kezdődő *Néró*-féle keresztényüldözés valószínű nem volt általános, Rómára korlátozódott és nem érintett tömegeket. Egyébként akik megtagadták a hitet és áldoztak az isteneknek, erről a hatóságtól bizonyítványt is kaptak (*libellatici*). A kereszténység elterjedésének két századában, a II. és III. században sem voltak az üldözések általánosak. *Domitianus* (81–96) valóban fellépett a keresztények ellen, ezt *Eusebios* már keresztényüldözésnek minősítette. *Traianus* (98–117) császár és *Plinius* helytartó

ismert levélváltása a keresztényekkel szembeni eljárásról viszont azt mutatja, hogy a császár már inkább korlátozta a keresztények elleni vádemelés lehetőségét is, amennyiben a névtelen feljelentés figyelmen kívül hagyására utasította a közigazgatási szerveket. *Marcus Aurelius* (161–168) is inkább mérsékelni és szabályozni igyekezett a helyi (pl. galliai) üldözéseket.

Valószínűleg *Kelemen* (90–99?) volt az első római püspök, aki más egyház belügyeibe avatkozott. A Pál által kialakított korinthuszi egyházban az I. század végén szakadás következett be, s a püspök Rómához fordult a hívek megrendszabályozásáért. A római püspök levelében társának adott igazat. A II. században a római közösség már erős és népes volt, s nagy vonzerőt gyakorolt a többi egyházra is. *Evaristos püspökről* (99–107?) tudjuk, hogy a római egyházközség *valamennyi tagja választotta*. Általában elismert tény, hogy az első századokban *a püspököt a nép és a kialakuló klérus együtt választotta*. Püspöknek bárkit meg lehetett választani a jelenlevő hívek közül. (Az is fontos, hogy nem lehetett másik egyház tagját püspökké választani! Később csak a klérus, illetve egy-egy metropolita-tartomány püspökei voltak a választók.) Az első évszázadokban általában egyszerű papot vagy diakónust választottak püspökké. Csak a IV. századtól válik rendszeressé, hogy főleg archidiakónust, a püspök addigi segédét tették utódjává. Ez egyben jelezte a hierarchia megerősödését s az örökletesség bizonyos elemét is. *Sándor püspökről* (107–116?) azt tudjuk, hogy előkelő római családból származott. Ez már annak a jele, hogy a római keresztény közösség szociális összetétele átalakulóban volt.

I. Pius (140–154?) választásakor támadt az első római egyházszakadás. Az esemény jelzi, hogy a szavazatok megoszlottak két jelölt között, s a többséget kapó Pius lépett fel a hivatalos tanítás védelmében a tévtant képviselő ellenjelölttel szemben. Annak ellenére, hogy ekkor már a püspökök többsége az amúgy is tekintéllyel rendelkező presbiterek közül került ki, nem mindig volt világos, hogy melyik képviseli az igazi tanítást. Így pl. *Eleutheros püspökkel* (174–189?) kapcsolatban maradt fenn az a nézet, hogy püspökként is engedményeket tett az eretnységnek.

A III. században jelennek meg a forrásokban határozottabban az egyes római püspökök, bár kronológiájuk továbbra is bizonytalan marad. *A Septimus Severus* (192–211) alatt működő *Viktor püspök* (189–198?) már autonóm egyházi kormányzóként működött. Ekkorra a római egyház előkelő és gazdag nemesek belépése folytán meggazdagodott. Az alamizsnát a szegény keresztények között a diakónusok osztották szét, akiknek a vezetője az *archidiakónus* volt. Nem véletlen, hogy Viktor püspökké választása előtt maga is archidiakónus volt. Viktor római püspök autoritativ módon lépett fel a keleti egyházakkal szemben *a húsvét körüli vitában*. Rómában és Nyugaton a Nizan (április) 14-ét követő pénteken (nagy-péntek) ünnepelték Jézus kereszthalálát, s vasárnap (húsvét) a feltámadását. Keleten pedig Nizan 14-én, bármilyen napra esett, volt a halál, s rá két napra a feltámadás ünnepe. Viktor valószínű 196-ban zsinatot tartott Rómában 14 itáliai püspökkel. Itt a nyugati szokást tették kötelezővé az egész egyházra. Több kisázsiai püspök azonban ezt nem fogadta el, s az ephesusi zsinaton a régi szokás mellett döntöttek. A pápa ezért kiközösítette őket. Az ítélet túl szigorúra sikerült, egyes nyugati püspökök, így *Ireneus* sem értett vele egyet, ezért Viktor

kénytelen volt visszakozni. Ez a lépése már jelezte a pápai hatalomnak azt a törekvét, hogy akaratát dogmatikai kérdésekben is érvényre juttassa.

Zephyrinus püspöksége (199–217?) azért említésre méltó, mert egyes források szerint az eretnekek ellene állították egy Natalis nevű pap személyében az első *ellenpápát*. Utóda pedig jobbkeze, az archidiaconus *Calixtus* (217–222) lett. Ez már azt jelezte, hogy a szabad választást fokozatosan felváltja a püspöki hatalom kléruson belüli öröklődése. Az ellenzék vele szemben is ellenpápát állított Hippolytus személyében. Valószínű, hogy a római ecclesián belül ekkorra két párt alakult ki, s mind-egyik külön-külön püspököt választott magának.

Az első hosszabb római sede vacante (széküresedés) a Decius-féle üldözés miatt volt. *Fabianus püspök* (236–250) is ennek az üldözésnek esett áldozatául, s utána egy évig nem tudtak új püspököt választani. *Decius császár* (249–251) a pogány államvallás megszilárdítása érdekében hitének megtagadására akart kényszeríteni minden keresztényt. A 250. évi üldözés valóban széles tömegeket érintett, s a számos vértanú mellett sokan – köztük püspökök is – hitehagyókká váltak.

I. István püspöksége alatt (254–257) bontakozott ki a vita az afrikai egyházakban arról, hogy az eretnekségből és hitehagyásból újra megtérőket újra kell-e keresztelni vagy sem. Nyilván az ilyen esetek nagy száma arra készítette a római püspököt, hogy állásfoglalásával az egyházba való visszatérést megkönnyítse: ezért úgy döntött, hogy nem kell újrakeresztelni. Istvánnak a karthágói püspökhöz erről írott levele igen határozott hangú utasítás volt, ami újabb jele a római püspök – hitelvekben – kialakuló primátusának.

A III. század derekán a már virágzó római egyházzal a következő adataink vannak: a kb. 30 000 laikus hívő mellett a klérust 46 presbiter, 7 diakónus, 7 szubdiakónus, továbbá 42 acholythus (oltárszolga), 52 lector (felolvasó), exorcista (ördögűző) és ostiarius (ajtónálló) alkotta. A római városi klérus szigorú hierarchikus rendben (a fenti sorrendben) volt alárendelve az egyház élén álló püspöknek. A kléruson belül is fokozatosan elkülönült a főpapság és a népesebb alsó papság.

A III. század utolsó harmadában az egyház virágzásnak indult, hatalma növekedett. *Diocletianus* (284–305) a birodalom egységének megteremtése érdekében nem tűrhette az „államot” az államban, ezért akarta megtörni az egyházat. Diocletianus üldözése volt a legvéresebb, és mondhatni általános méretű üldözés, ami több ezer keresztény kivégzését hozta magával és még több hitehagyást. Az üldözés alatt működött *Marcellinus püspök* (296–304), neki nemcsak az állammal, hanem a keleti eredetű manicheus eretnekséggel is küzdenie kellett. A bonyolult harcban egyes források szerint a pápa gyengének bizonyult: a vértanúság elkerülése végett állítólag áldozott a császárnak, maga is hitehagyó lett. A Diocletianus-féle üldözés szervezetiileg szétzilálta a római egyházat, ezért négy évig nem tudtak új püspököt választani.

A III. században a Római Birodalmat a felbomlás veszélye fenyegette. A válságon végül is a császárság – új, nyílt diktatórikus formája, a *dominátus* révén – még egyszer túljutott. A dominatus megteremtése Diocletianus nevéhez fűződik. A császár magát istennek tekintette, istennek kijáró tiszteletet követelt meg. Ugyanakkor a különféle népi mozgalmakat erőszakkal vérbe fojtotta. Diocletianus először a radikális mani-

cheus keresztény szektával számolt le, majd az egész kereszténység megsemmisítésére törekedett. Ez azonban ekkor már nem sikerülhetett, sőt a kereszténység erkölcsileg megerősödve került ki az üldözésből.

A kereszténység ereje a fent elmondottak mellett még abban is rejlett, hogy mint vallás eleve különvált az államtól és önálló szervezetet (egyház) alkotott. Ez potenciálisan lehetővé tette az együttműködést a politikai hatalom (az állam) és a vallási hatalommá váló egyház között. Az egyház saját alkotmányát s a papi renden belüli hierarchiáját a Római Birodalom (monarchikus) mintájára rendezte be. Tartalmilag a Római Birodalom egyetemessége és a kereszténység katolicitása összefonódik, formailag pedig a keresztény vallásnak, az egyháznak a Római Birodalom adta meg a külső alakját. Az egyház egy centralizált világbirodalom keretei között alakult ki: az egyházi organizációnak az államszervezet volt a példája. Így a püspökségek is követték a közigazgatási egységeket. A városok – az állami közigazgatás centrumai – váltak az egyházi élet központjaivá, a püspöki székhelyekké. Ezek rangja az illető város tényleges szerepétől függött. (Az őskereszténység központja az apostolok alakította öt egyház: Jeruzsálem, Antiochia, Ephesus, Alexandria és Róma voltak.)

A kereszténység világtörténelmet formáló erővé a III. század végére vált. Nyugaton a teljes állami csőd következtében a IV. század első évtizedeitől az antik kultúra fenntartója, folytatója az egyház lesz. A kereszténység uralomra jutása a görög és római szellem felett a Kelet győzelmét jelentette. Ez csupán része volt annak a folyamatnak, amely a birodalom gazdasági és politikai súlypontját is Keletre helyezte át.

A PÁPASÁG KIALAKULÁSA BIZÁNC ÉS A BARBÁROK KÖZÖTT

[IV–VIII. SZÁZAD]

Az ősegyház monarchikus jellegű püspök-egyházzá fejlődése a kereszténységen belül megteremtette a többi püspök fölé emelkedő központi hatalom, a pápaság kialakulásának lehetőségét. Az immanens tendencia kibontakozásához, egyetlen püspök főhatalmának kialakulásához azonban az egyház és az államhatalom közötti viszony megváltozására volt szükség. A pápai főhatalom az egyházon belül csak külső nyomásra, a centralizált római rabszolgatartó államhatalom mintájára és közreműködésével alakulhatott ki.

A CONSTANTINUSI FORDULAT

A keresztény egyház és a római rabszolgatartó államhatalom egymásra találásának fontos mozzanata volt a 311. április 30-án Nikomédiában megjelent nyilatkozat, amelyben *Galerius* (305–311), a Kelet augustusa – két uralkodótársa nevében is – visszavonta a keresztények üldözését elrendelő parancsokat. A korábban keresztény-üldöző császár engedékenysége nem hitbeli, hanem politikai okokkal magyarázható. A császár kénytelen volt elismerni, hogy az üldözések nem érték el céljukat. Minthogy a keresztények közül „igen sokan kitartanak elhatározásuk mellett. . . , úgy hisszük, hogy irányukban is készséges bocsánatunkat kell gyakorolni, hogy ti, legyenek keresztények és tömörülhessenek gyülekezetekbe” – olvasható a nyilatkozatban. (Római történeti chrestomathia, Budapest 1963. 276. old.) A politikai főhatalom tehát az üldözés helyett a vallási türelmességet látta célravezetőbbnek a keresztények ellenállásának leszerelésére.

A trónkövetelők harcából – amely *Diocletianus* császár 305-ben történt lemondását követte – *I. Constantinus* (306–337) került ki győztesen. Felismerte a kiépülő egyházi szervezetben rejlő lehetőségeket, ezért elődeivel szemben *a kereszténységgel való kiegyezés útját választotta*. A kereszténységben erre a páli fordulat óta megvolt a lehetőség, sőt az egyházi vezetésben a törekvés is. Az egyeduralomra és a birodalmi egység helyreállítására törekvő Constantinus 312. október 28-án a Tiberisen levő milviusi hídnál győzelmet aratott a nyugati társuralkodó, *Maxentius* felett. Az ismert legenda – az égen megjelenő, győzelmet ígérő kereszt jeléről – azt érzékelteti, hogy Constantinus már a kereszténység érvényre juttatása jegyében harcolt a pogány társuralkodó ellen, s egyeduralmát a kereszténység segítségével kívánta konszolidálni. A kereszt és Krisztus monogramja valóban felkerült Constantinus seregének zászlóira, s ennek

nevében lett a birodalom egyeduralkodója: az új vallást tekintette a társadalom kohéziós erejének.

Constantinus császár 313 februárjában hivatalosan is elismerte a kereszténységet. Erről a *milánói császári konferencia határozatából* értesülünk, amely ránk maradt formájában nem ediktum (rendelet), hanem két példányban kiállított *rescriptum* (leirat). A két példány a két augustusé, a nyugati *Constantinusé* és a keleti *Liciniusé* (308–323) volt. A toleráns intézkedést tehát nem egyedül Constantinus bocsátotta ki: 313. június 13-án Licinius hasonlóan toleráns intézkedést hozott Keleten, Nikomédiában, pedig ő nem volt és sohasem lett keresztény. A milánói leiratban a császárok leszögezték: „... hatálytalanítván minden intézkedést, amely a keresztények ügyében híveinkhez korábban intézett rendeleteinkben foglaltatott, és amely teljességgel áldatlannak... bizonyult, most mindez érvényét veszítse, és bárki, aki a keresztények vallásának előírásait óhajtja követni, most szabadon és nyíltan, minden zaklatástól és háborgatástól mentesen követhesse... ugyanezeknek a keresztényeknek megadtuk a szabad és feltétlen vallásgyakorlat jogát... a hasonlóképpen nyílt és szabad vallásgyakorlat jogát – századunk nyugalma érdekében – másoknak is engedélyeztük, hogy mindenkinek módjában álljon szabadon tisztelni, amit választott.” A császár ma is tiszteletre méltó vallási türelemről, az egyes felekezetek, vallások közötti teljes egyenlőségről tett tanúbizonyságot – a társadalom, a birodalom politikai nyugalma és egysége érdekében.

Ezután a szabaddá vált keresztényeket érintő egyéb intézkedésekről rendelkeztek. Először is elrendelték, hogy mindazokat a helyeket, ahol a keresztények össze szoktak gyűlni, tehát a templomokat, épületeket, akár a kincstári közegek, akár a magánszemélyek, akiknek az üldözések alatt birtokába átkerültek, „a keresztényeknek minden fizetség és a vásárlási érték bármiféle visszakövetelése nélkül... szolgáltatassák vissza”. Ez az intézkedés azokat a nem keresztényeket, akik az üldözések idején a keresztény javakat megvásárolták, már hátrányosan érintette, hisz e javak megvételére fordított pénzük elveszett. Akik ajándékozás címén jutottak elkönfiskált keresztény javakhoz, azoknak is ellenszolgáltatás nélkül kellett ezeket visszaadni. De a császár a kárpótlás lehetőségét sem zárta ki, de azért a károsultaknak külön kérvénnyel kellett a császárhoz fordulniok. Fontos kitétel a leiratban az is, hogy ezeket a keresztény javakat nem egyeseknek, például a püspöknek kellett visszaadni, hanem a keresztények testületének, mégpedig az állami hatóság közreműködésével. A *rescriptum* ezután arra utasította a hatóságokat, hogy a kultikus helyek (templomok) visszaszolgáltatása mellett a keresztények testületének, gyülekezeteiknek (*ecclesiae*) az egyéb, jog szerint is az *ecclesia* vagyonát képező javakat is – az előbb említett eljárással – vissza kell szolgáltatni. A kárpótlást ez esetben is a császári kegytől teszik függővé.

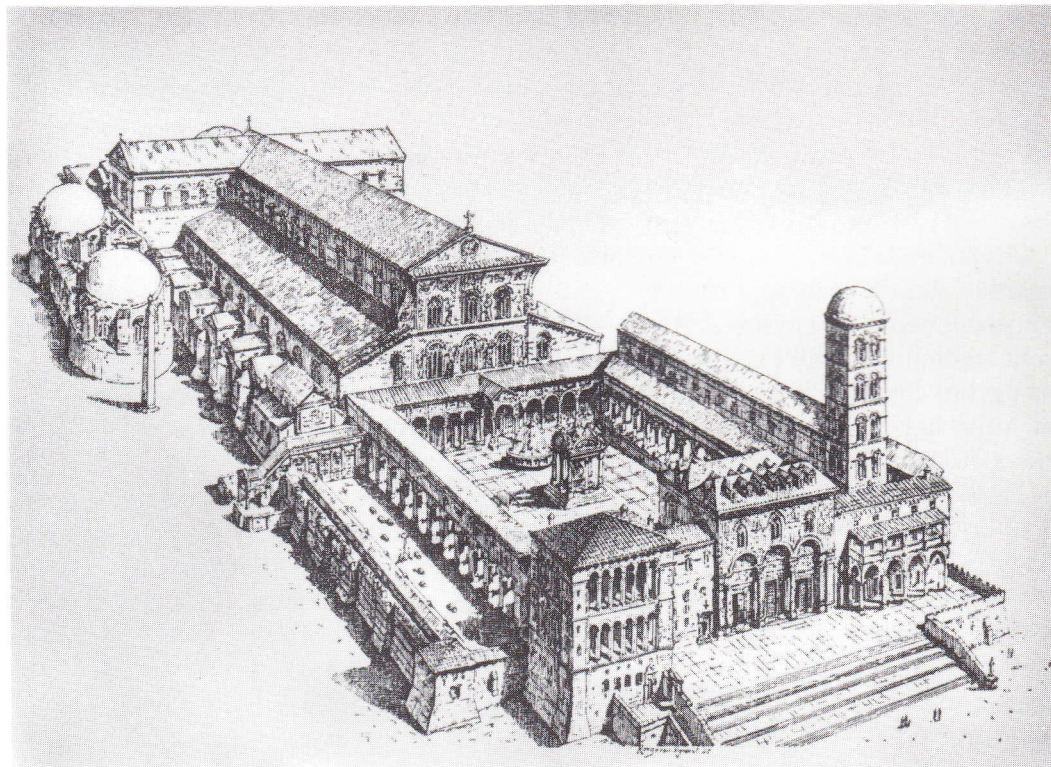
A császárok a keresztény közösségek legalizálását és vagyonuk visszaállítását állami támogatással hajtották végre. „Mindezen ügyekben kötelességed lesz – olvashatjuk a császári hivatalnokokhoz szóló leiratban – a keresztények fentebb említett testületének minél hathatósabb módon segítségére lenned, hogy rendelkezésünk minél gyorsabban végrehajtsák és a köznyugalom... ebben a dologban is előmozdíttassék.” (Római történeti chrestomathia. 277. old.)

Az egyezségből származó váratlan nyereség magát a keresztény egyházat is meglepte: üldözött kisebbségből egyik napról a másikra szinte mindenhatóvá lett, Constantinus által az állam első intézményévé emelkedett. Ez a constantinusi fordulat két mozzanatot fogott egybe: a 313-as intézkedés a kereszténység felszabadításával, egyenrangúsításával csak előjátéka a tényleges fordulatnak, amelynek során a keresztény egyház igen gyorsan kiváltságos helyzetbe kerül, majd egyeduralkodóvá, állam-egyházzá válik. Az államvallássá váló kereszténység a rabszolgatartó társadalom ideológiai alapjává, az állam szerves részévé lesz.

Ennek a folyamatnak a legfontosabb állomásai a következők: a császár először is hivatalos állami kedvezményeket és kiváltságokat biztosított a keresztény papságnak. A 313. október 21-i törvény szerint „akiket klerikusoknak neveznek, minden teher alól mentesülnek”. A keresztény papság hamarosan immunitást élvező, a világiaktól elkülönült testületté szerveződik. A klérus személyes immunitásának megadásán túl a császár az egyház javait is kivette a kincstár fennhatósága alól. A már meglevő egyházi földbirtokokat mentesítette az állami adóktól. A nem házas egyházi személyeknek is megengedte a vagyonöröklést. Az államkincstárból jelentős összegeket bocsátottak a püspökök rendelkezésére egyházszervezésre, templomépítésre. 321-től kezdve az egyház és a püspökségek számára nyilvánosan, a törvény előtt is lehetett örökséget adományozni. 321-ben a császár a vasárnapot rendelettel heti ünnepnappá nyilvánította. Ugyanakkor elismerték az egyház színe előtt történő rabszolga-felszabadítás törvényességét. A császár a papság számára állami fizetést rendelt. 333-tól egy sor polgári ügyben is a püspökök lettek az illetékes bírák.

A kiváltságokat biztosító intézkedések következtében gyorsan növekedett az egyház és a papság társadalmi befolyása. Constantinus egyházpolitikájával megnyerte magának a nem keresztény társcsászár, Licinius birodalmának keresztény lakosságát is. 323-ban a Chrisopolis melletti csatában legyőzte Liciniust, s egyesítette a Római Birodalmat. Családjában örökletessé tette a monarchiát, s utódai uralmát a kereszténységre alapozta. Ezzel indult a kereszténység hatalmas hódító útjára. A IV. századtól áthatja a társadalmi és állami életet, s *az új történelmi feltételek között kialakulnak a római püspök pápává válásának lehetőségei is*. A római püspökök élni is tudtak ezzel a kedvező történelmi lehetőséggel.

Amikor Constantinus felszabadította az egyházat, a római püspök *Miltiades* (311–314), egy afrikai származású presbiter volt. Szinte semmit sem tudunk róla, a császár nem adott neki szerepet. Constantinus egész uralkodása alatt nem volt különösebb tekintettel a római püspököknek az egyházon belül akkorra már kiformalódó tiszteleti elsőségére, hanem következetesen jelentéktelenségre kárhoztatta őket. Az egyház egyenrangú vezetőjének tekintette valamennyi püspököt, s fölöttük legfeljebb saját maga főségét tartotta szükségesnek. Arra azonban ügyelt, hogy Róma püspöke a fővárosi rangnak megfelelő körülmények között éljen. Constantinus ezért Miltiades püspöknek ajándékozta felesége, Fausta *Laterán-dombon* álló családi palotáját, amely azután a XIV. századig a római pápák rezidenciája lesz. Ugyanitt építtette Constantinus az első római bazilikát, a később San Giovanninak nevezett lateráni főtemplomot. 325-ben kezdte el a császár Péter apostol szent helyként tisztelt sírja föléa Szent

A RÉGI SZENT PÉTER-BAZILIKA REKONSTRUÁLT KÉPE

Péter-bazilika építését a Vatikánban, amely egészen II. Gyula idejéig (1503–1513) volt a kereszténység központja.

A kereszténység felszabadulásának és a hatalommal való szövetkezésének nagy ára volt: a birodalom hatalmát kellett szolgálnia, s ennek érdekében a császárok beavatkoztak az egyházi és hitbeli kérdésekbe. *Az állam és a kereszténység összekapcsolódásából sorsközösség következett.* Ezentúl az egyház az állam segítségével nőtt hatalmassá, de ennek fejében a hatalom nemegyszer az egyház fölé kerekedett. A keresztény birodalomban a császár lett Krisztus örököse. Miként azt elsőként Constantinus megfogalmazta, a császár kötelességei közé tartozik az egyház és a hit védelme. Constantinus azonban még nem tekinti magát főpapnak, hanem csak az egyház „külső ügyei püspökének”, ezért használta az *episcopus extraneus* vagy *episcopus in externis* címet. Az üldöztetésektől megszabadult egyház készséggel vállalta az államegyház szerepét. Az államban foglalta el a helyét és nem mellette: az államszervezet részévé vált, szentesítette a császári hatalmat, s ezt elismertette híveivel is.

Az állam és az egyház viszonya azonban neuralgikus pontjává vált a kereszténységnek, e viszony belső ellentmondása miatt. Az egyház ugyanis nem kívánt megbékülni semmilyen világi hatalommal sem olyan mértékben, hogy ne tartaná fenn igényét,

hogy a tökéletes világ földi ígéretének tekintsék. A szellemi és a világi hatalom elválását soha nem tekintették partnerségnek, hanem végső fokon a világi hatalomnak kellett volna feloldódnia a szellemi (egyházi) hatalomban. Az állam és az egyház constantinusi viszonyának alapgondolata is az volt, hogy az állam eszmei és erkölcsi alapja a katolicizmus. A katolicizmus önmagát minden világitól független, tökéletes, örök doktrínának tekinti, amelynek birtokában az egyház mindig kereste – és általában meg is találta – a megfelelő világi hatalmat, a mindenkori Constantinusokat.

Az állam és az egyház első egymásratalálása sem volt zavartalan, s először a császárnak kellett csatlódnia. Amikor ugyanis a kereszténység az államvallás szerepét elnyerte, nem volt egységes. Az egyház belső meghasonlása már csak államérdekből sem lehetett Constantinus és utódai számára közömbös. Arra törekedtek tehát, hogy az egyház egységét mindenáron helyreállítsák. Ennek érdekében a császár – bár csak a „külső ügyek püspöke” címre tartott igényt – hatalmát az egész egyházra kiterjesztette. Beavatkozásának legjobb eszközéül az *egyetemes zsinat* kínálkozott.

Amikor a keresztény egyház birodalmi egyházzá lett, vezetése még kollegiális alapon, az egyenrangú püspökökből álló zsinatokkal történt. Az *egyenrangú püspökökből álló egyházköteléken* belül azonban ekkorra már a monarchikus irányú fejlődés is előrehaladt. Ezt az irányzatot segítette győzelemre Constantinus, amikor a zsinatot, a tényleges irányító szervet tanácskozó és tanácsadó testületté degradálta.

Miként és hogyan került sor a császári főhatalom első beavatkozásaira az egyházi egység megteremtése érdekében? Nyugaton Miltiades pápa a donatista eretnekséggel állt harcban. Már 313 októberében a császártól kapott lateráni palotában zsinatot tartott, ahol 3 galliai és 15 itáliai püspök közreműködésével elítélték a donatizmust, *Donatust* pedig kiközösítették. Ennek nem sok foganatja lehetett, mert a császár maga vette kezébe az ügyet. 314-ben Arles-ba hívott össze zsinatot a Nyugat püspökei számára, ahol ismét elítélték a donatizmust, de magát az eretnokséget nem tudták felszámolni.

A *Donatus karthágói püspök* (313–360) nevéhez fűződő észak-afrikai eretnokség – János apostol tanításához visszanyúlva – csak a kegyelem állapotában levők („tiszták”) láthatatlan egyházát ismerte el. Ezért fellépett a hívekkel szemben a vallási téren minimális követelményekkel is megelégedő hivatalos egyház ellen, amely uralmi pozícióját a római rabszolgatartó rendszer szentesítésével biztosította. Így a római nagybirtokosok ellen támadó berber–pun földművelő őslakosság szociális és nemzeti forrongásának ideológiai kifejeződése volt a donatista eretnokség. (A donatista mozgalom és egyház a kegyetlen üldözések ellenére is egészen az V. századig fennállt, csak a vandálok semmisítették meg.)

Keleten a constantinusi korszak legjelentősebb tévtana az *arianizmus* volt, amely Alexandriából és Antiochiából terjedt el. *Arius* (kb. 260–336) Antiochiában tanult, de mint egyszerű pap Alexandriában működött. Fellépésével kezdődött meg az évszázadokig tartó *vita a szentháromság tanának tisztázása körül*. (Az egy istenben levő három személyről szóló szentháromságtanban felfedezhetők a politeizmus maradványai éppúgy, mint a kollegialitás elemei. Arius és követői a keleti egyházon belül gyorsan végbemenő monarchikus fejlődést, az alá-fölérendeltséget jelentő hierar-

SZENT SZILVESZTER REND, II. OSZTÁLYÚ KERESZT SZALAGGAL (MAGYAR NEMZETI MŰZEUM – TOVÁBB: MNM ÉREMTÁR)

chikus szemléletet ezen a téren is következetesen végig akarták vinni.) Arius szerint a Fiú az Atya teremtménye, lényegét tekintve attól idegen, tehát nem isten, csak isteni teremtmény. Ebből logikusan következett Mária istenanyaságának tagadása éppúgy, mint a megváltás tagadása, ami már a keresztény hitrendszer alapjait veszélyeztette.

A különféle eretnekmozgalmak egy-egy birodalmi gazdasági és kulturális központhoz kapcsolódtak. Vetélkedésük is valamelyik központ megerősödéséhez vezetett. A bennük kifejezésre jutó partikuláris hatalmi törekvések a birodalmi egységet veszélyeztették. Az eretnekmozgalmak ugyanakkor szociális természetűek is voltak. Az elnyomott rétegek hatalom- és Róma-ellenessége vallási síkra vetítve, az uralkodó egyházi felfogással való szembeszegülésként jelentkezett. A kereszténység az antik kultúra homogenizálására törekedett, s az univerzális keresztény kultúrával szemben egyes régiók kulturális öröksége is motiválta a tévtanokat. Végül a tévtanok a keresztény tanítás fokozatos kialakulásának szükségszerű velejárói is voltak, az útkeresés zsákutcáit jelentették. Nem egy esetben ezekben a tévtanokban – most már a kereszténység talaján, a kereszténységen belül – továbbélő korábbi pogány vallási elemek is jelentkeztek, amik azután vagy beépültek az ortodoxnak nyilvánított tanításba, vagy végleg elhaltak.

Így érthető, hogy a császár az eretnek tanításokban az állam és a fennálló társadalmi rend elleni támadást látott. Az egész Keletet átható ariánus szakadás arra készítette Constantint, hogy a birodalom keleti fővárosának, Nikomédiának szomszédságában levő nyaralójában, Nikaiában (Nicea) egy új típusú, az egész birodalom egyházának püspökeit magába foglaló ökumenikus (egyetemes) zsinatot hívjon egybe. A birodalomhoz hasonlóan egyetemessé vált keresztény egyház püspökeinek ezen tanácskozását a hit és erkölcs dolgában tévedhetetlennek nyilvánították. (Döntéseit „anathema sit” záradékkal látták el. Ez azt jelentette, hogy a zsinat határozataitól való eltérés vagy szembenállás az egyházból történő kiközösítést [anathema] vonja maga után. Az első nyolc, Keleten tartott egyetemes zsinatot maga a császár hívta egybe, azokon a pápa nem vett részt, csak képviseltette magát. A tanácskozásokon a császár vagy megbízottai elnököltek. A zsinat döntéseit a császár – később a pápával együtt – erősítette meg, és azokat birodalmi törvényként hirdette ki. Napjainkig összesen 21 egyetemes zsinat volt.)

Constantinus császár 325-ben hívta össze az első egyetemes zsinatot *Niceába*, I. Szilveszter pápa (314–335) idejében. A zsinaton kb. 250 püspök jelent meg, köztük 17 ariánus. A zsinat résztvevői szinte kizárólag keleti püspökök voltak, a nyugati egyházakat mindössze 5 püspök képviselte, köztük a pápa küldöttei. A tanácskozást maga a császár nyitotta meg, annak tárgyalásait nyomon követte, bár az elnöklést átengedte a cordobai (Hispania) *Hosius* püspöknek. Az ariánus párt vezetője és az ariánus hitvallás kidolgozója a *nikomédiai Eusebios* püspök volt, míg fő ellenfele, az ortodox hitvallás képviselője az alexandriai *Athanasius*. (A zsinat lefolyásáról a *caesareai Eusebios* püspök, a constantinusi egyházpolitika apologetikus történetírója tudósít *Vita Constantini* [Constantinus élete] című művének III. kötetében.)

A zsinatot megnyitó beszédben Constantinus megszabta a püspökökre váró feladatot: „... én minden háborúnál és félelmetes harcnál súlyosabbnak ítélem az isten gyülekezetének belső meghasonlását és ezt a külső háborúskodásnál is gyászosabbnak látom. ... Amikor ... a ti meghasonlástokról hallottam, a hírt nem tartottam másodrendű fontosságúnak, hanem óhajtván, hogy közreműködésem révén ez is orvoslásra találjon, haladéktalanul összehívtalak benneteket. ... a köztetek dúló visszavonás okait most mindjárt adjátok elő, hogy ezáltal a viszály kötelékeit a béke törvényeivel feloldhassátok. Mert így cselekednétek kedvére a mindennek fölött álló istennek, és így adnátok bőségesen hálát nekem is, a ti szolgatársatoknak.” (Római történeti chrestomathia, 278–279. old.) A császár neheztelt a széthúzás miatt, mert amikor az egyházat felszabadította, azt gondolta, hogy ez teljesen egységes lesz. Másrészt az is kitűnik, hogy magát a püspökök szolgatársának, kollégájának tekinti, s ezen a címen vindikálja magának az egyházi jogokat.

A zsinat tárgyalásairól szólva Eusebios előadja, hogy a két szemben álló párt vádjainak elhangzása után a császár Hosius közreműködésével közelíteni próbálta az ellenfeleket. Constantinus hajlott a kompromisszumra, de a püspökök többsége nem. A magát katolikusnak nevező irányzat az Athanáz-féle hitvallást fogadta el: a Szentháromság második személye, a Fiúisten egylényegű az Atyával. Arius hívei azonban kitarítottak amellett, hogy Jézus csak ember, teremtmény. A katolikusok az *egylénye-*

gűség kifejezésére Hosius ajánlatára a *homoousios* szót fogadták el. Ekkor Eusebios közvetítő javaslatot tett: ő a Fiú természetének megjelölésére a *homoiousios* szót ajánlotta, ami *hasonlénységűt*, hasonló lényegűt jelentett. A császár azonban a katolikusok mellé állt, s a zsinat Ariust, Eusebiost és az ariánusokat – az „i” betű miatt – kiközösítette az egyházból. (A kiközösítés csak olaj volt a tűzre; Keleten az arianizmus még évszázadokig tartotta magát.)

Ezután az első egyetemes zsinat még 20 kánont (törvény, zsinati határozat) fogadott el, így többek között megállapították a húsvét megünneplésének a rendjét. A legtöbb kánon *az egyház szervezeti kérdéseivel* foglalkozott. A zsinaton Constantinus *az egyház beosztását összhangba hozta a birodalom provincia-beosztásával*. Ettől kezdve az egyházszervezet a Diocletianus alatt kialakult világi közigazgatási rendszert követi. (Diocletianus a régi nagy provinciák helyére száz kisebb provinciát állított. Tíz–tizenkét provincia alkotott egy dioecesiset, amelynek élén a vicarius állt.) A közigazgatási változások és a gazdasági fejlődés következtében már a III. században számos ún. apostoli alapítású egyházi központ elvesztette jelentőségét. Helyükre a tartományi fővárosok, a metropolisok kerültek, amelyeknek püspökei (episcopos metropolités) az illető provincia püspökeinek vezetőivé, később főhatóságává (*metropolita*) váltak. Keleten ez a fajta metropolita-szervezet erősödött meg, s a metropoliták egyre több jogot kaptak püspökeik felett. A metropoliták által összehívott tartományi zsinatok már nem kollégialis vezető testületek, hanem a metropolita tanácsadó és végrehajtó szervei. Nyugaton némileg másként alakult ki a metropolita-szervezet. Itt inkább az anyaegyházak domináló szerepe jutott érvényre a (többnyire általuk alapított) leányegyházakkal szemben. Nyugaton a metropolita-szervezet (amelyből a későbbi érsekség kialakult) a zsinati kormányzatot sokkal lassabban tudta kiszorítani, mint Keleten. Keleten a metropolita az eparchia, Nyugaton a provincia egyházszervezetének élén állt. Afrikában (ahol a metropolitát senexnek, prímásnak hívták) a provincia élén mindig a legidősebb püspök állt, aki megmaradt primus inter paresnek.

A niceai zsinat 6. kánonja szerint Alexandria, Antiochia és „a többi eparchiák” a maguk területén ugyanazokat a jogokat élvezik, mint a római püspök. Ezáltal a zsinat az addig – Róma kivételével – egyenlőnek tekintett püspökegyházakat metropolita-rendszerbe fogta össze. A határozattal gyakorlatilag Róma, Alexandria és Antiochia püspök-metropolitái a többi metropolita elé kerültek, s ezzel kezdetét vette a többi provincia metropolitái fölé emelkedő *patriarchátus* kialakulása. A niceai zsinat 7. kánonja Jeruzsálemnek tiszteleti elsőséget biztosított, de kormányzati (jurisdictionalis) hatáskör nélkül. Az így kialakuló patriarchátusok megfeleltek egy-egy hatalmas regionális birodalmi egységnek: Alexandria a hellenisztikus Egyiptom; Antiochia a Kelet, Cilicia és Ciprus; Róma pedig a latin Nyugat (beleértve Észak-Afrikát is) fölött kapott elsőséget. (A későbbi hosszú vitákra okot adó Balkán és Görögország nem alkotott külön patriarchátust, mert Róma befolyása Thrákiáig, Illyriáig terjedt.)

Constantinussal tehát megtörtént a kereszténység történetének második nagy sorsfordulója: *az üldözött egyház diadalmasan triumfáló egyházzá változott*, amely szorosán összefonódott a császári intézménnyel. Ezt az összefonódást a niceai zsinat pecsételte meg, amelynek döntéseit császári törvényként hirdették ki. (Az első kötés.)

A constantinusi korszak nyitánya egyet jelentett Itália és Róma hanyatlásának felgyorsulásával, jelentőségének csökkenésével. Már Diocletianus provinciákra osztotta be Itáliát: Észak- (központja Milánó, majd Ravenna), Középső- (központja Róma) és Dél-Itáliára (központja Nápoly). A római püspök-metropolita főhatósága csak a középső és déli suburbicai provinciákat foglalta magába. Constantinus a régi pogány főváros, Róma helyébe a keresztény birodalom számára új, keresztény főváros építését kezdte meg. A Boszporusz partján, a jelentéktelen Bizánc kiépítése eredményeként 330-ban felszentelték *Konstantinápolyt*, az új fővárost, Új-Rómát.

Konstantinápoly gyors felemelkedése és Róma fokozatos hanyatlása sorsdöntő változásra hívja fel a figyelmet. A későrómai korban a gazdasági, a politikai, de főleg a kulturális vezető szerepet Kisázsia és az afrikai partvidék vette át. *Constantinus alatt a birodalom politikai és szellemi súlypontja végleg Keletre tevődött át.* A keresztény kultúra központjai Konstantinápoly és Alexandria lettek. „A kereszténység Kelet gyermeke s azután a nagy dogmatikai viták is Keleten folynak le. Ha Róma olykor-olykor felfigyel ezekre a szellemi és egyházi mozgalmakra, szerepe már csak másodlagos. Megelégedett azzal, hogy Kelet nagy zsinatain a szellem összes fegyvereivel megvívott krisztológiai és trinitariusi tanokat (IV. és V. század) átvegye.” (*Váczy Péter* : A középkor története. Budapest é. n. 101. old.)

Ennek a változásnak, és a császárok Bizáncba, majd a nyugat-római császárok Ravennába költözésének a pápaság kialakulására nézve sorsdöntő jelentősége volt: a római püspök megszabadult az állami főhatalom közvetlen jelenlététől, állandó gyámkodásától, ami megakadályozta volna a pápai hatalom kialakulását. Róma a IV. században jóformán közömbösen szemlélte a császárok és a konstantinápolyi püspök egyre növekvő igényeit, beavatkozását az egyház ügyeibe. A császári intervenciók ellen nem is a pápa emelte fel először a szavát, hanem az önállóságát féltékenyen őrző, mesés gazdagságra támaszkodó Alexandria egyháza, amely egyben a keresztény teológia vezető központja volt. De a Nyugatról tanúsított ellenállás sem Róma püspökére tekintett még ekkor, hanem pl. a már említett Hosius, vagy még inkább Milánó legendás püspöke, Szent Ambrus (339–397) tiltakozott a császári önkény ellen.

Constantinus a kereszténység támogatását még a vallási türelmesség keretén belül gyakorolta. Utódai azonban már a nem keresztény, hagyományos vallások *üldözésébe* kezdtek (Constantius 341-ben és 346-ban pogányüldöző törvényeket hozott), holott a birodalom nyugati fele még alig ismerte a kereszténységet. *Constantius* császár (337–361) alatt a kereszténység tényleg államvallássá lett. A császár ekkor már magát az egyház fejének, *episcopum episcoporum*nak nevezte. Ezek az intézkedések azonban Rómára és a niceai hitvallásra nem voltak tekintettel. A nikomédiai Eusebios uralkodásának vége felé már Constantinust megnyerte az arianizmusnak, Constantinus pedig, amikor 350-ben újra egy kézben egyesítette a birodalmat, az arianizmust Nyugatra is ki akarta terjeszteni. Az általa összehívott 353-as arles-i, és 355-ben tartott milánói zsinatokon a nyugati püspökökkel is elfogadtatta az Eusebios által megfogalmazott fél ariánus hitvallást. Amikor a pápa, *Liberius* (352–366) ez ellen tiltakozott, a császár

száműzte. Liberius úgy térhetett vissza Rómába, hogy valószínű ő is megtagadta a niceai hitvallást. Ezzel – átmenetileg – az egyház egysége az ariánus hitvallás jegyében helyreállt.

361-től az apostata *Julianus* császár (361–363) visszatért a vallási türelem politikájához, és lehetővé tette a különféle keresztény irányzatok érvényesülését. (Ezzel az volt a célja, hogy a frakciókra szakadó keresztény egyházat tovább gyengítse, és így lehetővé váljék a hagyományos hit restaurálása.) Julianus politikája azonban csak az ariánus egységet semmisítette meg, és a katolicizmus megerősödését eredményezte. A pogány császár másfél évi uralkodása alatt kudarcba fulladt a korábbi kultusz restaurációs kísérlete. A kudarc oka valószínűleg abban keresendő, hogy míg Julianus a hagyományos szemléletnél maradván – a birodalom egysége érdekében – a különböző nézeteket és vallásokat eklektikus rendszerbe akarta foglalni (szinkretizmus), addig a kereszténység az új egységnek megfelelő, gyökeres szemléletváltásra épülő szintézist jelentett, tényleges szakítást a múlttal – és ebben rejlett nagy vonzereje.

A constantinusi fordulat után Rómában a pápaválasztásnál a hatóságok és a szenátus egyre inkább kiszorították az egyszerű híveket a tényleges választásból. A választhatók köre is egyre inkább a felső klérusra korlátozódott: a püspöki hatalom várományosai a presbiterek, archidiaconusok és diakonusok lettek. Az alsó klérus és a nép a főpapok választását utólagos felkiáltással, akklamációval erősítette meg. A püspöknek választott személyt püspöktársai (Rómában a szuburbicarius püspökök) olajjal vagy krizmával kenték fel. Ezzel az aktussal (consecratio – felszentelés) nyerte el az egyházi rendben a legmagasabb, a püspöki méltóságot. A felszentelést követően került sor a püspök ünnepélyes beiktatására vagy székfoglalására az egyházmegye székesegyházában (intronisatio). A felszentelés és a püspöki funkcióba történő behelyezés között az a különbség, hogy az intronisatio aktusában világiak is részt vettek. A püspökök a székesegyházban trónszékre ültek, így alakult ki a pápai trónra helyezés fogalma is.

A IV. század derekán hallunk először arról, hogy a római püspöki tisztség megszerzésére alakult pártok között véres utcai harcok folytak. *Damasus* pápa (366–384) elődjének diakónusa volt. Ellene azonban Ursinus diakónus lépett fel, és a két párt között kirobbant harcokban még a templomokat sem kímélték, ott is folyt az öldöklés. *I. Valentinianus* császárnak (364–375), illetve a római városi prefektusnak kellett beavatkozni a rend helyreállítása érdekében, és az általuk törvényesnek elismert Damasus védelmében. A beavatkozás azonban sértette a római egyház önállóságát. *Gratianus* császár (367–383) tudomásul is vette és megerősítette a 378-as zsinat határozatát a római egyház szabad pápaválasztási jogáról. Gratianus császár erősítette meg a római püspök metropolitaságát (bíráskodási hatalmát) a Nyugat püspökei felett. Utódai, *Theodosius* (379–395) és *II. Valentinianus* (383–392) császárok további törvényekben ismerték el és garantálták a római püspök tanítói főhatalmát az egyházban. „A császárok oltalma alatt gyarapodott hát ezentúl a római püspökök hatalma. De éppen ezen politikai viszonyokban rejlett egyszersmind e hatalomnak korlátozása is.” (*Ranke, L. : A római pápák az utolsó négy században. I. köt. Bp. 1886. 9. old.*)

Az elismerés után az egyetemesség és az oszthatatlanság igényével fellépő keresz-

tény egyház igen korán türelmetlenné vált az egységet megbontókkal szemben. Theodosius császár – Gratianus és Valentinianus társuralkodókkal egyetemben – 380. február 27-én Konstantinápoly lakosaihoz intézett ediktumukban a kereszténység katolikus változatát, az ortodox hitet a birodalom valamennyi népe számára törvényileg írta elő: „Megparancsoljuk, hogy mindazon népek, amelyek a mi kegyelmes kormányzatunk uralma alatt állnak, abban a vallásban éljenek, amelyet a hagyomány szerint Szent Péter apostol adott át Róma népének, s amely azóta is töretlenül él napjainkig: az a hitvallás ez, amelyet Damasus pápa és Péter, Alexandria püspöke, az apostoli szentségű férfiú is helyesnek tart – olvashatjuk az ediktumban. – Tehát: mindenkinek hinnie kell az apostoli hitvallás és az evangéliumi tanítás értelmében az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek egységesen isteni voltát, egyenrangú méltóságát és szent hármasságát. Meghagyjuk, hogy akik ezt a hitvallást követik, a »katolikus keresztények« nevét viselhetik, a többiek azonban... az eretnek hitvallásuknak megfelelő gyalázatos nevet viseljék, gyülekezeteik nem nevezhetik magukat ecclesiáknak és egyelőre az isteni bosszúnak adjuk át őket, de majd... magunk is gondoskodunk megbüntetésükről.” (Római történeti chrestomathia. 381–382. old.) Az ediktum már a vallási türelmetlenség tipikus példája volt. A kereszténység nemcsak törvényileg előírt államvallás lett, hanem azon belül is a niceai hitvallást elfogadó katolikus kereszténységet tekintették annak. A rendelet azért is figyelmet érdemel, mert megtalálható benne – császárilag törvényre emelve – Róma püspökének, Damasus pápa tanítói hatalmának Szent Pétertől való eredeztetése és a püspökök apostoli jellege. De ugyanakkor az is kitűnik, hogy nemcsak a római püspök, hanem az alexandriai is letéteményese az apostoli és evangéliumi hitvallásnak. Ez az ediktum a niceaitól eltérő hitvallásokat már egyértelműen eretnekségnek minősíti, s mint ilyeneknek, nem biztosítja a kereszténységet megillető kiváltságokat.

Az államhatalom által el- és fölismert ténnyé vált, hogy *a római püspök egyházon belüli főhatalmának elsődleges funkciója az egyház egységének a megőrzése*. Ez a főhatalom a tanítói hatalom tekintetében érvényesült először, a katolikus hittani egység tisztaságának megőrzése és autentikus továbbfejlesztése révén. A római püspök elsősege még nem jelentett egyetemes egyházkormányzati főhatalmat, mert a centralizáció ekkori fokán a kialakuló patriarchátus rendszerében a patriarchák gyakorolták a saját tartományukban az egyház feletti jurisdictiót.

Gratianus és Theodosius 381-ben, illetve 383-ban a pogány hitre, majd a judaizmusra (zsidó vallásra) való visszatérést tiltotta meg. 392. november 8-án Theodosius – társcsászáraival egyetemben – elrendelte, hogy a pogány kultuszok gyakorlóit, legyenek azok bármilyen rangú tagjai a társadalomnak, „a vallási törvény megszegése miatt fosztassék meg attól a háztól és attól a földbirtoktól, amelyben a pogány babonának hódolt”. (Római történeti chrestomathia. 282. old.) Az elkobzott épületeket, birtokokat a császári kincstár számára foglalták le. A kereszténység kötelező államvallássá tétele logikusan maga után vonta a nem keresztény kultuszok állami üldözését. Tehát a kereszténység uralomra jutásával a pogány vallások kerültek abba az üldözött helyzetbe, amiben a kereszténység korábban volt.

Theodosius császár 381-ben Konstantinápolyba egyetemes zsinatra hívta egybe

a Kelet püspökeit, hogy az arianizmussal szemben a katolicizmus (niceai hitvallás) jegyében helyreállítsák az egyház egységét. A tanácskozáson 150 ortodox és 36 ariánus püspök vett részt, de sem a pápa, sem a Nyugat püspökei nem képviseltették magukat. A zsinat Theodosius sürgetésére elítélte az arianizmust, s a niceai hitvallást kiegészítették a Szentlélekről szóló tanítással.

A 381-es zsinat további kánonjai szintén egyházszerkezeti kérdésekkel foglalkoztak. A 3. kánon kimondta: *Konstantinápoly püspöke*, aki eddig a thrákiai Herakleia metropolitája alá tartozott, tiszteleti elsőbbségben *közvetlenül Róma után következik*. Eszerint Új-Róma püspöke rangban megelőzi Antiochiát és Alexandriát is. Konstantinápoly rangemelkedése ekkor még nem közvetlenül Róma ellen irányult, hanem a Keleten folyó versengésben volt fontos. A változás főleg Alexandria jogait és önállóságát sértette, ezért ők tiltakoztak ellene leginkább. A rangsor körüli harc teológiai formákat is öltött: most Konstantinápoly volt az ortodoxia, Antiochia és Alexandria az arianizmus felleadvára.

A 381-es konstantinápolyi zsinat további kánonjai stabilizálták *a patriarchátus rendszerét*. A Kelet közigazgatásának megfelelően (Keleten öt dioecesis volt) öt „főmetropolitaságot” szerveztek: Thesszaloniki, Heraclea, Caesarea, Ephesus és Konstantinápoly székhellyel. Együttal kijelölték a kiemelt székhelyek területi határait is. Közülük Konstantinápolyt együttal patriarchátus rangjára emelték. Konstantinápoly fennhatóságát elsősorban a Balkánra és Görögországra igyekeztek kiterjeszteni.

A konstantinápolyi patriarcha rangemelkedése a reális politikai helyzetet tükrözte. A pápa azonban felismerte a benne rejlő veszélyt Róma primátusára, s ezért a 381-es zsinat 3. kánonját utólag sem volt hajlandó elismerni ökumenikus jellegűnek. A császár és a bizánci patriarcha egyházpolitikai törekvéseivel szemben Damasus pápa már a *382-es római zsinaton* megfogalmazta, hogy az egyház élén annak a három városnak a püspöke áll, amelyek egykor Péter működésének színterei voltak: Róma – mert Péter volt az első püspöke; Alexandria – mert Péter tanítványa, Márk volt a püspöke; s Antiochia – mint Péter első püspöki székhelye. Damasus a római zsinat határozatát először hirdette ki a történelemben az *Apostoli Szék* szavaként. Emögött a pápai konstrukció mögött ekkor már nem állt hatalmi realitás, de Bizánc igénye mögött igen!

De míg a bizánci primátus igény az egyházat is alárendelő és mulékonynak bizonyuló államhatalomra alapozódott, pontosabban abból következett, addig *a pápák primátus igénye* az államtól független, és majd a feudális kor hajnalán a pápák államává szerveződő *földbirtokvagyonára alapozódott*. Az egyházi földbirtok nemcsak azért bizonyult meghatározónak a pápaság kialakulásában, mert a római püspöknek anyagi függetlenséget biztosított, hanem mert a feudalizálódó társadalomban a föld tulajdonjogával együtt járt a terület közigazgatási (államhatalmi) funkcióinak végzése is, adott esetben akár a központi, politikai főhatalommal szemben is.

A kereszténység elismerése után (313) gyorsan növekedett a hívek (s a gazdag hívek) száma, és ezzel együtt az adományok száma is. Ezek megszerzésére, megszervezésére és gyarapítására – a keleti, hitvitákkal lekötött egyházakkal szemben – a realista római egyház különös figyelmet fordított. A római egyházi földbirtok niegléte a IV. században már bizonyítható. Maga I. Constantinus is nagy adományokat tett

az egyház részére. A császár példáját követve, a dúsgazdag római nemesi (lovagi és szenátori) családok bőkezű adományai révén is elsősorban a római egyház földbirtok-vagyonra növekedett. Az V. század elején az egykori pogány templomok és szent helyek birtokait nyerte el az egyház. A magánadakozás és a végrendeleti úton történő örökö-södés mellett növekedett ez a vagyon az elhalt papok magánvagyonából is, ami auto-matikusan az egyházra szállt. Constantinus egy, a középkorban általánossá váló szo-kásjog alapjait is meghonosította: az egyházra szállt a valamilyen oknál fogva kisajá-tított vagyon, s azoknak az elítélteknek a javai is, akiknek nem éltek a szülei. Az így kialakuló egyházi vagyon eredetét tekintve nem feudális, hanem antik tulajdon volt. A közösség nevében a püspök gyakorolta a birtokjogot, és a birtokokat tilos volt szét-osztani vagy eladni. Az egyházi földbirtoklás természete így fokozatosan feudalizá-lódott.

A pápák tekintélye Róma politikai fontosságának csökkenésével nem hanyatlott, hanem inkább növekedett. A római püspökök növekvő gazdasági hatalmukra támasz-kodva a nyugati világban szinte kizárólagos valláserkölcsi tekintélyre tettek szert. A hit terjesztésében és a hitbeli tanok körüli harcokban emelkedett ki fokozatosan a pápa tekintélye. Damasus pápa alatt fordította le *Szent Jeromos* egyházatyja (347–420?) latinra a Bibliát, ami azután *Vulgata* néven vált ismertté. (Szent Jeromos az Ószövetséget héberből fordította latinra. Az Újszövetséget és az Ószövetség egyes könyveit – amelyek görögül keletkeztek vagy maradtak fenn – pedig görögéből fordí-totta a nyugati egyház hivatalos nyelvére, a latinra.) Ez azért volt fontos, mert a 382-es római zsinaton állapították meg a kánoni írások rendjét, pontosabban azt, hogy kánonilag mi tartozik a Szentíráshoz. A tévtanokkal szembeni harc tette szükségessé az apostoli hitvallásnak, vagyis a kötelező hitszabályoknak a kidolgozását és rögzítését. (Ugyanezt célozta a szentírási kánon is.) A *regula fidei* a IV. század végén állandósult, és lényegében így definiálta a tridenti zsinat. A kinyilatkoztatott ideológiai és szer-vezeti egység az egyházi univerzalizmus kialakulását jelentette.

A Római Birodalmat Theodosius halála után (395-ben) véglegesen két részre osz-tották: Keletire és Nyugatra. Ettől kezdve a Kelet-római Birodalom (Bizánc) több mint ezer éven át teljesen önálló történelmi képződményként állt fenn, míg a nyugati birodalom a népvándorlás korában a barbárok támadásai során felmorzsolódott, és helyén fokozatosan kialakultak a keresztény germán feudális államok. A birodalom kettészakadásának egyházi következményeként Keleten kialakult a cesaropapista görögkeleti egyház, míg a nyugati latin egyházban fokozatosan kibontakozott a pápai főhatalom, amely a szétagulódo feudális egyházak és államok feletti keresztény uni-verzalizmus eszmei-ideológiai, majd esetenként politikai képviselője lesz.

A PÁPASÁG A NYUGAT-RÓMAI BIRODALOMBAN [V. SZÁZAD]

Theodosius halála után a nyugati birodalom vegetálása a nyugati gótok, hunok, majd a germánok állandó támadásai közepette telt el. A zilált gazdasági és politikai viszonyok, a rabszolgatartó (antik) társadalom fokozódó szociális és ideológiai válsága

közepette válik az egyház egyre inkább az egyetlen szilárd ponttá ebben a világban. Az általános bomlás – negatív hatásai ellenére – végső soron a pápai főhatalom kiépítésének külső feltételeit érte meg.

A pápai primátus kialakulásának bonyolult folyamatában a kiindulópont a római püspök Nyugat feletti patriarchai fennhatósága volt. De a patriarcha-primátus (főhatóság) nagyjából azonos mértékben valamennyi patriarchátusban kialakult. Ennek univerzálissá tételére azonban csak a római és a bizánci központban tettek kísérletet. (A többi patriarcha inkább szeparatista törekvéseket képviselt.) A római püspök tiszteleti és hitelvekben való elsőbbségét ekkor már senki sem vonta kétségbe, azt a keleti császárok is legalizálták. De Rómában a primátus tartalmát – a nyugati patriarcha püspökei fölötti jurisdictionális hatalmából kiindulva – az egyetemes egyházra nézve is teljes egyházkormányzati és bíraskodási főhatalomként értelmezték. Ez ellen azonban nemcsak Bizánc, hanem a többi patriarcha is tiltakozott.

A római patriarcha jurisdictionális hatalma közvetlen módon a latin világban is csak Közép-Itáliára korlátozódott. Befolyása az elgörögösödő Dél-Itáliában, Afrikában és főként Hispániában már kisebb, s alig érvényesíthető Észak-Itáliában és Galliában. Az autonómiáért sikeresen léptek fel Róma ellenében Karthágó, Arles vagy Milánó.

Az egész egyház feletti főhatalomért tényleges rivalizálás tehát csak Bizánc és Róma között alakult ki. Konstantinápoly a reális politikai hatalomra hivatkozva hangoztatta főségét, Róma inkább az ideológiai, a vallási-bibliai érvelést állította előtérbe. A IV. század végétől egyre gyakrabban szóltak a római egyház apostoli jellegről, Péter főségéről. Az erre alapozott *tiszteleti elsőséget* Kelet és Nyugat egyaránt elismerte, de nem mint az egyházkormányzati főhatalom forrását. A hatalmi igények eszmei alátámasztásának jelentőségét mutatja az, hogy Konstantinápoly hatalmi túlsúlya mellett szintén rá volt szorulva az apostoliság legendájára. Konstantinápoly alapításának legendája szerint a bizánci ősegyházat még Péter előtt alapította volna András apostol, Péter testvére. Tehát nemcsak egyenrangú a régi Rómával, hanem régebbi is annál.

A IV. század végétől, s az egész V. században a pápák egyre határozottabban léptek fel a római primátus érvényesítéséért. Erejük ekkor inkább még csak a primátus elv pontos kidolgozására, semmint gyakorlati érvényesítésére volt elegendő. Az eszmék kialakulása azonban nagyban megnövelte a pápák öntudatát, és csak a kínálkozó történelmi pillanat elérékezésére kellett várniuk.

Milyen konkrétumok jelzik a pápaság elvének továbbfejlődését? *Siricius* pápa (384–399) idejéből maradt fenn az első *pápai dekretális* (385-ből). A pápák eddigi írásaikban a magánlevél stílusát használták. *Siricius* pápa volt az első, aki a pápai levelezésben a császári iratok hivatalos nyelvét követte. Nála jelentkezett először az a kitétel is, hogy a római püspöknek nemcsak saját (római) egyházáról, hanem *valamennyi egyházzal* kell gondoskodnia.

I. Ince (401–417) elődjének, *Anastasius* pápának volt a fia. (A pápa eszerint lehetett nős vagy özvegy ember.) *Ince* szerint a helyi zsinat a pápára nézve csak tanácsadó jellegű, határozatai csak akkor érvényesek, ha a pápa megerősíti. (A kollegiális vezetés

ekkorra már a Nyugaton is a múlté.) I. Ince idejében felgyorsult a Nyugat-római Birodalom pusztulása. Ez nemcsak lehetővé, hanem szükségessé is tette a pápa számára, hogy székvárosa védelmében *politikai eszközöket* használjon. Alarik és a nyugati gótok 410-ben három napig fosztogatták Rómát (miközben Ince pápa a nyugati császár új székhelyére, Ravennába ment segítségért könyörögni).

Ince – mint az igaz hit védője – tovább növelte tekintélyét a Nyugat jelentősebb eretnekségével, a *pelagianizmussal* szembeni harcokban is. *Pelagius* 400–411 között lépett fel Rómában, majd Észak-Afrikában. Tanításának középpontjában az ember állt, pontosabban az ember és az isten kapcsolata, az ember és az isteni kegyelem viszonya. (Figyelemre méltó, hogy már a donatizmusban is a kegyelem állapotában levő „tiszták”-ról volt szó. A nyugati dualizmusnak megfelelően az itteni eretnekségek is az isten és az ember kapcsolatának értelmezése körül keletkeztek. A középkori európai eretnekségek és a reformáció is ezek körül a problémák körül mozog majd. Pelagius szerint áteredő bűn nincs, az üdvösség elérésére elég az ember szabad akarata isteni kegyelem nélkül is, mert a kegyelem az emberi természet jóra való belső hajlandósága. Ezt a gondolatot ad abszurdum folytatva, nincs szükség megváltásra, és az azt közvetítő egyházra sem.) A pelagianizmus ellen a harcot elsősorban Szent Ágoston vette fel.

A latin patrisztika legnagyobb alakja, *Szent Ágoston* 396-tól az észak-afrikai Hyppo püspöke volt. Sokat harcolt a manicheusok, a donatisták és főleg a pelagiánusok ellen. Az ókori keresztény hittudomány kiemelkedő eredményei a *De Trinitate* – A Szentháromságról és a *De civitate Dei* – Isten Államáról szóló fő művei. Az utóbbi művében kidolgozott történelemfilozófiája szolgált a kora középkor állam- és egyházfelfogásának alapjául. A pelagiánusokkal való vitákban fejtette ki a predesztinációról és a kegyelemről szóló katolikus tant. Ágoston a hitvitákban Róma és I. Ince szövetségese volt. Amikor I. Ince kiközösítette Pelagiust és követőit az egyházból, Ágoston ezt így nyugtázta: (Roma locuta) „causa finita est”. (Ebből alakult ki azután a pápai döntés megfellebbezhetetlenségére utaló tétel.) A donatista és pelagiánus szakadásnak azonban nem Ágoston vagy a római pápa, hanem az Észak-Afrikát elfoglaló vandálok vetettek véget (430-ban), s véglegesen az arab hódítás semmisítette meg az itteni keresztény kultúrát.

I. Ince pápaságától I. Leóig nem voltak jelentős római püspökök: az általában rövid ideig működő pápák mindenben kiszolgálták Bizáncot. *Zosimos* pápa (417–418) a pelagiánusokkal való vitában is ügyetlenül járt el, s az eretnekeknek tett engedmények miatt ő az első pápa, akit az egyház nem tisztel liturgiájában. Halála után ismét szakadás gyengítette a római egyházat. A diakónus párt Eulalius archidiaconust választotta pápának, a presbiterek többsége azonban egy Bonifác nevű papot. Mindkét párt a császárhoz fordult segítségért. A császár, hogy elejét vegye az ilyen viszályoknak, megalkotta a *pápa választás első hivatalos, világi szabályozását*: ha a választás nem egyértelmű, egyik jelöltet sem lehet pápának tekinteni, hanem a választást addig kell folytatni, amíg közös jelöltet nem találnak. (A rendelkezésnek a császárok sem tudtak érvényt szerezni.)

Az V. század első felében az egyház által eretnekségnek minősített mozgalmakat állami rendeletekkel is igyekeztek visszaszorítani. A 428. május 30-án *II. Theodosius*

(408–450) és *III. Valentinianus* (425–455) császárok által kiadott ediktum elsősorban a manicheus eredetű és a szentháromság tan kapcsán keletkezett tévtanok követői ellen irányult. „Az eretnekek örülségét oly módon kell elnyomni, hogy mindenekelőtt vissza kell venni tőlük mindazokat az ecclesiákat, amelyeket az igazhitűektől elraboltak és birtokukban tartanak, s azokat a katolikus egyháznak haladéktalanul át kell adni.” (Római történeti chrestomathia, 283. old.) Az eretnekek üldözését elrendelő császári irat elsősorban az eretnek irányzatok kultikus tevékenységét igyekezett meggátolni a templomok elvételével, templomok létesítésének és eretnek klerikusok választásának megakadályozásával. Érdekes, hogy a császár különbséget tett a különféle eretnekségekkel szembeni eljárást illetően, azok társadalmi radikalizmusa szerint. Az eretnekektől megvonták az állampolgári jogokat: nem teljesíthettek katonai szolgálatot, nem adhattak és kaphattak ajándékot, nem készíthettek végrendeletet. Megtiltották nekik azt is, hogy saját rabszolgáikat eretnek hitűkre kényszerítsék, vagy abban megtartsák. Most a tévtanok követőit sújtotta az állam azokkal az intézkedésekkel, amelyekkel korábban magát a kereszténységet, majd a pogányságot illette.

A császári rendeletek azonban nem tudták útját állni sem az eretnekségeknek, sem a teológiai vitáknak. A 400-as évek elejétől majd három századon át dúltak Keleten az ún. *krisztológiai viták*. A szentháromság fogalmának tisztázása után a tévtanok Krisztus mibenlétéről, természetéről, akaratáról kialakuló spekulatív tételek körül forogtak. (Keleten a teológiai vita középpontjában az *Istenember* – és nem az *isten és az ember* – belső kapcsolata állt. E hosszú vitákban tisztázódott, mit kell érteni isten emberré válásán és a megváltáson.)

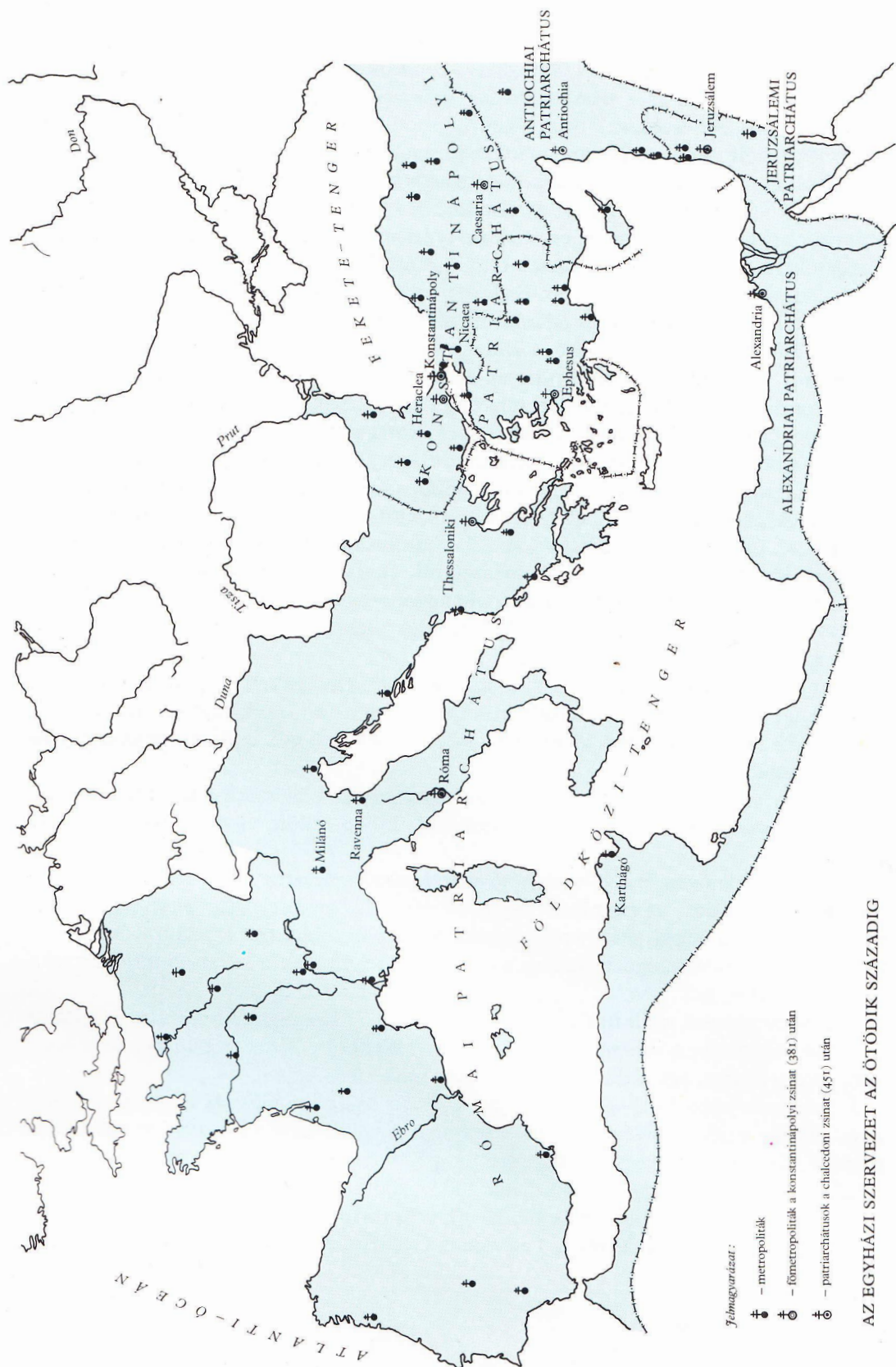
A *katolikus tanítás* szerint Krisztus személyében (az Igében) két teljes természet – az isteni és az emberi – a legbensőségesebb módon egyek, összevegyülés és szétválás nélkül. (Ez az ún. *dualizmus* alapja.) Az ettől eltérő tévtanok három irányzatba csoportosíthatók:

1. Az V. század elején fellépő *nesztoriánus irányzat*: Nestorius konstantinápolyi patriarcha szerint Krisztusban a két természet külön-külön, egymástól elkülönülve van jelen.

2. A nesztorianizmusra való reakció volt a *monofizitizmus*: Krisztus emberi természete felszívódott az isteniben, egybeolvadt vele, gyakorlatilag Krisztusban egy természet van, az isteni. (Míg a nesztorianizmus az arianizmusra emlékeztetett Krisztus emberi voltának hangoztatásával, a monofizitizmus tagadta az Ige emberré levését, így a megváltást is.)

3. A krisztológiai viták utolsó mozzanata volt a VII. században a monofizitizmus enyhébb változata, a *monotheletizmus*: elismerték, hogy Krisztusban két természet van, de egy akarat, egy istenemberi akarat és működés.

I. Coelestin pápa (422–432) alatt, 431-ben ült össze az *ephesusi egyetemes zsinat*, hogy elítélje a nesztorianizmust. Ez a tévtan a hívők között népszerűtlen volt, mert tagadta Mária istenanyaságát. (Így sértette a Keleten kialakult és rajongásig eltúlzott Mária-kultuszt.) A zsinaton – amelyen 160 püspök jelent meg – Nestorius fő ellenfele, az ortodox hit védője, az alexandriai Cyrill püspök volt. (A pápa küldöttei csak elkésve érkeztek meg a zsinatra.) A zsinat Cyrill tanítását fogadta el Krisztus két

AZ EGYHÁZI SZERVEZET AZ ÖTÖDIK SZÁZADIG

természetéről és azok egymáshoz való viszonyáról. (Az erről szóló ún. ephesusi hitvallást azonban csak 433-ban fogadták el.)

A pápaság első történelmi jelentőségű alakja az egyháztörténettől a nagy jelzöt kiérdemlő *I. Leó* (440–461) pápa volt, aki a pápai főhatalmat kifejlesztette és átmenetileg kiterjesztette – a görög Kelet kivételével – az egész egyházra.

Pétértől *I. Leóig* a katalógusok 44 római püspök nevét jegyezték fel. Ezek inkább csak elsőek voltak az egyenlő püspöktársak között, míg *Leó* már valóban pápaként, Péterre hivatkozva valamennyi püspök fölött állónak tekintette magát. Tekintélyének kiterjedt levelezésével és a püspökökkel való írásos érintkezésben érvényt is szerzett. *III. Valentinianus* császár ediktummal erősítette meg ezt a primátust. *I. Leó* pápasága alatt az apostol-egyház római-autoriter egyházzá fejlődött.

Leó pápa a konstantinápolyi patriarcha politikailag aláátmasztott elsőbbségével egy tudatosan vallásilag motivált primátust állított szembe. Nála találkozunk először a pápának mint Péter helytartójának jellemzésével. Ebből a funkcióból vezette le *Leó* az egyetemes egyház felett vindikált hatalmát. *Leó* pápa az egyház feletti gondoskodás jegyében autoritativan lépett fel az egyházon belül. A Péter-kultusz az ő pontifikátusa alatt fejlődött ki Itáliában, amit nagymértékben elősegített a Ravennában székelő nyugat-római császári család. A császár anyjának, *Placidának* és nővérének, *Eudoxiának* mélységes hódolata *Szent Péter* előtt segített legitimálni ezt a kultuszt.

Leó pápa eredményesen működött a katolikus tanítás megvédésén is. Itáliából a szó szoros értelmében kiirtotta a pelagiánusokat. (*Valentinianus* császár a pápa javaslatára rendeletileg megvonta állampolgári jogaikat és száműzte őket.) Róma püspöke eredményesen avatkozott be a Keleten dúló krisztológiai küzdelmekbe is. Ekkor már a nesztorianizmus ellenhatására kibontakozó, és az *Eutyches* bizánci apát által kialakított *monofizitizmus* volt a katolikus tan legveszélyesebb ellenfele. A vita eldöntésére *II. Theodosius* keleti császár 449-ben Ephesusba birodalmi zsinatot hívott egybe, amely azonban a monofizitizmust fogadta el, és a császár is ezt tette magáévá. *Theodosius* halála után *Leó* pápa az új császárnál, *Marcionnál* (450–457) elérte, hogy új, *egyetemes zsinatot* hívjon egybe. Erre 451-ben *Chalcedonban* került sor. Az ókor legnépesebb zsinatján (350 püspök jelent meg!) a császár tisztviselői elnököltek, míg a pápa legátusai teljesen háttérbe szorultak. A döntő 6. ülésen maga a császári pár is megjelent. A zsinati atyák elvetették a monofizitizmust, és a *Leó* pápa által is támogatott niceai hitvallást erősítették meg. Ez kétségtől igen megnövelte a katolikus tan tisztaságát őrző pápa tekintélyét Keleten is. (Az más kérdés, hogy sem a császári, sem a pápai tekintély nem volt elegendő ahhoz, hogy a Kelet valamennyi egyháza elfogadja a chalcedoni hitvallást.)

A chalcedoni zsinat a hitbeli egység helyreállításával egyidőben újabb lépést tett a keleti és a nyugati egyház elkülönülése felé. A császár elérte, hogy a zsinat 28. kánonja kimondja: *Konstantinápolyt Keleten minden tekintetben az első hely illeti meg, püspöke rangban és tekintélyben egyenlő Rómával.* Ezzel Konstantinápoly és Róma egyenrangú lett. A zsinat a konstantinápolyi patriarcha fennhatósága alá helyezte Pontus, Asia és Thracia provinciák egyházait. Végleges formában a 451-es egyetemes zsinat óta beszélhetünk az öt patriarchátusról: a Kelet-római Birodalomban Kons-

NAGY SZENT LEÓ PÁPA (RÉSZLET RAFFAELLO FESTMÉNYÉBŐL A VATIKÁNI STANZÁKBAN)

tantinápoly, amelynek alárendelték Antiochiát, Alexandriát és Jeruzsálemet, Nyugaton pedig a vele egyenrangú Róma. A patriarcha címet Rómában Leó pápa, Konstantinápolyban Acacius használta először. (A két főváros egyházfőjének versengéséből Jeruzsálemet, Antiochiát és Alexandriát majd az arab hódítás kapcsolja ki véglegesen.) A keresztény egyház szervezeti és kormányzati egységesítése felé tett újabb lépés azt eredményezte, hogy a patriarcha-egyházak *két centrumnak*, a rómainak és a konstan-

tinápolyinak rendelődtek alá. A konstantinápolyi patriarcha egyenrangúsítása, a keleti egyházban érvényesített egyházkormányzati főhatalom már komolyan veszélyeztette az éppen kibontakozó pápaság univerzalizmusát.

A Róma és Bizánc közötti egyenrangúsítás és az elkülönülés a valós politikai és egyházpolitikai helyzetet tükrözte. A különbségek elmélyülését az ideológiai fejlemények is hűen tükrözték. A Keleten meggyökeresedett monofizita felfogásnak felelt meg az állam (az emberi) és az egyház (az isteni) szervezeti összeolvadása a cezaropapizmusban (politikai monofizitizmus).

Nyugaton ettől eltérő módon alakult az állam és az egyház viszonya. Itt a Krisztus két természetéről szóló katolikus tanítás (az egységben levő, egymást feltételező, de össze nem vegyülő isteni és emberi természet) konzekvensen egy *dualista rendszerelmélet*hez vezetett. A vallás és a politika az állami életben össze nem vegyülve, de egymástól elválaszthatatlanul van jelen, egységet alkot. Ez a nyugati dualizmus lett a középkori államelmélet alapja.

Így Leó pápa a dualista felfogás következetes érvényesítésével irányt is szabott utódainak. „Az európai társadalom középkori történetének alapvonalaait a világi hatalom és társadalom, valamint az egyház (kvázi-társadalom) között ekkor kialakult viszony jelölte ki. Csak a kellő politikai pillanatra volt szükség ahhoz, hogy az egyházi befolyását Keleten érvényesítő császár mellett maga a keresztény egyház is politikai hatalommá legyen...” (*Darkó Jenő: Császárimádó Róma – képromboló Bizánc.* Budapest 1977. 74. old.) Ez a pillanat azonban még századokat váratott magára.

A pápai hatalom V. század derekára történő kialakulásának titkát elsősorban a Szentszék gazdasági erőforrásaiban, vagyonában és az adományok roppant nagyságában kereshetjük. Az V. századi Itáliában már a pápa volt a legnagyobb földbirtokos, és ezek a birtokterületek (Itálián kívül is) a későbbi századokban tovább növekedtek. A pápák világi hatalmát jelentő címeiket is (auctoritas, potestas) az V. századtól kezdték használni. A római pápa primátusa így annak ellenére valósult meg, hogy a chalcedoni zsinat (451-ben) Konstantinápoly püspökének mindazt a rangot és méltóságot megadta, ami korábban csak Róma püspökét illette meg. A görögkeleti egyházban a bizánci patriarcha primátusa a cezaropapizmus keretében alakult ki. A bizánci patriarcha azáltal, hogy a Kelet egyháza felett főhatalmat kapott, egyben a bizánci császár udvari püspöke lehetett csak.

Ugyanakkor a római patriarchátus – miután magáévá tette a császári igazgatás bürokratikus és hierarchikus berendezését – főleg I. Leó idején nem egy vonatkozásban már a császárság helyére lépett. A pápa és a bizánci patriarcha versengéséből a látszategyenlőség mellett is bizánci fölény következett volna. A valóságban azonban Bizáncban a patriarcha a császár mellett kialakítandó saját világi hatalmára nem is gondolhatott – legfeljebb csak politikai befolyásra tehetett szert –, de a császár még egyházi ügyekben is alárendelte magának. Addig Rómában a pápa a Nyugat-római Birodalom töredékei felett, mint e területek jelentős részének (magán) birtokosa, potenciálisan a világi hatalmat is megszerezhetette.

Az V. század közepétől még jó három évszázadig a római pápáknak eszükbe sem jutott, hogy kétségbe vonják Itália és Róma felett a császári főhatalmat. Politikai

NAGY SZENT LEÓ PÁPA TALÁLKOZÁSA ATTILÁVAL
(RAFFAELLO FESTMÉNYE A Vatikáni Stanzákban)

szerepük megváltozását viszont egyértelműen jelezte, hogy Leó volt az első pápa, aki a bizánci császári udvarba állandó megbízottat (*apokrisiarius*) küldött, ezzel a császárral való kapcsolata politikai jelleget öltött.

A népvándorlás forratagába került Itáliának a saját maga védelmével elfoglalt Bizánc kevés segítséget tudott nyújtani. A római püspök így egyre inkább a Város és Itália népeinek tényleges védőjévé válhatott. Így például I. Leó pápa nevéhez fűződik Itália megmentése a hunoktól. A legenda szerint, amikor 452-ben Észak-Itáliában pusztítottak Attila hadai, a pápa fényes küldöttség élén és gazdag ajándékokkal ment elébe Mantuáig. A pápától „megrettenve” – nyilván a tárgyalások eredményeként – a hunok nem nyomultak ekkor tovább dél felé. (A jelenet gyönyörű megörökítése Raffaello festménye a vatikáni Stanzákban.) A pápa a vandálokkal is sikeresen tárgyalt. 455-ben ajándékokkal elérte, hogy a Rómát pusztító vandálok legalább a lakosságot nem irtották ki.

Egy évszázaddal később I. Gergely pápa már felismerte, hogy a nyugati egyház és a pápaság csak úgy maradhat fenn, ha a kialakuló feudális világhoz illeszkedik és szakít a Római Birodalommal, az antik világgal. A pogány és ariánus germánok katolikussá tétele, a birodalom határain túltekintő gondolkodás I. Leótól még távol állt. A mindenfelé látható bomlás ellenére az ő világa még az Imperium Romanum

volt, csak ennek kereteiben gondolkodott. Ennek kereteiben fejezte ki a pápai primátust, amelynek elvi kiteljesítésével előkészítette a római püspökök politikai függetlenségét.

A PÁPASÁG A GÓT URALOM ÉS A BIZÁNCI RESTAURÁCIÓ ALATT [VI. SZÁZAD]

476-ban *Romulus Augustulus*, az utolsó nyugat-római császár elűzésével formálisan is megbukott a Római Birodalom. Az Észak-Itáliában berendezkedő ariánus gót királyok a római császárok utódaiként léptek fel, hatalmukat a császár auctoritásából származtatták. A *gót uralom* alatt Itália ismét virágzott. Annak ellenére, hogy Nyugaton nincs többé császár, *még egy évszázadig a pápaság történetére nem az alakuló germán hatalmak, hanem a keleti császárság volt meghatározó.*

Leó pápa utódainak nem volt lehetőségük arra, hogy érvényesítsék azt a primátust, amit ez a jelentős pápa képviselt. Kitűnt, hogy a pápaság főhatalma nem egy állapot, hanem olyan folyamat végeredménye, amely a mindenkori egyházon belüli, és arra ható külső politikai viszonyok függvénye volt. A pápák évek hosszú során át csupán Bizánc – és részben a gótok – politikai akaratának történő teljes alárendelődés árán biztosíthatták vallási ügyekben való relatív függetlenségüket. Ezt a vallási ügyekben való viszonylagos függetlenséget mutatja az ún. *Henoktikon* körüli vita is. A Bizánci Birodalom egységét *Zeno* császár (476–491) a 482-ben kiadott vallási ediktummal (*Henoktikon*) akarta biztosítani. Ez az *Acacius* patriarcha által fogalmazott hitvallás a katolikusok és a monofiziták közötti kompromisszumot célozta. Eredménye azonban éppen az ellenkezője lett: egyik fél sem fogadta el. A pápa, *II. Félix* (483–492) a katolikus hit védőjeként 484-ben kiközösítette *Acaciust*, aki viszont a pápára mondta ki az anathémát. Ennek következménye lett *az első egyházszakadás* (schisma) a Kelet és a Nyugat között, amely 519-ig tartott.

A pápák politikai alárendeltsége közepette is a pápaságról szóló elmélet megszilárdításához kedvező feltételeket kínált *Theoderik* (493–526) gót király Róma iránti barátságos politikája. *I. Gelasius* pápa (492–496) személyében pedig az első jelentős teológus került a római püspöki székbe, aki alkalmas is volt ennek megfogalmazására. *Gelasius I.* Leó híve volt, két elődje alatt archidiakónusként már nagyobb befolyást gyakorolt. Következétesen elutasította Bizánc elsőségét, és vele szemben támogatta *Alexandria* és *Antiochia* korábbi pozíciójának megőrzését.

Gelasius a Szent Ágoston által a *De civitate Dei*-ben megvont kereteken belül *az egyházi és a világi hatalom körét élesen elválasztotta és elhatárolta egymástól.* A középkorban sokat hangoztatott *két hatalom elmélet* *I. Gelasiuson* keresztül Ágostonra vezethető vissza. *Gelasius* a világi és az egyházi hatalom dualizmusát *Anastasius* császárhoz (491–518) írt levelében így fogalmazta meg: „Dicsőséges császár, két olyan intézmény van, amely elsősorban kormányozza ezt a világot: az egyik a legfőbb papok megszentelt tekintélye, a másik pedig a királyi hatalom. A papok viselte teher annyiban nehezebb, amennyiben az Isten ítélőszéke előtt az embereken uralkodó királyokért is nekik kell számot adniuk.” (Európa és Közel-Kelet IV–XV. sz. Egye-

temes történeti szöveggyűjtemény. I/2. köt. Szerk. Jónás Ilona. Budapest 1971. 723. old.) A vallási dolgokban a császár van alárendelve a főpapságnak, a világi dolgokban pedig az egyháziak vannak alárendelve a császárnak. Krisztus, az igazi rex et pontifex, hatalmát a királyok és a püspökök között megosztotta. Mindkettő részesedik tehát Krisztus uralmában, amely a regnumot és a sacerdotiumot egyaránt magában foglalja. Az I. Leó idején még inkább csak teológiailag megfogalmazott dualizmust Gelasius pápa következetesen érvényesítette az egyházpolitikára is. A két hatalom megosztásáról és viszonyáról kifejtett nézete egészen a XI. századig általánosan elfogadott volt.

Gelasius idején a pápaság már minden jog forrásának és az igaz tanítás őrének tüntette fel magát. Hitelvekben a zsinati határozatok a pápát is kötelezték – ő ezek megerősítője és védője –, de jurisdictióját tekintve teljes szabadságot élvez (Primatus jurisdictionis). Gelasius ezt oda fejlesztette, hogy a pápa *minden egyház fölött ítélkezhet, rajta azonban senki sem tarthat ítélőszéket*. Pár évre rá, Symmachus pápa (498–514) perével kapcsolatban, már megtaláljuk a végső formulát: „*papa a nemine iudicatur*”. (A pápa felett senki sem ítélkezhet.) Lényegét tekintve I. Gelasiusal befejeződött a pápai primátus elvének kialakítása, most már csak realizálása volt hátra.

A VI. század elején látott napvilágot az *első pápai index*, szintén Gelasius neve alatt, de ennek nem ő volt a szerzője. A Decretum Gelasianum de libris recipiendis et non recipiendis azoknak a könyveknek a felsorolása, amelyek a régi (pogány) irodalomból a keresztényeknek megengedhető olvasmányok.

Gelasius után ismét jelentéktelen pápák következtek. II. Anastasius pápa (496–498) maga is eretnecség gyanújába keveredett. Utána pápák és ellenpápák hadakoznak váltakozó sikerrel, aszerint, hogy Rómában éppen a Bizánc párt, vagy a gót barát párt kerekedett felül. E zavarok során került sor 499-ben egy római zsinaton a *pápa-választás első egyházi szabályozására*. Kimondták, hogy a pápa megválasztásához a szavazatok többsége szükséges, és egyben igyekeztek a laikus választók befolyását korlátozni. Miután Hormisdas pápa alatt (514–523) helyreállt Kelettel az egyházi egység, I. János pápa (523–526) Bizáncba ment, és itt megkoronázta I. Justinus császárt. (Ez volt a történelem első pápa általi császárkoronázása.) A császárkoronázás azonban nem emelte a pápa tekintélyét. Theoderik és utódai a pápákat a birodalom hivatalnokainak tekintették, és követségbe küldöztették Bizáncba.

A gót származású II. Bonifác (530–532) azért érdemel említést, mert pápasága alatt vezették be a ma is érvényben levő időszámítást. Egy Al-Duna melléki szerzetes, Dionysius Exiguus számításai szolgáltak ennek alapjául. Most már nem Diocletianus keresztényüldözésétől számították az éveket, hanem Krisztus születésének évétől. Ezt Exiguus a Róma alapítását követő 784. évben jelölte meg. (A pápák leveleiket, rendeleteiket viszont a bizánci császár uralkodásának évével jelölték.)

II. János pápa (533–535) megválasztásakor hallunk először a későbbi egyházi reformmozgalmak által annyira üldözött *simóniáról*. Simónia alatt a lelki dolgokkal való üzérkedést, pontosabban a különféle egyházi tisztségek, stallumok pénzért történő vásárlását, adásvételét érti az egyháztörténet. (A Biblia szerint a samarai Simon mágus Szent Péternek és Szent Jánosnak pénzt ajánlott, hogy csodatevő hatalmukat osszák meg vele. Innen a simónia elnevezés.) Mercurius pápajelölt az egyházi javak-

ból – sikerrel – vesztegette meg a választókat a többség megszerzése érdekében. A római szenátus határozata 533-ban éppen ezért megtiltotta a pápaválasztásba való simóniás beavatkozást, s annak megszegőit súlyosan büntette. Egyébként Mercurius megválasztása után nevét – a pápaság történetében szintén először – Jánosra változtatta, mert a pogány istennév nemigen volt összeegyeztethető új funkciójával. (A név-változtatás azonban csak a későbbi középkorban lett általánossá.)

Az 527–565 között uralkodó *I. Justinianus* császár igyekezett helyreállítani a birodalom egységét, s ennek érdekében teljessé tette a *cezaropapizmust*. Hadvezére, Belizár 536 végén foglalta el Rómát. A majd 20 évig dúló *gót háború* megsemmisítette a keleti gótok itáliai uralmát, és restaurálta a bizánci monarchiát. De míg a gót Theoderik alatt a pápák viszonylagos önállóságot élveztek, az abszolút császári hatalom teljesen alárendelte őket. Justinianus sokrétű egyházi törvényhozással szabályozta az egyház helyzetét. 544-ben az eretnekségek ellen lépett fel. 545. március 18-i novellájában pedig ismételten megerősítette az első négy ökumenikus zsinat határozatait. Ugyanez a törvény kimondta, hogy „az idősebbik Róma pápája a legelső valamennyi pap között, az új Róma, azaz Konstantinápoly szentséges püspökéé pedig a második hely az idősebbik Róma apostoli szentszéke mögött, viszont valamennyi többi főpapi szék elé helyezendő”. (Európa és Közel-Kelet IV–XV. sz. 726. old.) A tiszteleti elsőség megerősítése mellett azonban Justinianus restaurációs politikájával elérte, hogy a pápa ismét nem volt több, mint *Nyugat patriarchájaként a birodalmi egyház egyik része*. A császári főhatalom a pápának a birodalmi egyházon belül csak a hitelvekben érvényesítendő főségét ismerte el, egyházkormányzati hatalmát nem.

A pápák hatalmi törekvéseit Justinianus azzal korlátozta legsikeresebben, hogy annak gazdasági alapjaira mért csapást. Dél-Itáliát és Szicíliát Bizánc közvetlen fennhatósága alá vonta, így az itteni gazdag pápai birtokok jövedelmére is rátette a kezét. A római pápa tényleges hatalma csak a római ducatusban (hercegségben) maradt meg. Rómában Belizár pápákat tett le és választatott. A gótokkal szövetkező Silverius pápát (536–537) elűzte, s az száműzetésben halt meg. Olyan, Bizánc felé feltétlenül engedelmes papok kerültek a pápai székbe, akik előtte általában apokrisariusként szolgáltak a fővárosban. Ezek a pápák teljesen a cezaropapizmus hatalmába kerültek; a császár még hitelvi kérdésekben is rájuk tudta kényszeríteni akarátát.

Vigilius pápa alatt (537–555) hívta össze Justinianus 553-ban a *II. konstantinápolyi egyetemes zsinatot*, amelyen 164, főleg keleti püspök jelent meg, és a tanácskozást a konstantinápolyi patriarcha vezette. A zsinat az ún. Három fejezet (a nestorianizmus egy enyhébb változata) elfogadásával megsértette a katolikus hitvallást. A császár rákényszerítette Vigiliust, hogy utólag ő is hagyja jóvá a zsinat döntéseit. A pápaság bizánci alárendelése *I. Pelagius* pápa (556–561) alatt érte el tetőpontját. Az apokrisariusként működő Pelagiust Vigilius pápa elűzése után a császár designálta a pápai székbe. Miután esküt tett a három fejezet elfogadására, bizánci katonaság vitte Rómába. Hogy ezt az alárendelést állandósítsák, Pelagius halálakor a császár úgy rendelkezett, hogy a jövőben a római klérus és a nép által választott pápát *csak a császári megerősítés után lehet consecrálni* (felszentelni). *III. János* (561–574) volt az első pápa, akinek a megválasztását a császár jóváhagyta.

Justinianus a birodalom és az egyház egységét akarta helyreállítani, de a restaurációjával éppen a végleges szétválás és bukás okozója lett. A folytonos harcok kimerítették Itáliát, a félsziget nagyrészt elpusztult és elnéptelenedett. Az egykor büszke Róma egy provinciális várossá süllyedt. A város lakossága 30 000–40 000-re csökkent. A gót háború forgatagában végleg letűnt az antik világ. 568-ban a longobardok alakítottak új királyságot Itáliában. A Bizánci Birodalom fennhatósága alatt maradó itáliai területek egy provinciát képeztek, amelyet a ravennai exarcha kormányozott. Ehhez tartozott a római ducatus is Róma városával, amelyet azonban a ravennai területektől longobard hercegségek gyűrűje választott el. Ez a területi elkülönülés is hozzájárult ahhoz, hogy a római ducatusban és Rómában a város püspöke egyre nagyobb világi hatalomhoz jusson. Amikor 579-ben a longobardok kifosztották Rómát, a régi világból mintegy ottfelejtett pápa, *II. Pelagius* (579–590) hiába fordult segítségért a bizánci császárhoz.

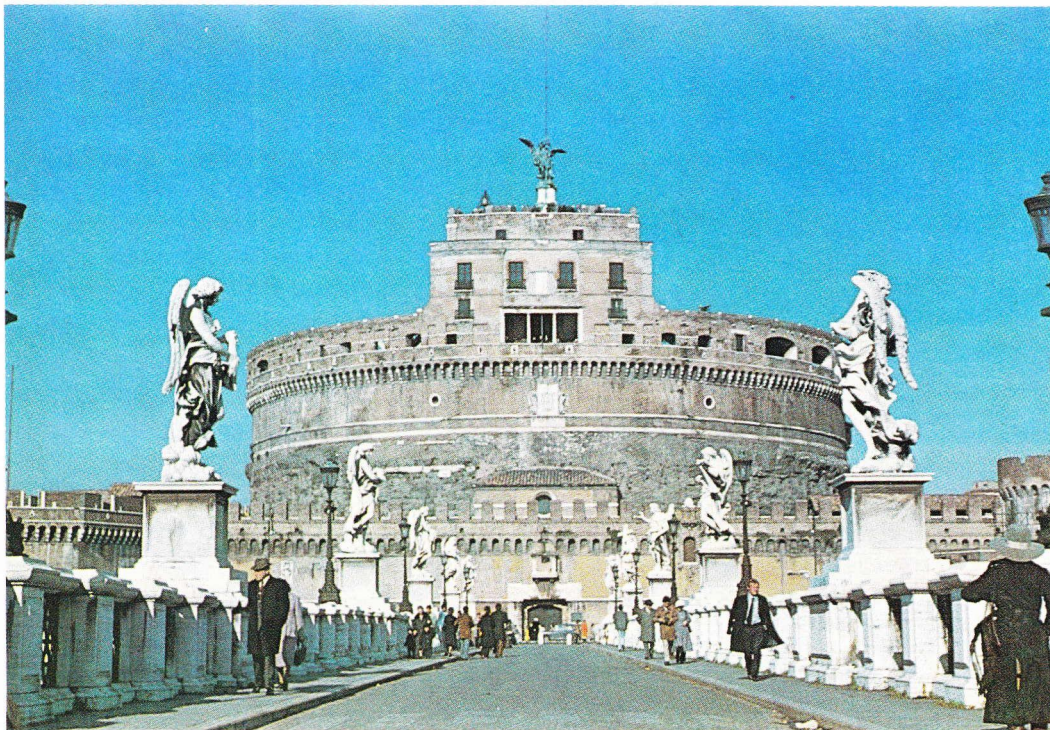
I. (NAGY SZENT) GERGELY PÁPA [590–604] ÉS UTÓDAI

A népvándorlás korában Róma egyedül maradt. Az erkölcsi tekintély jogán a pápa vált Róma és Itália középső részének világi urává. Leó pápa elméletileg, *I. Gergely* pápa pedig gyakorlati – gazdasági és egyházszerkezési – politikájával előkészítették az utat, amely a középkorban a pápák világi uralmának és univerzális politikai hatalmának kibontakozásához vezetett. Őt szokás az utolsó ókori és az első középkori pápának tekinteni. Pápasága a keresztény ókor és a keresztény középkor fordulóján állt.

Gergely személyiségére, uralkodására is ez a kettősség és átmenet a jellemző. Hazája, származása még az Imperium Romanum, megválasztását a bizánci császár hagyta jóvá. De az ő szemében az egyház és a pápaság számára a jövő a germán nyugati világ katolikussá tétele és a feudális társadalomhoz való illeszkedés. (Pápasága az oldás és kötés pragmatikus meghirdetése: eloldódás az ókori, rabszolगतartó társadalomtól, és új kötődés a feudális társadalomhoz – aminek megvalósítása majd csak Nagy Károly korában történik meg.) *I. Gergely* pápa pragmatista irányában mindenütt az egyház-politika és a lelkipásztorkodás praktikus-morális nézőpontjai uralkodnak: ő volt a későbbi szerzetes-pápák típusának megteremtője.

Gergely régi és igen gazdag római szenátori családból származott. Nagy kiterjedésű földbirtokokkal rendelkezett Róma környékén és Szicíliában. Világi pályáján elérte a római városi prefektusságot (a legmagasabb állami méltóságot). De hirtelen kolostorba vonult, amit a saját maga római házában rendezett be. (Az ún. András-kolostor.) Családjának szicíliai birtokain további hét kolostort szervezett. *II. Pelagius* szentelte diakónussá, és hosszú éveken át Bizáncban volt apokrisiarius. Itt alkalma volt elsajátítani a politika mesterségét, megismerni a birodalom viszonyait. 585-től pápává választásáig ismét szerzetesként élt.

Gergely nevéhez fűződik a híres-hírhedt *Angyalvár* nevének keletkezése. A legenda szerint 590-ben Rómát pestis pusztította. A nagy tekintélynek örvendő Gergely

ANGYALVÁR

vezetésével már három napja folyt a nyilvános vezeklő ájtatosság a vész elhárításaért. Amikor a harmadik napon a körmenet Hadrianus császár mauzóleuma előtt elhaladt, Szent Miklós arkangyal jelent meg a mauzóleum kupolája felett, amint éppen kardját hüvelyébe dugta annak jeléül, hogy isten haragja elmúlt. És a pestis nem pusztított többé. Ennek emlékére állították a mauzóleum tetejére a hatalmas angyalszobrot – és lett a síremlékből Angyalvár. (A Hadrianus császár által 136-ban épített mauzóleumot Aurelianus óta inkább hadierődítményként használták. Amikor a pápák Róma urai lettek, az ő birtokukba került, és gyakran szolgált a későbbiekben számukra menedékkül.)

A Gergelyt megelőző VI. századi pápák nem tudták a római Szentszék primátusát érvényre juttatni Keleten, de még Nyugaton sem. Úgy tűnt, hogy az egyház feletti főhatalmat véglegesen a császár által támogatott konstantinápolyi patriarcha szerzi meg. Nesteutes János patriarcha már 587-től *episcopus oecumenicus*nak (egyetemes püspöknek) kezdte magát nevezni, ami ellen II. Pelagius pápa eredménytelenül tiltakozott. János patriarchát az *ökumenikus patriarcha* cím 595-től a zsinat és a császár jóváhagyásával hivatalosan is megillette (amit azóta is használnak a konstantinápolyi patriarchák). Ezzel törvényes elismerést kapott, hogy a birodalmi egyház feletti *jurisdictio* a bizánci patriarcháé. Ez még csak a birodalmi patriarchátust jelentette, de potenciálisan válhatott az egyetemes egyház feletti főhatalommá is. A bizánci

NAGY SZENT GERGELY REND,
II. OSZTÁLYÚ KERESZT ÉS CSILLAG,
SZALAGGAL (MNM ÉREMTÁR)

főhatalommal szemben az alexandriai patriarcha azt ajánlotta Gergelynek, hogy ő meg vegye fel az universalis papa, az egyetemes pápa címet. Ezzel szemben Gergely a büszke-alázatos Servus servorum Dei (Isten szolgálójának szolgálója) címet kezdte használni.

A pápaság történetében Gergelynél jelentkezett először tudatosan a *szolgálat*,

az egyetemes egyház szolgálatának a koncepciója: az egyház vezetése, irányítása a legfőbb szolgálat istennek. Így azután a Gergely által megfogalmazott és gyakorolt szeretetszolgálat kiválóan alkalmas politikai (egyházpolitikai) eszköznek bizonyult a bizánci császár és udvari főpapja politikai-hatalmi érveken nyugvó primátus követeléseinek az ellensúlyozására.

Gergely pápa a főhatalom gyakorlati érvényesítésében, a szerteágazó gazdasági ténykedésben és egyházkormányzati működésben jól kiépített, centralizált *bürokráciára* támaszkodott. I. Gergely pápa szilárdította meg a *pápai hivatalnok-szervezetet*, az ún. *Kuriát*. A VI. század végére a pápák már egy hatalmas római egyházat kormányoztak, s Rómában a polgári törvénykezés feladata is rájuk

hárult. A nyugati egyházak feletti jurisdictionalis főhatóság – a pápa a legfőbb bírói hatalom – mint a Nyugat patriarcháját illette meg Gergelyt. Végül egy szétszórt, de nagy kiterjedésű egyházi földbirtok, az alakuló *Patrimonium Sancti Petri* (Szent Péter patrimoniuma, öröksége) igazgatása is a pápák kezében volt. (A Patrimonium Petri elnevezés onnan ered, hogy a pápának ajándékozott vagy bármi más módon birtokába kerülő vagyont Péternek, az első püspöknek adták, ajándékozták, és nem az illető pápának, aki csak utóda volt Péternek, és mint ilyen vette kezelésbe a vagyont.)

A növekvő egyházkormányzati, egyházpolitikai és az alakuló politikai (államfői) teendők ellátásához szakértő hivatalnokok seregére volt szükség. A pápai hivatalok megszervezése a császári kormányzat mintájára történt, és már valószínűleg I. Damasus pápa idején megkezdődött. A pápai hivatalnokoknak két csoportja volt, s mindkettő önálló szervezetet alkotott:

1. a jegyzők (notarii) a pápai központi hivatalokban (Kúria) működtek. Hét részlegre tagolva intézték az ügyeket, egy-egy részleg élén a notarii regionarii nevű részlegvezetők álltak. A jegyzők részlegeit összefogó hivatal főnöke a primicerius notariorum volt;

2. a Kúrián kívüli pápai hivatalnokok a defensores vagy pápai megbízottak voltak. Ezek szintén hét részlegbe tagolva, a defensores regionarii irányításával dolgoztak, s a hét tagozatot a primicerius defensorumnak rendelték alá. Ezek a hivatalnokok ekkor még általában az alacsonyabb római klérus tagjai közül kerültek ki.

Ezt a hivatalnokszerkezetet egészítette ki a pápai külpolitika legfontosabb posztján álló *bizánci követ*, az apokrisiarius. A hivatalnoksereg fenntartását a szintén hivatalnokok által igazgatott pápai latifundiumok jövedelme biztosította. A pápai közigazgatás és egyházkormányzat szabályozását szolgálták a különféle *törvénygyűjtemények*, így pl. a már említett Exiguus által összegyűjtött canones apostolici, s a valószínűleg I. Gergely idejéből származó Liber diurnum nevű gyűjtemény.

Gergely pápasága alatt kezdett a római főpapság zárt kaszttá, arisztokratikus renddé szerveződni, és a pápaválasztásra kizárólagos igényt formálni. *Eredetileg a római püspököket* is úgy választották, mint bármelyiket: a klérus (a városi papság), a szomszédos (suburbicarius) püspökök és a nép közösen választott. A római városi arisztokrácia és főpapság az *V. században* ténylegesen kiszorította a népet a választásból, csak az akklamáció joga maradt neki. A pápaválasztási jogot az *V. század végétől* kezdték szabályozni. Ahogy nőtt a pápák hatalma, aszerint szűkült a kör, amely beleszóllhatott a választásba. A választók egyre inkább csak a gazdasági és politikai hatalommal bíró tényezők – a kialakuló nemesség és a főpapság, a bíborosok – lettek.

A *bíboros* (cardinalis – a cardo – ajtósarok szóból ered, amely átvitt értelemben sarkpontot, pillért is jelent, amin valami nyugszik) kezdetben a főbb római templomokban állandóan alkalmazott (beiktatott: inkardinált) és a pápa egyházkormányzatát segítő klerikusok neve volt. Így a római 25 főbb templom (címtemplomok, titulusok) papjaié, később már csak minden címtemplom papjai közül az elsőé. (Cardinalisnak nevezték azokat a papokat is, akik egy jelentős püspöki székhely templomának élén álltak, mint pl. Rómán kívül Milánóban, Ravennában vagy egyes német katedrálisokban.) Általában azonban az elnevezés a római egyházra korlátozódott a XI. szá-

zadig. A VI. századtól kezdve 7 regionárius bíboros diakónus volt, akik száma később 12-re emelkedett, s hozzájuk csatlakozott 6 palatinus bíboros diakónus. Ezek, mint a régi presbiterium (presbiterek) utódai, a pápa tanácsát alkották. Fontosabb ügyek megbeszélésére, utóbb a pápa helyettesítésére az istentiszteletek végzésében Róma környékének 7 püspökét (suburbicarius püspökök) is behívták a bíborosi testületbe. Ezeket bíboros püspököknek nevezték.

A barbár betörések idején, amikor Itáliát egyre-másra szorongatták a gótok, hunok, vandálok és longobárdok, a pápák váltak az itáliai arisztokrácia (a kialakuló feudális nagybirtokosok) tényleges vezetőivé. A római központi hatalom csődje után az irányítást (az államhatalmi funkciókat) a városokban a püspökök, vidéken pedig a nagybirtokosok (dominusok) vették át. Fokozatosan kialakult az antikből a feudális földtulajdon, a kettős birtoklás (a hűbériség) és a természetes gazdálkodás. A *longobárdok elleni védelmet* a nagybirtokosok szervezték meg helyi erőből. Rómában és környékén a legnagyobb birtokos, a pápa gyakorolta a tényleges hatalmat. A VI. század közepétől kezdve nem választottak többé konzulokat, majd a szenátus is feloszlott. A nagybirtokos szenátori családokból alakult arisztokrácia átengedte a politikai irányítást az általa és többnyire közüle választott pápának (és egyben támogatója volt Bizánc ellenében is).

Amikor Justinianus császár halála (565) után Bizánc itáliai hatalma összeomlott a barbárok, főleg a *longobárdok* csapásai alatt, Rómában és Közép-Itáliában *politikai-hatalmi vákuum keletkezett*. Rómát és Itáliát a császároknak már nem állt módjukban megvédelmezni, a longobárdoknak még nem volt elég erejük meghódítani. Ebben a hatalmi űrben és politikai zűrzavarban nőtt nagyra a pápák gazdaságilag és vallás-erkölcsileg már megalapozott politikai hatalma, s váltak Bizánc és a germánok, az ókor és a középkor mezsgyéjén Itália politikai vezetőivé.

592-ben a longobárdok ismét Rómát pusztították. Gergely pápa, mivel nem kapott segítséget az 584-től Ravennában székelő exarchától, maga tett kísérletet a longobárd veszély elhárítására. Gergely 593-ban sikeres tárgyalásokat folytatott a longobárdokkal, és nagy pénzüsszeg lefizetése ellenében megteremtette velük a fegyverszünetet. A pápa önállósuló politikája azonban Bizánc (és Ravenna) ellenállásába ütközött, s így újabb háború kezdődött a görögök és a longobárdok között. A bizánciak kudarcai után újabb pápai közvetítéssel, 598-ban jött létre a fegyverszünet. Ezek az események azt mutatják, hogy I. Gergely pápaságának idején először jutottak kifejezésre a pápaságnak a politikai önállóságra, és a (nyugati) egyháznak az uralkodók akaratától független kormányzásra irányuló törekvései. I. Gergely *Maurikiosz* bizánci császárhoz írt levelében már úgy beszélt a longobárdoktól szenvedő Itáliáról, mint országomról, saját országáról. Gergely arra törekedett, hogy Itália teljhatalmú ura lehessen, ezért az exarchával került szembe. A császár még magát tekintette Itália kizárólagos urának; a pápa nyíltan nem is tagadta a császári főhatalmat, de a valóságban már Itália lakosai és a longobárdok szemében is Gergely lépett a császár helyébe.

A pápaságnak ilyen szerepe csak úgy volt lehetséges, hogy ebben a viharos és bizonytalan korban a pápák a maguk kezében tudták összefogni, centralizálni és megszervezni azokat a roppant földbirtokokat, amelyeket az egyes birtokosok azért bíztak az

egyházra, mert előnyösnek vélték, ha saját személyüket és birtokaikat az egyház védelme alá helyezik (az egyház, a pápa hűbéresei lesznek). Mivel így a pápák rendelkeztek a földekkel, a függő viszonyba került emberekkel, a hatalmas gabona- és élelmiszerkészletekkel, befolyásukat ki tudták terjeszteni az itáliai arisztokráciára.

A VI. század végére – főként a fenti folyamat révén – a pápa Itália legnagyobb hűbérese lett. A *Patrimonium Petri* ekkor még nem összefüggő terület, hanem Szicíliától az Adriáig terjedő területen szóródott szét. De Maistre szerint I. Gergely pápának a VI. század végén 23 birtoka volt Itáliában, a szigeteken, Illyriában, Dalmáciában és másutt. (*De Maistre* : A pápáról. Pest 1867. 159. old.) A széttagolt birtokok először Róma, a Romagna és a Pentapolis területén szerveződtek egységes állam csírájává. Területük a VI. század végén kb. 85 000 négyzetmérföld lehetett, s évi jövedelmük meghaladta a 6 millió aranymárkát. A pápaság itáliai birtokainak jelentős részét azonban a longobárdok elvették vagy elpusztították. (A longobárd hódítás után Észak-Itália egyháziilag és politikailag is elszakadt Rómától.) Gergely – családja vagyona is támaszkodva – a pápaság kiesett jövedelmeit a Szicíliában, Dalmáciában, Illyriában, Galliában és Észak-Afrikában levő birtokokból pótolta. Ezek termelését a nagybirtokok irányításában családi tapasztalatokkal rendelkező Gergely célszerűen szervezte meg.

Az egyes domíniumok (birtoktestek) élére igazgatókként (rektor) saját jól képzett római papjait állította, akik felett pedig szigorú felügyeletet gyakorolt. A *Patrimonium Petri* kormányzásának és a birtokok igazgatásának átszervezésével – átmenetileg – kiküszöbölte az adott területek püspökeinek és világi urainak illetéktelen beavatkozását. (A feudális korban a birtokok „igazgatása” is a feudális nemesség zsákmánya lesz.)

A jól szervezett gazdag birtokok jövedelme és terményei tették lehetővé a pápai jótéteményeket, a gondoskodást Itáliáról és Rómáról. Az állami szegénygondozás, az annona helyére az egyházi szeretetszolgálat, a *diakonia* lépett. Gergely intézkedéseivel tehát megteremtette a pápaság gazdasági hatalmát, ezzel megalapozta világi hatalmukat, s lerakta a későbbi Pápai Állam alapkövét. A pápai szeretetszolgálat azt vonta maga után, hogy a pápa a római városi közigazgatásban döntő befolyásra tett szert, s az állami funkciók jelentős részét is átvette. Ez abban is kifejezésre jutott, hogy Gergely alatt választotta a római nép a pápát először Pontifex Maximussá. *Gergely pápa államszervező tevékenységének eredményei* (az egyházi állam alapjainak lerakása) *teremtették meg a politikai univerzalizmushoz való átmenet bázisát.*

Gergely pápasága a politikai univerzalizmus gazdasági és államhatalmi alapjait a Nyugat vallási univerzalizmusának a kiteljesítésével egyidőben rakta le. A római katolikus egyház egyetemességének kiteljesítésére *liturgikus reformintézkedéseket* fogantatosított. Az ő nevéhez fűződik a mise (*Sacramentarium Gregorianum*) és az egyházi ének (*Schole cantorum*) megreformálása, a gregoriánus egyházi zene megalapozása.

Ennél is eredményesebben szolgálta az egyházi, a vallási univerzalizmus eszméjét a Gergely által Nyugaton meghonosított és felkarolt *szerezetesség*. Gergely pápasága azért is a középkor nyitánya, mert ő ismerte fel elsőnek a pápák által közvetlenül irányítható és felhasználható szerzetesség jelentőségét a pápai primátusnak a helyi

(partikuláris) egyházi érdekek feletti érvényesítésében, illetve a kereszténység, a misszió kiterjesztésében. Gergely nemcsak lelkesedett a szerzetesi ideálért, hanem maga is gyakorolta azt.

Az Egyiptomban keletkezett szerzetességet a VI. századig keleti jelenségnek tartották. Az egyháznak az uralkodó osztállyal való megalkuvása és elvilágiasodása elleni tiltakozásul született meg a *szerezetesség* európai formája. Az első közösséget *Nursiai Benedek* alapította 529-ben a Monte Cassinó-i kolostorban. A feudalizálódó Itáliában a szerzetesség az önellátó katonaparasztok közösségét mintázta. Benedek szabályzata az önellátást, az egy helyben lakást, a kolostori életben a közös munkát (a földművelést és az iparűzést) és a közös imádságot, szüzességi, vagyontalansági és engedelmisségi fogadalmat kívánt, de mérsékelte a keleti szerzetesség fanatizmusát, mértéktelen aszkézisét. Követői, a bencések később az „Ora et labora” mellé a szellemi munkát is beiktatták életrendjükbe, s kolostoraikban iskolákat, könyvtárakat, könyvmásoló műhelyeket rendeztek be. A szerzetességnek ezt a formáját honosította meg az egyházban Gergely. Együttal új célt is tűzött eléjük: a pogányok megtérítését.

A görögöket római öntudattal, az antik műveltséget vallásos fanatizmussal gyűlölő aszkéta azzal segítette leginkább érvényesíteni a pápaság főhatalmát, hogy felkarolta és terveinek szolgálatába állította a szerzetesség intézményét. A Gergely által támogatott szerzetesség a kialakuló feudális állami és társadalmi szervezet élharcosává vált. Az említettek mellett ezt Gergely azzal tette lehetővé, hogy *ideológiailag* is olyan fegyverekkel látta el a papságot és a szerzeteseket, amelyek alkalmasak voltak a térítő munkához. A szerzetes-pápa prédikációs működése és írásos tevékenysége révén a latin pragmatikus gondolkodás nyelvére fordította le a Keleten, illetve a Kelet árnyékában keletkezett, csak beavatottak számára érthető teológiai spekulációkat. Elsősorban is *Ágoston tanításait népszerűsítette*, és a középkor az ágostoni tanokat tulajdonképpen nem eredetiben, hanem Gergelyen keresztül ismerte meg. A Gergely pápának tulajdonított írásokból vált népszerűvé és elterjedtté a középkorban az angyalokról és az ördögökről, a mennyországról és a pokolról kialakított kézzelfogható, egyszerű ember számára felfogható és érzékelhető kép, s váltak tudatformáló erővé a legabszurdabb csodákról szóló legendák.

Az egyház és a pápaság jövőjére nézve a legnagyobb jelentősége annak volt, hogy Gergely pápa *meghirdette a germán népek szerzetesek segítségével történő katolizálásának pápai programját*. Erre elsősorban az készítette, hogy a keleti császárok és a bizánci patriarcha nyomasztó gyámkodása alól úgy szabaduljon meg, hogy saját befolyási körét növeli meg Nyugaton a nagyszabású missziós tevékenységgel. A különféle germán királyságok, amelyek a birodalom nyugati fele helyén keletkeztek, nagyrészt *arianusok voltak*, és mint ilyenek szembenálltak a niceai hitvallást valló katolikus Rómával. Katolikus vallásra térítésük – legalábbis elvileg – lehetővé tette szövetségesként való megnyerésüket.

A germán népek közül egyedül a frankok maradtak pogányok, így az arianizmustól is mentek. Ezért a római misszió iránya feléjük fordult. *Chlodvig* király már az alemannok feletti győzelem után (496) népével együtt felvette a kereszténységet, s ezzel megnyitotta a frankok és a római egyház együttműködésének útját. A Gallia területén

élő püspökök és a katolikus őslakosság ezért őket támogatta. Az elsőként *feudális állammá szerveződő frank királyság* most már vallásos okokra hivatkozva, a katolikus egyház védelmében és nevében terjeszkedhetett Hispániában és Germániában. A különféle germán királyságoknak tehát érdeke volt, hogy ők is megnyerjék a püspökök támogatását; a római egyháznak pedig a léte függött attól, hogy az új feudális államalakulatokban érvényesítheti-e a befolyását.

Az 500-as évek végén a Hispániába szorult nyugati gótok is katolikusok lettek. Végül 596-ban Gergely pápa 40 szerzetes-misszionáriust küldött Britanniába, akik a kenti királyi udvar támogatásával megkezdtek az ország katolizálását. A térítő tevékenység eredményei tovább növelték a pápák tekintélyét. Az újabb és újabb népek, feudális királyságok bekerülése a nyugati egyházszervezetbe azonban azzal a veszéllyel is fenyegetett, hogy a különböző germán népek nemzeti egyházakat alapítanak, és ezek függetlenítik magukat a pápai egyházszervezettől. (Ez a fejlődési folyamat a gall egyházban végbe is ment, a VII–VIII. században a pápáktól független, s a frank királyoknak alárendelt egyház alakult ki.) A partikularitás veszélyeit Gergely pápa is felismerte, és az általa kialakított centralizált egyházkormányzattal igyekezett útját állni. Mint a következő évszázad eseményeiből kitűnik, nem sok sikerrel.

A VII. század és a VIII. század első fele megmutatta, hogy Gergely pápa egyház-kormányzati törekvéseivel messze megelőzte korát; az általa képviselt pápaideálnak még nem voltak meg a feltételei. A következő pápák hosszú sora nem tudta folytatni a germánok térítését, és még kevésbé tudta magát emancipálni az új erőre kapó bizánci főhatalom elnyomása alól. A VII. század *jelentéktelenségre kárhoztatott pápai a cesaropapista Bizánc és a frank-longobárd nyomás között őrlődtek*. A pápák általában aszerint változtak, hogy Rómában a Bizánchoz hű politikai erők, vagy pedig a longobárdokhoz húzók kerekedtek-e felül. Megsokasodott a szerzetesekből (bencések) vagy Keletről menekült szír-görög szerzetesekből) a pápai székebe emelt papok száma, s ha nem közülük került ki a római püspök, akkor legnagyobb esélye az apokrisiariusnak volt erre. Az egy-két évig működő pápák a gyorsan változó hatalmi viszonyok között sem gondoltak még a birodalomból való kilépésre, hanem megmaradtak a bizánci hatalom fősege alatt, annak árnyékában és támogatását remélve igyekeztek a hitelvi kérdésekben érvényesíteni primátusukat.

Honorius pápa (625–638) a krisztológiai viták utolsó fellobbbanásába keveredett, amely akörül folyt, hogy hány akarat van Krisztusban. A nyilvánvalóan képzetlen pápa nem igazodott el a teológia öncélúnak ható művészetében. A vitát az váltotta ki, hogy Sergius konstantinápolyi patriarcha a Keleten továbbra is erős monofizitákat azzal a kompromisszumos formulával akarta megnyerni, hogy Krisztusban bár két természet van, de csak egy isteni akarat (monotheizmus). Honorius pápa meggondolatlanul elfogadta ezt a véleményt, és most már rá is hivatkozva, Heraklios császár (610–641) a birodalom számára törvénné emelte.

III. Constantinus császár (668–685) azonban Agatho pápával (678–681) egyetértésben zsinatot hívott egybe a kérdés újabb megvitatására. A 680–681-ben lefolyt konstantinápolyi egyetemes zsinaton 174 püspök vett részt, és maga a császár elnökölt. A monotheisták vezetője ekkor az antiochiai patriarcha volt (amiben nyilván a

szeparatista törekvés érhető tetten). A zsinat – Agatho pápa tanítása alapján – a monotheizmust elvetette és a chalcedoni hitvallást erősítette meg. A konstantinápolyi zsinat nemcsak a monotheizmust ítélte el, hanem az annak engedményt tevő, már elhunyt Honorius pápát is kiátkozta. Ezt az eljárást *II. Leó* pápa (682–683) megerősítette. A birodalom politikai és vallási egységét őrző császári akaratnak a pápák nem mertek ellenszegülni, s hitelvi kérdésekben is követték a politikai hatalom véleményének változásait.

A VII. század második felében érte el Itáliában újabb, de egyben utolsó csúcspontját a görög befolyás. A bizánci államhatalom a római pápát egyik, s nem is a legfontosabb állami és egyházi hivatalnokának tekintette csak. Ez jutott kifejezésre abban is, hogy *II. Benedek* (684–685) alatt a bizánci (IV. Constantinus) császár a pápaválasztás megerősítését végleg a ravennai exarchára bízta. A hivatalnok-pápát a hivatalnok alá rendelte.

Ebből a nem túl dicső pozícióból a pápák csak a VIII. század elejétől igyekeztek megszabadulni. Ezt részben a bizánci hatalom újabb meggyengülése Itáliában, illetve a frankok, a frank egyház hatalmi jelentkezése tették lehetővé. *I. Constantinus* pápa (708–715) volt az utolsó, akit a császár, mint holmi hivatalnokot, Bizáncba rendelt. Ettől a jelképesnek is tekinthető pillanattól felgyorsult a pápaság elszakadása Bizánctól, és a frankokkal való szövetség kialakítása képezte a pápák politikájának fő irányvonalát. Ez az újabb oldás és kötés a VIII. század második felében ment végbe.

A PÁPASÁG A KORA KÖZÉPKORBAN

[VIII–XI. SZÁZAD]

Az összeroppant római rabszolgatartó birodalom, az antik világ területén számos barbár állam keletkezett, amelyek a hódítók és a római lakosság összeolvadásával, a feudális társadalom kialakulásával párhuzamosan feudális államokká (királyságokká) alakultak át. A kontinuitást a katolikus egyház képviselte, és az új társadalom legfőbb szervező ereje az egyház lett. A bencés szerzetesek *cruce et arato* (kereszttel és ekével) mentek téríteni a barbárok közé, de szavuknak a frank feudális hatalom kardja adott nyomatékot.

Az első pápai misszionárius-szerzetesek még I. Gergely megbízásából jelentek meg Britanniában. Sikeres működésük következtében az angol egyház teljesen alárendelődött a pápának (később Anglia maga is hűbéradót fizetett Rómának). Az angol és az ír egyház szerzetesei – a frankok és a pápaság támogatásával – folytatták a kontinensen a térítő munkát. A misszió vezetőjét, *Willibrord* szerzetest a pápa Utrecht érsekévé tette. A kibontakozó germán misszióra azonban a döntő befolyást a katolikus frank királyság gyakorolta, amelynek hódításaival a térítés szorosan összefonódott.

A FRANKOKKAL VALÓ SZÖVETSÉG LÉTREHOZÁSA [VIII. SZÁZAD]

A pápaság a VIII. század első felében még a képromboló bizánci császárság és az ariánus longobárdok között örlődik. Constantinus pápa Bizáncban teljes politikai zűrzavart talált még, de ennek leküzdésére III. Leó császár (717–741) az államgépezet reorganizálásába fogott, és meg akarta állítani az állami élet további elegyháziasítását. Ennek keretében a császár – a képromboló kisázsiai püspökök hatására – 727-ben maga is fellépett a szentképek tisztelete ellen. II. Gergely pápa (715–731) elutasította a képrombolást, de nem akarta szakításig élezni a kérdést. Az ellentétek mögött Krisztus emberré válásának problémája állt (tehát a krisztológiai viták képzőművészeti jelentkezése). A katolikus felfogás szerint Krisztus valóságos ember is volt, és mint ilyen, képileg is ábrázolható. A képrombolók szerint viszont Krisztus csak isten volt, és nem valóságos ember, ezért nem is lehet emberként megjeleníteni, lefesteni (monofizitizmus).

Mint mindig, az újabb elvi vita mögött is konkrét politikai-hatalmi ellentétek, a Kelet és a Nyugat ellentéte húzódott meg. A képromboló császár reformjai szellemében súlyos adókat vetett ki a gazdag pápai birtokokra. II. Gergely erőlesen tiltakozott az új terhek ellen; a megbüntetésére küldött császári hivatalnokokat a rómaiak

felkoncolták. E válságos időkben a pápának a római arisztokraták mellett váratlan segítői is akadtak: eddigi ellenségei, a vele szomszédos spoletói és beneventi longobárd hercegek vették védelmükbe a pápát az exarcha – és a longobárd király – ellenében.

A Bizánccal támadt újkeletű konfliktus arra készítette a pápát, hogy ismét a nyugati világgal keresse a kapcsolatokat. A kiutat II. Gergely már tudatosan az alakuló frank birodalom fegyveres erejére támaszkodó germán misszióban kereste. *Martell Károly* (717–741), a frank királyok helyett ténylegesen uralkodó maior domus (udvarnagy) azonban gyanakvással nézte *Winfrid* (Bonifác) térítő munkáját Thuringiában és Bajorországban, aki itt a 719-ben kapott pápai megbízatás alapján működött. A frankok rosszsallását II. Gergely ajánlólevele sem tudta eloszlatni, amelyet Martell Károlyhoz címezve Bonifác püspöknek adott, mert a frank egyház és a meghódított területek egyházai felett a maior domus magának igényelte a fennhatóságot. *III. Gergely* pápa (731–741) ezt úgy igyekezett ellensúlyozni, hogy Bonifácnak, Germánia apostolának 732-ben érseki palliumot küldött és felhatalmazta, hogy püspökségeket szervezzon.

A pápa helyzete azonban egyre inkább tarthatatlanná vált az ellenséges bizánci politika és az itáliai hegemoniára törekvő longobárd hódítók keresztttüzében. A képek ürügyén Bizánccal keletkezett konfliktus oda vezetett, hogy *III. Leó* császár többé nem ismerte el a pápa egyetemes primátusát a szűkebb értelemben vett görög birodalomra nézve, és még azt is megakadályozta, hogy a pápa Keleten akár csak hitelvi befolyásra tegyen szert. Súlyosabb következményekkel járt, hogy a császár a bizánci patriarcha alá rendelte Szicíliát, Bruttiumot, Calabriát és az Illyricum provinciákat. Ezeknek a területeknek a kultúrája, egyházaik liturgiája már a VII. századtól fokozatosan görög lett, most Bizánc jurisdictiója alá vonásuk ezt a folyamatot fejezte be. Az átszervezés azonban a pápaságot anyagilag súlyosan érintette. Megfosztotta legjövedelmezőbb patrimoniumaitól (ezek évi jövedelme kb. 3,5 mázsa arany volt), és ismét csak arra kényszerítette, hogy új orientációt keressen.

A másik ellenfél, az ariánus longobárd király pedig Itália egyesítésére törekedett. A longobárdok elfoglalták Bizánc észak-itáliai területeit, és 739 nyarán megjelentek Róma kapui előtt. Nem maradt más hátra, mint hogy *III. Gergely* pápa követséget küldött Martell Károlyhoz, hogy a frankok fegyveres oltalmát kérje a longobárdok ellenében. De a frankok ekkor a Galliába törő arabok elleni harcukban nem nélkülözhatték a szövetséges longobárdok katonai erejét, ezért Martell Károly elzárkózott a pápa kérésének teljesítése elől. A frank hatalmat azonban nem valamiféle egyházellenesség, hanem a reálpolitika készítette ilyen magatartásra. Ugyanekkor elősegítették a frank egyház és a pápaság közötti kapcsolatok kibővítését. A frank birodalom egységesíti a kereszténységet, mert egységének záloga a kereszténység. A brit térítők közreműködésével a gall rítust fokozatosan felváltja az egész birodalomban a római katolikus, latin liturgia.

Zakariás pápával (741–752) végleg lezárult a pápaság bizánci korszaka. Ez a görög származású pápa volt az utolsó, aki megválasztását Konstantinápolynak jelentette megerősítés végett. A több évszázados aktus megszűnésének a történelem konkrét tartalmat is adott. A bizánci jóváhagyás – az Impérium keretei közötti létezés – leg-

alábbis elvileg biztosította a pápaság univerzális jellegét, és megakadályozta, hogy a provinciális Itália egyik metropolitájává degradálódjék. Zakariás pápa alatt azonban a longobárdok felszámolták Itáliában a bizánci uralmat, és egy ariánus és feudális államban kívánták egyesíteni a félszigetet. A pápa – miután sehonnan sem várhatott egyelőre segítséget – maga tett kísérletet arra, hogy a longobárdokkal együtt éljen. A páviai longobárd királyi udvar és a római pápák között kialakított *modus vivendi* azért nem válhatott szorosabb szövetséggé, mert amennyiben létrejön Itália feudális politikai egysége a longobárd királyság keretei között, úgy a pápa ennek a nemzeti egyháznak a vezetője lesz csak.

A veszély elhárítása érdekében a pápa egyre szorosabbra fűzte a frank egyházzal a kapcsolatait. Martell Károly fia, *Kis Pippin* (741–768) már beleegyezett, hogy a pápa mainzi érsekké tegye Bonifácot, mert Pippin a germánokat pápai támogatással akarta meghódítani. Az egymásrautaltság felismerése késztette Zakariás pápát arra, hogy 751-ben készségesen hozzájáruljon az utolsó Meroving király kolostorba zárásához, és ahhoz, hogy Pippin, a tényleges hatalom birtokában, magát királlyá szenteltesse. Pippin a hiányzó legitimitást a pápától kapta, hogy ennek birtokában a törzsi-nemzetségi viszonyok fölé kerekedjen. Az isten kegyelméből uralkodó Pippinnek és családjának örökletessé tette a keresztény monarchiáját. A pápa viszont joggal elvárta a frank király fegyveres támogatását.

751-ben a longobárdok elfoglalták Ravennát, az *exarchatust*. Nem volt kétséges, hogy Ravenna után Róma következik. Az új pápa, *II. István* (752–757) könyörgő körmenetet tartott Rómában. A kiszolgáltatottság napjaiban újra felbukkant a pápai udvar előtt a frank intervenció kérésének a terve. Titokban követjárás indult II. István és Pippin között. A pápa segélykérő leveleiben ismételten emlékeztette a frank királyt, hogy királyi hatalmát csak a pápa támogatásával nyerhette el és szilárdíthatja meg. Pippin azért habozott, mert a longobárdokra neki is szüksége volt az arabok ellen, nem beszélve arról a belső ellenzékéről, amely helytelenítette a király új itáliai politikáját. A szorongatott pápa a döntés kierőszakolására a frankokhoz utazott. II. István volt az első pápa, aki 753–754 telén átkelt az Alpokon! 754 januárjában találkozott a királlyal Ponthion közelében. Pippin a pápát bizánci ceremóniával fogadta: földre vetette magát előtte, s azután lovász módjára, kantárszáránál fogva vezette a pápa lovát (*officium stratoris*). A tényleges megalázkodásra azonban a templomban került sor, amikor a pápa minden ceremónia nélkül térdre omlott a frank király előtt, s addig fel sem állt, míg Pippin meg nem ígérte a segítséget a longobárdok ellen. A megegyezés értelmében – amely a *pápaság és a feudális monarchia közötti történelmi szövetséget* jelentette – Pippin és utódai megvédik Péter jogait: visszafoglalja az *Exarchatust* és helyreállítja a 680-as *status quot*.

Miért vállalta Pippin a távoli Itáliában levő pápaság védelmét? Valószínűleg nem vallási fanatizmusból, hanem sokkal inkább reális politikai érdekekből. A pápa ugyanis Pippint és fiait 754-ben ismét királlyá kente, az egyház tekintélyével szentesítette, legitimálta a család hatalmát. Így az öröklésből kizárta a Karolingok többi ágát, és segítette a feudális frank főurakkal szemben a központi királyi hatalom megszilárdítását. A pápa egyben a frank királyt római patríciussá is kente. Pippin mint *Patricius*

A PÁPAI ÁLLAM KIALAKULÁSA ÉS TERÜLETE A VIII-XI. SZÁZADBAN

Romanorum a római egyház védője lett, a létrejött szövetség a frank királyt a pápa fegyveres oltalmazására kötelezte.

II. Istvánnak azonban még 7 hónapig kellett frank földön várakoznia, mire Pippin a feudális urakkal el tudta fogadtatni a longobárdok elleni háború tervét. Amikor a megegyezésre végül is 754-ben Quierzyben sor került, a frank király egy *adománylevélben* ígéretet tett a Patrimonium Petri restaurálására.

Pippin nemcsak felvette a római egyház védője címet, hanem vállalta is az egyház védelmét. 754-ben és 756-ban sikeres hadjáratot folytatott a longobárdok ellen. A tőlük elfoglalt területeket: a Ducatus Romanust (a szűkebb értelemben vett Patrimonium), a Romagnát (exarchatust) 22 várossal és a Pentapolist (Ancona, Fano, Pesaro, Rimini és Sinigaglia városokat) a pápának ajándékozta. Pippin összeíratta és jegyzékbe foglaltatta a pápának (Péternek) adott terület minden helységét és városát – és ezek kulcsait letette Szent Péter sírjára. A pippini ajándék révén nemcsak megnagyobbodtak a pápa birtokai, hanem gyakorlatilag megszűnt a bizánci befolyás is. (A Pentapolis azonban ekkor még ténylegesen nem került pápai fennhatóság alá.)

A frank feudális állam segítségével 756-ban ténylegesen is megszületett a Pápai Állam, a Patrimonium Sancti Petri, amelynek világi uralkodója a mindenkori római püspök volt. Pippin az adományt a pápától ráruházott római patrícius minőségében tette, s ezzel mintegy hűbérurává is vált a pápának. (Ezt a címet korábban a ravennai exarcha viselte.) A pápa tehát a frankok segítségével megalapította a pápai államot, ugyanakkor a pápa közreműködésével Pippin megalakította az első európai öröklődő feudális keresztény monarchiát.

A pápa állama azonban a korai feudalizmus időszakában még nem tekinthető szuverén államnak. De jure még mindig az Imperium Romanum keretei közé tartozott. Az Egyházi Állam területe – a Patrimonium Petri kivételével – a XV. századig nem mutat kontinuitást, hanem állandóan változott. A pápai állam területe sok kisebb-nagyobb patrimoniumból, birtokból állt, amelyeket a pápának ajándékoztak, majd esetleg éppen visszavettek, elhódították tőle. (Így pl. a Pentapolist.) Az is általában igaz volt, hogy az egyes pápák különféle területi igényei és az általuk valóban birt területek nem fedték egymást. A kialakuló pápai állam kezdetben pedig egyáltalán nem rendelkezett az államiság több fontos kellékével, így elsősorban fegyveres szervezete hiányzott. Helyzete inkább azokhoz a hercegségekhez hasonlítható, amelyek a feudális társadalom kialakulása folyamán a központi hatalom rovására önállósultak, anélkül azonban, hogy az anyaállamtól teljesen elszakadtak volna.

A pápa kialakuló államhatalma nem jogilag formulázódott meg, hanem vallási és teológiai tételekkel, biblikus stílusban. Ez elsősorban az *Apostolfejedelemsre*, Péterre történő közvetlen hivatkozásban érhető tetten. Ahogy a pápa világi fejedelem lett, úgy vált az első apostolból is Apostolfejedelem. A Péter-kultusz, amelynek kialakulását a VII. században nyomon kísértük, most politikai tőke lett a pápák kezében. A pápa a politikai segítséget nem a maga, hanem Szent Péter nevében kérte a frank királytól, aki az említett birtokokat sem neki, hanem Péternek adta.

A pápai Kúria úgy fogta fel a frank adományozást, hogy ez mintegy visszaszolgáltatása (restitúció) volt annak, amit a pápák korábban (I. Gergelytől) birtokoltak. Így

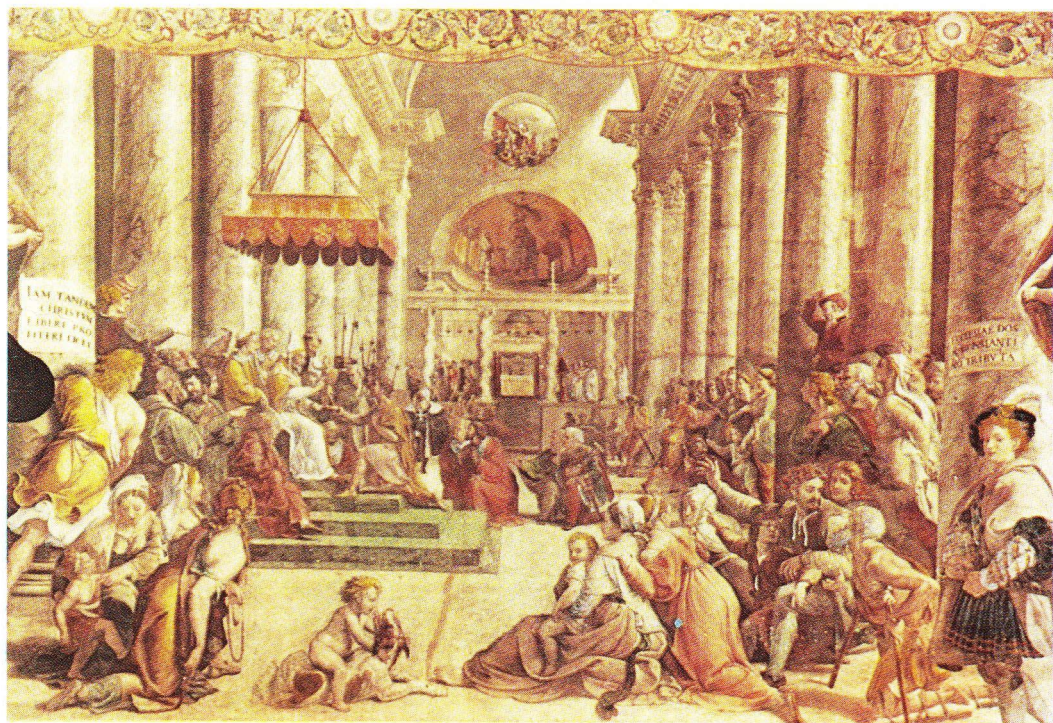
e területek felszabadításuk után visszaszálltak az eredeti tulajdonosra, Szent Péterre. A római pápa öntudatát növelte az a felfogás, hogy a barbár hódítás és a feudális széttagoltság közepette az univerzális keresztény szellem letéteményese a pápa, aki a kialakuló keresztény nyugati világban az egység, a rend és a béke őrzője. A VIII. században Szent Péter és földi helytartója úgy jelent meg, mint a sokfelé szakadozott keresztény ökumene, az Imperium Christianum feje, összetartozásának szimbóluma.

A pápai állam szuverenitásának és a pápai főhatalom érvényesítésének ideológiai megalapozására keletkezett az ideológia jelentőségét nyilván leginkább felismerő pápai Kúriában II. István pápa – vagy annak testvére, *I. Pál* (757–767) – alatt az ún. constantinusi ajándékról szóló hamisítvány (Donatio, vagy Constitutum Constantini). A dokumentum szerint Constantinus császár, miután I. Szilveszter pápa közbenjárására a belpoklosságából meggyógyult, hálából Szilveszternek és utódainak adományozta a négy keleti patriarcha feletti primátust, valamint a császári jelvényeket, vagyis a Nyugat-római Birodalom feletti politikai főhatalmat is. Az egyházi primátus megtartása mellett azonban a pápa a császári jelvényeket nem fogadta el, de a császári hatalom szünetelése folytán az a pápára száll vissza. Az adománylevelet – amely a pápai állam megalapításának visszavetített jogalapjaként valószínű ekkor, a VIII. század második felében keletkezett –, a IX. századtól kezdve az egyházi joggyűjteményekbe is bevették. Vitathatatlanul befolyásolta a nyugati császárság restaurálását, majd századokon át a pápaság és a császárság, az egyházi és a világi hatalom viszonyát. A dokumentumot a XV. századig hitelesnek tartották. Hamisítvány voltára igaz, hogy már az első német császárok is rámutattak, de tudományosan csak Nicolaus Cusanus (1401–1464) és Lorenzo Valla (1407–1457) derítették fényt. Pippin szabad kezet biztosított a pápaságnak Itáliában, és a pápaság ezzel a szabadsággal igyekezett is élni. Amint elmúlt feje fölül a vég veszélye, a pápaság máris világuralmi álmokat szövögetett.

II. István Pippintól kapott tekintélye akkora volt, hogy a pápa kísérletet tett újkeletű államában a hatalom örökletessé tételére. Sikerült elérnie, hogy utódjául testvérét választották a pápai székbe. De már *I. Pál* után a pápaság történetében egy új társadalmi-politikai erő jelentkezik: a római és a Róma környéki fegyveres feudális nemesség, amely majd három századon át saját uralma alá gyűri a pápaságot.

A római arisztokrácia eddig a pápák támasza volt a Bizánc és a longobárdok elleni függetlenségi törekvésekben. A pápai állam megalakulásával a nemesek úgy fogták fel az új helyzetet, hogy a politikai hatalom is az övék lesz. De csalódnok kellett, mert a politikai főhatalomra a pápa tartott igényt, s a nemességet, az arisztokráciát csak hűbéres alattvalóinak, hivatalnokainak tekintette. A pápa hűbérúri jogainak a külső hatalom – a frankok – segítségével szerzett érvényt.

A viszály I. Pál halálakor (767) fegyveres harcok formájában tört ki. Toto, Nepi hercege, a campagnai nemesség vezére, fegyveresen avatkozott be a pápaválasztásba, és saját testvérét, a még laikus *Constantinust* választatta pápává. Az egyházi ellenpárt a longobárdoktól kért segítséget. A római utcai harcokban a longobárdok megölték Totót, *Constantinust* pedig – szörnyen megcsonkítva – elűzték a pápai trónról. Helyére saját jelöltjüket, egy Fülöp nevű szerzetest választottak, akit azonban szintén

DONATIO (RAFFAELLO FESTMÉNYE A Vatikáni Stanzákban)

nem tudtak elismertetni. A külpolitikai orientáció szerint kialakuló pártok (frank, longobárd, bizánci) anarchiáján végül is frank segítséggel *III. Istvánnak* (768–772) sikerült átmenetileg úrrá lennie. A 769-es lateráni zsinaton 13 frank püspök jelent meg, ezzel is demonstrálva, hogy a frank nagyhatalom (és egyház) a törvényes pápa mögött áll. (A zsinat idejére Fülöp önként lemondott, Constantinust pedig letették és elítélték. „Az első szék felett senki sem ítélkezhet” elvét úgy kerülték meg, hogy Constantinust *eleve* törvénytelen pápának minősítették, aki nem szabályos választás, hanem bitorlás [invázió] révén került a pápai székbe.) A zsinat elvileg fontos döntéseket hozott a pápaválasztás szabályozását illetően, hogy az ehhez hasonló anomáliáknak elejét vegyék. Kimondták, hogy *a laikusok a pápaválasztásban többé nem vehetnek részt*. Választójoga csak a klérusnak van; *pápává világi nem választható*, hanem csak a bíboros-klerikusok vagy bíboros diakónusok közül választható pápa. A kánonilag megválasztott pápát a római nép akklamációval hagyja jóvá. Mint a későbbiekben kiderült, ez a szabályozás is merő jogi formáság maradt, a pápaválasztást a mindenkori hatalmi viszonyok alakulása szabta meg.

Ahogy a pápaság megszabadult a kényelmetlenné vált bizánci hatalom gyámkodása alól, azonnal a frank feudális államhatalom védelme alá helyezkedett. Ennek törvényszerűségét és szükségességét igazolták az itáliai fejlemények. Itáliában ugyanis már századok óta nem létezett központi politikai hatalom. A feudális társadalom kialaku-

lásakor a városi és a vidéki katonáskodó nemesség a gazdasági hatalmat egyesítette a fegyveres hatalommal. Bár a római egyház volt a legnagyobb földbirtokos, és gazdagabb a helyi birtokosoknál, de *hiányzott a pápai állam saját fegyveres ereje*. Így a pápák a római és a környékbeli nemességtől, feudális uraktól függtek. Maguk a pápák is ezek közül kerültek ki, közülük választották hivatalnokaikat és a bíboros testület tagjait. Miután a pápát védő hatalom messze volt, a *pápa sem e nemesség ellenére, sem nélküle nem tudott létezni*.

A következő pápák, III. István és I. Hadrián (772–795) arra törekedtek, hogy miután 771-ben legalizálták Nagy Károly egyeduralmát, ismét szembefordítsák a frankokat a longobárd szövetséggel. Károly egyeduralkodóvá válását a longobárd királyság megszerzésével erősítette meg. A barbárok kétszer is feldúlták Rómát, amire Nagy Károly 774-ben végleg elfoglalta a longobárd királyságot, és mint Itália királya és Róma patríciausa, megerősítette a pippini adományt. Kisebb longobárd hercegségeket a pápai államhoz csatolt, így megkezdődött annak területi gyarapodása. Károly a frank birodalom mozgó határain ún. örgrófságokat szervezett. Ezekből Itáliában is hamarosan feudális nagyurak lettek; így a hódító frankok, egyesülve a helyi uralkodó osztállyal, a pápasággal szemben álló partikuláris feudális erőket gyarapították.

I. Hadrián hosszú pontifikátusa alatt a frank nagyhatalomra támaszkodva megszilárdította a pápai állam szuverenitását. Károly és a pápa 781-ben szabályozták az egyházi állam viszonyát a frank királysághoz. A király ismét megerősítette a pápa fennhatóságát a római ducatusra, a Romagnára (a volt exarchátus) és a Pentapolisra is. A pápa túlzó területi igényeit azonban nem akceptálta. Így nem engedte át neki a spoletói és toscanai longobárd hercegségeket sem, hanem csupán azok bizonyos bevételeit. Ugyanakkor egyes patrimoniumokat kapott a pápa Sabina, Calabria, Benevento és Nápoly területén. *A rendezés továbbhaladást jelentett a szuverén állammá válás felé*. 781-től a pápa okleveleit már nem a bizánci császár uralkodásának éveivel, hanem saját pontificatusának éveivel jelzi. A szuverén államiságot domborította ki, hogy I. Hadrián volt az első pápa, aki 784–786 között *saját pénzt* – ezüst dénárt – *veretett*, az igen világias „Victoria domini nostri” körirattal.

Hadrián pápa kétségtelenül reálpolitikus volt. Korán felismerte, hogy Károly – Pippinnel ellentétben – nem elégszik meg a római egyház önzetlen védelmével, hanem a pápaságot saját hatalma alá akarja hajtani. Amikor Károly Itáliában korlátozta a pápa önálló hatalmi törekvéseit – és ismét a longobárdokkal szövetkezett –, a pápa felhasználva a Bizáncban történt politikai fordulatot, Kelet felé igyekezett rendezni kapcsolatait. Irene császárnővel Bizáncban átmenetileg olyan politikai kurzus kerekedett felül, amely ismét egyesíteni akarta az egyházat. Ennek jegyében került sor 787-ben a II. niceai egyetemes zsinatra. (A zsinaton 245 püspök vett részt, a konstantinápolyi patriarcha elnökölt, és nagy megtiszteltetésben részesültek a pápa követei. Ez volt a hetedik egyetemes zsinat.) A zsinat megbélyegezte a képrombolást, és a katolikus tan szerint helyreállította a képek tisztetét (de nem imádatát). A keleti és a nyugati egyház – tegyük hozzá, igen rövid életű – újraegyesítése a bizánci császárnő és a római pápa közreműködésével történt. Károlyt, a frank nagyhatalmat kihagyták ebből, mintha nem is létezne, és a Nyugatot egyedül a pápa képviselné.

A frank király haragját nem az egyházi féltékenység, hanem hatalmi érdekeinek veszélyeztetése váltotta ki. Az alig meghódolt itáliai longobárd hercegségek ugyanis Bizánc és a pápaság támogatásával eredményesen szállhattak szembe a frank hódítással. Károly király tanult a leckéből, de megleckéztette a pápát is. Először *a pápaságot végleg leválasztotta és elszigetelte Bizánctól s a frank birodalomhoz láncolta*. 787-ben a pápa megkapta Károlytól Toscana ducatussal szomszédos részeit, s a Beneventóhoz tartozó patrimoniumokat és városokat. Károly azt is megígérte a kéregető pápának, hogy a görög uralom alatt maradt dél-itáliai patrimoniumokat (Nápoly és Calabria) megszerzésük esetében viszszaadja a pápának.

I. HADRIÁN 784–786 KÖZÖTT VERT
EZÜST DÉNÁRJA

Ami az egyházpolitikai szakítást illeti, Károly szembefordult a II. niceai zsinattal, s a *Libri Carolinanak* nevezett iratban vitába szállt annak döntéseivel. Nem kényszerítette Hadrián pápát a II. niceai zsinat megtagadására, de arra igen, hogy követeivel képviseltesse magát a Károly által 794-ben Frankfurtba összehívott nyugati birodalmi zsinaton. Ezen a király elnökölt, elítélték a keleti zsinatot, s a határozatokkal a pápai legátusok is egyetértettek. A pápának meg kellett tanulnia, hogy a keresztény közösség ügyeit már nem a pápa és Bizánc, hanem a pápa asszisztenciája mellett Károly intézi.

A pápai szuverenitásról szőtt álmok rombadőlésekor halt meg Hadrián pápa. Utóda, *III. Leó* (795–816) megválasztását követség útján jelentette be Károlynál. I. Pál óta – pusztá udvariassági aktusként – a választás eredményéről így értesítették a pátriáciust. (Bizánc, illetve az exarcha annak idején azt igényelte, hogy még a felszentelés előtt kérjék a jóváhagyást.) *Leó* azonban azzal, hogy *ő és római választói hűségeskütek a frank királynak, egyben elismerték Károlyt és a frank királyságot hűbéruruknak*. (Leó felhagyott az oklevelek tisztán pontificatusa éveit szerinti datálásával, a dátum Károly uralkodásának évét is feltüntette.)

Ha ezt az egyértelmű alárendelődést érteni akarjuk, nemcsak Nagy Károly hegemón törekvéseit kell figyelembe vennünk, hanem azt is, hogy a pápák az Itáliában újonnan feltűnt arab (szaracén) hódítókkal és az egyre merészebb helyi feudális arisztokráciával szemben – a korábbinál is egyértelműbb – fegyveres védelmet igényeltek a frankoktól. Ez pedig csak a teljes politikai alárendelődés árán volt biztosítható.

799-ben Leó pápasága alatt egy újabb jelenségre figyelhetünk fel: *az elhunyt előd, Hadrián unokaöccsének* vezetésével a kánonok szerint megválasztott pápával szemben a bizánci párt lázadott. Leó pápa ellen – mint kiderült, nem alaptalanul – egy sor

vádat (esküszegés, árulás, házasságtörés stb.) emeltek. Egy körmenet alkalmával rátámadtak, letépték főpapi ruháit, letaszították öszvérről és kolostorba csukták. (A pápa – mint Krisztus földi helytartója – az egyházi körmenetben *öszvéren* ült, mint Jézus Jeruzsálemben történt ünnepélyes bevonulásakor. Ezzel szemben a pápai méltóságot bitorló, letett pápát megszégyenítésül *számár* hátára kötözve üzték ki Rómából.) Leónak sikerült az örök éberségét kijátszani, egy kötélhágcsón leereszkedve előbb Spoleto-ba szökött, onnan pedig urához, Károly királyhoz futott. Ez az intermezzo több szempontból is érdekes: a törvényesen megválasztott és már uralkodó pápa ellen történt lázadás, tehát a pápa sérthetetlensége szenvedett csorbát. Az is figyelemre méltó, hogy nyilvánvalóan jelentkezett az a később is mutatkozó *hullámozás*, ami az egymással szemben álló politikai orientációjú pápák váltakozásában jut kifejezésre. Hadrián görögbarát pápaságát Leó egyértelmű frank elkötelezettsége követi. Végül itt bukkan elő a középkorban kulcsszerepet kapó pápai unokaöccs, aki az előző pápa híveit, politikáját képviseli az utóddal szemben.

A PÁPASÁG A FRANK CSÁSZÁRSÁG ÁRNYÉKÁBAN [IX. SZÁZAD]

A volt Nyugat-római Birodalom területén létrejött feudális államokat egymáshoz fűző kötelék a IX. század elejére kialakult *katolikus vallási egység volt*. A vallási jellegű univerzalizmus mellett jött létre a *politikai egyetemesség* igénye is a frank birodalom állami keretei között, amely a Nagy Károly által felújított császárság eszményében öltött testet. Nagy Károly és utódai számára a püspökök, az egyház támogatását a pápával való szövetség biztosította. *A kialakuló feudális államiség legnagyobb összetartó ereje az ideológiai (vallási) univerzalizmusra alapozódó, szintén feudalizálódó egyházi szervezet volt. Az egyház és az állam, a keresztény vallás és a feudális hatalom közötti új kötést a 800 karácsonyán lezajlott császárkoronázás pecsételte meg.*

A frank politikai univerzalizmus császárságként történő legitimálásához éppúgy nélkülözhetetlen volt az egyház és a pápa közreműködése, mint annak idején Pippin királyságához. Károly ezért a Rómába magával hozott Leó pápát először vissza helyezte egyházfői jogaiba. Alighogy ez december 23-án megtörtént, sort kerítettek a császárság intézményének restaurálására. A Vita Caroli Magni tudósítása szerint 800. december 25-én, karácsony ünnepén, Károly a Szent Péter-bazilikában éppen Péter sírja előtt (Confessio S. Petri) imába mélyedt, amikor az egybegyűlt nép jelenlétében Leó pápa váratlanul hozzálépett, és a nép ünnepélyes akklamációja (Laudes!) közben császárrá koronázta. A szertartás ismét csak bizánci módra ment végbe (ott 450 óta koronázta a császárt a patriarcha). A frank udvari történetíró, Einhard leírása szerint Károly idegenkedett volna a császári cím felvételétől: „... amint azt maga később megerősítette, azon a napon nem lépett volna be a templomba, bármilyen kiemelkedő ünnep lett volna, ha a pápa szándékát előre tudja”. (Európa és Közel-Kelet IV–XV. sz. 463. old.) Valószínű azonban, hogy ebben a szituációban sokkal inkább az új imperátornak, semmint a neki kiszolgáltatót pápának volt lehetősége ravaszkodni. Jól előkészített jelenetről lehetett szó, amelyben mindkét félnek konkrét

politikai szándékai jutottak kifejezésre. (Mutatja az egyetértést az is, hogy a nagy esemény emlékére a császár emlékdénárt veretett a saját és a pápa nevével!) Károly és környezete valószínű azért állította be úgy, hogy a koronázás mégis kellemetlenül érintette a frank királyt, mert a pápa által véghezvitt koronázás miatt az a látszat keletkezhetett, hogy a pápa adományozta a császári koronát, így a császári hatalom forrásának is magát tekintheti. Kétségtelen, hogy a pápa – a kért vagy nem kért – közreműködésével meg akarta akadályozni, hogy az egyháztól független császári hatalom jöjjön létre. Ez azonban önmagában abszurdum is lett volna. Maga Károly nem is vett tudomást a pápa koronázási közreműködéséből támasztott igényekről – ezek csak később váltak ideológikus tényezővé. A koronázási aktus ilyenén lefolyása inkább a valóságot szimbolizálta: a feudális állam nem nélkülözhetette az egyház ideológiai támogatását és művelődési tevékenységét. Nagy Károly, ha tiltakozott is a pápától való bármilyen függés ellen, maga is kívánta uralmának egyházi alátámasztását. Még inkább igaz ez a pápa részéről, akinek létkérdés volt a császári támogatás biztosítása.

Mióta a pápa Nagy Károlyt császárrá koronázta, a pápaság és a császárság intézménye összefonódott. Elvileg többször is kimondták, hogy a keresztény világ politikai irányításának joga a császárt, vallási vezetésének joga pedig a pápát illeti meg, de a klérusnak a feudális uralkodó osztállyal való összeolvadása miatt a politikai és vallási ügyek szétválaszthatatlanul összekeveredtek. A császár mint Itália uralkodója (ezt jelenti a lombard vaskorona birtoklása) a pápai birtokok révén a pápát is egyik hűbéresének tekintette. A pápa viszont annak a jognak alapján, hogy ő koronázhatja csak a császárt, hűbéri fennhatóságot igényelt magának a császár felett. Az igényekből mindig az és annyi valósult meg, amennyit a hatalmi viszonyok lehetővé tettek. A IX–XI. században általában a császári (a világi hatalom) hegemoniája, a XI. század végétől a XIV. század elejéig a pápai (egyházi) hegemonia érvényesült.

A Karolingok alatt a pápaság ismét háttérbe szorult: a védelem ára az alávetés volt. Károly a birodalomnak nemcsak politikai, hanem egyházi és kulturális vezetője is volt. Egy kézben egyesítette a világi és egyházi hatalmat, hogy a birodalmat osszertartsa. A császár püspökségeket alapított, zsinatokat hívott egybe, teológiai vitákat irányított, a klérust bevonta az államszervezetbe. (Károly pl. több vallási dekrétumot adott ki, mint világi tárgyút.) *A pápát a császár a frank birodalom patriarchájaként kezelte* csak. Ez a rendszer sok tekintetben hasonlított a cezaropapizmusához, de elvileg megtartotta a dualizmust.

Az új császár legitim feladata a pápaság, az egyház védelme volt. A pápa általi koronázás révén a császár egyházi és vallási kiváltságok birtokosa lett, a pápa pedig a császár részéről a karhatalom biztonságát nyerte. A pápai és a császári hatalomnak egymáshoz való viszonya – illetve a történelmi események folyamatában egyiknek vagy másiknak kialakuló elsősege – a korviszonyok szerint változott.

A korai középkorban a germánok megtérítéséhez nem volt elég a szellemi (egyházi) hatalom, a fegyveres erőszak is kellett hozzá. Ezt a karhatalmat, a kardot biztosította a császári haderő. Ebben a szituációban a fegyveres erőszak, és nem a szellemi fegyver volt a döntő. Ebből következőleg, az első időszakban, a korai feudalizmusban

az elsőbbséget a császári hatalom szerezte meg. A germán népeket a császári hegemonia alatt vonták a keresztény állam egységébe. De hogy ez tartós is legyen, és a feudalizmus szerves társadalommá váljon, már nem volt elég a fegyveres erőszak: ehhez a pápa, az egyház által monopolizált szellemi erő kellett. Végso soron ez a kettősség jellemezte az egész középkort, s vezetett a kétféle hatalom versengéséhez. A hódító háborúk vallásos szentesítése a kereszties háborúkban teljesezik majd ki.

A nyugati császárság felújítása új szakaszt nyitott a pápaság történetében is. Az egyház szerepe döntő lett a feudális államban, ahol kormányzati feladatokra is használták. Az új helyzet legnagyobb előnye az egyház számára az volt, hogy nélkülözhetetlensége következtében anyagilag is függetlenné vált, és a hatalom részese lett. Az egyháznak az új államba történő integrálódása, a főpapság politikai hatalma és gazdagsága azonban az egyház elvilágiasodásához, a politikának a vallás fölé emeléséhez vezetett.

A feudális uralkodó osztály részét képező papság tekintélye nem utolsósorban műveltségi monopóliumán is nyugodott. Az egyház hatalmas nevelő és fegyelmező intézménnyé nőtte ki magát. A központosított államszervezethez hasonló hierarchikus szervezete alakult ki. A feudális társadalmi és állami rend létrejöttével az egyház is feudális jelleget öltött. Az érsekek, püspökök és apátok hűbéri esküt tettek az uralkodónak, így attól függő helyzetbe kerültek. A királyok maguk nevezték ki a püspököket (világi investitúra). A nagybirtokos főpapok maguk is a hercegekkel és grófokkal egyenrangú feudális hűbérurakká lettek.

Az egyház hatalmának másik forrása – azon túl, hogy tanításával alátámasztotta a feudális rendet – az volt, hogy az általános írástudatlanság közepette a latin írást egyedül ismerő egyháziakat tudták csak a hatalom urai alkalmazni: az egyház közigazgatási, államhatalmi funkciókat vállalt, s a kettő összefonódott. Az egyház közvetítette és öröközte az antik kultúrát, elsősorban a szerzetesrendek révén, az antik könyvek másolásával (a kódexirodalommal). A kolostorokban a kódexmásolás mellett *anyagi termelőmunka* folyt. A szerzetesek szakszerű földművelést és ipari munkát is űztek. A kolostori ipar a római ipari technikát folytatta. Igen fontos volt a kolostori építészet kialakulása, amely megalkotta a román és gótikus stílust.

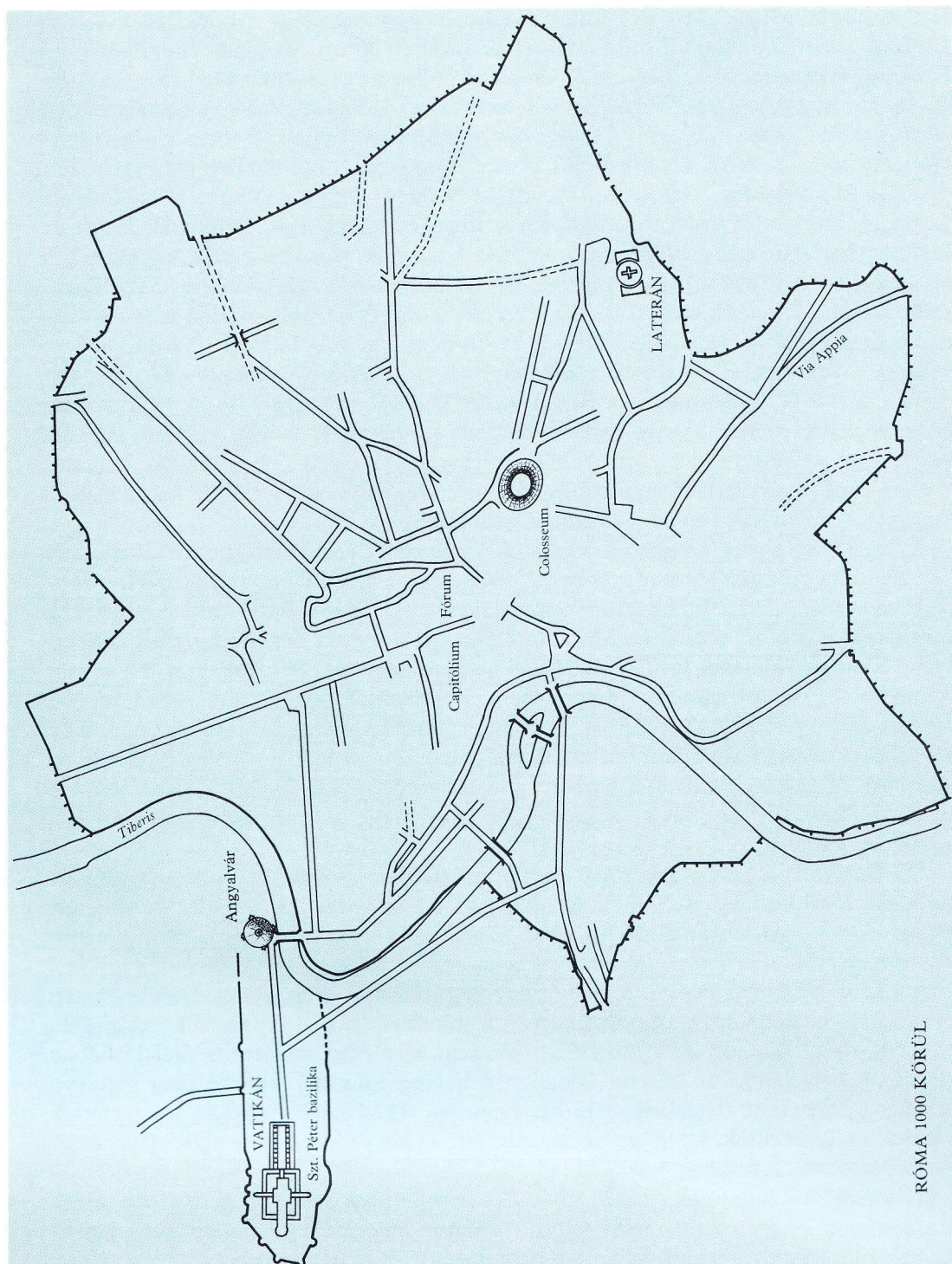
A feudális társadalom törvényszerűségeiből – természetes gazdálkodás, önellátás – következett, hogy a frank birodalom sem volt képes megakadályozni a partikuláris erők érvényesülését. Miután a legfontosabb integráló eleme az egyház volt ennek a birodalomnak, Károly első utóda, *Jámbor Lajos* alatt a császári hatalom már a hatalmassá vált frank püspököktől függött. (A frank egyház rendelkezett a földbirtokok 1/3 részével!) A változás érezte a hatását a pápa–császár viszonyban is. A 816-ban pápává választott *IV. Istvánt* (816–817) a császári megerősítés nélkül intronizálták! Az utána következő *I. Paschalis* (817–824) sem kérte a császár megerősítését. Sőt, 817-ben olyan egyezményre került sor Jámbor Lajos és a pápa között, amelyben a császár nemcsak megerősítette a pápai államot, hanem lemondott a Károly által afölött gyakorolt jurisdictióról, továbbá a pápaválasztásba való beavatkozásról is (*Pactum Ludovicum*). Átmenetileg ismét helyreállt a pápa világi államának szuverenitása. Ez az állapot nem bizonyult tartósnak. *I. Lothar* császár restaurálta a Nagy

Károly alatti állapotokat, felújította a császári szuverenitást a pápai szék felett. II. Jénő pápa (824–827) a Lothar császárral 824-ben kötött egyezségben (*Constitutio Romana*) kénytelen volt elismerni a császár előjogait a pápaválasztásnál és az egyházi államban. Az egyezség szerint a pápaválasztás *előtt* a rómaiaknak a következő szövegű esküt kellett letenni: „Én, N. fogadom, a mindenható Istenre és erre a négy szent evangéliumra, és a Mi Urunk Jézus Krisztusnak erre a keresztiére [az esküt ti. a Bibliára és a keresztre tett kézzel mondták] és Szent Péter első apostol ereklyéjére [corpus], hogy ettől a naptól mindörökre hűséges leszek a mi urunknak Lajos és Lothar császároknak... [ígérem], hogy csalárdság és gonoszság nélkül [leszek], s nem egyezek bele abba, hogy a római püspöki székbe való választás másként legyen, mint ahogy a kánonok szerint törvényesen történik, és az, akit pápává választottak, az én hozzájárulásommal szenteltessék fel mindaddig, míg le nem teszi az esküt a császár követének és a népnek a jelenlétében, amit Eugenius [Jenő – G. J.] pápa önként tett le...” (Európa és a Közel-Kelet IV–XV. sz. 729–730. old.) A császár követi (missi) nemcsak a pápaválasztásnál érvényesítették a világi hatalom szándékát, hanem gyakorlatilag ők birtokolták az egyházi állam feletti hatalmat is. Ugyanis a pápa által kinevezett hivatalnokok (duces) a császár megbízottaitól függtek, akik viszont császáruknak évente jelentésben számoltak be.

A pápaság szigorú alárendelése a világi főhatalomnak sem lehetett tartós, a császári hatalom meggyengülésével megszűnt. Lothar után a birodalomban teljes lett a feudális anarchia. A központi hatalom formálissá vált, a tényleges hatalom a nagybirtokos püspökök és grófok kezébe került, akik a császártól kapott beneficiumaikat (hűbéri birtokaikat) örökletessé tették. A 843-as *verduni béke* már a birodalom feloszlását jelentette. (Franciaország és Németország különválása.) A verduni béke után a nyugat-európai fejlődés két fontos mozzanata tűnik ki: az egyik a feudális anarchia, a területi széttagoltság állandósulása és bizonyos territoriális politikai hatalmak kialakulása; a másik, az ezzel szemben ható tényezők: a keresztény univerzalizmus eszméjének továbbélése, amelynek egyedüli képviselője (de még nem érvényesítője) a pápaság maradt.

IV. *Gergely* pápasága alatt (827–844) váratlan gyorsasággal elindult a Karoling-birodalom széthullása. Ez – elvileg – a pápa és állama önállósulásához vezethetett volna. Hamarosan kitűnt azonban, hogy ha a császár fegyveres ereje nem áll a pápaság mögött, akkor az a partikuláris erők játékszerévé válik.

A IX. század derekán *Itália is elszakadt a frankoktól*. Független fejedelmekként uralkodtak a friauli, spoletói, toscanai volt frank örgrófok, a longobárd hercegségek, és egymástól ragadták el a korábbi longobárd királyság területeit. Dél-Itáliában viszont a beneventói és salernói longobárd hercegségek harcoltak a még meglévő bizánci területekért (Calabria, Apulia, Nápoly). 827-ben Szicíliában megvetették lábukat az új hódítók, az *arabok* (szaracénok), és egyre inkább az egész félszigetet veszélyeztették. A félsziget közepén volt a pápák állama, amely viszont a római arisztokrata családok hatalmába került (akik felújították a szenátust, a patriciusi címet). A római nemesi pártok a pápaság feletti hatalmuk megszerzéséért vagy megszilárdításáért egymással versenyre kelve igyekeztek külső támogatást is szerezni.

RÓMA 1000 KÖRÜL

II. *Sergius* pápa (844–847) megválasztásakor Róma nemesi és köznépi pártja csapott össze. A kettős választás kiküszöbölése érdekében I. Lothar császár ismét elrendelte, hogy csak császári engedéllyel és követei jelenlétében lehet a pápát felszentelni. A rendelkezésnek azonban most sem tudtak érvényt szerezni. *Sergius* pápa alatt az arabok 846-ban a Tiberisen egészen Rómaig nyomultak, és elpusztították az aureliusi falakon kívül álló Szent Pál-bazilikát és a Vatikánt. (A pápák közül elsőnek *Symmachus* [498–514] lakott a Vatikánban. A Vatikáni dombon levő pápai rezidenciát I. Hadrián és III. Leó pápa kezdték kiépíteni, Nagy Károly támogatásával.) IV. *Leó* pápa (847–855) a kor keresztény uralkodóinak anyagi segítségével sikerrel folytatta a harcot az arabokkal, és erődítményekkel vette körül a Vatikánt – ezt a részt ő róla nevezték el Leó-városnak. A pápák azonban – rövid időszakoktól eltekintve – egészen Avignonba történő távozásukig a Lateráni palotában laktak, itt volt a székhelyük. A Lateránt és a Vatikánt viszonylag hosszú út választotta el egymástól, ám a közlekedés nem okozott nehézséget. III. *Benedek* pápa (855–858) megválasztásakor a rómaiak őt, a császári megbízottak viszont az ellenpápát, *Anastasiust* támogatták, aki az előző pápa, IV. *Leó* elkötelezett híve volt. A párharcban ismét a volt pápa és az új pápa hívei álltak egymással szemben.

A zavarok után a IX–X. század egyetlen kiemelkedő pápája, I. *Miklós* (858–867) következett, aki visszatérve I. *Leó*, *Damasus* és I. *Gergely* eszméihez, ismét független uralkodóként lépett fel. Ez nála külsőségekben is kifejezésre jutott. A történeti kutatás szerint az első pápai koronát ő hordta. (A pápák a VII. század óta fehér, sisakszerű süveget hordtak. I. *Miklós* óta ennek alsó peremét drágaköves abroncskorona szegélyezte. Ebből alakult ki a XIV. század elején a tiara.) *Miklós* pápa tudatosan Krisztus földi helytartójának (*Vicarius Christi*) vallja magát, akinek a hatalma közvetlenül Istentől ered. Az ő tekintélye Isten tekintélye, s ha mint ilyent, a legmagasabb tanítói hatalom megilleti, akkor tulajdona neki a legfőbb bíraskodás és törvényhozás hatalma is. A pápai ítéletek és rendeletek ezért ugyanolyan jelentőségűek, mint a kánoni törvények. A zsinatok csak a pápa rendeleteinek a megtárgyalására szolgálnak. I. *Miklós* a pápai világuralom szellemében magát *rex et sacerdos*-nak (király és pap) tekintette, de aki a világi hatalmat, a fegyveres hatalmat átadta a császárnak. A pápa ebben a szellemben avatkozott bele a frank császári család házassági ügyeibe és lépett fel a partikuláris egyházi erők ellen.

Miklós pápa indította meg a küzdelmet a nyugati egyházban az ekkorra már kialakuló államegyházak és tartományi egyházak pápai univerzalizmust sértő önállósága ellen. A hatalmaskodó metropolitákkal szemben – a helyi püspökökre támaszkodva – arra törekedett, hogy velük szemben is érvényre juttassa központi egyház-kormányzati főhatalmát. Így többek között eredményesen törte meg a Rómával szembeszegülő ravennai és rheimsi érsekek hatalmát. (Nyugaton ekkorra alakult át a metropolita-szervezet érsekségekké [archiepiskopos]).

A középkori pápaság hatalmi igényeinek alátámasztására és jogi megfogalmazására szolgált az ún. *Pseudo-Isidor-féle gyűjtemény*: a nagyrészt hamisított pápalevelek és dokumentumok gyűjteménye. A gyűjtemény valószínű 847 és 852 között a rheimsi érsekség területén keletkezett, és összeállítója egy bizonyos *Isidor Mercator* volt.

NAGY SZENT MIKLÓS PÁPA

A gyűjtemény három részből áll: 1. A kora keresztény korból „származó” 60 pápa-levél I. Kelemtől (90–99?) Miltiades pápáig (311–314). Ezeket kivétel nélkül hamisító(k) kompilálták. 2. Az ún. Constantinusi ajándékról szóló hamisítvány, valamint egy spanyol zsinati határozatgyűjtemény gall átdolgozása; végül a 3. Pápai dekrétumok I. Szilvesztertől (314–335) I. Gergelyig (590–604), ezek közül 48 biztosan hamisítvány. A hamisítványgyűjtemény összeállítása a püspökök fölötti pápai főhatalom igazolására szolgált. (Konkrét célja a rheimsi érsek hatalmával szemben a helyi püspökök ellenállásának alátámasztása volt.) A pápák korán felismerték a benne rejlő lehetőségeket. I. Miklós pápa érthetően a dokumentumok valóságát hangoztatta. A hamisítvány hitelesítésére az egyébként valóban nagy tekintélynek örvendő Sevillai Isidor (megh. 633.) szerzővé nyilvánítása tűnt legalkalmasabbnak. A Pseudo-Isidor hamisítvány voltát a XV. században kétséget kizáróan bebizonyították Nicolaus Cusanus bíboros (1401–1464) és mások. De addigra már valós történelmi hatást gyakorolt a középkori egyházi és politikai élet fejlődésére.

I. Miklós alatt került sor egy *újabb egyházszakadásra* Kelettel. Bizánc és Róma között a vita formálisan teológiai jellegű volt. Photius patriarcha élesen bírálta a nyugati egyház liturgiáját, a cölibátust és a Szentháromságról szóló dogma nyugati értelmezését. 867-ben egy konstantinápolyi zsinaton kimondták a pápa letételét. A vita tényleges oka azonban Bizánc és Róma hatalmi ellentéte a Balkánon, most Bulgária miatt: Borisz bolgár cár a bizánci rítus szerint tért a keresztény hitre, de hogy királyságát kivonja a bizánci hatalmi nyomás alól, a latin egyházhoz közeledett, és annak egyházi főhatóságát igyekezett Bizánc ellensúlyozására felhasználni.

Az egység csak Róma meghátrálása árán állt helyre. II. Hadrián alatt (867–872) a VIII. *egyetemes* (és egyben utolsó keleti) *zsinat*, amelyre 870-ben Konstantinápolyban került sor, elvetette Photius tanítását, a patriarchát kiátkozta és átmenetileg helyreállította az egyházi közösséget Rómával. De ugyanakkor kimondták, hogy Bulgária egyháza a konstantinápolyi patriarchátus alá tartozik.

A IX. század második felének pápái a frank császárság végelgyengülését arra használták ki, hogy a pápaságot – legalábbis elvileg – a *császári hatalom fölé* emeljék. Nyugaton az egyháziak ekkorra már elfogadtatták azt az elvet, hogy *csak a pápa koronázhat valakit császárrá*. (Holott Nagy Károly óta gyakorlat volt, hogy a császár saját fiát maga koronázta társcsászárrá. Ezzel a szokással I. Lothar szakított, aki fiát a pápával koronáztatta meg.) A császári hatalom szétesésekor már nem a császár jelölte ki a neki tetsző pápát, hanem a pápa koronázta meg a neki tetsző császárt. Erre 875-ben került sor először, amikor is II. Lajos császár halála után a jelöltek közül VIII. János pápa (872–882) *Kopasz Károlyt* választotta. Hálából az új császár formailag is lemondott a pápaság és Róma feletti jurisdictióról. János pápának átmenetileg sikerült helyreállítania a római Szentszék szuverenitását.

VIII. János pápa működésének nagy részét az arabok elleni harc töltötte ki. A Fuldai Évkönyvek tudósítása szerint VIII. Jánost 882. december 15-én római ellenfelei megmérgezték. Így ő volt az első a középkori pápák dicstelenül hosszú sorában, aki nem természetes halállal, hanem erőszakkal múlt el Szent Péter székéből. János pápa meggyilkolása szimbolikus nyitánya a pápaság „sötét századának”.

A IX. század végétől a X. század közepéig (882-től 963-ig, I. Ottó beavatkozásáig), 81 év alatt 24 pápa volt, akiket a katolikus egyháztörténet sommásan rossz pápáknak minősített. Pedig nem személy szerint a pápák, hanem a körülmények voltak rosszak a pápaság számára. A császári hatalom szétesett, gyakorlatilag megszűnt. *Itáliában ismét politikai vákuum keletkezett.* Bizánc már nem tudta, a kialakuló új feudális államok még nem tudták befolyásuk alá vonni a pápaságot, és cserébe megvédelmezni. De míg a korábbi hatalmi vákuumban a pápaság nagyra tudott nőni, most ez okozta bukását. A hatalmi intervallumban a helyi feudális erők nőttek nagyra, elsősorban a Rómával szomszédos spoletói és toscanai nemesi pártok. A pápai birtokokat elragadták, és a saját pártérdekeik szerint választottak vagy tettek le, emeltek föl vagy gyilkoltak meg pápákat. A pápai bürokrácia minden valamirevaló állását (hivatalnokokét vagy főpapokét egyaránt) *III. Sergius* pápa uralkodása óta (904–911) a Szent-szék régi ellensége, a nemesség kaparintotta meg. A pápaság védelmét nem pótolta a császárok helyébe lépő Itáliai Királyság, mert a páviai itáliai királyok hatalma nem haladta meg a hercegeket és örgrófkét. Ezek a királyok csak azért mentek Róma város falai közé magukat császárrá koronáztatni, hogy ezáltal versenytársaik fölé kerekedjenek. Mindezek következtében az egyházi fegyelem meglazult, a pápai udvar erkölcstelenségek, gyilkosságok és intrikák színhelye lett, az egyházi méltóság adásvétel tárgyát képezte. A pápák egyre névlegesebbé váló világi hatalma ismét csak a két római ducatusra korlátozódott. A teljes zűrzavart még fokozta, hogy a X. század első felében Észak-Itáliában megjelentek a kalandozó *magyarok*, majd a századfordulón délen a náluk is veszélyesebb hódítók, a *normannok*.

A IX–X. században Itália a kontinens politikailag legszétforgácsoltabb országa volt – s ez a politikai széttagoltság egy évezreden keresztül jelentette azt a közvetlen környezetet, amelyben a világegyház feje és központja működött, állandósítva ezt a széttagoltságot. *A mélypont kétségkívül a feudális anarchia korszaka volt, amit főhősről formosusi kornak is emlegetnek.*

Formosus portói püspök volt, és évtizedekig szinte valamennyi pápa főtanácsadójaként működött. (A portói bíboros-püspök egyben a kúriai főpapság vezetője is.) Formosus az itáliai arisztokrata családok közül a felemelkedő spoletói hercegi családhoz állt közel. Titkolhatóan pápai ambíciói összeütközésbe hozták a már említett VIII. János pápával, aki egy zsinaton megfosztotta minden egyházi méltóságától és száműzte Formosust. A papi rendből is kidaszított volt portói püspök hívei valószínű nem voltak ártatlanok János pápa meggyilkolásában. Az új pápa, *I. Marinus* (882–884) teljes mértékben rehabilitálta Formosust, aki így visszanyerte püspökségét és befolyását Rómában. Marinus rövid pontifikátusa azért említésre méltó, mert ő volt az első pápa, akit korábban másik püspöki székre már megválasztottak; az etrúriai Caere püspökségéből jött át a római püspöki székre. Az egyházi törvények ezt eddig tiltották.

A 880–890-es években a pápák a friauli Berengár örgróf és a spoletói Guidó herceg vetélkedésének keresztútjében álltak. *V. István* pápa (885–891) is már a spoletóiak

kreatúrája volt, így annak halála után *Formosus* végre elnyerte az áhított pápaságot (891–896). A spoletóiak rabságából az egyébként nemcsak nagyravágyó, hanem művelt és okos diplomata *Formosus* úgy igyekezett szabadulni, hogy a német Arnulf királlyal szövetségelt. Ezzel viszont a spoletói párt fejének, az elhunyt Guido özvegyének, *Agiltrudénak* engesztelhetetlen gyűlöletét vonta magára. (Agiltrude az első végzetes nő a középkori pápaság történetében!) *Formosus* és új pártfogója azonban 896-ban meghalt, így a spoletóiak szerezték vissza a hatalmat. Az új pápa, *VI. István* (896–897) *Agiltrude* bosszújának szégyenletes eszközévé alacsonyodott le.

VI. István nevéhez fűződik elődjének, a sírból előszedett *Formosus*nak az ún. hullazsinaton történt elítélése. A 896-ban vagy 897-ben egy római templomban ülésző zsinat a már 8–9 hónapos hulla felett ítélték. A teljes főpapi ornátusba öltöztetett halottat felültették a pápai trónra, mintha élne. Ezután szabályos pert folytattak le ellene: vádlókkal, védővel, perbeszédvel. Az ellene emelt legsúlyosabb vád az volt, hogy a portói püspökséget elcserélte a rómaival – holott erre már volt precedens. Az elítélés azonban nem volt elég a bosszút lihegő spoletóiaknak, a volt pápa holttestét meg is gyalázták: letépték róla a főpapi ruhát és világi ruhába öltöztették, annak jeléül, hogy kitaszítják a papi rendből. Ezután az állítólagos hamis esküje miatt levágták jobb keze néhány ujját (amelyekkel áldást osztott). A megcsonkított és meggyalázott holttestet kihurcolták a templomból, s mint közönséges gonosztevőt földelték el. *De István* pápának ez sem volt elég, kiásatta és a Tiberisbe dobatta.

A hullazsinat undorító színjátéka drámaian tükrözi azt a lealázó helyzetet, amibe a katolikus egyház vezetése került. Az elődjével így elbánó *VI. István* sem menekülhetett sorsa elől: már 897-ben lázadás tört ki ellene, elfogták, letaszították a pápai trónról és börtönében megfojtották. 897-től 903-ig gyors egymásutánban hat pápa is következett, akik közül szinte valamennyi erőszakos véget ért.

A *formosusinál* valamivel szolidabb szakasza volt a sötét századnak a Róma fölé kerekedő *pornokrácia*. Itália helyi hatalmasságai családi politikával igyekeztek helyzetüket stabilizálni. A dinasztikus kapcsolatok legjobb eszközei a családok reprezentatív nőtagjai voltak. Ilyen kapcsolatokkal vonták hatáskörükbe a nőknek ellenállni nem tudó pápákat is. A X. század első felében egyes római főnemesi családok hatalomvágyó asszonyai saját kegyenceiket ültették a pápai trónra, ami azután a *Johanna papissa* legendájának a kialakulásához vezetett.

A X. század legelején egy *Theophylaktus* nevű, volt pápai kincstárnok, majd consul családja kaparintotta kezébe a hatalmat Rómában. A család *III. Sergius* pápasága idején (904–911) főleg gyönyörű nőtagjai révén szerzett nagy befolyást. A feleség *Theodóra*, valamint a két lány, *Marozia* és ifjabb *Theodóra* – *Lucretia Borgia* kora középkori elődei – a formát vesztett élet zabolátlanságával hajszolták az élet gyönyöreit. Nem ok nélkül nevezi a történelem a pápaság ezen korszakát *pornokráciának* vagy *ringyó-kormányzatnak*. Az említett gazdag és befolyásos, hatalomra vágyó és hatalomra termelt hölgyek barátaikat, rokonaikat, szeretőiket, nemegyszer fiaikat juttatták a pápai trónra. A nekik nem tetsző pápáknak a lemondatásával sem bajlódtak: egyszerűen eltették őket láb alól.

Az idősebb *Theodóra* tette pápává többek között a ravennai érseket: *X. János* pápa

(914–928) inkább tetterős politikus-katona, mint főpap volt, aki a szaracénok elleni hadjáratot maga irányította, és a csatában személyesen állt a csapatok élén. Marozia viszont mai fogalmaink szerint közel állt a fejedelmi kurtizán típusához. Már III. Sergius pápával szerelmi viszonyt folytatott. Utána a hatalmas spoletói örgróf felesége lett, ennek halála után pedig a toscanai örgrófhhoz ment feleségül. Marozia felvette a római Patricia et Senatrix címet, és az övé lett a városban a teljhatalom. Az útjában álló X. Jánost megölette, majd két hasonló sorsra jutó pápa után a Sergiussal való viszonyából származó 18 éves fiát ültette XI. János néven (931–935) a pápai székbe. Marozia hamarosan harmadszor is férjhez ment, most az itáliai királyhoz. Ekkorra azonban már felnőtt az első házasságából való fia, Alberich, aki anyját, legfrissebb mostohaapját és papájukat elűzte, illetve becsukta, és maga vette át a hatalmat Rómában. Az általa majd húsz évig kreált pápák politikailag és társadalmilag nem érvényesülhettek, bár egyházkormányzati hatalmukat nem korlátozta. Végakaratahoz híven utolsó kreatúrájának, II. Agapetus halálakor (946–955) saját fiát, az alig 18 éves Octavianust választották pápának XII. János néven (955–964). Így az új pápában egyesült ismét a Róma feletti világi és egyházi hatalom, de az egyházi rovására.

Johanna nőpápa meséjét emiatt a *pornokrácia* miatt őrzi a hagyomány, csak megint előrevetítették fél századdal. Eszerint IV. Leó és III. Benedek között két éven át egy erkölcstelen nőszemély ült volna a pápai trónon. Ez azonban kétségkívül lehetetlen volt, hisz IV. Leó 847. október 6-tól 855. július 17-ig volt pápa; utóda, III. Benedek pedig 855. október 6-tól 858. április 10-ig uralkodott. Az alig háromhónapos szünet alatt nem valószínű, hogy a pápai széket valaki bitorolta volna. A Johanna papissa hamis legendája nyilván összefügg a fentebb részletezett erkölcsi válsággal. A nőpápa meséjét először 1083-ból jegyezték fel (Marinus *Scotus*nál bukkan fel), és tőle terjedt el a középkorban, még 1648-ban David Blondel is felemlíti.

Eszerint Johanna nőpápa VIII. János néven uralkodott 855–857 között. Származására nézve egy angol szerzetes lánytestvére volt, aki Germániában térített. A leány Mainzban nevelkedett, s Engelsheimben élt és tanult, többek között teológiát is. A fuldai apátságban, ahová (férfi ruhában) tanulni járt, megismerkedett egy szintén angol származású szerzetessel, és heves szerelemre gyulladt iránta. Mindketten megszöktek, bejárták Franciaországot, Itáliát, végül Athénban telepedtek meg. Itt állítólag 10 évig éltek, és Johanna filozófiát is tanult. De ifjú szeretője hirtelen meghalt. Ezután Johanna Rómába ment, ahol Johannes Angelicus néven a Szentszéktől engedélyt kapott, hogy iskolát nyithasson, amelyben a hét szabad művészetet tanította. Itt igen hamar népszerű lett, és mély teológiai ismeretei, vallásossága miatt 855-ben bíboros lett, a római nép pedig IV. Leó halála után pápává választotta. Állítólag két évig uralkodott közmegelegedésre, de 32 éves korában ismét szerető után nézett, és meg is találta egyik udvari káplánja személyében.

Végül is úgy lepleződött le nő volta, hogy e szerelemből teherbe esett. Egy körmenet (*processio*) alkalmával a papissa lovon a Colosseumból a Lateránba ment, hirtelen szülési fájdalmak fogták el, leesett a lóról és ott nyomban megszült. (A hely konkrétan Domitianus amphiteatruma és a Szent Kelemen-bazilika előtt lett volna.) A legenda egyik változata szerint isten büntetéseként azonnal ő is és gyermeke is meg-

haltak. A vulgárisabb változat szerint Johanna elvérzett, az újszülöttet meg a körmenetben részt vevő papok ölték meg, és földelték el mindkettőt, nehogy a botrány kiderüljön. A sír fölött állítólag egy kápolnát emeltek, később szobrot is, amely egy telt asszonyi alakot ábrázolt csecsemővel. A szobor tényleg valóság volt: egy római korból származó Juno-szobor. III. Benedek a kápolnát leromboltatta, a szobrot összetörette. Azóta ezt az utcát a körmenetek mindig elkerülik.

A PÁPASÁG FELEMELKEDÉSE A NÉMET-RÓMAI CSÁSZÁROK SEGÍTSÉGÉVEL

A X. századi anarchiából a felemelkedő német-római császári hatalom szabadította ki a pápaságot. Erre az időszakra Nyugat-Európában már kialakult a feudalizmus és a feudális államok. A X. század második felében I. (Nagy) Ottó német királynak (936–973) a tőle függő főpapokra támaszkodva sikerült úrrá lenni a hercegek által szított feudális anarchián és megerősíteni a központi államhatalmat. (A főpapok azért támogatták, mert a királytól hatalmas hűbéri birtokokat kaptak, s a hűbéri eskü ellenében az államtól saját birtokaik védelmét várták a világi urakkal szemben.) De a német királyt a hercegek választották, és címe nem volt örökletes. A királynak ahhoz, hogy saját hatalmát megszilárdítsa, császárrá kellett lennie, ehhez viszont az egyházon, Rómán és Itálián át vezetett az út. Az egyháznak a német birodalmon belüli új helyzete nemcsak függőséget jelentett, hanem magában hordta a főpapság és az egyház császártól való függetlenedésének a lehetőségét is.

A német király a feudális anarchián és a befolyása alá vont főpapokon csak úgy tudott továbbra is uralkodni, ha befolyása alá vonja az egyház fejét, a pápát is. Ehhez azonban az itáliai helyi feudális anarchia korlátok közé szorítására volt szükség. Ennek a törekvésének a pápa is elébe ment, hogy a helyi hatalmakkal szemben a – távoli – császártól kapjon védelmet. A X. század derekán épp olyan kiszolgáltatott helyzetben volt, mint a frank intervenció idején. Most II. Berengár itáliai király támadása fenyegette. Vele szemben XII. János pápa I. Ottó német királyhoz fordult fegyveres segítségért. Ottó Észak-Itália gyors meghódítása után 962-ben bevonult Rómába, ahol a pápa őt római császárrá koronázta. Ottó kiváltságlevele a római egyház számára (*Ottonianum*) a Karoling-adománylevelek alapján szabályozta a pápa és a felélesztett császárság közötti viszonyt. Az oklevél először felsorolta azokat a területeket, amelyek a pápai állam részei, illetve amelyek elvben a pápa fennhatósága alá tartoznak (a római ducatus, a ravennai exarchátus, Romagna és Pentapolis). Az adománylevelével pápai hűbérnek ismerte el Szicíliát és Dél-Itáliát. A császár biztosította a pápa számára Toscana és Spoleto hercegségek adóját, de a főhatalmat magának tartotta fenn. (A paktumban a pápa igényt támasztott Velencére, Isztriára és Korzikára is.) Ottó a 824. évi Lotharianum szellemében biztosította a császár előjogait Róma és a pápai állam fölött. A megválasztott pápát addig nem inthronizálhatták, amíg a császár a választást meg nem erősítette, s a pápa hűségesküt nem tett a császárnak. Felelevenítették a császári missus intézményét is.

Ottó átmenetileg megszabadította a pápát a nemesség uralmától, de egyben a saját maga hatalma alá kényszerítette. Majdnem ugyanaz a folyamat játszódott le, mint Nagy Károly esetében. Ottó ígérete ellenére sem adta vissza a pápának a X. század eleji pártharcokban tőle elragadott, s most a császár által visszahódított Romagnát és a Pentapolist. Ezeket a területeket a pápák csak a XI. század folyamán tudták ismét birtokba venni.

A politikai univerzalizmus eszméje korlátozott keretek között éledt újjá 962-től a német-római császárságban, amit csak jóval később neveznek a Német Nemzet Szent Római Birodalmának (Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation). Az újjáélesztett császárság nem akarta tényleges hatalma alá hajtani az akkori keresztény világot. A császári cím a keresztény uralkodók közötti elsőséget (primus inter pares), és első-sorban a római egyház védelmét: az Itália fölötti politikai uralmat jelentette. A X–XI. században a szász királyok idején az európai szupremáciát a német birodalom az egyházzal való szoros szövetségben valósította meg. „A németek is hódítottak, midőn térítettek” – írja találóan Ranke. (*Ranke, L.: A római pápák az utolsó négy században. I. köt. 18. old.*) A hódítás iránya Itália mellett Kelet volt, a szlávok és a magyarok megtérítése. Az így kialakuló új Respublica Christiana két vezetője a császár és a pápa: a császár az egyház védőjeként élvez elsőséget a keresztény uralkodók fölött, a pápa pedig a lelki hatalmat gyakorolja, és az ő joga a császárkoronázás.

A Respublica Christiana azonban csak elméletben létezett. Az itáliai feudális hatalmak – a pápával szövetkezve vagy éppen ellenére – még elég erősnek bizonyultak ahhoz, hogy ingataggá tegyék az idegen (német) hatalmat Rómában. Amint kihúzta Ottó a lábát Rómából, pápáinak is menekülniük kellett. Sőt mi több, 963-ban még a német császár saját pápája, XII. János is megijedve mecénása hatalmától, korábbi ellenségeivel keresett szövetséget – a német császár ellen. Ottó 963-ban másodszor is bevonult Rómába, János pápát letétette és szabályos pert indítottak ellene. A császár kívánságára az új pápa egy német származású, egyébként laikus tisztviselő lett, aki VIII. Leónak (963–965) nevezte magát. A rómaiak ellene már akkor fellázadtak, amikor a császár még a város falai között volt. Ezt a németek még vérbe fojtották, de ahogy a császári hadsereg elvonult, Leónak is menekülnie kellett. A lázadásokat XII. János és hívei szították, akik 964-ben könnyűszerrel visszahódították Rómát, és Jánost visszahelyezték méltóságába. Most ők rendezték meg az ilyenkor szokásos processust Leó pápa és párthívei ellen. A megtorlás azonban túl nagy méretűre sikeredett, és XII. János élete végéig rettegett a császár bosszújától. (Ez a pápa 964-ben halt meg, állítólag éppen házasságtörés közben érte a gutaütés – amit a kortársak isten büntetéseként fogadtak.) A rómaiak János helyébe V. Benedek néven választottak pápát, akit viszont a 964 nyarán újabb haddal visszatérő Ottó császár tett le és száműzött a messzi Hamburgba. Természetesen védencét, VIII. Leót magával hozta és visszahelyezte a pápai trónra. Ezekből a zavarokból kitűnik, hogy a távoli német hatalom még nem jelentett hatékony védelmet a pápák számára a helyi feudális pártokkal szemben.

A császári hadak terrorjának azonban volt némi eredménye. Amikor 965-ben VIII. Leó meghalt, a rómaiak küldöttséget menesztettek Szászországba a császár-

A NÉMET-RÓMAI CSÁSZÁRI KORONA (962-BŐL?, BÉCS, SCHATZKAMMER)

hoz, hogy nevezze meg pápajelöltjét. A császár által designált *XIII. János* (965–972) a jelölés hatására elnyerte a többség szavazatát, így kánonilag történt megválasztása.

II. Ottó császár (972–983) nem sokat törődött Itáliával, mert otthon kötötték le saját ellenfelei. Így Rómában ismét a nemesi pártok ragadták magukhoz a hatalmat. Most mintegy fél századon át a *Crescentius család* rendelkezik a pápasággal. A már korábban szereplő *ifjabb Theodóra fia*, Crescentius de Theodóra az Angyalvárba záratta és megölette a császár által designált *VI. Benedek* pápát (973–974). A Cres-

centius-pápát, VII. Bonifácot (973–984) viszont a császári csapatok üzték el Rómából, aki az egyházi kincsekkel meg sem állt Bizáncig. A pápaság több évtizedig ismét a német császár és a római arisztokrácia közötti harcban öröklődik. 983-tól, II. Ottó halálától Németországban a 3 éves III. Ottó következett a trónon, és ezt kihasználva a Crescentiusok újabb pápagyilkosságok révén restaurálták uralmukat.

A helyzet csak akkor változott, amikor 996-ban III. Ottó átvette a hatalmat, és Rómában ismét rendet csinált. Ottó mintha csak egy német püspököt investált volna, egy távoli rokonával töltötte be a pápai széket. V. Gergely (996–999) volt az első német származású a pápák között, akit azután egy egész sor honfitársa követ majd. A Bizánc támogatásában bízó, Crescentius vezette római nemesség nem akart belenyugodni a német uralomba. Ottó pápáját megint elzavarták, és ellenpápát állítottak. De a császár most szörnyű bosszút állt: 998-ban Crescentiust az Angyalvár tetején lefejeztette, az ellenpápát (XVI. János) letaszították, megcsonkították s egy szamar hátára kötözve üzték ki a városból.

III. Ottó nem újította meg a pápákkal az Ottoniánusmot, hanem teljes alávetettségre kárhoztatta őket. Megkísérelte felszámolni a feudális nagyurak hatalmát is, de kevés sikerrel. Pápának maga mellé volt tanítóját és barátját, a francia Gerbert reimsi püspököt emelte II. Szilveszter néven (999–1003). (Ez is analógia: Ottó császár magát új Constantinusnak képzelte, akinek a pápája I. Szilveszter volt.) Ottó és Szilveszter pápa szeme előtt a Respublica Christiana lebegett, ennek szellemében képelték el az imperium restaurálását. Az álmodozó, fiatal caesart és pápáját azonban 1002-ben a római nemesség lázadása menekülésre készítette: hatalmuk arra sem volt elegendő, hogy őket féken tartsák.

Amikor a magyar államalapításra sor került, a császár, III. Ottó és a pápa, II. Szilveszter egyetértésben képelték el a keresztény univerzalizmust. Ennek értelmében kapott 1000-ben Szilvesztértől Szent István koronát. (És nem Bizánctól kért, bár a magyar egyházat a latin és a görög térítők együtt szervezték!) A koronaküldés szimbolikus is volt, az ország függetlenségét jelentette, s ezzel a pápa elismerte Istvánt szuverén keresztény monarchának, ahol a családjában öröklődik a hatalom. Ez a hatalom egyben isteni eredetű is lett. István viszont felajánlotta az országot Szent Péternek (ezért később, pl. VII. Gergely és III. Ince, hűbéri igényeket is támasztottak), és megkapta az apostoli követ címet. (Innen a magyar királyok apostoli címe.) A későbbiekben a magyar királyok a német császári túlhatalommal szemben a pápákra igyekeztek támaszkodni.

III. Ottó halála után (1002) Rómában a Crescentius-dinasztia restaurálta uralmát. A XI. század első felében ismét olyan pápák következtek, akik sokkal inkább a nemesi pártoktól, semmint a német császártól függték. Először a kivégzett Crescentius fia, János, patríciusi minőségben gyakorolta a teljhatalmat Rómában és kreálta a pápákat. 1012-ben bekövetkezett halála után az ellenpárt, a Theodóra–Marózia család leszármazottai, a tusculumi grófi ház vette át a hatalmat. Alberich gróf saját testvérét ültette a pápai trónra VIII. Benedek néven (1012–1024). Benedek pápánál kell megemlítenünk, hogy a ma már törvényszerű névváltoztatás csak VIII. Benedek óta szokásos, előtte ritkán fordult elő. A pápák névnapjukat eredeti keresztnevükön ülik

meg. A tusculumi grófok békében éltek a távoli német császárral. II. Henrik (1002–1024) királyt VIII. Benedek 1014-ben koronázta császárrá Rómában. Henrik Németországban igen bőkezű volt a főpapsággal, de éppen azért ő ragaszkodott a legszívósabban a püspökök kinevezési jogához is. Az is említést érdemel, hogy Henrik a pápával egyetértésben 1022-ben a *Paviában* tartott zsinattal súlyos büntetéseket mondott ki a nős papok ellen, s a cölibátus megsértőit a papi rendből való kizárással akarták sújtani.

Az öt követő II. Konrádot (1024–1039) azon túl, hogy Rómában 1027-ben császárrá koronáztatta magát, nemigen érdekelte Itália. Rómában a pápák feletti hatalmat átengedte az arisztokráciának. A toscanai párt 1024-ben az elhunyt pápa még laikus testvérét ültette a pápai székbe: *XIX. János* (1024–1032) egy nap alatt vette fel valamennyi egyházi szentséget. Ez a pápa arról vált hírhedtté, hogy a püspöki palliumot nyíltan nagy összegekért árulta. János halála után ismét a tusculumi grófok közül került a pápa: egy 18 éves fiatalember *IX. Benedek* néven (1033–1046). Alatta odáig fajult a simónia, hogy maga a pápa adta el a pápaságot igen magas összegért az arra kínálkozó vevőnek, egy Johannes Gratianus nevű archipresbiternek, aki *VI. Gergely* néven (1045–1046) lépett Szent Péter örökébe. A vásárolt pápaság váratlanul támogatókra is talált, éppen a simóniát ellenzők részéről, mert az új pápa ezzel az aktussal akarta megszabadítani a pápai széket a szégyenletes erkölcstelen életet élő ifjonc Benedektől. Az adásvétellel azonban sem a császár, sem a római pártok nem voltak elégedettek. Az ismét erőre kapó Crescentius-párt már IX. Benedekkel szemben ellenpápát állított *III. Szilveszter* személyében. Így *1046-ban egyszerre három pápa is volt* : IX. Benedek, VI. Gergely és III. Szilveszter.

REFORMPÁPÁK [XI. SZÁZAD]

A római nemesség hatalmát végül is a bajor (frank) családból származó császárok, a Henrikek törték meg a német pápák és az egyházi reformmozgalom segítségével. III. Henrikkel (1039–1056) érte el tetőpontját a német császárok hatalma. Átmenetileg ismét találkozott a császár és a pápa érdeke. A meggazdagodott német főpapság ekkorra maga is a feudális anarchia forrása lett. Fékentartásukra a császárok a pápaságot találták alkalmas eszköznek, amennyiben a pápasággal viszont ők rendelkeztek. III. Henrik ezért határozottabban támogatja az egyházi reformmozgalmat, amely az egyházon belüli anarchia felszámolását s a központi kormányzat megszilárdítását célozta. Amennyiben a császár saját híveit teszi pápává, rajtuk keresztül erősen kézben tarthatja a pápaságot, így ez a császári hatalom támaszává válik. A császárnak tehát saját érdekében helyre kell állítani a pápa tekintélyét, s ezzel a nagyra nőtt német püspökök önállósulási törekvéseinek is gátat szabhat.

Elsősorban ezért vette pártfogásba Henrik a reformmozgalmat, amely az egyháznak a világi urak zsarnokoskodásától való megszabadítására és a pápa egyházfői jogainak megszilárdítására irányult. A reformpárt – a császárra támaszkodva – szintén mielőbb úrrá akart lenni a római anarchián. III. Henrik Itáliába ment, és *1046-ban*

Sutriba zsinatot hívott egybe. Itt III. Szilvesztert és VI. Gergelyt egyaránt letették, majd ezt követően egy római zsinaton az ismét pápaként fellépő IX. Benedeket is letettnek nyilvánították. A császár a neki kedves bambergi püspököt jelölte a pápai trónra. II. Kelemen (1046–1047) azonnal császárrá koronázta Henriket, és ezzel ismét ünnepélyesen megpecsételték a pápa és a császár szövetségét.

A XI. század derekán egy sor német pápa következett, akik a császár bizalmát élvezték és a mérsékelt egyházi reformot szorgalmazták. A császár visszaszorította a római dinasztia pápaságra gyakorolt befolyását, de nem nyitott utat a túlzó reformoknak sem. III. Henrik valószínű felismerte, hogy a pápai hatalom túlzott megszilárdulása neki sem érdeke, mert a pápa így a császár ellen fordulhat. Ez azonban objektív folyamat volt: a pápaság világhatalmi törekvéseinek gazdasági és politikai feltételei a feudális viszonyok között alakultak ki, mégpedig az egyre növekvő egyházi földbirtokok formájában, ami a politikai konszolidációval máris éreztette hatását. Ugyanakkor a királyi birtokok a feudális viszonyok között egyre fogytak, s ez is hozzájárult a központi hatalom gyengüléséhez.

A XI. század első felében kibontakozó egyházi (szerzetesi) reformmozgalom nem tekinthető a gregoriánus pápaság közvetlen előzményének, de az kétségtelen, hogy a reformmozgalom készítette elő a talajt az egyházon belül és kívül, politikailag és ideológiailag egyaránt a VII. Gergelyben kiteljesedő új típusú, világhatalomra törő pápaság számára.

Az egyházi reformmozgalom kezdetei a X. századra nyúlnak vissza, és a burgundiai, valamint a lotaringiai bencés kolostorokból indult ki. A reformtörekvések először belső egyházpolitikai problémák megoldására irányultak. A kolostorok a püspököktől és a világi feudális uraktól függték, akik a szerzetesek védnökeiből azok elnyomóivá lettek. (A világi hatóságokhoz a szerzetesek közvetlenül nem fordulhattak, így a gyakori birtokperekben a kolostort annak világi ura képviselte, a saját érdekei szerint.) Ha pedig a földesurak maguk alapítottak kolostort, akkor ezt joguk volt megadóztatni és élére apátot állítani. Az egész társadalomban mutatkozó laicizálódás a szerzetesek között is lazaságot eredményezett, a kolostorokban az erkölcstelenség, az eszem-iszom kapott lábra.

A szerzetesek reformtörekvései arra irányultak, hogy megszabaduljanak a helyi feudális hatalmak elnyomásától. Ebben kiváló szövetségesre találtak a pápaságban és a császárságban. *A reformmozgalom lotaringiai ága* a főleg nemesek által alapított és vezetett kolostorokból indult el. Célkitűzésük Szent Benedek reguláinak felújítása, az eredeti fegyelem, erkölcs és szorgalom helyreállítása volt.

A burgundiai Cluny bencés kolostora – amelynek alapítója 910-ben Aquitánia hercege volt, és élére első apátként egy gróf került – ennél tovább ment: a szigorú fegyelem visszaállítása mellett a püspököktől és a világi hűbéresektől való függetlenség (exemptio) elérését is célul tűzték. Ezért a kolostorok kongregációba tömörültek, amelynek központi vezetése a clunyi főapát kezében volt. Az anyakolostor élén álló főapát magát a kongregációba tömörült kolostorok hűbérurának tekintette, a kongregáció pedig közvetlenül a pápa védelme alá helyezkedett. A clunyi apát mint egy király és hadvezér uralkodott a szerzeteshadon. Sikerének oka abban rejlett, hogy

korának törekvéseit, a *feudális anarchia felszámolásának igényét szólaltatta meg.* (A kongregációhoz a XII. század végén már kb. 2000 kolostor tartozott.)

A szerzetesi reformmozgalomban I. Gergely szelleme kerekedett felül. Nem maradt a cellák világában, hanem az egész világot meg akarta menteni isten országának. Nemcsak a papságot, az egyházat, hanem a világiakat és az egész társadalmat ebben a szellemben akarta megújítani: a vallásosság elmélyítésével, a klerikusok laicizálódásának visszafordításával, a laikus világ hitéletének elmélyítésével.

A szerzetesi reformmozgalom eszméit a császár által kinevezett német pápák hozták magukkal Rómába, ahol hamarosan a pápai világuralom ideológiai fegyvereit kovácsolták belőlük – éppen a császár ellen. A pápa körül tömörülő szerzetesek reformpártja azt az elvet, hogy a kolostorokkal csak a pápa rendelkezhet, kiterjesztette az egész egyházra. Ez az ún. *világi investitúra* kérdését vetette fel. A püspöki székbe való beiktatás (investálás) jelképes cselekményét, a gyűrű és a pásztorbot átadását (amit investitúrának neveztek) Európa keresztény uralkodói általában maguk gyakorolták azon a címen, hogy az egyházi birtok hűbértart, amelynek ők a hűbérurak. (A gyűrű a püspöknek a hívekkel való eljegyzését, lelki közösségét, a pásztorbot az egyházmegye feletti kormányzó hatalmát szimbolizálta.) A reformerek felfogása szerint a püspöki beiktatás joga, és így az egyházi birtokokkal való rendelkezés joga is legfőbb fokon a pápát illeti meg. Ezek a törekvések találkoztak a pápák szándékával, mert a reformtervek a pápák tekintélyét és hatáskörét növelték, és komoly lépést jelentettek volna az egyházi univerzalizmus megvalósítása felé. A császárság – amíg úgy vélte, hogy a reformpápaságot kezében tudja tartani – szintén bátorította a reformmozgalommal. De hamarosan rá kellett jönnie már III. Henriknek, de még inkább fiának, IV. Henriknek, hogy ezen az úton az egyház támogatásától fosztják meg saját főhatalmukat. A későbbiekben kitűnt, hogy a gazdagságukon és önállóságukon féltékenyen őrködő német főpapok sem kívánják az ő hatalmukat is csökkentő reformtörekvéseket, és a kibontakozó küzdelemben a pápával szemben a császár mellé állnak.

A reformmozgalommal összefonódó német pápák sorsára tragikus árnyékot vetett gyors egymás utáni elhalálásuk. A már említett II. Kelemen alig egyéves pontifikátus után megmérgezték; az őt követő brixeni püspök, II. Damasus 1048-ban néhány hetes pápaság után esett a forró láz áldozatául. III. Henrik ekkor Halinard lyoni érseket akarta Rómába küldeni pápának, aki azonban a „halálos” megtiszteltetést kereken visszautasította. Végül is a császár távoli rokona került a pápai székbe: IX. Leó (1049–1054) pápaként az egyházi reform és a császár elkötelezett híve volt.

IX. Leó pápa egy elzászi grófi családból származott, a lotaringiai reform szellemét hozta magával Rómába. Ebből a lotaringiai körből alakult ki a majdani gregoriánus egyház vezérkara. *Leó pápa megszüntette a Római Kúria lokális jellegét.* Maga köré gyűjtötte az egyházi reformmozgalom európai szellemi vezetőit, és a bíborosi kollégiumban velük ellensúlyozta a helyi arisztokráciát. Így többek között bíborossá tette Lotaringiai Frigyeszt, aki korábban leuveni kanonok volt (ő lett IX. István néven a pápa utóda); Hildebrand, a szerzetesből lett bíboros, aki a száműzött VI. Gergely titkáráként Kölnben ismerkedett meg a lotaringiai szellemmel, majd szoros kapcso-

latba lépett a clunyi irányzattal (a későbbi VII. Gergely); *Humbert de Silva Candida* bíboros az egyházi reform egyik fő teoretikusaként Leó pápa jobbkeze volt; végül *Udo kancellár*, a pápai hivatalok irányítója is a lotaringiai körből került Rómába. (IX. Leó szerezte meg a pápaság számára véglegesen Benevento hercegséget, majd utóda, II. Viktor [1055–1057] a spoletói hercegséget csatolta az Egyházi Államhoz.)

A történelemben először, és eddig utoljára, *Magyarország földjén egyetlen pápa járt*, IX. Leó. III. Henrik német császár megtámadta az országot, és I. Endre királyunk szállt vele szembe Pozsonynál. IX. Leó pápa támogatta a császár keleti hódító törekvéseit. Henrik császár Pozsonyban megostromolta Endre seregét, s a megszorult magyar király a pápát kérte fel békeközvetítésre. *1052-ben a Pozsony alatti császári táborban személyesen jelent meg IX. Leó pápa*. A császár, amennyiben Endre elismeri őt hűbérurának és adót fizet, elvonulást ígért. Közben a hadiesemények Endre javára billentek, így most már visszautasította Henrik követeléseit, és nem tartott igényt a pápai közreműködésre sem. A pápa megharagudott rá, és csalódva a magyar királyban, elhagyta az országot a császári sereggel együtt.

IX. Leó pápasága alatt lett végleges a görögkeleti egyházzal való szakítás. A *schisma* közvetlen előzményéhez tartozott, hogy bizonyos kölcsönös sérelmek megvizsgálására a pápa megbízásából Bizáncba utazott Humbert de Silva Candida bíboros, hogy Kerularios patriarchával tárgyaljon. A formális vitakérdésekben sem tudtak megegyezni, ezért *1054. július 16-án* a pápai legátus a Hagia Sophia főoltárára letette a bizánciak kiátkozását kimondó dekrétumot. A patriarcha erre a zsinaton a pápát közönségesen kiátkozta. A végleges szakítás egyházpolitikai oka az volt, hogy a patriarcha ökumenikusnak tekintette magát, és nem ismerte el a pápa fennhatóságát a görög egyház felett. A végleges elválás mögött mélyebb történeti okok húzódtak meg: a bizánci és a nyugati feudális fejlődés különbözősége, egymástól való elválása. (Az elválás óta a római katolikus és a görögkeleti egyház közötti határvonal Európában Lengyelország és Magyarország keleti végeinél húzódik.)

Amíg a pápaság nem szakított végleg a görögkeleti kereszténységgel, addig az egyetemes keresztény egyházon belül – bár meglehetősen szilárd határok között – érvényesült a kétközpontúság: a nyugati latin (katolikus) egyházban a római pápa főhatalma; a keleti görög rítusú egyházban a konstantinápolyi patriarcha főhatalma. A szakítás után ez az állapot is megszűnt, bár elvileg a római pápák sohasem mondtak le a keleti egyház fölötti jurisdictiójukról. A katolikus egyház hitelvi és kormányzati egysége ekkorra megszilárdult. Az egység őrzője és képviselője a római pápa volt.

III. Henrik császár 1056-ban meghalt, az új német uralkodó a még gyermek IV. Henrik lett. Az Ágnes császárné vezetésével működő régens-kormányzat gyengesége lehetővé tette a pápáknak, hogy végleg lerázzák a világi hatalom gyámkodását. Amikor 1057-ben Frigyes bíborost IX. István néven pápává választották (1057–1058), erről a császári házat csak utólag értesítették. A kánoni választásban a császárnak csak az utólagos hozzájárulás (consensus) jogát hagyták. IX. István pápa tette Ostia bíboros püspökévé *Petrus Damianit* (megh. 1072), a román kor egyik szellemi vezérét. A román kori szellem magáévá tette I. Gergely világnézetét, aki „tudva tudatlan” akart maradni. A román kor hőse a szerzetes, a lélekformálás mesterembere. A teológia,

a divina pagina elsősege előtt mindenféle tudománynak meg kellett hajolni. A Ger-gely-féle praktikus teológusok vezérei Petrus Damiani és maga Hildebrand.

Az egyházi reformmozgalom és a reformpápaság politikájának teológiai megalapozása mellett elsősorban *jogi érvekre* volt szüksége. A clunyi mozgalom valamennyi vezetője számára a Gelasius pápa által felállított két hatalom elmélet volt a politikai doktrína. A XI. század közepéig ragaszkodtak is ehhez, így a világi hatalom támogatásával indulhatott el a mozgalom. Eddig az egyházi felfogás is összeegyeztethetőnek látta a kánoni választást a király vagy más világi hatalom investitúrajogával. A kora középkorban ugyanis a kánoni választás alatt azt értették, hogy a király vagy más kegyúr által kijelölt püspököt (vagy apátot) a klérus és a nép utólag jóváhagyta; a szó mai értelmében nem választotta (eligere), hanem jóváhagyta (probare). A világi kegyúr csak akkor vétett a kánonok ellen, ha a nép és a klérus tiltakozása ellenére tette püspökké jelöltjét. (Gyakorlatilag ez valósult meg a pápaválasztásnál is.) Ennek a felfogásnak az átalakulása a clunyi reform hatására kezdődött el a XI. század derekán. Az ő ideáljuk a szerzetes típusú, nőtlen papság (ezért harcolnak a cölibátusért), akik előjáróikat a világi hatalom befolyása nélkül választják (ezért léptek fel a simónia és világi investitúra ellen). Az egyháznak a kolostor szellemében való reorganizálása csak felülről, Rómából induló támogatással volt lehetséges.

A pápa és a császár között érlelődő összecsapás ideológiai előkészítését szolgálta a *kánoni választás új értelmezésének* jogi megfogalmazásával *Humbert* bíboros *Adversus simoniacos* (A simonisták ellen) című művével (I–III. köt. 1057–1058). Humbert szerint a kánoni választás három részből áll: 1. elsőnek a klérus választ, övé a jelölés joga, utána a nép hozzájárul a választáshoz; 2. a metropolita a választást megerősíti, amit az új püspöknek a környék püspökei által celebrált felszentelése követ; 3. mikor mindez rendben megtörtént, a politikai hatalom a választást jóváhagyja. A valóságban ekkor éppen fordított sorrend érvényesült. Humbert felfogása szerint viszont senkit, tehát a fejedelmeket sem illeti meg a világi investitúra joga. Az egyházi tisztségeknek és a hozzá tartozó birtokoknak átruházása gyűrű és pásztorbot jelképes átadásával *kimondottan egyházi aktus*, ezt csak a felszentelő püspökök gyakorolhatják.

Ez az irat szolgált alapul az *1059-es pápaválasztó statútum* megszerkesztéséhez. Előzményeihez tartozik, hogy *X. Benedek* (1058–1059) szemben, aki a tusculumi grófok által vezetett római nemesség pápája volt, a bíborosok Petrus Damiani és Hildebrand javaslatára a császári udvar jelöltjét, a firenzei Gebhard püspököt *II. Miklós* néven (1059–1061) választották pápává Sienában. Ez volt az első eset, hogy a választás valóban a világi elem kizárásával, a bíboros-püspökök vezetésével folyt le. A változások jele volt az is, hogy *II. Miklós* Hildebrand bíboros archidia-kónus már *királyi módra megkoronázta*. Ettől kezdve vált rendszeressé a pápa abroncs-koronával történő megkoronázása. (*II. Miklós* 1059-ben vonult be Rómába, miután Benedeket a sutri zsinaton letették, *II. Miklós* pápa alatt a Kúria tényleges irányítása Humbert bíboros kezében volt.)

Az 1059. áprilisi lateráni böjti zsinat – a simónia és a világi investitúra megtiltása mellett – Humbert és Hildebrand bíborosok kezdeményezésére a *II. Miklós* választásánál követett eljárást egyetemes jelleggel ruházta fel. A pápaválasztásról kiadott

„In nomine Domini” kezdetű dekrétum – bizonyos módosításokkal, de – lényegében ma is érvényben van. A pápaválasztás körüli zavarok, a simóniás beavatkozások kiküszöbölése érdekében „elhatároztuk és elrendeljük, 3. Hogy emez egyetemes római egyház főpapjának elhunytával mindenekelőtt a bíboros püspökök tárgyalják meg igen szorgos megfontolással az ügyeket, vegyék maguk mellé a bíboros klerikusokat, majd végül az egyéb papság és a nép is járuljon hozzá az új választáshoz” – szövege a zsinat döntése. Tehát a bíboros-püspökök maguk között döntsék el a pápa személyét, s a többi bíborossal az ő jelöltjüket választassák meg. Ha ez megtörtént, utána járulhat hozzá ehhez a klérus és a nép (akklamációval). „4. Hogy pedig a kalmárkodás (simónia) betegsége semmiféle módon ne üthesse fel a fejét, a pápaválasztásban az egyházi férfiak legyenek az irányítók, és a többiek őket kövessék.” A simóniát eszerint a világi elem befolyásának kiiktatásával látták leküzdhetőnek. A nem kánonszerűen választott pápát nem lehet felszentelni. „5. A választás pedig ennek az egyháznak [ti. a rómainak] a kebeléből történjék, ha alkalmasat találnak, ha pedig ebben nem találnak, máshonnan vegyenek.” 7. A pápaválasztás lehetőleg Rómában legyen, de ha ez akadályba ütközik, bárhol lehetséges. 8. Ha a kánoni választás után a körülmények nem teszik lehetővé, hogy a pápát Rómában intronizálják, akkor is megválasztásától kezdve pápának tekintik, s gyakorolja a főhatalmat. 9. Akit ezeket a rendelkezéseket megsértve törvénytelenül választanak pápává és felszentelik, az aposztata, s anatóma sújtja. (Európa és a Közel-Kelet IV–XV. sz. 735–737. old.; Középkori történeti chrestomathia. 1. köt. Budapest 1952. 253–254. old.)

Az egyház függetlenedési törekvéseivel, II. Miklós 1059-es rendeletével kezdődött meg ténylegesen a világi hatalom kiszorítása a pápaválasztásból, és a döntésnek az egyházi arisztokrácia, a bíborosi testület kezébe tétele. Az új szabályozás a császárról említést sem tett, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy a császárt kizárják a pápaválasztásból. Ezt a sérelmet a németek nem vették tudomásul, de fenyegető fellépésükre II. Miklós a pápák eddigi ellenségeivel, a normannokkal szövetséget kötött a császár ellen. *Guiscard Róbert*, Tancred normann herceg fia 1046-ban jött Dél-Itáliába. Fokozatosan hatalmába kerítette a volt görög tartományokat (Calabria, Apulia). E területek felett a pápai főséget annak idején I. Ottó már elismerte. (Ez volt a normannok és Róma eddigi szembenállásának oka.) 1059-ben a pápa a valós helyzetet tudomásul véve, Róbertnek hűbérbe adta az elfoglalt területeket, ezzel legalizálta a normannok hódításait. Cserébe viszont fegyveres védelmet várt – és kapott is – a császárral szemben. (Ugyanígy hűbéri viszonyt létesített *Richard capuai* normann herceggel is.)

II. Miklós halála után a római reformpárt már törésre akarta vinni a dolgot a császárral. Hildebrand gyorsan végrehajtott pápaválasztással akart elébe vágni a császár beavatkozásának. A bíborosok pápája II. Sándor (1061–1073) lett, akivel szemben IV. Henrik a római nemesség ellenpápáját, II. *Honorius*t (1061–1072) támogatta. A kettős pápaválasztás az előző századra emlékeztető véres utcai pártharcok színterévé tette Rómát. Az erőviszonyok még nagyjából egyenlők voltak, így a szakadásnak csak Honorius halála vetett véget. (II. Sándort és Hildebrandot Capuai Richard normann herceg fegyveresei is támogatták. Pontificatusa végén a tényleges hatalom már Hildebrand kezében volt.)

II. Sándor pontifikátusa már a reformpárt győzelmét jelentette. Sándor pápa korábban a *milánói pataria* vezetőjeként nyerte el a bizalmat. Személyében az egyházi viszonyokkal elégedetlen városi népmozgalom vezére jutott a pápai trónra. E meglepő fordulat mögött a X–XI. századi itáliai *városi fejlődés* eredményei találhatók meg.

A X. században megvalósult a falu és a város, az ipar és a mezőgazdaság közötti munkamegosztás, a városokban ismét megindult az árutermelés, a kereskedelem. A városok kialakulásában is jelentős volt az egyház szerepe. A feudális világi urak a városokon kívül laktak, a püspökök viszont a római kortól kezdve megszakítás nélkül városlakók voltak, az egyházi jog elő is írta, hogy a püspöki székhely civitas legyen. A püspök jelenléte rangot és védelmet adott a városnak, amely az egyházi birtokok gazdasági és igazgatási központja is lett.

A városok gazdasági erejükre támaszkodva a X. század második felében próbálkoztak először a feudális hűbéruraik (egyháziak és világiak) hatalmától megszabadulni, először Észak-Itáliában. Az alakuló önkormányzat szerve a *kommuna* volt. A *kommunamozgalom összefonódott az eretnekségekkel*, amelyek ebben a vallási keretben gondolkodó korban ideológiai szentesítést adtak a kialakuló polgárság szabadságharcának. A városlakók a feudális urak hatalmát elsősorban a püspökökön keresztül ismerték meg (mert a püspök volt feudális uruk), így gyűlöletük is a püspök ellen fordult. Ez a magyarázata, hogy az európai polgárság feudalizmusellenes harca vallásos formában, eretnekmozgalmakként jelentkezett, és évszázadokig vallási keretekben gondolkodott, s végig megőrizte antiklerikális jellegét.

Az Észak-Itália városaiban jelentkező ún. pataria-mozgalom egyben a pápa és a császár közötti erőpróba első felvonása is volt. (Milánó egyik városnegyedét, a bolhapiacot nevezték patariának, lakóit patarénusoknak.) A pápák Milánó metropolitájában hatalmas versenytársat kaptak, hisz Milánó volt a birodalmi egyház itáliai központja, ahol az ambroziánus hagyományok gazdag, de arisztokratikus kulturális örökséget jelentettek. (A milánói káptalanba csak nemesembereket vettek fel!) A milánói papság simónia üzelmei és a papok házaselete korán kihívta az egyházi reformpárt támadásait. III. Henrik halálát követően, 1056-ban a lombardiai városok – Milánó, Lodi, Pavia – lakossága fegyveres harcot kezdett a gazdag (simóniás és ágyastartó) papok ellen, és az ősegyház demokratizmusának helyreállítását követelte. A feudális főpapság elleni szociális elégedetlenség a milánói érsek mögött álló német császár, az idegen hódítók elleni nemzeti érzésekből is táplálkozott. A pataria hamarosan kapcsolatba került az egyházi reformmozgalommal és a pápai Kúriával is. Mivel Wido milánói érsek császári investitúrával került a főpapi székbe, az egymást követő pápák nem ismerték el törvényes egyházfőnek. Így a milánói népmozgalom nem várt támogatást kapott Rómától. A reformpápaság ügyesen leszerelte a mozgalom szociális élet, és saját központosító céljai szolgálatába állította. A Kúria és a pataria vezetői között a szövetséget Hildebrand hozta létre. Az elkövetkező évtizedek ún. investitúraharcához a casus bellit Wido érsek ügye szolgáltatta. A pápaság a császári hatalom ellen a küzdelmet a lotaringiai reformerek, a pataria és a normannok segítségével indította meg. A császár viszont a Római Kúriával szemben értékes szövetségeseket talált a római nemességben és az észak-itáliai főpapságban.

A PÁPASÁG HATALMÁNAK TETŐPONTJÁN: A KERESZTÉNY KÖZÉPKOR

[XII–XIII. SZÁZAD]

A görögkeleti egyházzal való végleges szakítás után a katolikus egyházban a hitelvi egység megvalósult; a különféle tévtanokat hosszú ideig a főpapsággal szemben álló népi indíttatású eretnokségek képviselték. Az egyház egységének a megszilárdítása nem hitbéli kérdés, hanem egyházkormányzati probléma lett. A katolikus egyház egységének letéteményese a római pápa volt. A pápa a hitelvekben elfogadott tanítói főhatalmára hivatkozva egyházkormányzati főhatalmát is kizárólagossá akarta tenni. A *centralizált, abszolutisztikus egyházkormányzat* kiépítésének az volt a célja, hogy útját állja a XI. századra megszilárdult európai feudális államok államegyházai partikuláris széttagoltságának, a központi (római) irányítástól történő elszakadásának.

Nyilvánvalóvá vált, hogy az egyes országok uralkodói éppen a megerősödött nemzeti egyházukra támaszkodva igyekeztek hatalmukat megszilárdítani, így nem volt érdekük a központi egyházkormányzat további erősödése. Az egyház nemzeti egyházakra való szétesése viszont azt a veszélyt hordta magában, hogy ezek az egyházak – hasonlóan a keletihez – hitelvekben is önállósulnak. Ezzel viszont a kereszténység univerzalizmusát számolják fel. A pápák tehát nem valamiféle öncélú főhatalomra törekedtek akkor, amikor a világi hatalom, az uralkodók kezéből a főpapok kinevezésének (invesztitúra) jogát saját maguknak vindikálták. A főpapok ugyanis saját világi uralkodóiktól váltak függővé, ezáltal az állam egyházkormányzati és egyházpolitikai céljait szolgálták. Ennek csak úgy lehetett útját állni, ha a *pápai főhatalomban megtestesülő egyetemes egyházi érdeket* a központi irányítás révén érvényesítik és ezáltal az egyház egységét megőrzik.

A pápa egyházkormányzati főhatalma *befelé* (az egyházon belül) azt jelentette, hogy a nemzeti egyházak alárendelődnek Rómának, a főpapok a pápától függnék, így az egyház egyetemessége is érvényre jut. *Kifelé*, a világi hatalom felé a primátus érvényesítése azt jelentette, hogy az egyház egységét a világi hatalmak partikuláris érdekeivel szemben is megvédi, ennek elsődleges eszköze pedig a főpap kinevezési jog Rómához vonása volt. A gregoriánus pápaság azonban logikusan végigvitte a gondolatsort: a *pápai primátust megkísérelte kiterjeszteni a politikai szférára* is. A Szent-
szék primátusát a hitelvek terén már évszázadok óta senki sem vonta kétségbe. Az egyházkormányzásban is elfogadták – ha nem is ellenkezés nélkül – a pápa főhatalmát. VII. Gergely és utódai az eddigi *dualizmus átértelmezésével*, az egyházi univerzalizmussal szerves egységben és szintén a pápa vezetésével akarták megvalósítani a politikai univerzalizmust is. Ebben a felfogásban a *keresztény közösség élén a pápa áll*. A császár helyébe a pápa lépett.

A teokrácia megvalósítására a feudális társadalom belső törvényszerűségei kínáltak lehetőséget. A korai feudalizmus időszakában (IX–XI. század) a császári hatalomé volt a vezető szerep a keresztény közösségben; ennek már részletezett okai mellett velejárója volt az is, hogy az egyes feudális államok még nem szilárdultak meg, a kereszténység még nem hatotta át mélységében a társadalmat, hanem inkább a felszínen uralkodott. Ebben a szituációban a világi, fegyveres hatalom primátusa érvényesült.

Az érett feudalizmus időszakában (XII–XIV. század) megváltozott a helyzet. A megszilárduló feudális államokkal szemben az államok feletti császári hatalom nem volt megvalósítható, a politikai univerzalizmus nem volt érvényesíthető államhatalmi eszközökkel, egy birodalomra támaszkodva. (Hanem csak a Német-római Birodalmon belül.) A társadalom belső szerkezete is módosult, a feudális társadalom kibontakozása a központi királyi hatalom megerősödését eredményezte. Ebben a korban a társadalom valamennyi szféráját áthatja a kereszténység, a vallás a társadalom szerves részévé válik. Az univerzális császári hatalom alulmaradt a partikuláris erőkkel szemben, ugyanakkor az egyház, s ezen belül a pápaság vallási és egyházkezelési univerzalizmusa szinte teljessé vált, megszilárdult. A középkor derekától a pápaság fejlődött az egyetlen univerzális hatalommá, s ez tette lehetővé, hogy kísérletet tegyen a politikai univerzalizmus megvalósítására is. A pápa által megvalósított politikai főhatalom nem államhatalmi (fegyveres) eszközökkel jött létre, hanem az ideológiai és a politikai szférában, de úgy, hogy egyben a pápák megszilárduló szuverén államára tudott támaszkodni.

VII. GERGELY PÁPASÁGA ÉS AZ INVESZTITÚRAHARC [1073–1122]

Humbert bíboros halála után a római Kúriában a szubdiakónusból 1059-ben archidiakónussá előlépő *Hildebrandé* volt a tényleges hatalom. (Hildebrand fiatal papként a pápaságot vásárló VI. Gergely szolgálatába lépett. A pápa titkáráként vele tartott kölni száműzetésében is, Gergely 1054-ben bekövetkezett halála után Hildebrand egy clunyi kolostorba vonult. Innen hívta Rómába IX. Leó pápa.) Annak ellenére, hogy nem tartozott a bíboros presbiteriumhoz, a bíboros diakónusok vezetőjeként II. Sándor pápa alatt már az övé volt a döntő szó a Kúriában. A clunyi iskolát kijáró szerzetesből főpappá emelkedett Hildebrand okos és számító politikus, de egyben acélkemény és fanatikus ember volt. Eszközeiben nem volt válogatós, tettei azonban vad indulatokkal párosultak. A bíboros-püspökök közül sokan haragudtak rá, benne látták a pápák rossz szellemét. A Kúriában kétségtelen volt, hogy Hildebrand a Humbert és Petrus Damiani vezette reformpárt legesélyesebb jelöltje.

Amikor 1073-ban Hildebrand bíboros fődiakónusként a Lateráni Bazilikába vitte II. Sándor holttestét, a jelenlevő nép spontán felkiáltással – „Hildebrandot pápának” – pápává választotta. A kötelező háromnapos böjt leteltét be sem várva, Hildebrand puccsszerűen választatta magát pápának, hogy így elkerülje a bíborosok ellenkezését. Ebben az értelemben megválasztása nem volt kánoni, hisz 1059 óta a választás a bíborosok kizárólagos joga volt. Így sikerült a bíborosokat kész tények elé állítania, és velük

utólag kánonilag is elfogadtatni megválasztását. A puccsszerű hatalomátvétellel másik célja az volt, hogy a német királyt is befejezett tények elé állítsa. Még a választás utólagos bejelentését is elmulasztotta, amit pedig minden elődje kötelességének tartott. IV. Henrik király azonban nem vette fel azonnal az elébe dobott római kesztyűt: saját belső ellenfeivel, a lázadó szászok megfékezésével volt elfoglalva. Ezért utólag bejelentette, hogy ő is elfogadja és megerősíti Hildebrand megválasztását.

Hildebrand névválasztásában (*VII. Gergely* [1073–1085]) közelről sem a kölni száműzetésben meghalt VI. Gergelyre való kegyes emlékezés jutott kifejezésre (ti. ennek a pápának volt Hildebrand a titkára), hanem az e néven első pápa, Nagy Szent Gergely követése. I. Gergely középkori szerzetes utóda valószínűleg meg a pápai trónon azt a programot, amelyet a pápaság univerzális világuralmaként ismert meg a keresztény középkor. VII. Gergely történelemszemléletében Szent Ágostonhoz, I. Gergelyhez és I. Miklóshoz nyúlt vissza, de azoknál tovább is lépve, eljutott a *pápa által kormányzott világbirodalom* eszméjéhez. Gergely célja olyan keresztény világbirodalom, evilági Civitas Dei megvalósítása volt, ahol a fejedelmek és a népek feletti irányítás a pápát illeti meg, de ahol az állam is együtt dolgozik az egyházzal, a pápa és a császár együttműködik a pápa fősege alatt.

A pápaság primátusa VII. Gergelynél vált teljessé minden vonatkozásban. Az ő pontifikátusa hosszú történelmi fejlődést zárt le, de egyúttal alapul is szolgált a középkor legjelentősebb pápai – III. Ince és VIII. Bonifác – világhatalmi céljainak megvalósításához. VII. Gergely pápasága alatt a pápa hitelvek terén elért primátusa és megszilárduló egyházkormányzati primátusa mellé a *politikai életre is kiterjesztette a főhatalom elvet*. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a pápa tekinti magát a keresztény egyetemesség fejének, akinek a világi fejedelmek is engedelmességgel tartoznak. A *gregoriánus pápaság koncepcióban* a Nagy Károly-féle császárszémény helyébe a pápaság egyetemes (egyházi és világi) főhatalma lépett. VII. Gergely pontifikátusának programját a valószínűleg 1075-ben keletkezett *Dictatus papae* című irat, a pápaság Magna Chartája tartalmazza. (A pápai autoritásra vonatkozó határozatok gyűjteményének hitelességét korábban kétségbe vonták, ma elfogadott VII. Gergely szerzősége.) A *Dictatus papae* 27 vezérgondolata a következő:

- „1. Egyedül a római egyházat alapította maga az Úr.
2. Egyedül a római pápát mondhatják joggal egyetemesnek.
3. Püspököket egyedül ő tehet le és helyezhet székükbe vissza.
4. Követe a zsinaton minden püspököt megelőz, még ha ő maga alacsonyabb rendű is; ugyancsak a püspökök elmozdítására ítéletet hozhat.
5. A pápa távollévőket is letételre ítéltet.
5. Az általa kiátkozottakkal egyebek közt még ugyanabban a házban sem tartózkodhatnak.
7. Egyedül neki szabad a korszükségletnek megfelelően új törvényeket hozni, új püspökségeket alapítani, káptalant apátsággá alakítani, és fordítva: gazdag püspökségeket felosztani és szegényeket egyesíteni.
8. Egyedül ő használhat császári jelvényeket.

9. Egyedül a pápa lábait kötelesek az összes fejedelmek megcsókolni.
10. Egyedül az ő nevét említik az egyházakban.
11. Az egész világon csak őt illeti meg a pápa neve.
12. Jogában áll császárokat letenni.
13. Jogában áll, ha a szükség úgy kívánja, püspököket az egyik püspöki székből a másikba áthelyezni.
14. Bármely egyház klerikusát tetszése szerint felszentelheti egy másik részére.
15. Az, akit a pápa szentelt fel, bármelyik egyház elöljárója lehet, és nem bízható rá alacsonyabb tisztség; azt, akit a pápa szentelt fel, más püspök magasabb rendre nem szentelheti fel.
16. Rendelete nélkül nem lehet egyetemes zsinatot összehívni.
17. Tekintélyének támogatása nélkül semmiféle capitulum és semmiféle könyv nem tekinthető kánoninak.
18. Ítéletét senki meg nem változtathatja, míg ő egyedül minden ítéletet megmáshíthat.
19. Senki fölötte nem ítélkezik.
20. Senki ne merészeljen az Apostoli Székhez fellebbezőt elítélni.
21. Minden egyház fontosabb ügyét eléje kell terjeszteni.
22. A római egyház még soha nem tévedett, az írás tanúsága szerint örökké tévedhetetlen lesz.
23. A római pápa, ha a kánonoknak megfelelően választották, Szent Péter érdemeire való tekintettel kétségekívül szent lesz, mint ezt Szent Ennodius paviai püspök bizonyítja, mivel ebben sok szent atya egyetért és amint Szent Symmachus pápa dekrétumaiban található.
24. Az ő parancsára és felhatalmazásával az alacsonyabb rendűek is vádat emelhetnek.
25. Püspököt zsinat egybehívása nélkül is letehet vagy visszahelyezhet.
26. Nem tekinthető katolikusnak az, aki a római egyházzal nincs egységben.
27. A gonoszoknak tett hűségesküdtől az alattvalókat feloldozhatja.” (Európa és a Közel-Kelet IV–XV. sz. 743–744. old.)

A Dictatus papae a Pseudo-Isidor alapján nemcsak azt mondta ki, hogy a pápa egyetemes joghatósággal és tévedhetetlenséggel bír, hanem a zsinatösszehívás, a püspökszentelés és a letétel jogát is. VII. Gergely először az egyházkormányzatban törekedett korlátlan hatalomra. Az egymást követő zsinatokon szigorú rendelkezéseket hoztak a simónia és a papok házassága ellen. A papi nőtlenség, a cölibátus (colibatus) bevezetése azt célozta, hogy elszakítsa a klérus és a világi társadalom érdekközösségét. A papi nőtlenség nem ún. isteni kinyilatkoztatású parancs, hanem egyházi törvény, amely a történelmi körülményekből következett. Az evangéliumokból mindössze a szüzesség megtartására utaló tanácsokról értesülünk, de nem a klerikusok házasságának tilalmáról. Az első egyházi szabályozással az elvirai zsinaton (300 körül) találkozunk: ennek 33. kánonja az egyházi rendből való kizárás terhe mellett megtiltja a püspököknek, a papoknak és a diakónusoknak, hogy feleségükkel együtt éljenek. Itt sem a házasság, hanem a házaselet tilalmáról van csak szó. Az egyházi hierarchia

megszilárdulásakor – így pl. a niceai zsinaton – sem tudták még elfogadtatni az egyetemes egyházban a cölibátust. Keleten ez az állapot változatlanul fennmaradt, míg nyugaton, a latin egyházban I. Leó és I. Gergely pápák az elvirai zsinat határozatát az egész egyházra nézve törvényerőre emelték. A népvándorlás korában, majd a kora középkorban azonban ennek nem tudtak érvényt szerezni, és a papság házassága gyakorlattá vált. A cölibátus elvét VII. Gergely és a reformmozgalom állította helyre, igyekezvén azt a feudális egyház gyakorlatában is megvalósítani. A XI–XII. század több zsinatja már a papi házasság érvénytelensége mellett nyilatkozott. A második lateráni egyetemes zsinat 1139-ben kimondta, hogy aki a nagyobb egyházi rendet (püspök, áldozópap) felveszi, nem köthet házasságot. Ezt újította meg a tridenti egyetemes zsinat, amikor is a cölibátust hittételnek nyilvánította. Bár az egyház története során a cölibátust érte a legtöbb kritika, a döntést átvette a jelenleg érvényes egyházi törvénykönyv is.

Az egyházi felfogás szerint a nőtlen állapotban levő pap és az Isten között nem áll a család, így teljes egészében Istent szolgálhatja, nem kötik a családi érdekek. Emellett nyilvánvaló egyházszervezeti és gazdasági-hatalmi érdekek is hozzájárultak a középkor folyamán a papi nőtlenség törvényerőre emeléséhez. Az egyházon belül nagy ellenállást váltott ki a cölibátus kötelezővé tétele, mert legtöbb helyen a papok házasodtak. 1074-ben egy párizsi zsinat érvénytelennek nyilvánította a pápa parancsait. Ottó konstanzi püspök egyenesen felszólította papjait a nősülésre. VII. Gergely teljes felhatalmazású *pápai legátusok* sorát küldte szét Európa országaiba, hogy a rendeleteknek érvényt szerezzenek.

A *szász felkeléstől* szorongatott Henrik egyelőre nem mert cselekedni, mert szüksége volt a pápa erkölcsi támogatására. Magatartása akkor változott meg, amikor a pápa a világi invesztitúra jogát vitatta el a császártól – és sikerült úrrá lenni belső ellenzékén. A pápa és a császár közötti összecsapás elkerülhetetlen volt, hiszen VII. Gergely koncepciójának lényege szerint a pápaság csak úgy függetleníthető a világi hatalomtól, és csak úgy érvényesíthető a pápai primátus, ha a püspökök kinevezésénél érvényesíti saját akaratát (invesztitúra), és ezzel megakadályozza a simóniát; míg egyházi részről a cölibátus általánossá tételével nemcsak az egyházi vagyon egybentartása válik megoldhatóvá, hanem az egyházi társadalom függetlenítése a világitól, a világi hatalomtól is.

A *Dictatus papae* felfogása szerint isten a pápára bízta az isteni világrend őrzését. Ezért a pápa mindent megítélhet, de felette senki sem ítéltet, ítélete megváltoztathatatlan és tévedhetetlen. Aki összeütközésbe kerül a keresztény világrenddel, azt a pápának kell megbüntetnie. Így különösen a nép kormányzóira, a fejedelmekre kell felügyelnie. Ha a király nem felel meg hivatásának, azaz nem Isten és egyháza, hanem saját dicsőségét követi, elveszti jogát az uralomra. A pápára vár ennek foganatosítása: *a pápa a teljes oldó és kötő hatalom birtokában a világi uralkodókat is leteheti vagy nekik újból hatalmat adhat.* (VII. Gergely éppen erre az elvi alapállásra hivatkozott a Henrikkel való harcában, és vált kezében hatékony eszközzé a király kiátkozása, alattvalóinak az eskü alóli feloldása.) Ha korábban a császárság uralkodott a pápaságon (államegyháziság, cezaropapizmus), a *Respublica Christiana*ban az egyház, a pápa kezébe

megy át a vezető szerep (egyházállamiság), hogy azután az Isten törvényei szerint rendezze be birodalmát (teokrácia).

VII. Gergely elgondolása szerint a királyok a hűbériség formájában függnék a Szentszéktől. A hűbérfogadás ebben a formában azonban csak a normann hercegek, a horvát király és az aragón király esetében valósult meg, ők valóban az Apostolfejedelmek vazallusai voltak. A Kúria hűbérúri igényeit ki akarta terjeszteni Szardíniára és Korzikára is, majd Toscana egészére. A különféle jogcímen támasztott hűbéri igényt azonban Anglia, Franciaország, Magyarország esetében nem tudta érvényesíteni. Míg a korábbi pápák a magyar királyok és a német császárok harcában a császár mellett álltak, Gergely szembefordulása a császársággal ezen a helyzeten is változtatott. Így pl. a *Salamon* és *Géza* közötti trónviszályban a pápa Géza, a császár Salamon oldalán avatkozott be. Gergely pápa azonban nemcsak IV. Henrikkel, hanem valamennyi keresztény uralkodóval szemben főhűbérúri jogaira hivatkozott. A Dictatus papae-ban vallott elveknek megfelelően, a magyar királyokkal szemben is igyekezett ezt érvényre juttatni. Amikor Gergely arra hivatkozva róttta meg a császárnak hűbéri fogadalmat tevő Salamont, hogy erre nincs joga, mert Magyarország Szent Péter tulajdona, Géza is tartózkodóbb lett a pápa iránt. (A koronát Salamon elvitte, ezért Géza a bizánci császártól, *Dukasz Mihálytól* kapott koronával koronáztatta meg magát 1075-ben.)

Magyarországgal szemben a pápa hűbéri főhatalmát nem tudta érvényesíteni. Erre nem is gondolhatott komolyan, hisz a német császárral szemben szüksége volt a független Magyarország támogatására. Gergely ezért pl. nem korlátozta a később szentek közé emelt *I. László* király egyházszervezési és főpapkinevezési jogát sem (világi investitúra). Sőt, a király jóindulatának biztosítása érdekében az 1083-as római zsinaton szentté avatta Istvánt, Imre herceget és Gellért püspököt.

Nyilvánvaló, hogy VII. Gergely törekvései a világi uralkodók önállóságát veszélyeztették. Ezért a pápa nemcsak a német királlyal, hanem másokkal is szembekerült, így pl. I. Fülöp francia királlyal is. De míg Franciaországban a főpapok elzárkóztak a római főhatalom támogatása elől, és saját királyuk mögé álltak, addig Németországban a pápával a központi hatalom ellen törő feudális hatalmak szövetkeztek a király ellen. Henriknek már nem a német egyház feletti hatalmáért kellett harcolnia a pápával, hanem az államfői, uralkodói jogaiért. Gergely jól időzítette reformjait: IV. Henrik király még nem volt császárrá koronázva, s a diadémot csak a pápától nyerhette el. Másrészt a pápa a normannok, a szászok és a császár közötti viszályt is igyekezett kihasználni.

A pápaság és a császárság között a nyílt harcot az 1075-ös lateráni böjti zsinat dekrétumai váltották ki. Ez elrendelte, hogy a *simónia* útján szerzett papi hivatalok érvényüket veszítik. Gergely pápa körlevelet intézett a népekhez, hogy tagadják meg az engedelmességet az olyan püspöktől, aki eltűri, hogy papjai házasságban (*concubinatus*) éljenek. A zsinat tehát a *simóniás* és házaspapság ellen a hívőket mozgósította. A pápa az 1075-ös böjti zsinaton egyben *megtiltotta a világi investitúrát* is: „Ha valaki a püspökséget vagy az apáti méltóságot valamely laikus személy kezéből elfogadná – szól a határozat –, semmiképpen nem számítható a püspökök közé, és neki

mint püspöknek és mint apátnak semmiféle tisztelet nem jár. Ezenkívül tőle Szent Péter kegyelmét és a templomba lépést eltiltjuk, mígnem hivatalát, amelyet a nagyra-vágyás és az engedetlenség bűnével szerzett, ami nem más, mint a bálványimádás bűne, észhez térve el nem hagyja. Ha valaki a császárok, királyok, fejedelmek vagy bármiféle világi hatalmasságok és személyek közül püspököt iktatna be, vagy más egyházi méltóságot merészelne adományozni, ugyanilyen egyértelmű megkötöttségekkel kell számolnia.” (*Gecse G.: Történelem és kereszténység. Egyház- és dogmatörténeti tanulmányok. Budapest 1977. 116. old.*) Azáltal, hogy pap többé nem fogadhat el egyházi méltóságra való jelölést világi embertől (uralkodótól vagy tartományi hűbérestől), Henrik saját hatalmát látta veszélyeztetve, hisz az egyházi hűbérbirtokokkal való rendelkezési joga így kikerül kezéből, és elveszti befolyását a főpapságra, akikre pedig támaszkodnia kellett a világi urakkal szemben. Ezért most a császár élesen a pápa ellen fordult.

Henrik – korábbi ígérete ellenére – maga gyakorolta a főpapi székek betöltését Itáliában is. A pápa 1075-ben ezért kiátkozással fenyegette meg. Ez az ultimátum azonban ellenkező eredményt ért el: nem félemlítette meg Henriket és a hozzá hű püspököket, akik a cölöbátus miatt amúgy is elégedetlenek voltak, hanem inkább fel-tüzeltelte őket a pápai törekvések ellen. A főpapság Henrik hű támasza volt, mert függetlenségét most inkább a pápa által látta veszélyeztetve, mint a király által. A pápa-egyházban jelentéktelenné váló püspöki hatalom szövetkezett a királyival. Ugyanakkor a pápa első számú szövetségesei a Henrik ellen lázadó világi urak lettek. IV. Henrik és püspökei 1076 januárjában Wormsban birodalmi zsinatot tartottak, itt a német püspökök – Hugo Candidus, Hildebrand méltó ellenfele vezetésével – felmondták a hűségesküt a pápának.

VII. Gergely 1076 februárjában a Lateráni Bazilikában tartott zsinaton hallgatta meg a császár követeit. Ezután Gergely felfüggesztette a vele szakító püspököket, és *Henriket kiközösítette, megfosztotta itáliai és német királyságától, híveit pedig feloldotta a neki tett hűségeskü alól.* „Szent Péter, apostolok fejedelme, hajtsd hozzám, kérlek kegyesen füledet és hallgasd meg szolgádat... – kezdte Gergely a kiátkozó iratot – a Te egyházad becsületéért és védelmében, a Te hatalmaddal és tekintélyeddel Henrik királynak, Henrik császár fiának, aki hallatlan göggel támadt a Te egyházad ellen, Németország és egész Itália kormányzását megtiltom, hogy bárki is neki, mint királynak szolgáljon. Méltó ugyanis, hogy az, aki egyházad tisztességét csökkenteni akarja, maga is veszítse el tisztét, amelyről azt hiszi, hogy az övé. És mivel keresztény létére nem akar engedelmeskedni, ... kiközösítettekkel tart, és az én intelmeimet megveti, és az egyháztól, minthogy abban szakadást akar előidézni, saját magát különválasztotta, őt a Te helyettesedként anathema [átok] bilincselve kötözöm meg és őt, benned bízva, úgy megkötöm, hogy tudják meg a népek és bizonyítsák, hogy Te vagy Péter, és az élő Isten erre a kösziklára építette fia egyházát, és a pokol kapui sem vesznek erőt rajta.” (Európa és a Közel-Kelet IV–XV. sz. 747–748. old.) „Szállj le Szent Péter székéről” – volt erre Henrik felelete. Gergely pápát 1076 húsvétján az utrechti püspök közösi-tette ki az egyházból.

A király kiközösítése merőben új volt a történelemben, s veszélyességét fokozta,

hogy a pápa feloldotta az uralkodó alattvalóit a hűbéri eskü alól, azaz megvonta a királyi hatalom, a rend egyházi szentesítését. VII. Gergely 1076. márciusban külön levélben fordult a német hűbérurakhoz, amelyben eloszlátott minden esetleges kétséget a király kiközösítésének jogosságát illetően, és ismét felszólította őket a Henrikkel való szembefordulásra. Nyilván ennek eredményeként, 1076 nyarán a feudális urak összefogtak Henrik ellen, és Szászországban megindult ellene a harc.

IV. Henrik ellenzéke a király sógorának, *Rudolf* sváb hercegnek a vezetésével szervezkedett. A szász és délnémet hercegek a válságot arra használták ki, hogy megszabaduljanak az abszolutisztikusan uralkodó Henriktől. A püspökök nagy része azonban kitartott Henrik mellett. A lázadó főurak az 1077. február elejére tervezett augsburgi birodalmi gyűlésre hívták Gergelyt, hogy ott ítéljenek a király felett. Henrik trónját csak úgy tudta megmenteni, ha ezt megelőzve, feloldozást kap a pápától. Ezért 1076 végén, télvíz idején feleségével, gyermekével és püspökeivel átkelt az Alpokon. Ugyanakkor Gergely Németországba készült, hogy a birodalmi gyűlésen a választókkal tárgyaljon. Ezt Henriknek sikerült megakadályozni a *canossai színjátékkal*.

1077 januárjában Gergely *Matild toscanai örgrófnő* bevezetésén sziklavarában, Canossában tartózkodott. A történetírók, költők és drámaírók által annyszor felidézett jelenet – Henrik háromnapos vezeklése a várkapu előtt – a megalázkodó király győzelmét jelentette a pápa felett. Henrik fegyver nélkül, felesége és gyermeke, valamint néhány püspöke társaságában jelent meg a vár előtt. A három napig tartó vezeklés után – amely a közhiedelemmel szemben nem mezítláb és rongyokban történt, hanem a király ruhája fölé vett vezeklőruhában – a pápa, főleg Hugo clunyi apát és Matild sürgetésére, kénytelen volt feloldozni a királyt, és püspökeivel együtt visszavenni az egyházba (1077. január 28.). Gergely ugyanis nem zárkozhatott el a szabályszerű vezeklés elismerése és az ezt követő feloldozás elől. Henrik visszavétele az egyházba azt jelentette, hogy királyi méltóságát is visszaszerezheti. A pápa ellen saját fegyverei fordultak – s kovácsolta szerencsáját belőlük Henrik. *Gergely Canossában vesztett csatát*, mert itt mutatkoztak meg erkölcsi és szellemi fegyvereinek korlátai.

A német hercegek azonban nem vártak a pápára és nem törődtek Canossával. 1077 márciusában *Rudolf sváb herceg* személyében új királyt választottak. Rudolf ígéretet tett, hogy a királyság választott jellegét megőrzi, és nem teszi azt örökletessé. A német partikuláris erők a választókirályság eszméje köré tömörültek a központosító Henrikkal szemben. Az egyházba visszavett Henrik, nem sokat törődve a canossai hűségesküvel, Lombardia püspökeit maga mögé állította, gyorsan visszatért az Alpokon túlra és felvette a harcot az ellenkirállyal. Henrik Canossában újra szabad kezet kapott, hogy belső ellenzékét letörje. *Németország és Itália társadalma két pártra szakadt, a pápa és a császár pártjára*. A városok népe Németországban Henrik mellé állt, tőle várta a feudális urak megfékezését. Itáliában viszont Gergelyt támogatták a németek ellen. A német főpapok aszerint oszlottak meg, kitől féltek jobban, a királytól vagy a pápától. A hercegek, grófok pedig aszerint váltogatták pártállásukat, hogy honnan kaptak több birtokot. A két tábor közötti harc váltakozó szerencsével folyt. Gergely pápa kezdetben egyik fél mellett sem foglalt állást, mert érdeke a királyi hata-

lom gyengítése volt. De amikor Henrik győzelme látszott közelegni, 1080-ban a pápa ismét közbelépett. A böjti zsinaton végleg megtiltotta a világi invesztitúrát. Miután Henrik ezt nem akceptálta, megint kiközösítette az egyházból. A pápa, okulva Canosából, Rudolfot ismerte el törvényes királynak, s koronát küldött neki ezzel a felirattal: „Petra dedit Petro, Petrus diadema Rudolfo” (A szikla adta Péternek, Péter a koronát Rudolfnak). Henrik a hozzá szító püspökökkel Brixenben zsinatot tartott, ismét letétette és kiközösítette VII. Gergelyt. Wibert ravennai érseknek, a Gergely-ellenes lombardiai püspökök vezetőjének a személyében ellenpápát (III. Kelemen 1080–1110) választottak.

A német királynak váratlanul erős támogatója akadt Lombardiában, az itteni püspökökben, akik a német püspökökkel egyetemben joggal féltek attól, hogy a gregoriánus pápaság egyszerű hivatalnokaivá degradálják őket. Ugyanakkor Észak-Itália legnagyobb *világi* fejedelme újra mellé állt. VII. Gergelynek és utódainak legfőbb itáliai támasza Matild toscanai örgrófnő volt (Henrik rokona), akinek függetlenségét a császári hatalom veszélyeztette. Matild pénzével, seregével, végül Toscana ráhagyásával emelte a pápaságot. Toscana ekkor Itáliának majd 1/4 része volt (Modena, Reggio, Ferrara, Mantua, Brescia és Párma). A birtokokat Matild atyja kapta a császártól hűbérként. Matild és Gergely elválaszthatatlan párt alkottak, több szerző szerint kapcsolatuk nemcsak politikai jellegű volt.

A fegyveres harc során 1080-ban Rudolf ellenkirály halálos sebet kapott, és hamarosan meghalt. Henrik ismét Itália felé fordult. 1081–1083 folyamán a német király több hadjáratot is vezetett Róma ellen, de főleg Matild haderejére támaszkodva, a pápa sikerrel védekezett. Végül is 1084-ben Róma is a király kezére került. Gergely néhány hű követőjével az Angyalvárba menekült. A győztes király ellenfelét ismét letétette, ellenpápáját ünnepélyesen intronizálták, és annak kezéből fogadta a császári koronát. 1084 májusában végül is Guiscard Róbert, Gergely pápa nem túl sietős normann hűbérese felszabadította az Angyalvárat. (A normannok dél-itáliai pozíciójuk megerősítéséhez kívánták a pápaságot – egy kellően megalázott és kézben tartható pápaságot – felhasználni.) Henrik és papája kénytelen volt elhagyni Rómát. A kegyetlen harcok során a vad normann harcosok Rómát is elpusztították. A rómaiak haragja a normannokat behívó Gergely ellen fordult, aki megmentőivel együtt menekült a városból. Többé vissza sem térhetett, és száműzetésben, 1085. május 25-én a normannok között halt meg Salernóban.

A pápaság középkori világhatalmi pozíciójának megteremtője száműzöttként fejezte be életét, talán azzal a keserű tudattal, hogy életműve teljesen romba dőlt. Valóban, a Dictatus papae-ben megfogalmazott gregoriánus pápaságelmélet gyakorlati realizálása a későbbiekben sem volt minden vonatkozásban lehetséges. Így pl. Gergelynek a pápa életszentségére, pontosabban még életében szentként való tiszteletére vonatkozó igénye nem ment át a kánonjogba. A pápai csalatkozhatatlanság (infallibilitás) az újkorban szinte feledésbe merül, és csak a XIX. században kerül sor dogmatizálására. Gergely tragikus sorsa ellenére sorsdöntő hatást gyakorolt a kereszténységre és az egyházra. Ő fogalmazta meg és képviselte a legkövetkezetesebben a teokrácia igényét: hogy a világot a szellemi hatalom mintájára rendezzék be. A kereszténység

VII. GERGELY ELÚZÉSE (FREISINGI OTTÓ PÜSPÖK KRÓNIKÁJÁBÓL)

nem utolsósorban éppen ennek köszönhetette fennmaradását és virágzását: a történelem folyamán ennek igényével jelentkezhetett, a legeredményesebben éppen a középkorban.

VII. Gergelytől nagy szellemét megtagadni nemigen lehet, hisz konkrét világi hatalmi eszközök, elsősorban hadsereg nélkül egy világhódító szerepét játszotta, trónokat hódoltatott meg, s magát a keresztény világ urának tudó császárral dacolt. Gergely magatartása és politikája lehet az egyháztörténet számára rokonszenves vagy elítélendő, az kétségtelen, hogy az ő fanatikus és hajlíthatatlan pontifikátusa nemcsak helyreállította a pápaság tekintélyét, hanem megalapozta a következő két évszázadra

a pápák politikai hatalmát is. A gregoriánus reform 1947 óta az egyháztörténeti kutatás előterében áll. (Lásd *Borino, G. B. : Studi Gregoriani* [Róma 1947–1972.] című sorozatát.)

Hildebrand, a szerzetes kicsi és jelentéktelen termetű ember volt, de a csúnya testben rendkívüli szellem lakozott. Magát elhivatottnak (karizmatikusnak) érezte, és küldetése teljesítésében nem válogatott az eszközökben. Már kortársai is félelemmel vegyes csodálattal, vagy éppen gyűlölettel fogadták. Damiani Péter a pápai trónra kerülő fanatikus szerzetest – nem éppen illő, de találó hasonlattal – Szent Sátánnak nevezte. (A hasonlat majd az eretnekmozgalmakban és a reformációban bukkan fel újra a pápa minősítésére, de a szent jelző nélkül!)

Egyes, bizonyára túlzó történészek szerint a pápaság története csak a keresztény középkorban kezdődik, és a mai értelemben vett pápaságról csak VII. Gergelytől beszélhetünk. Ez a felfogás nyilván annak következménye, hogy a pápai főhatalom, hosszú történeti fejlődés eredményeként, valóban VII. Gergely rendszerében vált minden vonatkozásban teljessé, bár a pápa a császár fölé csak utódai alatt kerekedett.

VII. Gergely halálakor IV. Henrik császár diadala tetőpontján állt. Rómába visszatért III. Kelemen ellenpápa. A normannokhoz menekült gregoriánus bíborosok csak 1088-ban tudták az ostiai püspököt *II. Orbán* néven (1088–1099) pápává választani. Orbán francia származású volt, és Cluny priorjából lett Gergely legbensőbb munkatársa. De elődjével szemben mindazt elkerülte, amin Gergely intranzigenciája miatt elbukott. Henrik császár dél-itáliai ellenségeit úgy fogta össze a pápaság észak-itáliai híveivel, hogy a bajor Welf herceg alig 17 éves fiát összeházasította a pápaság fő támaszával, a 43 éves Matild toscanai örgrófnővel.

IV. Henrik 1090-ben ismét Itáliába vonult, de 1092-ben Matild seregétől vereséget szenvedett. 1093-ban a császár ellen fordult idősebb fia, *Konrád* is, akit a milánói érsek Itália királyává koronázott. Az 1095-ös cremonai tárgyalások eredményeként a pápa Lombardiát és az itáliai királyt maga mellé állította. Henrik pozíciói Észak-Itáliában végleg tarthatatlannak váltak, amikor a pápa a németek ellen ismét aktivizálta a pataria mozgalmát. Így Henrik 1097-ben örökre elhagyta Itáliát.

Bár a bíborosok többsége ekkor Kelemen ellenpápa mellett állt, mégis Orbánnak sikerült elismertetnie magát az egyetemes egyházon belül. A normannok támogatásával 1093-ban visszatért Rómába. *Orbán pápa volt az első*, aki a német császár és a normann hercegek fenyegető hatalmával szemben *a felemelkedő francia monarchiában kereste* – és találta meg – *a pápák támaszát*. Már 1094-ben Franciaországba indult. Menet közben, 1095-ben Piacenzában népes zsinatot tartott, ahol kiátkozta Kelemen ellenpápát.

Az 1095. november 28-i franciaországi *Clermont-ban tartott zsinat* fontos esemény a pápaság történetében. Orbán pápa itt hirdette meg *az első keresztes háborút*. A gregoriánus pápaság eszméből következett, hogy a pápa tekintette magát a kereszténység további kiterjesztése vezetőjének is. Nem véletlenül VII. Gergely vetette fel annak idején először a pogányok elleni keresztes háború eszméjét, miután 1071-ben Jeruzsálem a bizánciak fennhatósága alól a szeldzsuk-törökök kezébe került. (Gergelyt tervének kivitelében az investitúraharc akadályozta meg.)

JERUZSÁLEMI ZARÁNDOKKERESZT (MNM ÉREMTÁR)

Miután Európában a feudalizmus kialakulásával valamennyi nép keresztény lett, a keresztény misszióval összekötött hódításnak új területek felé kellett fordulnia. Ez pedig a kereszténység külső és belső ellenségeivel való harcot jelentette. *A belső ellenségek* az egyre nagyobb méreteket öltő *eretnekmozgalmak*, amelyek ellen szabályos irtóhadjáratokat vezettek a pápák. *A külső ellenségek* az arab és a török hódítók voltak. Orbán pápa Gergely eszméjét Franciaországra támaszkodva váltotta valóra. Clermont-ban Orbán felszólította a keresztény uralkodókat és népeket, hogy hódítsák vissza Palesztinát, a *Szentföldet* a pogányoktól. A formális ok a szentföldi zarándokok biztonságának helyreállítása volt. A szent helyek visszaszerzésének azonban a valóságban sokkal prózaibb okai voltak. Anyagilag leginkább az *italiai kereskedővárosok* voltak érdekelve, amelyek jó pénzért vállalták a csapatok felszerelését és szállítását a tengeren. A hódítás nyomán új kereskedőtelepek létesítésére törekedtek. Velence, Genova, Pisa virágzó közvetítő keleti kereskedelmi pozícióit a török hódítás veszélyeztette.

A középkor folyamán többször ismétlődő keresztes hadjáratoknak azonban volt egy általánosabb társadalmi oka is. A hódító hadjáratok végső soron *a feudális társadalom belső szociális feszültségeinek a levezetését szolgálták*. Ezek a társadalmi feszül-

ségek a feudális fejlődés élén járó *Franciaországban* voltak a legerősebbek, ezért is indult el innen a keresztes mozgalom. Az elégedetlen paraszti tömegek és a föld nélküli fegyveres lovagok eltávolítása és lekötése a hódító háborúkkal – a társadalom legharciasabb elemeit csillapította le. A pápa a szent háború résztvevőinek a bal vállukra varrt kereszt jele révén kiváltságokat is biztosított. A keresztet felvevők teljes bűcsút nyertek. (A bűcsú – indulgencia – a már megbocsátott bűn után visszamaradó, ideigvaló büntetés eltörlése, amelyet az egyház arra jogosított képviselője engedélyez. A bűcsú nem a bűn bocsánatát jelenti, hanem azt már feltételezi, mert a bűnt csak Isten bocsáthatja meg, az egyház közbejöttével. A bűcsú csak a bűn után járó ideiglenes büntetés csökkentését vagy eltörlését eszközli. A teljes bűcsú az összes ideigvaló büntetést engedi el, vagyis eltörli az összes ideigvaló büntetést.)

A hadba vonuló keresztesek személye és vagyona sérthetetlen volt, és az Istenbéke, a *Treuga Dei* védelme alatt álltak. (A *Treuga Dei* meghirdetése a clermont-i zsinaton a társadalom belső békéjének biztosítását célozta volna azzal, hogy a keresztények közötti fegyveres harcot tiltotta a hét péntekjétől vasárnap estig, illetve az év bizonyos időszakaiban.)

Orbán pápa felhívása nyomán egy szerzetes vezetésével fanatizált francia parasztok indultak a nagy kalandnak. A keresztes sereg már útközben csőcselékké vált, szociális elégedetlenségét zsidópogromokban vezette le. A Balkánon a sereg szétszóródott, s miután a bizánciak gyorsan áttették őket az ellenséges földre, ott könyörtelenül lemészárolták őket a törökök.

A tényleges hadjáratot a francia lovagok vezették. Az 1096–1099-es *első keresztes hadjárat* eredményeként a lovagok 1099-ben elfoglalták Jeruzsálemet, és a mohamedán lakosságot – nemre és korra való tekintet nélkül – lemészárolták. A keresztes lovagok kezdeti katonai sikereinek döntő oka harcmódorukban rejlett. A törökök előtt ekkor még ismeretlen volt a páncélos lovassereg zárt sorokban induló lendületes rohama, amely szinte letaposta a vele szembeálló gyalogságot és könnyűlovasságot. A lovagok megalakították a *Jeruzsálemi Királyságot*, majd további hódítások nyomán újabb grófságok, fejedelemségek alakultak Palesztinában és Szíriában. A katonai hódítás és berendezkedés együtt járt a feudális társadalom átplántálásával, így a katolikus egyházi hierarchia kiépítésével is. Ez a terület a török hódításig bizánci protektorátus alá tartozott. Bár a törökök Bizáncot is fenyegették, a görög császárság az új hódítóktól legalább annyira tartott, mint a nem keresztényektől.

Leginkább az itáliai kereskedők számítása vált be. A keleti kereskedelmi útvonalak biztonságosabbá váltak és új telepeket is létesítettek. A kereskedők a keresztesek védelme alatt álltak. Ez a félkatonai állam sajátos szervezeteket hozott létre, az ún. *lovagrendeket*. A lovagrendek betegápolásra, a zarándokok védelmére és az egyházi funkciók végzésére alakult *katonai szerzetesrendek* voltak. A *templáriusok*, a *johaniták* és a *Német Lovagrend* tagjai olyan lovagok, akik szerzetesi fogadalmat tettek.

Az első lovagrendet, a *Templomos Rendet* (templáriusok) nyolc francia lovag alakította meg 1118-ban Jeruzsálemben. (Nevüket onnan kapták, hogy a jeruzsálemi király Salamon templomának egy részét adta nekik.) A gyorsan gyarapodó rend szabályzatát 1128-ban egy cisztercita apát, Clairvaux-i Bernát dolgozta ki. A lovagok a hármas

szerzetesi fogadalom (szüzesség, szegénység, engedelmesség) mellé negyedikként megfogadták, hogy a szent helyek őrzését és a zarándokok fegyveres védelmét tekintik élethivatásuknak. Egyenruhájuk a cisztercitáktól átvett fehér köpeny volt vörös kereszttel. II. Ince pápa *Omne datum optimum* kezdetű bullájával megerősítette a templomos lovagrendet, kivette őket a püspöki joghatóság alól, és közvetlenül csak a pápától függtek. A lovagrend élén a rendi főkáptalan által választott nagymester állt, aki a káptalanra támaszkodva, de szinte egyeduralkodóként kormányozta a rendet. A lovagrendnek háromféle tagjai voltak: a teljes jogú nemes lovagok (tulajdonképpen övék volt a renden belüli minden hatalom, majd később a vagyon), a papok és végül a segítő testvérek. A lovagrend exkluzív és arisztokratikus jellegű társaság volt. (Például a szabályok előírták, hogy a rend tagjai csak oroszlánra vadászhattak.)

A keresztes háborúk elhúzódása és ismétlődése következtében a templomos lovagrend e háborúkat szervező, s a bennük részt vevők szentföldi működését irányító szervezetté vált. A szervező tevékenység azzal a pápai privilégiummal párosult, hogy ők kezelték azokat az óriási összegeket is, amelyek különféle címen, de főleg a pápa által a kereszténységre rótt adók révén a keresztes háborúk céljaira befolytak. A *pénzügyi műveletek* lebonyolításához a templomosok már korán igénybe vették az itáliai bankházakat és hamarosan maguk is kimondottan bankügyi tevékenységet kezdtek folytatni. A pénzforgalom jelentős részének megszerzése révén a templomosok érdeklődése a kereskedelemre is kiterjedt. Így azután a Szentföld fegyveres védelmére alakult lovagrendből alig egy évszázad leforgása alatt a pápák és királyok első számú bankáraivá léptek elő.

A *Johannita vagy Ispótyalos Lovagrend* 1120-ban keletkezett Jeruzsálemben. Nevüket onnan kapták, hogy a jeruzsálemi Szent János ispotályban (kórházban) a betegek ápolását vállaló, 1099-ben alakult szerzetesrendből alakultak át lovagrenddé. A johanniták a hármas fogadalom mellé negyediknek a betegápolást választották.

JERUZSÁLEMI SZENT SÍR REND,
III. OSZTÁLYÚ KERESZT
ÉS I. OSZTÁLYÚ CSILLAG (MNM ÉREMTÁR)

Szabályzatuk hasonlított a templáriusokéhoz, s azt III. Jenő és II. Lucius pápák erősítették meg. Megkülönböztető öltözkük a fekete vagy piros ruha (illetve köpeny) a fehér kereszttel. A johanniták lettek később a Szentföld tényleges fegyveres védői, akik egészen Akkon elesteig (1291) keményen harcoltak a törökökkel.

Ezt a két lovagrendet a franciák szervezték és vezették. A Német-római Birodalom bekapcsolódása a keresztes hadjáratokba váltotta ki az ún. *Német Lovagrend* megalakulását. (A német lovagok sem akartak lemaradni a franciák mögött.) A Német Lovagrend 1198-ban alakult a Szentföldön küzdő német lovagokból, és a templáriusok szabályzatát vették át. Ők fehér köpenyükön fekete keresztet hordtak. Működésük súlypontja azonban hamarosan Európába tevődött át.

A pápa és a császár között a századfordulót követően újult erővel lángolt fel az investitúraharc. A pápa az 1102-es lateráni zsinaton megújította a világi investitúra tilalmát. Az ezt megszegő Henrik császárt és környezetét kiközösítette az egyházból. IV. Henrik vereségét meggyorsította, hogy a pápának ismét sikerült a császár ellen fordítani saját fiait. De miután Róma az ellenpápa kezében volt, II. *Paschalis* pápa (1099–1118) Franciaországba ment. A franciákkal való jó viszonyt az tette lehetővé, hogy I. Fülöp király lemondott a gyűrűvel és pásztorbottal történő investitúráról, de anélkül, hogy a főpapok kiválasztására elvesztette volna döntő befolyását. *1107-ben St. Denis-ben a francia király és a pápa szövetséget kötöttek*, amely egy évszázadra biztosította a pápák számára Franciaország jóindulatát.

A pápák és ellenpápák küzdelmeiben *a magyar királyok* is hol egyik, hol másik mellett foglaltak állást. I. László király először a törvényes pápákat, III. Viktort és II. Orbánt támogatta, mert ő is szemben állt a császárral. Salamon halála után azonban a császár és a magyar király kibékültek, László is az ellenpápa, a császár pápája mellé állt. Ezért Orbánnal került szembe. *Könyves Kálmán* – mert a császár vele szemben Álmos herceget pártfogolta – Orbánhoz csatlakozott. Az 1106-ban az észak-itáliai Guastellában tartott zsinaton Kálmán követi útján lemondott az addig gyakorolt investitúráról. Az engedékenységek tényleges oka az volt, hogy az alig meghódított Horvátország megtartása csak a katolikus egyház segítségével volt lehetséges, ugyanis a pápa eddig hűbéri igényt támasztott Horvátországra és Dalmáciára. Most viszont elismerte a magyar király főségét. (Végleg III. István király mondott le 1169-ben a főpapok kinevezéséről, vagy világiak egyházi javadalomba helyezéséről: neki *Manuel* bizánci császár hatalma ellen kellett a főpapokra és a pápára támaszkodnia, ezért volt engedékeny.)

Az investitúraharc az új német király, V. Henrik alatt (1106–1125) utolsó felvonásához érkezett. V. Henrik gyakorlati politikusként állt hozzá a pápával való vita rendezéséhez, a béke helyreállításához. Ennek a lehetőségét az teremtette meg, hogy *Rómában átmenetileg új koncepció kerekedett felül*. II. *Paschalis* pápa ahhoz az új szerzetesi mozgalomhoz tartozott, amely ellentétben a hatalomra és politikai felsőbbbségre törő gregoriánus egyházzal, ismét a vallásos élet elmélyítésére, a belső élet és a lélek felé fordította figyelmét (*misztika*). Ez az irányzat visszahatásként jelentkezett a Gergely-féle hierarchikus túlzással szemben, s később Clairvaux-i Bernátban találta meg vezérét. A mozgalom hatására a bencés regula továbbfejlesztésével a XII. szá-

zadban új monasztikus szerzetesrendek is keletkeznek, így a némaságot fogadó *karthauziak*, a szőlő- és gyümölcsstermesztést elterjesztő *ciszterciek*, valamint a tudományos munkára berendezkedő *Ágoston-rendi* és *premontrei kanonokrend* Szent Ágoston életeményét követték. A clunyi reformeszmék továbbfejlesztői a század végétől a skolasztikus *Canterbury-i Anzelm* (1033–1109) és a misztikába torkolló *Clairvaux-i Bernát* (1091–1153) voltak. Bernát cisztercita clairvaux-i apátként működött. Ők vették fel a harcot a racionalizmus jelentkezésével, elsősorban *Pierre Abelard*-ral (1079–1142). Az egyházi reformmozgalom eszmei képviselői – amint az isteni jog nevében az egyház főségét hirdetik az állam felett – a teológia főségét valósítják meg a világi tudományok felett.

A világi hatalommal való megbékülést a fentiek mellett az segítette elő, hogy *kánonjogilag is kidolgozták az egyházi tisztségeknek és az egyház királyi eredetű javainak különválasztását*. (Az egyháziak királytól kapott javait *regáliának* nevezték.) A pápa – kellő politikai tapasztalat híján – úgy gondolta, hogy a püspökök az egyházi investitúra érdekében hajlandók lemondani a regáliákról. A püspökeket jobban ismerő V. Henrik az 1111 februárjában Sutriban kötött titkos szerződésben természetesen belement az alkuba, és a regáliák ellenében lemondott az investitúrajogról. A meg egyezést az ellenpápa lemondása és az ünnepélyes császárkoronázás pecsételte volna meg. A császárkoronázásra mégsem került sor. Amikor a templomban a pápa ismertette az előzetes megállapodást a regáliák visszaadásáról, a püspökök között akkora volt a felháborodás, hogy a pápának visszakoznia kellett. Természetesen így a király sem volt hajlandó lemondani az investitúráról. Henrik, hogy akaratának érvényt szerezzen, erőszakhoz folyamodott. A pápát egész udvarával együtt elfogatta. A két hónapig tartó fogság megtörte a pápa ellenállását, aki az 1111. április 11-i Ponte Mammoló-i megállapodás értelmében lemondott az investitúráról. Henrik az investitúrát a gyűrű és pásztorbot átadásával, a kánoni választás után, de még a felszentelés előtt gyakorolhatta. Ezt szentesítette azután a császárkoronázás. A Gergely-féle törekvések teljes feladása a gregoriánus párt ellenállásába ütközött. Emellett főleg Franciaországban és Burgundiában volt erős az ellenzék, magát Paschalis pápát a vienne-i zsinaton eretneknek bélyegezték a meghátrálás miatt. (A pápa ezek nyomására nem tehetett egyebet, 1116-ban a császárnak adott privilégiumot visszavonta.)

V. Henrik pápaság feletti diadala is csak átmenetinek bizonyult; *a harc végső győztese Róma lett*. Ismét a jól bevált taktika érvényesült: a saját központi hatalmának megerősítésén fáradozó német királlyal szemben a pápák a belső ellenzékét szították, és az elégedetlenkedőkre támaszkodva léptek fel a király ellen. A pápaság erősödő pozícióját az sem tudta már megingatni, hogy az 1115-ben elhunyt Matild országát Henrik szerezte meg, hiába jelentett be arra igényt a pápaság is. V. Henrik viszont a pápával szemben a császárok régi szövetségését, a római nemességet aktivizálta. 1117-ben Paschalis pápának menekülnie kellett Rómából, ahol a bragai érsek koronázta császárrá Henriket.

A II. Vatikáni Zsinat előtti katolikus egyháztörténet által elhallgatott II. Paschalis pápa valójában egészen más történelmi alternatívát kínált a kereszténység számára, mint az egy századdal később III. Incével tetőpontjára érő triumphalizmus. Az ural-

kodó egyházzal szemben Paschalis a szolgáló egyházat képviselte. II. Paschalis felismerte a társadalmi bajok – és az ezeket tükröző belső egyházi problémák – gyökereit: tehetetlenségnek minősítette a hatalom és a gazdagság melletti elkötelezettséget, végzetesnek tekintette az egyház körében is mutatkozó anyagiasságot. Az egész emberiség szolgálatában álló szegény egyház küldetését felismerő pápa koncepcióját azonban az egyházi oligarchia megbuktatta. Az általa képviselt koncepció a szegénységi mozgalomban kel majd életre, és a koldulórendek által megszelídítve állítják a triumpháló egyház szolgálatába.

A bencés szerzetesből lett *II. Gelasius* pápával (1118–1119) szemben a császár a Frangepanik vezette római nemesi párt ellenpápáját, *VIII. Gergelyt* (1118–1121) támogatta. Gelasiusnak ismét csak Franciaország nyújtott menedéket. V. Henrik azonban felismerte, hogy a francia támogatást élvező pápával ki kell egyeznie, mielőtt az teljesen az új nagyhatalom kezébe kerülne. Ennek az ideje *II. Calixtus* pápa alatt (1119–1124) jött el.

Calixtus pápa – elődeitől eltérően – nem volt szerzetes, hanem egy burgundiai grófi családból származott, és a vienne-i érseki székből került a pápai trónra. (Így több megértést tanúsított a fejedelmek igényei iránt is.) A pápa híveinek 1121-ben Sutriban sikerült elfogni az ellenpápát, akit egy kolostorba zártak. V. Henrik veszni hagyta pápáját, és így a megegyezés elől elhárultak az akadályok. Hosszú tárgyalások után került sor *1122. szeptember 23-án a worms-i konkordátum aláírására, amely különválasztotta az egyházi invesztitúrát a világitól.*

Az egyezés két részből áll, egy császári és egy pápai oklevélből. *A császári oklevél* a következőképpen hangzott: „1. Én, Henrik, Isten kegyelméből a rómaiak felséges császára, az Isten, a szent római egyház és Calixtus pápa úr iránti szeretetből, valamint lelkem üdvéért, Isten és Isten szent apostolai: Péter és Pál, valamint a szent katolikus egyház javára minden gyűrűvel és pásztorbottal történő invesztitúráról lemondok, és megengedem, hogy országom vagy birodalmam minden egyházában kánoni választás és szabad felszentelés legyen.” A 2. pont szerint a császár visszaadja a pápának az invesztitúraharc során tőle elragadott birtokokat és felségjogokat; 3. továbbá általában az egyházi javakat; 4. a pápával és az egyházzal megbékül. Az 5. pont a pápának nyújtott fegyveres védelemről szólt: „5. Mindazon dolgokban, amelyekben a szent római egyház segítségemet kéri, hűségesen segítségére leszek...” (Középkori történeti chrestomathia. I. köt. 276. old.)

A pápai oklevél első pontja kimondta: „1. Én, Calixtus püspök, Isten szolgáinak szolgálója, neked, kedvelt fiunknak, Henriknek... megengedem, hogy a teuton királyság ama püspökeinek és apátjainak választása, akik a királyság tulajdonához tartoznak, a te jelenlétben, simonia vagy erőszak nélkül történjék úgy, hogy ha valami viszály támadna, a metropolita és a tartománybeli püspökök tanácsa vagy ítélete alapján a tekintélyesebb félnek add beleegyezésedet. A megválasztott pedig a regálékát (minden követelés nélkül) a jogar által tőled kapja meg, és amivel ezzel kapcsolatban jog szerint tartozik, teljesítse.” (Középkori történeti chrestomathia I. köt. 277. old.)

A megegyezés értelmében tehát a gyűrű és a pásztorbot átadását, vagyis az *egyházi*

méltóságban való megerősítés jogát a császár átengedte a pápának, míg az új szimbólum, a jogar átadása, vagyis a kánonilag megválasztott püspököknek (apátnak) az egyházi (kolostori) földek hűbéri élvezetébe való beiktatása továbbra is a császárt illette meg. A császár engedményeivel szemben a pápa oklevele nemcsak a jogar által történő beiktatást hagyta meg a császárnak, hanem azt is lehetővé tette, hogy a püspökválasztás a császár (vagy képviselője) jelenlétében történjen! A további megszorítások azt jelentették, hogy a császár Itáliában és Burgundiában nem vehet részt a püspök választásában. Ugyanakkor Németországban az új püspök az egyházi ranggal járó birtokot a császártól a megválasztás után, de még a felszentelés előtt kapta meg. A 2. pont szerint a birodalom többi országában viszont a jogar által történő beiktatás csak a felszentelés után (hat hónapon belül) történik, s egy felszentelt püspöktől a császár aligha tagadhatta meg a beiktatást. Formai szempontból az egyház elérte, amit akart: a kánoni választás biztosítását és az investitúra gyakorlását. Tartalmilag azonban a német területen a császár is érvényesíthette akaratát a főpapi állások betöltésénél.

A wormszi kompromisszumot egyik fél sem tekintette véglegesnek. Ez a pápa részéről abban jutott kifejezésre, hogy míg Henrik császár oklevele szerint az engedményeket az Apostolfejedelemlennek tette (tehát nem egy pápának, hanem valamennyi utódának is), addig Calixtus csak magának V. Henrik császárnak tett engedményt, és érvényét annak uralkodási idejére kívánta korlátozni. (Így az 1123-as I. lateráni egyetemes zsinaton a paktum szövegét csak felolvasták, de jóvá nem hagyták! Ugyanakkor a német birodalmi gyűlés törvényerőre emelte.) *Az 1123-as lateráni egyetemes zsinat* (sorban a 9.) az első nyugati, és a pápa által összehívott és vezetett egyetemes zsinat volt. A zsinattal a Nagy Károly óta tartó három évszázados jogi bizonytalanság ért véget, *a pápa a császári hatalom fölé kerekedett, biztosította attól való függetlenségét.*

De a Kúria teljes diadalát Németország felett nem is Wormsban, hanem V. Henrik halálakor ünnepelte. 1125-ben vele kihalt a száli uralkodóház. Ekkor a partikularizmus és vele a szabad királyválasztás elve győzött. V. Henrikkel a régi német császárság is sírba szállt. Utódainak fél évszázados uralma alatt Németországban is érvényesült a pápai főhatalom. *III. Lothar* (1125–1137) a pápa küldötteinek jelenlétében, és a pápa megerősítésével választották német királlyá. Mialatt Angliában és Franciaországban a központi hatalom megerősödött, Németországban ellenkező folyamat ment végbe. A wormszi konkordátum után felgyorsult a birodalom önálló fejedelemségekre történő szétesése.

Milyen mélyebb társadalmi okok álltak a pápa és a császár küzdelme mögött? Az európai feudális szétagoltság és a természetes gazdálkodás idején is – főleg tudatilag – jelen volt az *integráció* bizonyos eleme, az egység valamilyen kezdetleges gondolata. Az integrációigényt a császárság nem tudta tartósan teljesíteni, erre politikailag is, szervezetét tekintve is alkalmatlanná vált. *Az integráció kezdeti fokának jobban megfelelt az egyház, ez rendelkezett megfelelő ideológiával és szervezettel.* Az integráció egy alacsonyabb és kezdetlegesebb fokának alapjául szolgálhatott a már korán általánossá vált nyugat-európai közös vallás, a katolicizmus. *Ezen a kooperáción, az együttműködésen belüli „munkamegosztás” kérdése volt a pápa és a császár harca.*

Az invesztitúra körüli csatározások sikeres befejezése után a pápák kísérletet tettek a Róma fősege alatt egyesülő *Respublica Christiana* megeremtésére. A keresztény világbirodalomnak – VII. Gergely és utódai elképzelései szerint – az egész emberiséget magában kell foglalnia. Magját a keresztény népek egyesülése alkotja. Terjeszkedését pedig két dolog szolgálja: a közös hódító vállalkozások (a keresztes hadjáratok) és az egész egyház missziós tevékenysége (a szerzetesrendek révén). Az egység alapja a közös hit és a közös lelki vezető, a pápa. A birodalom ellenségei azok, akik az egyetemes egyházon kívül állnak: a pogányok és az eretnekek.

A clunyi reformmozgalom és az invesztitúraharcban való győzelem a pápaság hatalmi helyzetét megerősítette. E hatalom növekedésének és kiteljesedésének külső jelei a következők voltak: a pápa név és a Vicarius Christi cím csak a római püspököt illette meg. A pápa beiktatása a koronázással (egyelőre csak egy aranykoronával) volt egybekötve. A római liturgiát a gregoriánus pápák igyekeztek érvényre juttatni az egész latin egyházban. A központi rendelkezéseknek a teljhatalommal bíró pápai legátusok küldésével akartak érvényt szerezni. *A pápák a leghatásosabban az egyházi közigazgatásba nyúltak bele.* A számtalan kolostori exemptio is a pápa tekintélyét növelte. Az érsekek privilégiumaikat sorra elvesztették, és ezeket a pápa vonta magához. Az érseki pallium átvételekor az egyházfők Rómában hűségesküt tettek a pápának. *Szent Péter védelme alatt állni lassan bizonyos hűbéri viszonyt is jelentett.*

A XI. század végére tovább fejlődött a pápai Kúria. A pápai oklevelekben 1100-tól a korábbi *Ecclesia Romana* megjelölés helyett a *Curia Romaná*t használják. A Kúria két hivatalból állt: 1. az apostoli kancelláriából, élén a bíboros kancellárral, és az ebből kifejlődő, de még keretei között maradó 2. Camera thesaurariából, amely a Szentszék gazdasági ügyeit fogta össze, majd a Pápai Államot is igazgatta. A Pápai Állam közigazgatási központja a Lateráni palota volt. Az állam területét közigazgatási egységekre, provinciákra osztották, amelyek élén a pápa által kinevezett rektor állt. A kuriális hivatalok a XII. századtól kezdve gyorsuló ütemben fejlődtek ki.

1059-től a pápák már nem elsősorban a helyi zsinatokkal, hanem a bíborosokkal tanácskoztak. Így a pápai egyházkormányzat a kuriális apparátus mellett a *bíborosok tanácsadó testületére* (senatus, majd konzisztórium) is támaszkodhatott. A XII. század elején megszűnt a bíboros szubdiakónus (alsó bíboros klerikus) intézménye. A bíborosi testületen belül is kialakult egy hierarchia, amely a következő hármas tagozódás szerint különült el: rangban az első a 7 suburbicarius bíboros püspök volt. (Suburbicarius annyi mint Róma közvetlen szomszédságában levő püspökség: Velletri, Porto, Albano, Sabina, Frascati, Palestrina, Ostia.) Őket követte az ekkor 25, majd 28 bíboros presbiter (áldozár), akik a római tituláris templomok élén álltak. A bíborosi testület legalsó kategóriájába a bíboros diakónusok (szerpapok) tartoztak, akiket palatinus diakónusoknak is hívtak, s az egyházi közigazgatásban és szeretetszolgálatban működtek, élükön az archidiakónussal. (A pápai abszolutizmus kibontakozása a XII–XIII. században azonban a bíborosi testületet még háttérbe szorította.)

Az investitúraharc lezárulása után a pápaság volt Európa első hatalma. A szász *III. Lothar* és a sváb *III. Konrád* (1138–1152) királlyá választásukat jelentették a pápának, és ezzel mintegy jóváhagyatták, legitimáltatták hatalmukat. Ez a hatalom rá is szorult a pápa támogatására. Bár 1138-ban a fejedelmek a sváb hercegi család tagját, *Hohenstauf Konrádot* választották királlyá, a leghatalmasabb herceg mégsem ő volt, hanem *Welf Henrik*, Szászország, Bajorország és Közép-Itália ura. Ezzel kezdetét vette a harc a Hohenstaufok és a Welfek között a királyi hatalomért, ami ismét jó alkalmat kínált a pápáknak a beavatkozásra. Itáliában a császárpártiakat *ghibellineknek* (fehéreknek), a pápapártiakat *guelfeknek* (feketéknek) nevezték.

A XII. század első felében a pápaság helyzete mind az egyházon belül, mind a korabeli Európában megszilárdult. Az investitúraharcból győztesen kikerülő gregoriánus reformegyház tekintélye magaslatán állott. Az egyház szellemi győzelmét az jelentette, hogy Clairvaux-i Bernát a szellem fegyvereivel szinte egész Európa kulturális élete felett uralkodott. *A középkor legegységesebb korszaka volt ez.* A pápák világi birtoka, az *Egyházi Állam* is nagy kiterjedést ért el. Belső állami megerősödését azonban a század első felében a nagy nemesi családok pártharcai meggátolták, amelyek a század közepén a demokratikus köztársasági mozgalomba torkolltak.

Itáliában a XII. század közepére a városi fejlődés következtében – főleg a lombard – városok egyre nagyobb önállóságot vívtak ki a feudális urakkal és püspökeikkel szemben, és megszervezték *önkormányzataikat*, a városi tanácsokat. Rómában a pápa és a nagybirtokos arisztokrácia miatt ez a mozgalom kezdetben nem tudott érvényesülni; itt a városi önállósulási törekvés deformálódva, a nemesség pártjainak feléledésében jelentkezett. Ennek első vezetői a Pápai Állam nemesi hivatalnokai közül kerültek ki. Az egymással szemben álló nemesi pártok élén a *Frangepanik* és a *Pierleonik* álltak. A pártharcokban a német császár, a normann király és a francia király hatalmi ellentétei folytak bele, és vezettek a pápák és ellenpápák évtizedekig tartó küzdelmeihez. *III. Konrád* semlegességet mutatott a pápák iránt, de kárörömmel szemlélte, hogy Róma fölé a normannok, a római nemesség, majd Bresciai Arnold kerekedett.

Dél-Itáliában a politikai helyzet a pápaságra nézve kedvezőtlenül alakult. A pápák hűbéri igényeik érvényesítése érdekében arra törekedtek, hogy megakadályozzák egy nagy és egységes *normann állam* kialakulását. A XII. század elején azonban, Szicília szilárd birtoklására támaszkodva, a normannok megkezdtek Dél-Itália tényleges birtokbavételét és állammá szervezését. *II. Roger* szicíliai normann herceg ellen ezért a Frangepanik pápája, *II. Honorius* (1124–1130) háborút vezetett. A harcok során a pápa maga is a normannok fogságába került, és fegyveres erő – valamint császári támogatás – híján nem tudta megakadályozni a Szicíliára támaszkodó egységes normann állam megszervezését.

A normann állam megszilárdítását nagymértékben megkönnyítette, hogy Rómában a gregoriánus pápaság átmeneti válságba jutott. A város új pártharcok színtere lett. *II. Honorius* halála után a Frangepani-párt *II. Incét* (1130–1143), a velük szemben álló másik nemesi párt, a Pierleonik pedig saját családjukból *II. Anacletust* (1130–

1138) választották pápának. A szakadásnak a normannok látták hasznát. A fegyveres támogatásért cserébe *II. Anacletus 1130-ban, a beneventumi szerződésben II. Roger herceget és utódait Szicília, Calabria és Apulia királyává tette – a normann királyság pedig elismerte a pápa főhübéri jogát.* II. Ince pápa viszont III. Lothar német király támogatását nyerte meg, akit ezért a pápa 1133-ban császárrá koronázott. Ezután egy évtizedig folyt a harc a császár és a normann király között, amelyben az észak-itáliai kereskedővárosok most a pápa és a császár oldalán vettek részt. (A déli kereskedővárosok ugyanis konkurrenciát jelentettek számukra.) 1137-ben meghalt a pápát támogató III. Lothar császár, így ismét Roger kerekedett felül. II. Ince is a normannok fogságába került, aki az ellenpápa halála után kénytelen volt elismerni a normann királyságot, hogy ennek árán bevonulhasson Rómába.

A szakadás leküzdésére hívta össze II. Ince pápa *1139-ben a II. lateráni (10. egyetemes) zsinatot.* A zsinaton a normannok és pápájuk kiátkozásával helyreállították az egységet, és visszatértek a gregoriánus eszmékhez. De a nyugalom csak rövid életű volt, Róma újra és újra fellázadt a pápák kormányzata ellen.

A II. Ince után következő Abelard-tanítvány, *II. Cælestin* (1143–1144) óta a pápákról egy-két szavas jellemzés, jóslás keletkezett. A hagyomány szerint az ún. *Malachiás-jövendölések* egy Maol-Maodhog, másként O’Morgair nevű, armagh-i érsektől (1129–1148) származnának. Az ír érsek lemondott tisztéről és barátja, Clairvaux-i Bernát hatására szerzetbe vonult. Neve alatt került forgalomba a *Prophetia de Romanis Pontificibus* (A pápákról szóló jövendölések) című irat, amely 111 szentenciaszerű, rövid jellemzést ad a leendő pápákról, 1143-tól a világ végéig. II. Coelestin után eszerint még 110 pápa következne, s az utolsó, II. Péter alatt jön a végítélet. (II. Coelestin a katalógusok szerint a 166. pápa volt. Ha ehhez hozzáadjuk a megjövendölt további 110-et, összesen 276 pápa lesz. Ma a 265. pápánál tartunk.)

A normannokkal szoros kapcsolatokat tartó *II. Lucius* pápa (1144–1145) a Frangepanik embere volt. Pontifikátusa idején a római nemesség és a nép *restaurálták a köztársaságot*, újra szenátust választottak, patríciusi címmel konzult állítottak a város élére. A pápai kormányzót elűzték és a várost függetlennek kiáltották ki. A pápaság átmenetileg ismét a kora középkori állapotok közé került. A Frangepanik ellen támadó Pierleonik elől Lucius pápa a Capitoliumba menekült. A megostromolt erődítmény áldozatai között, kövel agyonlapítva, ott feküdt a pápa is. A cisztercita szerzetesből lett *III. Jenő* pápa (1145–1153), aki Clairvaux-i Bernát tanítványa volt, a rómaiak elől menekülve Viterbóba tette át székhelyét. A XII. században az eretnekmozgalmakkal párosuló kommunaszervezkedés a legtöbb olasz várost felszabadította a feudális urak közvetlen hatalma alól. A demokratikus mozgalmak hamarosan Rómában is a kommuna megalakulásához vezettek. A szegény nemesek és a polgárok pápa-ellenes mozgalma élére Abelard tanítványa, egy *Bresciai Arnold* nevű Ágoston-rendi szerzetes állt. Benne a városi önkormányzat szelleme ősi eretnektanokkal keveredett, amelyek az egyház eredeti szegénységének a helyreállítását követelték. Arnold azt hirdette, hogy az egyháznak le kell mondania birtokairól és politikai hatalmáról.

1147 tavaszán III. Jenő Franciaországba menekült. A pápaság tekintélyén esett csorbát minden eddigit felülmúló nagy keresztes hadjáratlalt akarta kiköszörölni.

A szervezéssel és agitációval a kor legnagyobb szónokát, Clairvaux-i Bernátot bízta meg. *A második keresztes hadjárat* (1147–1149) élére III. Konrád német király állt, de részt vett benne VII. Lajos francia király is. A korabeli Európa két legnagyobb hatalmának hadi vállalkozása azonban teljes kudarcba fulladt. A keresztes hadakat még Jeruzsálem előtt felmorzsozták. A hálátlan pápa az uralkodók távollétét arra használta fel, hogy mind a birodalomban, mind Franciaországban megerősítse a pápai befolyást.

1148-ban III. Jenő visszatért Itáliába, és most a normannok segítségével akarta meghódítani Rómát, ahol a hatalom már teljesen Bresciai Arnold kezében volt. A pápa kiátkozta Arnoldot, de sem a normann fegyverek, sem az egyházi átok nem járt eredménnyel. (A római köztársaság megakadályozta, hogy a Szentföldről visszatérő Konrádot a pápa császárrá koronázza. Ez volt az első eset, hogy a német király nem nyerte el a császári koronát.)

A PÁPÁK HARCA BARBAROSSA FRIGYESSSEL [A XII. SZÁZAD MÁSODIK FELE]

A római köztársaság által elűzött pápák sürgetésére – és az itáliai félszigeten egyre nagyobb hatalmat elérő normann királyság visszaszorítása érdekében – került sor az első igazi Hohenstauf, I. (*Barbarossa* vagy Rötszakállú) *Frigyes* (1152–1190) beavatkozására a pápaság további sorsának alakulásába. Az ismét megszilárduló császári hatalom kimenti a pápát szorongatott helyzetéből, de ezáltal újabb „százéves háborút” idéz fel maga ellen.

A pápák és a Staufen-császárok harca már tisztán politikai jellegű küzdelem volt az európai hegemoniáért. A pápák mögött a szellemi hatalom és a lombard városok álltak, míg a császárok mögött felsorakozott szinte az egész német birodalom, beleértve a püspököket is. I. Frigyeset Németországban már egy új, világiasan gondolkodó császárhű főpapság támogatta, amelynek vezető alakja maga a birodalmi kancellár, *Rainald dasseli gróf*, hildesheimi prépost volt. Az új császár célja az volt, hogy hatalmát megszabadítsa a pápa gyámkodása alól, és ismét olyan világhatalmi jelentőségre emelje, amely mellett a pápának csak a birodalom első püspöke szerepet szánta.

A Hohenstaufok viláгурalmuk alapját *Itáliában* akarták megeremteni. I. Frigyes nemcsak a gazdag itáliai városokra, Lombardiára, Toscanára vetett szemet, hanem az ekkor virágzó Szardínia, Korzika és Szicília is csábította. Hatalmi aspirációit a *római jogból* vezette le. (A korszakot a római jog reneszánszának is szokták nevezni.) Ezen a jogi alapon szállt szembe *az állami szuverenitás* védelmében a *pápai abszolutizmussal*. Általában véve is az egyházi és a világi dolgok formális különválasztása módot nyújtott az uralkodóknak arra, hogy az egyház és a pápa világi dolgokba történő beavatkozását visszautasítsák. (A középkor vége felé, 1303-ban Szép Fülöp francia király büszkén hangoztatta, hogy csak istent ismeri el maga fölött bíróként.)

A feudális anarchia állandósulása gátolta az itáliai városi polgárság fejlődését, gazdasági tevékenységét is. Bár a széttagoltság a XIV. századra városállamok kialakulásához vezetett, és így átmenetileg megfelelő kereteket biztosított a gazdasági és

politikai fejlődés számára, de egy nagyobb *egység utáni vágy Itáliában is jelentkezett*. A béke és nyugalom után vágyó polgárok egy része úgy gondolta, hogy ha a császár Itáliát teszi birodalma központjává, ez nekik is kedvező helyzetet teremthet. Ezzel szemben a realisabb, de a partikularizmust erősítő irányzat állt, amely a császársban a feudális hódítót látta. Felismerték, hogy Frigyes az investitúraharc óta önálló Itáliát akarja ismét meghódítani, hogy helyzetét a Welfekkel szemben megerősítse. A gazdag olasz városok pénzére volt szüksége, de a polgársággal szemben a feudális rend védője. A függetlenség hívei a városi önkormányzatban látták az ellenállás eszközét, amely váratlan támogatót talált a szétagoltság állandósításában érdekelt pápaságban. Így a pápa–császár küzdelem új szakasza Itáliában a guelfek és a ghibellinek polgárháborús küzdelmévé bővült.

I. Frigyes itáliai beavatkozására az alkalmat a III. Jenő pápával 1153-ban Konstanzban kötött szerződés adta meg. Ebben Barbarossa kötelezte magát, hogy a pápa hozzájárulása nélkül nem köt békét a normannokkal; a római köztársaságot leveri, s a várost ismét a pápa kezébe adja. Ezzel szemben III. Jenő nemcsak a császári koronát helyezte kilátásba, hanem a Staufenek támogatását is a Welfekkel szemben.

1154-ben az első és eddig egyetlen angol származású pápa lépett IV. Hadrián (1154–1159) személyében a trónra. (Nicolaus Breakspeare mielőtt Albano bíboros püspöke lett volna, egy Avignon melletti Ágoston-rendi kolostor apátja volt.) Rómában még mindig a szenátus és Bresciai Arnold uralkodott. Egyik bíborosán esett sérelem miatt Hadrián Rómát is interdictum alá helyezte. Először fordult elő a történelemben, hogy az Örök Városban valamennyi istentisztelet szünetelt. A válság mélységét jelzi, hogy a köztársaság és az egyház újabb konfliktusával elégedetlen lakosság Arnoldot és híveit elűzte a város éléről. Az akció azonban nem annyira az interdictummal, mint inkább Frigyes Itáliában történt megjelenésével volt magyarázható. I. Frigyes 1154-ben átkelt az Alpokon, hogy a konstanzi szerződés értelmében császárrá koronáztassa magát. A császár nem ünneplő, hanem hódító sereggel ment Rómába. 1154–1155 folyamán Milánó kivételével meghódította Lombardiát, és 1155-ben Paviában fejére tette a lombard vaskoronát.

IV. Hadrián és a császár között a személyes találkozásra 1155 júniusában került sor Sutriban, amely már jelezte az új konfliktus közeledtét. Sutriban Henrik megtagadta a pápának a protokoll szerint kijáró ún. istállómesteri szolgálatot, mert abban vazallusi alárendeltséget látott. Két nap alatt sikerült meggyőzni arról, hogy a Karolingkor óta szokásos eljárás nem több üres formaságnál. A kellemetlen incidenst a római szenátus arra igyekezett felhasználni, hogy a királyt maga mellé állítsa: felajánlották Frigyesnek, hogy 5000 font arany ellenében elnyerheti tőlük a császári koronát. A német király azonban érthetően többre értékelte az egyház által szentesített császári hatalmat, mint a római néptől származó koronát. Hadserege ellenállás nélkül elfoglalta a Leóvárost, és a Szent Péter-bazilikában sor kerülhetett az ünnepélyes császárkoronázásra. Frigyes ezzel vállalta a pápa védőjének tisztét, amelyre valóban szüksége is lett volna Hadriánnak a normannok és a rómaiak ellenében.

Az új császár és a pápa közötti érzékenységre azonban csak Bresciai Arnold és a népmozgalom ellen jött létre. Arnoldot a császár emberei még 1155-ben elfogták, a

pápa parancsára megégették és hamvait a Tiberisbe szórták. A normann királysággal szemben Frigyes nem volt hajlandó fellépni, bármennyire is sürgette ezt a pápa. A császár seregével gyorsan Németországba indult, de a pápának sem volt maradása a Leóvárosban, hanem a visszavonuló sereghez csatlakozott.

A császárban csalódott pápa megpróbált önállóan cselekedni. 1155 őszén fegyverrel támadt *I. Vilmos* normann király országára. Vilmos azonban 1156 tavaszán megsemmisítette a pápa szövetségeseit, de Hadrián és a bíborosok egy része (az egyébként pápai birtoknak számító) Beneventóban rekedt. A meginduló tárgyalások eredményeként a pápa és a normannok békét kötöttek. Az *1156. júniusi*, 30 évre szóló *beneventói konkordátumban* a pápa elismerte Vilmos normann királyságát (amely Szicília mellett Apulia, Capua, Nápoly, Palermo és Amalfi térségét, gyakorlatilag egész Dél-Itáliát magában foglalta). Ezzel szemben a normann király elismerte hűbérurának a pápát, évi 1000 arany adót fizetett neki. Biztosította a pápai privilégiumokat Szicília és Dél-Itália egyházi ügyeiben, végül fegyveres védelmet ígért neki a császárs és a rómaiak ellen.

A beneventói konkordátumot a császár természetesen a konstanzi szerződés megszegésének tekintette, s ez újabb ürügyet adott neki Itália meghódítására. IV. Hadriánt a normannok 1156-ban visszavitték Rómába. A pápa rendbe szedte az Egyházi Állam szétilált kormányzatát, és kompromisszumot kötött a római polgársággal. Hadrián pápa centralizációs törekvéseivel a szintén abszolutisztikus, bürokrata állam kiépítésére törekvő császár egyre élesebben szembekerült. A *casus bellit* Frigyesnek Rainald von Dassel szállította, amikor az 1157-es besançoni birodalmi gyűléshez intézett pápai levelet „félrefordítva” tolmácsolta. A pápa által használt *beneficium* szót ugyanis hűbérnek magyarázta, miszerint a császár és a birodalom felett a pápa főhűbéresi jogokat támasztana. A kuriális abszolutizmus és a császári abszolutizmus összeecsapása elkerülhetetlenné vált.

A császár útja a pápa alávetéséhez Észak-Itálián s az itáliai városok megtörésén át vezetett, ugyanis olasz földön az investitúraharc után a politikai hatalom a városok kezébe került. A feudális urakat a városok sikerrel asszimilálták. A városok autonómiájának megtörésére Frigyes a lombardiai városok élére császári kormányzókat állított, súlyos adókat vetett ki rájuk, amit fegyverrel akart behajtani. A polgárság ellenállását Frigyes az 1157–1162 közötti hadjáratban törte meg. A modern hivatalnokállam megteremtésére tett erőszakos kísérlet azonban itt kevés sikerrel kecsegtetett.

Hadrián halálakor Frigyes kihasználta az alkalmat, hogy Rómában zavart keltsen. A pápaválasztásba avatkozva elérte, hogy *a bíborosok két pártra szakadtak*. A császár-ellenes többség Bandinelli bíboros kancellárt választotta pápának *III. Sándor* (1159–1181) néven, akiben a császárnak kérlelhetetlen ellenfele támadt. A kisebbség, a császárpártiak Monticello bíborost választották pápának *IV. Viktor* néven (1159–1164). A német püspökök Viktort ismerték el törvényes pápának, az egyház többsége viszont Sándor mellett állt. A hadiszerecsene először a császárnak kedvezett; 1162-ben földig romboltatta az ellenállás utolsó centrumát, Milánót. Frigyes meghódította Észak- és Közép-Itáliát, de a normannok nem mozdultak a pápa védelmében. Végül is III. Sándor Franciaországba menekült, és három évig ott tartózkodott. Frigyes,

kancellárja segítségével, III. Sándor ellen még további három ellenpápát állított (III. Paschalist, III. Calixtust és III. Incét). Egyes egyháztörténeti munkák – félreértésen alapuló szövegértelmezés miatt – *III. Calixtus* ellenpápát magyar származásúnak vélik. Ezek szerint Calixtus korábban egy János nevű strumai bencés apát volt. Ezt a strumai apátságot először Platina kereste Magyarországon, és tőle terjedt el az irodalomban. Valójában Calixtusnak semmi köze sem volt Magyarországhoz, valószínű, hogy a Felső-Arno völgyében levő strumai apátság élén állt. Így azután pápa azóta sem került ki magyar földről.

A rómaiak már IV. Viktor ellenpápa halála után felszólították III. Sándort, hogy térjen vissza Rómába. Sándor 1165 novemberében vonult be székvárosába. Nyugalma nem tartott sokáig, Barbarossa Frigyes ugyanis 1166 őszén újabb hadat vezetett Itáliába, s a következő év nyarán bevette a Leóvárost is. Sándor a normannokhoz, Beneventóba menekült. Rómában az ellenpápát ünnepélyesen intronizálták, aki azután ismét megkoronázta a császárt. Frigyes seregét most nem az ellenség, hanem a malária pusztította el. A császár álruhába bújva menekült az ellenséges Észak-Itálián keresztül az Alpokon túlra.

A pápa–császár harc ekkorra már egész Itáliára kiterjedt, az itáliai városok és a német hódítók küzdelmévé vált. A császári hivatalnokállam Lombardiában eleve kudarcra volt ítélve, megbukott a városok autonómiáján. A feudális önkénnyel párosult idegen uralom egész Itáliát a császár ellen hangolta. A császári rendszer adóprése és a hivatalnokok erőszakoskodásai ellen főleg a lombard városok lázadoztak. Ezek az észak-itáliai városok *1167-ben Milánó vezetésével létrehozták a Lombard Ligát*. A szövetségnek alakulásakor 16 város volt a tagja. Mivel a császár az investitúraharc eredményeit is veszélyeztette, így III. Sándorban Frigyesnek nemcsak kérlelhetetlen ellenfele, hanem a városok szabadságharcának buzgó pártfogója is akadt. A császár hiába állított ellenpápákat, a városok kitartottak Sándor mellett.

A császár a Lombard Liga és a pápa ellen 1176-ban indított újabb hadjáratot. Milánó közelében, *Legnanónál* került sor 1176. május 29-én a sorsdöntő ütközetre a polgárok és a császári hadak között. A csata a feudális lovagsereg vereségével végződött; ez volt az első, de közelről sem utolsó eset a középkorban, amikor a polgárok legyőzték a feudális urakat. *Frigyes világuralmi tervei nem a pápa, hanem a városok politikai és katonai ellenállásán törtek meg.*

III. Sándor különbékét kötött a császárral. Az 1176-ban előbb Anagniban, majd egy évre rá *Velencében* aláírt békeszerződés értelmében Frigyes elismerte III. Sándort törvényes pápának, az ellenpápákat – illetve híveiket – kárpótolták. Sándor elérte azt is, hogy a császár lemondott Róma város prefektusságáról, ezzel a Patrimonium Petri feletti jogairól is. A pápa – a Matild-féle hagyaték kivételével – visszakapta korábbi birtokait. A kompromisszum értelmében a császár elismerte a pápa világuralmi helyzetét, a pápa pedig elismerte Frigyes és utódai törvényes hatalmát. *A pápaság másodszor is győztesen került ki a császárral folytatott küzdelemből.*

III. Sándort a császár fegyveresei vitték vissza Rómába, ahol az *1179-es III. lateráni egyetemes zsinaton* ünnepelhette győzelmét az ellenpápákon. A zsinaton elfogadott 27 kánon között az első mondta ki, hogy *a pápaválasztáshoz* a jövőben a jelenlevő

bíborosok szavazatainak a *kétharmados többsége szükséges*. (Ma is érvényben van ez a kánon azzal, hogy kétharmad plusz egy szavazatnyi többséget írnak elő.) A zsinat egyéb dekrétumai közül fontos volt a simónia, a concubinatus (ágyasság), valamint az egyházi javak halmozásának (cumulatio beneficiorum) megtiltása. A pápaválasztást szabályozó pápai törvények és zsinati határozatok a gyakorlatban nem jutottak érvényre. Ennek tudható be, hogy az első, legnevesebb szabályozás, az 1059-es In nomine Domini dekrétum óta 1180-ig volt a legtöbb ellenpápa: a 15 törvényesnek tekintett pápával szemben 13 ellenpápa lépett fel.

I. Frigyes időközben otthon legyőzte ellenfelét, Oroszlán Henriket, és az 1183-as konstanzi békében kiegyezett a lombard városokkal. A császár Legnano után a félszigeten hatalmát nem Lombardiában, hanem Közép-Itáliában akarta megalapozni. A pápa államát a császári birtokok (Spoleto, Ancona, Romagna, Toscana) gyűrűje fogta körül, amelyet a normannok Dél-Itáliájának a megszerzése tett teljessé. Frigyes a tehetetlen *III. Lucius* pápa (1181–1185) idején elérte, hogy Szicíliát dinasztikus kapcsolatokkal szerezze meg családjának. (Fiát, a leendő VI. Henriket eljegyezte a szicíliai királyság örökösével, Konstanzával; a frigyre 1186-ban került sor.)

III. Sándor pápa utódai (10 év alatt öt pápa) elaggott és gyenge pápák voltak, nem tudták érvényesíteni elődeik politikáját. Közülük talán *III. Kelemen* (1187–1191) érdemel említést, aki mint született római nemes elérte, hogy a város ismét elismerte maga fölött a pápai főhatalmat. A pápa és a római szenátus szerződése 1188-ban lehetővé tette, hogy a pápák ismét Rómában trónolhattak. 1189-ben a Frigyessele létrejött egyezés értelmében pedig – a matildi örökség kivételével – a császár megerősítette a pápa szuverenitását az egyházi állam felett.

Amíg a pápák és a császárok egymással és a Szicíliáért folytatott harccal voltak elfoglalva, a törökök meghódították a Szentföld legnagyobb részét. A szentföldi seregek 1187-es megsemmisítő vereségének hatására, III. Kelemen felszólítására Fülöp francia király, Richard angol királyi herceg és a már öreg Barbarossa Frigyes császár megindították a *III. keresztes hadjáratot* (1189–1190). A sok harcot megért Barbarossa Kisázsiaiban, a Szalef folyón történő átkelés közben vízbe fulladt. A vezér elvesztésével a hadjárat sorsa is megpecsételődött.

Az utolsó nagy lovagi keresztes hadjárat után a Szentföldre irányuló komolyabb hadi vállalkozásra nem került sor. E háborúk jelentősége nem is a hódítás mértékében vagy tartósságában van, hanem abban, hogy a „kalandozások” révén a keresztény Európa kapcsolatba került az arab Kelet szellemi és anyagi kultúrájával, s mint később kitűnik, a Kelet ismét termékenyítően hatott rá. A szentföldi keresztes lovagok egy idő után inkább csodálattal, mint ellenséges indulattal viseltettek a Kelettel szemben. Bizánc kultúrája és fényűzése bámulattal és irigységgel töltötte el az átvonuló lovagseregeket.

Barbarossa Frigyes, az utolsó lovag-császár stílszerűtlen halálával fia, *VI. Henrik* (1190–1197) került a trónra, akit 1191-ben *III. Cælestin* pápa (1191–1198) koronázott császárrá. Henrik 1194-ben elfoglalta Szicília trónját is, és ezt egyesítette a birodalommal. Így a pápa államának kivételével egész Itália felett uralkodott. Henrik a császári hatalom súlypontját délre, Szicíliába helyezte át. Számára Németország már

másodlagos jelentőségűvé vált. Egy mediterrán központú világbirodalom tervezése közepette ragadta el fiatalon a halál. Ezzel azonban nem oldódott meg, csak mintegy két évtizedre elodázódott a pápa és az Itáliába átkerült császári hatalom közötti végső leszámolás.

A PÁPASÁG HATALMÁNAK CSÚCSPONTJA: III. INCE [1198–1216]

A XII. és XIII. század a pápaság egyházpolitikai és szellemi hatalmának delelője volt. Ezen belül is III. Ince pontifikátusa alatt érte el tetőpontját a pápai hatalom. Az egyháztörténet egybehangzóan III. Incét tekinti a középkor legnagyobb pápájának. A pápaság is annak a történeti fejlődési folyamatnak az eredményeként ért el hatalmának csúcspontjára, amely az érett feudalizmus idején lehetővé tette a központosított királyi hatalom megerősödését. Ugyanez a folyamat a monarchikusan szerveződő pápaság számára is a felemelkedés addig nem látott lehetőségeit kínálta.

III. Ince világhatalmi helyzetét azért is stabilizálhatta, mert a császári hatalom átmenetileg ismét aláhanyatlott. Itáliában gyakorlatilag megszűnt a császári befolyás, de helyére nem tudott még benyomulni más feudális hatalom. *III. Ince alatt egy pillanatig úgy látszott, hogy VII. Gergely álma a pápa világuralmáról megvalósul.* A pápa-

III. INCE (MOZAIK, CAPELLA CONTI-POLI)

ság primátusa minden vonatkozásban érvényesült: Ince pontifikátusa valóban a beteljesülés. Elődeinél azonban *a pápaság politikai hatalmának* gyakorlati érvényesítése terén túl is lépett. Elsősorban politikai képességeivel és működésével tűnik ki. Mint államférfi, VII. Gergelyt messze felülmúlta, de közelről sem állt szent ember hírében. VII. Gergely univerzális teokráciájának eszméjét a megvalósuláshoz III. Ince realpolitikájával hozta a legközelebb.

Az 1198-ban trónra lépő III. Ince pápa Traismund gróf fia volt, a régi híres anagni Conti nemzetség sarja, aki egyben kitűnő hit- és jogtudós volt. Párizsban dialektikus módszert, Bolognában római jogi műveltséget sajátított el. 1189-ben nagybátyja, III. Kelemen tette 29 éves korában bíborossá. III. Coelestin alatt a pápai unokaöcsnek vissza kellett vonulnia a Kúriából. Még nem volt 38 éves, amikor a bíborosok Coelestin halála napján egyhangúlag pápává választották.

Ince világosan felismerte, hogy világ-

uralmi terveit csak úgy valósíthatja meg, ha előbb Rómában és az egyházi államban, majd az egyetemes egyházon belül lesz abszolút úr. Abból indult ki, hogy az egyház szabadságának – értve ez alatt a pápa főhatalmának – korlátlansága egy független, erős világi állam szilárd birtoklásán nyugszik. *A Pápai Állam megszervezése tehát előfeltétele az univerzális politikai hatalom megszerzésének, amelyhez a pápaság története során III. Ince állt a legközelebb.*

III. Ince először *megreformálta a pápai udvart*. Pontos, áttekinthető irodai ügyvitelt teremtett, példát adva a modern hivatalnokállam megszervezésére. Joggal tekintik III. Incét *a Pápai Állam* második megalapítójának. A Patrimonium Petri alatta vált tényleges állammá, *abszolút monarchiává*, ahol az alattvalók nem többek, mint hivatalnokok, s egyetlen úr, a pápa korlátlan hatalma alatt állnak. Először Rómában teremtett tiszta helyzetet. Az eddigi városi prefektust, a császár képviselőjét hivatala letételére kényszerítette, s csak akkor kapta vissza tisztét, amikor a pápa koronázásának napján letette kezébe a hűbéri esküt. A római nép által választott szenátort is lemondatta. Helyébe a pápa nevezett ki engedelmes szenátort, aki szintúgy letette a vazallusi nyilatkozatot. Hasonlóképpen megkövetelte a Pápai Állam báróitól is a hűbéri esküt, s ennek érvény is tudott szerezni.

A német uralom VI. Henrik halálával, 1197-ben összeomlott Itáliában, és ez lehetővé tette III. Ince számára az Egyházi Állam elvesztett tartományainak visszaszerzése (rekuperációja) mellett *a területi terjeszkedést* is. A pápa sikerrel állította a németellenes olasz nemzeti érzést céljai szolgálatába. Ince helyreállította uralmát a Romagna felett (Ravenna visszaszerzésével), és újból birtokba vette Anconát (a Márkát) is. Jelentősen egységesebbé tette a Pápai Állam területét *Spoletó hercegség* (Umbria) *bekebelezése*. Incének végre sikerült rátenni kezét a sokat vitatott matildi örökségre is. III. Ince eredményesen érvényesítette hűbéri igényeit Szicíliával és Dél-Itáliával szemben is. A pápa befolyása az özvegy Konstanza királynő alatt megerősödött. Amikor 1198-ban a királynő meghalt, végrendeletében III. Incét tette meg Szicília régensévé és a kiskorú II. Frigyes gyámjává. III. Ince idején a pápaság szilárdan birtokolta a Patrimonium Petri mellett Ancona, Spoleto és Radicofano (az ún. matildi örökség) területét. Igényét azonban még ő sem tudta tartósan realizálni a Romagna, Bologna és a Pentapolis területére, bár ezeket is az Egyházi Államhoz tartozónak tekintették.

Ince nemcsak *vicarius Christinek* tartotta magát, hanem a keresztény világ fejének is. *Korának minden fontos eseményébe beleavatkozott*, a mindenható döntőbíró szerepét vállalta, hogy az isten által szándékolt rendet fenntartsa vagy helyreállítsa. III. Ince kifejtette: az egyes országok élén a királyok állnak, Szent Péter és utódja azonban mindegyikük felett trónol, s a császárságot a pápa hűbérként adományozza. A pápa ilyen irányú törekvéseit a legkönnyebben a polgárháborútól dúlt Németországban érvényesíthette. 1198-ban két királyt is választottak a fejedelmek: *II. (Sváb) Fülöpöt* és *IV. (Hohenstauf) Ottót*. A pápa Ottó mellett foglalt állást, mert tőle kapott biztatóbb ígéreteket a pápai előjogok respektálására. Fülöp meggyilkolása után Ottó maradt a porondon, akit a pápa 1209-ben császárrá koronázott. De miután IV. Ottó megsértette a pápával kötött alkut, Ince 1210-ben kiközösítette. A római

AZ EGYHÁZI ÁLLAM III. INCE REKUPERÁCIÓI UTÁN

csengő aranyak hatására a fejedelmek is letették Ottót, és helyébe 1212-ben a pápa gyámfiát, VI. Henrik 16 éves fiát, *II. Frigyes*t választották német királlyá.

III. Ince beavatkozott a többi ország belügyeibe is. Hűbéri kísérletei Anglia esetében sikerrel jártak. A franciákkal kilátástalan háborúba keveredő *Földnélküli János* angol király a rendekkel és a franciákkal szemben a pápától várt segítséget trónjának megmentéséhez. Ince a szerepre vállalkozott is, annak fejében, hogy az angol király 1213-ban országát pápai hűbérnek nyilvánította és évi 1000 márka adó fizetésének kötelezettségét vállalta.

A pápai hűbéri hatalom kiterjesztésén dolgozott Ince több-kevesebb sikerrel egész Európában, főleg Aragóniában, Portugáliában, Dániában, Lengyelországban, Csehországban és Magyarországon. III. Ince több alkalommal is beavatkozott az Árpád-házi királyok trónviszályaiba. A későbbi *II. Andrást* még herceg korában kiközösítés terhe mellett kötelezte, hogy vezessen keresztes hadjáratot a Szentföldre. Amikor *Imre* király meghódította Szerbiát, a pápa azért támogatta a balkáni magyar expanziót, mert tőle az ottani eretnokségek (a bogumilok és a patarénusok) felszámolását várta.

A pápa a keresztény Európa feletti főhatalmát azzal indokolta, hogy csak az egyház vezetésével lehetséges a kereszténység erőinek koncentrálása a Szentföld visszafoglalására. A leghatalmasabb középkori pápa által inspirált *IV. keresztes hadjárat* (1204) azonban éppen nem a pogányok, hanem az elszakadt keresztények ellen folyt. A hódító háborúkról lassan lekopott a hamis ideológiai máz. A IV. keresztes hadjárat célja eredetileg természetesen a Szentföld visszafoglalása volt. De Ince pápasága alatt előtérbe került a görögkeleti egyházzal való *unió* megvalósításának a kérdése is. Ebben a légkörben nem volt nehéz a schismatikuskok ellen fordítani a rablásra éhes keresztes hadakat. Az újabb hódító kaland hátsó mozgatója *Velence* volt. A hatalmas kereskedő városköztársaság formálisan még Bizánc fennhatósága alatt állt. Velence számára Bizánc a földközi-tengeri kereskedelemben vetélytárs volt. Ennek kiküszöbölésére, és a Földközi-tenger keleti térségében a velencei hegemonia biztosítása késztette arra Enrico Dandolo velencei dózsét, hogy a Jeruzsálem ellen induló keresztes hadat a dalmáciai magyar városok (Zára), majd pedig Bizánc ellen fordítsa. Hosszú ostrom után, 1204-ben a keresztesek elfoglalták a görög kultúra évezredes fellegrvárát, és a három napig tartó rablás és gyilkolás szinte teljesen megsemmisítette. A bizánci császárság Kisázsia egy szűk sávjára szorult vissza, a latin keresztes lovagok és a törökök közé szorulva. A rablólovagok megalakították a *Latin Császárságot*, amely fél évszázadon keresztül biztosította a Balkán szisztematikus kifosztását. Az egyház és a pápa elégedett lehetett: az új, latin konstantinápolyi patriarcha visszatért az egyház kebelébe. Velence pedig óriási hadizsákmányra tett szert.

A keresztények ellen irányuló keresztes háború már mutatta, hogy egy évszázad alatt mennyire eltorzult az annak idején nyilván őszintén vallási érzések által is motivált eszme. III. Ince pápaságának talán legtorzabb mozzanata volt, amikor a rablólovagok helyett örült fanatikusok 1212-ben megszervezték a *gyermekek keresztes hadjáratát*. Ez semmi másra nem volt alkalmas, mint a túlnépesedés drasztikus levezetése. Az áldozatnak szánt gyermekek már útközben ezerszámmra pusztultak el. Egy részüket hajóra rakták, de a vállalkozók a tengeri kalózok kezére adták őket, s rab-

szolgasorsra jutottak. A Németországból Itáliába özönlő gyermeksereg egy részét a pápának sikerült visszairányítania hazájukba.

III. Ince az egyházi közigazgatásban a pápaságot korlátlan hatalomhoz juttatta. Ezt demonstrálta a *IV. lateráni egyetemes zsinat* (1215. november 11–30.), amely Ince uralkodásának csúcspontja és összegzése volt. (Lateránban kb. 500 püspök, 800 apát és az uralkodók képviselői jelentek meg. A résztvevők között volt a jeruzsálemi és a konstantinápolyi patriarcha is.) A tanácskozásokat maga a jogász pápa személyesen vezette. Az egyetemes zsinat 70 kánont alkotott, főleg az egyházi élet reformjáról, a hit, az egyházi jog és az egyházi fegyelem kérdéseiről, a szentmiséről, a bűcsúkról. Kimondták az új szerzetesrendek alakításának a tilalmát is. Rendelkeztek a Balkánon, Észak-Itáliában és Dél-Franciaországban terjedő eretnekségek, a bogumilok, a patarénusok, az albigensek és a valdenszek elleni harcról. Az eretnekek elleni keresztes háború támogatása mellett a 3. kánonban egyházi törvényerőre emelték az inkvizíciót elrendelő pápai intézkedéseket. Végül a zsinat a keresztények közötti unió létrehozásával és egy új keresztes hadjáratral a Szentföld visszaszerzését hirdette meg.

Az eretnekek elleni harc képezte a középkori pápaság egyik alapvető feladatát, hiszen ezek az egyház egységét is veszélyeztették. Már az 1179-es *III. lateráni egyetemes zsinat* elítélte a valdens és az albigen eretnekségeket, de a velük szembeni drasztikus fellépésre csak *III. Ince* alatt került sor. A középkori eretnekségek gyökerei a gregoriánus reform idejére nyúlnak vissza, amikor az egyházon belül a reformmozgalmaknak radikális hajtásai is voltak, amelyek már az egyházi hierarchia ellen irányultak. A XI. században jelentkező radikalizmust még sikerrel fogták be a reformpápaság programjának megvalósításába.

A különféle eretnekmozgalmak tömegeket csak a XII. század második felétől mozgattak meg, amikor *a városi polgárság fejlődése* lehetővé tette a feudális urak és az egyház elleni határozottabb fellépést. A történelem folyamán változó tartalmú eretnekségben most ismét új elem jelentkezett: a városi fejlődés, amely kiváltja majd a profán tudományok fejlődését is, újabb tápot adva a későbbi eretnekségeknek. Az eretnek szekták vezetői általában félművelt emberek közül kerültek ki, akikre nagy hatással volt *a spiritualizmus, a miszticizmus*. Fanatikusan hittek abban, hogy ha lelküket megtisztítják, közvetlenül juthatnak Isten megismerésének és kegyelmének birtokába. Nincs tehát szükség az ember és isten közötti intézményes közvetítésre, a papra, az egyházra és az általuk monopolizált szentségekre, mert az igaz, megtisztult hívó a maga erejéből is képes a kegyelem elnyerésére. (Figyelemre méltó, hogy már az ókori nyugati eretnekségek, a donatizmus és a pelagianizmus is a kegyelem, az isten–ember viszony körül keletkeztek.)

Az eretnekségek így szembekerültek a hivatalos egyház tanításával. Az új irányzatok azonban a feudális társadalom szociális valóságára alapozódtak: *a városi polgári fejlődés és a falusi szociális feszültségek ideológiai tükröződései voltak.* Amennyiben az egyház a feudalizmussal azonosult, annyiban a feudalizmus ellen támadó szociális mozgalmak egyházellenesek is voltak. Az antifeudális töltésű eretnekségek a Balkánon a patarénusok és a bogumilok, Lombardiában a humiliatok, Dél-Franciaországban

III. INCE AQUINÓI SZENT TAMÁSSAL ÉS SZENT BONAVENTÚRÁVAL
(RAFFAELLO FESTMÉNYE A VATIKÁNI STANZÁKBAN)

pedig mint katharok és valdensesk jelentkeztek. Némi eltéréssel egyet hirdettek és akartak: a tökéletes, evangéliumi élet megvalósítását. Szerintük nincs szükség a kegyelem egyházi közvetítésére, az egyházra sem. Ezzel az egyházi szervezetet, a feudális egyházat, s ezáltal a feudális rendet kérdőjelezték meg. A társadalomból való kivonulás helyett egyre inkább *a társadalom megváltoztatása* kerül programjukba.

A legjelentősebb tömegmértetű mozgalommá az 1140-es évektől kibontakozó dél-franciaországi *kathar-mozgalom* vált. Ennek eszmei forrása a Keletről származó manicheista színezetű bogumil eretnekség volt, amely először a Balkánon hódított, s innen került át Dél-Franciaországba, majd a Rajna völgyébe, Észak-Itáliába, sőt Flandriába is. (Albi városáról, amely egyik központjuk volt, szokták *albigenseknek* is nevezni őket.) Az a tény, hogy a kathar eretnekség legmélyebben Provence-ban hatotta át a társadalmat, igazolja a polgári fejlődéssel való kapcsolatát. Provence ugyanis a XII. században az akkori Európa legvirágzóbb és legműveltebb része volt. A szervezett mozgalom tagjai 1163 óta magukat katharoknak, tisztáknak nevezték. A katharok tagadták a szentségeket, a szentháromságot, aszkézisre rendezkedtek be, a házasságról és a magánvagyonról való lemondásra kötelezték tagjaikat. A mozgalom, amely az ősegyház szociális gondolatához, a szegénységhez tért vissza, rendkívül gyorsan terjedt. A III. lateráni zsinat (1179) 27. kánonja kimondta rájuk az anatómát. Az a meggyőződés vált általánossá, hogy az eretnekeket tűzzel-vassal ki kell irtani. III. Ince pápa *keresztes háborút* hirdetett ellenük. Ez 1209–1229 között *monforti Simon gróf* vezetésével folyt, szörnyű embertelenséggel. Bár az irtóháború Provence elpusztítását eredményezte, a katharok csak a következő században tűntek el végleg.

A katharoktól először függetlenül, Dél-Franciaországban keletkezett a *valdens eretnekség*. Laikus mozgalom volt, *Valdes Péter* nevű gazdag lyoni kereskedő vezette, aki szétosztotta vagyonát a szegények között és prédikálni kezdett. Az evangélium alapján az apostoli szegénységet és Krisztus követését hirdette, és egyre inkább a gazdag klérus ellen fordult. 1184-ben III. Lucius pápa Valdes mozgalmát eretnekségnek nyilvánította. Ettől kezdve egyre közelebb kerültek a katharokhoz; ők is elvetették az egyházi hierarchiát, a szentségeket, a bűcsút, a tizedet, megtagadták a katonai szolgálatot. Szigorúan erkölcsös életet éltek. Az albigensek kiirtása után a valdens eretnekség a XIII. században szinte egész Európában elterjedt. A valdensesk a feudális társadalom osztályrendje helyett az ősegyház egyenlőségét valósították meg. Közösségükben egyedüli törvényként csak a Bibliát ismerték el. A városokból a valdens eretnekség átterjedt a falvakra is.

A XIII. század végén keletkezett Lombardiában az ún. *humiliátusok mozgalma*: ezek félig szerzetesek, félig eretnek-vezeklő mozgalmak voltak. (Nyers gyajjúruhát hordtak – innen a név.) III. Lucius őket is eretnekeknek nyilvánította.

A világi hatalom szívesen nyújtotta a pápaegyháznak segítő kardját, hogy az eretnekekkel leszámoljon. Az eretnekek felkutatása és elítélése egyházi bíróság által, de a világi hatalom segítségével, III. Ince alatt fejlődött ki. Az inkvizíció elvileg mindig megvolt az egyházban. Eredetileg nem jelentett mást, mint a hitigazságok tisztaságának őrzését, s az ellene vétőknek az egyházból történő kizárását. Ez a gyakorlat a XIII. századtól intézményesült. Mivel a középkorban az egyház és a vallás társadalmi

tényező lett, így az ellene irányuló támadások egyszersmind az állam és társadalmi rend ellen irányuló támadásnak minősültek. (Mínthogy valóban azok is voltak.) A középkori inkvizíció jogi és szervezeti kezdeteként III. Sándor pápa az 1162-es montpellier-i és az 1163-as tours-i zsinatokon kidolgozott egy tervezetet, hogy hogyan kell az eretnekek ellen rendszeresen és erélyesen eljárni. (A középkorig az általános elv az volt, hogy az eretnekeket nem kiirtani, hanem meggyőzni kell.) Ettől kezdve a papságnak vádemelés nélkül is, ex officio (hivatalból) fel kellett lépnie az eretnekek ellen. Teológusok és jogászok kidolgozták azt a felfogást, hogy az *eretnekség felségsértéssel egyenlő, ezért államilag büntethető*. Az eretnekek ellen III. Lucius pápa az 1184-es veronai zsinaton kiadta az *Ad abolendam* kezdetű dekrétumot. Ez az eretnekekkel szemben a papok köteletségévé nemcsak a tudomásukra jutó esetekben a vádemelési eljárást (accusatio), hanem a *felkutatási (inquisitio) eljárást írta elő*. A zsinaton jelenlevő I. Frigyes császár az eretnekek elleni egyházi átkot birodalmi törvénnyé tette, ezzel államilag is üldözendőnek minősültek. A világi hatalom a közös ellenség ellen egyesült az egyházi inkvizícióval. Az eretnekeket az egyháziak kutatták fel, a pereket is az egyház folytatta le ellenük, de a vallatást és az ítéletek végrehajtását – a piszkos munkát – a világi hatalomra bízták.

Először Aragónia királya, II. Péter 1197-es törvénykönyvében mondták ki, hogy az eretnekeket tűzhalállal kell elpusztítani. III. Ince viszont Lucius pápa említett rendelkezését 1199-ben megerősítette és kiegészítette azzal, hogy az eretnekség a római jog szerint felségsértéssel azonos, és mint ilyen, tűzhalállal büntetendő. (Más magyarázat szerint az eretnekegetés onnan eredt, hogy az eretnekséget a pestishez hasonlították. Az eretnekség a lélek, az igaz hit pestise, s olyan gyorsan terjed, mint az igazi pestis. A pestis megállításának egyetlen módszere az volt, hogy a további fertőzést megakadályozandó, a hullákat és tárgyaikat elégették. Ezért az eretnekség ellen is ez az egyetlen gyógymód!) A IV. lateráni egyetemes zsinat 3. kánonja Ince rendelkezését kanonizálta, II. Frigyes császár pedig 1224-ben birodalmi törvénnyé tette.

A pápai inkvizíció végleges formában az 1200-as években alakult ki. IX. Gergely alatt a jogi eljárás tovább fejlődött, és azt egyelőre az 1231-es *Excommunicamus* kezdetű pápai konstitúció zárta le. A püspöki inkvizítorok mellett most már *pápai inkvizítorok* is működtek, az inkvizícióval az új kolduló rendeket bízta meg a pápa. Főleg a dominikánusok a jogi eljárásnak olyan szövevényét dolgozták ki, amelyből alig volt menekülés. A pápai inkvizíció kibontakozását elsősorban IV. Ince 1252-es *Ad extirpande* kezdetű konstitúciója siettetete, amikor is a pápa a vallatásoknál előírta a *kínzókamra* használatát. Az első inkvizíciós pápai törvényszék felállítására IV. Miklós alatt került sor a XIII. század végén. *Az inkvizíció irgalmatlan volt*. Az eretnekeket polgári és politikai jogaiktól másodíziglen megfosztották, megtagadták temetésüket, megvonták a fellebbezés és a védelem jogát, elkobozták vagyonukat és a feljelentőket megjutalmazták. Az egyházi hivatalok ebben együttműködtek a világi hatósággal. A tömegméretű üldözésekbe csapó inkvizíciós terror korszakában a városok terein fellángoló máglyák lángjai próbálták elrettenteni az embereket a rend elleni bármiféle támadástól. A III. Ince által reprezentált triumpháló egyház megelégedett a társadalom problémáiból eredő, de saját belső meg hasonlóságként jelentkező következmé-

nyek elleni fellépéssel. Ezzel a kérdést azonban megoldani nem lehetett, csak a gyö-
keres megoldást elodázní.

Az eretnekmozgalmak tömegmértű jelentkezése az egyházi világszemlélet válsá-
gát is tükrözte. Az egyház megrendült tekintélyének a *kolduló rendek* siettek a segít-
ségére. A ferencesek (minoriták – kis testvérek) és a *dominikánusok* a korábbi (monasz-
tikus) szerzetesrendektől abban is különböztek, hogy nem a kolostor falai mögé vo-
nulva és annak birtokaiból éltek, nem a csendes kolostori munkavégzésre és együttes
imára rendezkedtek be, hanem feladatuk a kolostoron kívüli *nyilvános tanítás és pré-
dikálás* volt, az ott gyűjtött alamizsnákból éltek. (Innen a kolduló rend elnevezés.)
A szegénység vállalása és hirdetése külsőségekben is kifejezésre jutott náluk. A kol-
duló rendek az eretnekmozgalmak hatására, de részben azok elfojtására jöttek létre,
tőlük sok mindent átvettek. A főpapság éppen ezért eleinte bizalmatlanul szemlélte
őket. (Ennek tudható be, hogy a IV. lateráni zsinaton megtiltották az újabb rendek
alakítását.) A pápák azonban hamar felismerték a kolduló rendekben rejlő nagy prop-
agandalehetőségeket. Az „eretnek külsőben”, éppen a szükséges helyen megjelenő
fráterek könnyebben terjeszthették és védhették a polgárság és a szegény tömegek
között a hivatalos egyház tanítását, mint a hatalomhoz illeszkedő gazdag monasztikus
rendek és a világi klérus.

A középkori egyház gazdag és befolyásos intézmény volt, amelyben a püspöki és
apáti méltóságokat a feudális nemesség sajátította ki. *A spirituális szellemi áramlatok
szociális oldala viszont a szegénység idealizálása volt*, és leghatásosabb hirdetője
Clairvaux-i Bernát nyomdokain Assisi Szent Ferenc. A feudális társadalommal szem-
ben álló polgári törekvések életideálja ha nem is a szegénység, de kétségkívül az egy-
szerűségre, racionalizmusra való törekvés volt. Ez kezdetben a szegénységi mozgal-
makban jelentkezik, amelynek egyházon kívüli oldala az eretnekmozgalmak, az egy-
házon belül maradó vonulata a kolduló rendek jelentkezése volt.

Assisi Ferenc (1182–1226) egy művelt, erős szociális érzékkel bíró világi férfi volt,
aki ebben a spirituális légkörben a saját és társai hivatását az apostolkodásban és a
szegénység hirdetésében ismerte fel. Ferenc 11 társával állt a hatalmas Ince pápa elé,
hogy az apostoli lelkipásztorkodásra engedélyt kérjen. III. Ince csak szóban járult
hozzá szabályzatukhoz. (Valószínűleg maga Ferenc nem is akart szabályozott rendet
alakítani.) A XII. század közepén kibontakozó *minorita vagy franciskánus rend* lelki-
pásztorkodással, teológiai tanulmányokkal és az egyszerű nép számára közérthető
nyelven folyó prédikálással foglalkozott. Az Ordo Fratres Minorum erős centraliz-
musra épülő szabályzatát 1223-ban III. Honorius pápa hagyta jóvá.

A kathar eretnkség elleni harc szükséglete termelte ki a *dominikánusok*, vagy pré-
dikáló barátok rendjét. (Az elnevezést később azzal magyarázták, hogy a szerzetesek
Domini canesnak – Isten kutyáinak – tartották magukat.) Az Ordo Fratrum Praedi-
catorum alapítója, Szent Domonkos (kb. 1170–1221) előbb maga is kanonok volt,
de lemondva állásáról, szegénységet fogadott és az eretnekek elleni harcnak szentelte
életét. A rend megerősítését III. Ince még megtagadta, de a következő pápa 1216-ban
megerősítette. A dominikánusok teológiai munkássága nem utolsósorban az eretnek-
ségekkel való vita pragmatikus céljait szolgálta. A rend az inkvizíció számára nemcsak

III. HONORIUS 1223-BAN MEGERŐSÍTI SZENT FERENC REGULÁJÁT
(GIOTTO FRESKÓJA AZ ASSISIBELI SZENT FERENC FŐTEMLOMBAN)

teológiai tételeket, hanem furfangos jogi fogásokat is gyártott. *A pápai inkvizíció szinte kizárólag a dominikánus rend kezébe került.* Kétségtelen azonban, hogy a kolduló rendek felvirágzásukat nem elsősorban az inkvizíciónak vagy az eretnekek elleni küzdelemnek köszönhatték. A kolduló barátok voltak Európa első népművelői: tanítottak, neveltek, gyógyítottak. A nép közötti kulturális és szociális tevékenységük mellett – amely főleg a ferencesekre volt jellemző – megtaláljuk őket az európai egyetemek élén, a tanári katedrákon is (főleg a domonkosokat).

A két nagy kolduló rend hatására újabb reneszánszát élte a szerzetesség. Egy kereszties lovag alapította a *karmelita* kolduló rendet, amelyet 1226-ban hagyott jóvá a pápa. A *szerviták* rendje 1233-ban világi társulatként alakult Firenzében. IV. Sándor pápa 1255-ben megerősítette őket, de csak a XV. századtól váltak kolduló renddé.

A szerzetesrendek XIII. századi virágzásával és a városi fejlődéssel kapcsolatos a *középkori egyetemek* létrejötte is. A leghíresebb a *párizsi egyetem* volt, amelynek szabályzatát és autonómiáját III. Ince 1213-ban ismerte el. A másik legjelentősebb egyetem a *bolognai*, amelyen elsősorban jogi képzés folyt. Leghíresebb tanára egy karnalduli szerzetes, Gratianus volt, akit az egyházi jogtudomány alapítójának tekintenek. *Gratianus* (megh. 1179) nagy hatású kánonjogi gyűjteménye, a *Concordantia discordantium canonum* valószínű 1140 körül jelent meg, amit azonban a pápai trónra kerülő jelentős egyházjogászok, III. Sándor, III. Ince, majd IX. Gergely fejlesztettek tovább.

A *romanisztika* korára esik a *lovagkultúra kivirágzása* is. A legszebb lovagi költészet a Loire és a Garonne völgyében keletkezett. A provanszál trubadúrköltészet legjelentősebb alakja IX. Vilmos, Aquitania hercege volt. Németországban az ún. Minnesangköltészet (annyi mint „áhítatos szerelem dalai”) legjelentősebb képviselői Walter von der Vogelweide, Wolfram von Eisenbach (Parzival) és Gottfried von Strassburg (Trisztán és Izolda) voltak.

De amíg a lovagkor eszményképe a keresztet magára öltő vitéz volt, a XIII. században már általános közöny fogadta a pápák kereszties háborúra hívó kiáltványait. A IV. lateráni zsinat nagy tervezgetései sem hozták meg a remélt eredményt ezen a téren. *II. András* magyar, *IX. Lajos* francia királyok, majd *II. Frigyes* vezettek még kereszties hadjáratokat, de komolyabb eredmény nélkül. *II. András* szentföldi hadjáratában 15 000 fős sereggel vett részt. Távolléte alatt az országot a pápa védelme alá helyezte, a kormányzást az esztergomi érsekre bízta. (A sereget a velenceiek szálították át a tengeren, András ennek díjaként lemondott javukra Záráról.) A magyar kereszties hadjárat 1218 elején eredmény nélkül ért véget.

A PÁPA-CSÁSZÁR-KÜZDELEM UTOLSÓ FELVONÁSA [A XIII. SZÁZAD ELSŐ FELE]

III. Ince utódainak legnehezebb feladata az volt, hogy a pápaság univerzális politikai hatalmát érvényre juttassák az utolszor fellobbanó császári hatalommal, *II. Frigyes-sel* (1212–1250) szemben. *II. Frigyes* III. Ince gyámkodása alatt nőtt fel (ő volt Barbarossa Frigyes unokája, a szicíliai királyság és a Német-római Császárság örö-

köse). Frigyeset 1212-ben választották német királlyá. A következő évben meghalt III. Ince, és II. Frigyes újra kezdte a harcot Itáliáért. Esélyeit növelte, hogy övé volt Szicília, amely ekkor jól szervezett, gazdag királyság. A pápaságot északról és délről bekerítette. Németországban Frigyesnek azonban nem volt tényleges hatalma. Frigyes laikus jogászállama *Sziciliában* valósult meg, ahol a XIII. századra fejlett pénzgazdálkodás és áruforgalom alakult ki. A dél-italiai hivatalnokállam centruma Szicília volt, amelyre támaszkodva II. Frigyes, a középkori imperátorok közül utoljára, ismét viláгурalmi álmokat szőtt. Frigyes alig mozdult ki kedvelt Sziciliájából, neki Németország távoli és hideg provincia volt. Az utolsó Hohenstauf-császár palermói udvarát keleti mintára, keleti kényelemmel rendezte be.

II. Frigyes nagyra törő terveivel szemben a pápaság kezdetben engedékenynek bizonyult. *III. Honorius* (1216–1227) öreg és beteg emberként került a pápai székbe, meg sem próbált erélyt mutatni az ifjú császárral szemben. Így Frigyes akadálytalanul egyesíthette anyai örökségét, a szicíliai királyságot, az atyjától örökölt német királysággal. Honorius pápát sokkal inkább az egyház belső viszonyai és a már-már főbiájává váló keresztes háború szervezése kötötték le. *III. Honorius* törvényileg is megerősítette az új kolduló rendeket, a keresztes háború érdekében pedig Frigyesel mindenáron megegyezést keresett. A pápa Frigyes császárrá koronázását is ahhoz a feltételhez kötötte, hogy valóra váltja a Szentföld felszabadítását. Az 1220-ban elnyert császári méltóság birtokában Frigyes közéről sem keresztes háborúval, hanem saját itáliai pozícióinak a megerősítésével foglalkozott.

III. Ince politikájához unokaöccse, *IX. Gergely* pápa (1227–1241) tért vissza, aki éppen olyan kérlelhetetlen ellenfele lett II. Frigyesnek, mint annak idején *III. Sándor* volt Barbarossának. *III. Ince* unokaöccsét 1206-ban tette Ostia és Velletri bíboros püspökévé. Pápává választásakor már 80 éves volt. Az átmeneti megoldásnak szánt aggastyán pápa azonban még 14 évig állt az egyház élén! 94 éves korában halt meg, azóta is ő a korelnök a pápakatalógusban. Az idős főpapok számának megszaporodása nemcsak az átlagéletkor fokozatos növekedésével függött össze, hanem a Kúrián belüli politikai ellentétekkel is: az agg pápa várhatóan nem számíthatott hosszú pontifikátusra, így elfogadható kompromisszum volt. *IX. Gergely* azonban megréftalta a bíborosokat. Az új pápa *VII. Gergely* elképzeléseit a kolduló rendekre támaszkodva akarta megvalósítani. Szoros barátság fűzte Assisi Szent Ferenchez és a minoriták rendjéhez. 1227-ben pedig a dominikánusoknak – a világi klérus tiltakozásával mit sem törődve – megadta azt a privilégiumot, hogy bárhol prédikálhattak. Hatalmi igényeit jogilag is alátámasztotta. Az ő nevéhez fűződő kánongyűjtemény (*a Liber Extra*) az 1918-as Corpus Iuris Canoniciig az egyházi törvénykönyvek magvát alkotta.

A nagy elődök koncepciójához visszatérő pápa és császár szembekerülése törvényszerűen bekövetkezett. Amikor a pápa megítélése szerint II. Frigyes szabotálta a keresztes hadjárat megindítását, 1227-ben minden további nélkül *kiközösítette*. A begíért hadjáratot 1228–1229 folyamán Frigyes végül is valóra váltotta. Meglehetősen furcsa hadjárat volt ez: Frigyes inkább diplomáciai ügyességével érte el, hogy 1229-ben a keresztesek bevonulhattak Jeruzsálembe. Fura fintoraként a történelemnek, a Szentföldet felszabadító keresztény császár egyházi átok alatt állt, ezért *a jeruzsálemi*

III. HONORIUS SZENT FERENC PRÉDIKÁCIÓJÁT HALLGATJA
(GIOTTO FRESKÓJA AZ ASSISIBELI SZENT FERENC-FŐTEMLOMBAN)

patriarcha magát a Szentföldet is interdiktum alá helyezte. (A kánonok szerint ugyanis az a hely, ahol az egyházból kiközösített fejedelem tartózkodik, interdiktum alá esik.)

A hadjárat idején kiderült, hogy a pápa miért szorgalmazta annyira Frigyes eltávolítását Itáliából: ahogy Frigyes kihúzta a lábát Sziciliából, a pápa sereget toborzott és betört a nápolyi területre. IX. Gergely a császárral szemben újból szövetségre lépett a Lombard Ligával. Frigyes azonban meglepetésszerűen Itáliában temett, jól szervezett seregével kiverte a betolakodókat, majd pedig a pápa lombardiai szövetségeseit győzte le. 1230-ban Anagniban jött létre a béke a pápa és a császár között. A pápa kénytelen volt elismerni Frigyes itáliai hatalmát, a császár pedig garantálta a pápai állam szuverenitását. A szerződést egyik fél sem tartotta be. Frigyes arra törekedett, hogy helyreállítsa elődei főhatalmát Róma felett. Ezzel szemben Gergely pápa újra és újra sikerrel szította a német fejedelmek és feudális urak lázadását a Palermóban vagy Nápolyban élő Frigyes ellen.

A Pápai Államba történő ismételt betörések miatt IX. Gergely 1239-ben másodszor is kiközösítette a császárt. Ezzel kezdetét vette a pápák és a Staufenek utolsó ütközete. Az anatómára válaszul Frigyes megszállta a Pápai Államot. IX. Gergely egyetemes zsinat ítélőszéke elé akarta állítani az ellene támadó császárt. Az 1241 húsvétjára hirdetett lateráni egyetemes zsinatra igyekvő főpapokat azonban a császár erőszakkal feltartóztatta és bebörtönöztette. A pápa tehetetlen volt, a zsinatról le kellett mondania.

Amíg a keresztény világ két vezetője az egymás elleni harcokra fordította energiáját, addig a keresztény Kelet-Európa *a tatár hordák* martalékává vált. IV. Béla magyar király sem a császártól, sem a pápától nem kapott mást, mint biztató szavakat, holott mindkettő igényt tartott arra, hogy beavatkozzon Magyarország ügyeibe. IX. Gergely minden alkalmat megragadott, hogy a király hatalmával szemben előmozdítsa az egyháziak függetlenségét hazánkban. Az 1222-es Aranybulla megújítására 1231-ben kiadott királyi dekrétum az egyháziak győzelmét jelentette a világiak felett. A dekrétum az egyházi nagybirtok védelmében tett intézkedések mellett az állam addigi jogkörének tekintett igazságszolgáltatás jelentős részét is az egyházra ruházta, a *káptalani hiteles helyek* létrehozásával. Az állam (a király) és az egyház közötti ellentétek forrása gazdasági jellegű is volt: a király által védelmezett izmaelita és zsidó kereskedők – elsősorban a *királyi sómonopólium* megszerzése révén – fontos szerepet játszottak a királyi hatalom gazdasági-pénzügyi erőforrásainak biztosításában. Ugyanakkor az egyház Európa-szerte fellendülő pénzügyi és kereskedelmi tevékenysége következtében nálunk is e veszélyes konkurrencia kiiktatására törekedett.

A vitának az egyház javára történő eldöntésében a pápa játszott a fő szerepet. IX. Gergely Magyarországra küldte pápai legátusként Jakab praenestei püspököt, formálisan azzal a feladattal, hogy az izmaelitákat és a zsidókat keresztény hitre térítse. Miután a király, II. András nem volt hajlandó további engedményekre, IX. Gergely pápa 1232-ben egyházi tilalom alá helyezte az országot, amit 1232. február 25-én Róbert esztergomi érsek léptetett érvénybe. A királyi hatalomra igen veszélyes lépés Andrást meghátrálásra kényszerítette. Az így kicsikart 1233. augusztus 20-i ún. *beregi egyezményben* – amelyet a király a pápai legátussal kötött – az egyház fel-

szabadult az állam ellenőrzése alól, sőt bizonyos fokig az államot rendelték alá az egyháznak. Így az igazságszolgáltatás privilégiumának megerősítése mellett a klérust mentesítették az adók és a kamara haszna fizetése alól; az izmaelitákat és a zsidókat eltiltották közhivatalok viselésétől, gazdasági tevékenység folytatásától, továbbá megkülönböztető jel viselésére kötelezték őket. A lehetetlenné tett konkurrencia helyébe az egyháziak léptek: a sókereskedelem teljes egészében az egyház monopóliuma lett. A beregi egyezmény azt mutatja, hogy Magyarországon a pápa befolyása és az egyház hatalma II. András idején érte el tetőpontját, s az ország bizonyos fokig függő viszonyba került a pápától.

IV. Béla király a tatárok pusztításairól, a *muhi csatavesztésről* Zágrábból tájékoztatta IX. Gergely pápát. Az agg pápa megsiratta Magyarországot, a tatárok elleni küzdelmet a szentföldi keresztes háborúkkal egyenlőnek minősítette, és a domonkosok révén keresztes háborúra szólította fel a német tartományokat. Konkrét segítséget azonban nem adott IV. Bélának, mert a pápaság a II. Frigyes elleni harccal volt lekötvén. A pápa a tatárjárás után a IV. Béla és II. Frigyes közötti hűbériség körüli vitában Béla javára döntött. (A muhi csata után ugyanis Béla fogadalmat tett Frigyesnek, hogy ha az sereggel támogatja, hűbéresévé lesz. Most e segítség elmaradása miatt Béla joggal kérte a pápától a hűbéreskü feloldását.)

IX. Gergely utódának megválasztásakor került sor először a pápaság történetében az ún. *konklávé* alkalmazására (conclave annyi mint bezárt hely). A bíborosi kollégium 1241-ben mindössze 12 főre apadt le, közülük is kettő a császár foglya volt. A jelenlevő tíz főpap is két pártra szakadt, egy császárbarát és egy császárellenes kúriai pártra. Így azután egyik párt sem tudta megszerezni a saját jelöltjének a szükséges kétharmados többséget. A választás elhúzódása miatt a bíborosokat a Lateráni palota egyik sarkába zárták be, hogy ezáltal is sürgessék a döntést. Csak a brutális fenyegetések hatására állapodtak meg az agg sabinai bíborospüspök megválasztásában, aki IV. *Cælestin* néven mindössze két hétig ült Szent Péter trónján.

A bíborosok a rómaiak erőszaka elől az új választásra Anagniban gyűltek össze. Csak két teljes év után került sor 1243 júliusában a ghibellin érzelmű genovai Sinibald Fieschi bíboros megválasztására. IV. *Ince* (1243–1254) azonban csalódást okozott a császárpártnak, mert pápaként III. Ince és IX. Gergely politikáját folytatta. A császár elől 1244-ben váratlanul ő is Franciaországba menekült. *Lyonba hívta össze 1245-ben az új egyetemes zsinatot.* A pápa a lyoni Saint-Just-kolostorban lakott, a zsinat üléseit pedig a lyoni katedrálisban tartotta. Fő témája a császár elleni per volt, amely 1245. július 17-én II. Frigyes kiátkozásával és trónfosztásával végződött. A meglehetősen gyéren látogatott zsinat további 22 határozatot fogadott el, így például a keleti egyházzal való újraegyesülési tárgyalásokról, a tatárok ellen indítandó keresztes hadjáratról. (Érdekességgént megemlíthető, hogy a zsinat határozata értelmében a pápa az új bíborosoknak piros kalapot ajándékozhatott.)

A lyoni zsinat bezárása után a pápa mozgósította valamennyi szövetségését a császár ellen. 1246-ban Frigyesel szemben Németországban egymás után két ellenkirályt is állított. Itálián is végighullámozott a guelfek és a ghibellinek újabb összecsapása. Frigyes mégis megtartotta trónját, de a döntő ütközet előtt 1250-ben várat-

lanul meghalt. (Az egyházi átok alatt álló császárt Apuliában, halálos ágyán a palermói érsek oldozta fel.)

II. Frigyes halála után ismét javultak a pápa pozíciói. Az 1251-ben Itáliába visszatérő pápa fő célja a német befolyás teljes kiszorítása volt Dél-Itáliából. Frigyes császár halála után Németország és Itália a feudális anarchia mélypontjára került. A császárság a birodalmon belül is fokozatosan elvesztette tényleges politikai hatalmát, és Itáliában a német uralom összeomlott. Itália és a pápa függetlenítette magát a német befolyástól; a hatalom részben a pápa, részben a kialakulóban levő városállamok, s végül a szicíliai és nápolyi királyok kezébe ment át.

Az utolsó Hohenstauf-császár, IV. Konrád, itáliai hadjárata alatt, 1254-ben meghalt. Kiskorú fiát a németek nem ismerték el királynak. 1254–1273 között, a „nagy interregnum” idején a birodalomnak nem volt elismert feje, királyok és ellenkirályok harcoltak egymással. A birodalom szinte önálló tartományokra esett szét, a császári hatalom megsemmisült. A Német-római Birodalom széthullásában a pápai politika fontos szerepet játszott. A pápák az egyház tekintélyét arra használták fel, hogy a császári hatalom gyengítése érdekében a partikuláris törekvéseket erősítsék. Mindez az az alapvető politikai koncepcióval függött össze, hogy megakadályozzák Itália császár általi egyesítését, mert a politikailag egységes Itália a pápaság hatalmi bázisát, az Egyházi Állam önállóságát szüntette volna meg. A Staufenek bukásával Dél- és Közép-Itáliában megszűnt a német befolyás, de a pápaság újabb győzelme pirruszi győzelem volt. A pápával szemben az egyetlen császár helyét most egy sor feudális állam – s köztük a legerősebb Franciaország – foglalta el. Ezekben a feudális államokban a XIV. század folyamán kialakult a rendiség és megerősödött a rendi monarchia.

A pápák figyelme a XIII. század végén is túlterjedt Itálián. Róma melegen pártfogolta a Poroszországban letelepedő *Német Lovagrend* keleti hódításait. Ugyanakkor a templomos és a johannita lovagrendek civakodása, de még inkább a balkáni népek szabadságküzdelmeként a Velencével szemben Genovával szövetséges *bizánci császár 1261-ben restaurálta hatalmát* a Latin Császárság helyén. A pápák a kolduló rendek oldalán avatkoztak be az egyházon belül a szegénység értelmezéséről – elsősorban a párizsi egyetemen – folyó vitába. A nézeteltérések mögött a gazdag világi főpapság és a kolduló rendek ellentéte állt.

Dél-Itáliában a Staufenek öröksége körüli harcokból a francia királyi család egyik tagja, Provence grófja, *Anjou Károly* került ki győztesen. *Anjou 1266-ban Szicília és Nápoly királya lett.* A trónt IV. Kelemen pápa (1265–1268) támogatásával sikerült megszereznie, aki maga is Provence-ból származott. A francia pápa azon a jogcímen, hogy ő Szicília fő hűbérese, ajándékozta az Anjouknak Szicíliát és Dél-Itáliát. Károlynak – VIII. Lajos francia király fia, IX. (Szent) Lajos testvére volt, 1246-tól Anjou és Maine grófja –, miután feleségül vette Beatrix provence-i grófnőt, a gazdag Provence grófság is birtokába került. Anjou Károly – a Szentszék választása révén – 1265-ben, mint „az egyház bajnoka”, Szicília királya lett. A pápa a Lateráni bazilikában szentelte királlyá. A trónt 1266-ban foglalta el, létrehozva ezzel az Anjouk Szicíliai Kettős Királyságát, amely Szicilián kívül egész Dél-Itáliát is magában foglalta. Ezzel kezdetét vette a pápaság történetének francia korszaka.

A történelem menetén az sem tudott változtatni, hogy IV. Konrád ifjúvá serdült fia, *Konradino*, 1267-ben Itáliába vonult, hogy őseinek birtokát visszafoglalja. Anjou Károly, aki közben francia mintára fejedelmi önkényuralmat szervezett Szicíliában, 1268-ban leverte Konradino seregét. Az utolsó Hohenstaufot Nápolyban lefejezték. A Staufenek bukása nem javította meg a pápák helyzetét, inkább rontotta: az Anjouk behívása s beavatkozásuk az itáliai politikai életbe a Staufenekénél veszélyesebb ellenséget jelentett a pápáknak. *Az Anjouk nyíltan francia irányba akarták terelni az egyház felső kormányzását*, így például pártot szerveztek maguknak a bíborosi kollégiumban.

A pápák a Hohenstaufokkal folytatott évszázados küzdelmüket ugyan győztesen fejezték be, a győzelem azonban látszólagos volt. A pápaság tekintélyét az eretnekmozgalmak aláásták, a XIII. században a tudomány is szembefordult vele. A pápaság, miután a császárságra nem támaszkodhatott, az európai új vezető hatalom, a központi rendi monarchiává fejlődött Franciaország hatalmába került.

A PÁPÁK ÚTJA AVIGNONBA [A XIII. SZÁZAD MÁSODIK FELE]

Az Anjouk dél-itáliai uralmának megszilárdulásával elmúlt a veszély, hogy a német császárok újra egyesíteni próbálják Itáliát. A pápa hűbéreseként trónra jutott Anjou Károly célja viszont az volt, hogy Dél-Franciaország, Szicília és Nápoly birtokában, a Balkán és a bizánci császárság meghódításával egy mediterrán birodalmat hozzon létre, amely ismét csak Itália politikai egységét eredményezhette volna, így eleve szembekerült a pápák érdekeivel. *A XIII. század második felét ezért az Anjouk és a pápák küzdelmei töltik ki.*

IV. Kelemen pápa halála után több mint két évig nem volt pápa, mert a kúriai császárbarát párt és az Anjou-párt nem tudott megegyezni. Viterbóban 1268. november 29-én ült össze 10 olasz és 7 francia bíboros, hogy új pápát válasszon. Másfél év után sem tudtak megegyezni az új pápa személyében, egy jelölt sem kapta meg a szükséges kétharmados többséget. Ekkor avatkozott közbe *III. Fülöp* spanyol király (aki a császár ellen a pápaság védőjeként lépett fel): parancsára a viterbói városkapitány bezárta a bíborosokat abba a helyiségbe, ahol a választás folyt, és csupán a legszükségesebb étellel látta el őket. A királyi beavatkozás hatott, és 1271. szeptember 1-én – 2 év, 2 hónap és 9 nap után – megválasztották az új pápát. A megválasztott bíboros diakónus azonban nem volt jelen, éppen egy szentföldi zarándoklatról volt hazatérőben. Ő lett *X. Gergely* pápa (1271–1276), akinek programja az egyházi fegyelem helyreállítása, a görögökkel való unió megvalósítása és a Szentföld felszabadítása volt.

A pápai program szentesítésére az 1274 májusában összeülő *II. lyoni egyetemes zsinaton* került sor. A tanácskozáson kb. 500 püspök és 1000 preláthus jelent meg, de részt vettek rajta a görög császár képviselői is. A zsinaton *viharos gyorsasággal létrejött az unió a keleti és a nyugati egyház között*: a görögök elfogadták a filioquét és a pápai primátust. (Az unió azonban csak papíron maradt, mert mögötte nem egyházi, hanem pusztán politikai érdekek álltak. A bizánci császár az unió révén remélte, hogy

a pápaság és a latin kereszténység fegyveres segítséget nyújt törökellenes harcához. Maga a görögkeleti egyház papsága és hívei mereven elutasították az uniónak még a gondolatát is, mért ez nem egyenrangú felek kompromisszuma volt, hanem a Rómának történő teljes alávetés.) Az új kereszties hadjárat céljaira az egyetemes zsinat hat évre lefoglalta az egyházi tizedet.

X. Gergely 1274. július 7-én kiadott *Ubi periculum* kezdetű dekrétuma rendelte el a pápaválasztásnál a konklávét. A II. lyoni egyetemes zsinat ezt megerősítette. Az intézkedés célja a túl hosszúvá nyúló pápaválasztások megakadályozása, valamint a nyilvánosság kizárása volt. Előírta továbbá, hogy a bíborosoknak a háromnapos gyász leteltével ugyanott és azonnal össze kell gyűlniük konklávéba, ahol az előző pápa elhunyt. Ismét megerősítette, hogy az érvényes választáshoz kétharmados többség kell. (A választásoknál azonban még hosszú ideig nem tartották be a külvilágtól való tényleges elzárást.)

A lyoni zsinaton jelen voltak az új német király, *Habsburg Rudolf* (1273–1291) követei is. A németországi anarchiát ugyanis – amelyet eddig a pápa szított – maga a Szentszék elégelte meg. A pápa a fejedelmeket új király választására kényszerítette, így került a szerény birtokú svájci gróf a német királyi székbe. A pápa lépése mögött már a fenyegető Anjou és még inkább a francia nagyhatalom ellensúlyozásának célja állt. Anjou Károly ugyanis hatalmát szinte az egész itáliai félszigetre kiterjesztette, megszerezte a Toscana feletti hatalmat is. Mihelyt a francia pápák után egy olasz következett (X. Gergely ugyanis az olasz Visconti családból származott), a Kúria a német császárság restaurálására törekedett, hogy az Anjou befolyástól szabaduljon.

A pápa megerősítette Rudolf királyságát, de a Habsburg sohasem fogadta el azt a szerepet, amit a pápa szánt neki: a franciákkal szemben nem lett a pápa védője. Habsburg Rudolfot nem érdekelte Róma, nem vonzotta a császárság. (1274-ben a Róma feletti császári jogokról is lemondott.) Hagyta, hogy a pápa újra birtokba vegye Romagnát, Lombardiában és Toscanában pedig pápabarát fejedelmek kerekedjenek felül. A Habsburgok hatalmukat már nem Itáliára, hanem családi birtokaikra alapozták. Felismerték, hogy a fejedelmek feletti császári és királyi cím üres formasággá vált, a királyi hatalom csak addig terjed, ameddig a király saját birtokainak határai. Ezért Rudolf nem a fejedelmek fölött, hanem helyett akart uralkodni: azaz tőlük minél több birtokot elhódítani, megszerezni. Sem a Habsburgoknak, sem az őket követő cseh, majd luxemburgi királyi háznak a tervei között nem szerepelt a pápaság melletti egyetemes világi hatalom küldetésének a tudata. A pápaság a Hohenstaufokkal folyó százéves küzdelem után egy újabb századra kiszolgáltatta magát az Anjouk családi és a franciák hatalmi törekvéseinek.

X. Gergely után jelentéktelen pápák következtek. Az 1276-ban az alig fél évig uralkodó *V. Ince* volt az első dominikánus a pápai trónon. A tusculumi bíborospüspök Pedro Juliani magát pápaként *XXI. János*nak nevezte (1276–1277), holott a pápakatalógusokban *XX.* sem szerepelt ezen a néven. Ellenzékének a vezére a bíborosi kollégiumban *Orsini* kardinális volt. *XXI. János* szerencsétlen véget ért: 1277. május 20-án a pápai palota beomló mennyezete maga alá temette. Az őt követő Orsini-pápa, *III. Miklós* (1277–1280) alatt az általa vezetett római nemesi párt ragadta ke-

zébe a hatalmat. A pápa elrendelte, hogy a jövőben Róma szenátorai csak római polgárokból (ti. római polgárjoggal bíró nemesekből) kerülhetnek ki. A cím királyoknak, idegen fejedelmeknek nem adományozható. A Habsburg Rudolf-fal kötött egyezménye révén Romagna újabb városainak megszerzésével növelte a pápai államot. Beavatkozott a ferencesek között a szegénység értelmezéséről támadt vitába is. 1279-es *Exiit qui seminat* kezdetű konstitúciójában elítélte a túlzó minoritákat, az abszolút szegénységet hirdetőket.

IV. Márton (1281–1285) megválasztásakor a bíborosok száma mindössze hét volt! Alatta ért véget a sokat ünnepeelt unió a görög egyházzal. (Márton is tévesen nevezte magát IV-nek, mert ezen a néven – Martinus – csak egy pápa uralkodott előtte. A katalógusban szereplő két Marinus pápát is Martinusnak olvasták, innen a tévedés.) IV. Márton Anjou Károly hűséges kiszolgálója volt, nem ismerte fel a francia hegemóniában rejlő veszélyeket. Amikor a nagyra törő Károly terveit a *szicíliai vecsernye* romba döntötte, segített megmenteni a francia uralmat Nápolyban. (1282. március 3-án az Anjouk hivatalnokuralma, túrheterlen adórendszere ellen fellázadt a szicíliai lakosság, és a francia tisztviselőket lemészárolták. Ezt a tömegmészárlást nevezik szicíliai vecsernyének.)

A pápaság tehát elmulasztotta a kínálkozó alkalmat, hogy megszerezze magának Szicíliát. A következő pápák alatt a dél-itáliai harcokat tovább bonyolították a *római nemesség és gazdag polgárság kiűzőlő pártharcai, amelyek élén most az Orsini- és a Colonna-családok álltak* egymással szemben. Az 1288-ban trónra lépő IV. Miklós (1288–1292) személyében először került franciskánus szerzetes (a rend generálisa) Szent Péter örökébe. IV. Miklós a Colonnák pápája volt, és a pápai székben is minorita barát maradt. Pápaként hatékonyan támogatta a rend missziós tevékenységét, elsősorban a Balkánon, de eljutottak Ázsiába, egészen Kínáig is. A bíborosi kollégium hatalmát tovább növelte azzal, hogy a római templomok jövedelmének felét nekik foglalta le. Pontifikátusa alatt azonban Palesztinában és Szíriában az utolsó keresztény kézben levő erődök is elesetek: 1289-ben Tripolisz, 1291-ben pedig Akkon. A johannita lovagok 1310-ben Rhodosra vonulnak vissza a törökök elől.

A Keletről érkező rémisztő hírek élénk diplomáciai tevékenységre ösztönözték a pápát. Ekkor azonban már a pápa szándékának hitele a múlté volt. A kereszties hadjáratok címén befolyó pápai jövedelmek (az e célra szedett tizedek) elfolytak a Szicília körüli harcok, valamint a pápák bizánci és nem utolsósorban Magyarország megszerzésére irányuló politikájuk során. Magyarországon a pápák a kihaló Árpád-házi királyok után az Anjou-ház trónigényét támogatták. Anjou II. Károly nápolyi király fiának, Martell Károlynak már III. András, az utolsó Árpád-házi királlyal szemben bejelentett trónigénye mellé álltak.

Az itáliai zűrzavarban *Aragónia* királya ragadta magához a kezdeményezést, és a staufi rokonságra hivatkozva 1296-ban meghódította Szicíliát. Ezzel az Anjouk hatalma az itáliai félszigetre szorult vissza, és a királyságuk központja Nápoly lett. Ebben a helyzetben Itália, Róma, de maga az egyházi vezetés is két pártra szakadt. Az *Orsinik* pártja a pápabarát, *guelf* politikához híven Szicíliának és Nápolynak az egyesítéséért lépett fel az Anjouk uralma alatt, de a pápa főhübéri jogainak elismerése

mellett. A *Colonnák* a császárpárti, *ghibellin politikát* követve, az Anjoukkal szemben az Aragon-ház uralmát támogatták.

IV. Miklós halála után majdnem kétéves *sede vacante* volt. A Perugiában összeülő bíborosok egyik pártja sem tudta megszerezni a kétharmados többséget. A politikai ellentétéktől terhes egyházra egyre nagyobb súllyal nehezedtek a társadalom úgyszólván minden rétegét átható *misztikus és apokaliptikus várakozások*. Az eretnekmozgalmakban, majd a kolduló rendekben kifejezésre jutó miszticizmus és szegénységi mozgalom elérte a pápai trónt is. A társadalom a diplomata- és jogász-pápák után egy papa angelicustól (angyali pápától) várta az egyház és a világ válságának feloldását.

A bíborosok Anjou-barát Orsini-pártjának vezetője, maga a bíboros dékán csempészte be 1294 nyarán a konklávéba a gondolatot, hogy egy *szent remete* – *Murrone Péter* – apolitikus egyéniségénél fogva eszményi kompromisszumos megoldás lesz. Ugyanis mindkét párt azt remélte, hogy majd a remete-pápát kézben tudja tartani. Az Abruzzók mészkőrengetegében tökéletes magányban élő remetét még II. Anjou Károly és fia, Martell Károly is felkeresték, hogy megnyerjék a kalandos ötletnek. Végül is a király, a bíboros dékán és a remete megegyezése megoldotta a kérdést: *Murrone Pétert V. Cœlestin* néven a pápai trónra emelték (1294). Társadalmi és politikai ismeretek hiányában a pápai trónra azonban tökéletesen alkalmatlannak bizonyult, hisz csak a minimális teológiai műveltséggel rendelkezett. Megválasztása után hamarosan kiderült, hogy a nápolyi területen (Aquilában, majd Nápolyban) székelő pápa az *Anjouk tehetetlen eszköze lett*. Az egyházkormányzatban keletkezett zűrzavarnál is fontosabb következménye volt pápaságának, hogy az Anjou-király tanácsára 12 új bíborost kreált, akik közül hét francia volt, négy alsó-itáliai, kettő pedig Cœlestin pápa remetetársa. Így a bíborosi kollégiumban franciapárti többség keletkezett.

Az agg remete egyre inkább megrettent a ránehezedő terhektől és a tudatlanul vállalt feladat nagyságától. Saját lelki üdvét féltette, s arra az elhatározásra jutott, hogy önként megválíksa díszes méltóságától. Nagyon valószínű, hogy az egyszerű és naiv embert az agyafúrt Benedetto Caetani bíboros vette rá arra, hogy önként mondjon le. Amikor Cœlestin elhatározta a lemondást, Caetani bíborosnak már nem volt nehéz az ehhez szükséges kánonjogi formulát is megtalálni. Így azután a szent pápa 1294. december 10-én hivatalosan is *bejelentette lemondását*, visszabújt csuhájába, és boldogan sietett vissza a hegyek közé.

Az 1294 karácsonyán összeülő bíborosok nagy többséggel a lemondott pápa fő tanácsadóját, Caetani bíborost választották pápává *VIII. Bonifác* néven (1294–1303). Az új pápa hatalmát a nápolyi pártnak, az Orsiniknak köszönhette, és pontifikátusa alatt állandó küzdelmet kellett folytatnia a *Colonnákkal*. *VIII. Bonifác* kimondottan jogász-pápa volt, elődjének tökéletes ellentéte.

A XIII. század végén, a XIV. század elején a pápák függetlenségét nem is elsősorban a nápolyi Anjouk, hanem a kontinens vezető nagyhatalmává növvő Franciaország veszélyeztette. A francia hegemonia elleni harcnak utolsó jelentős pápája – és egyben a gregoriánus pápaság utolsó képviselője – VIII. Bonifác volt. VIII. Bonifác uralomra termett főpap volt, de rideg és embertelen főpásztornak bizonyult. Mérték nélkül

csak két dolgot szeretett: a pénzt és rokonait. Bonifác pontifikátusa már ennyiben előfutára a következő korszak pápáinak, akik alatt megerősödik a *kuriális pénzgazdálkodás* és a *nepotizmus*. VIII. Bonifác trónra lépését követően, 1295-ben unokaöccsét, Francesco Caetanit bíborossá kreálta. (A nepotizmus kifejezés a nepos – unokaöcs – szóból származik. A nepos első jelentése unoka, a második pedig utód. Az unokaöcs jelentés az újkori latinban fordul elő.) *Nepotizmuson* a pápák túlzott rokonszeretetét, a rokonaiknak tett nagy kedvezéseket értették. Kialakulásához nem elsősorban a rokonszeretet, hanem egyszerű politikai és gazdasági okok vezettek. A pápaság ugyanis – mint nem örökletes monarchia – nem rendelkezett a világi uralkodó családok viszonylag széles, vérségi alapokon is álló érdekközösségével. Ugyanakkor a pápának, mint egyeduralkodónak, szintén megbízható munkatársakra volt szüksége az egyházkormányzatban és a pápai állam kormányzatában egyaránt. Miután e kormányzati szervek vezetése egyre inkább a bíborosok kezébe került, a bíborosi kollégiumot minden pápa igyekezett saját bizalmi embereivel megerősíteni. Kézenfekvő volt, hogy a trónra kerülő pápa belső munkatársait vér szerinti rokonai közül választotta. Így került sor, már viszonylag korán, a pápai unokaöcs vagy unokaöcsök (neposok) bíborossá tételére, illetve az egyházkormányzatba való bevonásukra. (A bíboros nepos tulajdonképpen azt a szerepet játszotta, amit később a bíboros államtitkár.) Így a pápa saját családját hatalmas vagyonnal és politikai befolyással erősítette meg. A dinasztiaalapítás egyik formája volt ez, ahol nem az utódlás biztosítása, hanem a családi vagyon gyarapítása volt az elsődleges cél. A nepotizmus térnyerésének következménye az lett, hogy a bíborosi kollégiumban, a pápa halála után a nepos vezetésével pártot alkottak a volt pápa által kinevezett bíborosok, hogy saját maguk közül válasszanak új pápát. A velük szemben állók viszont, egy korábbi nepos köré tömörülve, a saját jelöltjüket helyezték előtérbe. A két párt erőviszonyaitól függően következett be általában egy kompromisszumos választás. Ritkán sikerült, hogy az elhunyt pápa párthívei győztek a konklávéban. Ezért a pápaság történetét általában az jellemzi, hogy az egymást követő pápák egymásnak eszmei és politikai, gyakran emberi vonatkozásban is ellentétei. (Hosszú távra így érvényesült a kiegyenlítődés.)

A nepotizmus másik velejárója az ún. *pápaadó dinasztiák* kialakulása volt, amelyek Itáliában, s ezen belül a Pápai Államban egymással is harcot folytattak a politikai hatalomért. A pápa először a Szentszék szétzilált ügyeit szedte rendbe. Kormányzatában kérlelhetetlen szigort valósított meg, és a kulcspozíciókba a Caetani család tagjait ültette. Intézkedéseivel a másik hatalmas nemesi családot, a Colonnákat tette halálos ellenségévé. A vita odáig fajult, hogy a két Colonna bíborost, Pietrót és Giacomót a pápa 1297-ben kiközösítette, vagyonvesztésre ítélte. A Colonnák a pápával szemben Franciaországban találtak menedéket és támogatót.

A pápa és a francia király, IV. (Szép) Fülöp (1285–1314) összecsapását a Colonnák ügye csak motiválta. Valódi oka a francia monarchia és a pápai abszolutizmus szembe kerülése volt. A legendás szépségéről is emlegetett IV. Fülöp az első igazán *gallikán uralkodó*. Fülöp egy abszolutisztikus monarchiát épített ki, amelyben az államérdek uralkodott mindenek felett. IV. Fülöpnek nemcsak a világi feudális urak regionális hatalmán sikerült úrrá lennie, hanem *a francia egyház felett is*: a klérust megadóz-

tatta, a püspökök kinevezéséről maga döntött, s a betöltetlen javadalmak hasznára is rátette a kezét. Amikor Fülöp az angolokkal folytatott háború céljára lefoglalta az egyházi tizedet (a IV. lateráni zsinat ilyen irányú tilalma ellenére), a klérus ösztönzésére VIII. Bonifác pápa tiltakozott az egyház törvénytelen megadóztatása ellen. Az 1296-ban kiadott *Clericos laicos* kezdetű bullájában a hadiadó szedését az egyháziaktól kiátkozás terhe mellett megtiltotta a laikusoknak. Szép Fülöp azonban már nem tűrt beleszólást országa ügyeinek intézésébe. Válaszképpen megtiltotta a nemesfém (pénz) kivitelét Franciaországból, ami viszont igen érzékenyen érintette a pápa jövedelmét, mert lehetetlenné tette a pápai adószedők működését. A pápa kénytelen volt engedni.

Bonifác több sikerrel avatkozott be Magyarországon. Az Árpádok kihalása után (1301) a pápa a magyar trónra továbbra is a nápolyi Anjouk igényét támogatta. Amikor a magyar rendek Martell Károly fiával, *Károly Róberttel* szemben a cseh *Vencelt* (1301–1305) választották királlyá, VIII. Bonifác interdiktum alá helyezte Magyarországot. A trónviszályból végül is az Anjou, *Károly Róbert* (1308–1342) került ki győztesen. VIII. Bonifác az 1303. május 31-i nyilvános konzisztóriumban Károly Róbertet nyilvánította Magyarország törvényes uralkodójának. Károly Róbert, trónjának megszilárdítása érdekében, 1307-ben Gentilis bíborost küldte legátusként hazánkba. A pápa Osztrák *Albrecht* (1298–1308) szemben is érvényesíteni tudta a birodalmi egyház feletti pápai előjogokat, s ezek ellenében elismerte Albrechtet törvényes német királynak.

Bonifác a pápaság tekintélyét Itáliában is igyekezett helyreállítani. Az angyali pápa emlékét azonban nehéz volt feledtetni. Bonifác annyira félt Murrone Péter emlékétől, hogy parancsot adott a remete felkutatására és Rómába szállítására. Péter inkább megszökött és kalandos körülmények között bujkált Apulia erdeiben, majd a tengeren próbált menekülni. Végül is a pápa kezébe került, aki lemondott elődjét egy Fumone nevű erős várba záratta. A szerencsétlen sorsú remetét hamarosan megszabadította a halál a megpróbáltatásoktól.

A pápaság tekintélyének emelését és nem utolsósorban a zarándokoktól húzott jövedelmét növelte az 1300-ban először meghirdetett *Szentév*. Az 1300. február

VIII. BONIFÁC 1300-BAN MEGHIRDETI
A JUBILEUMI SZENTÉVET
(GIOTTÓNAK TULAJDONÍTOTT FRESKÓ
A LATERÁNBAN)

22-én kelt *Antiquorum habet fide* kezdetű bullával megnyíló Szentév a zarándokok még nagyobb tömegét vonzotta Rómába, ahol a résztvevők teljes búcsút nyertek. A Szentév másik célja az volt, hogy a flagellánsok (önostorozók) és más anarchikus zarándokvonulások megfelelő egyházi keretet kapjanak, megrendszabályozzák őket. Ezzel próbálták kiiktatni ezek szociális tartalmát. (A Szentévet VIII. Bonifác minden századik évre – századfordulóra – rendelte el. Később ez egyre rövidebb terminusokat jelentett, hogy a jubileumokat szaporítsák.)

Bonifác a pápai udvar fényét azzal is emelte, hogy Rómába hívta a trecento nagy festőjét, *Giottót*. VIII. Bonifác szervezte meg a *római Sapienza egyetemet* is (amely azonban az avignoni korszakban megszűnt). Végül Bonifác egyházjogászként is maradandót alkotott: IX. Gergely törvénykönyvét 1298-ban kiegészítette az ún. *Liber sextus* című törvénygyűjteménnyel.

A századfordulót követően ismét elmérgesedett a vita a pápa és a francia király között. Bonifác a francia király gazdasági és politikai hatalmával szemben – VII. Gergelyhez hasonlóan – az eszméket és az egyház tekintélyét vonultatta fel. A Lateránba összehívott zsinaton 1302. november 18-án hirdette ki a főpapok előtt híres-hírhedt *Unam Sanctam* kezdetű bulláját. A dokumentumban a pápa teológiai és jogi argumentumokra építve fejtette ki a korlátlan pápai hatalomról szóló elméletét, és a pápa-egyház egységét hittételként foglalta össze. „Hitünk sürgető szava arra késztet bennünket, hogy az egy, szent, katolikus, egyben apostoli egyházban higgyünk, s e hitet tartsuk is meg; és mi szilárdan hiszünk is benne, s csak ezt valljuk, kívülre nincs üdvösség, nincs bűnbocsánat...” – olvasható a bullában. Ezután következik az egyház meghatározása Krisztus misztikus testeként, s az egy akol-egy pásztor elvének megfogalmazása. „De az evangélium szavai tanítják nekünk azt is, hogy ezen az egyházon belül s annak birtokában két kard van: a lelki hatalom és a világi hatalom kardja. Mert amikor az apostolok azt mondják: »Íme, a két kard« (Lukács, 22, 38.) – ti. az egyházban –, az apostolok e szavaira az Úr nem azt mondja, hogy sok, hanem azt: elég. Minden bizonnyal az, aki tagadja, hogy Péter hatalmában világi kard is van, rosszul értelmezi az Úr ama szavait: »Tedd vissza hüvelyébe kardodat!« (János, 18, 11.) Tehát mindkét kard, a lelki is, az anyagi is az egyház hatalmában van. Ámde az utóbbit az egyházért kell forгатni, az előbbi pedig maga az egyház forгатja; azaz: a lelkit a papok forгатják, az anyagit a királyok s a katonák ugyan, de csak akkor, ha a papok azt helyeslik vagy megengedik; mert az egyik kardnak a másik alatt kell lennie, s a világi hatalmat alá kell rendelni a lelki hatalomnak. Mert midőn az Apostol mondja: »Nincs hatalom, csakis az Istentől, mert minden hatalmat az Isten rendezett el.« (Róm., 13, 1.) ... Mert az igazság arról tesz tanúbizonyságot, hogy a lelki hatalomnak van joga arra, hogy a földi hatalom rendjét vigyázza, s ha az nem bizonyulnék jónak, ítélkezzék is felette. Így igazolódik az egyházzal s az egyházi hatalomról szóló jeremiási jövendölés: »Íme, én ma a nemzetek és országok fölé helyeztelek téged!« stb. (Jeremiás, I. 18.), ahogyan következik. Ha tehát a földi hatalom tévútra kerül, ítélkezni a lelki hatalom fog felette; ha az alacsonyabb fokon álló lelki hatalom [kerül tévútra – G. 7.], akkor saját felettese ítéli majd meg; de ha a legfelső lelki hatalom vétene, felette már csakis az Isten ítélhet, ember nem, mert az Apostol is ilyen bizony-

ságot tesz: »A lelki ember minden felett ítélkezik, felette azonban senki ne ítélkezzék.« (Pál lev. Kor. 2,15.)... Végezetül kijelentjük, állítjuk és hirdetjük: mindenképpen szükséges az üdvözüléshez minden emberi teremtmény számára, hogy alárendeltje legyen a római pápának.» (Európa és a Közel-Kelet IV–XV. sz. 798–800. old.)

Az Unam Sanctam a pápai abszolutizmus összefoglalása, s közvetlenül Fülöp francia király ellen irányult. Bonifác szerint a pápának is és a királynak is van kardja, de a király kardját a pápa jóvoltából kapja, s csak az egyház által és az egyháztól forgathatja. A pápai hatalom a naphoz hasonló, míg a királyé a holdhoz, amely a naptól kapja a fényét. A bulla híressé vált, és Tamástól vett zárómondatában kijelentette, hogy az ember csak akkor üdvözülhet, ha a római pápának alattvalója. „A pápai egyházon kívül nincs üdvösség” elve a pápai primátus újabb, hangsúlyos megfogalmazása volt.

A francia király a pápa álláspontjával szemben leszögezte, hogy a királyi hatalom közvetlenül istentől származik, és nem ismer el maga fölött más hatalmat, csak istent. Fülöp ellentámadásba kezdett, és a pápát egyetemes zsinat elé akarta állítani. Erre Bonifác a király kiátkozására készült. Egy nappal a tervezett kihirdetés (1303. szeptember 8.) előtt Fülöp király kancellárja, Nogaret Vilmos a Sciarra Colonna vezette római nemesek segítségével a pápát – aki közben szülővárosába, Anagniba költözött – megtámadta. A pápa környezetével folytatott rövid, de véres fegyveres összecsapás a pápai palotában folyt le, amelynek során életét veszttette a pápai udvarban éppen követségben tartózkodó Gergely esztergomi érsekhelyettes is. Nogaret elfogta a pápát, és állítólag tettelesen is bántalmazták az idős embert. A pápát azonban az Orsinik vezette római nép kiszabadította a franciák fogságából, mire Bonifác a merénylőket és királyukat kiátkozta. Ünnepelesen bevonult Rómába, ahol pár hét múlva – egyesek szerint az átélt izgalmak, mások szerint ellenségei által beadott mérreg következtében – meghalt. (A történelmi regények szerint Bonifác a megalázást nem tudta elviselni, és a merénylet után megőrült. Zavarodott elmével szitkozódott és a szentségek felvétele nélkül halt meg. Halála után a Franciaországban ellene indított perben ezért eretnekséggel is vádolták.)

A francia monarchia és a pápaság összecsapásából a király került ki győztesen, mintegy előre jelezve a fejlődés útját. A pápaegyház legjelentősebb tanítója, a pápai abszolutizmus tanainak rendszerezője súlyos politikai vereséget szenvedett. Ez a politikai kudarc véget vetett a gregoriánus pápaság nagyhatalmi törekvéseinek. A következő századok pápai már más eszközökkel juttatták érvényre a pápai primátust.

VIII. Bonifác politikailag ugyan vereséget szenvedett a francia királytól, de a pápa eszméi tovább kísértettek. Fülöp király ezt úgy próbálta megtépázni, hogy alig egy évtizeddel halála után, 1306-ban kierőszakolta Murrone Péter szentté avatási eljárásának megindítását. 1313-ban azután az avignoni pápa V. Cölestint a szentek közé emelte, Bonifác ellen pedig utólag pert indítottak. (A vád szerint Bonifác gyilkoltatta volna meg börtönében Murrone Pétert.) A nagy ellenfél nyomasztó emlékét így sem volt könnyű besározni. A ghibellin Dante, aki politikája miatt szintén gyűlölte VIII. Bonifácot, az Isteni Színjátékban ezt a pápát a Pokol 19. énekében a simóniáért bűnhődők között szerepelteti.

Dante Alighieri (1265–1321) és a Divina Commedia határkő a középkor és az újkor között. A korforduló embere szintézisre, univerzalizmusra törekedett. A kibontakozó *gót stílus* ezt úgy érte el, hogy égbeszökő katedrálisaiiban a külsőt a belsővel, a földit az égivel állította szembe. Ezen a kettősségen alapultak a nagy rendszerezések is. Míg a költészetben Dante, a filozófiában Aquinói Szent Tamás (1225–1274) a rációval akart hidat verni az Ég és a Föld, a tudás és a hit közé. (Ugyanaz a szintetizáló univerzalizmus jelentkezik VIII. Bonifác pápánál is.)

A keresztény középkor legjelentősebb bölcseleje, a skolasztika megalapítója Aquinói Tamás volt. Tamás grófi családból származott. Nápolyban, ahol iskoláit kezdte, belépett a dominikánus rendbe. További tanulmányait Párizsban és Kölnben folytatta. Mestere a német Albertus Magnus, a természettudományos műveltség egyik korai úttörője volt. Párizsból a pápa Rómába hívatta. Tíz évig a pápai udvarban tartózkodott, majd 1268-tól 1272-ig ismét a párizsi egyetemen tanított. Legjelentősebb munkái az Arisztotelész műveihez írt kommentárjai, a *Summa contra Gentiles* és a három könyvből álló *Summa Theologica*, amelyben Tamás a keresztény vallás és filozófia szintézisét adta. 1274-ben, útban a II. lyoni zsinatra, érte a halál. (A történelmi pletykák szerint őt is Anjou Károly mérgeztette meg.)

A nyugati világ – arab közvetítéssel, Avicenna, Averroës révén – ekkor ismerte meg Arisztotelészt. Ezzel lehetővé vált a Platón filozófiáján alapuló augustinizmus meghaladása. Tamás szisztematizáló, rendszeralkotó képessége Arisztotelész olvasása közben csiszolódott. Neki végül is ugyanaz a szerep jutott az egyháztörténetben, mint annak idején Ágostonnak. Szent Ágoston (Augustinus) az ókor és a középkor mezsgyéjén állva egy nagy szintézisben lezárta a régit, és megalapította az újat, a középkori keresztény szemléletet. Tamás most a középkor összegzését, lezárását végzi el, és teremti meg az újkori eszmék kibontakozásának lehetőségét. Nem véletlen, hogy gondolatain alapszik majd a XIX–XX. századi modern katolicizmus.

Tamás a természet objektív törvényeit az isteni gondviselés immanens megnyilvánulásaként fogta fel. Az isteni kegyelem a természeti törvényeket nem rombolja szét, így a társadalom törvényeit, a politikáét sem. Ezáltal lehetségessé válik a politika öntörvényű jelenséggé való kezelése. A politikai, társadalmi közösség Tamásnál olyan szerves egység, amelynek belső mozgató ereje az államhatalom. Ez a hatalom állítja az egészet az immanens cél, a közösség java (*bonum commune*) szolgálatába. Tamásnál az organikus társadalmi rendben minden tagnak megvan a maga különös, de szerves helye és funkciója. Nemesnek, polgárnak, királynak és parasztnak egyaránt. Ez a felfogás a *rendiség* egyik alapmotívumát fogalmazta meg. Az államhatalmat gyakorlók a nép megbízásából jutottak hatalomhoz. Ebben már fellelhetők a *népfelség* kezdetei is. Végso soron minden államforma jónak tartható, ha megfelel a *bonum communénak*, de Tamás arra a következtetésre jut, hogy az isteni törvényeknek leginkább a monarchikus rend felel meg. Úgy is felfogható a tomista filozófiai rendszer, mint a *Respublica Christiana* elméleti vetülete.

A tomizmus azzal próbálta elhárítani az egyházi világszemlélet kétségtelen válságát, hogy igyekezett összhangba hozni az új tudományos eredményeket a teológiai alapgazságokkal. A hitet azzal kívánta modernné tenni, hogy a misztikummal szemben

a ráció, a megismerés elsődlegességét hangsúlyozta, isten létét észérvekkel kívánta bizonyítani. A hit és tudás összeegyeztetésére tett nagyszabású kísérlet valóban segített elodázní az egyházi világnézet válságát, de felszámolni nem tudta azt.

A XIV. század elején, a középkor és a feudális társadalom bomlásának időszakában, Avignonba költöző pápák elvesztették anakronisztikussá vált politikai főhatalmukat, de az egyház belső és a társadalom külső rendjének megőrzésében megtartották primátusukat. A rend biztosítására hozták létre az *inkvizíciót*, egyházkormányzati abszolutizmusuk eszközeivé tették a *szerzetesrendeket*, végül a *skolasztika* elvégezte az egyházi univerzalizmus eszmei megalapozását.

A PÁPÁK ÚTJA AVIGNONTÓL KONSTANZIG. A KÉSŐ KÖZÉPKOR PÁPASÁGA

[XIV–XV. SZÁZAD]

A középkori rend felbomlásával a pápaságnak le kellett mondania a keresztény világ feletti politikai és ideológiai univerzalizmusról. A kibontakozó *rendi monarchiák* kerekei között megszületett a nemzeti eszme hordozója, a *polgárság*, amelynek gazdasági fejlődése az egész társadalomban és annak ideológiai-tudati szférájában is éreztette hatását.

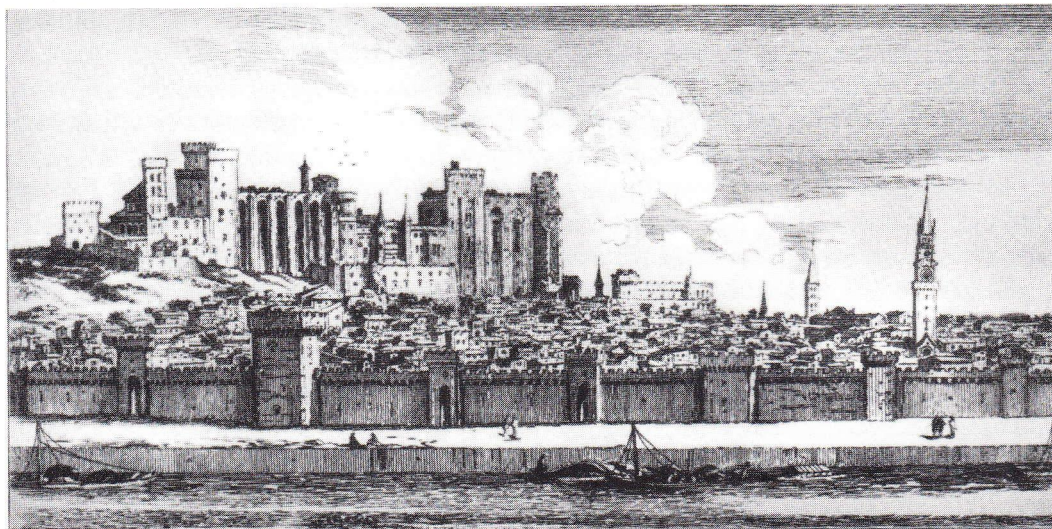
Az újkor hajnalán a francia politikának alárendelődő *pápaság* úgyszintén *polgárosodik*. A gregoriánus pápaság az egyházon belüli abszolutizmust a világi hatalom alárendelésével valósította meg. *Az avignoni pápák (1305–1377) viszont a kuriális rendszer megszervezésével a hivatalnok-pápaság eszméjét egyesítik a bankár-pápasággal.* Világi hatalmuk forrása nem a politikai, hanem a *gazdasági-pénzügyi tevékenység* lesz, amely nem ismer államhatárokat, sem pedig eszmei-ideológiai, netán valláserkölcsi gátakat sem.

A nem rabságot jelentő, hanem védelmet biztosító Avignon után a középkorral szakítani mégsem tudó pápaság elveszíti az egyházon belül is *univerzális* jellegét, még inkább abszolút hatalmát. A *pápa* mint egyházi monarcha éppúgy a rendiség törvényei szerint kénytelen berendezkedni, mint a világi uralkodók. A rendiség egyházon belüli átmeneti megvalósítására a lehetőséget a *nagy nyugati egyházszakadás* kínálta, amikor a népfelség és a rendiség elvének keveredéséből létrejött *konciliarizmus* szellemében az egyetemes egyház közgyűlését a pápa fölé helyezték.

AZ AVIGNONI PÁPÁK A FRANCIA KIRÁLY SZOLGÁLATÁBAN

VIII. Bonifác halála után ismét fellángolt Rómában az Orsinik és Colonnák küzdelme. Az új pápa, a dominikánus szerzetesből lett XI. *Benedek* (1303–1304) nem tudott egyensúlyozni a különféle érdekek között, hanem feloldozva IV. Fülöpöt az anatómia alól, *végérvényesen Franciaországhoz csatlakozott*. A rómaiak valószínűleg nem lelkesedtek az új fordulatért, és az Orsinik ösztönzésére elűzték a pápát, aki rezidenciáját Perugiába tette át.

Amikor a pápaság világi hatalma aláhanyatlott, külsőségekben a korábbinál is hangsúlyosabbá vált a pápák uralkodói méltósága. VIII. Bonifácot annak idején – a két kard elméletének megfelelően – már *kettős koronával* koronázták meg. 1305-ben az első avignoni pápát, V. *Kelement* koronázták meg először *hármassal*, azaz tiarával. Minden pápa új koronát csináltatott, lehetett egynek akár több is. A tiara

AVIGNONI PÁPAI PALOTA

nem vált kultikus tárggyá. Ha a pápa misét mondott, akkor a tiarát nem használta, hanem a mitrát vette fel. Ugyanis a misét mint Róma püspöke celebrálja.

A tiara jelentése:

– első rész: Ecclesia militans (a küzdő, a földi)	} egyház, amely
felett a pápáé
a hatalom
– második rész: Ecclesia purgans (a vezeklő, purgatóriumi)	
– harmadik rész: Ecclesia triumphans (a dicsőséges, a mennybéli)	

Más értelmezés szerint Amerika felfedezéséig a pápa világuralmát szimbolizálta a három kontinens – Európa, Ázsia és Afrika – felett.

A pápákat nem IV. Fülöp kényszerítette a „babiloni fogságba” – ahogy már a kortársak egy része is a római pápák hetvenéves avignoni tartózkodását interpretálta –, hanem ellenkezőleg, a pápaság maga helyezkedett a francia nagyhatalom védőszárnyai alá, hogy annak árnyékában még inkább megerősítse az egyházon belüli abszolutisztikus főhatalmát.

Az 1305-ben a francia király kívánságára pápává választott bordeaux-i bíboros érsek, V. Kelemen (1305–1314) egy gascogne-i kisnemesi családból származott. Az új pápa – az Egyházi Államban és Rómában uralkodó anarchikus állapotokra hivatkozva – elutasította a bíborosok kérését, hogy Rómába menjen beiktatásra. Inkább ő invitálta a kardinálisokat Lyonba. Kelemen pápa nem is látta Itáliát, 1309-től a pápai Kúriát végleg Avignonba helyezte át. Avignon ekkor egy kis dél-franciaországi püspöki székhely volt, a Rhone folyó mellett. A hozzá tartozó Avignon grófsággal együtt a Német-római Császárság birtokát képezte, amelyet a császár a nápolyi királynak adott hűbérbe. De miután a nápolyi király egyben a pápa hűbérese is, így Avignon megfelelő hely volt a pápai Kúria számára, mert formailag nem volt része a francia királyságnak.

A hipochonder, a mértéktelenül nepotista pápa nyíltan és egyértelműen a francia

király mellé állt, a pápaságot politikailag teljes egészében a francia udvarhoz láncolta. Ennek megfelelően a bíborosi kollégiumban is biztosította a francia túlsúlyt. 1305-ben tíz új bíborost nevezett ki, akik közül kilenc francia volt, ezek között pedig négy V. Kelemen unokaöccse! 1306-ban a VIII. Bonifác által kiátkozott és elűzött két Colonna-bíborost is rehabilitálta és visszahelyezte méltóságába. Az első avignoni pápát nemigen érdekelte az anarchiába zuhant Itália. V. Kelemen Róbert nápolyi királyt, I. Anjou Károly fiát nevezte ki Itália és az Egyházi Állam vikáriusává (helytartójává), ezzel kisajátítva magának a császári jogok egy részét is. A nápolyi területre visszaszorult Anjouk talán ekkor álltak a legközelebb ahhoz, hogy saját jogaruk alatt egyesítsék Itáliát.

V. Kelemen nemcsak abban felelt meg a francia igényeknek, hogy székhelyét végleg Avignonba tette, hanem a VIII. Bonifác idején kiéleződött konfliktust is Fülöp kívánsága szerint rendezte. Teljes egészében hatályon kívül helyezte a *Clericos laicos* bullát, és az egyházi tizedet tíz évre átengedte a királynak. Nem emelt kifogást az ellen sem, hogy a betöltetlen beneficiumok jövedelmét Szép Fülöp a királyi kamara részére foglalta le. A Colonnák rehabilitálását követte a VIII. Bonifác elleni processzus. IV. Fülöp azt szorgalmazta, hogy az elhunyt pápát utólag ítéljék el eretnekség és gyilkosság vádjával. Kelemen a pápaság tekintélyét is romboló eljárást nem tudta és nem is akarta megakadályozni. A bíborosok többsége azonban nem volt hajlandó a pert támogatni, így a király nem érte el célját. Csupán arra került sor, hogy az V. Kelemen által 1311-ben kiadott *Rex glorie* kezdetű bullával Nogaret kancellárt és bűntársait (tehát a megbízó királyt is) rehabilitálta.

Méltatlan segítséget nyújtott Kelemen pápa Szép Fülöpnek a *Templomos Lovagrend megsemmisítéséhez*. 1307-ben a király parancsára a francia templomos lovagokat letartóztatták és bebörtönözték, a vezetőket a hírhedt párizsi Temple börtönébe zárták, amelyet korábban maguk a templomosok építettek. Az inkvizíció előtti eljárás, kínzások és vallatások majdnem hét évig tartottak. A király kívánságára Kelemen pápa a többi uralkodót is felszólította a Templomos Lovagrend felosztatására.

Miért került sor végül is a templomosok elleni fellépésre? A rend központja, miután a Szentföldről kiszorultak a lovagok, 1291-től Ciprus, majd 1310-től Franciaország, pontosabban Párizs lett. Közben a bankügyletek és a kereskedelmi tevékenység révén a rend óriási gazdagságra tett szert, ők voltak a királyok és a pápák első számú hitelezői. Bankügyi hálózatukat ugyanakkor kiválóan konspirálták. Keleten nyilvánvalóan átvettek bizonyos nem keresztény vallásokra jellemző kultikus eljárásokat, beavatási szertartásokat. (Ezek később a szabadkőműves páholyok titkos kultuszaiban éledtek fel.) A rend nemcsak pénzügyi, hanem politikai befolyást is szerzett. IV. Fülöp abszolutisztikus hatalmával a rend sikeresen szállt szembe. Így a király a lovagok vagyonának megszerzésére, illetve politikai különállásuk felszámolására is törekedett.

1307-ben az inkvizíció elé istenkáromlás, eretnekség és fajtalanság (szodomia és homoszexualitás) vádjával állították őket. (A vádaknak valószínű igen kevés alapja lehetett, bizonyítékkal az inkvizíció még kevésbé rendelkezhetett. A korabeli törvények a homoszexualitást büntetendő cselekménynek minősítették.) Az inkvizíció kb. 15 000 francia templomos lovagot vetett börtönbe, és jelentős részüket el is puszt

tították. A templomosok megsemmisítésére a világi hatalomnak a pápa segítségére volt szüksége. V. Kelemen ezért hívta össze 1311. októberre a *vienne-i egyetemes zsinatot*. A zsinat – a francia király fegyveres erőszakának engedve – 1312 márciusában kimondta a Templomos Lovagrend feloszlását, a vádakat helytállónak találta. A döntést kihirdető *Vox clamantis* bullával a pápa a rend vagyonát a Johannita Lovagrendre ruházta át. A valóságban azonban a vagyonon a francia király és a hercegek osztozkodtak.

Az egyházi elmarasztalás után már semmi akadály sem volt a templáriusok vezetőinek kivégzése előtt. 1314. március 18-án került sor Párizsban *Jacques de Molay* nagymester és közvetlen munkatársai máglyahalálára. A *Druon* által színesen leírt tragédia teherterele még sokáig nehezedett az avignoni pápaságra. A máglyán a nagymester megátkozta Kelemen pápát, Fülöp királyt és Nogaret kancellárt, és egy éven belül isten ítélőszéke elé idézte őket. Még 1314 folyamán mindhárman követték áldozatukat a sírba.

A keresztes háborúk irányának módosulása és a török hódítás megjelenése a mediterrán térségben a szentföldi lovagrendek helyzetét is megváltoztatta. Közülük a törökök elleni fegyveres harcot csak a johanniták folytatták, akik 1291-ben Cipruson, majd annak eleste után 1310-ben Rhodosz szigetén telepedtek le. A *Johannita Lovagrend* fokozatosan földközi-tengeri hatalom lett. Amikor a törökök 1530-ban Rhodoszt is elfoglalták, a lovagok Máltára vonultak vissza. (Így később *Máltai Lovagrend* néven szerepeltek. A sziget elfoglalásakor Napóleon a rendet feloszlatta. Később XIII. Leó pápa állította helyre a Máltai Lovagrendet.)

A Szentföldről kiszoruló *Német Lovagrendet* II. András magyar király a Barcaságba telepítette le. Amikor a lovagok szembefordultak a királlyal, András kiűzte őket az országból. 1235-től fokozatosan meghódították Poroszországot, és onnan kiindulva hódító hadjáratokat folytattak az orosz és a lengyel területek felé. A katolikus Német Lovagrend a katolikus lengyelek meghódítására törekedett, és a vallási célok helyébe nyíltan a német hódító szándék lépett. (1525-ben *Brandenburgi Albert* nagymester letette méltóságát és protestáns lett. Poroszországból önálló fejedelemséget szervezett. Az 1801-es luneville-i békében a rend vagyonát szekularizálták. A nagymester ettől kezdve mindig egy osztrák főherceg lett. 1834-ben a Habsburgok a rendet újjászervezték, és központját Bécsbe telepítették át.)

A dicstelen *vienne-i* zsinat új keresztes háború indítására hívta fel az átmenetileg egymással kibékült francia és angol királyokat. A hadjárat céljaira a pápa hat évre rendelkezésükre bocsátotta az egyházi tizedet. A hadjáratból természetesen nem lett semmi. Jelentős teret foglalt el a zsinaton a ferences renden belül egyre élesebbé váló ún. *szegénységi vita*, amely fokozatosan az egész egyházra áterjedt. A zsinat állást foglalt a túlzó minoriták ellen, és a szegénység követésében a középutat ajánlotta.

A XII–XIII. század egymást követő nyugati egyetemes zsinatjait maga a pápa hívta egybe, azokon általában személyesen elnökölt. Ezek a tanácskozások teológiai és kánoni jelentőségüket tekintve messze elmaradtak az ókori keleti zsinatok mögött. A nyugati zsinatokon másodrangú egyházpolitikai és egyházkormányzati kérdéseket vitattak, tevékenységükre a pápai abszolutizmus nyomta rá bélyegét. Csupán a

tanácsadó testület szerepét töltötték be, a pápák eszközei voltak a császárok és királyok elleni harcukban. Kimondatlanul bár, de a gyakorlatban a vienne-i zsinattal bezárólag kétségtől érvényesült a VII. Gergely Dictatusában megfogalmazott elv, hogy a pápa a zsinat fölött áll.

A pápaság Avignonba költözése és a francia királytól való egyoldalú politikai függése megváltoztatta a Szentszék és a Német-római Császárság viszonyát is. A XIV. század első évtizedében a Habsburgok itáliai terjeszkedése megbukott a svájci kantonok szabadságharcán. Amikor 1308-ban I. Habsburg Albrechtet meggyilkolták, Szép Fülöp elvárta V. Kelemen pápától, hogy a császári korona elnyerésében az ő jelöltjét, Valois Károlyt támogassa a német igényekkel szemben. A német fejedelmek azonban 1308-ban a luxemburgi grófi család tagját, Henriket választották német királlyá. Ezzel a császári korona várományosai is egy évszázadra a luxemburgi családból kerültek ki. A luxemburgi királyok fő bázisa Csehország és Szilézia volt, amely mellé Zsigmond megszerezte Magyarország trónját is. Velük szemben a másik rivális család, a *Wittelsbachok* léptek fel, akik közül a XIV. század derekán Bajor Lajosnak sikerült a császári koronát is megszereznie.

Egyelőre azonban a luxemburgiak kerekedtek felül. *VII. Henrik* (1308–1313) 1310 őszén Rómába vonult, hogy császárrá koronázzák. A ghibellinek, élükön *Danté*-val a békehozó császárban látták az egységes Itália megteremtőjét. Szerintük a császári hatalom teljesen független a pápától, közvetlen istentől származik. Henrik valószínűleg ezt a nézetet nem osztotta, mert 1312-ben a lateráni bazilikában a pápa által delegált három bíboros koronázta császárrá. A császár ezután fegyvereit a nápolyi Anjouk ellen fordította, de ekkor a pápa egyértelműen az Anjouk oldalára állt. A további konfliktusnak a császár halála vetett véget.

V. Kelemen halála után az új pápa megválasztása több mint két évig húzódott. Az 1314-ben pápaválasztásra összegyűlt bíborosokat Kelemen neposai és a király fegyveresei terrorizálták. A választás előtt a bíborosok a szó szoros értelmében megszöktek a konklávéból. Ugyanakkor a Szép Fülöpöt követő „elátkozott királyok” – Fülöp gyermekei: X. Lajos és V. vagy Hosszú Fülöp – alatt megrendült a központi államhatalom. Így a bíborosok között a politikai ellentétek kiéleződtek. Végül is *V. Fülöp*, még trónörökösként, kényszerítette a bíborosokat új pápa megválasztására.

Ahogy a történeti regények kiszínezve leírják, Fülöp csellel zárta a bíborosokat a konklávéba. X. Lajos halálának évfordulóján gyászistentiszteletet tartottak a lyoni Jakobinus kolostor templomában. A misén megjelent 23 bíboros, és a régens emberei az istentisztelet alatt a templom kapuit elfalazták. Egy kis nyíláson azután csak a konklávéhoz nem tartozókat engedték ki. A konklávében maradó 23 bíboros közül 15 francia volt, akik két pártra oszlottak: az V. Kelemen neposai által vezetett gascogne-i pártra és a velük szemben álló provence-i pártra. A másik 8 bíboros közül 7 olasz és 1 spanyol volt. Közülük öten Caetani bíboros pártján álltak, míg velük szemben a két Colonna-bíboros és Orsini állt. (Ugyanakkor Orsini és a Colonnák is gyűlölték egymást.) A franciák és az olaszok egyaránt maguk közül akartak pápát, de egyik fél sem érte el a szükséges kétharmados többséget. Végül is a kompromisszum egy újabb csel révén jött létre. Az ekkor 72 éves *Jacques Duèze* bíboros már régen – mondhatni

óriási összegek latba vetésével – azon dolgozott, hogy ő kerüljön a pápai trónra. Most elérkezettnek látta az ő idejét. A konklávén egyre betegebbnek és törődöttebbnek tette magát. Inasa útján azt terjesztette, hogy halálán van, ételt is alig vett magához „betegágán”. A bíborosok a korábbi gyakorlat szerint az elaggott bíborost alkalmas kompromisszumos megoldásnak látták, hisz megválasztása révén szabadulnak a konklavéból, ugyanakkor rövidesen ismét üres lesz a pápai trón. Ez a számítás sokszor bevált, most azonban alaposan felsültek vele. Az utolsó szavazásra hordágyon megjelenő Duèze elfogadta a választást, és XXII. Jánosnak nevezte magát. A választók nagy meglepetésére ekkor frissen felkelt a hordszékről és fürgén ment az ablakhoz, hogy jelezze az öröknek, vége van a konklavénak. A bíborosok nagy bosszúságára még 18 évig uralkodott!

Duèze bíboros egy cahors-i kispolgár (csizmadiamester) fia volt; kiváló jogi, teológiai és szónoki képességekkel rendelkezett; többek között Albi város kanonokja is volt. 1289-ben Nápolyba ment, ahol II. Anjou (Sánta) Károly király bizalmasa, titkára, majd kancellárja lett. 1300-tól Fréjus, 1310-től Avignon püspöke, 1311-ben pedig a vienne-i zsinat titkára volt. (Itt pl. ellenezte a VIII. Bonifác elleni eljárást, de támogatta Fülöpöt a templomosok ellenében.) Végül 1312-ben Porto bíboros püspöke lett.

XXII. János pápa (1316–1334) addig az Anjouk emberének számított, pápaként azonban sikerrel egyensúlyozott a nápolyi Anjouk és a francia király között. A kispolgári származású pápa a trónon mindenekelőtt *zseniális szervezőnek és pénzügyi szakembernek bizonyult*, akinek már bíboros korában szoros kapcsolatai voltak a lombardiai Tolomeo-bankházzal. Kétségtől *XXII. János a legjelentősebb avignoni pápa*, aki a *pápai fiskalizmus és kuriális kormányzat* tényleges *kiépítője* volt. Császárellenessége, bankár-habitusai miatt írta Dante a pápáról: három fenevad fészkel szívében: a bujaság, a kegyetlenség és a kapzsiság. XXII. János mindent pénzért adott: bűnbocsánatot, áldást és diszpenzációt.

A PÁPAI BÜROKRÁCIA KIÉPÍTÉSE

A középkori pápaság centralizált egyházkormányzati apparátusa az avignoni pápák idején alakult ki. A Kúria újjászervezése és a gazdasági-pénzügyi irányító szervek kiépítése elsősorban XXII. János pápa nevéhez fűződik. Ez az államigazgatási rendszer (amely állam nélküli kormányzat volt) részben a francia központosító törekvések hatását tükrözte, részben maga is *az újkori abszolút monarchiák kormányzatának példaként szolgált*.

A pápák kormányzati apparátusa a középkor folyamán két fő részből állt: a valamennyi hivatalt és hivatalnokot magában foglaló *kancelláriából*, illetve a pápák titkos tanácsából, a *konzisztórium*ból. Ennek tagjai a pápák közvetlen munkatársai, a bíborosok voltak. A középkor folyamán ez a megoszlás a világi államapparátusban is végbement, a hivatalnokok és a politikai tanácsadók között.

A pápai abszolutizmus idején a legfontosabb a végrehajtó hatalom, a *kancellária*

XXII. JÁNOS BULLÁJA (MNM ÉREMTÁR)

volt, amely a folyó ügyeket a pápa utasításai szerint intézte, az ügyeket és a személyeket alaposan ismerte. Az I. Gergely által felállított egységes hivatalnokrendszerből előbb a *Poenitentiariát* különítették ki. A Poenitentiaria a pápa egyházi bíráskodási hatalmának hivatali vonatkozásait intézte. Kezdetben maga a pápa szabta ki a *bűnbocsánat* elnyerésére vonatkozó *penitenciát*. 1193-ban olvashatunk először a *Poenitentiarius Papaeról*. A *Sacra Poenitentiaria Apostolicához* olyan bűnök elbírálása tartozott, amelyek alól a püspökök nem adhattak feloldozást (pl. letétel, kiközösítés stb.).

A pápa bírói hatalmának másik szerve a *Sacra Romana Rota* volt, amelynek őset szintén XXII. János pápa hozta létre 1331-ben. A Rota a pápai legfelsőbb fellebbviteli bíróság funkcióját töltötte be. (Ti. a püspökök, érsekek ítélete ellen ide lehetett végső fórumként fellebbezni.)

A még később keletkezett *Supremus Tribunalis Signatura* (az ellenreformáció idejétől) az egyházi állam világi bírósági ügyeivel foglalkozott. Összegezve tehát a pápák az egyetemes egyház és a Pápai Állam feletti bírósági hatalmukat a három jogi hatóságot – a Poenitentiariát, a Rotát és a Signaturát – egyesítő *Tribunale* (legfelsőbb bíróság) révén gyakorolták.

A kancellárián belül a XIV. században alakult ki a *Dataria Apostolica*: a kuriális személyi ügyekkel foglalkozó hivatal, afféle személyzeti osztály. Gyakorlatilag a Dataria intézte a pápai hivatalok elosztását, megszervezését, és az ügyvitel felülvizsgálását. A Datariát V. Sixtus pápa választotta el végleg a kancelláriától. A Tribunale és a Dataria kialakulása már gyengítette a pápai kancellária korábbi monopolhelyzetét, mivel annak egyes részfunkcióit kisajátították.

A pápák pénzügyeivel is először a kancellárián belül foglalkoztak. Ennek keretében alakult ki a *Camera Thesauraria*, amelyet először 1277-ben említenek. Önálló hivatalként az Egyházi Állam pénzügyminisztériumát XXII. János pápa 1331-ben kiadott *Ratio iuris* kezdetű bullájával szervezte meg. (Ebben *Camera Apostolicának*

nevezi.) A Camera élén az ún. *camerlengo* állt, aki a *sede vacante* idején azóta is átveszi a Kúria vezetését.

A pápai fiskalizmus megszervezésekor XXII. János, V. Kelemen nyomdokain haladva, az *adóknak és a pápai jövedelmeknek egész rendszerét* fejlesztette ki. Miután a Kúria kezéből az Egyházi Állam kicsúszott, *új anyagi erőforrások után kellett nézni*, hogy a nagyarányú hivatalnokapparátus fenntartásának, a világpolitikában való részvételnek és a háborúknak a költségeit fedezzék. Ezt a problémát oldotta meg a pápai pénzgazdálkodás új rendszerének kialakításával Avignonban XXII. János.

A pápák pénzügyi bevételeinek a korszakban három fő csoportját lehet megkülönböztetni.

Az első a *census beati Petri*. Ez a jövedelemcsoport a katolikus egyháztól a pápai kincstárba vándorló összegeket jelenti. Ide tartoztak a szerzetesrendek exempt (közvetlenül a pápa alá tartozó) kolostorai által fizetett járadékok. Az avignoni korszakban váltak a legfontosabb anyagi forrássá azok az összegek, amelyek az ún. *pápai rezervációk* révén folytak be a kuriális pénztárba. A pápai rezervációk (állásbetöltések fenntartásának) rendszere a XIV. század elejére fejlődött ki. A pápák egyre nagyobb hatalmat nyertek a püspökségek és egyéb nagyobb egyházi javadalmak betöltésénél. A főleg VIII. Bonifác és XXII. János alatt kialakult jogrendszer kánonilag támasztotta alá azt az igényt, hogy *minden egyházi javadalom betöltése, amelynek évi jövedelme a 200 aranyforintot meghaladja, a pápa hatáskörébe tartozik*. Ezáltal a pápák elérték, hogy óriási összegek kerültek kinevezési díjak címén a pápai pénztárba.

Avignonban az egyházi javadalmak adományozása szinte kizárólag a pápa előjoga lett. Azoknak az egyházi beneficiumoknak a jövedelme, amelyek megüresedtek, de újbóli betöltésükre még nem került sor, szintén a pápát illette. Ezt nevezték *fructus intercalaresnek*. Végül a Kúria bevételei közé tartozott az ún. *spólia*, annak az egyházi személynek a hagyatéka, akinek a javadalma a pápai hivatalt illette meg.

A második csoportba a nemcsak egyháziaktól eredő jövedelmek, főleg adók tartoznak. A *denarius beati Petri* (a Péter-fillér) a pápának fizetett adó legelterjedtebb neme volt. Ezt egyes országokban, így Angliában, Skóciában, Lengyelországban és Magyarországon minden porta (ház) után szedték évente. A Rómába zarándokló hívek is fizettek Péter-fillért a Szentszéknek. Ide tartoztak *a római zarándokok ajándékai*, amelyek főleg az 1300-as Szentév óta szokásos jubileumok alkalmával voltak magas összegek; *a keresztes háborúk címén kivetett adók és tizedek* (ezeket később nyíltan a pápai udvar fenntartására fordították); a különféle *taxák*, amelyeket a különböző pápai iratokért kellett illeték gyanánt leróni; *a prokurációk jövedelme* (a pápai vizsgálatok esetén fizetett adó vagy illeték); végül *a subsidiának* nevezett pápai különadó.

Az adóztatást az apostoli kamara irányította, amely a kor legnagyobb és legtekélyesebb pénzhivatala volt. A pápák rendelkeztek saját adószedő apparátussal is, de általában az adók behajtását a szíenai és a firenzei nagy bankházakra bízták. (Ez biztosabb módszer volt: egy bizonyos adónem bérbeadása ellenében a pápa egy összegben megkapta a banktól a pénzt, illetve annak erejéig hitelhez jutott.) A pápaság és az itáliai bankházak közötti szoros kapcsolat főleg XXII. János idején mélyült el. Az apostoli kamara a bankokon keresztül már készpénz nélkül, *kötvényekkel* dolgozott!

A harmadik csoportba a pápák Egyházi Államból származó jövedelmei tartoztak. Így az egyházi birtokok jövedelme, az egyházi pénzügyi intézetek jövedelme, a hivatalok eladásából származó jövedelem, az Egyházi Államban kivetett adók, végül a Szicíliai és Nápolyi Királyságból befolyó hűbéri adók.

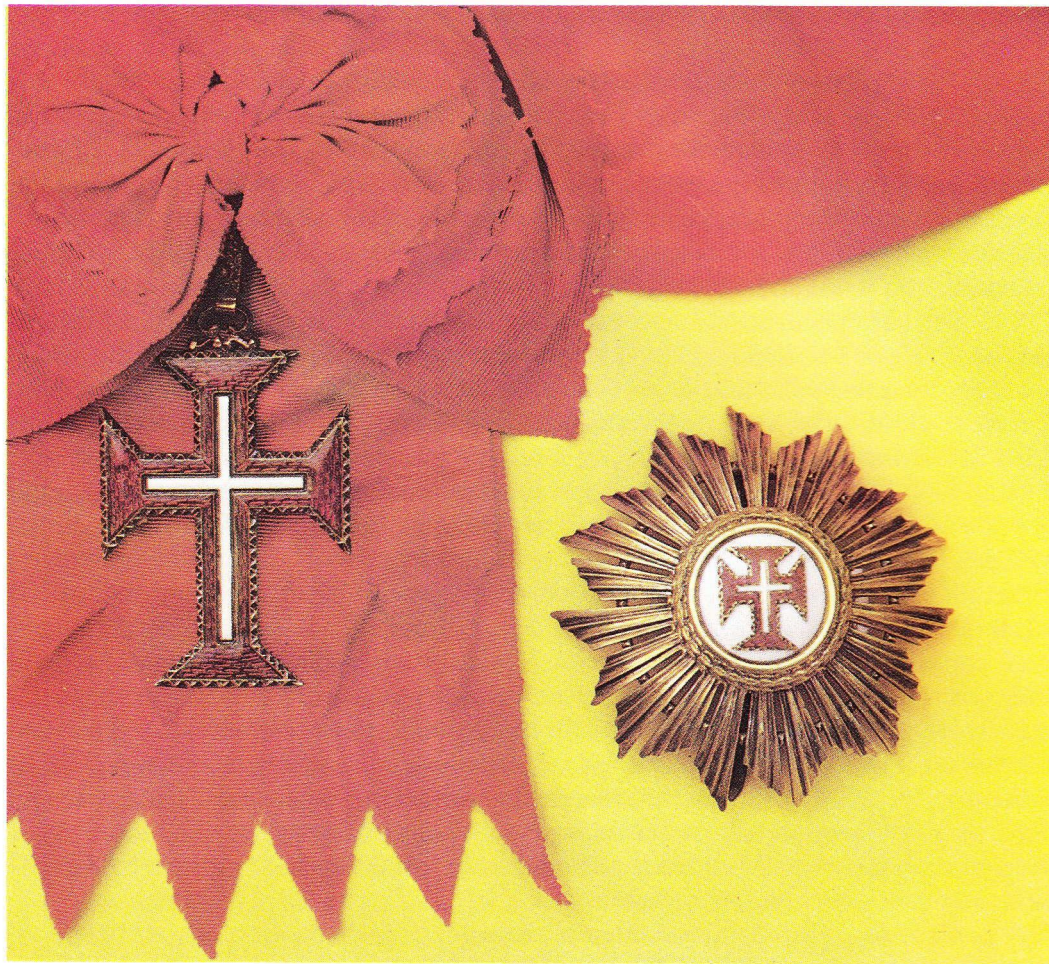
XXII. János idején a pápa évi jövedelme 250 000 arany gulden volt, s ezzel a kor leggazdagabb fejedelmének számított. Ezt az óriási összeget gyakran csak az egyházi átok fegyverével lehetett behajtani. Így például 1365. április 23-án V. Orbán pápa egyszerre 96 érseket, püspököt és apátot exkommunikált, mert nem fizették meg a rájuk kirótt sápokát. A pápai fiskalizmus nemcsak az egyházon belül talált ellenállásra, hanem még nagyobb ellenérzést váltott ki az egyes európai államokban, sok helyütt a lakosság mélységes gyűlölete kísérte. Jellemző, hogy a pápai fiskalizmusnak és adóztatásnak az uralkodók először nem vetettek gátat, mert érdekeik az adóztatásban találkoztak. Az uralkodók igyekeztek átvenni a pápák által a tökéletességig fejlesztett adórendszert, így inkább a rendek tiltakoztak ellene. Kétségtelen, hogy a pápák pénzügyi manipulációi, a Kúria elvilágiasodása nagymértékben hozzájárultak a reformáció pápaellenes élének kialakulásához, a pápai adók által különösen sújtott Angliában vagy Németországban. Ez a pénzgazdálkodás ugyanakkor Itáliában, az Egyházi Államban akadályozta a tényleges gazdasági fejlődést. (Így a Pápai Állam még a XIX. század derekán is Európa legelmaradottabb országa volt.)

Az Avignonban kiépülő és megszilárduló pápai bürokrácia ismertetéséhez, annak az egyházkormányzat nem adminisztratív részéhez való viszonyát kell megvilágítanunk. A XIV. század derekán kialakuló hivatali szervezet szétfeszítette a pápai cancellária kereteit. Időszerűvé vált a Kúriában a tényleges döntéseket hozó egyházpolitikai apparátus elválasztása az adminisztrációtól.

Az avignoni korszakban vált a pápák egyházkormányzatának döntő szervévé a *bíborosok konzisztórium*a. Konzisztóriumnak nevezték a bíborosok tanácskozását a pápa elnökletével a fontosabb egyházpolitikai kérdésekről. A tanácskozás lehetett nyilvános és titkos jellegű. Amikor a zsinatok megritkultak – éppen az avignoni korszakban (vagy majd Trident után) –, a bíborosi konzisztórium foglalta el az egyházkormányzatban az egyetemes zsinat helyét.

A bíborosok száma állandóan változott. Az avignoni pápák idején általában 30 körül mozgott. (Ekkor a franciák abszolút többségben voltak, így pl. 1350-ben mindössze két nem francia kardinális volt.) A cancelláriára a végső csapást a Bíborosok Titkos Konzisztóriumja jelentette, amely fórum azután a nagy nyugati schisma és a zsinati időszak alatt (XIV. század vége, XV. század első fele) vált a pápai és a nemzetközi politika egyik meghatározó fórumává. A pápai cancellária funkcióját tovább csökkentette a Camera Apostolica kiválása. A cancelláriától és az egyéb hivataloktól a bíborosok konzisztóriumja egyre több hatalmat hódított el. A cancellária és a Rota fennmaradtak mint önálló hivatalok, de elvesztették korábbi politikai jelentőségüket. Kimondottan adminisztratív irodákká degradálódtak.

XXII. János pápa tette intézményessé a Kúriában a nepotizmust. A nepotizmus meghonosodása összefüggött a bíborosi kollégium megváltozott szerepével. Annak, hogy a konzisztóriumban a pápa akarata érvényesüljön, rokonainak a testületbe való

KRISZTUS REND (ALAPÍTOTTA XXII. JÁNOS – MNM ÉREMTÁR)

bejuttatása volt a legjobb eszköze. XXII. János kormányzatának támaszai szintén rokonai voltak. Avignon bíboros érsekévé egyik nővérének fiát nevezte ki; a bíboros-kancellár a pápa testvérének fia (a nepos) volt. Mellettük további három unokaöcs kapta meg a bíborosi kalapot. Közülük Bertrand de Pouget bíborosról azt rebesgették, hogy a pápa természetes fia volt. Maga János pápa mértékletes és egyszerű életet folytatott, de agg korában is tökéletes szellemi frissességgel tartotta kezében az ügyeket. Ő volt Avignon felvirágoztatója, amely pompájában bármely fejedelmi udvarral vetekedhetett. Druon írja, hogy a városban új bordélyházakat kellett nyitni, s az örömlányok negyedének határait ki kellett terjeszteni. Az életnek ez a kevésbé díszes oldala is hozzátartozott az avignoni Kúriához.

XXII. János pápa egyházpolitikájának középpontjában Franciaország állt. Elképzelése szerint éppen egy hatalmas Franciaország támogatásával lehetséges a pápaság univerzális törekvéseinek érvényesítése. A pápa ebből az elvi megfontolásból támogatta a francia hatalmi törekvéseket a kontinensen Itáliában a Német-római Birodalommal, valamint Angliával szemben is. Ez a politikai elkötelezettség volt az oka annak a szinte már érthetetlenül csökönyös szembenállásnak, amit a pápa Bajor Lajos császárral szemben tanúsított.

VII. Frigyes császár halála után a fejedelmek két királyt is választottak. A Wittelsbach-párt *Bajor IV. Lajost* (1314–1348) emelte a trónra, akivel szemben a Habsburgok Szép Frigyeset választották királlyá. 1322-ben a mülhldorfi csatában Bajor Lajos leverte riválisát, és hatalmát elismertette a birodalomban. A pápa ekkor nyíltan Lajos ellen fordult, és ultimátumban szólította fel, hogy három hónapon belül mondjon le a trónról. Vele szemben Itália birodalmi helytartójává Anjou Róbert nápolyi királyt nevezte ki. Bajor Lajos és a vele szövetséges itáliai ghibellin párt az Avignonban székelő pápát Rómában akarták megbuktatni. Költők és gondolkodók, az újkor szellemi előharcosai, így *Dante és Petrarca* (1304–1374) a császárban az isteni gondviselés küldöttét ünnepelték.

A pápaság és a császárság utolsó nagy összeütközésében érdekes módon nem a fegyvereknek vagy a politikai erőknak volt elsődlegesen szerepük, hanem az ideológiai érvelésnek; a politikai küzdelmek egyházpolitikai térre terelődtek. Az összezapásban a császár mellé nemcsak a pápai abszolutizmust elutasító világi rendek és választófejedelmek sorakoztak fel, hanem az egyházi, a főpapi rend is. Az avignoni pápának most nem sikerült a német király ellen annak alattvalóit kijátszani. Bajor Lajosnak azonban váratlanul igen hatékony támogatói akadtak az egyetemi teológusok és a minorita rend vezetői között.

A pápai abszolutizmussal szemben a zsinati elvet (konciliarizmus), a világi (császári) hatalomnak a pápaság feletti elsőbbségét *Páduai Marsilius* és *Janduni János* párizsi ferences tanárok alkották meg. Marsilius 1312-ben a párizsi egyetem rektora volt. A filozófus Janduni János averroista eszméinek hatására írta 1324-ben *Defensor pacis* (A béke őre) című művét, amelyet Bajor Lajosnak ajánlott. A pápai inkvizíció elől társával együtt 1326-ban Lajos udvarába menekült. (Marsilius egyébként orvosként lépett Lajos szolgálatába.) Janduni János államelmélete szerint az állam az egyház, a császár a pápa felett áll. Az állam és az egyház egyaránt a *népfelség elvére* épül. A pápák és a királyok a nép megbízásából uralkodnak, de ha visszaélnek ezzel a néptől rájuk ruházott hatalommal, a nép leteheti őket. A népfelség elve kizárta a pápai abszolutizmust, a pápai primátus korlátlan érvényesítését az egyházon belül, még inkább azon kívül, a világi dolgokban. Ebben a felfogásban az alattvalók egyenlő alávetettségét tanító római jog keveredett a rendi ellenállási joggal és a városi önkormányzat elveivel. Marsilius és Janduni gondolatai Aquinói Tamáshoz nyúlnak vissza. Tamásnál az állam még az isteni objektív rendszerbe, a természetjogba van ágyazva. Gondolatainak folytatói már kiépítik a *rendi alkotmányosság* elvét. Tamás még távol

állt a politikától, Marsilius és társai aktívan részt vettek a politikában pamfletjeikkel, a császár oldalán, a pápai abszolutizmus ellen.

Az 1326-ban Regensburgban Lajosnak átnyújtott *Defensor pacis* röpirat szerint a béke őre maga a császár. A természetes békét a pápák bontották meg hatalmi törekvéseikkel. A rend helyreállítása és megőrzése a császár feladata. Szerintük az állam (és nem az egyház) a *societas perfecta*, a tökéletes társaság. Marsilius és társai a rendiség gondolatát – mint a népfelség elvének érvényesítését – kiterjesztették az egyházra is. Nyilvánvaló egyébként, hogy a népfelségről vallott jogokat csak a kiváltságos osztályokra korlátozták, elsősorban a rendi gyűlésre, az egyházban pedig a főpapokból álló zsinatra. Ennek az elméletnek az értelmében tagadták a pápai primátust, az egyházi hierarchia isteni eredetét. Az egyetemes zsinatot a pápa felett álló legfőbb, egyedül autentikus tanítóhivatalnak tekintették. Így a rendiség érvényesítése az egyházon belül „a zsinat a pápa felett” (*concilium supra papam*) elvben jutott kifejezésre.

A konciliarizmus kimondottan teológiai megalapozást is kapott a *nominalista* teológiában. A franciskánus teológiai iskola Szent Tamás realizmusától eltérően *Duns Scotus* filozófiájának nyomdokain haladt. Az individualizmussal és realizmussal szemben fellépő filozófiai irányzat, amelyet *voluntarizmusnak* is szoktak nevezni, azért hódíthatott tért, mert Tamás filozófiája az egyházban ekkor még közletről sem volt általánosan elfogadott. A tomizmussal szemben álló filozófiai és teológiai iskolát, a nominalizmust a párizsi egyetem angol származású ferences tanára, az averroista tanok hatása alatt álló *Ockham Vilmos* (megh. 1347) alapozta meg. Ismeretelmélete szerint fogalmaink nem felelnek meg a valóságnak, a nevek csak üres formák. Ockham a legnagyobb hatást voluntarista isten-felfogásával váltotta ki. Szerinte isten akarata abszolút, így az üdvösséghez nem szükséges a kegyelem, csak az isten akarata. Ockhamot feljelentették, és az inkvizíció perbe fogta. Avignonban töltött négyévi raboskodás után 1328-ban Bajor Lajos udvarába szökött. Ockham *Dialogusa* (1334–1338) szerint az egyházat a hívők gyülekezete alkotja, amely mint a szuverenitás legfőbb birtokosa, a zsinaton a főpapok és a teológusok által képviselteti magát. (Leginkább az egyetemi tanárookra és teológusokra bízta volna az egyház vezetését.)

A politikai publicisztika, a teológia (nominalizmus) után a konciliarizmus harmadik összetevője az ún. *minorita szegénymozgalom* volt. Amint a X. században a kolostorok, most az egyetemek, a teológusok és a ferencesek voltak a legkövetkezetesebb sürgetői az egyházi reformnak. Az egyházi reform irányát is megszabták: az evangéliumi szegénység elvének érvényesítésében és az egyházi reform zsinati elvének kidolgozásában.

A spirituális indíttatású minorita szegénymozgalom szellemi vezérei is Ockham és Marsilius voltak. Így a rendi parlamentarizmus elvét és a városi autonómia-szervezet eszméit egyesítették a franciskánus miszticizmussal. A viták elsősorban a ferences renden belül éleződtek ki. Akik az evangéliumi szegénységet radikális módon akarták megvalósítani, azokat *obszervánsoknak* nevezték, és a renden belül 1368-tól elkülönültek. A mérsékelt minorita irányzatot pedig *konventuálisoknak* nevezték. A rend generálisa, Cesenai Mihály, Ockham és társai mellé állt. (A vita konkrétan akörül mozgott, hogy Jézusnak és az apostoloknak volt-e vagyonuk vagy sem. Az ob-

szervánsok szerint nem, ezért utódaiknak is ugyanilyen szegénységben kell élniük.) XXII. János pápa 1323. június 25-i *Quia nonnunquam* kezdetű bullájával elítélte a spiritualizmust és a minorita szegénymozgalmat. Miután ezeket a nézeteket eretneknek minősítette, megindult a minoriták üldözése. Így a teológiai vita határozottan politikai jelleget öltött, és pápaellenes jellegűvé vált. Bár a konciliarizmus első elvi megfogalmazója Ockham volt, tanainak folytatója és egyházpolitikai érvényesítője a francia *Johannes Gerson*, majd végleges lezárója *Nicolaus Cusanus* (1401–1464) volt, aki rendszerbe foglalta a pápa-egyház rendi átformálását és megnyitotta az utat a reformáció előtt.

A minoritákkal való teológiai vitákban XXII. János tekintélyét megrendítette a pápa teológiai nézeteinek támadhatósága. János pápát ellenfelei eretneknek nyilvánították, mert prédikációiban annak a nézetnek adott hangot, miszerint az igazak haláluk után nem jelennek meg isten színe előtt, nem láthatják szemtől szembe istent, hanem ez csak a végítélet után adatik meg nekik. A kánonoknak ellentmondó felfogás nagy ellenkezést váltott ki a bíborosok között is, így a pápa visszavonta tanait. Mindez kapóra jött a szegénység kérdésében vele szembekerülő minoritáknak.

A pápa és a császár küzdelmében fontos szerepet játszó minorita ellenzék tekintélyét nem csökkentette, hogy XXII. János pápa Marsilius *Defensor pacis* című művének öt gondolatát 1327. október 23-i bullájában elítélte és eretnekségnek minősítette. A királyi udvar szélsőséges minoritái Bajor Lajos római útjától, a császárkoronázástól álmaik valóra váltását, az egységes Itália létrehozását várták. Lajos a ghibellinek hívására 1327-ben vonult Itáliába, és Milánóban lombard királlyá koronázták. 1328 januárjában a császármítosz fénykörébe burkolva vonult be az elhagyott Rómába. Január 17-én nem a pápa vagy annak legátusa, hanem a római nép megbízottja, a városi prefektus kezéből fogadta el a császári koronát. Egyházi felkenését két kiközösített püspök végezte. Így látszott megvalósulni Marsilius alapgondolata, a népfelség elve. Hálából a császár római helytartójának Paduai Marsiliust nevezte ki.

A római nép és a császár XXII. Jánost letette a pápai trónról, és helyébe Pietro Rainallucci minorita barátot *V. Miklós* néven (1328–1330) ellenpápának választotta. Most a pápa a császár kezéből fogadta a főpapi jelvényeket. A császári hatalom által oktrojált népfelség azonban csak addig érvényesült, amíg Bajor Lajos császár hadai Rómában voltak. Midőn 1330-ban Lajos kivonult Rómából, pápája is vele távozott. (A császárnak nem volt hasznára az ellenpapa állítása: 1330-ban *V. Miklós* Avignonba ment, és ott meghódolt XXII. János előtt.) A császárnak már nem volt ereje ahhoz, hogy Itáliában érvényesítse akaratát; Rómában hamarosan valóban a népfelség elvének követői kerekednek felül, de már a pápa és a császár ellen.

AZ AVIGNONI PÁPASÁG HANYATLÁSA [1334–1377]

A korszakalkotó jelentőségű XXII. János után egy jelentéktelen cisztercita apát került a pápai székbe *XII. Benedek* (1334–1342) néven. Az új pápa a francia kívánságok szerint kérlelhetetlenül szemben állt Bajor Lajossal, de minden eredmény nélkül.

AZ AVIGNONI PALOTA RÉSZLETE

Pontifikátusa csupán azért érdemel említést, mert ő kezdte meg Avignonban az erődtéményszerű hatalmas pápai rezidencia építését, amelyet azután utódai alatt folytattak.

A szerzetes-pápanak tökéletes ellentéte volt az őt követő *VI. Kelemen* (1342–1352). A dél-franciaországi származású pápa korábban Párizs ünnepelt egyházi szónoka volt. Sens, majd Rouen bíboros érsekeként a Valois-királyok belső bizalmasa lett. Pápaként is egyértelműen a francia politikát támogatta. Kelemen pápa igazi nagyúr, világias gondolkodású főpap volt. Állítólag kijelentette, hogy eddigi elődeinek fogalmuk sem volt arról, hogyan kell egy pápának élni. XXII. János felhalmozott kincseit az avignoni udvar fényének emelésére fordította. VI. Kelemen udvara – a kortársak szerint – valamennyi korabeli uralkodóét felülmúlta a pompában és a gazdagságban. A császár főhűbéri jogainak visszavonása után Kelemen pápa várásolta meg Johanna

nápolyi királynőtől Avignont, illetve az avignoni grófságot. A nagyarányú költelekzések a pápai államháztartás egyensúlyát is felborították, és kezdetét vette az eladó-sodás, a hitelgazdálkodás.

VI. Kelemen azzal is szorosan Franciaországhoz kötötte a pápaságot, hogy új ki-nevezései révén a bíborosi kollégiumban mindössze két nem francia bíboros foglalt helyet. A Franciaország és Anglia között időközben megindult *százéves háborúban* (1337–1453) az avignoni pápák egyértelműen a francia oldalon álltak. (Avignon nem került angol megszállás alá.) A háborúban a császár viszont Anglia mellett foglalt állást. A pápa és a császár viszályának kiújulása következtében VI. Kelemen 1346. április 13-i bullájával ismét kiátkozta Bajor Lajost. (Ez volt a hetedik, és egyben az utolsó eset a történelemben, hogy a pápa a császárt az egyházból kiátkozta.) VI. Kelemen, Lajos ellenében, Károly luxemburgi gróf trónigényét támogatta. IV. Károly (1347–1378) és a Wittelsbachok közötti polgárháborút Lajos halála akadályozta meg. A pápa támogatásával trónra jutott IV. Károly már nem Itáliára fordította figyelmét – bár Petrarca, a király barátja továbbra is benne látta az olasz függetlenség képviselőjét –, hanem Kelet felé. Károly 1348-ban Prágában egyetemet alapított. A német-római császárok között ő kezdte meg elsőként a cseh és a sziléziai tartományokra támaszkodva a lengyel és a magyar orientációt.

A pápák Avignonba költözése és a francia királyok politikájának történt alárendelődése azzal a következménnyel járt, hogy elvesztették tényleges hatalmukat *Itáliában* s ellenőrzésüket az Egyházi Állam felett. A XIV. század folyamán Itáliában a kommunákból *városállamok* alakultak ki. A városokban lakó vagy oda költöző nemességgel együtt a város környékének falvai és birtokai is a város fennhatósága alá kerültek. Itt megszűnt a földesúr–jobbágy viszony; a jobbágyból szabad bérlő lett, aki pénzzel fizetett a birtokosnak a földhasználatért. A pénzbeli szolgáltatások, a kereskedelmi és ipari tevékenység révén kialakult a pénzgazdálkodás. A városokban a kereskedelem és a bankügyi tevékenység mellett megindult a manufaktúrális ipari fejlődés is. (A városállamok típusai a nemesség és a polgárság helyi erőviszonyának megfelelően alakultak ki.)

Dél-Itáliában a XIV. század közepétől az Anjouk nápolyi és magyar ága harcolt egymással a nápolyi királyság birtoklásáért. Károly Róbert kisebb fia, Endre herceg, a nápolyi trónörökös, Johanna férje volt. Endre révén a magyar Anjouk (I. Lajos király) egyesíteni akarták a két királyságot. Ezzel szemben a nápolyi önállóságot féltő Anjouk meggyilkolták Endrét, ami a casus bellit jelentette. Az Anjouk dinasztikus belháborújában az avignoni pápák Johanna mellett foglaltak állást.

A hanyatló Anjou nápolyi királyság már nem nyújtott kellő támogatást Közép-Itáliában a kuriális politika számára. A pápa távollétében és a császári hatalom hiányában az Egyházi Állam és Róma ismét anarchiába süllyedt. A Pápai Állam városaiban is a gazdag polgárság és nemesség vette kezébe a hatalmat, másutt a helyi dinasztikák alakítottak apró fejedelemségeket, gyakran éppen a pápától vásárolt hercegi cím birtokában. A pápák távollétében az antik és a középkori Róma rohamos pusztulásnak indult. A köveket elhordták a nemesek torony-erődítményeihez, a műkincseket belepte és eltemette a szemét és a törmelék. A Capitoliumon gaz nőtt, a

Forum Romanumon kecskék legeltek, a vatikáni kertekben éjjelente farkasok tanyáztak. A pápai paloták lakhatatlanok voltak, a Szent Péter-bazilika tetőzete beomlott, a lateráni bazilikát istállóknak használták. Róma lakossága mindössze 20 000 volt. Ilyen körülmények között a jobb napokat megért rómaiak türelmetlenül várták a papa angelicót.

Róma városában a tényleges uralmat az egymást ősi ellenségként kezelő Orsinik és Colonnák gyakorolták, akik erődítményszerű házaikból rabolták és sanyargatták a lakosságot. Ilyen körülmények közepette lépett fel Rómában – a spiritualizmus és a szegénymozgalom hatására – egy Laurentii Miklós nevű jegyző, egy szegény polgár, aki magát *Cola di Rienzónak* nevezte. Cola di Rienzo a római népet az anarchiát okozó nemesi pártok elűzésére és polgári tisztviselők választására szólította fel. A demokratikus városi kormányzat (kommuna) élére ő maga állt néptribunként. Az olasz városokat egy föderatív, egységes olasz nemzeti állam létrehozására szólította fel. Ez a korai egységesítési kísérlet azonban elbukott a városállamok egymás közti versengésén. (Ahogy Franciaországban a nemzeti állam eszméjét Szép Fülöp, a német birodalomban Bajor Lajos, úgy Itáliában először Rienzo képviselte. Cola di Rienzo a *Populus Romanus* fogalmát az egész olasz népre kiterjesztette. Szerinte az *Imperium Romanum* a német királyoktól visszakerült a római néphez.)

Cola di Rienzót rövid, de ragyogó tribunátusa után elűzték Rómából. Rienzo politikailag megbukott, de az általa képviselt spiritualizmus és nemzeti eszme megerősödött. A spiritualizmusnak éppen Rómában voltak igen erős gyökerei, ahol Cola di Rienzo után legjelentősebb képviselője *Fraticelli* lett. Ezeknek az eszméknek a hatása azután Wiclif, Husz és Kálvin tanaiban mutatkozik meg. Mivel Cola di Rienzo „nemzeti császársága” kimondottan németellenes élt kapott, így elűzése után a pápával lépett kapcsolatba. Rómába a pápa helytartójaként tért vissza, azzal a megbízással, hogy diktátorként törje le a római feudális urak hatalmát. Ellenfelei azonban 1354-ben Cola di Rienzót meggyilkolták.

1352-ben az ostiai bíboros püspököt, a francia Etienne Aubert VI. *Ince* néven (1352–1362) választották pápává. Az őt választó konklávében a 25 bíboros közül 23 volt francia, így két nap alatt sikerült megegyezniük. A konklavé újdonsága volt, hogy a leendő pápa először írt alá ún. *választási kötelezettségeket* (capitulationes). Ez azt jelentette, hogy írásban különféle kötelezettségeket vállalt megválasztása esete, amelynek fejében a bíborosok rá adták szavazatukat. Az okmányt valamennyi bíboros aláírásával hitelesítette. VI. Ince kötelezte magát, hogy új bíborosokat csak akkor kreál, ha azok száma 16 alá csökkenne, de akkor sem annyit, hogy összlétszámuk meghaladja a 20-at. Kikötötték továbbá, hogy az új bíborosok jelöléséhez a bíborosi konzisztórium kétharmadának hozzájárulása szükséges. Ezek a kapitulációk a bíborosi testület – az egyházi arisztokrácia – hatalmának további erősödését mutatták, és azt célozták, hogy a konzisztóriumban megőrizték a franciák abszolút többségét.

VI. Ince pápaságának jelentősége abban van, hogy az Egyházi Államban a pápaság hatalmának helyreállításával objektíve megerősítette a lehetőségét a visszatérésnek. A spanyol *Albornoz* bíboros 1353–1357, majd 1358–1367 között pápai legátusként Rómát és az Egyházi Állam területét ismét a Szentszék uralma alá hajlította. Albor-

noz kegyetlen zsoldosterrorral verte le a pápa ellen lázadó polgárságot éppúgy, mint a nemesi pártokat. Az Orsinik és Colonnák rablólovagvárait leromboltatta, és katonai kormányzatot valósított meg. A Pápai Állam közállapotainak konszolidálása mellett visszahódította az avignoni pápának Bolognát is.

Amint az Egyházi Államban helyreállt a pápai uralom, IV. Károly német király 1355-ben Rómában elnyerte a császári koronát. (A pápa megbízásából az ostiai bíboros püspök koronázta meg.) VI. Ince és IV. Károly idején került sor a középkor két egymással szorosan összefonódó univerzális hatalmának, a pápaságnak és a császárságnak végleges különválására. IV. Károly császár az 1356-os metzi Reichstagon kiadott *Aranybullájában* alkotmányjogilag is elismerte a Német-római Birodalom föderalista átrendeződését. Károly belátta, hogy birodalma nem más, mint önálló fejedelemségek és püspökségek szövetsége. Az 1356-os Aranybulla értelmében a királyválasztás jogával felruházott fejedelmek, a hét ún. választófejedelem (a három egyházi: a mainzi, a trieri és a kölni érsek; továbbá a négy világi: a cseh király, a rajnai palotagróf, a szász herceg és a brandenburgi örgróf) tartományaikban az összes uralkodói jogokat gyakorolták. A király lemondott a tényleges uralkodásról. Ami számára maradt, a birodalmi gyűlés elnöki tiszte. Az Aranybulla másik jelentősége, hogy a német-római király megválasztásánál említést sem tett a pápáról, sem annak megerősítő jogáról. Császárrá ugyan továbbra is csak a pápa koronázhatta a német királyt, de ez elvesztette gyakorlati jelentőségét, mert mást nem lehetett császárrá koronázni, csak a német királyt. A császárok itáliai uralmát IV. Károly végleg felszámolta. „A középkor két egyetemes intézménye, a császárság és a pápaság, amelyek éppen szétválaszthatatlan összeforrottságuk miatt kerültek egymással ellentétbe, ezzel különváltak.” (Makkai L.: A középkor története. Budapest 1968. 135. old.)

A Rómába való visszatérést először megkísérlő avignoni pápa az aszkétikus életű bencés szerzetes, V. Orbán (1362–1370) Avignon mellett született. A százéves háborúban kudarcot kudarokra halmozó francia királyság hatalma megrendült, és már nem tudta megakadályozni, hogy a német császárság és Itália határozott kívánságát – amely a pápák mielőbbi visszatérését sürgette – V. Orbán teljesítse. A visszatérés mellett szólt a franciaországi háborús körülményeken túl az is, hogy Itáliában bizonyos fokig ismét politikai vákuum keletkezett, mert meggyengült a francia befolyás, de annak helyébe nem nyomult be más nagyhatalom. V. Orbánt a visszatérésre maga a császár agitálta, de ennek érdekében tartózkodott a pápai udvarban Petrarca is. (Ezt sürgette például Sziénai Szent Katalin is.)

A német és olasz nyomásnak végül is engedő pápa 1367-ben elhatározta a visszatérést Rómába. 1367 októberében vonult be az elhagyott városba. Azonnal hozzálátott a romba dőlt Szent Péter-bazilika és a lateráni bazilika restaurálásához. 1368-ban újabb öt francia bíborost nevezett ki. Az Egyházi Állam belső zavarain azonban nem sikerült úrrá lennie, és a nehézségek elől a biztosabbnak látszó avignoni erődítménybe menekült vissza. Sziénai Szent Katalin figyelmeztetései ellenére 1370-ben már ismét Avignonban volt V. Orbán. Néhány hét múlva bekövetkező halálában a kortársak a szent szerzetesnő átkainak megfogadását látták.

Az utolsó avignoni pápa, XI. Gergely (1370–1378) VI. Kelemen unokaöccse volt.

Pontifikátusa fő feladatának a Rómába való sikeres visszatérést tekintette. Neki is a francia ellenállással kellett megküzdenie. 1376 őszén elhagyta Avignont, és 1377. január 17-én 13 bíborosa kíséretében ünnepélyesen bevonult Rómába. (Az egyértelműen francia elkötelezettségű bíborosok az avignoni Kúriában maradtak.) XI. Gergely a római Kúriát a Lateránból – amely szinte teljesen romba dőlt – a Vatikánba tette át. Ettől kezdve a római pápák és a Kúria a Vatikánban és a Quirinale palotában rendezkedtek be. A pápák visszatérése Rómába fordulópontot jelentett Itália és a pápaság történetében is. XI. Gergely 1378-ban bekövetkezett halála pedig a késő középkori pápaság legmélyebb válságának nyitánya volt.

A pápaság avignoni korszakát már a kortársak egy része is – természetesen a francia-ellenes, császárbarát körök – *babiloni fogságnak* interpretálta. (A zsidók babiloni fogságának példáját idézve.) Ezt a felfogást azután a kuriális egyháztörténet is átvette, és szinte napjainkig megtalálható az irodalomban. Az újabb kutatások alapján ma már a katolikus egyháztörténet is revízió alá vette ezt az értékelést. Elismerik az avignoni korszak pozitív vonásait, főleg a kurializmus kiépítése terén. A Rómán, az Itálián kívüli tartózkodás negatívumait abban látják, hogy a pápaság politikai alárendelődése a francia hatalomnak megakadályozta a pápaság univerzális igényeinek érvényesülését és a nemzetállamok kialakulásának hajnalán hozzájárult a nemzeti egyházak gondolatának megerősödéséhez, a konciliarizmus kialakulásához. (Nyilvánvalóan az avignoni pápák éppen ezt a partikuláris tendenciát igyekeztek ellensúlyozni a tökéletességig kiépített centralizált egyházkormányzati apparátussal.) A pápák mértéktelen nepotizmusát és az Európa-szerte gyűlöletet kiváltó adórendszert szintén Avignon bűnének tudják be. Kétségtelen, hogy a pápaság avignoni korszaka a középkori, feudális társadalom kibontakozó válságával esik egybe, és így élesen vetette fel a szintén középkori és feudális egyház „fejében és tagjaiban” való gyökeres reformjának a szükségességét.

A pápaság avignoni korszakát illetően azzal az értékeléssel érthetünk egyet, amely a kérdést nemcsak politikai szempontból közelíti meg. A valóságban ugyanis a pápaság számára Avignon „a végső kibontakozás és hatalomgyarapodás éveit jelentette”. (Váczy P.: A középkor története. [Egyetemes történet II.] Budapest 1936. 679. old.) Az, amit VII. Gergely és III. Ince annak idején közel hozott a megvalósuláshoz, Avignonban meg is valósult és végső formát nyert. Az avignoni pápák, és elsősorban XXII. János alatt a pápa-monarchia igazi államhatalmi szervezetet kapott. Az előző nagy és harcos pápák győzelmeit Avignon jelentéktelennek látszó pápai biztosították, amikor kiépítették a pápai központi igazgatást és fiskalizmust. A pápák így az avignoni időkben nem politikailag, hanem gazdaságilag kerekedtek az európai uralkodók fölé. Az Avignonban kialakított kúriai centralizmus lett a mintaképe az újkori állami abszolutizmusnak.

Ezzel szemben áll azonban a társadalmi-politikai fejlődés, amely viszont a pápai abszolutizmus ellenében hatott. A XIV. században megerősödtek a feudális rendi monarchiák, és szembefordultak a pápaság azon törekvéseivel, hogy Róma ellenőrzést gyakoroljon a világi hatalom felett, beleszóljon az államok belső ügyeibe és függetlenítse az egyházat a világi hatalomtól. *A nemzeti fejlődés az egyházi egyetemességgel*

szemben ható folyamat volt. (Míg a pápai univerzális hatalmat a középkori fejlődési folyamatok erősítették, az újkoriak gyengítették.) A pápa Rómából való távozása az egyházon belüli centrifugális tendenciákat erősítette fel. Az egyes országok egyházai nem akarták magukat alávetni egy francia patriarcha szintjére süllyedő pápának. (És ebben a törekvésükben ismét egymásra találtak a világi hatalommal.) Így alakul ki a francia egyház összefogása Szép Fülöppel és utódaival, a német főpapoké Bajor Lajossal, végül az angol egyházé III. Edwarddal.

Bajor Lajos vereségével a középkori császárság végleg sirba szállt. De a XIV. század közepe nemcsak a császárság történetének záróköve, a pápaság is, miután az avignoni korban elérte fejlődésének tetőpontját, a nagy európai schisma idején lehanyatlak.

PÁPA PÁPA ELLEN. A NAGY NYUGATI SCHISMA [1378–1414]

Amikor a német és olasz nyomásra az avignoni pápa és az elfranciásodott Kúria kénytelen volt visszatérni a romlásnak indult Rómába, a hatalmi ellentétek az egyház legfelsőbb vezetésében 40 évig tartó szakadáshoz vezettek. A nagy nyugati schismának nevezett korszakban a római és az avignoni pápák küzdelmét vallási szempontok alig motiválták. A pápák harcában nem dogmatikai, hanem kimondottan politikai szempontok domináltak. Az egyes országok – és egyházaik is – hatalmi-politikai érdekeiknek megfelelően foglaltak állást egyik vagy másik pápa mellett. Az uralkodók aszerint, hogy a százéves háborúban, az angol–francia viszályban melyik oldalon álltak, ismerték el a római vagy az avignoni pápa obedienciáját (fennhatóságát, illetékességét). Természetesen mindkét pápa saját magát és saját intézkedéseit tekintette törvényesnek, és ennek elismerésére igyekezett rávenni az egyházi és világi hatalmakat. Az ebből eredő egyházkormányzati bizonytalanság, sőt zavar aláásta a pápaság tekintélyét és hatalmát.

Az egyházszakadás mélyebb társadalmi alapja a feudalizmus válsága, és ennek keretében a rendiség és a pápai abszolutizmus konfliktusa volt. Így a szakadás megszüntetése sem jó szándék kérdése volt, hanem a konciliarizmus és a papalizmus egyházon belüli küzdelmének lezárása, illetve a nagyhatalmak közötti ellentétek áthidalása tette csak lehetővé azt. Addig viszont Rómában és Avignonban az elhunyt pápák helyére mindig újat választottak.

A schisma az abszolutizmust gyengítette, a rendi és a nemzeti törekvéseknek kedvezett, és nagyrészt azok következménye is volt. A pápaság válsága lehetővé tette, hogy a rendi monarchiák keretei között kibontakozó nemzeti államok (Franciaország, Anglia, Spanyolország) uralkodói központi hatalmuk erősítése érdekében az illető ország egyháza felett is korlátozzák a pápai ellenőrzést, és megerősítsék a nemzeti egyházak autonómiáját. A schisma másik következménye a rendiség egyházon belüli gyakorlati érvényesítése, a konciliarizmus átmeneti felülkerekedése a pápai főhatalmon. A konciliarizmus eszmeileg már az avignoni korszakban kikristályosodott, de gyakorlati egyházpolitikai érvényre csak a következő évtizedekben, a schisma nagy reformzsínatjain jutott.

Az egyházon belül, a klerikusok között is kialakult egy rendi hierarchia. A legtekintélyesebb és leggazdagabb réteg a bíborosok voltak, akik a feudális oligarchiának feleltek meg. Mögöttük állt a főpapi rend, az érsekek, püspökök és gazdag apátok rendje. A XV. század nagy zsinatainak renddé szerveződött az egyházi értelmiség – az egyetemi tanárok, teológusok, egyházjogászok rétegéből –, amely már az alsó papság demokratikus és szociális igényeinek jelentkezését is mutatta. Az egyházon belül nagyjából azonos érdekek szerint alakult rendek beleszólást követeltek maguknak a világegyház kormányzatába is. Ennek fóruma az univerzális egyház legfőbb parlamentje, a rendi gyűlésnek megfelelő egyetemes zsinat volt. A rendi monarchiaként felfogott egyházban a pápa, az uralkodó csak a rendekkel együttesen, alkotmányosan kormányozhat.

A Rómába visszatért XI. Gergely nemcsak a pápai palotákat és főtemplomokat találta romba dőlve, hanem az Egyházi Államot is. A városban pártharcok dúltak, az államban anarchia uralkodott, a minimális közbiztonság is hiányzott. XI. Gergely már éppen az Avignonba való visszatérést fontolgatta, amikor meghalt. A rendkívüli viszonyokra való tekintettel XI. Gergely halálos ágyán, 1378. március 19-én aláírta a *Periculis et detrimentis* kezdetű bullát, amelyben messzemenő jogokkal ruházta fel a bíborosokat az új pápaválasztást illetően. Leszögezte, hogy a bíborosok bárhol és bármikor pápát választhatnak, és ez akkor is érvényes lesz, ha a jelölt csak az abszolút és nem a kétharmados többséget kapja meg. A haldokló pápa aggodalma indokolt volt, mert még le sem hunyta a szemét, a római városi tanács küldöttsége felszólította a bíborosokat, hogy XI. Gergely utódául olasz pápát válasszanak.

A Vatikánban összeült konklávé a városi tanács védelme alá helyezkedett. A rómaiak ugyanakkor megakadályozták, hogy a bíborosok magánhadseregei a város falai közé jöjjenek, így azok a városon kívül tanyáztak. A türelmetlen tömeg egyre fenyegetőbben lépett fel a bíborosok ellen. Róbert genfi bíboros pl. páncélt öltött főpapi ruhája alá, és így ment a konklávéba. XI. Gergely halálakor 23 bíboros volt. Ezek közül 16 jelent meg a Vatikánban; a 7 távollevő közül 6 Avignonban tartózkodott. A 16 választó többsége, 11 francia volt, továbbá 4 olasz és 1 spanyol. A francia többség két pártra szakadt. Mielőtt a konklávé kapuit bezárták volna, a bíborosok a néptömeg és a városi tanács fenyegetései ellen tiltakozva kijelentették, hogy a kényszer alatt történő választást eleve érvénytelennek tekintik.

Az 1378. április 7-i konklávéban történtek végzetesnek bizonyultak a pápaság következő fél századára. A Szent Péter téren tolongó óriási tömeg mindenáron olaszt vagy még inkább római akart a pápai trónon látni, mert joggal tartottak attól, hogy egy francia pápa ismét visszatér Avignonba. (A ragaszkodásnak nyilvánvalóan gazdasági motívumai voltak, hisz Róma számára a pápa jelenléte kiváltságos helyzetet biztosított.) A bíborosok számára nem maradt más kiút, mint egy olyan olasz főpap megválasztása, akinek személye valamennyi párt számára elfogadható. Így egyeztek meg a harmadik nap reggelén egy távollevő olasz püspök, *Bartolomeo Prignano bari érsek* pápává választásában. (A nápolyi királyság területén levő Bari érseke maga is nápolyi volt. Bár nem volt bíboros – egyébként ő az utolsó pápa, aki nem volt bíboros –, nagy kúriai gyakorlattal rendelkezett, amire az avignoni udvarban tett szert.

A nápolyi terület átmenetnek számított az olasz és a francia érdekszféra között; Prignano inkább volt francia, mint olasz.)

Mielőtt felszállt volna a sfumato (a fehér füst), a türelmetlen rómaiak egy felfegyverzett csoportja erőszakkal behatolt a konklávéba. Az életveszélybe került bíborosok nem merték velük a választás eredményét közölni, hanem menekülésre fogták a dolgot. Erre az adott lehetőséget, hogy egyikük hirtelen az agg és szinte mozgásképtelen római bíboros, *Tibaldeschi* vállára terítette a palliumot. Az aggastyán nem tudott menekülni, és minden tiltakozása ellenére az ujjongó nép őt intronizálta. Erőszakkal ráadták a pápai jelvényeket, fejébe nyomták a tiarát. Miközben a város vezetői is neki hódoltak, a csöcselék kifosztotta a bíboros római palotáját. (Hagyomány volt ugyanis, hogy ha a pápává választott kardinálisnak Rómában volt lakása, azt a nép kifosztotta, mondván, hogy a pápai rezidenciába költözönek erre úgy sincs már szükségé.) Csak a tömeghangulat csillapodása után, este derült fény az igazságra. A bari érsek nem tetszett a rómaiaknak, de végül is tudomásul vették a bíborosok választását.

Az új pápa a *VI. Orbán* (1378–1389) nevet választotta. Bár járatos volt az egyház-kormányzatban, személyileg aligha felelt meg erre a kényessé vált magas pozícióra. A türelem és a kompromisszum számára ismeretlen volt; erőszakos, gőgös jellem, fékezhetetlen indulatosság, sőt durvaság jellemezte. Alkalmatlanságát hamarosan a kortársak is felismerték, állítólag idegbeteg volt. VI. Orbánt 1378. április 10-én koronázták meg, és a bíborosok mint törvényesen megválasztott pápának hódoltak. Ezzel utólag legitimálták a választás kánoni voltát. Később a kuriális felfogás és az ezzel azonosuló történeti irodalom a VI. Orbántól induló római pápák sorát tekintette kánoninak. (Újabb történeti kutatások azonban kétségbe vonják, hogy a koronázáskor a bíborosok szabad akaratukból hódoltak volna a pápának; ez is valószínűleg kényszer hatására történt. Így pedig nem tekinthető az aktus a kényszerű választás igazolásának sem.)

VI. Orbán pápa volt az első, aki a világi uralkodókhoz hasonlóan, pápaként is címet használt. (Utána ez rendszeressé vált. Családi címere természetesen már korábban is volt a főúri családokból származó pápáknak. Elsőként IX. Benedek (1032–1044), a tusculumi grófi családból származó Theophilact címerét ismerjük. A bíborosok, főpapok címerhasználat a konstanzi zsinat után terjedt el. A zsinaton részt vevő lovagkirály, Zsigmond és kíséretének tagjai ugyanis annak a háznak a homlokzatára, ahol szállást vettek, kiakasztották címeres pajzsukat – s az egyházi rendek ezen a téren sem akartak lemaradni.)

A VI. Orbánt választó konklávé viharos lefolyása még egyértelműbbé tette, hogy az egyház megérett a reformra. Az első lépés ehhez a Kúria és a bíborosi konzisztórium megreformálása lett volna. Amikor ebbéli szándékát a pápa bejelentette, a működését eddig is gyanakvással figyelő francia bíborosok a nyílt ellenállás útjára léptek, eltűnédeztek Orbán mellől, és Anagninban gyülekeztek. Ekkor kezdték nyíltan hangoztatni, hogy VI. Orbán választása kényszer alatt történt, kvázi érvénytelen. A pápai szék ezért üresnek tekintendő, és új pápa választása szükséges.

Az Orbán-ellenes párt vezére az amiens-i bíboros volt. Az ellenzéki bíborosok Gaetani fondi gróf fegyveres védelme alatt álltak. Kapcsolatba léptek V. Károly fran-

cia királlyal is, aki támogatásáról biztosította őket. Orbán ugyanekkor konfliktusba keveredett a nápolyi királysággal, Johannával, akivel szemben I. Lajos magyar király szövetségesét, Durazzói Károly herceget támogatta. De ekkor már az egy Tibaldeschi kivételével, aki hamarosan meg is halt, valamennyi bíboros Anagniban volt. Orbán pápa válaszul 29 új bíborost kreált, természetesen saját párthíveiből, köztük számos rokonát is.

Az új pápaválasztásra összegyűlt bíborosok a nápolyi területen levő Fondiba telepedtek át, ahol 1378. szeptember 20-án a francia származású Róbert genfi bíborost *VII. Kelemen* néven (1378–1394) pápává választották. Az új pápa inkább volt politikus és hadvezér, semmint szent életű főpap. Így nagyobb esélyei is voltak a küszöbönálló összeecsapásban. Miután a Rómában magát szilárdan tartó VI. Orbán az ellenpápát és bíborosait kiátkozta, az átmenetileg Fondiban megállapodó VII. Kelemen is hasonlóképpen járt el vele szemben. Ezzel az egyházszakadás befejezett tényné vált.

A két pápa jurisdictióját az egyetemes egyházon belül a politikai-hatalmi érdekek szerint ismerték el. VI. Orbán törvényességét a Német-római Birodalom, Magyarország, Lengyelország, a skandináv államok és Anglia ismerték el. VII. Kelemen obedienciájához viszont Franciaország, Skócia, Nápoly, Szicília és a Pireneusi-félsziget államainak egyházai tartoztak. Ez a megoszlás nagyjából tükrözte a százéves háborúban egymással szemben álló frontokat. (Kivétel természetesen akadt, így pl. Lipót osztrák herceg Kelemen mellé állt.) Az egyetemek, a szerzetesrendek provinciái, a püspökségek maguk döntöttek a hovatartozásról. A nemzeti egyházzá válás felé mutatott, hogy az egyházak általában követték a világi hatalom állásfoglalását. A szerzetesrendeken belül viszont provinciánként érvényesült a megoszlás.

A két pápa között a dicstelen fegyveres harc Itáliában zajlott le, amelyben a franciák, a nápolyiak és a magyarok is részt vettek. VII. Kelemen érdekeit a Johannával szövetséges francia csapatok védték, míg Orbán a magyar Anjouk nápolyi igényeinek elismerésével olasz és magyar fegyverekre támaszkodhatott. Róma ismét két pártra szakadt, az Orbánnal szembeni ellenzék élére az Orsinik álltak. 1379 elején Orbán pápa zsoldosai győztek, így kezébe került az Angyalvár és a Vatikán, de megszilárdította hatalmát az Egyházi Államban is. VII. Kelemen Fondiból Nápolyba futott. 1379 júniusában végleg Avignonban telepedett le. Francia híveiből új bíborosokat kreált, és a még ki sem hűlt pápai palotákban újjászervezte a Kúriát. Ezzel az egy anyaszentegyháznak két feje: két pápája, két Kúriája volt – s ennek megfelelően a Rómából és Avignonból származó, egyaránt a kizárólagosságra és törvényességre igényt tartó –, kettős kinevezések, egymásnak ellentmondó rendelkezések, duplán kivetett adók teremtettek anarchiát az egyház kormányzásában. Kézenfekvő volt, hogy a megbomlott egyházi rend öreivé a világi fejedelmek tették meg magukat; az ő jóváhagyásuk tette lehetővé egyik vagy másik intézkedés végrehajtását, a beneficiumok betöltését. Ezzel az egymással versengő pápák maguk kínáltak lehetőséget az államnak az egyház fölfele kerekedésre és a nemzeti egyházi autonómia kialakulására.

Míg európai méretekben a két pápa harca a francia–angol vetélkedéssel függött össze, Itáliában az Anjouk belharcai motiválták. Johanna nápolyi királynő adoptálta

Anjou Lajost, és ezzel a francia királyság segítségével akarta számára a trónt biztosítani. I. Lajos magyar király és Orbán pápa hadvezére, Durazzo Károly azonban a francia sereget megverte, elfoglalta Nápolyt. VI. Orbán Johannát megfosztotta a nápolyi tróntól, és 1381-ben a durazzói herceget III. Károly néven nápolyi királlyá koronázta. (Erre alapot a pápa Nápoly feletti főhűbéresi joga adott.) Károly 1382-ben Johannát meggyilkoltatta.

A rómaiak viszont fellázadtak a gyűlölt VI. Orbán ellen, aki az újabb háborút rájuk zúdította. A pápa szövetségeséhez menekült Nápolyba. A nyilvánvalóan idegbeteg Orbán ellen saját bíborosai szóttek összeesküvést III. Károly segítségével. A pápa leleplezte az összeesküvést, és 1385. januárban Nocerában elfogatta a hat bűnös bíborost, és a ciszternába dobatta őket. Amikor kiderült a király bűnrészessége is, a Kúria Genovába menekült, Orbán pedig kiátkozta korábbi szövetségesét. A magával hurcolt bíborosokat – egy kivételével – kegyetlenül meggyilkoltatta. A pápa egyházfőhöz méltatlan eljárása nagy visszatetszést szült.

1386-ban a nápolyi királyság a francia Anjouk kezébe került, ez Orbán itáliai pozícióit kellemetlenül érintette, de lehetővé tette, hogy 1388-ban visszatérjen Rómába. (A pusztulás és pusztítás tovább folytatódott az Örök Városban. Jellemző az akkori állapotokra, hogy a pápának rendeletileg kellett megtiltania, hogy a bíborosok elhagyott palotáit és templomait kőbányaként használják.) Tulajdonképpen mindenki megkönnyebbült, amikor 1389 őszén a félőrült Orbán pápa meghalt. Sokan, így maga VII. Kelemen is azt hitte, ezzel helyreáll az egyház egysége, és őt ismerik el egyedül pápának. Kitűnt azonban, hogy a szakadás sokkal mélyebb. A római bíborosok gyorsan megegyeztek, hisz többségük a nápolyi párthoz tartozott. Egy szegény nápolyi bárói családból származó, teológiai alig képzett bíborost, Tomacellit választották pápának, aki a *IX. Bonifác* nevet (1389–1404) vette fel. Sikerült magát elismertetnie Nápolyval, így megszilárdította pozícióit Közép-Itáliában is.

IX. Bonifác pontifikátusát a nepotizmus mellett a pénzügyi ügyek továbbfejlődése – a Kúria további eladósodása – jellemezte. Ő kezdte el a kuriális és az Egyházi Államban levő hivatalok pénzért történő árusítását, eladását. (Az ügylet lényege abban állt, hogy egy bizonyos hivatali tisztséget örök áron, egy összegben lefizetett készpénz ellenében a pápa eladott. A vásárló azután a hivatalból annyi hasznot húzott, amennyit tudott.) Hasonlóképpen az ő nevéhez fűződik a pápai rezerváció alá tartozó egyéb beneficiumok nyilvános áruba bocsátása, az egyházi gyűjtések bérbeadása bankároknak vagy nyereszkeskedő egyházi és világi uraknak.

Az utolsó szakadár római pápa, *XII. Gergely* (1406–1415) velencei származású volt. Ő valóban a szakadás megszüntetését óhajtotta, és már trónra lépésekor kijelentette, hogy hajlandó lemondani, ha ezt a római pápa is megteszi.

Ezalatt az avignoni Kúria ismét régi fényében ragyogott, de politikailag és anyagiilag még jobban ki volt szolgáltatva a francia királynak, mint a XIV. században. Az avignoni bíborosok VII. Kelemen után egy spanyolt, De Luna Pétert választották pápának *XIII. Benedek* néven (1394–1417). De míg VII. Kelemen valóban élvezte a francia udvar és a nagy tekintélyű párizsi egyetem támogatását, utóda inkább csak az orleans-i hercegre és a spanyolokra számíthatott. Az orleans-i herceg 1407-ben

történt meggyilkolása után – a párizsi egyetem egységtörekvéseinek nyomására – a francia király is a megegyezés híve lett. Ennek értelmében 1407-ben került volna sor Savonában a római és az avignoni pápa személyes tárgyalására az egység helyreállításáról. A két pápa hadseregük élén vonult be a városba, egyik felét Gergely, a másik felét Benedek foglalta el. A szentatyák fegyverrel a kézben akartak tárgyalóasztalhoz ülni – így azután nem is került sor a személyes találkozóra.

A savonai színjáték egyértelműen megmutatta, hogy a pápák jószántukból nem fognak megegyezni. A francia király megostromolta Avignont, és XIII. Benedek előbb Provence-ba, majd a spanyolokhoz menekült. A kezdeményezést az egyetemek és a rendek vették kezükbe. Egyre inkább a zsinati mozgalom hódított tért, amelyhez a két pápa bíborosainak többsége is csatlakozott. Már csak azért is, hogy a kibontakozás nehogy nélkülük és netán ellenükre valósuljon meg. Ekkor a tekintélynek csúcán álló párizsi egyetem a válság megoldásának négy törvényes útját dolgozta ki. A pápai szék üres lesz, ha:

1. a római és az avignoni pápa önszántából és kölcsönösen lemond;
2. a pápák kölcsönösen alávetik magukat egy autentikus bizottság döntésének;
3. az egyetemes zsinat dönt;
4. mindkét pápának meg kell tagadni az engedelmességet.

Miután az első két megoldási javaslat a pápák ellenállásán megbukott, a negyedik pedig túl forradalminak tűnt, egyre inkább a korszellemnek megfelelő megoldás, az egyetemes zsinat eszméje kerekedett felül. A zsinati elv egyházpolitikai képviselői közül a legjelentősebb a bíborosi kollégiumból *Francesco Zarabella* bíboros, a teológusok közül pedig *Jean Gerson* párizsi tanár voltak. Általánosan elfogadottá vált a nézet, hogy a már mindenki számára kényelmetlen szakadásnak csak a zsinat vethet véget, és ez lesz az illetékes fórum az egyházi reform végrehajtásában is. A pápai abszolutizmus eszméje, a papalizmus defenzívába szorult. (Majd csak az ellenreformáció idején kerekedik végleg felül, és nyilvánítja a konciliarizmust herezisnek.)

A XII. Gergelytől megszökött 7, és a XIII. Benedeket cserben hagyó 6 bíboros együttesen hívta össze az egyetemes zsinatot, amelynek megnyitására 1409. március 25-én került sor a pisai dómban. A *pisai zsinat* a bíboros oligarchák vezetése alatt folyó tanácskozás volt. Egyik pápa sem ismerte el törvényesnek, mégis 24 bíboros, mintegy 100 püspök, egy sereg apát és kanonok vett azon részt. A zsinat azt mutatja, hogy az egyetemes egyházkormányzatban a bíboros konzisztórium szerepe tovább növekedett. A nemzetenként tanácskozó zsinaton *Petrus Philargi*, Milánó érseke elnökölt. (Itt is tetten érhető Róma és Milánó örök rivalizálása.) A zsinat által a pápák ellen lefolytatott per mindkét pápa letételével zárult, és mint notorius schismaticusokat, heretikusokat és esküszegőket, kiközösítették őket az egyházból. A zsinat vezérégyénisége a tetterős *Baldassare Cossa* bíboros volt. Az ő javaslatára a pisai zsinat a már elaggott milánói érseket *V. Sándor* néven (1409–1410) pápává választotta. V. Sándor a pisai zsinat dekrétumait megerősítette, és a tanácskozást azzal rekesztette be, hogy a három év múlva összeülő új egyetemes zsinatnak lesz a feladata az egyházi reform kidolgozása.

A zsinati pápa Kúriáját Bolognában rendezte be. Sándor pápa ideális kompromisz-

szumnak bizonyult, mert néhány hónap múlva meghalt. A bolognai bíborosok utódául Baldassare Cossát választották meg, aki a *XXIII. János* (1410–1415) nevet vette fel. Ez a pápa tagadhatatlanul nagy tehetségű ember, de inkább világias érzelmű politikus és condottiere, semmint főpap volt. A katolikus egyháztörténet jellemzése szerint „benne tulajdonképpen egy ragyogó és lenyűgöző személyi képességekkel rendelkező kalandor került a pápai székbe”. (*Ijjas A. : A reneszánsz és a hitszakadás kora*. Budapest 1939. 24. old.) Burckhardt azt a feltételezést is megemlíti, hogy Cossa ifjú korában tengeri kalózként részt vett volna az Anjouk két ágának Nápolyért folyó harcában.

A konciliarizmus híveinek azonban csalódniuk kellett. A római és az avignoni pápák mit sem törődtek Pisával, eszük ágában sem volt lemondani. A zsinat viszont – miután elkövette azt a hibát, hogy előzőleg nem nyerte meg magának a német király, a világi hatalom támogatását – nem rendelkezett kényszerítő eszközökkel. Így *az egyháznak két feje helyett három pápája lett!* A római pápa továbbra is élvezte a német király támogatását és a nápolyi elismerést, Közép-Itáliában és Rómában övé volt a hatalom. Az avignoni pápa, miután a franciák a zsinat mellé álltak, a spanyolok védelme alá helyezkedett. Obedienciáját a Pireneusi-félsziget államai és Skócia ismerték el. Székhelyét Perpignanba tette át. A bolognai zsinati pápa itáliai befolyása Lombardiára korlátozódott, de az egyetemes egyházon belül végül szinte általános elismerésre talált.

A schisma idején a rendi és a nemzetegyházi törekvések a pápaságot alaposan megviselték. A Pisában induló reformzsinatokon az abszolutista pápamonarchiát alkotmányos rendi monarchiává akarták fejleszteni. A konciliarizmuson túlmutató nemzeti egyházi reformtörekvések azonban már az egész egyház és a fennálló rend ellen irányultak. Ezek – elsősorban Angliában és Csehországban – nemzeti eretnekmozgalmak formájában jelentkeztek.

Angliában az egyházi reform radikális programját Wyclif János (1320–1384) oxfordi egyetemi tanár hirdette meg. Hangoztatta a királyi hatalom pápától való függetlenségét, továbbá a királynak az egyházi vagyon feletti jogait. A pápa Wyclifet eretneknek nyilvánította. Az angol király és a rendek azonban védelmére keltek, mert harcban álltak az avignoni pápák által támogatott Franciaországgal. Csak amikor Wyclif a népi eretnekmozgalom felé ment tovább, akkor kerültek szembe érdekeik. Wyclif is az őskeresztény egyház egyszerűségéhez és demokratizmusához való visszatérést kezdte hirdetni. Angolra fordította a Bibliát, angol nyelvű istentiszteletet követelt. Szerinte ami nincs a Bibliában, az nem keresztény, így a pápaság, a papi rend, a szerzetesség, a cölibátus, a mise, a gyónás sem. Wyclif maga megmenekült az inkvizíciótól, de követőit, a lollardokat már kegyetlenül kiirtották.

Wyclif csehországi tanítványát, Husz János prágai magisztert (1369–1415) a pápa szintén eretnekké nyilvánította. (Wyclif tanait III. Vencel cseh király angol feleségének környezete hozta magával Prágába.) Husz a tanokat továbbfejlesztette, és szerves kapcsolatba hozta a németellenes cseh nemzeti törekvésekkel, és elmélyítette azok szociális tartalmát is. A birodalomellenes mozgalmat Vencel eleinte támogatta, de miután a pápa Huszt kiközösítette, a nemzeti király cserbenhagyta. A cseh főnemes-

ség ezután is támogatta Huszt, és csak Zsigmond alatt kezdődött meg a mozgalom erélyesebb üldözése. (Ennek oka ott keresendő, hogy Zsigmond a birodalmi érdekeket összhangba kívánta hozni az egyházzal.) A reformmozgalom az egyház demokratizmusának és szegénységének követelésével – a két szín alatti áldozással és az egyházi nagybirtok szekularizációjával – maga mellé állította a németellenes és gazdasági előnyöket remélő cseh arisztokráciát. Zsigmond azonban elérte, hogy Husz megjelent az 1414-ben induló konstanzi zsinaton, ahol a király menlevele dacára bíróság elé állították, eretneknek nyilvánították és 1415. július 6-án megégették. A mártírrá vált Husz követői ettől kezdve radikalizálódtak, és társadalmi programjuk szerint két táborra oszlottak: a huszitizmus főúri, konzervatív vonala, a *kelyhesek* a kiegyezést keresték, míg az antifeudális nemzeti irányzat, a *taboriták*, háborúba kezdtek Zsigmond ellen. A huszitizmus Közép-Európában már a reformáció előfutára volt.

A KONSTANZI ZSINAT [1414–1418]

Zsigmond német-római császár és magyar király (1387–1437) vette kezébe az egyházszakadás felszámolását, mert saját hatalmának egy konszolidált egyházi támogatásra volt szüksége. A feudális rendi anarchiába süllyedt Németországot és Magyarországot két veszély fenyegette: a külső veszély, a Balkánon egyre inkább előnyomuló *törökök*, és a belső, a *huszitizmus*. Zsigmond az egyháznál pontosabban felismerte a huszitizmus mibenlétét, és abban nemcsak veszélyes eretnekséget látott, hanem az egész feudális társadalmi rendet fenyegető népi-nemzeti mozgalmat. Ennek megfékezése érdekében vált Zsigmond közép-európai monarchiája számára égetővé az egyházszakadás felszámolása. Másrészt, a törökök elleni keresztes háború, az európai összefogás sem volt nélkül elképzelhető.

Zsigmond az egyház egységét a konciliarizmus szellemében kívánta helyreállítani. Felelevenítve a bizánci, majd a frank császárok gyakorlatát, maga kezdte szorgalmazni az egyetemes zsinat összehívását. Ugyanekkor a nápolyiak által szorongatott zsinati pápa, XXIII. János is a német király és a zsinat támogatásától remélte egyházi elismertetését. A XXIII. János és Zsigmond között Comóban létrejött egyezség szerint Zsigmond 1413 őszén felhívást intézett az egyetemes kereszténységhez és bejelentette, hogy 1414-ben a Svájcban levő *Konstanz* városkában egyetemes zsinatot hívnak össze. A zsinatot kihirdető egyházi dokumentumot XXIII. János 1413. decemberben adta ki.

Az 1414. november 1-re hirdetett zsinat napirendjét a következőkben szabták meg:

1. A schisma leküzdése.
2. Az egyház reformja „in capite et membris”.
3. A tévtanok leküzdése.

A nyugati zsinatok közül valóban *ökumenikusnak* először a konstanzi zsinat nevezhető, mert részt vettek rajta a keleti és az orosz egyházak vezetői is. (Az ökumenikus szó eredeti jelentése: általános, egyetemes, az egész világot átfogó. Ökumenikusnak, egyetemesnek nevezték azokat a zsinatokat, amelyeken az egyetemes egyház egészét

képviselték. Az egyházszakadások után a katolikus egyház tartott igényt továbbra is az egyetemességre, így a katolikus egyház zsinatjait is egyetemesnek nevezték. Az ökumenizmus katolikus értelmezése egészen a II. Vatikáni Zsinatig azt jelentette, hogy az elszakadt keresztény egyházakat újraegyesítsék a katolikus egyházba.) De egyben ez volt az első *európai kongresszus* is, mert a klerikusok mellett a világi hatalmak nemcsak képviseltették magukat, hanem érvényesítették is befolyásukat a zsinatra.

XXIII. János pápa 1414. október 28-án érkezett Konstanzba. Az óvatos pápa azonban nem bízott úgy Zsigmondban, mint az eretnek Husz. Ezért október 15-én János pápa titkos szerződést kötött *Frigyes osztrák herceggel*, amelyben a pápa kinevezte Frigyeszt a római egyház fővezérévé, amely évi 6000 gulden fizetéssel járt. Ennek fejében Frigyes fegyveres védelmet biztosított a pápának Konstanzban, amely Habsburg területen feküdt.

XXIII. János 1414. november 5-én ünnepélyesen megnyitotta az egyetemes zsinatot, amit a pisai tanácskozás folytatásának nyilvánított. A zsinaton csak lassan gyülekeztek össze a főpapok. Maga Zsigmond 1414 karácsonyán érkezett Konstanzba. A zsinat azonban hamarosan a középkor legnépesebb gyülekezetévé vált. Személyesen jelen volt vagy képviseltette magát a 3 pápa, 3 patriarcha, 29 bíboros, 33 érsek, 150 püspök, a szerzetesrendek és az egyetemek küldöttei. A világi fejedelmek közül Zsigmond német és magyar király, a bajor, az osztrák, a szász, a mecklenburgi, a lotaringiai herceg személyesen jelent meg; a francia, angol, skót, lengyel, svéd, dán, norvég, nápolyi és szicíliai királyok pedig követekkel képviseltették magukat. Volt idő, amikor 20 000 ember zsúfolódott össze a kis svájci városkában. (A tiszteletreméltó zsinati atyák és világi urak kiszolgálására a zsinat idején kb. 700 kéjhölgy is szerencsét próbált Konstanzban.)

A konstanzi zsinaton kezdettől fogva a konciliarizmus szelleme uralkodott. A tárgyalásokban itt már nem az egyházi oligarchia, a bíborosok, hanem a püspökök, az egyházi középrend játszotta a fő szerepet. Ezzel a *rendiség gondolata jutott érvényre*. A zsinaton 1415 márciusáig XXIII. János elnökölt, de az irányításba Zsigmond is belefolyt. A tárgyalási rendre vonatkozóan úgy döntöttek, hogy nem fejenként, hanem nemzetenként szavaznak. A nemzetek elkülönülése nagyjából a nemzeti egyházaknak felelt meg. Egy nemzetnek a zsinaton egy szavazata volt. A zsinat az alábbi négy nációra oszlott: 1. a német nemzet (ide tartoztak a magyarok és a lengyelek is); 2. a francia nemzet; 3. az angol nemzet (a skótokkal együtt); 4. az olasz nemzet. (Az 5. nemzet, a spanyol csak a XIII. Benedekkel történt szembefordulás után, 1417-től vett részt a zsinaton.) Végül még egy szavazatot kapott a bíborosi kollégium, pontosabban az ezen belül kialakított többségi vélemény. Az egyes nemzeteken belül a közös, vagy többségi vélemény kialakításakor fejenként szavaztak, és a főpapok mellett szavazati jogot kaptak a káptalanok, a doktorok és a világiak is. A zsinat tehát a rendi gyűlés mintájára alakult meg. A nemzetek szerinti szavazással elérték, hogy a számbelileg abszolút többségben levő olaszok akarata nem érvényesülhetett, másrészt korlátozták a bíborosok befolyását is. (Egyébként a zsinat a bíborosi kollégium számát 24 főben maximálta.)

A zsinat érdemi munkáját nem a reformokkal, hanem az *egység helyreállításával* kezdte. Ennek előfeltétele a pápai szék üressé tétele volt, mert a zsinat döntő többsége úgy vélekedett, hogy mindhárom pápa lemondása révén érhető csak el az egység. Azzal, hogy Zsigmond és a zsinat a másik két pápa, XII. Gergely és XIII. Benedek képviselőit is elismerték pápai küldötteknek, őket is XXIII. Jánossal egy platformra helyezték. János előtt világos lett, hogy ő sem nyerheti el a zsinat egyetemes elismerését. Tovább romlottak pozíciói, amikor 1415 elején a már majdnem 90 éves XII. Gergely hajlandónak mutatkozott az önkéntes lemondásra.

A zsinat párhuzamosan megkezdte a *hitbeli egység* kérdésének tárgyalását is. Ennek középpontjában Wyclif nézeteinek bírálata, és a közben megérkezett Husz János pere állott. Husz ügyében a vizsgálatot lefolytató bizottságot még XXIII. János küldte ki. A peres eljárás mindenáron elmarasztaló ítélettel való lezárását és Husz megégetését elsősorban Otto Colonna bíboros szorgalmazta.

Az ellenségessé vált zsinat elől XXIII. János 1415. március 20-án Habsburg Frigyes segítségével, álruhába öltözve megszökött. A zsinat szétrobbantását Zsigmond akadályozta meg; megtiltotta a résztvevőknek, hogy Konstanzot elhagyják. János pápa szökése után a zsinati atyák között egyértelműen a konciliarizmus jutott diadalra. A zsinat 1415. április 6-án Jean Gerson nyomán a híres *Haec sancta Synodus* kezdetű dekrétumban kimondta, hogy a zsinat az egyetemes egyházat képviseli, hatalmát közvetlenül Krisztustól kapta. A hit, a reform és az egység kérdésében a pápa felett áll. A zsinati eszme élharcosai a francia nemzet teológusai voltak. A francia főpapok pedig a már alakuló gallikán szabadságok szellemében arra törekedtek, hogy erősen korlátozzák a pápai hatalmat, ha már egyszer azt ki kellett engedniük a saját kezükből. (A zsinati elv győzelme sajátosan az általuk is elítélt eretnekségekkel érintkezett. A konciliáris felfogás szerint ugyanis a zsinat a Szentlélek megnyilatkozása, és mint ilyen, képviseli az egyetemes egyházat. Az albigenes és valdens eretnekségek is az egyház helyébe a Szentlélek fogalmát állították.)

A hamarosan megkerült XXIII. János pápát a zsinat perbe fogta: schismaticusnak és eretneknek nyilvánították, korábbi botrányos magánélete és simónia miatt megfosztották méltóságától. XXIII. János letételének ünnepélyes kihirdetésére 1415. május 29-én került sor. Utána a római XII. Gergely valóban hajlandó volt az önkéntes visszavonulásra, 1415. július 20-án lemondott. Ezután már csak a Peñíscola sziklavarába zárkózott XIII. Benedek letétele volt hátra. A makacs aggastyánt azonban sem Zsigmond, sem a zsinati küldöttség nem tudta jobb belátásra bírni. Csak amikor a skótok és az Ibériai-félsziget államai (Aragónia kivételével) elpártoltak tőle, indította meg a zsinat a pert Benedek pápa ellen. A másfél évig húzódó eljárás végén, 1417. július 26-án hirdették ki XIII. Benedek letételét. Ezzel megnyílt az út egy új, egyetemesen elismert pápa megválasztása előtt. (XIII. Benedek mellett Peñíscolában mindössze három bíboros maradt. Amikor 1423-ban Benedek elhunyt, ezek utódot választottak helyébe, akivel szemben viszont egyikük ellenpápaként lépett fel. A tragikus schisma utolsó felvonása komédiába torkollott.)

Amint a pápai szék üres lett, a zsinat újabb problémával találta magát szemben. Zsigmond azt javasolta, hogy előbb az egyházi reformról határozzanak, és azután

válasszanak pápát, akit a reformok megvalósítására köteleznek. De a főpapok többsége azon a véleményen volt, hogy előbb pápát kell választani, és annak irányításával kell kidolgozni a reformokat. A létrejött kompromisszum értelmében a már elkészült öt reformdekrétumot 1417. október 9-én publikálták. Ezek közül a legjelentősebb az ún. *Frequens* kezdetű dekrétum volt. Ez meghatározta, hogy a következő egyetemes zsinatot öt, a rákövetkezőt hét és a továbbiakat tízévenként kell összehívni. Ezzel az egyetemes zsinatot az egyházszervezet és kormányzat állandó fórumává akarták tenni. A további reformdekrétumok (így pl. a *Haec sancta Synodus* kezdetű) a schismának akartak gátat vetni. Újra szabályozták a pápaválasztás menetét, kimondták, hogy a bíborosok mellett a nemzetek is egy-egy szavazatot kapnak. A dekrétumok általában véve a pápai centralizmus ellen irányultak.

A konstanzi zsinat három pontban megszabott programja közül az 1. pontot teljesítette. A schismát azzal zárta le, hogy 1417. november 11-én új pápát választottak. A Konstanzban összeülő konklávéba a 23 bíboros mellett az 5 nemzet 6–6 főpapja vonult be, de nekik nem személyenként, hanem nemzetenként volt egy-egy szavazati joguk. Az új pápa a tekintélyes római bíboros, Otto Colonna lett, *V. Márton* néven (1417–1431). A hatalmas és gazdag római nemzetség tagja korábban XXIII. János környezetéhez tartozott, de a Colonna-bíboros a zsinaton nem játszott vezető szerepet. (Talán ennek is köszönhetette megválasztását.) Inkább a katolikus hit tisztaságának védőjeként tűnt ki. Az inkvizíció felkérésére ő volt Wyclif és Husz könyveinek vizsgálója, és szigorú következetessége nagymértékben közrejátszott Husz tragédiájában. *V. Márton* megkoronázására Münsterben került sor. Az aktus azért is figyelmet érdemel, mert az ősi római Colonna volt az egyetlen római pápa, akit német földön koronáztak pápává. Egy évszázaddal Luther Márton fellépése előtt egy pápa lovagolt végig a német város utcáin, és kétoldalt tőle, fehér öszvérenek zabláját tartva, a római király (Zsigmond) és a brandenburgi választófejedelem haladt.

Megválasztása után *V. Márton* ügyesen és erélyesen vette kézbe a zsinat leszerelését. A zsinat 2. pontként jelzett programját, a *hitelvi zavarok tisztázását* annyiban teljesítette, hogy Wyclif és Husz tanait részletesen bírálta és Husz megégetésével kiírtásukra példát statuált. Husz vértanúként ment a halálba, de a zsinat ezzel nemhogy elejét vette volna az eretnység terjedésének, hanem inkább lángra lobbantotta azt. A kérdést *V. Márton* azzal zárta le, hogy 1418. március 12-i bullájában Wyclif és Husz tanainak követőit eretneknek bélyegezte.

A zsinat a bajok gyökerét érintő programját, az egyház reformját nem hajtotta végre. Az egyetemes igényű reformintézkedések helyett a pápa az egyes nemzetekkel kötött egyezségeket, kompromisszumokat (így a német és az angol konkordátumokban).

A pápa a zsinatot 1418. április 22-én rekesztette be, anélkül, hogy dekrétumait megerősítette volna. (Ezt már azért sem tehette, mert a zsinat nem is igényelte, a konciliáris felfogás szerint az egyetemes zsinat határozatai a pápai megerősítés nélkül is érvényesek.) Az egyházban egyetemes elismerést nyerő Márton pápának nemigen volt hol felütnie rezidenciáját. Róma szinte teljesen elnéptelenedett, az Egyházi Államban rablólovagoké volt a hatalom. A franciák a pápát ismét Avignonba csábí-

V. MARTON
(SÍRFEDÉL A LATERÁNBAN)

tották, Zsigmond pedig azt szerette volna, ha valamelyik német városban – Bázelen, Mainzban vagy Strasburgban – szervezi meg a Kúriát. V. Márton azonban világosan látta, ha önállóan akar cselekedni, egyik meghívást sem fogadhatja el, hanem Itáliába, lehetőleg Rómába kell visszatérnie.

A KONCILIARIZMUS ÉS A PAPALIZMUS KÜZDELMEI [1418–1447]

V. Márton először Firenzében telepedett le, és csak 1420. szeptember 28-án vonult be Rómába. A Colonna-pápa ismét Itália és a keresztény világ fővárosává akarta tenni Rómát. Pontifikátusának nagy részét a Kúria restaurálása és a pápai állam viszonyainak rendezése töltötte ki.

Amikor V. Márton Rómába érkezett, a város lakosainak száma mindössze 17 500 volt, ezek is főleg parasztok, pásztorok. Romok, pusztulás, nyomor kísérte mindenfelé. A korábban büszke templomok helyén a római bárók sötét tornyai emelkedtek a romtenger fölé és tartották rettegésben a lakosságot. Nemcsak az antik emlékek pusztultak el, hanem a középkori város is. Az Angyalvár majdnem romba dőlt, a lateráni pápai palota romjait széthordták, így a pápa a Vatikánba költözött. A pusztulás a Leóvárost sem kímélte; a Szent Péter-bazilika tetőzete beomlott, padlóján fű és gaz nőtt. Nem voltak különbségek a viszonyok a Patrimonium Petriben sem. A hajdan mesésen termékeny Campagna elmocsarasodott, berkeiben rablók és farkasok tanyáztak. A vatikáni kertekben éjjelente felhangzott az ordasok vonítása.

V. Márton erélyesen látott hozzá az újjáépítéshez, a rendcsináláshoz. Először a Vatikánt tette lakhatóvá, majd az Angyalvárat, a pápák végső menedékét állíttatta helyre. Megkezdtek a Campagna mocsarainak lecsapolását is. Újjáépítették a San Giovanni in Lateranót, amelynek freskóit részben *Pisanello* festette. A festészetben a misztika forrásaihoz ment vissza a dominikánus *Fra Angelico*. A szenzualista vonalat folytatták *Piero della Francesca* és *Fra Filippo Lippi*. V. Márton hívta Rómába *Masacciót*, akivel a Brancacci-kápolna freskóit készítette, és Gentilét. A művészetpártoló Colonna-pápa remek tiarája a firenzei *Lorenzo Ghiberti* munkája. (Utóda, IV. Jenő *Donatellótól* rendelte meg a Szent Péter-templom bronzkapuinak domborműveit.) Joggal nevezhetjük ezt a pápát a *reneszánsz és a humanizmus római előfutárának*, vagy akár az első reneszánsz pápának, hisz udvarában megjelentek a humanista tudósok, írók, bölcselek is.

V. Márton megfékezte a rablókat, helyreállította Rómában és az államban a közbiztonságot. Saját főhatalma alatt életre keltette a város önkormányzatát, és így megszüntette a zsinat által Róma élére helyezett legátus funkcióját is. Az Egyházi Államban már nehezebben boldogult. A vidéken nemcsak a bárók húzódtak meg szinte bevehetetlen erődítményeik falai mögött, hanem egy *Braccio* nevű zsoldosvezér kóborló zsoldosokból és rablókból szervezett hadseregével szinte az egész Egyházi Államot hatalmába kerítette. A pápa tárgyalásokra kényszerült a condottierével, míg végül is a környező városállamok segítségével sikerült úrrá lenni a rablókon. (Braccio Apulia ostrománál esett el 1424-ben.)

A konstanzi pápa érdeme, hogy a konszolidált korszakokban is széttagolt Egyházi Államot valóban monarchikus egységgé szervezte, és megvetette a pápaság újkori állami hatalmának alapját. Nevéhez fűződik az Egyházi Állam kormányzati szervének, az államtitkárságnak az első megszervezése is. Államszervező munkájához azonban neki is közvetlen rokonaira volt szüksége. A kor általános és itáliai jelensége – a városállam élére kerülő fejedelemség dinasztikussá válása – a Pápai Államot is elérte. A Colonna-család dinasztikus kapcsolataira alapozva szilárdította meg V. Márton pápaként a hatalmát. Unokahúgát egy Montefeltréhez (Urbino hercege) adta feleségül; húgát, Paulát pedig fejedelmi birtokkal ellátva adta férjhez. A mértéktelen nepotizmus Mártonnál bocsánatos bűn volt, mert ebben a helyzetben a pápai főhatalom helyreállítását, objektíve az egyház érdekeit is szolgálta. A Colonnákat követő nagy pápaadó családok révén illeszkedett az Egyházi Állam az itáliai városfejedelemségek rendszerébe.

Amikor V. Márton helyzete Itáliában megszilárdult, igyekezett a pápai főhatalmat az egyetemes egyházon belül ismét érvényesíteni. A pápa az egyház abszolút monarchikus rendszerét állította a zsinati alkotmányos rendiség ellenébe. A Freuens dekrétum értelmében az eltelt öt év után, *1423-ban Paviában* újból összeült az egyetemes zsinat, de azt a pápa a kitört pestis miatt *Sziénába* helyezte át. (A sziénai zsinaton V. Márton újólag kiátkozta a magát Peñiscolában spanyol támogatással még mindig makacsul pápának nevező XIII. Benedeket.) A sziénai zsinaton az egyház reformját a pápai főhatalom korlátozásával kívánták megvalósítani, de a tanácskozást igen gyéren látogatták, és nem élvezte Zsigmond támogatását sem pápaellenes fellépésében. Így V. Márton 1424. márciusban minden további nélkül feloszlatta a gyűlekezetet.

V. Márton 1425-ben maga vette kezébe a reformok ügyét. Egy sor egyházkormányzati intézkedést hozott, elsősorban a Kúria újjászervezésével kapcsolatban. A bíborosi kollégiumba rokonai mellett a korabeli Európa legtekintélyesebb humanista főpapjait emelte, így *Capranica*, *Cesarini* és *Dominici* bíborosokat, az egyházi reform elkötelezettjeit. A bíborosi kollégium Márton pontifikátusa alatt még megőrizte nemzetközi jellegét, de egyre inkább olasz túlsúly alakult ki benne. Márton pápaságának utolsó éveiben megindult Zsigmond háborúja a husziták ellen. A pápa a huszitaellenes keresztes hadjárat legátusává Cesarini Julián bíborost nevezte ki.

A sziénai zsinat utáni 7. évben, 1431-ben, Bázelen ült össze a soron következő egyetemes zsinat. A pápa utolsó intézkedései közé tartozott, hogy a bázeli zsinat teljhatalmú pápai legátusává tette Cesarini bíborost. V. Márton röviddel ezután elhunyt.

A konklávé a Velencéből származó XII. Gergely unokaöccsét *IV. Jenő* néven (1431–1447) emelte a trónra. Az új pápa megválasztása előtt ismét kapitulációkat írt alá, amelyben a zsinat megtartására és a kúriai reform végrehajtására kötelezték. A pápából hiányzott elődje politikai erélye és diplomáciai érzéke. Az első taktikai hibát azzal követte el, hogy elődje rokonait elűzte Rómából és hivatalaikból, ezzel a Colonnákat halálos ellenségeivé tette. A tétovázó és erélytelen *IV. Jenő* alatt a XV. század utolsó nagy reformzsinatján, az *1431–1449 között* megszakításokkal *ülésező bázeli zsinaton* érte el tetőpontját a *konciliarizmus*.

Amikor Cesarini bíboros a bázeli zsinatot megnyitotta, még egyetlen püspök sem érkezett a városba. A lassan gyülekező zsinati atyák tárgyalásai a konstanzinál is radikálisabban pápaellenes légkörben indultak meg. Azzal kezdték, hogy magukat egyértelműen a pápai hatalom fölött állónak nyilvánították. Jenő pápa eléggé elhamarkodottan 1431 végén a *Quoniam alto* kezdetű bullájával feloszlatta a zsinatot. A zsinat azonban ellenszegült a pápának, együtt maradt és színe elé idézte a pápát. A bázeli zsinat Zsigmond király védelme alá helyezkedett: a pápa és a zsinat között a nyílt szakadás bekövetkezett. Az egyházszakadást a bíborosok is el akarták kerülni, ezért Zsigmonddal együtt a megegyezést szorgalmazták. Közben a bázeli zsinat komoly sikereket ért el a mérsékelt huszitákkal való megbékélés révén. A bázeli tanácskozásokra meghívták a kelyhesek vezéreit, a két Prokop testvért, akik végül is 1433-ban elfogadták a prágai megegyezést. (Ezzel a kompromisszummal először vonult be a katolikus egyház történetébe a *vallási tolerancia!*)

A pápa két év alatt belátta, hogy ha a zsinat nélküle állítja helyre a hitbeli egységet, saját pozíciói kerülnek veszélybe. Ezért ő is hajlott a megegyezésre. IV. Jenő 1433 nyarán Rómában császárrá koronázta Zsigmondot. 1433 decemberében pedig visszavonta a bázeli zsinat feloszlátását, és ismét elejétől fogva törvényesnek ismerte el azt. Az 1434-ben újra induló bázeli zsinaton részt vett a császár is. Egy sor olyan reformdekrétum elfogadására került sor, amelyeket később a pápa-egyház is kánoninak ismert el. (Ilyenek voltak pl. a papság életvitelének reformja, a simónia és a papi ágyasság elítélése, a mise és a zsolozsma pontos végzésének előírása, a tartományi zsinatok tartásának kötelessége stb.) A zsinat újra szabályozta a pápa és a bíborosok választását. Kimondták, hogy a bíborosi kollégium létszáma maximum 24 lehet, de kikötötték, hogy egy nemzetből csak ezek $\frac{1}{2}$ része származhat. A pápa és a zsinat ellentétei akkor mérgesedtek el, amikor a zsinat a pápai jövedelmek megnyirbálását is kereszkülvitte. 1435-ben megszüntettek több pápai különadót, el akarták törölni az annatákat és a taxákat. Ugyanakkor a pápaság pénzügyi önállósulását jelzi, hogy Róma IV. Jenő alatt kapta meg az önálló pénzverési jogot.

Közben Rómában kiújultak a Colonnák szította zavargások. IV. Jenő 1434-ben előbb az Angyalvárba, majd Firenzébe menekült. A Kúria kilenc évig itt rendezkedett be, Rómában pedig kikiáltották a köztársaságot. A pápa firenzei száműzetése idején került szoros kapcsolatba a humanizmussal és annak művészeti vetületével, a reneszánszsal. A firenzei Kúriát valósággal ellepték a humanisták.

Bázel és a pápa között a végleges szakításra 1437-ben került sor. IV. Jenő *Doctoris gentium* bullájával a zsinatot olasz földre, Ferrarába helyezte át, hívását ekkor csak a zsinat kisebbsége követte. A császár és a fejedelmek a bázeli zsinat mellé álltak, de a konciliarizmus Zsigmond halálával elvesztette legfontosabb támogatóját. Így a pápa 1438 elején akadálytalanul megnyithatta a ferrarai zsinatot.

A *ferrarai zsinat* elítélte a pápai primátussal ellenkező addigi reformhatározatokat. IV. Jenő a pápai tekintélyt azzal akarta növelni, hogy kihasználva Bizánc törökök általi szorongattatását, a görögkeleti egyházat megalázza és a teljes kapituláció után létrehozza velük az uniót. A ferrarai uniós zsinaton részt vett Palaiologos Mihály bizánci császár és József konstantinápolyi patriarcha vezetésével a görög egyház fő-

papsága. A görögök bár nem ellenkezés nélkül, de végül is elfogadták a Filioquét és a pápai primátust, de megtartották liturgikus hagyományait. Számukra az unió politikai létszükséglet volt: az egység helyreállításától remélték, hogy a latin keresztény világ fegyveres támogatást nyújt a törökökkel folytatott élethalálharcukhoz. IV. Jenő tekintélyét valóban emelte, hogy 1439. július 6-án a görög főpapok által aláírt *Laetantur cæli* kezdetű uniós dekrétum a pápa igényeinek megfelelően teremtette meg – legalábbis papíron – az uniót. (Gyakorlati keresztülvitele a görög alsó papság és a hívők ellenállásán megbukott. Amikor a várt nyugati segítség elmaradt, a császár sem szorgalmazta tovább.) Egyébként az uniós zsinat 15. ülése után a Ferrarában kitört pestis miatt Firenzébe költözött át.

A Bázelen maradt zsinati atyák a radikalizmus útjára léptek. Határozataik szinte egyházi forradalomszámba mentek. A bázeli zsinaton a pápai abszolutizmussal szemben a népfeliséget már a rendiséget meghaladó radikalizmussal értelmezték. De a demokratikus egyházi alkotmány követelése ellentmondott az egyház alapvetően monarchikus szervezetének és világképének. A bázeli tanácskozásokon a vezető szerep a főpapság kezéből az egyházi értelmiség – a doktorok, jogászok, teológusok – kezébe ment át. 1438 elején az ő kezdeményezésükre a zsinat felfüggesztette hivatalából IV. Jenő pápát. Ezután a bíborosok Cesarini vezetésével kivonultak a zsinatról, és követte őket Ferrarába a püspökök nagy része is.

Az 1439. május 16-án Bázelen elfogadott *Sacrosancta* dekrétum a konciliarizmus tetőpontja volt. (Ezt már csak hat püspök írta alá!) A dekrétum kimondta, hogy az egyetemes zsinat mindenben a pápa felett áll, a pápa a zsinatot nem oszthatja fel, s aki ennek ellentmond, az eretnek. Mindebből logikusan következett, hogy 1439 nyarán IV. Jenőt letettnek nyilvánították, és helyébe a zsinat a világi nagyúrból hirtelen remetévé vált Amadeo savoyai herceget választotta ellenpápának, aki V. *Félix* néven (1439–1449) az egyháztörténelem utolsó ellenpápája volt. Ez a választás azonban már a zsinat ügyének kudarcát jelentette. Az ellenpápa jurisdictióját senki sem fogadta el, csupán a francia egyház mutatott vele szemben semleges magatartást. 1445-ben a német király is IV. Jenőt ismerte el törvényes pápának. A bázeli zsinat üléseit Lausanne-ba tette át, és az elnéptelenedő tanácskozás teljes érdektelenségbe fűlt. 1449-ben V. Félix – miután a római pápa bíborosi kalapot nyújtott neki – önként behódolt, a zsinat pedig önmagát oszlatta fel. A bázeli zsinat történelmi jelentősége abban volt, hogy itt emelték az egyházon belül ismét princípiummá a demokráciát és a toleranciát. Éppen ezért a monarchikus egyházat féltő főpapok szembefordultak a rendiséget a demokrácia irányába továbbfejlesztő egyházi értelmiséggel, és újból a monarchikus elv letéteményesének tekintett pápa mögé sorakoztak.

IV. Jenő pápa egyházi főhatalmának elismertetése érdekében kompromisszumokat kötött a világi fejedelmekkel és a nemzeti egyházakkal. A legmesszebbmenő engedményekre a francia egyházzal szemben kényszerült, amely a bázeli zsinat szellemében a pápai centralizmus rovására messzemenő autonómiára törekedett (az ún. gallikán szabadságok). IV. Jenő pápasága alatt hosszú ideig úgy tűnt, hogy a konciliarizmus és a papalizmus harcából a zsinat kerül ki győztesen. De az egyházi és világi fejedelmek, feudális nagyurak a radikalizálódó konciliarizmussal szembefordultak és a meg-

újuló pápai monarchia mellé álltak. IV. Jenő két bullában is elmarasztalta a zsinati elvet, de a pápai primátus helyreállítása érdekében tett fáradozásainak gyümölcsseit majd a reneszánsz pápák élvezik. Az újkor hajnalán kiderült, hogy a papalizmus és a konciliarizmus igazi győztese a modern állam lett, a felemelkedő nemzeti királyságok (központosított rendi monarchiák), amelyek az egyház belső meghasonlását és funkcionális zavarát a világi hatalom egyház feletti és egyházon belüli befolyásának megerősítésére használták ki.

IV. Jenő alatt az európai politikai erővonalak is átalakultak. 1435-ben a nápolyi Anjouk kihalásával a Nápolyi Királyság egyesült az aragon Szicíliával, és létrejött – spanyol hegemonia alatt – a Nápoly–Szicíliai Kettős Királyság. Dél-Itália évszázadokra spanyol uralom alá került. A Német-római Birodalomban 1438-tól a Luxemburgiak óriási öröksége a császári koronával együtt *Habsburg Albrechtre* szállt. Ettől kezdve a birodalmi vezető szerep és a német-római császári cím (egészen Napóleonig) a Habsburgoké maradt. Magyarország a Jagellók és a Hunyadiak alatt végső erőit megfeszítve folytatja harcait a törökök ellen. A pápa a törökök elleni harc támogatására 1442-ben Cesarini bíborost legatus a latereként küldte Budára. A pápai követ Ulászló 1444-es balkáni hadjáratában is részt vett, és a várnai csatában – a királlyal együtt – elpusztult. (Valószínűleg menekülés közben fosztogató martalócok áldozata lett.)

A pápaság, bár egyetemes tekintélyéből sokat veszített, s az Egyházi Államon belül is meg kellett osztania a hatalmat a feudális urakkal és a városi patríciusokkal, a XIV–XV. századi válságot mégis sikeresebben vészelte át, mint hajdani nagy ellenfele, a császárság. A középkor végi nagy társadalmi és politikai átalakulások Németországban és Itáliában nem egységes birodalom, hanem önállósult tartományok és városok keretei között mentek végbe. Ezzel szemben a XIV–XV. század gazdasági-társadalmi fejlődése eredményeként az angol, francia és spanyol rendi monarchiákban a központosítás előrehaladt; a királyi hatalom megerősödött, a feudális maradványok felszámolásával létrejöttek az egységes nemzeti államok.

A PÁPASÁG AZ ÚJKOR HAJNALÁN

[RENEZÁNSZ, REFORMÁCIÓ, ELLENREFORMÁCIÓ 1447–1648]

A középkorból az újkorba való átmenet két évszázadában a pápaság történetét is a nagy ellentmondások és az átmenetiség jellemezte. A katolikus egyház monarchikus vezetése fokozatosan elszakad a középkori világtól és politikai rendtől, és a XVI. század végére megújhódva és új energiákkal telve fordul szembe a szekularizálódó újkori Európával.

A feudalizmusból a polgári társadalomba való átmenet még vallási keretek között jelentkezett az ideológiai és politikai szférában, abban a keretben, amelyben a pápaság is tevékenykedett. A XV. század második felének és a XVI. század elejének mintegy tíz reneszánsz pápája a humanizmus és a reneszánsz szellemi nagyhatalmává teszi a pápaságot. Ezzel mintegy megérleli az egyházat és annak vezetését is az elkerülhetetlen reformra. A humanizmus eszméinek behatolása a Kúriába és a reneszánsz művészeti és politikai középpontjává váló pápai udvar maga a középkori aszkétizmussal és világtól való szakítás példaképe.

Az egyház és a pápaság belső, tartalmi megújódására, a feudalizmussal való szakításra azonban külső impulzusokra, a polgári fejlődés mozgató erejére volt szükség. Ezt hozta a német reformáció, majd ennek nyomán az egész kereszténységre kiterjedő hitújítás. A pápaság történetének legmélyebb válságperiódusába került, mert szinte tehetetlenül állt szembe a reformációval vagy fél századon keresztül. Amikor végzetesnek látszott a szakadás, és a politikai-nagyhatalmi eszközök a hitújítás megállítására egyértelműen alkalmatlannak látszottak, indult meg az egyházon belül is – előbb a pápa ellenzésével, majd támogatásával – a megújódás, a katolikus reform.

A reformációval szembeni defenzívából a pápaságot a tridenti egyetemes zsinat emelte ki. A Tridentinum fél évezredre megszilárdította a katolikus dogmák katedrálisát, a hitújításra újítással, reformmal felelt. A megszilárdított és megújított egyház épülete azután nemcsak állta a reformáció viharait, hanem hamarosan kitűnt, visszahódítani is képes elvesztett pozícióinak egy részét. A XVI. század közepén lezajlott egyetemes zsinat nyomán nem a középkori pápa-monarchia állt helyre, hanem egy eszmében konzervens, eszközeiben modern, a szellem valamennyi fegyverét alkalmazó pápai abszolutizmus keletkezett. Ez a modern pápai abszolutizmus egyházi tükröképe volt a nemzetállamok keretében felvirágzó fejedelmi abszolutizmusnak.

A katolikus reform jelentős pápai munkájának eredményeként a XVI. század végén, a XVII. század első felében Róma a visszahódítás, az agresszív ellenreformáció központja lett. Ennek szolgálatába állította a katolikus monarchiák politikai és katonai erejét, az inkvizíció hatalmasra nőtt gépezetét, az indexet és a pápai kongregációkat

egyaránt. A vallásháborúk korszakában azonban kitűnt, hogy az újkor hajnalán lezajló, még vallási jelszavakkal induló hatalmi harcok már nem a pápaság szándékai szerint alakulnak, hanem mint ilyenek, öncélúak: a nemzeti vagy dinasztikus érdekekért folyó harcok ezek. A harmincéves háború még vallásháború, de amikor véget ért, nem katolikusok és protestánsok, hanem katolikusok és katolikusok álltak szembe egymással. Ennek megfelelően a pápa nemegyszer a katolikus császár ellenében a protestánsokkal szövethető katolikus francia királyt támogatta. A westfáliai békében a pápaságot már nem vették tekintetbe, és a szekularizálódó politikai és hatalmi szférában jelentősége minimálisra csökkent. Ha a történeti fejlődés alapkérdései szerint periodizáljuk a történelmet, akkor a nagy angol polgári forradalom kezdete (1640) a nyitánya az újkornak, a polgári kornak; a pápaság számára egyértelműen az 1648-as westfáliai béke volt az.

A RENESZÁNSZ PÁPÁK [1447–1521]

Az V. Miklóstól X. Leóig uralkodó tíz pápát nevezi a történetírás a reneszánsz pápáknak. V. Miklóssal valóban új irány kezdődött a pápák hosszú történelmében. A pápaság kapcsolatba lépett a mérsékelt humanizmussal és a reneszánszsal. Nem a középkori pápaság egyházon belüli helyzetét megkérdőjelező reformok megvalósításával, hanem a pápák és államuk kulturális nagyhatalommá tételével, valamint a pápai állam Itália vezető fejedelemségévé növelésével igyekeztek ismét megszilárdítani helyzetüket.

A *humanizmus* a feltörekvő polgárság Itáliából induló kulturális és egyben világnézeti mozgalma volt. A humanizmus – és a vele adekvát művészeti irányzat, a *reneszánsz* – az újra felfedezett antik kultúra életörömét fordította szembe az egyház által képviselt aszkétizmussal. Érdeklődésének középpontjában nem a túlvilág, hanem az evilági élet: az ember és a természet állt. A humanisták nem támadták olyan élesen az egyházat, mint az eretnokségek, de a világias gondolkodással aláásták az egyházi világszemlélet alapjait, és így meggyorsították a társadalom laicizálódásának előrehaladását.

A humanizmus és a reneszánsz az olasz nép nemzeti újjászületéséből táplálkozott, de hamarosan európai méretekben is, mindenütt a nemzeti fejlődés sajátosságaival kiegészülve, a középkori kultúra és világnép helyébe lépett. A humanizmus és a reneszánsz azáltal, hogy az embert (és nem istent) állította a gondolkodás és a világszemlélet középpontjába, megindította a teljes elvilágiasodás (szekularizáció) évszázados folyamatát. Az új eszmei irány ennek megfelelően a középkor rendi kollektívizmusaival szemben az individualizmus kiteljesedése. A reneszánsz ember a szellem misztériuma helyett a természet misztériumát éli át. Mindez a tudományok és a kultúra, az államfejlődés és a politika addig nem látott virágzását eredményezte.

A középkor világszemlélete szűk horizontú volt, a túlvilágra irányult. Az ókor megújult ismerete az újkor emberének szélesebb kilátást nyitott. Jól érzékelteti ezt a nyelv fejlődése: a középkori latin univerzális nyelv helyébe a klasszikus latin és görög

lépett, hogy megnyissa az utat a nemzeti nyelvek kultúrnyelvvé válása felé a reformációban. Hasonlóképpen a művészetek is az antik segítségével szabadultak meg a vallás béklyóitól és bontakozhatott ki a reneszánsz művészet a profán elem előtérbe kerülésével. A természet iránti érdeklődés hatására új lendületet kapott a természettudományok fejlődése. A humanisták kritikusan vizsgálták a társadalmat is. Ez tette lehetővé, hogy a politika tudománya elszakadt a vallásos szemlélettől (Machiavelli) és autonómmá vált. Egyes humanisták maró gúnnyal ostorozták az egyház visszasságait – filológiai munkásságuk során a pápa világuralmi törekvéseit alátámasztó oklevélhamisításokat leplezték le.

A humanista kultúra és tudomány jelszava: „Ad fontes!” – „Vissza a forrásokhoz!”, jelesen az antik forrásokhoz. Témánk szempontjából különösen fontos *Lorenzo Valla* (megh. 1465), aki a történeti kritika körébe vonta a szent könyveket és kanonizált szövegeket is. (Valla egyébként a Kúria titkára volt, a lateráni székesegyház kánonkja.) Tudományos felkészültséggel ő vonta kétségbe először az ún. constantinusi adománylevél hitelességét, amire pedig a középkori pápaság világuralmi igényei alapozódtak. Valla egyébként vitatta azt is, hogy az Apostoli Hitvallás valóban az apostoloktól származna, és az evangéliumot mint önálló történeti forrásmunkát kezelte. Így pl. bonckés alá vette a Vulgátát is.

A kor legegységesebb gondolkodója, a Németalföldről származó *Rotterdami Erasmus* (1467–1536) szabad, kritikus szellem volt. Tudományos igényű bibliakritikája őt nem a hitújításhoz vezette el – mint mondjuk Luthert vagy Kálvint –, hanem általában a vallási fanatizmussal való szembe forduláshoz. Erasmus túlságosan is humanista, a szellem arisztokratája volt ahhoz, hogy hitújító legyen. A humanizmus és a reneszánsz csak a társadalom szűk rétegéhez, a műveltekhez szólt, nem vált antifeudális társadalmi mozgalommá. Ezért meg kellett alkudnia az egyházzal, mert ez adott nagy részüknék kenyeret, működési lehetőséget. Megingatták az egyház kulturális monopóliumát, de felszámolni nem tudták. A humanista gondolkodók a természetfeletti kinyilatkoztatást is a természetes igazságok körébe akarták vonni. Az új típusú humanista gondolkodás lehetőségei és keretei azonban még az egyházon belül alakultak ki, és részben a humanizmus formálta saját képére az egyházat. (Az egyházon kívüli laikus gondolkodás majd csak a reformáció meghaladásával bontakozik ki.)

Az egyház és a pápák tradicionális kulturális funkciójából is következett, hogy a XV. század közepétől a pápaság és a humanizmus kapcsolatai egyre szorosabbakká váltak. A pápák humanista tudósokat gyűjtöttek udvarukba, megszervezték a Vatikáni Könyvtárat, és azt az antik szerzők műveivel töltötték meg. Bőkezű mecénásai voltak a reneszánsz művészetnek, elsősorban annak érdekében, hogy a pápai udvar fényet vetekedjen a császári és királyi udvarokéval. A tudományok iránti új típusú érdeklődés és a művészetek értő pártolása a Kúriában is háttérbe szorították nemcsak az elmélyült hitéletet, hanem a vallás erkölcsi normákat is.

A XV. század második felének pápai már valóságos világi uralkodókként léptek fel, inkább államférfiak és hadvezérek voltak, mint elhivatott főpapok. Eddig az egyházi államban a világi hatalom (államhatalom) fogyatékoságait – a hadsereg és a fegyveres

végrehajtó hatalom hiányát – pótolta vagy korrigálta a pápák egyházkormányzati tekintélye. De a reneszánsz korban éppen ez a valláserkölcsi tekintély rendült meg, így a fogyatékosságokat ki kellett küszöbölni. Ettől kezdve a pápa inkább a világi olasz fejedelemségek szellemében élt és cselekedett; az Egyházi Államot majdnem világi királlysággá szervezték.

A történetírás az első igazi reneszánsz pápának V. Miklóst (1447–1455) tekinti. V. Miklós maga is polgári származású volt, egy sarzanói orvos fiaként született, majd a papi pályára lépve, Albergati bíboros szolgálatába szegődött. Bologna püspöke lett, majd Németországban működött pápai legátusként. V. Miklós a politikában a kompromisszumok híve volt. 1448-ban III. Frigyes (1440–1493) német királlyal megkötötte a *Bécsi Konkordátumot*, amely azután 1803-ig érvényben maradt. Ebben a kánonoknak megfelelően szabályozták a püspöki székek és exempt apáti méltóságok betöltését, valamint az annatakat és a servitiákat. 1452-ben – a béke megpecsételéseként – V. Miklós Rómában nagy pompával koronázta német-római császárrá III. Frigyeszt. (A középkor végének újabb jeleként értékelhetjük, hogy ez volt az utolsó római császárkoronázás!) A Habsburgok a konkordátummal és a koronával elnyerték a pápa támogatását terjeszkedő politikájukhoz.

Hasonlóképpen határkő volt az európai történelemben 1453. május 29-e, *Bizánc török kézre kerülése*. Ezzel formailag is megszűnt a Kelet-római Birodalom, amely 700 évig folytatta hol hódító, hol védekező háborúit az arab és a török előretöréssel szemben, a kereszténység védelmében. Bizánc elestével a Balkán is török kézre került, és Magyarország határain újból megjelenve, az oszmán hatalom közvetlenül a nyugati kereszténységet veszélyeztette.

V. Miklós pápa 1453. szeptember 30-án törökellenes keresztes háborúra hívta fel a keresztény uralkodókat; a pápa vállalta magára a széttagolt Európa mozgósítását a török ellen. A középkori lovagi eszményre építő pápai elképzelések azonban irreálisak voltak, a török elleni harc nem jelentett közös érdeket, csak azoknak az országoknak volt fontos, amelyeket közvetlenül fenyegetett. A pápa felhívása nem is keltett nagy visszhangot, a százéves háború csatazajába fáradt Nyugat-Európának békére volt szüksége.

V. Miklós pápa Róma új aranykorának megalapozója volt. A római Kúria alatta vált a tudósok, irodalmárok, művészek, egyszóval a humanisták – Firenze után második – központjává. Miklós pápa kezdte meg a reneszánsz Róma kiépítését. Európa legjobb művészeit hívta Rómába, tervbe vette a Szent Péter-templom és a Leóváros átépítését. A híres római templomokat restauráltatta, a várost csinosította. Maga a pápa is vérbeli humanista volt: szenvedélyes könyvgyűjtő, aki a klasszikus ókor és a keresztény ókor szerzőinek kézíratait gyűjtötte és másoltatta. V. Miklós tekinthető a *Vatikáni Könyvtár* tulajdonképpeni megalapítójának. Mint halála előtt közvetlenül bevallotta, mecénási tevékenységét az a felsőbb cél vezette, hogy ezáltal is növelje a római Szentszék tekintélyét, és általa az emberek tekintetét istenre irányítsa.

Az első reneszánsz pápa pontifikátusának eseményei is jellemzők voltak a reneszánszra: fényes sikerek és nagy kudarcok együttese volt. Része volt ennek az is, hogy az Egyházi Állam egyik magas hivatalnokának, Stefano Porcarónak a vezetésével

1453-ban összeesküvést szőttek a pápa meggyilkolására. A lelepleződött összeesküvés vezetőjét V. Miklós felakasztatta.

III. Calixtus (1455–1458) pápával a katalán származású *Borgia család* lépett a színre. Alfonso Borgia egyházjogász volt, és Valencia püspöki székéből került a pápai trónra. Vele teljesedett ki a reneszánsz nagy pápaadó dinasztiáinak uralkodóvá válása az itáliai politikai életben. A Borgia-pápa az Egyházi Állam és a Kúria főbb pozícióit rokonaival és katalán párthíveivel töltötte be. (A katolikus egyháztörténet szokásos indoklása szerint azért, mert csak ezekben bízhatott.) Az Angyalvár parancsnokává és egyben bíborossá unokaöccsét, Pedro Borgiát tette meg. Másik unokaöccsét, Rodrigo Borgiát 25 éves korában kreálta bíborossá. Calixtussal a spanyol befolyás érvényesült az egyház központi vezetésében. Már megválasztása is a felemelkedő spanyol nagyhatalom növekvő itáliai befolyásának eredménye volt. III. Calixtus nem volt humanista, hanem rideg egyházjogász és politikus, akit a rómaiak már csak idegensége miatt sem szerettek; gyanakvással fogadták az öreg katalán bíborost, még inkább a nyomában tolongó rokonhadat.

III. Calixtus pápaságának középpontjában a törökellenes keresztes háború tető alá hozása állt. Ennek érdekében széles körű diplomáciai tevékenységbe kezdett. Az új törökellenes keresztes hadjáratot meghirdető bulláját 1455. május 15-én adta ki. Legátusokat küldött szét Európába, és külön pápai tizedet szedtetett a hadjárat céljaira. (Ezzel megindult a pápai adóztatás új neme, a török elleni harc ürügyén. Az első reneszánsz pápák ezt még valóban a nemes célra kívánták fordítani, utódaik azonban nyíltan a pápai udvartartás egyre nagyobb kiadásait fedezték belőle.) Az 1456. március 11-re kitűzött hadjárat propagandistái a ferencesek voltak, közülük a legismertebb *Kapisztrán Szent János* volt. A pápa tervei szerint szárazföldön és vízen összehangoltan kellett volna támadni: a Balkánon *Hunyadi János*, a tengeren a pápa és Velence. III. Calixtus ennek érdekében önálló pápai hadiflottát hozott létre. A török elleni harc – a pápa erőfeszítései ellenére – akkor még elsősorban csak Magyarországra és Albániára hárult. A franciák és a velenceiek nem támogatták a vállalkozást, mert fél szemmel már a török szövetség felé kacsingattak. A pápa Hunyadi támogatására Budára küldte *Carvajal* bíborost pápai legátusként, a pápa anyagi segítségének közvetítésére. A keresztes had Hunyadi János vezetésével 1456-ban Nándorfehérvárnál (a mai Belgrád) fényes győzelmet aratott a törökök felett, ezzel az oszmán hódítást fél évszázadra sikerült megállítania. (A csata után kitört pestisben nemcsak Hunyadi, hanem Kapisztrán is életét vesztette.) A nándorfehérvári diadal emlékére rendelte el a pápa a keresztyén világban a déli harangszót.

A törökellenes európai összefogás nyilvánvaló kudarcától megtört pápa halálakor Rómában zavargás tört ki. A felkelés az idegen spanyol uralom, a Borgia-dinasztia ellen irányult, jelezve, hogy nem is olyan egyszerű a pápai trónról fejedelmi dinasztiát alapítani.

II. Pius (1458–1464) néven *Enea Silvio Piccolomini* személyében egy kiváló humanista költő és tudós került a pápai trónra. A koreszme, a humanizmus vele elérte Szent Péter székét. (Ugyanúgy a koreszme érvényesülése volt ez, mint annak idején a rajongó misztikáé a remete-pápa megválasztása.) A sziénai származású, ekkor 53 éves, de az

addigi viharos élettől megrokkant humanista pápa főpapként már egyházas életet élt. De ízig-vérig humanista maradt, két törvénytelen gyereket pápaként is elismerte és magánál tartotta. Capranica bíboros titkáráként részt vett a bázeli zsinaton, ahol a szélsőséges konciliarizmus híve lett. Ennek megfelelően az utolsó ellenpápa, V. Félix szolgálatába lépett. Amikor annak ügye reménytelenné vált, a német-római császári udvarban próbált szerencsét. A császár ügyes diplomatájaként bejárta szinte egész Európát. A művelt, szellemes, univerzális tudással rendelkező Piccolomini egy személyben volt költő, történetíró, földrajztudós, politikus és diplomata – csak főpap nem. Amikor pedig elnyerte a bíborosi kalapot, mint főpap is megállta a helyét, és pápaként is tiszteletet vívott ki magának.

II. Pius megválasztását a reneszánsz Róma kitörő lelkesedéssel fogadta, mert benne a humanisták fejedelme került a pápai trónra. (Az már más kérdés, hogy a humanista pápa a zavaros közállapotok miatt nem rajongott Rómáért, és szívesebben tartózkodott más itáliai városokban, mint saját székhelyén.) II. Pius fejére a tiarát a Colonna-bíboros helyezte, jelezve vele Róma és a humanizmus egymásra találását. II. Pius pápaként is megőrizte érzékét a művészetek, a régészet, az eleven élet minden eseménye iránt. Alatta kezdték meg az antik Róma kincseinek szisztematikus gyűjtését. Piccolomini pápaként is folytatta irodalmi munkásságát. Klasszikus latin nyelven tőle maradt ránk az eddig egyetlen pápai emlékirat.

II. Pius pontifikátusának központi gondolata egy nagy törökellenes európai szövetség létrehozása volt. Mint vérbeli idealista, ennek valóra váltására az európai fejedelmek kongresszusát hívta egybe. Az 1458. október 13-án kiadott *Vocabit nos Pius* kezdetű bullájában a kongresszust Mantovába hívta össze. A pápa 1459-ben megjelent Mantovában, és a kongresszus megnyitásakor remekbe szabott latin szónoklatot tartott, de a tanácskozás tökéletes kudarcba fulladt a fejedelmek közönye miatt. Pius pápának is tudomásul kellett venni, hogy a lovagkori keresztes háborúk kora rég lejárt, és a költeményeiben eszményített lovagkor ideálját még pápaként sem képes új életre kelteni. A keresztény középkor helyébe visszavonhatatlanul a központositott rendi monarchiák korszaka lépett.

A keresztény fejedelmek nem mozdultak, a pápa mégis újabb kísérletet tett a török veszély elhárítására. 1461-ben levelet intézett II. *Mehmed* török szultánhoz, amelyben – a Korán és a keresztény hitvallás összeegyeztetésére tett kísérlet mellett – felszólította a török császárt, hogy térjen át a keresztény hitre, így a pápa elismeri őt a bizánci császárság örökösének, megkoronázza és szövetségre lép vele! A fantasztikus tervezés arra figyelmeztetett, hogy az ideák világában maradó humanista egyházfő nem sok gyakorlati politikai érzékkel viseltetett a közép-európai népek problémái, állami létük iránt. Még inkább furcsának tarthatjuk ezt a lépést annak tudatában, hogy a török által elűzött Palaiologos-dinasztia éppen Rómában keresett menedéket.

A keresztény hatalmak összefogására tett kétségbeesett kísérletek kudarcához az is hozzájárult, hogy II. Pius – megtagadva ifjúsága konciliáris felfogását – pápaként a kuriális abszolutizmus elszánt védője lett. 1460 elején kiadta *Excecrabilis* kezdetű bulláját, amelyben leszögezte, hogy a pápa ítélete ellen senki sem fellebbezhet az egyetemes zsinathoz, aki ezt megteszi, az kiközösíti magát az egyházból. A pápa lépése

II. PIUS BULLÁJA (MNM ÉREMTÁR)

elsősorban Franciaországgal való viszonyát élezte ki. A XI. Lajos király által támogatott francia egyház – az 1438-as bourges-i Pragmatica Sanctio értelmében – a konciliarizmus alapján állt, mert így tudta biztosítani autonómiáját, gallikán szabadságait a pápai főhatalommal szemben. Mivel a pápa nem támogatta a francia igényeket Nápolyra, a király hallgatólagosan is elismerte ezeket a gallikán szabadságjogokat. II. Pius konciliarizmussal szembeni fellépése Itáliában és a Német-római Birodalomban is elégedetlenséget váltott ki (Németországban főleg az egyre súlyosabbá váló pápai adók miatt).

Időközben azonban a török előretörés már nemcsak Magyarországot, hanem közvetlenül Itáliát, elsősorban *Velencét* fenyegette. 1463-ban a velencei flotta készen állt a török elleni tengeri hadjáratra. II. Pius az 1463. szeptemberi konzisztóriumban bejelentette, hogy a pápai hajóhaddal egyesülve maga áll a hadjárat élére. A megtört pápa azonban halálos betegen érkezett meg Anconába. Céljának közvetlen megvalósulása pillanatában ragadta el a halál – így a hadjárat is kútba esett.

A humanista költő egyházfejedelmet ismét egy humanistaellenes pápa követte. IV. Jenő unokaöccse, Pietro Barbo kardinális *II. Pál* (1464–1471) néven lépett a trónra. Az új pápa igazi velencei: pompaszerető, ügyes diplomata, de gyanakvó, rideg és számító. (A választási kapitulációban a törökellenes hadjárat megindítása és az egyetemes zsinat összehívása egyaránt szerepelt.) A szinte megközelíthetetlen II. Pál alatt (aki igen ritkán tartott kihallgatásokat) a pápai méltóság felvette a reneszánsz pompájának külsőségeit. II. Pál a szépet az ember nélkül szerette, de a saját maga szépségétől el volt ragadtatva. A *külső pompa* egyébként ebben a korszakban vált a katolikus kultikus tevékenység szerves részévé. A hitélet, a lélek mélyéből fakadó hit helyébe a vallási szertartások külső pompája lépett. Ennek a pompának populáris változatai is kialakultak. A széles néptömegek számára továbbra is az egyház és nem a humanisták jelentették a kultúrát, az ünnepet, a szórakozást. Erre az egyházi év egyre

színeesebbé és bőségeesebbé váló ünnepei kínáltak lehetőséget. Egyébként éppen II. Pál 1470-ben kiadott rendelkezése szerint a pápa által hirdetett jubileumi Szentévet minden 25. évben kellett megrendezni.

II. Pál uralkodását az önkényesség és a bíborosi kollégium túl nagyra nőtt befolyásának visszaszorítása jellemezte. A bíboros konzisztórium növekvő hatalma ugyanis ellenkezett a pápai abszolutizmussal. A pápa megnyirbálta a bíborosok mesés jövedelmeit, a Kúria kiadásait, üldözte a simóniát. Ezek a reformintézkedések korlátozták a pápa és a bíborosok mecénási ténykedését, ami viszont a római humanistákat és művészeket tette földönfutókká. A humanistáknak a rideg és önkényeskedő pápával szembeni támadásait a bíborosok bátorították. A humanisták vezére, *Bartolomeo Platina* már az egyetemes zsinat összehívásával fenyegetőzött. A pápa erre Platinát az Angyalvárba záratta. Ennek tudható be, hogy Platina ekkor készül, a pápaság történetét feldolgozó munkájában II. Pált barbár pápának, a kultúra és a művészetek ellenségének állítja be.

II. Pál belsőleg igyekezett megszilárdítani az Egyházi Államot, felismerve, hogy csak egy egységes államra támaszkodva tudják a pápák megakadályozni, hogy a felemelkedő franciák, illetve az osztrák és spanyol Habsburgok a Pápai Államot be ne kebelezzék. Pál pápa hasonlóképpen felismerte, hogy a török elleni közös hadjárat sem lehetséges. Feladatát abban látta, hogy a törökökkel élethalálharcban álló keresztény államokat ne csak erkölcsileg, hanem pénzzel is segítse. Ennek értelmében valóban jelentős összegekkel támogatta Magyarországot, Velencét és Albániát. II. Pál alatt újabb konfliktus alakult ki Csehország és a pápaság között. A cseh nemzeti király, *Podjebrád György* (1458–1471) a mérsékelt huszitizmusnak kedvezett, a pápa ezért 1466-ban kiátkozta. A Mátyás és a cseh király közötti dinasztikus háborúban a magyar oldalon állt.

A pápai abszolutizmus szellemében II. Pál konzekvensen elzárkózott az egyetemes reformzsinat összehívása elől. Magatartásának megváltoztatására még III. Frigyes császár 1468-ban Rómában tett személyes látogatása alkalmával sem tudta rábírni. Pál pápa világosan látta, hogy ekkor egy reformzsinat csak a pápai primátus vereségével végződhetett volna.

IV. *Sixtus* (1471–1484) személyében a Rovere-dinasztia alapítója lépett Szent Péter örökébe, hogy azután azt családja örökségévé tegye. Vele már egyértelműen a családi politika kerekedett az egyház és a pápaság egyetemes érdekei fölé. Francesco della Rovere megválasztása előtt jámbor franciskánus barát volt, 1464-től a rend generálisa, 1467-től bíboros.

IV. Sixtus pápa már mindenekelőtt olasz fejedelemnek érezte magát. Mi az oka a változásnak? Ekkorra a pápák térítő tevékenységének lehetőségei végleg megszűntek, a törökellenes harc kudarcba fulladt – így maradt az itáliai politikai vezető szerep megszerzése. Ennek eszköze a pápa (illetve a pápát adó család) saját világi fejedelemségének a megszervezése volt, a nepotizmus révén, amely most már konkrét dinasztia-alapítási jelleget öltött. IV. Sixtus nem is leplezte, hogy pontifikátusának feladatát abban látja, hogy a Rovere családot Itália leggazdagabb és legbefolyásosabb családjai közé emelje. Ennek megfelelően a pápa rokonainak nemcsak egyházi hivatalokat

IV. SIXTUS ÉS PLATINA (MELAZZO DA FORLI FESTMÉNYE A VATIKÁNBAN)

biztosított, hanem ezeket egy-egy itáliai hercegség, fejedelemség megszerzésével kapcsolta össze.

A megválasztásakor aláírt kapitulációk ellenére IV. Sixtus 34 új bíborost nevezett ki, köztük hat unokaöccsét. Csodálatos megörökítése ennek a fejedelmi nepotizmusnak Melazzo da Forlì híres freskója a Vatikáni Könyvtár megalakításáról. Ez úgy ábrázolja IV. Sixtust, mint egy pompás fejedelmet, mecénásként családja és udvaroncai körében. Előtte a Vatikáni Könyvtár prefektusává előlépett *Platina* térdel; a kép többi alakja a pápa bíboros unokaöccseit ábrázolja. Így *Giuliano Roveret*, a későbbi II. Gyulát, valamint a fiatal és hírhedten erkölcstelen *Pietro Riario* unokaöccsét, akiket püspökökké és bíborosokká tett, hatalmas javadalmakat adományozva nekik. A már ekkor vezéri ambícióktól fűtött Giuliano a bíborosi kollégiumban családi pártot szervezett az utódlás biztosítására. Pietro évi jövedelmét pedig – egyik magyar egyháztörténet –, 1938-as magyar pengőben számítva, egymillió pengőre teszi! Pietro zabolátlan életet folytatott és fiatalon elpusztult. Egy további unokaöcs, *Raffaello Riario* bíboros, később a X. Leó pápa elleni merénylet részese volt.

A legnagyobb befolyása a pápára *Girolamo Riariónak* volt. Ez az unokaöcs világi maradt, a Pápai Állam zsoldosainak vezére volt. A pápa hatalmát arra használta fel, hogy saját fejedelemséget alapítson. IV. Sixtus hercegi rangra emelte, és az volt a célja, hogy Romagna szép és dús rónáin Girolamo Riariónak nagy hercegséget szervezzen. Ennek érdekében teljes főpapi hatalmát vetette latba. Rómában szembekerült a Colonnákkal és elüldözte őket, mert ellenezték ezt a tervet. A Colonnák elűzésével a pápának sikerült Rómát és környékét kezében tartania. Fellépett a korábbi pápák neposaival szemben is. Ettől kezdve általános érvényű jelenséggé vált, hogy az új pápa saját neposai segítségével elűzi az előd meggazdagodott neposait.

IV. Sixtus családi politikája miatt Firenzében a Mediciekkel került szembe. Girolamo, valószínű a pápa tudtával és a firenzei Pazzi család segítségével meg akarta dönteni a Medicik uralmát. Egy összeesküvés során, 1478-ban, a Medici család vezetőit a firenzei dómban akarták lemészárolni. Giuliano Medicit megölték, Lorenzót megsebesítették.

Sixtus pápa az Egyházi Állam kiterjesztését is családja érdekeinek rendelte alá. Pietro Riariónak megszerezte Imolát és Forlìt. A pápa már nem is szorgalmazta a török elleni keresztes háborút, bár az erre kivetett adókat továbbra is behajtották. Azt a hatalmas pénzvagyont, amit elődei e háború céljára gyűjtöttek, a Rovere-pápa főleg saját családja hatalmának növelésére fordította. „A pápa unokaöccsei az igazi törökök” – járt a szólásmondás Rómában. (Ebben is volt nyilván némi túlzás. Fraknoi szerint IV. Sixtus maga 200 000 aranyat küldött a török elleni harcra Mátyásnak.)

IV. Sixtus mint bőkezű mecénás halhatatlan érdemeket szerzett a reneszánsz művészet pártolásával: Róma valóban reneszánsz várossá vált, az itáliai kultúra centruma lett. Elég itt csak az ő nevét őrző vatikáni kápolna oldalfalainak csodás freskóira utalnunk. A 40 m hosszú, 14 m széles és 18 m magas, 6-6 ablakkal ellátott kápolna 1483-ban készült el. A falakat 6-6 festmény díszíti, az egyik oldalon Mózes, a másikon Jézus életéből. (A festők: Pinturicchio, Botticelli, Chirlandaio, Perugino, Roselli és Signorelli.) Felettük 28 pápa képe látható. A kápolna a Vatikán legdiszesebb része:

IV. SIXTUS SZENT BONAVENTÚRÁVAL ÉS DANTÉVAL
(RAFFAELLO FESTMÉNYE A Vatikáni STANZÁKBAN)

itt tartják a konklávét, a konzisztóriumot, a legünnepélyesebb pápai rendezvényeket. Ő bízta meg Platinát a Vatikáni Könyvtár berendezésével, a pápák történetének megírásával (*B. Platina : De vitis ac gentis pontificum*. Colon 1626.). Sixtus utasítására hozták létre a *Vatikáni Levéltár* őset is. Főleg ez utóbbi intézkedése volt szerves része a pápai fiskalizmus és kuriális igazgatás tökéletesítésének.

IV. Sixtussal a mindent megvásárolhatóság légköre költözött a Vatikánba. A bíborosok a konklávében a nagyobb összeget ígérő párt jelöltjének adták el szavazatukat. Maga Sixtus is ilyen módon jutott a tiarához. A Kúria gépezete szervezte meg a Világbank korai változataként az összes egyházi kegy és méltóság adásvételét. Családi politikájával hihetetlenül nagyra növelte a simóniát, amely a bíborosi kinevezésektől a legkisebb kegyig és pápai hozzájárulásig mindent elárasztott.

Sixtus 1475-ben tartotta az újabb jubileumi Szentévet, amely a hittel való kereskedelem és a növekvő Mária-kultusz jegyében zajlott le. Sixtus pontifikátusa alatt ismét érezhető volt a spanyol befolyás növekedése – a franciabarát Medicikkel és Colonnákkal szemben a pápa a spanyoloknál keresett támogatást. A Pireneusi-félszigeten ekkor jött létre az egységes spanyol abszolutista hivatalnok-monarchia. 1479-ben Kasztília és Aragónia Izabella és Ferdinánd házassága révén egyesült a spanyol korona alatt. A spanyol monarchiában az egyház és az állam rendkívül szorosan összefonódott, mert összetartó ereje hosszú ideig a katolikus hit és az egyház volt. Ez az oka annak is, hogy éppen itt alakult ki a legkegyetlenebb állami inkvizíció.

IV. Sixtus halálakor Róma újból anarchiába zuhant. A városban rablóbandák fosztogattak, gyűjtogattak és utcai harcok folytak. Ez az ismétlődő jelenség azt mutatja, hogy a pápa halála után nem sikerül a neposok uralmát örökletessé tenni, mert a pápa-monarchia alkotmánya szerint választó királyság: az uralkodó, a pápa nem örökli a hatalmat, hanem a bíborosok választása révén kerülhet csak kezébe. Az anarchiába belejátszanak a pápaadó családok érdekellentétei, érdekharcai, amelyek egyúttal a tömeg megnyerésére is irányulnak.

A Rovere-pápa halála után a bíborosi kollégiumban a Borgia-párt (Rodrigo Borgia vezetésével) és a Rovere-párt (Giuliano Roverével az élen) erőviszonyai egyenlőek voltak. Ez nagyjából megfelelt a francia–spanyol orientációnak is. Így a szokásos kompromisszum jött létre: Cibo bíborost választották pápának, aki a *VIII. Ince* (1484–1492) nevet vette fel. Megválasztását leginkább Giuliano della Roverének köszönhetette, akinek befolyása pápasága idején is meghatározó volt.

VIII. Ince pápa 16 törvénytelen gyermeke társaságában vonult be a Vatikánba. De pápaként nemcsak róluk, hanem még számosabb rokonságáról is bőkezűen gondoskodott. Így az előkelő genovai Cibo családból újabb pápaadó dinasztia támadt. Ince fia, Franceschetto Cibo feleségül vette Maddalena Medicit; Lorenzo Medici 13 éves fiát, Giovannit bíborossá kreálta – belőle lesz majd a későbbi X. Leó pápa. Dinasztikus politikájával Firenzét szövetségesévé tette a Nápolyi Királysággal támadt konfliktusában. Mindez azt mutatja, hogy a reneszánsz pápa Itália egyik fejedelmeként politizál.

Ami a nagypolitikát illeti, elődje, IV. Sixtus Ancona miatt Mátyással is vitába keveredett. VIII. Ince viszont békét közvetített Mátyás és Miksa császár között. (Általá-

ban elmondható, hogy amennyiben a pápa politikája Habsburg-ellenes fordulatokat vett, annyiban a magyar királyok törekvéseit támogatták a németek ellenében.) Ince pápa sem volt különösebben elszánt a török elleni harcot illetően. Inkább tárgyalások útján igyekezett a törökök és Európa között békét szerezni. A saját hasznára aknáztta ki a török császári udvar belső meghasonlását is. Amikor Bajazed szultánnal szemben *Dzsem herceg* sikertelen puccsot kísérelt meg, a menekülő herceg 1489-ben a Vatikánban talált menedéket. Bár Mátyás is igényt tartott a menekült török hercegre, a pápa túszként tartotta vissza Rómában. (Állítólag maga a szultán évi adót folyósított a pápának Dzsem herceg fogságnak bizonyuló menedékéért.)

VIII. Ince egész pontifikátusa alatt a Róma környéki közbiztonság helyreállításának problémáival küszködött. Jellemző e közállapotokra, hogy pl. Miksa római király méltóságos követségét a rablók Róma mellett ingre-gatyára vetkőztették. A zavarokon a pápa az Egyházi Állam kormányzásának újjászervezésével próbált úrrá lenni. 1487. december 31-i *Non debet reprehensibile* kezdetű bullájával megszervezte a későbbi bíboros államtitkárság elődjét, a *Camera secretariát*. A Vatikánban lakó titkárok számát 24-ben állapította meg. Ez az intézmény amolyan pápai kabinetirodaként működött. Élén a secretarius secretus állt, akinek hivatalát a XIV. századtól követelhetjük nyomom.

Az a pápa, akinek halála évében (1492) fedezte fel Kolumbusz Amerikát, az egyház szentesítését adta az embertelen és hisztérikus boszorkányüldözéshez. Meglepő, hogy éppen a középkor végén, az újkor elején válik ez a tömeghisztéria tragikus méretűvé. A boszorkányhitben ősi vallási elemek éledtek újjá és terjedtek el, szinte minden társadalmi rétegben. Az egyház szerint a boszorkányság az ördöggel való cimborálás egy válfaja volt. A boszorkányság minden országban más és más formákat öltött; Itáliában pl. éppen a szerelmi ügyekben volt a boszorkány illetékes. A boszorkányüldözést a népi, primitív hitvilághoz legközelebb álló kolduló rendek, elsősorban a német dominikánusok szították. Az ő sürgetésükre adta ki VIII. Ince pápa 1484. december 5-én a *Summis desiderantes* kezdetű bulláját, amelyben az egyház jóváhagyását, áldását adta a boszorkányok üldözésére. Ennek nyomán azután a boszorkányok utáni hajsza általánossá vált, és az inkvizíció számára – más eretnekek híján – sok munkát adott. A nők társadalmi alárendeltsége jutott kifejezésre abban, hogy a boszorkányságot szinte kizárólag női bűnnek minősítették. A babona erősségére jellemző, hogy később a protestáns egyházak is részt vettek ebben az üldözésben.

Míg egy sor jelentős pápa történeti értékelésében ellentmondó megállapítások tömegével találkozunk a történeti irodalomban, a reneszánsz kor legismertebb pápájáról, VI. Sándorról (1492–1503) néhány francia szerzőtől eltekintve, meglepően egyértelmű és szigorúan elmarasztaló az ítélet. A kincstárian katolikus pápaságtörténet szerint „ő a pápaság legsötétebb alakja” (*Adriányi G.* : Az egyháztörténet kézikönyve. München 1975. 170. old.), és „pontifikátusa szerencsétlenség volt az egyházra nézve”. (*Franzen, A.–Bäumer, R.* : Papstgeschichte. Freiburg–Basel–Wien 1974. 279. old.) Miért ez a szigor, holott közismert tény, hogy az ő pontifikátusa alatt érte el tetőpontját az itáliai reneszánsz, és mindezt úgy, hogy VI. Sándor rovására semmiféle

VI. SÁNDOR (PINTURICCHIO FESTMÉNYE
A Vatikáni APPARTAMENTO BORGIAIBAN)

meke – Cesare, Juan, Joffré és Lucrezia – született Borgia ízig-vérig reneszánsz, uralkodásra és dicsőségre vágyó ember volt, aki erkölcsi és vallási gátlások nélkül követte politikai céljait éppúgy, mint érzéki vágyait. (Pápaként is, egészen haláláig az érzéki élvezetek rabja maradt; egyes források szerint VI. Sándor „betegesen szexuális” volt.)

Pápává választása a korviszonyoknak felelt meg – az egyhangú választás mögött azonban cselszövés, fenyegetés, vesztegetés, simónia állt. Az ekkor 60 éves VI. Sándor fényes emberi tulajdonságok és megdöbbentő gátlástalanság birtokában a kor reneszánsz fejedelmeinek mintaképe lett. Bár a Borgiák spanyol származásúak voltak, vele a konklávéból a franciabarát milánói párt került ki győztesen. VI. Sándor mindent a politikának rendelt alá, és politikai célja a Borgia család itáliai hatalmának a kiépítése volt. VI. Sándor felfogásában a pápaság már nem volt több, mint a legjelentősebb itáliai fejedelemség.

A pápák világi uralmának, államuk valóságos állammá válásának elengedhetetlen feltétele volt az államapparátus fegyveres erejének létrehozása. Erre is a reneszánsz pápák idején került sor. A pápai zsoldos hadsereg tényleges létrehozója VI. Sándor, pontosabban hadvezére, *Cesare Borgia* bíboros, a pápa fia volt. A pápai zsoldosokat elsősorban a svájci kantonokból toborozták.

VI. Sándor hatalmát előbb a Pápai Államban tette szilárdná. Első dolga volt, hogy az elődei alatt meglazult közbiztonságot helyreállította. Az Egyházi Állam területén levő kis uralkodókat – az egyház engedetlen vazallusait – elűzték, megsemmisítették

dogmatikai tévedés, herezis vagy elhajlás nem írható. A jelenség mögött kétségkívül a Borgia-pápa valóban reneszánsz, ellentmondásokkal telt, végletes egyénisége áll.

Rodrigo Borgia III. Calixtus neposaként lett egészen fiatalon bíboros, majd egy év múlva a pápai kancellária helyettes vezetője. A Borgia-bíboros a kortársak szerint is ritka szép férfiú, hódító jelenség volt, akinek kevesen tudtak ellentállni. Annak ellenére, hogy már 1455-ben bíboros lett, a pápi szentségeket csak 1468-ban vette fel. Kétségtelen ő volt a legtekintélyesebb a bíborosok között: rendkívüli tehetséggel megáldva, ügyes diplomata és tapasztalt államférfi, de kapzsi, ravasz, erkölcstelen, teljesen világias beállítottságú főpap volt. Bíborosi palotájában nyíltan egymás után több asszonnyal élt együtt, akik közül egy Vanozza de Cattaneis nevű ágyasától négy elismert gyermeke

vagy megtörték. Rómában is legyűrték és felszámolták a két pártot, a guelf Orsinikat és a ghibellin Colonnákat. Az Egyházi Állam eredetileg szintén városterületek együttese volt, mindegyik meglehetősen önállósággal rendelkezett, de a középkor végén itt is erősödött az uralkodói (pápai) abszolutizmus. A XV. század közepétől már nem fordult elő, hogy a pápának menekülnie kellett volna Rómából, a nép lázadása elől. A központi állami hivatalnokság óriási tömeggé nőtt, rátelepedett az egész kereszténységtől és az Egyházi Államból befolyó jövedelmekre. Élőddi haddá vált, nem pedig államigazgatási szervezetté, amely a bürokráciát szakszerűen vitte volna. A hivatalok vásárolhatók voltak (mert nem kellett hozzá szakértelem), ti. az új hivatalok létesítése nem volt más, mint az államkölcson felvételének egy változata.

Az Egyházi Állam tényleges birtokbavételét követte a Borgiák távlati céljának – egy örökletes itáliai királyságnak – a megvalósítása. Ez addig még egyik nagy pápaadó családnak sem sikerült: az elhunyt pápa neposainak hatalma is általában lehanyatlott és újak léptek helyükbe. (Ezt a jelenséget elsősorban a velenceiek ismerték fel, és ezért ők nem is igen avatkoztak a pápák „dinasztiaalapító” törekvéseibe.) Az itáliai hegemonia megszerzésére a pápa elsőszülött fia, Cesare révén törekedett. *Cesare Borgia* azért is válhatott *Machiavelli* fejedelem mintájává, mert valóban ő az első modern politikus, aki a politikát minden erkölcsi gátlás nélkül fogta fel. Ranke nyomán a történetírás is „a bűn virtuózának” tartja Cesarét, aki nemcsak saját szövetségeseivel és ellenfeleivel, hanem még testvéreivel is leszámolt. VI. Sándor legkisebb fiát, Juant bérgyilkosokkal ölette meg. A hódító Borgia-neposok az előző Rovere-pápa kreatúráinak helyébe léptek. Cesare elűzte Imolából Riario özvegyét. Ugyanakkor Lucrezia Borgia Ferrara hercegnője lett.

VI. Sándorig az itáliai kisállamok között a Lorenzo Medici által frappánsan megfogalmazott egyensúly-politika érvényesült: szerinte Itália egyensúlyát Velence,

VI. SÁNDOR PORTRÉJA (ÉREM, PALADINO MŰVE, MNM ÉREMTÁR)

Milánó, Firenze, Róma és Nápoly jelentik. A XV. század végétől azonban Itália ismét felkeltette az idegen hódítók érdeklődését, és beavatkozásuk nyomán az egyensúly is megbomlott. A XIV–XV. században az itáliai városállamoknak még nem volt érdekük a politikai egység, mert ez önállóságukat, önálló fejlődésüket korlátozta volna. Érdekeiket a versengés és nem az összefogás diktálta. A császári hatalom névlegessé vált Itália felett, a pápai hatalom lehanyatlott, így egyik sem veszélyeztette a nagy városállamok (Velence, Firenze, Genova, Milánó) önállóságát. Itália politikai egységének kérdése mindaddig nem vált égetővé az olasz társadalom számára, míg a szétdarabolttság fel nem keltette az idegen hódítók (franciák, spanyolok, németek) étvágát.

A százéves háborúból megerősödve kikerülő Franciaország, a központosított rendi monarchia századvégre felgyülemlett ereje révén újra hódítóként jelentkezhetett Itáliában. A francia királyok és a világhatalommá emelkedő osztrák és spanyol Habsburgok indították meg az európai nagyhatalmak évszázados harcait a gazdag Itáliáért. Itália birtoklása továbbra is az európai hegemoniát jelentette.

A Német-római Birodalom választott uralkodói a XV. század közepe óta a Habsburgok voltak. *I. Miksa* (1493–1519) szerencsés házassága révén megszerezte Németalföldet és Burgundia nagy részét, végül 1493-ban német-római császár lett. 1496-ban fiát, *Fülöpöt* összeházasította a spanyol királyi pár (*Ferdinánd és Izabella*) egyetlen örökösével, *Johannával*. A szülők halála után az ő fiaik (*Miksa unokái*) örökölték a spanyol és osztrák birtokokat. Az idősebb, *Károly*, a császári trónt örökölte, 1506-tól Németalföld és Burgundia ura, 1516-tól Spanyolország, Nápoly és Szicília, Szardínia örököse lett. *Öccse*, *Ferdinánd* örökölte az osztrák tartományokat; a magyar, a cseh és esetleg a lengyel trón (a *Jagello-örökség*) várományosa. Így a Habsburgok bekerítették a franciákat, és mind Dél-Itáliában, mind Észak-Itáliában a francia befolyás versenytársai lettek. A francia nagyhatalomnak szinte egyetlen kitérési lehetősége maradt a Habsburg-gyűrűből: Itália felé.

Az itáliai harcokat – amelyekben a pápák kénytelenek voltak a másodrangú hatalom szerepével megelégedni – *VIII. Károly* francia király 1494–1495-ös hadjárata nyitotta meg. 1494-ben a francia csapatok, mint Anjou-örökséget elfoglalták az aragóniai spanyol dinasztia uralma alatt álló Nápolyt. Ebben a nagyhatalmi vetélkedésben *VI. Sándor* előbb a kevésbé veszélyesnek vélt franciák mellé állt. De amikor *VIII. Károly* szinte egész Itália fölé kiterjesztette a francia hegemoniát, a pápa ellene fordult. *VI. Sándor* az olasz városok élére állva, a francia hódítókkal szemben szintén külső hatalmakra számított. 1495-ben létrehozták a 25 évre szóló *Szent Ligát*; tagjai a pápa, Velence, Milánó, *Ferdinánd* Spanyolországa és *I. Miksa* császár voltak. A császári és a spanyol seregek kiűzték a franciákat Nápolyból, ami végleg elveszett a francia hódítók számára, és ettől kezdve évszázadokig az itáliai spanyol befolyás bázisa lesz. *VIII. Károly* és utódainak figyelme ettől kezdve Észak-Itália meghódítására irányult.

A nagyhatalmi ellentétek között lavírozva tett kísérletet *VI. Sándor* egy *közép-itáliai Borgia-királyság* létrehozására. Ennek legkeményebb ellenfele Toscana volt, élén a virágkorát élő Firenzével. *VI. Sándor* francia támogatással és a belső ellenzékkal szövetkezve elűzte a Medicieket. Firenzében restaurálták a köztársaságot. Hamarosan azonban a radikális népmozgalom kerekedett felül, és *Girolamo Savonarola*,

a firenzei San Marco dominikánus kolostorának priorja állt ennek az élére. Savonarola az egyházi reform jelszavával, az egyház eredeti apostoli szegénységének a helyreállításával nyerte meg a városi szegénységet. A fanatikus szerzetes prófétai hévvél ostorozta nemcsak a gazdag egyházat, hanem a gazdag polgárság feslett életét is. Az emberek csontja reszketett a rettenetes túlvilágot hirdető szavaira. Savonarola 1494–1498 között Firenze korlátlan diktátora volt. Eszménye a teokratikus városállam megvalósítása – francia segítséggel. 1495-től Savonarola élesen a pápa ellen fordult, kritikája azonban nem teológiai jellegű volt, hanem a pápai udvar erkölcstelenségeit ostorozta. A pápa előbb hallgatást parancsolt, majd 1497-ben kiközösítette az egyházból. Amint a tömeghangulat a diktátor ellen fordult, tüzesvaspróbának vetették alá Savonarolát. Ez pozitív eredménnyel járt, és így 1498. május 23-án eretnekként megégették.

Savonarola tragédiájával az itáliai egyházi reform is vereséget szenvedett. A szegények forradalmával párosuló egyházi reform nem csapott át Firenze falain, mert askétizmusa és radikalizmusa az olasz kereskedő polgárság érdekeinek nem felelt meg. Halála sem okozott különösebb megrendülést, nem vált olyan mozgalom elindítójává, mint annak idején Husz mártírhalála. Savonarola és a pápa szembenállásának nem is vallási, hanem politikai alapja volt. A franciák ellen forduló pápa ugyanis Firenzét is meg akarta nyerni a Szent Ligának, de a városállam, féltve önállóságát, inkább bízott a francia szövetségben. Amikor VIII. Károly vereséget szenvedett Itáliában, Firenze is kiszolgáltatta a pápának Savonarolát.

Az új francia király, *XII. Lajos* (1498–1515) sikerrel bontotta meg a Szent Ligát, és Velencével szövetkezett a Habsburgok és a pápa ellen. A francia hadsereg elfoglalta Milánót. Ettől kezdve a szemben álló szövetséges csoportok igen gyakran változtak. Az itáliai városok és a pápa azok mellé álltak, akiktől legkevésbé féltették önállóságukat. Így a századfordulón Nápolyban a spanyolok, Lombardiában a franciák vetették meg a lábukat. VI. Sándor egyik félért sem lelkesedett. De amikor újból a Habsburgok kerekedtek felül, a megvert XII. Lajossal szövetkezett. Most ismét francia támogatással próbált Cesare számára egy közép-itáliai királyságot szervezni. A pápa és Cesare végcélja az volt, hogy a Borgia uralma alatt, a pápai hatalomra támaszkodva, létrehozzák egész Itália politikai egységét.

1503-ban Cesare Borgia, az Egyházi Állam tényleges uraként kísérletet tett annak szekularizálására, és saját uralma alatt egy egységes Itália megteremtésére. Cesare maga is előbb pápa akart lenni, hogy így közelebb jusson céljához. Ekkorra nyilvánvalóvá vált, hogy az Egyházi Állam a legfőbb akadálya az olasz nemzeti állam létrehozásának. A pápák vezetésével nem volt lehetséges egységes Itália, mert az egyház állama nem lehet része egy nemzeti államnak. Ha pedig az egységtörekvések élére a pápa vagy családja áll, elkerülhetetlen a szekularizáció, az Egyházi Állam világi állammá változtatása. Cesare nemcsak reálpolitikus volt, hanem a művészek bőkezű mecénása, így pl. szolgálatában állt Leonardo is. A Borgiai törekvései azonban a városállamok önállóságán megbuktak; Itália polgári fejlődése nem a nemzetállam, hanem a városállam keretei között folyt tovább.

Kísérletüknek mégis az adott valóságos tartalmat, hogy az idegen hódítóknak való

kiszolgáltatottság, az ezzel járó pusztulás és háborúk felébresztették az olasz nemzeti öntudatot. Nyilvánvalóvá vált, hogy a politikai megosztottság idegen uralomra vezet. Az egységes Itália megteremtése politikai programját *Machiavelli: A fejedelem* (Il Principe) című művében foglalta össze. Benne a reálpolitikus mintaképét Cesare Borgiáról mintázta. Machiavelli volt az első, aki az államban nem örök, istentől rendelt, hanem történelmileg kialakult intézményt látott, amelynek a vallástól és az egyéni erkölctől független elvei és törvényszerűségei vannak. Ezzel megalapozta a modern politika tudományát, és megingatta a szent ágostoni és tomista világképet, a keresztény államelméletet. Ezzel az egyház és az állam elválasztásának, a szekularizációnak a szükségességét világította meg.

A politika szekularizálódása azonban csak a nagy francia forradalomban ér majd véget; addig a vallás és a politika valamilyen formában összefonódik. Még inkább így van ez az újkor hajnalán. Jól érzékelteti ezt az első gyarmati vita és ebben a pápaság szerepe. A kibontakozó nagy földrajzi felfedezések a katolikus hatalmak közötti újabb ellentétek forrásává váltak. Az egyetemes kereszténység legfőbb döntőbírájának tisztét betöltő pápa 1493. május 4-i *Inter caetera divini* kezdetű bullájával döntött a világ felosztásáról Spanyolország és Portugália között. A Zöld-foki-szigetek és a Haiti között levő délkör mentén kettéosztotta a földgömböt, és húzta meg a demarkációs vonalat a spanyolok és portugálok között. Ettől keletre a portugálok, nyugatra a spanyolok terjeszkedhettek.

Amerika 1492-ben történt felfedezésével a pápaság előtt is megnyílt a lehetőség, hogy valóban világegyházzá tegye a katolikus egyházat. A spanyol és portugál hódítók hajóin útra keltek a keresztény misszionáriusok is. Ez újabb ösztönzést adott azután a spanyol világhatalom és a pápaság évszázadokra szóló szoros szövetségéhez.

A világpolitikában aktívan részt vevő VI. Sándor kapcsolatban volt kora reneszánsz fejedelmeivel. Így pl. magyar hasonmásának, a Mátyás által kedvelt *Bakócz Tamás* esztergomi érseknek bíborosi kalapot küldött. (VI. Sándor Mátyástól még bíboros korában megkapta a pétervárad apátságát, pontosabban ennek jövedelmét, amit azután pápává választása után is megtartott. VI. Sándor így egyben pétervárad apát is volt.)

VI. Sándor, Cesare és Lucrezia Borgia nemcsak ellenfeleiket tették el az útból, hanem sorra gyilkoltatták meg azokat is, akiknek vagyonára, jövedelmeire akartak szert tenni. Az így üressé vált beneficiumokat nem töltötték be – és azok jövedelme a pápát illette –, vagy pedig a betöltésért óriási összegeket kértek. VI. Sándor pontifikátusa idején szinte kivétel nélkül csak olyan bíborosokat nevezett ki, akik a méltóságot úgy vásárolták a Kúriától.

A Vatikánból inspirált vagy éppen ott végrehajtott gyilkosságok bevett eszköze egy olyan méreg volt, amelynek hatása csak egy-két nap múlva jelentkezett. Egyes források szerint csupán a bíborosi kollégiumból négy főpapot segítettek így át a túlvilágra. Inkább a Borgiák bűneit sújtó isteni igazságszolgáltatás legendájának, mintsem hiteles történetnek tarthatjuk a Sándor pápa halálával kapcsolatos mendemondát. Egyes leírások szerint Cesare és a pápa az utrechti Hadrián bíborost, V. Károly nevelőjét, el akarták tenni láb alól. Ezért vendégségbe hívtak több bíborost, köztük

II. GYULA (RÉSZLET RAFFAELLO BOLSENAI MISE CÍMŰ FESTMÉNYÉBŐL
A Vatikáni Stanzákban)

az említettet is. A szolgák tévedése folytán azonban a mérgezett bort nem Hadriánnak, hanem a pápának és Cesarének szolgálták fel. Az idős pápa még aznap éjjel meghalt, Cesare azonban felgyógyult. (Valószínűbb azonban, hogy VI. Sándort az ismert római váltóláz hirtelen rátörése ragadta el.)

Az Egyházi Állam VI. Sándor halála után azonnal lerázta a Borgiák uralmát, Cesare Franciaországba menekült. A Borgiák hatalmának megdöntésében a fő szerepet Giuliano Rovere bíboros játszotta. A botrányos életű Borgia-pápa után a konklávéból a szent hírében álló Francesco Piccolomini bíboros (II. Pius unokaöccse) jött ki pápaként, és a III. Pius nevet választotta. Pontifikátusa mindössze 26 napig tartott, így nem is hagyott nyomot a pápaság történetében.

A rákövetkező, mindössze egynapos konklavé IV. Sixtus unokaöccsét, a Borgiák esküdt ellenségét, a már 30 éve bíboros Giuliano Roverét választotta pápának. II. Gyula (1503–1513) megválasztása sem volt mentes a simóniától, de magánélete szinte feddhetetlen volt. II. Gyula is nagy reneszánsz egyéniség, de a Borgiák színei és pompája nála fenséges és hideg szépségbe megy át. II. Gyula talán a leginkább politikus-pápa, aki a kor követelményei szerint sokoldalú fejedelem (diplomata, mecénás, politikus), de mindenekelőtt hadvezér és államférfi volt. Vele a pápai trónra a reneszánsz Itália tipikus zsarnok-fejedelme került. Ezért is kapta a kortársaktól a „rettenetes” melléknevet.

II. Gyula mértéktartóbban, de realisabban folytatta a Borgiák által megkezdett itáliai politikát. Ő is a Rovere család hatalmára támaszkodott, de békésebb eszközökkel, mint elődei. Így sikerült neki megszerezni pl. Urbinót is. A Borgiák elképzeléseit II. Gyula pápa korlátozott keretek között, a Pápai Állam megnövelt határai között váltotta valóra. Ő szervezett a kor színvonalán álló egységes, modern államot a pápai birtokokból, és tette azt a nagyhatalmi politika partnerévé. Míg Sándor pápa és Cesare egy laikus egységes Itáliát akartak, II. Gyula célja az Egyházi Állam kiterjesztése, megnövelése volt Itália leghatalmasabb államává. E hódító célok eléréséhez mindenekelőtt erős pápai hadseregre volt szükség. A pápa gyakran maga is a hadak élére állt, de hivatásos hadvezére Pompeo Colonna volt. Egyébként II. Gyula pápa nevéhez fűződik a *Svájci Gárda* megalakítása is, amelynek kezdetben 200 tagja volt, és a pápa személyes védelmét látta el. A Gárda 1506. június 12-én vonult be Rómába. „Hadsereggé” növe évszázados harcokat folytatnak majd a német Landsknechtekkel.

II. Gyula politikája következetesen franciaellenes volt. A Borgiákkal szemben ő úgy vélte, hogy Itália függetlenségét és a pápa hatalmát elsősorban a francia hódítás veszélyezteti. De az idegen hódítókkal, a franciákkal szemben a pápa nem nagyon akart külső nagyhatalomra támaszkodni, mert ez más veszélyt hozott volna nyakára. Gyula pápa itáliai hegemoniája megszerzéséért először a franciák szövetségesével, Vencével háborúzott. Sikeres hadjáratai eredményeként a Pápai Államhoz csatolta Pármát, Piacenzát, Reggiót. II. Gyula pontifikátusa alatt érte el az Egyházi Állam középkori története során a legnagyobb kiterjedését, s aligha volt nála nagyobb reális hatalommal rendelkező római pápa. A jól szervezett állam valóban nagy jövedelmeket hozhatott, ha a pápa költséges háborúinak és hasonlóan nagyszabású mecénási műkö-

A SVÁJCI GÁRDA ÚJ TAGJA ESKÜT TESZ A ZÁSZLÓRA

AZ EGYHÁZI ÁLLAM LEGNAGYOBB KITERJEDÉSE KORÁBAN (II. GYULA IDEJÉN)

désének kiadásai után is 700 000 aranyat hagyott utódára! A korábban még Cesare Borgiáért lelkesedő Machiavelli is elismerte, hogy II. Gyula több politikai sikert aratott ideáljánál.

II. Gyula politikai célja Itália teljes megszabadítása a francia hódoltság alól. Ennek érdekében megkísérelte Rómát kiemelni az itáliai helyi politikából és a városállami hatalmi pozícióból. Ő már valóban európai méretű politikát folytatott. Ehhez azonban jól kiépített diplomáciai gépezetre volt szüksége. A pápai diplomácia a középkorban a pápák egyházkormányzati diplomáciájából nőtt ki. A *Legati a laterének* nevezett, konkrét feladattal megbízott pápai követek egyben egyházi vizitátorok is voltak. Az *állandó pápai nunciaturák* megszervezése 1500 körül indult meg (*Nunzii apostolici*). A pápai nunciosok sem tisztán világi követek, hanem egyben egyházi vizitátorok is, akik egyházkormányzati megbízások ürügyén politikai funkciót töltenek be, a pápa diplomáciai jellegű megbízásait hajtják végre.

Hamarosan kitűnt, hogy nagyhatalmi politikája során II. Gyula sem nélkülözhetette a külső szövetségeket, ő most a Habsburgokkal szövetkezett. A pápa és Miksa császár 1508-ban Velence szárazföldi hódító törekvései ellen fogtak össze. Az általuk létrehozott *cambrai ligának* más itáliai városok mellett most a franciák is tagjai lettek. Velence veresége azonban a francia befolyást erősítette Észak-Itáliában. A háború igazi haszonélvezője mégis a pápa volt, mert megszerezte 1509-ben Perugiát és Bolognát, és visszahódította Romagna egészét.

A Velence elleni győztes háború után II. Gyula az olasz nemzeti érzést a francia hódítók ellen tüzelte. Az általa 1511-ben kezdeményezett újabb *Szent Ligában* az olasz városok közül csak Velence vett részt, így a franciaellenes háborúhoz külső segítségre volt szükség. A Szent Ligához csatlakozott Svájc, a spanyolok, majd a német császár, sőt az angol király is. Az 1512-es hadjárat során kiverték a franciákat Milánóból, csak Genova maradt francia kézen. A Mediciék visszatérhettek Firenzébe (s közülük került ki Gyula utóda is, X. Leó pápa). II. Gyula következetes franciaellenes politikája azzal járt, hogy Itáliában ismét megnövekedett a spanyol befolyás. A pápák külpolitikai orientációjának sajátos hullámmása annak következménye, hogy a XVI. század pápái a nagyhatalmak között egyensúlyozva keresik önállóságuk lehetőségeit.

Míg II. Gyula pápa közelről sem egyházas fegyverekkel harcolt a „legkatolikusabb király” ellen, addig XII. Lajos kimondottan egyházpolitikai eszközökkel, az egyetemes zsinattal lépett fel a pápa ellen. Kezdeményezésére a franciabarát bíborosok 1511-re Pisába egyetemes zsinatot hívtak egybe, nyilvánvalóan a pápa félreállítására. A pápák eddig következetesen elzárkóztak az egyetemes zsinat megtartása elől, mert az hatalmuk komoly korlátozását hozta volna. A politikai célok eszközévé vált reformkövetelés elől most II. Gyula nem tudott másként kitérni, mint hogy maga is reformzsinatot hívott egybe. A nagy hirtelen összeszedett *V. lateráni egyetemes zsinat* 1512 májusában nyílt meg. Itt volt az utolsó esély arra, hogy az egyházi reformot még a reformáció előtt megvalósítsák. A lateráni pápai zsinaton főleg olasz és spanyol püspökök jelentek meg. Maga a császár előbb a franciák által támogatott pisai zsinattal tartott. Ennek oka elsősorban II. Gyula idegengyűlölete volt, aki egyértelművé tette, hogy ellenez mindenféle császári befolyást Itáliában. Így elzárkózott a császár-

koronázás elől is; már 1508-ban helyeselte, hogy I. Miksa magát „választott német császárnak” nevezte. A Habsburgoknak azonban nem volt érdekük a franciák által szított konciliarizmus újraélesztése, ezért 1512 végén a németek is csatlakoztak a lateráni zsinathoz. Ezután a pisai tanácskozás fokozatosan veszített jelentőségéből, végül ide-oda vándorolva az ellenzsinat feloszlott. Ezzel a konciliarizmus véglegesen vereséget szenvedett. Figyelmet érdemel, hogy *Ulászló* magyar király és az egyetlen komoly magyar pápajelölt, *Bakócz Tamás* is előbb semleges álláspontra helyezkedett Pisa és a Laterán között. Ennek oka az volt, hogy Bakócz jó francia kapcsolatokkal rendelkezett, XII. Lajos királlyal is jó viszonyban volt. Bakócz végül is II. Gyula mellett döntött, és 1512. január 26-án bevonult Rómába. Díszmenete a császárokéhoz volt hasonló, és azt kívánta bizonyítani, hogy a messi Esztergom érseke Szent Péter trónjára termett. Tekintélyét francia kapcsolatai, népszerűségét bőkezűen szórt aranyai növelték. Bakócz tevékenyen részt vett a lateráni zsinat tárgyalásain, amely több üdvös, de végre nem hajtott reformhatározatot hozott. Ezek közül a legnevezetesebb a simónia újbóli eltiltása volt a pápaválasztásnál. A rendelkezés éle elsősorban Bakócz ellen irányult, aki az öreg és beteges pápa helyére nyíltan pályázott. A simóniás és idegen érdekeket (francia, velencei és magyar befolyást) jelentő Bakóczot nem tartotta alkalmasnak az általa vitt politikai vonal folytatására.

II. Gyula pontifikátusa során egyértelmű volt, hogy ő a művészetet, a reneszánsz alkotásokat nem humanizmusból és a művészet szeretetéből támogatta, hanem ez is szerves része volt nála a pápai hatalom emelésének. II. Gyula szemében a legnagyobb művész is olyan szolga volt, akinek feladata az ő parancsainak tökéletes végrehajtása.

II. Gyula halálos ágyán még arra figyelmeztette a bíborosokat, hogy ne válasszák meg utódául a magyar prímást. Az 1513. március elején összeült konklávéba 25 bíboros vonult be. Közülük 18 olasz, 3 spanyol, és 1–1 magyar, francia, angol és svájci volt. Az ünnepélyes megnyitó szentmisét Bakócz Tamás celebrálta a Szent Péter-templomban. Az első szavazásban a valenciai (spanyol) bíboros 13, Bakócz pedig 8 szavazatot kapott. Az olaszok azonban gyorsan összefogtak az idegenek ellen, és a második menetben már Giovanni Medici bíboros megkapta a szükséges kétharmados többséget. X. Leó (1513–1521) megválasztásában nem volt szerepe a simóniának. (Az új pápa első dolga volt, hogy Bakóczot eltávolítsa a zsinatról és Rómából. Legatus a lateréként, a török elleni keresztes háború meghirdetésével Budára küldte. Bakócz 1514 márciusában érkezett Budára, és április 16-án hirdette ki a Dózsa-féle parasztháborúba torkolló keresztes hadjáratra hívó pápai bullát.)

X. Leóval a reneszánsz pápaság elérte deklarációját. A Medici-pápa uralkodását találon jellemezte a megválasztásakor tett saját kijelentése: „Élvezzük a pápaságot, amit Isten adott nekünk!” A középkor hajnalán a pápaságot I. Gergely még szolgáltnak fogta fel, a középkor végén X. Leó szemében élvezetnek számított csak. Giovanni Medici teljesen világias reneszánsz ember volt, akit a humanista művészetek, a kultúra és a szellemi élvezetek mellett más nemigen érdekelt. X. Leó firenzei reneszánsz nagyjár maradt a pápai trónon is.

X. Leó pontifikátusa valóban a középkori pápaság teljes dekadenciája volt. Az egyház új problémái, a reform teljesen távol álltak tőle, Luther fellépésében hosszú

II. GYULA A SEDIA GESTATTORIÁN (RAFFAELLO FRESKÓJA A VATIKÁNI STANZÁKBAN)

évekig csak egy zavaros német szerzetes körüli helyi rebelliót látott, amely éppúgy elül majd, mint eddig annyi más hasonló. Az egyházzal nem törődött, s a kereszténységből kiszorolt mesés gazdagságot az udvarában tolongó humanistáknak – köztük sok értelmetlen epigonnak és hízelkedőnek – szórta szét. Amikor a Medici-pápa a kifinomult latin versekért lelkesedik, Luther a nép nyelvére fordítja a Szentírást. Amikor a pápai udvar a szellemi és testi élvezetek rafinált fokozásában leli örömét, a reformáció a polgári rációt és a szorgos munkát állítja a valláserkölc középontjába. Fény és árnyék, szépség és mulékonyság soha nem voltak így együtt a Vatikánban, mint X. Leó éveiben.

A vihar előtti hangulat azonban Rómában sem volt zavartalan. Amikor a pápa 1517-ben eredménytelenül berekesztette a lateráni zsinatot, a bíborosok összeesküvést szőttek meggyilkolására. Alfonso Petrucci állt az elégedetlenek élére. Amikor a mérgező merénylet kudarcot vallott, a finom lelkű humanista pápa Petruccit felakasztatta, bűntársait pedig – köztük a Rovere-bíborost – megfosztotta méltóságuktól, elkobozta jövedelmeiket és nagy pénzbüntetés fizetésére kötelezte őket. Az újabb összeesküvés elhárítására X. Leó 39 új bíborost nevezett ki, zömmel saját híveiből, de már a valóságos érdemek jutalmazásaképpen, és nem egyszerűen anyagi előnyökért.

X. Leó uralkodását ismét mértéktelen nepotizmus jellemezte. Az ő célja Itáliának a Mediciek kezére juttatása volt. Testvérének, Giuliano Medicinek a nápolyi trónt akarta megszerezni, ezért került szembe a Nápolyra továbbra is igényt tartó franciákkal. (Egyébként ennek a Giulianónak a fia lett VII. Kelemen néven pápa.) X. Leó unokaöccsének, Lorenzo Medicinek pedig nagy észak-itáliai királyságot akart szervezni, amely Milánót, Toscanát, Urbinót és Ferrarát egyesítette volna. Ebbe a birodalomba illeszkedne azután a Pápai Állam is. E célok elérésére ő is a nagyhatalmi politika ellentéteiből kívánt eszközöket kovácsolni magának.

X. Leó pápa kezdetben folytatta elődje franciaellenes politikáját. A francia abszolút monarchiát megteremtő reneszánsz király, I. Ferenc ismét Velencével szövetségbe, 1515-ben meghódította Milánót, és magát akarta császárrá választatni. X. Leó maga állt a pápai sereg élére, de Ravennánál vereséget szenvedett. A Bolognában létrejött egyezség értelmében le kellett mondania a franciák javára Pármáról és Piacenzáról is. Az itt kötött konkordátum viszont hatályon kívül helyezte a már említett Pragmatica Sanctióban leírt gallikán szabadságokat, de biztosította a király püspök-kijelölési jogát, az egyházé csak a felszentelés maradt.

A francia hatalom itáliai megerősödésével egyidejűleg emelkedett fel a Habsburg világhatalom, amely hamarosan a franciánál is reálisabb veszélyt jelentett a pápai önállóságra nézve. V. *Károly* (Miksa unokájával) a spanyol és németalföldi birtokok is a Habsburgok kezére kerültek. 1519-ben meghalt I. Miksa császár. A pápa ekkor minden eszközzel igyekezett megakadályozni, hogy a spanyol korona birtokosát, Károlyt válasszák meg császárnak.

A pápa szorult helyzetbe került. Ha a Habsburgokra támaszkodva elűzik a franciákat, akkor északról és délről azok kerítik be. Ha I. Ferenc győz és megszerzi Nápolyt is, akkor Itália francia uralom alá kerül. X. Leó egyiket sem akarta. *Bölcs Frigyes* szász

választót akarta ellenük felhasználni: felajánlotta neki a császári koronát is, a lázadó Luthernek a bíborosságot. De Frigyes nem vállalkozott a kilátástalan szerepre. A pápa ekkor a kevésbé veszedelmesnek látszó franciák mellé állt, de a Luther által keltett pápaellenes hangulatban ezzel csak Károlynak segített, aki a Fuggerek pénzén megvesztegette a választófejedelmeket, és így V. Károly néven (1519–1556) ő került a császári trónra. Ezzel a Habsburgok kezébe került a kontinentális főhatalom. Uralmuk alá tartozott Spanyolország, Burgundia, Németalföld, a Német-római Birodalom, Csehország, a Nápoly-Szicíliai Kettős Királyság. Az osztrák Habsburg-ágra várt Magyarország trónja is. A hamarosan kibontakozó összeecsapásban az utolsó középkori császár, V. Károly, és az utolsó középkori pápa, X. Leó is szembekerültek egymással, amely mindkét fél vereségével végződik, és győztese a reformáció és a nemzeti eszme lesz.

De Rómában és Itáliában ebből még vajmi keveset érzékelhetnek. A késő reneszánsz kultúra és művészet már a pápai műpártolás jegyében állt. Újra nagy kultúrvárossá emelkedett Róma; a pápák városa lett a szellemi és kulturális világ fővárosa. A XIV. században elnéptelenedett városnak a XVI. század elején már 53 000 lakosa volt. E kulturális virágzásnak és gazdagságnak elősdi volta ma már egyértelmű. Okkal átkozták el a reformátorok új Babilonként, Szodoma és Gomorraként a pápák városát. Burckhardt szerint 1490-ben – tehát még a franciák által behurcolt szifilisz elterjedése előtt – Rómában 6800 kurtizánt számoltak össze. S ebbe a törvényes ágyasok nem számítottak bele. Más források ennél szerényebbek, 1525-ben 4800-ra teszik a testükkel kereskedők számát. A pápasággal és a pápa-egyházzal elégedetlenek törekvéseit mégsem a prűdéria és álszemérem mozgatta, hanem az a mértéktelen kizsákmányolás, amelynek révén ez a fényűzés fenntartható volt.

II. Gyula és X. Leó idején Róma átvette Firenzétől a reneszánsz vezetését. A nagyarányú építkezések során kerültek elő az antik művészet csodás műremekei: VI. Sándor idején a Porta d'Anzióban a Belvederi Apolló torzója; II. Gyula alatt a Laokoon-csoportot és a Vatikáni Vénuszt ásták elő a romok alól. A reneszánsz pápák teljesen átépítették Rómát. Jellemző, hogy maga a pápa, II. Gyula kezdeményezte a pápaságot eddig jelképező régi *Szent Péter-templom* lebontását, és helyébe az antik stílus szerint új, még hatalmasabb bazilika építését. A ma is impozáns és lenyűgöző építmény a művészetek nyelvén szimbolizálta az újjászervezett pápai hatalmat, világi dicsőséget. Az új templom terveit *Bramante* készítette, s az egységes hatalomnak talán egyik legnagyszerűbb kifejezése volt ez az alkotás. A Szent Péter-bazilika a reneszánsz és a barokk művészet közös alkotása. 1547-től *Michelangelo* tervei szerint épül a Pantheon mintázó kupola. Nagy festők – főleg *Raffaello* – vettek részt belső díszítésében. Raffaello X. Leó pápa megbízásából tervet készített az egész Leóváros reneszánsz rekonstrukciójára is.

A Vatikán a reneszánsz pápák alatt nyerte el lényegében mai alakját. VIII. Ince építtette ki a Belvederét és kötötte össze a főépületekkel. VI. Sándor alatt díszítette freskóival Pinturicchio az Appartamento Borgia falait. II. Gyula idején festette csodás alkotásait Raffaello a Stanzákban, X. Leó idején pedig a vatikáni Loggiákban. II. Gyula Michelangelóval átfestette a Sixtusi Kápolna csillagos égboltot ábrázoló

X. LEÓ (RAFFAELLO FESTMÉNYÉNEK RÉSZLETE A FIRENZEI UFFIZIBEN)

mennyezetét. Egyébként a Sixtusi Kápolnára is több korszak és művész kézjegye került fel. Huszonhárom év múlva III. Pál festtette a kápolna főoltára mögé Michelangelóval az Utolsó ítéletet megjelenítő, 300 alakos freskót. Az ellenreformáció idején ezt sem kímélték: a ruhátlan alakokra – IV. Pál, majd IV. Pius pápák – szemérmüket takaró ruhadarabokat festtettek: felöltöztették őket. (Ezeket a festőket nevezte el a művészettörténet iszapolóknak.)

II. Gyula robusztus egyéniségének leginkább Michelangelo hasonló szándékú művészete felelt meg. Ezt a szellemi rokonságot szimbolizálja Michelangelo csodás alkotása, II. Gyula sír- emléke, annak központi figurája, Mózes is. (II. Gyula készítette Bramantéval a Belvedere erkélyeit is.) Bramante, Michelan-

gelo, Raffaello mellett Leonardo, Tiziano, a szobrász Cellini is lehetőségeket kaptak Rómában művészetük kifejtésére.

Raffaello X. Leó pápát 1518-ban egy kódexen ülve festette le. Ez is szimbolizálja, hogy a Medici-pápa nemcsak a képzőművészetet, hanem az irodalmat, a tudományokat is pártfogolta. Az ő szerzeményei révén a Vatikáni Könyvtár nagymértékben gyarapodott. X. Leó szervezte újjá a római egyetemet, a Sapienzát is. A humanista pápa szerette a könnyed irodalmat, a szórakoztató zenét, de értette és maga is részese volt a sikamlós tréfáknak is. Közvetlen környezetébe tartozott a festőfejedelem, Raffaello mellett Machiavelli és Ariosto is. X. Leó udvara már a késő reneszánsz barokkba mutató vonásait is felvillantja.

X. Leó halála (1521) és a Sacco di Roma (1527) a reneszánsz végét jelentette Rómában, de az alkotások túléltek a történelem viharait. Róma a XVI–XVII. században a megújuló és megifjodó katolicizmus méltó fővárosa lett. A reneszánsz pápák korszaka felfogható úgy is, mint a pápaság *eloldódása* a középkori világréptől, a feudális társadalommal való szerves azonosulástól – és teremtette meg majd a reformáció kataklizmájában a tridenti zsinaton az újkorhoz, az újkori abszolút monarchiákhoz való *kötődés* feltételeit.

A pápaság elvilágiasodása a kor fejlődési tünete volt. Az elvilágiasodás felszíni

jelenségei (erkölcstelenség, vallási buzgalom hiánya stb.) mögött az a történeti változás húzódott meg, hogy a nemzeti államok kialakulásának korszakában az univerzális pápaságnak is idomulnia kellett a korviszonyokhoz: miután nemzetivé nem válhatott, politikummá és művészetpártolóvá vált. A valláserkölcsei törvények helyébe a gyakorlatban – a kodifikált kánonjogot is figyelmen kívül hagyva – a pusztá gazdasági érdekek léptek. Az egyházi központ sem vonhatta ki magát a polgári fejlődés hatásai alól. Gazdaságilag a pápaság már jóval korábban a financializmus útjára lépett, de a pénzgazdálkodás nem termelői tevékenység eredménye volt, hanem élősd, adóztatáson alapuló pénzgazdálkodás.

A XV. század második felének reneszánsz pápái a humanista tudomány rációjával és a reneszánsz művészet csillogásával akarták áthidalni az egyház egyre mélyülő válságát. Az adott szituációban egy gyökeres reform kétségkívül a pápai abszolutizmus és a primátus rovására volt csak lehetséges. Ennek végrehajtásában a zsinat kudarcot vallott, a pápák pedig eleve nem vállalkozhattak rá. Így a reneszánsz egy fél évszázados moratóriumot adott még a középkori pápaságnak, hogy most a tudományok, a művészetek és az állampolitika eszközeivel próbáljon a válságon felülkerekedni. Amint a XVI. század első felében kiderült, ez már lehetetlen volt, és a felgyülemlett indulatok olyan robbanásszerűen jutottak felszínre, ami a pápa-egyházat alapjaiban rendítette meg, és vezetett olyan történelmi szakadáshoz, amely a keresztény egyház számára a bizánci schismánál is nagyobb jelentőségű megosztottságot eredményezett.

A PÁPASÁG HARCA A REFORMÁCIÓ ELLEN [1521–1545]

A *reformáció* a német (majd az angol, holland stb.) polgárság vallási köntösben jelentkező ideológiája és szociális tartalommal telítődő politikai mozgalma a feudalizmus ellen. Miután a feudális társadalmi és állami rend legfőbb eszmei-politikai támasza a katolikus egyház és a pápaság volt, így a reformáció éle is elsősorban a pápaság ellen irányult. Az egyházi reformtörekvések a pápai hatalomnak leginkább alávett német birodalmi egyházban és társadalomban voltak a lehangosabbak. Az itteni XVI. századi társadalmi mozgások, változások a vallási mozgalmak keretében jutottak érvényre.

A reformáció központi gondolata – hasonlóan szinte valamennyi eddigi eretnecséghez – az egyház apostoli szegénységének a helyreállítása, a papi kiváltságok felszámolása volt. Az olcsó egyház és a racionálisan berendezett vallási tevékenység a polgárság ideálja volt, de valamennyi más réteg is részben támogatta: a feudális nagybirtokosok az egyház birtokainak megszerzése érdekében; a parasztság pedig a reformban a feudális társadalom szociális igazságtalanságai elleni fellépés lehetőségét találta meg.

Más megközelítéssel a reformációt az Alpokon túli Európa reneszánszának is lehetne tekinteni. A nagy német humanisták, így *Erasmus* is, az egyházi reform szószólói voltak. A még tovább élő huszitizmus hatására itt az egyházi reform kezdettől

éles társadalmi kritikával párosult. A humanizmus és a reneszánsz az Alpoktól északra a vallási és a nemzeti problémák felé fordult, annak kifejezője lett. *Ulrich von Hutten*, *Hans Sachs*, *Melanchton*, de maga *Luther* is (a bibliafordítással és a nemzeti nyelv megteremtésével) példázta ezt. A festészet reneszánsza inkább Németalföldön bonthatkozott ki; a *Brueghelek* és *Albrecht Dürer* festészete az életteli valóság ábrázolását jelentették. A német humanizmus és reneszánsz találkozása az egyházi reformmal végül is azért nőhetett a polgári forradalom reformáció néven emlegetett első szakaszává, mert benne a német társadalom valós szociális és nemzeti problémáira kerestek és adtak különféle válaszokat.

Az egyházi reformért való harc fordulópontja 1517-ben volt. X. Leó pápa elhatározta, hogy a Szent Péter-templom felépítésének befejezésére ún. *búcsúcédulákat* bocsát ki. A búcsúcédulán a pápa bizonyos pénzösszeg lefizetése ellenében elengedte az imák elmondását, a bűntörlést vagy a zárándoklatot, amit a bűnbocsánat elnyerése után penitenciaként el kellett volna végezni. Búcsúcédulákat árultak a már elhunytak vagy a majdan elhunók purgatóriumi tartózkodásának megrövidítésére vagy elengedésére is. Az árakat a vásárlók anyagi körülményeihez szabták. A búcsúárusítás igen jövedelmező üzlet lett, nemcsak a papság egy részét és a szerzeteseket tartotta el, hanem a kereskedőtöke és bankárok is jó üzletet láttak benne. Korszerű technikával dolgoztak: az első ismert nyomtatványok, amelyek Gutenberg könyvnyomtató műhelyéből fennmaradtak, éppen búcsúcédulák.

A búcsúnak, illetve a búcsúcédulának magához a bűnbocsánathoz semmi köze sem volt. A bűnt ugyanis csak isten bocsáthatja meg, aki ezt a hatalmát Krisztus által az egyházra ruházta. A búcsúcédula a bűn következményének, a megbocsátott bűnért járó büntetésnek a mérséklésével vagy elengedésével kapcsolatos. Magát a bűnbocsánatot soha nem lehetett megváltani. Eredetileg a bűnbocsánat elnyerése után csak a bűnök földi, egyházi büntetésének a megváltásáról volt szó, és ezt terjesztették ki később a túlvilági bűnhődés megváltására is. Mindenki annyi megváltást vásárolt, amennyi pénze volt: búcsút, relikviát, misét. Pl. Kölnben naponta tízezernél több alapítvány-misést mondtak (ti. egy bizonyos tőkésített összeg ellenében). Az ereklyék között népszerűek voltak a szentek csontjai, a szent jászolból való szalmaszálak, az égő tüskebokr gallyai vagy Mária tejéből származó pár csepp. Wittenberg 5005 darab relikviát őrzött, átlag 100 napos búcsút értek. Egyes gyűjtők holtukon túl száz-ezer évekre megváltották bűneik bűnhődését. Pl. a mainzi érsek 8933 relikviát és 42 szent egész testét szedte össze, ezért 40 millió évi szenvedés megváltását várhatta. (Képzeltető, mennyi bűne lehetett, ha ilyen pesszimista volt a büntetést illetően.)

X. Leótól Albert mainzi és magdeburgi érsek kapta a feladatot, hogy Németország középső és keleti részein a cédulákat árusítsa. A pápa átengedte neki a jövedelem felét, hogy törleszteni tudja azt a hatalmas összeget, amivel a Fuggereknek tartozott. (A kölcsönt annak idején azért vette fel, hogy az érseki szék elnyeréséért a pápának fizetni tudjon.) A búcsúárusító dominikánusokat a Fugger-bankárok megbízottjai kísérték, és nyomban lefoglalták a kegyes adományok felét. A pápa, a leghatalmasabb német egyházfejedelem és a Fuggerek közös üzlete nagy ellenállást váltott ki a kisebb fejedelmektől a népig bezárólag. Bölcs Frigyes szász választófejedelem jó néven vette,

amikor a védelme alatt álló wittenbergi egyetem tanára, az Ágoston rendi szerzetes *Luther Márton* (1483–1546) tiltakozni kezdett a búcsúárusítás ellen.

Luther 1517. október 31-én, a kor szokásainak megfelelően, megvitatás céljából 95 tételt függesztett a wittenbergi vártemplom kapujára. Ezek nagy része a búcsú kérdését taglalta, a bűnbocsánat fogalmát vizsgálta, és arra a következtetésre jutott, hogy a pápának sincs hatalma pénz ellenében – a hívő őszinte bűnbánata nélkül – a feloldozásra és a büntetés eltörlésére. Következőleg a búcsú pénzért való árusítása is ellenkezik a vallással. Az állásfoglalás váratlanul nagy visszhangot keltett, nem maradt helyi ügy. Erasmus, Hutten üdvözölték. A nagy üzlet összeomlott, ez váltotta ki az egyháziak dühét.

A vita második menetében Luther Szent Ágoston tanításaira támaszkodva érvelt. Minden egyházi tekintélyt elvetett, ami nem az Íráson (a Biblián) alapul. Luther tételeiből már ekkor kiolvasható volt a teológiai lényeg: a bűnt egyedül az isten bocsáthatja meg, nem az egyház vagy a pápa. Ebből bontakozik ki a reformáció forradalmi jelentőségű központi gondolata: a „sola fide” elve – egyedül a hit által üdvözülni az ember! Ismét az örök herezis gondolata: a kegyelem értelmezése, az ember–isten viszony került előtérbe.

A reformáció felszabadította az embert, hogy papi közvetítés nélkül, maga intézze el bűneit istennel. Ez az elv robbantotta szét a pápa-egyház épületét. Ha a papi közvetítés felesleges, mire való akkor a pápa, a püspökök, a szerzetesek, az egyházi birtokok, a tized stb. A klérus szellemi tekintélyére és anyagi hatalmára mért csapás a feudális rend legerősebb bástyáját ingatta meg. Hamarosan áttért a világi állam és a földesúri hatalom intézményeire is. Ezt az egyes rétegek saját érdekeik szerint értelmezték. A fejedelmek és főurak csak addig támogatták, amíg az egyház gazdasági és politikai hatalmát kellett felszámolni, de nem a rendszert. A polgárság – a kálvini reformáció – a politikai rendszert is demokratizálta. A parasztság meg akarta dönteni, és a társadalmi rendet lerombolni.

Amint a nagypolitika úgy alakult, hogy X. Leó pápa nem számíthatott terveiben Bölcs Frigyes támogatására, védencével, Lutherrel szemben is erélyesebben lépett fel. 1520. június 15-én kiadta *Exsurge Domini* kezdetű bulláját, amelyben Luther Mártont eretnekség miatt kiközösítette a katolikus egyházból. Luther a bulla másolatát nyilvánosan elégette, a pápát Antikrisztusnak nevezte. Kétségbe vonta a pápa primátusát, és a saját ügyében az egyetemes zsinathoz fellebbezett. Luther ettől kezdve véglegesen szakított a pápával, írásaiban nyíltan tagadta az egyház üdvkövetítő szerepét. A teológiai vita akkor lépett a nemzeti politikai ellenállás terére, amikor Luther felszólította a német fejedelmeket, hogy kezdjenek harcot a római kizsákmányolás ellen. Luther népszerűsége rohamosan nőtt, nézetei a könyvnyomtatás nagykorúvá válásával futótűzként terjedtek a birodalomban, majd Európa-szerte mindenütt. A humanizmus kifinomult Rómájában akkor ijedtek meg a „zavaros és durva” szerzetes által keltett zavargástól, amikor az hatalmas pártfogókra talált a pápaellenes német fejedelmekben, mindenekelőtt a szász választóban, Frigyesben.

Amikor a pápa kudarcot vallott Luther megfékezésével, V. Károly császár vette kezébe az ügyet, bár számára is idegen és érthetetlen maradt a németek lázadása.

V. KÁROLY CSÁSZÁR (TIZIANO FESTMÉNYE A MADRIDI PRADÓBAN)

Az 1521. évi wormsí birodalmi gyűlésen Luther a császár és a pápai legátus jelenlétében megvédte tanítását, és nem hajlott a kompromisszumra. (A birodalmi gyűlések a XVI. században még együttes rendi gyűlések és zsinatok voltak.) A császárnak azonban az európai hegemonia biztosításához szüksége volt az egyház és a pápa támogatására, ezért a reformátorok ellen fordult. Luthert birodalmi átok alá helyezte, akit most Bölcs Frigyes mentett Wartburg várába. Luther itt fordította le a Bibliát német nyelvre, s az általa használt nyelvjárásból alakult ki az irodalmi német nyelv.

Luther fellépése idején a fejedelmektől a parasztokig mindenki Róma és a pápa ellen volt, talán ez az egyetlen, amiben egyetértettek. De a hogyan tovább kérdésében ez az egység felbomlott. A reformáció térnyerésével irányzatokra bomlott. 1523-ban a lovagok fegyveres felkelésére került sor Hutten vezetésével a fejedelmek és a főpapok ellen. Luther megtagadta velük a közösséget, és hamarosan vereséget szenvedtek. A reformáció által felidézett radikális népmozgalmak megfékezésére a fejedelmek egy része ismét a pápa oldalára állt. 1524-ben már Erasmus is ezzel a párttal tartott, szembe fordult Lutherrel.

Ugyanakkor a Luthert túl konzervatívnak tartó svájci Zwingli is szakított vele (az úrvacsora értelmezése körüli vitában). Luther nézetei már nem feleltek meg a tőkés polgárság érdekeinek sem (mert pl. az egyházi kamattilalom fenntartásával gazdasági érdekeiket sértette). Elszigetelődött a lovagoktól is, a humanistáktól és a polgároktól is, egyre inkább a fejedelmek egy részének befolyása alá került. Ezek Bölcs Frigyesel az élükön olyan reformációt akartak, amely az egyházat és az egyházi birtokokat az ő kezükbe adja. (A nagy parasztháború 1524-ben azután Luthert végleg a fejedelmek karjaiba taszította.) A több évig elhúzódó és fel-fellángoló *német parasztháború* Münzer Tamás anabaptista eszméit tette magáévá.

A lovagok és a parasztháború bukásával azok az erők szenvedtek vereséget, amelyek az egységes Németország hívei voltak. Ismét a fejedelmi széttagoltság győzött; a patríciusok és polgárok a fejedelmek mellé álltak. Ezt a szövetséget szentesítette a lutherizmus.

A polgári forradalom első szakasza volt a német reformáció. A második szakasz: a németalföldi szabadságharc a spanyolok, II. Fülöp ellen, amelynek ideológiáját a *kálvini reformáció* szolgáltatta. A lutheri reformáció megalkudott a feudalizmussal – a népi reformáció vereséget szenvedett. A kálvini reformáció a polgári hitújítás győztes változata volt.

A francia származású Kálvin János Bazelban, majd Genfben működött. Az 1530-as években Luther és Zwingli tanait a polgári szemléletnek megfelelően fejlesztette tovább. Az egyházi üdvösségközvetítő szerep tagadásában és az egyéni hit hangsúlyozásában ő ment a legmesszebb. Tanítása szerint az egyén már születése előtt eleve el van rendelve az üdvözülésre vagy a kárhozatra (predesztináció). Az eleve elrendelés tudatában érezheti magát az ember teljesen felszabadultnak, fejtheti ki korlátlanul egyéniségét és biztos lehet üdvözülésében. Ez az öntudatos biztonságérzet adott erőt a svájci, holland és angol polgárság harcainak. Kálvin állásfoglalása politikai és gazdasági kérdésekben is polgári volt. Felújította a zsarnokölési elméletet, a politikai hatalom a népet képviselő magisztrátusé, amelyet a választott presbiterek vezetnek. Gaz-

daságilag lehetővé tette a kamatszedést a nem szükségből felvett kölcsön után. A kálvinizmus jellemzői a nemzeti öntudat kialakítása, a puritanizmus az erkölcsök terén, a szorgos polgári munka ideálja, olcsó, okszerű egyház berendezése. Éppen következetessége szülte az intoleranciát és vakbuzgóságot a vele szemben állók iránt, amelynek példája Servet megégetése.

A reformáció kibontakozásától a tridenti zsinatig (1545, vagy talán egészen az 1555-ös augsburgi vallásbékéig) a római pápák szinte tehetetlenek voltak a hitújítással szemben. Az Alpokon túl történeteket értetlenül és félelemmel vegyes gyűlölettel figyelték. E kor pápai úgy vélték, hogy az egyházzsakadás olyan átmeneti jelenség, amelynek a felszámolása csupán a hatalmi erőviszonyok függvénye lehet. Így megbékélésről, netán a reformok egy részének átvételéről eleve szó sem lehetett.

A 21 hónapig uralkodó VI. Hadrián pápa (1522–1523) aszkéta és humanizmus-ellenes egyházfő volt. Utrechti Hadrián megválasztását nagyrészt annak köszönhette, hogy korábban Németalföldön a leendő V. Károly nevelője volt. Valószínűleg fel sem ismerte a reformáció részéről a pápaságot fenyegető veszedelmeket. A németek elégedetlenségének egyetlen okát a főpapság és a pápai udvar humanista fényűzésében látta. Ezért az 1523-as nürnbergi birodalmi gyűlésen – legátusa révén – őszinte kritikát gyakorolt elődei nevében is, beismerve a pápák bűneit és hibáit. A messzemenő önkritika azonban csak a reformáció felszíni, nem pedig annak társadalmi-politikai okait ismerte fel. A pápa a radikalizálódó reformációval szembefordult Erasmust is meg akarta nyerni magának: Rómába hívta, bíborosi kalapot akart neki küldeni; a humanisták pápája azonban a megtiszteltetést határozottan visszautasította.

Már a reformáció kezdetén világos volt, hogy az európai hatalmi csoportok nem szigorúan a vallási megoszlást követik; a katolikus fejedelmek nem sorakoztak a katolikus császár mögé, és a hitújítás híveinek táborában is találunk katolikusokat. Ennek oka az, hogy a korabeli Európa alapvető politikai ellentéte a katolikus spanyol (Habsburg) és a katolikus francia nagyhatalom között feszült. Ezek a hatalmi ellentétek 1521 és 1555 között öt háborút eredményeztek, amelyek tárgya Itália megszerzése volt. A félsziget birtoklása egyben az európai hegemoniát is jelenthette. Ráadásul a pápák nem csupán a vallás szempontjai, hanem saját családjuk hatalmi érdekei szerint foglaltak állást a konfliktusokban.

1521-ben a pápa és az olasz államok többsége a császár mellett állt a franciák elleni *burgundi örökösödési háború*jában. (Ti. Burgundia Franciaországhoz vagy a Német-római Birodalomhoz tartozzon-e?) A szövetséghez csatlakozott VIII. Henrik angol király és Ferdinánd osztrák főherceg is. Ez a koalíció komoly veszélyt jelentett I. Ferenc központosított abszolút monarchiájának hatalmi állására. A háború – jellemző módon – Itália földjén folyt Burgundiáért. I. Ferenc hadai Nápolyig jutottak, hogy elragadják a spanyoloktól az Anjouk örökségét.

Hadrián pápa halála után változás történt a pápai politikában is. A konklávében a Habsburg-párt és a francia párt harcából ez utóbbi került ki győztesen, amikor Giulio Medici, X. Leó unokaöccse került VII. Kelemen néven (1523–1534) a pápai trónra. Kelemen pápa franciabarát politikát kezdett, mert a spanyol nagyhatalmat tartotta Itália számára veszélyesebbnek.

VII. KELEMEN (MNM ÉREMTÁR)

VII. Kelemen pontifikátusa alatt a pusztulás előérzete uralkodott Rómában. A pápát mindenki gyűlölte, prédikáló szerzetesek lepték el a várost, a világ közeli végét jósolták, és VII. Keleмент Antikrisztusnak nevezték. A franciabarát pápa ellen a ghibellin Colonna-párt ismét fellázadt. Az elégedetlenek élére II. Gyula volt hadvezére, *Pompeo Colonna* bíboros állt, akit V. Károly császár azzal biztatott, hogy Kelemen eltávolítása után őt teszék pápává. Amikor 1526-ban a mohácsi csatamezőn a középkori Magyarország és a magyar egyház főpapjainak színe-java is elpusztult, a római pápa a Colonnák elől az Angyalvárba menekült.

Az első spanyol–francia háború (1521–1526) során I. Ferenc 1524-ben meghódította Milánót. A pápa ekkor nyíltan csatlakozott Franciaország és Velence spanyol-ellenes szövetségéhez. Ez a lépése nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy Németországban az uralkodó osztály többsége is a reformáció oldalára állt. A háború 1525-ben I. Ferenc vereségével végződött, a császári hadak tönkrevették a Páviát ostromló francia sereget. A francia király is fogságba esett, és csak súlyos békefeltételek árán szabadulhatott.

A franciabarát pápa kudarca hozzájárult ahhoz, hogy az 1526-os speyeri birodalmi gyűlésen – a császárt helyettesítő *Habsburg Ferdinánd* elnökletével, aki egyébként is a reformokkal rokonszenvezett – azt határozták, hogy a területiális hatalmakra (fejedelmekre, városokra) bízzák a vallás ügyében a döntést. Ezzel a worms-i határozatot hatályon kívül helyezték, és megindulhatott a lutheri egyház államegyházként való megszervezése.

A tovább növekvő spanyol túlhatalom ellen 1526-ban a Medici-pápa kezdeményezésére az olasz városok (Firenze, Milánó, Velence) Franciaországgal szövetkeztek. A pápa azért állt az ún. *cognaci liga* élére, mert saját főhatalmát joggal féltette a reformereket esetleg katonailag leverő, és az egyetemes zsinatot összehívó császártól. A második spanyol–francia háború (1526–1529) során a császári hadak, átkelve az

Alpokon, dél felé, Nápoly visszafoglalására vonultak. A főleg lutheránus Landsknechtekből és spanyol zsoldosokból álló sereg – hogy a pápát megbüntesse – 1527. május 6-án megrohanta Rómát. A reneszánsz Rómát majdnem elpusztító Sacco di Roma az idők beteljesedésének jele volt a kortársak szemében. A pápa a rabló és gyilkoló zsoldosok elől az Angyalvárba menekült. A Sacco di Roma után Itáliában egy évszázadra a spanyol hegemonia kétségtelenül érvényesült. Végül is a háború – Genova elpártolása révén – ismét a császár győzelmével végződött. V. Károly és I. Ferenc Itáliát pusztító háborúi átmenetileg az 1529-es cambrai-i békével zárultak le. A pápa a Mediciék firenzei uralmának megóvása érdekében megbékült a császárral, és egyesültek a reformáció ellen.

A béke értelmében a franciák visszakapták Burgundiát, de le kellett mondaniok itáliai igényeikről. Szicília és Nápoly közvetlenül spanyol birtok lett. A Sforzák uralma Milánóban és a Mediciéké Firenzében csak a spanyol királyság árnyékában volt lehetséges. A Német-római Birodalom restaurációja helyett így egy földközi-tengeri spanyol birodalom jött létre, amely a reformáció elleni feudális reakció bázisa lett. De a Pireneusoktól és az Alpoktól északra a spanyol hegemonia kiterjesztése nem sikerült. A spanyol hegemoniát a pápa is szentesítette, amikor 1530-ban Bolognában, a pápák második fővárosában, V. Károly fejére tette a császári koronát.

VII. Kelemen Magyarországon – Mohács után – előbb Szapolyai pártját támogatta, de amikor János király (1526–1540) a törökkel szövetséget kötött, a pápa ismét a Habsburgokkal kötött kompromisszumot, s I. Ferdinánd király (1526–1564) sürgetésére 1529-ben kiközösítette Szapolyait.

A katonai sikerek hatására Károly az 1529-es speyeri birodalmi gyűlésen a római egyházhoz hű katolikus fejedelmekkel együtt újból kimondta a reformáció terjesztésének tilalmát. Luther hívei tiltakoztak az erőszak ellen. Innen a nevük: *protestáns*, tiltakozó. 1530-ban Luther humanista munkatársa, Melancthon (1497–1560) foglalta össze tételeszerűen a reformáció teológiai alapelveit. Ezt az augsburgi (ágostai) birodalmi gyűlés elé terjesztették. A kompromisszumot lehetővé tevő *ágostai hitvallást* azonban a most már a pápát is maga mögött tudó V. Károly mereven elutasította. A fegyverek erejében bízó császár a döntést – a harcmező mellett – az egyetemes zsinaton akarta kiharcolni. A zsinat összehívására viszont a pápa nem volt hajlandó, mert ez akkor még a reformációval szembeni teológiai vereséget eredményezte volna. (A pápaság még nem volt felkészülve az ilyen szintű vitára. A siker reményében csak egy megújult katolicizmus vehette volna fel a harcot.) A császár végül is nem tudott mást tenni, beletörődött a helyzetbe, és figyelmét birodalma más régiói felé fordította.

VII. Kelemen pápa kétségkívül szerencsétlen kezű politikus volt. Így például az angol király, VIII. Henrik házassági ügyében (aki válni akart első feleségétől, Aragóniai Katalintól) a spanyol érdekeket szolgálta, ami az angol egyház elszakadásához vezetett. Miután a pápa végleg elzárkózott a házasság felbontása elől, VIII. Henrik 1534-ben magát nyilvánította az angol egyház fejévé, és ezzel megindult itt is a reformáció, a szekularizáció.

A reneszánszból az egyházi reform korszakába való átmenetet a pápaság történetében III. Pál (1534–1549) másfél évtizedes pontifikátusa jelentette. Alessandro Far-

III. PÁL NEPOSAI KÖRÉBEN, ALESSANDRO ÉS OTTAVIANO FARNESÉVEL
(TIZIANO FESTMÉNYE A NÁPOLYI MUSEO CAPODIMONTÉBAN)

nese bíborosként teljesen világias, reneszánsz életvitelt folytatott, ágyasai, elismert gyermekei voltak. III. Pál még a reneszánsz szülőtte, fenntartások nélkül hitt pl. a csillagjósolásban. Lorenzo Medici udvarában nevelkedett. A művészetek iránti érzékét mutatja, hogy még bíboros korában építeni kezdett palotája, a Palazzo Farnese ma is Róma gyöngyszemei közé tartozik.

III. Pál uralmát mértéktelen nepotizmus jellemezte. Főleg fia, Pierluigi Farnese volt rá nagy hatással. Két unokáját még gyermekkorukban emelte a bíborosi kollégiumba. A Farneséket ő is fejedelmi családdá akarta növelni – a pápai bevételek költségén. Bőkezű mecénásként aligha volt nála kedveltebb pápa Rómában.

III. Pál uralma mégis azért fordulat a pápaság történetében, mert pápaként szabad utat engedett a katolikus egyházi reformnak. Lehetővé tette, hogy a Kúriában megerősödjék a megújulást kívánók pártja, és ezáltal megkezdődjék az elméleti-ideológiai felkészülés a reformációval való offenzív harcra. Nagy érdeme, hogy ő már nemcsak rokonait, előkelő ismerőseit emelte a bíborosok közé, hanem az arra érdemeseket is: szigorú szerzeteseket és koncepciózus reformereket egyaránt. Ő tette bíborossá *Contarínit*, a katolikus reform fő szószólóját, a humanista *Sadoletót*, az angol emigráns *Poole-t*, vagy a szent hírében álló *Cervínit*. De tőle kapta a bíbort a nápolyi-spanyol inkvizíció atyja, *Carafa* is.

A kúriai reformpárt azonban még nem volt elég erős az önálló fellépésre. A pápára még nagyobb hatással voltak rokonai és kedvencei. III. Pál első titkáráról, Ambrogióról mondták, hogy a pápa mellett mindenható lett, „aki mindent megtehetett, amit akart, és mindent akart, amit megtehetett”. Így pl. sok más ajándék között egyszer 60 ezüst mosdótálat kapott, a hozzájuk való kannákkal. „Hogy van az – járt szájról szájra Rómában –, hogy annyi mosdó mellett még sincs tiszta keze?” (*Ranke, L. : A római pápák az utolsó négy században. I. köt. 207. old.*)

Eddig a pápa volt az egyetemes reform megakadályozója, most V. Károly és III. Pál a zsinat ügyében egyetértettek. I. Ferenc viszont annál határozottabban fordult a zsinat ellen, mert – véleménye szerint – a Habsburg hegemonia jegyében ülne össze. Ekkor került sor a harmadik spanyol-francia háborúra (1531–1538), amely azonban nem tudta megtörni a törökökkel szövetkező Franciaország hatalmi állását. A zsinat ellenzésében Franciaország jó szövetségest talált az 1530-ban *Schmalkaldeni Szövetség* néven tömörült protestáns német fejedelmekben és városokban.

Végül is 1542-re III. Pál *Tridentbe hívta össze az egyetemes zsinatot*. A tanácskozás megkezdését azonban az újabb francia-spanyol háború (1542–1544) megakadályozta. Az 1544-es békében a spanyolok kénytelenek voltak elismerni Franciaország nagyhatalmi állását, I. Ferenc pedig beleegyezett a tridenti zsinat megnyitásába.

A TRIDENTINUM PÁPÁI [1545–1563]

A reformáció kényszerítette rá a pápaságot arra, hogy újból a történelmi fejlődéshez csatlakozó szellemi hatóerő legyen. A tridenti zsinat összeülése előtt már megindult a reformmunka Spanyolországban és Itáliában, amely a zsinat jellegét is megszabta.

A reformáció sokjára kibontakozó katolikus megújódás kétirányú volt: egyrészt teológiai-valláserkölcsei, másrészt egyházszerkezeti-fegyelmi jellegű. A katolikus reform ugyanazokat az elméleti és szervezeti kérdéseket érintve ment végbe, mint a reformáció, csak éppen ellenkező előjellel. Míg a reformáció éle a szerzetesrendek és a pápaság ellen irányult, a szerzetesrendeket hatókörében felszámolta, a pápaságot megtagadta, addig a katolikus reform a szerzetesrendekből indult ki, és a pápaság abszolút tekintélyelvi megerősödésére vezetett. A katolikus reform megújította a szerzetesi ideált és szervezetet. Új, harcos szerzeteket termelt ki, amelyek a tényleges papi ideálhoz közelítettek.

Az új típusú szerzetesrendek közül először 1524-ben a *theatinusok* rendje jött létre. Alapítója *Carafa Péter*, Theate érseke (a későbbi IV. Pál) volt. A ferencesekből 1526-ban kivált a szigorú *kapucinus rend*. 1530-ban Milánóban a szegénygondozás és betegápolás áldozatos munkájára megalakult a *barbaniták rendje*. Ugyanekkor jött létre az új szellemű leánynevelést feladatául választó *orsolyiták rendje*. 1540-ben szintúgy a betegek gyógyítására alakult az *irgalmas rend*. A szociális tartalommal telített új típusú vallásosság példaképei és népszerűsítői lettek ezek a szerzetesrendek.

A katolikus megújódás és az ennek nyomába lépő ellenreformáció **legfőbb eszköze** azonban a spanyol eredetű *jezsuita rend* lett. A rend alapítója egy baszk nemesi családból származó megrokkant katona, *Loyola Ignác* (1491–1556) volt. III. Pál 1540-ben hagyta jóvá *Regimini militantis Ecclesiae* kezdetű bullájával a Jézus kompániája katonás nevet választó új szerzetet. A Jézus Társaság (Societas Jesu – S. J.) célja a pogányok és az eretnekek megtérítésével egyesíteni az egész világot a pápa egyházfősege alatt. Szervezetükben a feltétlen, katonás fegyelem mindig megcsodált rugalmassággal párosult. A centralizált monarchikus renden belül is létrejöttek provinciák; a centralizmus mégsem gátolta, hanem inkább elősegítette a tagok önálló tevékenységét. A jezsuiták közül a professzusok a három szerzetesi fogadalom mellé negyediként a pápának való feltétlen engedelmességet fogadták. A pápa kiváló eszközei lettek a következő korszakokban. Más kötelezettséget nem is vállalhattak, így pl. egyházi méltóságot sem. (Természetesen a pápa a rendet kivette a püspöki joghatóság alól.)

Az egyházi reform és ellenreformáció légkörében virágzott fel a jezsuita rend. Szédítő gyorsasággal terjedt el a katolikus világban, de igazi talaját a diaszpóra területeken, a reformációval való konfrontáció határvidékein találta meg. A rend átvette és a saját képére formálta a humanista kultúra gondolatait, módszereit egyaránt. Míg Luther és Kálvin az Írásra alapozott racionális és puritán hittel nyerte meg magának a lelkeket, a katolikus megújódás vonzerejét Loyola és társai a szenvedélyes, rajongó hittel, az érzelmek és a fantázia létjogosultságának visszaadásával, egy szóval a barokk szellemiség kibontakoztatásával teremtették meg. Míg a reformáció az egyéni szabadság szószólója, az egyén lelki felszabadítója, addig a jezsuiták az egyén feltétlen engedelmességét tartják az igazi keresztény erénynek. A barokk vallásosság misztikumában az egyén a közösség fenségében oldódik fel.

A jezsuiták a papi és a szerzetesi életet ideálisan egyesítették, de az élet javára és a kolostor hátrányára. Ez a rend azért vált versenyképessé a reformációval, mert ahogy a protestáns lelkiesség, úgy a jezsuita pap is a világi élet minden területén részt kért

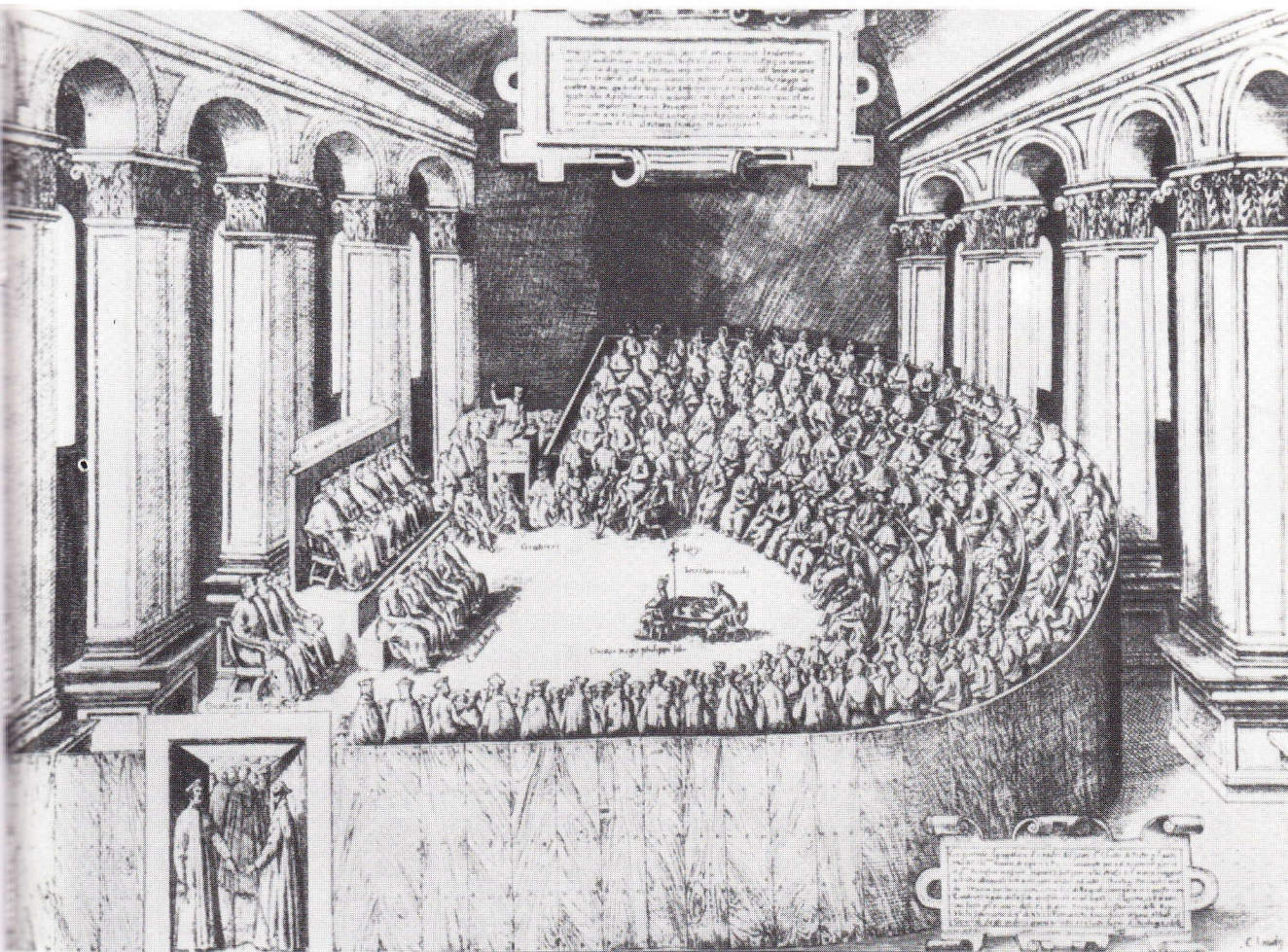
magának és otthonosan mozgott. Ez kezdetben három fő terület volt: 1. a nép nyelven való prédikálás és gyóntatás; 2. a nép nyelven folytatott irodalmi tevékenység (barokk iskoladrámák, művészetek terjesztése); 3. az ifjúság nevelése. A jezsuita rend gyorsan nagy tanítórenddé fejlődött. Az iskola középpontba állítását szintén a reformációtól vették át. A modern pedagógiai elvek alkalmazása (pl. az osztályok bevezetése), a nemzeti nyelven folyó tanítás és a nyelv művelése révén, valamint a népoktatás ingyenessé tételével a néptömegek hitének megújítása volt a cél. A pedagógiai tevékenység másik iránya az uralkodó osztály gyermekeinek nevelése volt, egyfajta elitképzést végeztek. Ez viszont ahhoz a felismeréshez kötődött, hogy az ellenreformáció nem a hitviták és a nép közötti agitáció kérdése elsősorban, hanem az uralkodó osztály, a feudális urak meggyerése a döntő mozzanata. Így válnak a fejedelmi udvarok szürke eminenciásaivá, a királyok és királynék mindenható gyóntatóivá. Itt lehettek a jezsuiták a pápák legjobb diplomatái.

A jezsuitáknak – és nyomukban majd a reformpápaságnak – az az alapelvük, hogy a politika nem öncél, hanem csak eszköz. Államelméletükben sajátos módon egyesítették a népfeltség elvét az abszolutizmussal. Az uralkodó egyeduralmát tekintették a legjobb kormányzati formának, de ezt úgy egyesítették a népfeltség elvével, hogy az uralkodóra szerintük a nép ruházta az abszolút hatalmat. Ha az uralkodó nem a nép (és az egyház) érdekei szerint kormányoz, megfosztható hatalmától (zsarnokölési elmélet).

A jezsuiták azzal váltak a kor vezető katolikus tényezőivé, hogy a reformáció elméleti és módszertani tapasztalatait, sikereit a katolikus egyház számára adaptálták, a protestánsokat saját fegyvereikkel akarták legyőzni – nem is sikerek nélkül. Ténykedésük alapvető célja az volt, hogy a társadalom és az egyház szekularizációját megállítsák, majd visszafordítsák. Ezzel alapjában véve az objektív történeti folyamat ellen foglaltak állást.

A katolicizmus felkészülését a reformációval való harcra a defenzív szakaszban leginkább a pápai inkvizíció újjászervezése jelentette. A pápai inkvizíció reorganizálása a kuriális kormányzat egészének centralizációs reformjába illett bele. Ahhoz ugyanis, hogy a papális egyház veszélyek nélkül vegye fel a harcot a reformációval, belső egységét kellett megszilárdítani. Ennek a teológiai vonatkozásait majd a tridenti zsinat végzi el, de addig is megkezdődött a nyilvánvaló tévtanok adminisztratív felszámolása. Néhány évtized múlva a pápai inkvizíció lesz az ellenreformáció elrettentő eszköze.

Az inkvizíció újjáalakítása a bíborosi testületen belül történt meg. III. Pál pápa 1542. július 21-én kiadott *Licet ab initio* kezdetű bullájával hívta életre a *Sacra Romana et universalis inquisitió*t (későbbi nevén *Sanctum Officium*). Ez a szerv az első bíborosi kongregáció (hivatal), amelynek élén a bíboros főinkvizítor állt. A pápai inkvizíció tényleges megalapítója Carafa bíboros volt. A dominikánusból lett spanyol bíboros a középkori dominikánus inkvizíciót és a spanyol állami inkvizíciót egyesítette. Átvette az általuk kikísérletezett szörnyű kínzási eljárásokat és a talán még szörnyűbb lélekölő pszichológiai módszereket. Carafa bíboros sivár igazságtevő volt, ítéleteiben szigorú és könyörtelen, véleményében hajlíthatatlan. Ő javasolta az intéz-

A TRIDENTI ZSINAT (KORABELI RÉZKARC)

mény felállítását Rómában, és azt, hogy a pápa tegye az inkvizíciót a központi egyház-kormányzás szervévé. (Loyola és a jezsuiták ebben támogatták.) Az inkvizíciós kongregációt hat főinkvizítor irányította, élén a bíboros főinkvizítorral, Carafával.

A pápai inkvizíció rangra, nemre való tekintet nélkül mindenki felett ítéltetett, halálbüntetést szabhatott ki, amely alól csak a pápa adhatott kegyelmet. Az inkvizíció lényege az volt, hogy mindent megtehetett, elrendelhetett annak érdekében, hogy a reformációt megállítsa, kiirtsa, illetve minden eltérést az igazságnak nyilvánított dogmáktól megtoroljon. Így azután az eretnokség vádja, a titkos és névtelen feljelentések révén a politikai, gazdasági vagy személyes bosszú eszköze is lett.

Az inkvizíciót intézkedéseiben a világi karhatalom támogatta. A Pápai Államban ehhez példát statuáltak. Rómában az *autodafékat* a Santa Maria alla Minerva előtti téren rendezték meg. (Az *auto da fe* spanyol kifejezés, annyi mint hitbéli állásfoglalás.)

lás. Az inkvizíciós törvényszék ítéletének ünnepélyes kihirdetése az egyházi és a világi hatóság jelenlétében történt. Az ezt követő ítélet-végrehajtás folyamán – ami a világi hatóság feladata volt – az inkvizítor megkövetelte, hogy a nézők időszakonként hangosan hitet tegyenek az egyház igaza mellett.) Velencében viszont az olcsóbb vízbefojtás eszközét választották. Az elítélteket két bárkán kivitték a nyílt tengerre. A két bárka egymás mellé állt, s a kettő között pallót fektettek keresztül. Erre ültették a megkötözött elítélteket, majd a két bárka ellenkező irányba evezett, mire a palló a vízbe zuhant, és a szerencsétlenek a vízbe fúltak.

1543-ban Carafa elrendelte, hogy a könyvek kinyomtatása csak az inkvizíció előzetes engedélyével történhet. Ezzel megalapozta az *egyházi könyvcenzúra* intézményét.

Ilyen előzmények után került sor 1544 novemberében III. Pál *Laetare Jerusalem* kezdetű bullájának a kiadására, amellyel a pápa 1545. március 15-re meghirdette a német és az olasz határterületen fekvő *Trident városába az egyetemes zsinatot*. A zsinat megnyitására végül is csak 1545 decemberében került sor. A tanácskozást három bíboros legátus vezette felváltva. A megnyitáskor mindössze 31 püspök volt jelen, és a résztvevők csak lassan gyülekeztek.

Ez a zsinat már nem volt európai kongresszus, mint Konstanz, hanem az egyház mint hivatásszervezet elkülönülésének jegyében folyt le. A zsinati atyák java része Itáliából és Spanyolországból került ki. A tanácskozások szellemi légkörét a jezsuiták erősen befolyásolták. A zsinaton szavazati jogot csak a püspökök és a szerzetesrendek főnökei kaptak. A tanácskozások három szinten folytak:

1. a teológiai előkészítő bizottságokban (szavazati joggal nem bíró doktorok közreműködésével) készítették elő a dekrétumokat;
2. a zsinati atyák ezt általános ülésben megtárgyalták és kialakították a többségi véleményt;
3. ünnepélyes ülésen a dekrétumot hivatalosan kihirdették.

A *tridenti zsinat első ülősszaka* 1545. decembertől 1547. júniusig tartott. A zsinat feladatát az összehívó bulla a katolikus hit világos megfogalmazásában, az egyház reformjában és a vallásbéke helyreállításában jelölte meg. A pápa elsődleges célja a *katolikus tanok* mielőbbi *dogmatizálása* volt, hogy ezáltal a hitújítók keltette teológiai bizonytalanságot a katolikus egyházon belül eloszlássák. III. Pál az egyház pápa fősege alatti dogmatikai és szervezeti konszolidálását tartotta a kiindulási alapnak a reformok kidolgozásához és a protestánsokhoz való viszony tisztázásához. (Ezzel eleve lehetetlenné akarta tenni, hogy a reformok a pápai abszolútizmus ellenére történjenek és a protestánsokkal való kompromisszumra sor kerüljön.) Ezzel szemben a császár fő szempontja a protestánsokkal való egység mielőbbi helyreállítása volt (mert ez birodalma politikai egységét is jelentette volna), ezért előbb a kompromisszumot megkönnyítő reformok tárgyalását kívánta.

Végül is a pápa álláspontja győzött. Először a vitássá vált teológiai nézeteket tárgyalták, és a katolikus álláspontot dogmatizálták. Azt hangsúlyozták, ami elválaszt, és elvágták azt, ami esetleg közelített. Formailag mindez nem támadó éllel történt: nem azt határozták meg, hogy ki és mi a heretikus, hanem pozitívan írták le, határol-

ták el az egyház autentikus tanítását. Konszolidálták a hierarchiát, a tradíciókat, a szentségeket. Leszögezték az egyház üdvkövetítő funkcióját. Mindent megerősítettek, amit a protestánsok el akartak törölni.

Először épp úgy, mint a reformáció, a hit forrásainak a tisztázásából indultak ki. Mint kitűnt, ebben az alapkérdésben is hajthatatlanok voltak. A reformátorok alapelvét, hogy csak a Biblia a hit forrása, elvetették, és a szent hagyományt (az őskereszténység óta létrejött dogmákat és kánonokat) ezzel egyenrangúnak ismerték el. Fenn tartották a pápa egyházfőségét, a papi rendet, a cölibátust, a misét, a fülbe gyónást, a szentek tiszteletét. A zsinati teológiai viták középpontjában az üdvözülés, a kegyelem tana állt, ami a reformációtól leginkább elválasztotta. Megállapították, hogy az üdvözülés Krisztus érdemei (a megváltás) által történik, de a hit csak kapuja az üdvösséghez vezető útnak. Eléréséhez az egyház közvetítése és tevékeny vallásosság, jó-tétemények szükségesek. Így az eredeti bűnről, a megigazulásról és az egyház által szolgáltatott hét szentségről szóló tanokkal megerősítették a feudális egyház egész dogmatikai (és szervezeti) rendszerét. A protestánsokkal való szakítás véglegessé vált, és a zsinat kimondta: „A látható egyház egyszersmind az igazi, melyet láthatatlannak neveztek. Vallási létet a maga körén kívül el nem ismerhet.” (*Ranke, L. : A római pápák az utolsó négy században. I. köt. 174–175. old.*)

A kiegyezést a protestánsokkal a politikai-hatalmi viszonyok alakulása is egyre irreálisabbá tette. 1546-ban a zsinattal párhuzamosan megkezdődött a császári hadjárat a Schmalkaldeni Szövetség ellen. A pápa pénzzel és csapatokkal egyaránt a császár segítségére sietett. V. Károly 1547 tavaszán legyőzte a protestáns fejedelmeket, fegyverrel törte meg a reformáció lendületét. Most azt követelte a pápától és a zsinattól, hogy hajtsák végre az egyházi reformot, biztosítsák a püspökök előjogait, a pápai abszolutizmust pedig korlátozzák. A császár követeléseit a spanyol püspökök is támogatták. A pápa, hogy a zsinatot kivonja a császár befolyása alól, a tanácskozásokat Bolognába tette át. Kitűnt, hogy a pápának még mindig fontosabb saját hatalmi állása, amit a császár megnövekedett tekintélyétől féltett, mint az egyház reformja és a béke helyreállítása. A zsinat a pápa lépése miatt kettészakadt, a császárpárti atyák Tridentben maradtak. Végül is III. Pál pápa 1549-ben a zsinat tanácskozásait felfüggesztette.

A pápa magatartásában ismét szembekerült egymással a politikai (hatalmi) és az egyházi (vallási) érdek, s az előbbi érvényesült. A pápa tulajdonképpen a protestáns fejedelmek sikerét kívánta a katolikus császár ellenében. A protestánsok a franciákkal szövetkeztek, és a pápa is Franciaországhoz közeledett. (Akkor vált szinte háborússá a viszony V. Károly és a pápa között, amikor III. Pál fiát, akinek Pármát és Piacenzát akarta juttatni, 1547-ben Piacenzában a ghibellinek a császár tudtával meggyilkolták. Ettől kezdve a Pápai Állam elvesztette ezt a két területet. A konfliktus kirobbanását csak Pál pápa halála akadályozta meg.)

A bíborosok többsége a zsinat folytatása mellett volt, így az új pápa az egyik tridenti legátus, del Monte bíboros lett. III. Gyula (1550–1555) békülékeny és császárbarát politikát kezdett, és 1551-ben visszahelyezte Tridentbe a zsinatot (*második ülés-szak 1551–1552*). Ezen a német püspökök is megjelentek, most viszont az újabb háború miatt a franciák maradtak távol. A francia királlyal szövetkezett schmalkal-

deniek – Szász Móric vezetésével – Dél-Németországba törtek be, és V. Károlyt Innsbruckból menekülésre kényszerítették. A protestáns hadak megjelenése szétugrasztotta a zsinatot is, amelynek ez az ülészaka alig végzett érdemi munkát. (A tanácskozáson a protestáns delegátusokkal nem is folyt komoly tárgyalás.)

I. Ferdinánd a császár nevében, de a pápa nélkül és ellenére hozta létre 1555-ben az *augsburgi vallásbékét*. A birodalmi gyűlés elismerte az ágostai hitvallást követők egyenjogúságát, választást engedve a fejedelmeknek és a városoknak, hogy területükön ezt, vagy a tridentit követik-e. A „*cuius regio, eius religio*” elve ekkor a reformációnak kedvezett, mert az új hitre tért fejedelem országának polgárai is kötelesek voltak hitvallását követni. („*Cuius regio, eius religio*”: annyi mint „akié az ország, annak a vallása [követendő]”). Az augsburgi vallásbékében elismert elv szerint az uralkodó vagy a földesúr szabja meg, hogy alattvalói milyen vallást követhetnek. Amilyen felekezethez a fejedelem vagy a földesúr csatlakozott, azt követték az alattvalók is. Ezáltal a vallásszabadság csak az uralkodó osztály számára volt biztosított.) A másvallású protestánsoknak (anabaptisták, kálvinisták) jogot adtak a kivándorlásra. Az 1552 előtt világi kézre került egyházi birtokokat megtarthatták új tulajdonosaik, de a további szekularizációt megtiltották. Az augsburgi vallásbéke a reformáció legitimálásával, elismerésével zárta le a status quo alapján a vallásmozgalom első szakaszát, az elismerésből azonban a kálvinistákat és a reformáció radikális irányzatait kizárta. Ettől kezdve nincs többé szó újraegyesülésről, hanem egymás esetleges legyőzéséről és egymás rovására történő terjeszkedésről. A kompromisszum azzal került le végleg a napirendről, hogy V. Károly a sorozatos kudarcokba belefáradva, 1556-ban visszavonult a politikától. Öccse, az új császár, *I. Ferdinánd* (1556–1564) nem a tridentiekkel, hanem inkább a protestánsokkal rokonszenvezett. A pápai Kúriában pedig III. Gyula halála után a szigorú (zelanti) párt kerekedett felül.

Amikor a nápolyi Carafa-bíboros, az első igazi harcos reformpápa, *IV. Pál* (1555–1559) trónra lépett, az egyház katasztrofális helyzetben volt. Úgy tűnt, hogy a pápa-egyházhoz csak Európa déli része, a Pireneusi-félsziget és Itália marad hű. Franciaországban, Ausztriában és Magyarországon, valamint Lengyelországban a reformáció hódított. Ettől északra pedig véglegesen győzelmet aratott.

Ebben a szituációban *IV. Pállal* a szigorú (zelanti) katolikus irányzat kerekedett felül Rómában is. A 79 éves aggastyán a válságból a kiutat nem is a zsinat folytatásával, hanem a harcos ellenreformációs restauráció előkészítésével kereste. Miután a zsinat megteremtette az egyház dogmatikai egységét, a pápaság eretnekirtó munkába kezdett. Az inkvizíció *IV. Pál* pontifikátusa alatt vált a dominikánusok kezében hírhedten kegyetlen eszközzé. (Még olyan tekintélyes személyiségek sem menekültek karmaikból, mint az egyházi reformot sürgető Morone és Poole kardinálisok.)

IV. Pál a bíborosokat ismét papokká tette, és nem fejedelmekké. Bár hosszú ideig maga is rokona, Carlo Carafa bíboros befolyása alatt állt, élete végén szakított a nepotizmussal. *IV. Pál* 1559-ben jelentette meg először a tiltott könyvek jegyzékét, a pápai *indexet*, amely ettől kezdve rendszeressé vált. Az inkvizíció és az index a tridentinok adminisztratív védelmének és az ettől eltérők üldözésének félelmetes eszköze lett.

A Carafa-pápa szabadulni igyekezett az egyre terheesebbé váló spanyol és Habsburg gyámkodás alól. A pápa németellenessége I. Ferdinándot a protestánsokhoz közelítette. IV. Pál ismét úgy vélte, hogy a franciák segítségével tud a Habsburgok szorításából szabadulni. (A francia szövetség viszont Angliát is fokozatosan távolította Rómától.) Spanyolországgal pedig a pápa fegyveres konfliktusba is keveredett. Alba herceg serege azonban szétverte a főleg protestáns német zsoldosokból toborzott pápai hadat. A vereség után még szorosabb spanyol fennhatóság következett.

IV. Pál szigorával és intézkedéseivel nem a pápaság tekintélyét növelte, hanem az iránta való félelmet és gyűlöletet fokozta. Mivel az ellenreformációban csak adminisztratív feladatot látott, életét szinte kizárólag az inkvizíciónak szentelte. (Minden héten maga elnökölt a Szent Officium ülésén.) Amikor a pápa 1559-ben meghalt, a felgyülemlett elégedetlenség Rómában népfelkelésben tört ki.

Uralkodása kezdetén még szobrot emeltek IV. Pálnak. Amikor meghalt, a Colonnák és Orsinik által tüzelt tömeg a pápa szobrát ledöntötte talapzatáról, összezúzták, és háromkoronás fejét végigvonszolták Róma utcáin.

A tridenti zsinatot befejező és az ellenreformációs restaurációt megindító pápa IV. Pius (1559–1565) volt. A konklávéban ismét a spanyol és a francia párt harcolt egymással, végül is egy addig jelentéktelen bíborost, aki egyik párthoz sem tartozott, választottak pápává. A szegény családból származó milánói Medici bíboros (nem tartozott a firenzei Mediciekhez) pápaként IV. Pál tökéletes ellentéte volt. Hatalomra kerülése után a Carafa-neposokat elűzte. IV. Pius hamarosan a reformpárt élére állt, mert felismerte, ha nem a pápa vezetésével hajtják végre a reformokat, akkor azok a pápai primátus rovására valósulnak meg. Munkatársának előbb Morone bíborost, majd ennek halála után unokaöccsét, *Borromeo Károly* bíborost választotta. (Borromeo nevezte magát elsőként bíboros államtitkárnak.) A pápa főleg Borromeo hatására újból császárbarát, osztrák orientációt kezdett, és a császárral együttműködve kívánta az ellenreformációt megindítani. (Borromeo Károlyt az egyház később szentté avatta, és személye a protestantizmus elleni engesztelhetetlen harc szimbólumává vált.)

IV. Pius pápa 1562-ben megnyitotta a *tridenti zsinat* harmadik ülésszakát (1562–

IV. PIUS ÉRCSZOBRA
(B. TORRIGANI MŰVE, LONDON)

1563). A pápa kezébe vehette a reformok megvalósítását, mert Ferdinándnak nem volt reális hatalma Itáliában; a protestánsokkal való egyesülésre már senki sem gondolt; és végül az egyház szilárd elméleti alapokon állt. A belső reform végrehajtását illetően azonban komoly nézetkülönbségek jelentkeztek. A zsinaton a spanyolok az episzkopalitás mellett voltak a pápai főhatalom további növelésével szemben. (A püspökök jogainak kiterjesztését követelték.) A hugenottákkal harcban álló francia püspökök a konciliarizmus szellemében a gallikán szabadságokat védelmezték. A német nemzet javaslatait a császár adta elő: a két szín alatti áldozás (a kehely engedélyezése a világiaknak), a liturgiában a nemzeti nyelv használata, végül a cölibátus eltörlése.

IV. Pius a zsinat elnökévé Morone bíborost nevezte ki. A siker érdekében előbb a fejedelmekkel kívánt egyezsége jutni a reform lényegét illetően. A spanyol és francia királlyal éppúgy sikerült kompromisszumot kötni, mint Innsbruckban I. Ferdinánddal. Ezek után a zsinat utolsó ülésszaka valóban az építő munka jegyében folyt le, és jelentős reformok elfogadására került sor. A *papi szentségről* szóló dekrétum a papság vallásos fegyelmének helyreállítását, lelkeszi és kulturális funkciójának teljesítését írta elő. A *főpapok helyben lakásáról* szóló határozat kötelezte a püspököket, hogy állandóan egyházmegyéjükben tartózkodjanak, annak hitéletére, a papság erkölcsére és kötelességteljesítésére felügyeljenek, lépjenek fel a visszaélések ellen. Az egyházi renddel kapcsolatos reformintézkedések közül a legjelentősebb a *szemináriumok felállításáról* szóló határozat volt. A zsinat előírta, hogy lehetőleg minden egyházmegyében állítsanak fel papnevelő intézetet (szemináriumot), ahol olyan papokat képeznek ki, akik képesek a zsinat szellemét és reformjait megvalósítani. A szemináriumok felállítása a zsinati reform szerves következménye volt. Az új típusú katolikus papok már a protestáns prédikátorokkal erkölcsileg is és a teológiai műveltségben is versenyképesek. A *kegyelemtanról* született korábbi dogmatikus határozatok nyomán eltörölték a bűcsúárusítást, és újabb dekrétumokat hoztak a bűnbocsánatról, a tisztítóüztűről, a szentek tiszteletéről. A *házasság szentségéről* szóló dekrétum megerősítette az egyház előtt kötött házasságok tekintélyét. Újból eltiltotta a jövedelmek és tisztségek halmozását. A nyitva maradt kérdések ellenére (így pl. a pápai csalatkozhatatlanság ügye) a Tridentinum megfelelő alapot nyújtott a katolicizmus megújulására, az egyház belső fegyelmének helyreállítására.

A zsinat 1563-ban véget ért. A majdnem két évtizedig tartó tanácskozássorozat máig ható eredményei a következőkben foglalhatók össze:

1. a katolikus dogmák véglegesen elkülönültek a protestánsoktól, ekkor nyerték el mai formájukat;
2. a hierarchiát megszilárdította és véglegesítette;
3. a szemináriumok felállításával biztosította az egyház jövőjét.

A zsinat a pápai főhatalom egyházon belüli megerősödésével ért véget. A pápa kizárólagos joga és feladata volt a tridenti dekrétumok értelmezése és végrehajtása, a hit és erkölcs normáinak megszabása. A helyreállított egyházi fegyelem minden szála Rómába futott össze. A zsinat végére megszilárdult a pápaság és a katolikus fejedelmek egyetértése is. Ez annak tudható be, hogy IV. Pius sokkal többet látott a katolikus megújulásban, mint a pápa egyházi hatalmának, parancsuralmának a

helyreállítását. Történelmi jelentősége abban volt, hogy VII. Gergely óta ő az első pápa, aki tudatosan felhagyott azzal a törekvéssel, hogy az egyházat és a pápaságot a világi hatalom fölé helyezze. Ezzel az egyházi hierarchia fejedelemellenes irányzatát tudatosan megszüntette, és mindenütt az államhatalomhoz való alkalmazkodásra készítette. Ez az újabb oldás és kötés befejezése, az új kötődés a fejedelmi abszolutizmushoz.

IV. Pius pápa a tridenti zsinat dekrétumait 1564 januárjában megerősítette. A zsinat dogmatikai határozataiból összeállította az ún. *Tridenti Hitvallást*, amire azután valamennyi püspöknek és szerzetesrend főnökének esküt kellett tenni. A zsinat határozatainak értelmezésére és megvalósítására még ebben az évben a pápa életre hívta a *zsinati bíboros kongregációt*.

A tridenti zsinat határozatait nem mindenütt fogadták el. Feltételek nélkül csak a kisebb olasz államok, majd Savoya, Portugália, Ausztria és Lengyelország hirdette ki. Másutt vagy fenntartásokkal, vagy csak hallgatólagosan fogadták el. Franciaország egyenesen megtagadta a zsinati dekrétumok kihirdetését, mert azokban a gallikán szabadságok sérelmét látta. Az uralkodók *konkordátumokban* egyeztek meg a pápával. Általában – az állam jogainak tiszteletben tartása mellett – elismerték a pápai abszolutizmust az egyházon belül. Az állami abszolutizmus előrehaladásával győzött a pápai is.

AZ ELLENREFORMÁCIÓ HARCOS PÁPÁI [A XVI. SZÁZAD MÁSODIK FELE]

A XVI. század második fele az abszolút monarchiák kibontakozásának korszaka volt. Angliában és Franciaországban a központi hatalom megerősödött, támogatásával felgyorsult a társadalmi és gazdasági fejlődés. Angliában ez a reformáció szellemében, az anglikán egyház létrehozása mellett történt, Franciaországban viszont a katolicizmus és a hugenották harcai közepette zajlott le. Spanyolországban egy despotikus fejedelmi abszolutizmus alakult ki, amely nem utolsósorban a tengerentúlról beáramló nemesfém felhalmozására alapult. A Német-római Birodalom vallásilag széttagolt állapotban volt, Közép-Európa népei pedig folytatták önvédelmi harcukat a török hódítók ellen.

A Tridentinum után a konzervatív egyházi reformmozgalom a spanyol abszolutizmus hegemoniája alatt és annak szellemében meginduló agresszív ellenreformációvá alakult át, amelynek a programja a reformációnak állami karhatalommal való kiirtása volt. Ennek megvalósítása érdekében a feudális uralkodó osztályokat a pápai egyház köré tömörítette. Az ellenreformáció azonban ennél több is volt: valláserkölcsi és kulturális megújulás, amely nem hagyta figyelmen kívül a végbemenő társadalmi változásokat sem. Az ellenreformáció csak úgy válhatott hódítóvá, ha aktivitását a belső megújulása biztosította. A katolikus konzervatív reform háttere a nagyobb gazdasági és politikai egységeket jelentő abszolút fejedelmi monarchia kialakulása volt. Ezzel egyidőben a reformáció lutheri iránya megrekedt, a feudalizmust széttagolt, rendi állapotában konzerválta. A protestantizmus forrongó eleme a polgári

jellegű kálvinizmus lett, amely az általa meghódított vidékeken, Németalföldön és Angliában a polgári forradalom ideológiájává válik.

Az egyházon belül is kialakult a pápai abszolút monarchia, mert a reformhatárokat a pápák az abszolutizmus és centralizmus szellemében értelmezték és hajtották végre. Az ellenreformáció egyháza abszolút tekintélyelvű alapokon állt, és egyházkezelésének erősen centralizált volt. A pápák az egyházon belüli ellenőrző, újító és szabályozó tevékenységük folytán sokkal nagyobb mértékben avatkoztak bele az egyes országok egyházainak belső életébe, mint a történelem során bármikor. A centralizált pápai jurisdictio – a pápa abszolút fejedelmi hatalma – kifelé és befelé egyaránt megnövekedett.

A konzervatív egyházi reformot harcos és agresszív ellenreformációvá a jezsuiták változtatták, akik a spanyol és osztrák Habsburgok pajzsa és kardja segítségével folytatták tevékenységüket. Az ellenreformációs munka éppúgy Németországban indult meg, mint maga a reformáció. A jezsuita ellenreformáció fellegvárai az egyetemek lettek. Előbb Bécsbe, majd 1556-ban Prágába vitte őket I. Ferdinánd. 1561-ben Oláh Miklós esztergomi érsek alakított jezsuita kollégiumot Nagyszombatban. Ezek a tények is jelzik, hogy a jezsuiták először egy ellenreformációs elitet képeztek ki. Ez az elit azután a politikai hatalom támogatásával – elsősorban Albrecht herceg katolikus Bajorországra támaszkodva – indította meg a protestáns fejedelmek rekatolizálását. Világos, hogy ehhez annyit, vagy inkább többet kellett kínálni a fejedelmeknek, mint amit a reformációtól kaptak vagy várhattak. Ha a fejedelem a protestáns világban egyházi attribútumokra tett szert, az ellenreformáció is ezt ígérte neki: a pápával való egyetértésben, sőt szövetségben megtarthatták szerzeményeiket, és a katolikus egyházban megnövelték befolyásukat. (A világi hatalom és az egyház szoros szövetségének létrehozásával.) A pápák világosan felismerték, hogy csak a világi hatalomra támaszkodva tarthatják fenn a pápa-egyház befolyását: ezért egyértelműen a fejedelmekkel való szoros szövetség valósult meg az ellenreformációban. Amint a fejedelem visszatért a katolikus hitre, a nemesség is követte, hogy az államban ismét érvényesülhessen. Így a XVI. század végétől a cuius regio, eius religio elve már az ellenreformáció érdekeinek felelt meg.

A pápaság és a fejedelmi abszolutizmus érdekazonosságából, szövetségéből következett, hogy a világi hatalom is fokozott befolyást igényelhetett a pápaság sorsának alakítására. Így jött létre a XVI. század közepétől a pápaválasztással kapcsolatos ún. *állami vétőjog* (exclusiva). Az exclusiva azt jelentette, hogy valamely katolikus világi hatalom a konklávéban egy általa megbízott bíboros útján hivatalosan és nyilvánosan nemkívánatos személynek jelölhetett meg bárkit a papabili bíborosok közül. Bár a jog eredete nem egészen világos, valószínűleg először V. Károly császár utasította a birodalom bíborosait, hogy kire (vagy kikre) ne szavazzanak. A spanyol és az osztrák Habsburgok azután ezt szokásjoggá tették, bár IV. Pál már 1562-ben tiltakozott ellene. A XVI. század végén a spanyol uralkodók is maguk jelölték meg, hogy kik közül kell szerintük a pápát választani. A következő századtól XIV. Lajos francia király és utódai is éltek az ún. állami vétőjoggal.

A tridenti zsinatot lezáró IV. Pius után olyan pápa kellett, aki a reformokat követ-

XIII. GERGELY ÉRME A NAPTÁRREFORM EMLÉKÉRE (MNM ÉREMTÁR)

kezetesen értelmezi. Nem véletlen, hogy az újkori katolicizmust megszabó zsinati dekrétumokat így értelmező V. Pius pápát (1566–1572) szentté avatták. Vele 300 év után újból egy szentnek minősített főpap került Szent Péter trónjára. Ghislieri bíboros megválasztását Milánó érseke, Borromeo Károly vitte keresztül. Ghislieri előbb dominikánus szerzetes, majd inkvizítor volt. IV. Pál bizalmából hamarosan ő lett a római inkvizíció vezetője. Pápaként is aszkéta szerzetes maradt, aki küldetésnek érezte az ellenreformáció diadalra vitelét. A makacs és szigorú pápa rokonaival is következetes volt, távol tartotta őket a pápai udvartól. (Pápasága alatt is Borromeo szelleme érvényesült.) A nepotizmus felszámolásával és a hivatalokkal való üzérkedés megtiltásával elindította a Kúria reformját.

A tridenti zsinat határozatainak valóra váltása érdekében V. Pius kiépítette az elődje által a zsinat helyes értelmezésére felállított kongregációt, a *Congregatio S. Concilii*. 1566-ban kiadta a papság számára a római katekizmust, és 1568-ban a megreformált római breviáriumot. A zsinatnak megfelelően ezzel a pápa a lelkészkedő és tanító papság hitbeli egységét akarta megszilárdítani. A római miserítus végleges kialakulását és egységesítését jelentette, hogy 1570. július 14-i *Quo primum* kezdetű bullájával a katolikus egyházban mindenütt kötelezővé tette az általa ekkor kiadott római misekönyv használatát. Ezzel az egyházban a latin nyelv egyértelmű diadala következett be a nemzeti nyelvek ellenében.

A szent pápa sikeres egyházpolitikája politikai kudarcokkal párosult. V. Pius politikáját a teljes spanyol elkötelezettség jellemezte. Ebből következett, hogy véglegesen megtörtént az anglikán egyház elszakadása Rómától. II. Fülöppel (1555–1598) teljes egyetértésben áldását adta az inkvizíció rémuralmára Spanyolországban és Itáliában. A polgárháború által dúlt Franciaországban V. Pius a hugenottákkal való fegyveres

XIII. GERGELY BRONZSZOBRA
(MENGATI MŰVE
A BOLOGNAI MUSEO CIVICÓBAN)

leszámolást sürgette. Északabbra, a kibontakozó németalföldi szabadságharc és polgári forradalom ellenében egyértelműen a spanyolok (és a katolicizmus) érdekében avatkozott be.

V. Pius egyetlen politikai sikerének azt tudhatta, hogy amikor 1571-ben a törökök elfoglalták Ciprust, a spanyol–velencei–pápai szövetséges hajóhad 1571 októberében Lepantónál Don Juan d’Austria vezetésével hosszú idő után először mért stratégiai csapást a törökök földközi-tengeri hatalmára.

XIII. Gergely (1572–1585) személyében egy bolognai jogászból lett bíboros került a Kúria élére. Alatta a nepotizmus újjáéledt; volt egy törvénytelen fia, de nem őt, hanem két unokaöccsét emelte a bíborosi kollégiumba. Gergely pápa legismertebb tette a *naptárreform* végrehajtása volt. Már a tridenti zsinat

felvetette ennek szükségességét, mert a nagy egyházi ünnepek (karácsony, húsvét stb.), amelyek a naptár szerint következtek, aszinkronba kerültek a meteorológiai naptárhoz képest. Ezért szükségessé vált a Julianus-féle naptáron alapuló polgári év és a csillagászati év közötti differencia kiküszöbölése. A Kúriában *Sirleto* bíboros irányította a munkát. A javaslat lényege az volt, hogy 1582. október 4-e után mindjárt október 15-e következzen. A javaslatot előbb a katolikus országokkal hagyták jóvá, majd ezután XIII. Gergely ünnepélyesen kihirdette. (A protestáns államok egy évszázad múlva átvették, a görög és orosz ortodox államok csak a XX. század elején.)

XIII. Gergely a katolikus restauráció támogatására, illetve a pápai centralizmus érvényesítése érdekében szervezte meg az állandó nunciatúrák rendszerét. A már meglevőket megerősítette, és főleg a határterületeken újakat szervezett, így 1570-ben Svájc számára Luzernben, 1580-ban Ausztria számára Grazban, 1584-ben Alsó-Németország számára Kölnben. A régiekkel együtt a következő nunciatúrák működtek XIII. Gergely alatt: 7 a latin országokban (Nápoly, Firenze, Velence, Torinó, Madrid, Lisszabon, Párizs), 4 a német birodalomban (Bécs, Graz, Köln és Brüsszel), 1 Svájcban (Luzern) és 1 Lengyelországban (Varsó). A nunciatúrák személyzete olasz papokból került ki, akiket Trident szellemében készítettek fel. A követségeket velen-

cei mintára építették ki, minden nuncius nyolcnaponként jelentett a Kúriának, és évente legalább kétszer, tavasszal és ősszel, személyesen ment jelentéstételre és új instrukciókért Rómába.

A katolikus restauráció ügyét XIII. Gergely kétségtelenül a szigorú és alapos egyházi oktatás, centrális megszervezésével vitte leginkább előre. Az általa szervezett római egyetem, a *Gregoriana* vezetését a jezsuitákra bízta. Az ellenreformáció szellemében olyan papokat akart Rómában képezni, akik annak a nemzetnek a fiai, ahol majd a reformációval a harcot fel kell venniük. Az egyetemre küldött külföldi tanulók számára – szintúgy a jezsuiták irányításával – nemzetenkénti kollégiumokat állított fel, amelyeket igen bőkezűen látott el anyagiakkal. Az 1552-ben alakult *Collegium Germanicum*ot 1569-ben újjászervezte, benne 100 tanuló kapott elhelyezést. A kollégiumból kikerülő német papok lettek azután a hazai egyetemek és szemináriumok vezetői, tanárai, a reformmunkálatok irányítói. A papképzés koncentrálására nemcsak azért volt szükség, hogy a felnövekvő klérus pápahű legyen, hanem azért is, mert főleg a vegyes felekezetű országokban a katolikus papneveldek felállítása politikai és anyagi akadályokba ütközött. A németet követte 1577-ben a *Collegium Graecorum* (a görögök és örmények számára), 1579-ben a *Collegium Anglicum* (az angolok számára), majd később a skót, az ír stb. kollégiumok megszervezése.

Az 1579-ben létrehozott *Collegium Hungaricum* szorgalmazója egy Szántó István nevű jezsuita volt. A magyar kollégiumba azonban csak három tanuló érkezett, így az intézmény életképtelennek bizonyult. A pápa 1580-ban egyesítette a német kollégiummal, és azóta a *Collegium Germanicum–Hungaricum* ad helyet Rómában a magyar papnövendékeknek is.

XIII. Gergely szintén a spanyol nagyhatalomban látta az ellenreformáció fő támaszát. Franciaországban a katolikus Guise-ek szövetségese volt a hugenotta Bourbonok ellenében. Amikor 1572-ben Navarrai Henrik esküvőjének éjszakáján az ünnepségre Párizsba érkezett hugenottákat a katolikusok lemészárolták, a *Szent Bertalan* éj öröme a pápa Rómában ünnepélyes *Te Deum*ot mondott.

A Trident szellemében megújhodott pápaság V. Sixtus (1585–1590) pontifikátusában ért el hatalma és tekintélye csúcspontjára. *Montalto* bíboros igen alacsony sorból származott. A legenda szerint gyermekkorában disznókat kellett őriznie. Tizenkét évesen lépett a ferences rendbe, s aztán szédületes karriert futott be. A rendet a szigorú reform szellemében megújította, és annak generálisa lett. A konklávében megválasztását a Mediciek támogatásának köszönhette.

V. Sixtus trónra lépése után az Egyházi Állam megbomlott rendjét állította helyre. A XIII. Gergely alatt elszaporodott banditák ellen keletiesen barbár módon járt el. Nagy vérdíjak kitűzése mellett megegyezett a szomszédos államokkal, hogy azok nem adnak menedéket a banditáknak. Így alig egy év leforgása alatt a szó szoros értelmében kiirtotta a rablókat és útonállókat. Az állam és a város politikai rendjét azzal akarta megszilárdítani, hogy a saját maga gazdaggá és hatalmassá tett családtagjait igyekezett összeházasítani az Orsini és Colonna családokkal, így felszámolni köztük az ősi ellentéteket.

Az új pápa a nemzetközi politikában is a kiegyenlítődés híve volt. Az újabb keletű

spanyol–francia konfliktusban nem állt egyik fél mellé sem – ezzel objektíve Franciaországnak kedvezett. Úgy vélte, hogy a spanyol hegemonia alól a francia hatalmi ellensúly növelésével szabadulhat. Angliával szemben viszont egyértelműen a spanyolok mögé állt. *Erzsébet királynő* 1587-ben kivégeztette a katolikus *Stuart Máriát*. A pápa ekkor kiátkozta Erzsébetet (ez volt a történelemben az utolsó királykiátkozás), és keresztes háborút hirdetett ellene, amelynek megszervezésével II. Fülöpöt bízta meg, neki ígérve hűbérként Angliát. A pápa által szentesített spanyol agresszió, a spanyol–angol háború formálisan még vallási viszályként indult, de ténylegesen világhatalmi versengés a tengerek feletti uralomért, a gyarmatokért. 1588-ban a 130 hajóból álló *Nagy Armada* indult Anglia megszállására. A spanyol hajóhad veresége és pusztulása nyomán a spanyol (és portugál) tengeri hegemonia összeomlott. Ettől kezdve tanúi lehetünk Hollandia és Anglia gyors felemelkedésének. A spanyol nagyhatalom hanyatlása és a gazdasági fejlődés súlypontjának eltolódása az atlanti partvidékre (Flandria), majd az ott kibontakozó polgári forradalmak Itáliában – a pápaságra nézve – is éreztetik hatásukat. A spanyol hanyatlás magával rántotta Itáliát és a pápaságot is.

V. Sixtus pápa az Egyházi Állam igazgatásának és az egyetemes egyházkormányzat újkori rendszerének a létrehozója volt. A reformáció után meg kellett újítani az egyház felső vezetését is. Avignontól a tridentin zsinatig a pápák abszolút hatalmát a bíborosi konzisztórium korlátozta, ami bizonyos kollegialitást vitt a vezetésbe. A Tridentinum után azonban a pápai hatalom megnőtt. A konzisztórium az ellenreformáció idején – éppúgy, mint a világi abszolút monarchiában a fejedelmi tanács – ismét vesztett jelentőségéből, és pusztán tanácskozó szervezetté vált, alárendelődött a pápai akaratnak.

Ez nem jelentette azonban a bíborosok jelentőségének a csökkenését, csak funkciójuk módosulását. Az eddig hatalmas főuraknak számító bíborosokból a pápák tekintélyes és művelt főhivatalnokai lettek. Mégpedig azért, hogy a Bíborosok Szent Kollégiumán belül a testületből kialakuló különféle speciális feladatokkal megbízott bíborosi kongregációk jöttek létre. Ezek vették át a korábbi kuriális hivatalok legtöbb funkcióját. Egy-egy kongregáció afféle szakminisztériumként fogható fel, élén a bíborossal (esetleg több bíboros kollégiumával). A konzisztórium átalakult egyfajta minisztertanácsná, de a pápa annak nem elnöke, hanem abszolút ura volt. Ez a szervezeti szisztéma nem jelentett alkotmányosabb vagy netán demokratikusabb vezetést, hanem ellenkezőleg, a centralizmus szakszerűbbé tételét szolgálta. Így a kuriális centralizmus jegyében váltotta fel a konzisztórium-kancellária rendszerű kormányzást a rezsort-kongregációk struktúrája. (A kancellária és a Tribunale mint adminisztratív irodák fennmaradtak, de a kormányzásba nem volt befolyásuk.)

A bíborosi kongregációkat V. Sixtus pápa 1588. január 22-i *Immensa aeterni Dei* bullájával szervezte meg, illetve a már meglevőket szervezte át. A felállított 15 kongregációból 10 egyetemes egyházkormányzati, 5 pedig a Pápai Állam kormányzatának szerve volt. Ez a kuriális rendszer először a Pápai Állam felszámolásakor, 1870-ben változott lényegesen, majd a XX. század elején, X. Pius reformjai következtében.

A kúriai reform szerves részét képezte a bíborosi testület belső struktúrájának a megszilárdítása is. Sixtus először is szabályozta a bíborosok jogállását. A centralizmus

értelmében a kuriális bíborosokat a püspökökkel szemben végrehajtó hatalommal ruházta fel. A bíboros a római egyház hercege, a világi hercegekkel egyenrangú, az érsekek felett áll. (Ha gonosztevőt vittek a vesztőhelyre, és velük bíboros találkozott, az elítéltet megszabadíthatta.) Egy bíboros elítéléséhez, bármilyen bűnügyben, 72 tanú kellett. Évi jövedelmük minimum 4000 scudi kellett hogy legyen. A bíborosi méltóság csak mesés áron volt elérhető. Csupán a bíborosi gyűrű 500 aranyba került; a bíborosi kalapot némely pápától 40 000 scudiért vették meg.

V. Sixtus 1586. december 3-i *Postquam verus ille* kezdetű bullájával a bíborosok számát 70-ben állapította meg. Ezt a számot először 1958-ban lépték túl! A 70 bíboros három kategóriába tartozott:

- a) A hat bíboros püspök (Sabina, Frascati, Albano, Velletri, Porto és Ostia püspöke). Közülük a legidősebb a dékán, aki egyben Ostia püspöke. Őket a Szent Kollégium a bíborosok másik két kategóriájából választotta.
- b) Az 50 bíboros presbiter (pap), akik vagy ténylegesen is egy római főtemplom papjai, ha pedig nem rómaiak, akkor Rómában ún. tituláris templomuk van. Ezért tituláris bíborosoknak is nevezik őket.
- c) A 14 bíboros diakónus, akik kuriális bíborosok voltak.

Bíborosait a pápa szabadon választotta; ekkor még világiak is lehettek bíborosok (ma már csak felszentelt pap). A bíborosi méltóság rangban közvetlenül a pápa után következik.

Ezt a beosztást nem egyházi rendjüknek megfelelően, hanem annak a tituláris templomnak megfelelően kapják, amelynek a bíborosai lettek. A kinevezés (kreálás) a konzisztóriumban történik, IV. Ince óta (1245) a pápa az új bíborosnak piros kalapot küld, ami azt jelenti, hogy a pápát vére árán is megvédi, vörös birétumot kap, és gyűrűt. Van, akit nem hirdet ki a pápa, ezek a titkos bíborosok. Ha a bíboros nem megyéspüspök, Rómában kell székelnie.

A bíborosi testület reformja a nepotizmus eddigi formáit is megváltoztatta. A reneszánsz óta a pápák saját családjuk tagjainak világi fejedelemségeket igyekeztek szerezni. V. Sixtustól a nepotizmus nem terjedt ki az egész családra, hanem a pápa rokonai közül a leginkább rátermettet emelte csak a bíborosok közé, de ott ennek adta a bíboros államtitkár funkciót. Mellette egy világinak maradó rokont (állami nepos) a gazdasági ügyek, főként az Egyházi Állam gazdasági kormányzatának vitelével bízott meg. V. Sixtus alatt az előbbi funkciót Montalto bíboros, az utóbbit pedig Michele márki töltötte be, de nem a pápa helyett uralkodtak, hanem annak leghűbb hivatalnokai voltak.

Megállapíthatjuk tehát, hogy az V. Sixtus által végrehajtott kúriai reform (a kongregációk felállítása, a nunciatúrák megerősítése) a pápai centralizmust nagymértékben növelte, a pápai abszolutizmust eredményesen szolgálta. Mindez az egyház erejének központosítását jelentette a reformáció megállítása és visszaszorítása érdekében.

V. Sixtus kormányzati intézkedései mellett pénzügyileg is szanálta a pápaságot. Ennek megértéséhez röviden át kell tekintenünk a pápák pénzgazdálkodásának alakulását a XV–XVI. században. A Pápai Állam pénzügyi rendszere továbbra is példakép volt Európa uralkodói számára. A váltóüzletek kifejlődését a nagyarányú pápai pénz-

bevételek tették lehetővé. (A pápák államában a XVI. század derekáig igen alacsonyak voltak az adók, a pápai adóztatás külföldön folyt.) A búcsúkkal (a XVI. század derekáig) űzött kereskedelem mellett a pápák fő bevételi forrása új hivatalok alapítása és ezek eladása volt. A Chigi bankház 1471. évi jegyzéke szerint a Pápai Államban abban az évben 650 vásárolható hivatal volt, összesen 100 000 scudo összegért. (A scudo ezüst-, ritkábban aranypénz volt.) A reneszánsz pápák pénzügyi zavarai állandósultak. VIII. Ince még a pápai tiarát is elzálogosította. X. Leó főleg a bíborosságot árulta csillagászati összegekért. Ő maga 1200 új hivatalt állított fel és adott el. Alatta az ilyen hivatalok száma 2150 volt, ezek évi jövedelme mintegy 320 000 scudót tett ki.

A pápák államában alakult ki az államadósság rendszere is. Az állami hitelek felvételét VII. Kelemen kezdte el 1526-ban, 200 000 arannyal. A pápák jövedelmének növekedését messze meghaladta a kiadások növekedése, ami az adósságok felhalmozódását eredményezte. Ennek a folyamatnak az ellensúlyozására kivetett újabb és újabb adók a Pápai Államban is a XVI. század végére szinte elviselhetetlen mértékűvé váltak.

A pápák az ellenreformáció korszakában igyekeztek megszabadulni az állandó hadseregtartás nyomasztó költségeitől. Ezt az tette lehetővé, hogy a pápa ismét nem a saját világi hatalmára, hanem a katolikus fejedelmekre támaszkodott. V. Pius alatt mindössze 500 fegyveres volt a Pápai Államban, ebből 350 Rómában, a pápa biztonságára vigyázó svájci zsoldos.

V. Sixtus alatt a pápai Kúria államháztartása a következő egyenleget mutatta: az összes bevétel 1 358 456 scudo volt, az államadósság viszont 6,5 millió scudót tett ki. A bevételekből 715 913 scudót az adósságok kamatainak fizetésére kellett fordítani. 1592-ben a bevételek összege 1 585 520 scudo, az adósság 12 242 620 scudo, míg a kamat összege 1 088 600 scudo volt. (*Ranke, L. : A római pápák az utolsó négy században*, III. köt. 10. old.) A XVI. század elején azután ez a folyamat még nagyobb méreteket öltött. VIII. Orbán alatt 1635-ben már 30 millió volt az államadósság! A pénzgazdálkodásnak ez a formája azért vált lehetségessé, mert a kamatok fizetése biztosított volt. A pápáknak a bankárok szívesen adtak kölcsönt, mert az anyaszentegyháznak tett befektetés busásan megtérült. Itt az az elv érvényesült, hogy „ott a pénz, ahol a hatalom”.

Mindamellet V. Sixtus jól gazdálkodó pápa volt. Pontifikátusa alatt megtöltötte arannyal a pápák mindig üres kincstárát. Az Angyalvárban három év alatt (1586–1588 között) hárommillió aranyscudót halmozott fel. (Kikötötte, hogy ebből az összegből halála után is csak kimondottan missziós célokra lehet áldozni.) Fő pénzforrása neki is a hivatalok eladása és az államadósság növelése volt. Sixtus pápa azonban nem abszolutizálta a pénzügyeket, hanem államának gazdasági felvirágoztatására is figyelmet fordított. A XVI. század végére „szép fekvésű, gazdag, gyönyörű föld volt a pápák osztályrésze” – írja Ranke (*Ranke, L. : A római pápák az utolsó négy században*, I. köt. 324. old.). A romagnai síkság gabonát bőven termő vidék volt. 1589-ben az Egyházi Állam gabonakivitelének értéke 500 000 scudót tett ki. V. Sixtus a mezőgazdaság és az ipar fejlesztésén is fáradozott. Így pl. az állam polgárainak kötelességükké tette eperfák ültetését, a selyemipar érdekében. Az Egyházi Állam és Róma fontos ke-

LATERÁN

reszkedelmi feladatokat is betöltött. Főleg a pápák kikötővárosa, Ancona bonyolított le élénk forgalmat.

Róma mindig is a nagy lehetőségek kétarcú városa volt. Mint a katolikus világ vallási központját, a méltóság és komolyság jellemezte, amely azonban nem tudta elfedni a kapzsiságot, a gazdagodási vágyat és a képmutatást. A századvégre kialakuló barokk Róma 100 000 lakosú nagyváros lett. Az ellenreformáció korszakában az Egyházi Állam is új szerepet kapott: az egyetemes egyház kimozdíthatatlan sarokköve akart lenni. Ez a reális igény felszabadította a pápákat az itáliai belpolitikai bonyodal-maktól, és ismét a világegyház kérdéseire összpontosíthatták figyelmüket.

Róma V. Sixtus alatt vált végleg barokk várossá és nyerte el mai formáját. Sixtusban már semmi sem maradt a reneszánszból, ő már nem kímélte antik emlékeit sem. A katolikus restaurációval és ellenreformációval adekvát művészeti irányzat a barokk. Az egyház és a barokk szoros szövetségben a látvánnyal és a fantáziával dolgozott. Ebben felülmúlta a puritán reformációt. A pápai abszolutizmus a művészetet teljesen szolgálatába állította. (A reneszánsz idején a művészet uralkodott a pápán, most fordítva.) A művész funkciója a szent varázs növelése, a földöntúli, a transzcendens nagyszerűségének érzékeltetése. Hús-vér művészet ez, kézzelfoghatóvá és érzékvé teszi a realitásokat, a lélek vívódásait, szenvedéseit, s az ezáltal elért megdicsőülést.

A szertartásosság a katolikus élet szerves részévé válik. A népi vallásosság az Eucharisztia és a Mária-kultusz felé fordult. A körmenetek, a kegyhelyek, a csodák ismét kora középkori méretekben burjánznak.

Éppen a művészet, amely az egyháztól talán a legmesszebb távolodott el a reneszánszban, most ismét a legszorosabban csatlakozott hozzá. Ez a szimbiózis legalább annyira hozzájárult a katolikus térhódításhoz, mint a vallásháborúk. A barokk rajongó, befelé forduló szemléletét az irodalom a vallás érzelmes, ábrándos oldalának a megmutatásával egyesítette. Így válik a fantáziát megmozgató tündérmesévé a kora középkori történeteket feldolgozó barokk költészet, dráma és epika, amelynek egyik legkiemelkedőbb alkotása *Tasso* Megszabadított Jeruzsálem című eposza. Mellette Ariosto, Cervantes, Lope de Vega, Calderon vagy Milton is megemlíthető.

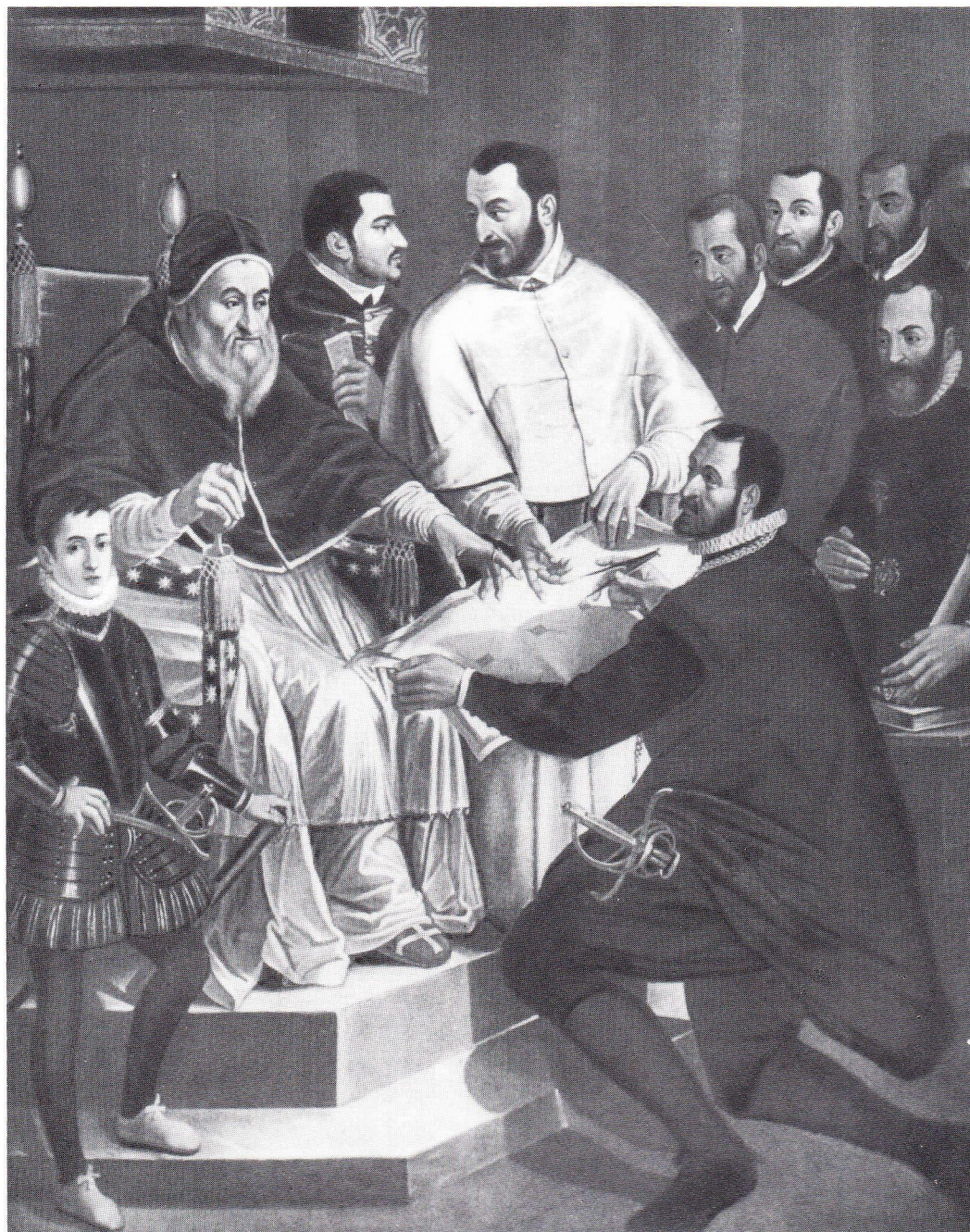
Az egyház az irodalomnál is jobban hatalmába kerítette a barokk festészetet. Ennek szimbóluma *Velasquez* csodálatos portréja X. Ince pápáról. Mellette Murillo, Caravaggio, északon Rubens, Van Dyck és Rembrandt a legkiemelkedőbbek.

A zenében a római Pierluigi *Palestrina* – akit előbb a pápa kitiltott a vatikáni zenekarból – működésével érte el csúcspontját az egyházi polyphon zene, amelynek vezető barokk hangszere a fenséges orgona volt.

A római barokk az építészetben is nagyszerűt alkotott. A barokk stílus első legkifejezőbb alkotása a jezsuiták római temploma, a Vignola által tervezett Il Gesu volt. V. Sixtus nagy örömét lelte az építkezésekben. Alatta fejezték be Giacomo della Porta irányításával a Szent Péter-templom kupoláját: 600 munkás dolgozott rajta éjjel-nappal, és 22 hónap alatt valóban el is készültek vele. A Szent Péter tér mértani középpontjába helyeztette át 1586-ban V. Sixtus az Egyiptomból származó obeliszket, amely eredetileg Néró cirkuszában állt. Az áthelyezés igen bonyolult műszaki kivitelezésével a pápa Domenico *Fontanát*, a kor legnevesebb építészt bízta meg. Fontana kiszámította az obeliszk súlyát, és azt 327 tonnának találta. A legnagyobb problémát az jelentette, hogy a hatalmas obeliszk az évszázadok során – a nappali felmelegedés és az éjszakai lehűlés következtében – veszített eredeti szilárdságából, és így tartani lehetett attól, hogy elmozdítása közben eltörik. (Az obeliszk ugyanis egyetlen tömbből állt.) Fontana az eredeti obeliszkkel méretarányos, ólomból öntött modell-obeliszket készített, és azzal kísérletezte ki, hogyan lehet végrehajtani az áthelyezést.

Az obeliszk áthelyezése nemcsak műszaki csodának számított, hanem politikailag a pápa hatalmát volt hivatva szimbolizálni. A barokk pápa az antik csodában nem a művészetet értékelte, hanem azt, hogyan lehet a pogányság emlékét a pápaság dicsőségének emelésére felhasználni. Az obeliszkre a pogány császárok dicséretét zengő feliratok mellé rávésette: „Christus vivit, Christus regnat, Christus imperat. Vincit Leo de tribu Juda.” (Krisztus él, Krisztus uralkodik, Krisztus parancsol. Győzött az oroszán Juda törzséből.)

A nagy barokk pápák maguk is tudományszerető és -művelő egyházfők voltak, és csak az elfogult szemlélők állították – és állítják esetenként ma is –, hogy a katolikus egyház a tudomány esküdt ellensége lett volna. (Cáfolhatatlan bizonyítékként éppen a XVII. század eleji *Galilei-pert* szokták felhozni, mintha az eleve a tudományos vizsgálódás ellen irányulna. Holott már egy évszázada – a per anyagának tanulmá-

V. SIXTUS ÉS FONTANA (FONTANA ÁTADJA A PÁPÁNAK
A VATIKÁNI KÖNYVTÁR TERVRAJZÁT, P. FACHETTI FRESKÓJA A VATIKÁNBAN)

nyozása óta – tisztázódott, hogy a Galileit egyébként támogató Barberini-pápa, VIII. Orbán azért állította bíróság elé a tudóst, mert az szembe mert helyezkedni az egyházi főhatalommal. Ez pedig megbocsáthatatlan bűn volt akkor. Kétségtelen, hogy az ítélet szelleme tudományellenes, hisz Galileinek minden, Kopernikusz mellett felhozott érvét vissza kellett vonnia, mert az új, heliocentrikus világkép korlátozta az egyház, a pápa hatalmát, pontosabban annak integritását veszélyeztette. A Galilei-perből azonban az antiklerikális felvilágosult polgárság századában vált szimbolikusan az egyház és a tudomány, a haladás pere. Ma, a II. János Pál által elrendelt perújrafelvétel – Galilei rehabilitációjának előkészítése – azt a törekvést is jelzi, hogy visszamenőlegesen is megszüntessék az egyház és a tudomány szembenállását.)

A katolikus restauráció és a barokk belső ellentmondását szimbolizálja V. Sixtus egész pontifikátusa, de még inkább ennek a jelentős pápának a halála. A rajongó rómaiak a pápának uralkodása kezdetén szobrot állítottak. De amikor 1590 nyarán V. Sixtus elhunyt, a nagy adóktól sanyargatott nép lerombolta a pápa szobrát. A rómaiak a Capitoliumra vonultak, és olyan határozatot hoztak, hogy egyetlen pápának sem fognak többé életében szobrot emelni.

A Sixtus után egymást gyorsan követő három pápa csak néhány hétig vagy hónapig uralkodott. Végül is a spanyolpárti bíborosok *Aldobrandini* kardinális személyében fiatalabb pápát találtak. *VIII. Kelemen* (1592–1605) pápaként is megfontolt hivatalnok maradt, aki sokat és szívesen dolgozott íróasztalánál. Vele a pápai trónon a személyiség uralmát felváltotta a hivatalé.

A pápa befolyása ekkor – a XVI–XVII. század fordulóján – hasonló volt a XI–XII. századihoz. A hildebrandi kor eszményei éledtek újjá, hogy majd a harmincéves háború vérzivatarában örökre elmerüljenek. Ezt a megnövekedett, de indirekt politikai befolyást a pápaság azáltal érte el, hogy az egyházi megújulás egybeesett az abszolút központi monarchia kibontakozásával és virágkorával, amelynek kialakításához a legmegfelelőbb eszmei alap a katolicizmus volt. Ez a folyamat azután a XVII. század derekán ellentétébe csapott át, és az abszolút monarchiák számolnak le végleg a pápaság befolyásával az államok életébe.

Az abszolút fejedelmi monarchia korának megfelelően a pápai szuverénitás modern elméletét a jezsuiták, mindenekelőtt Robert *Bellarmin* (1542–1621) bíboros dolgozta ki. Felfogása szerint a világi hatalom a test, az egyházi a lélek: a pápa az istentől rendelt felvigyázó az országok felett, teljes, csalhatatlan egyházi hatalommal. A vallási ügyekben joga van beavatkozni az államok kormányzatába is. A királyi hatalom is isteni eredetű, de az uralkodó hivatását a nép vezetése által tölti be, így a nép vissza is veheti tőle hatalmát. A pápai abszolutizmus és a népszuverénitás egy tanon belül kapott helyet. Megmaradt még a zsarnokölés jezsuita felfogása, de most már a hithűségre került a hangsúly a király megítélésében is.

Miközben a hanyatló spanyol hatalom 1609-ben kénytelen tudomásul venni a németalföldi szabadságharc és polgári forradalom győzelmét, addig VIII. Kelemen és közvetlen utódai alatt az ellenreformáció sikeresen haladt előre Franciaországban, a Habsburg-birodalomban (benne Magyarországon is) és Lengyelországban. Fran-

A PÁPAI LAKOSZTÁLY A VATIKÁNBAN

ciaország és IV. Henrik (1589–1610) ellenében VIII. Kelemen már nem támogatta II. Fülöpöt. Számítása bevált, mert Henrik nem szilárdíthatta meg addig hatalmát a francia trónon, amíg a katolikus egyházzal meg nem békül. Ennek pedig akkor csak egyetlen útja volt: a rekatolizálás. IV. Henrik 1593-ban a Saint Denis-katedrálisban ünnepélyesen áttért a katolikus hitre, a pápa pedig abszolválta az eretnokség alól. VIII. Kelemennek el kellett ismernie Henriket, ha nem akarta, hogy a francia katolikus egyház teljesen önállósuljon és elszakadjon Rómától. A pápa közvetítésével ért véget 1598-ban a francia–spanyol háború is, és ezzel ismét helyreállt az európai politikai egyensúly, a pápaság pedig felszabadult a spanyol függőség alól. Az új francia orientáció meg is hozta első gyümölcseit: a pápa francia támogatással érte el, hogy Ferrara az Este-dinasztia kihalása után a Pápai Állam részévé vált. (1597-ben viszont a Pápai Állam elvesztette Modenát és Reggiót. Ettől kezdve egészen 1791-ig – Avignon és Venaissin grófságnak a forradalmi Franciaország által történt bekebelezéséig – a Pápai Állam változatlan határok között állt fenn.)

Az ellenreformáció fő támasza a Német-római Birodalomban a bajor fejedelemség volt. A restauráció a birodalmi rendek és a fejedelmek megnyerésére törekedett. 1590-ben sikerült először visszatéríteni a katolikus hitre egy fejedelmet, a bádenit. Az osztrák tartományokban és a Magyar Királyság területén *II. Rudolf* (1576–1608) szabad utat engedett az ellenreformációnak. *II. Ferdinánd* (1619–1637) alatt váltak szinte mindenhatóvá a jezsuiták, akik azután az ellenreformáció szellemében nevelt katolikus főpapság megteremtői lesznek. (Elég talán közülük *Pázmány Péter*re utalnunk.)

VIII. Kelemen pápa ismét aktívan részt vett az osztrák Habsburgok törökellenes harcaiban. Az 1593-ban induló tizenöt éves háború idején a pápa jelentős pénzösszegekkel segítette a Habsburgok hadi erőfeszítéseit. 1593–1597 között a pápai hadak is részt vettek a magyarországi harcokban, ugyanakkor Erdélyben pápai nuncius működött. A pápai hadsereg élén (amely Fraknoi szerint kb. 260 lovasból és 8000 gyalogos zsoldosból állt) a pápa nepe, Juan Aldobrandini bíboros vezényelt. A pápai zsoldosok részt vettek Esztergom és Visegrád visszavételében is.

A VALLÁSHÁBORÚK KORÁNAK PÁPAI [A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELE]

A XVII. század derekáig még a vallás jelszavával induló háborúk mozgatták meg Európát, amelyeket gyűjtőnéven *harmincéves háborúnak* (1618–1648) nevez a történetírás. A szemben álló felek nem felekezetek, hanem politikai érdekközösségek szerint alakultak ki, bár a harc a vallás ürügyén folyt. A vallásháborúk alapvető mozgatója a kontinensen a spanyol–francia hatalmi ellentét. Ez bővült azután a francia–holland–angol blokk szembenállásával a spanyol és osztrák Habsburg ellenreformációs törekvésekkel. Az összecsapás Itáliából területileg északra tolódott, a fegyveres harc Németországot pusztította el.

Milyen hatalmi viszonyok közepette kellett a pápaságnak az európai háborúban megtalálnia a helyét? Franciaországban IV. Henrik az 1598-as *nantes-i ediktumban* messzemenően biztosította a hugenották vallásszabadságát. Nemcsak a belső egységet állította helyre, hanem továbbfejlesztette a királyi abszolutizmust is. Tervszerű gazdaságpolitikája és toleranciája teremtette meg a francia kontinentális hegemonia alapjait. Franciaország felemelkedése alatta kezdődött meg, hogy azután Richelieu és Mazarin bíborosok kormányzatával érvényre is jusson az európai politikában. Ugyanakkor a gazdag gyarmatokra támaszkodó spanyol birodalom hatalmi hanyatlásának objektív oka az volt, hogy az északi területekhez képest lemaradt a polgári fejlődésben. Lassanként nem tudta betölteni az ellenreformációban vállalt szerepét sem. A spanyol katolikus nagyhatalom helyébe a kontinensen a törökökkel harcoló osztrák Habsburgok válnak vezető hatalommá. Így a harmincéves háború két pólusán Richelieu bíboros és a katolikus Habsburg császárok találhatók.

A harmincéves háborúban a vallási megoszlás lehetett volna a pápák orientálódásának vezérfonala. Valójában azonban a katolikus egyház vezetése is a hatalmi-politikai szempontok szerint foglalt állást: a század első két pápája a Habsburgok,

az őket követők viszont a franciák mellett törtek lándzsát. Ez az elkötelezettség azonban közelről sem volt olyan mértékű, hogy a pápaság a fegyveres harcokban közvetlenül részt vett volna. A tartózkodó magatartás mélyebb okai az ellenreformációban keresendők: a pápaság új aktivitása az egyetemes katolikus érdekeket a barokk korban megszabadította a saját (italiai) partikuláris hatalmi érdekeiktől; ezért nem kötődtek újból egyik hatalom érdekeihez sem. A pápák vonakodtak attól is, hogy a harmincéves háborút vallásháborúnak deklarálják, mert ezzel kétségtől a Habsburgok szoros szövetségét kellett volna vállalniuk.

A harmincéves háború közvetlen előzményéhez tartozott a német fejedelmek felekezet szerinti hatalmi blokkjainak a létrejötte. A német protestáns fejedelmek 1608-ban megalakították önvédelmi szervezetüket, az *Uniót*. Ezzel szemben Miksa bajor herceg vezetésével 1609-ben létrejött a *katolikus Liga*. Keleten megvalósult a lengyelek és a Habsburgok szövetsége, amit a spanyolok és a pápa is támogatott. Ezzel szemben állt a svéd–holland–erdélyi szövetség.

A háború közvetlen kiváltója egy jelentéktelennek tűnő csehországi konfliktus volt 1618-ban. Valójában csak a casus bellire volt szükség, hogy az ellenreformációhoz kapcsolódó Habsburg hatalmi törekvésekkel szemben a protestáns és a nemzeti érdekek védelmében fegyvert ragadjanak. A II. Ferdinánd által szorongatott cseh protestánsok mellé 1619-ben *Bethlen Gábor* (1613–1629) erdélyi fejedelem állt, aki az 1622-es nikolsburgi békében ismét biztosította a protestánsok vallásszabadságát. Csehországban azonban a katolikus Liga győzött (1620-as fehérhegyi csata). Az 1620-as évek második felében a háború Észak-Németországba tevődött át. A birodalomba törő protestáns dán hadakat és a velük szövetséges protestáns fejedelmeket a modern zsoldos hadsereget megteremtő császári hadvezérek (Tilly, majd Wallenstein) tönkretverték. A dánok 1629-ben békére kényszerültek. Így a háború első szakasza a katolikus Habsburgok birodalmi, illetve Bethlen magyarországi sikereit hozta.

A harmincéves háború első időszakában *V. Pál* pápa (1605–1621) – akivel a Borghese család vonult be a pápai arisztokrata famíliák közé – az ellenreformáció érdekében hatalmas összegekkel támogatta a császárt a protestánsok ellenében. Energiáinak és eszközeinek java részét azonban a pápai abszolutizmus ellen berzenkedő Velencével kiobbant konfliktusa kötötte le. *V. Pál*ban egyébként átmenetileg az ellenreformáció dominikánus vonala, a szigorú és aszkétikus irányzat kerekedett felül, aki szembe fordult a jezsuitákkal és a barokk pompájával. (A pápát a fehérhegyi győzelem öröme rendezett római körmeneten szélütés érte, és 1621-ben elhunyt.)

Utóda az agg bolognai érsek, *Alessandro Ludovisi* lett *XV. Gergely* (1621–1623) néven. Helyette az ügyeket neposa, a 25 éves Ludovico Ludovisi bíboros intézte. *XV. Gergely* a jezsuiták neveltje volt. Az ő ösztönzésükre állította fel 1622. június 22-i *Inscrutabili divinae providentiae* kezdetű bullájával a *Congregatio de Propaganda Fide*t, a pápai missziók minisztériumát. Az új bíboros kongregáció kizárólagos feladata a hitterjesztés volt, részben a protestáns államokban (amelyeket missziós területeknek nyilvánítottak), részben az Újvilágban. A kongregáció tevékenysége azonban Amerika mellett kiterjedt Afrikára és Ázsiára is. A kongregáció a jezsuiták kezébe került, akik a pogányok közötti misszióban az élen jártak, és a helyi szokásokhoz alkal-

mazkodva terjesztették a katolikus vallást. XV. Gergely jezsuita elkötelezettségét mutatja, hogy 1622-ben ő emelte az egyház szentjei közé Loyolát és Xavéri Ferencet.

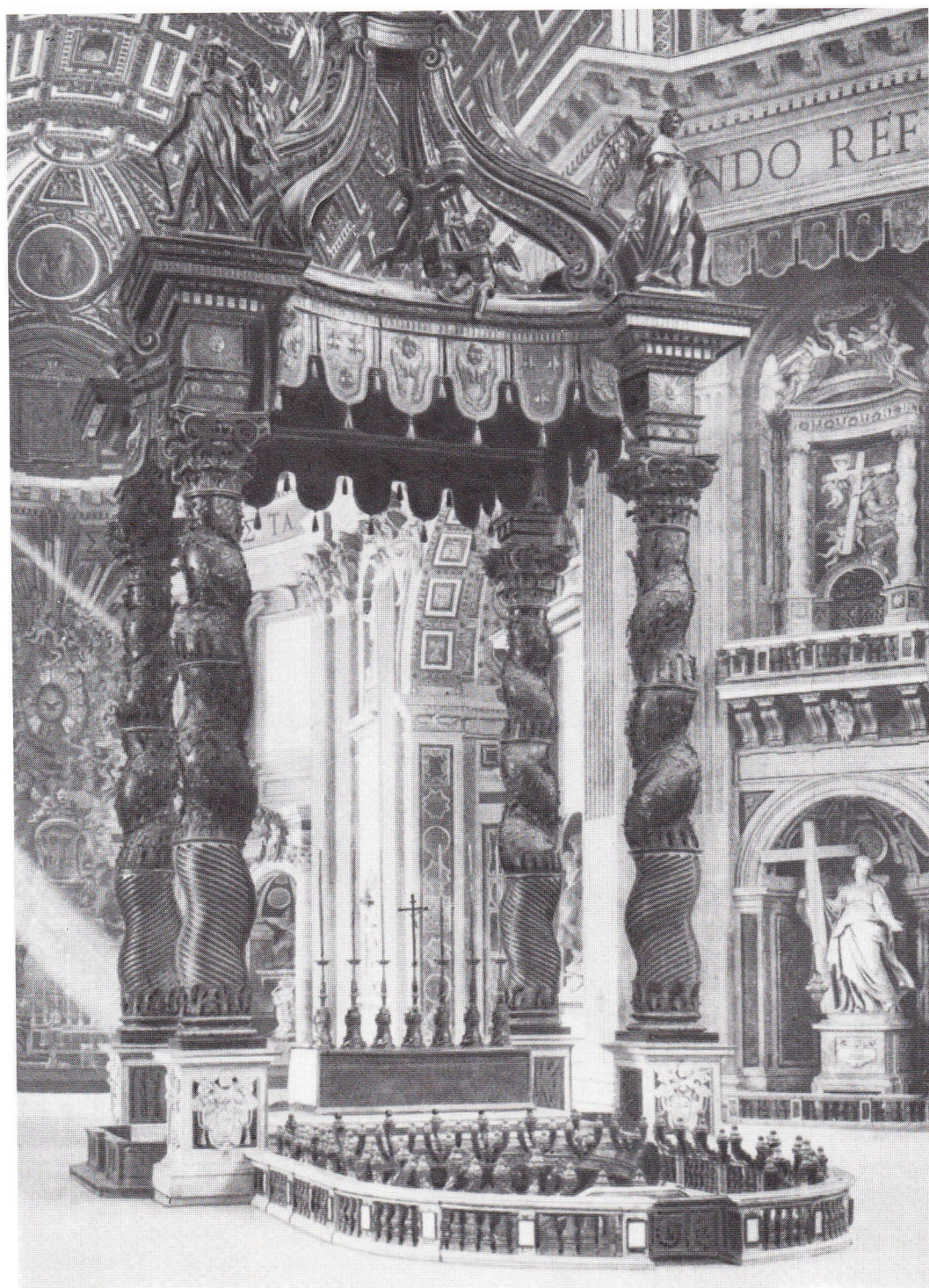
XV. Gergely nevéhez fűződik az egyik legjelentősebb tanítórend, a *piaristák* (Kegyestanítórend) 1621-ben történt jóváhagyása is. A piaristák rendje kifejezetten az elemi oktatást és nevelést, a gyakorlati életre való felkészítést tűzte célul maga elé. Később a jezsuiták mintájára ők is inkább középiskolákat létesítettek, ahol a reáltudományoknak, így pl. a matematikának kiemelkedő szerepet juttattak. Sikerük titka iskoláik szabad szellemében és alkalmazkodóképességükben rejlett.

Ekkorra a Tridentinum szellemében alakult új szerzetesrendek – a jezsuiták, a piaristák, az oratoriánusok, az irgalmasok, a kapucinusok és a lazaristák rendje – virágzásnak indultak, és sikerrel váltották valóra a zsinati célkitűzéseket.

XV. Gergely fontos újítása volt a pápaválasztást illetően, hogy elrendelte a konklávén a cédulával történő titkos szavazást. Ezzel a választás demokratizmusát és a valóban legalkalmasabb jelölt megválasztását kívánta előmozdítani. (A pápaválasztás a kánonok szerint háromféleképpen történhet: 1. Egy bíboros javaslatot tesz a pápára, s ha ezt a többiek azonnal elfogadják, akkor nyílt felkiáltással egyetértének ve-
2. A választásra egy bizottságot küldenek ki maguk közül, és annak a döntését a többiek nyíltan megszavazzák, vagy elutasítják. 3. Egyénenként és titkosan szavaznak.)

Az 1630-as években a háború európai méreteket öltött. A protestáns német fejedelmeket fegyverrel támogatta Svédország és Erdély, anyagilag Hollandia, Anglia és a katolikus Franciaország. Míg a Habsburgok hadi sikereiket elsősorban zseniális hadvezérüknek, Wallensteinnek köszönhették, a Habsburg-ellenes koalíció politikai sikereinek kovácsolója Richelieu bíboros volt. A háború második menetét a svéd Gusztáv Adolf 1630-ban történt hadba lépése döntötte el a protestánsok javára, a katolikus Liga vereséget szenvedett. Az 1635-ös prágai béke a két hitvallás egyensúlyát állította helyre, de a császári hatalom és a katolicizmus megerősödött. Az 1620-as, 1630-as években a Habsburgok az örökös osztrák tartományokban és Csehországban diadalra vitték az ellenreformációt. Magyarországon a főnemesség nagy része – nem utolsósorban az 1629-től bíborosi rangot kapó *Pázmány Péter* esztergomi érsek tevékenysége nyomán – visszatért a katolikus hitre. Magyarország azonban továbbra is vegyes felekezetű ország maradt. A Habsburg-hatalommal összefonódó ellenreformáció hivatalos állampolitikai programmá az 1629-ben a katonai sikerek tetőpontján kiadott *neoaquistica comissió*val (helyreállítási rendelet) vált. Ebben II. Ferdinánd elrendelte az augsburgi vallásbéke, illetve az 1552 óta szekularizált egyházi birtokok visszaadását. A vallásbékéből ismét kizárta a kálvinistákat. A rendeletet a császár az 1635-ös prágai békében – az osztrák tartományokat kivéve – kénytelen volt visszavonni.

Az európai vallásháború közepén *VIII. Orbán* (1623–1644) pápa gyökeresen szakított elődei politikájával, és egyértelműen Franciaország mellé állt. A firenzei származású, 55 éves *Barberini*-pápa korábban Párizsban volt nuncius, és valószínűleg Richelieu kívánságára választották pápának. VIII. Orbán gyűlölte a spanyolokat és a Habsburgokat, velük szemben a természetes szövetséges Franciaország volt.

SZENT PÉTER SÍRJA A SZENT PÉTER-BAZILIKÁBAN (BERNINI TABERNÁKULUMA)

VIII. ORBÁN SCUDÓJA (MNM ÉREMTÁR)

VIII. Orbán ismét világi fejedelemként, a barokk szellem és művészetek mecénásaként élt.

Amikor a pápa Richelieu-vel összefogott a Habsburgok ellen, maga is hadi készülődésbe kezdett. Az Egyházi Államban várakat, erődítményeket építtetett, Tivoliban fegyvergyárat létesített. A pápa kiváló érzékkel fordult a francia politika felé. 1635-ben megindult a háború Spanyolország és a holland–svéd szövetségre támaszkodó Franciaország között. Ezzel a háború utolsó szakaszában megszűnt a harmincéves háború vallási színezete – miután a szemben álló felek most katolikus hatalmak voltak. Végül is a franciák vezette szövetség kerekedett felül, és bár a Habsburgok keleti monarchiája megmenekült, a nyugati hegemoniát többé nem tudták visszaszerezni.

VIII. Orbán már nem arathatta le franciabarát politikájának termését. 1644-ben utóda, X. *Ince* (1644–1655) személyében Mazarin bíboros intrikái ellenére nem franciabarát, hanem egy kompromisszumnak szánt pápa került a trónra. A vallás jelszavával indult európai háborút végül is a pápa nélkül, sőt mondhatni ellenére zárták le. Az 1648-as *westfáliai béke* értelmében Franciaország megszerezte Elzászt, Spanyolország nagyhatalmi státusa megszűnt. A béke Németországot több mint 200 kis független fejedelemségre bontotta, így a Habsburg-császárok ezt többé nem állíthatták nagyhatalmi céljaik szolgálatába. (A győztesek, a franciák érdeke volt, hogy a Rajnától keletre ne jöjjön létre egységes, erős Németország.)

A békében a katolikus egyház érdekei érzékeny vereséget szenvedtek. A következő korszak alapelve lett, hogy a protestánsok egyenjogúságát minden vonatkozásban elismerték. Megerősítették az augsburgi vallásbékét, azzal a kiegészítéssel, hogy a kálvinizmus is elismert, békét élvező felekezet. Kimondták, hogy püspökségeket – azaz püspökségből álló fejedelemséget – is protestánssá lehet tenni. Ennek következtében azután két érsekség és 12 püspökség szekularizálódott.

X. INCE (VELAZQUEZ FESTMÉNYE A RÓMAI DORIA PAMPHILI GALÉRIÁBAN)

SZENT PÉTER TÉR

A pápának semmiféle szerepet sem adtak a békekötésben, holott eddig éppen a pápák voltak a nemzetközi békebírók. A westfáliai béke ellen a pápa és a német nuncius hiába tiltakoztak, a pápaság igényeit figyelmen kívül hagyták. X. Ince 1648. november 26-i *Zelo domus Dei* kezdetű bullájában ünnepélyesen kifejezett tiltakozás is eredmény nélküli maradt. Éppen azért, mert a pápa sérelme az alapkérdés körül forgott: ti. a protestánsok elismerése sértette az ellenreformációs pápaságot. Az intoleranciával a pápa a történelemtől való elszakadást, a fejlődés fő vonalával történt szembekerülést demonstrálta. Az 1713-ig érvényben maradó európai rendezést követően a pápai szék megszűnt az európai politika egyik központja lenni.

A barokk pápák részben le is vonták ennek konzekvenciáit. A pápai udvarban kialakult egy spiritualizált arisztokrácia, amely a Pápai Állam dinasztikus folytonos-

ságát pótolta. A XVII. század új pápai arisztokrata családok, az Aldobrandinik, a Borghesék, a Barberinik familiája már nem saját fejedelemségek szerzésére törekedtek, hanem a központi egyházkormányzat kulcspozícióinak elfoglalására. X. Ince akart először véget vetni ennek az új típusú nepotizmusnak. A spanyolbarát Ince pápa trónra lépésekor elűzte a Kúriából a franciabarát Barberiniket. Ince pápa a bíboros nepos helyett a Kúria vezetését a bíboros államtitkárra bízta. A sors iróniája, hogy éppen a nepotizmus ellen hadakozó, agg és gyanakvó X. Ince volt az utolsó pápa, aki egyik nőrokona hatalmába került. A pápa testvérének felesége, az uralkodni vágyó Donna *Olimpia Maidalchini* szuggesztív befolyása alatt állt.

A nőuralom miatt felháborodott rómaiak, de még inkább a sógornő mögött háttérbe szoruló bíborosok gyűltek a pápát. Állítólag halála után három napig senki sem adta meg neki a végtisztességet, míg végül is egy idegen kanonok fél scudót szánt rá, és eltemettette. (A szokásjog alapján ugyanis az elhunyt pápát mindig a bíboros nepos temettette el. Mivel Olimpia már előtte meghalt, így a rokonra hármló feladatra nem akadt vállalkozó. Mindez jelzi, hogy nem is volt olyan egyszerű dolog a nepotizmus felszámolása.)

A barokk kor pápáinak gazdagságából nemcsak rokonaik felemelésére, a vallásháborúra vagy a török elleni harcra tellett, hanem Róma további kiépítésére is. Róma külső képe ekkor nyerte el mai alakját. Így V. Pál nevéhez fűződik a városi vízvezetékrendszer és a Szent Péter-templom befejezése is. A templom homlokzatát és hosszanti hajóját 1607 és 1626 között Carlo Moderna kora barokk stílusban építette meg. VIII. Orbán pápa megerősítette az Angyalvárat, és fallal vetette körül a Vatikánt. X. Ince a Szent Péter téren állíttatta fel Bernini csodás szökőkútját. A tér mai formáját az 1650-es–1660-as években, Bernini munkája nyomán nyerte el. A 284 toszkán oszlopból és 88 pillérből kialakított háromhajós oszlopcsarnok – a colonnádok – által ölelt ellipszis alakú tér centrumában áll az obeliszk; az ellipszis két gyújtópontjában pedig egy-egy szökőkút.

A reformáció és az ellenreformáció kora annak ellenére, hogy a társadalmi és politikai küzdelmek még utolszor vallási köntösben folytak, az európai társadalom el-egyháziatlanodásának, a laicizálódásnak és a szekularizálódásnak a kora. A világi intellektualizmus megrendítette az egyház kulturális és ideológiai monopolhelyzetét. A katolicizmus és az egyház elkülönült – de nem vált el – az államtól és a társadalomtól. Ekkor alakult ki a mai értelemben vett papság, amelynek elsődleges szerepe a vallási tevékenység, és nem a politika, a kultúra vagy a gazdaság lett. A felvilágosodás, a felvilágosult fejedelmi abszolutizmus és a polgári forradalmak korában az egyház egyre inkább a sekrestyébe szorul vissza, az emberi társadalom végleg nagykorúvá válik. Belső törvényszerűségeit autonóm mozgásformákban juttatja kifejezésre, amelyek végleg levetkőzik a vallási frazeológiát.

A PÁPASÁG HANYATLÁSA A FELVILÁGOSODÁS, A FELVILÁGOSULT ABSZOLUTIZMUS ÉS A POLGÁRI FORRADALOM KORÁBAN

[1648–1815]

A XVII. század derekától (a westfáliai békétől) már nincs társadalmat felforgató ereje a vallásügynek. A hit fokozatosan a magánélet szférájába szorul vissza. Az ellen-reformáció harcos katolicizmusa megmerevedik és kifulladás, az egyház és a pápaság a koreszmékkel szemben defenzívába szorul.

Az ellenreformációval a pápaság nagy századai – azok a korok, amelyekben a tiara egyértelműen felette állt a világi koronának, amelyekben Péter utódai az univerzális autoritás erejével az egész kereszténységet kormányozták, és amikor a történelem menetére közvetlen és meghatározó befolyást gyakoroltak – véget értek. Az újkor megrendítette a pápaság középkori pozícióját, a laikus világ már saját útját járta. A pápaság ekkor – erejét és lehetőségeit túlbecsülve – a keresztény egységet és ezáltal saját korábbi állását kiátkozással akarta kikényszeríteni.

A XVII. század közepén lezáródó vallásháborúk eredményeként a katolikusok és a protestánsok egyenrangúak lettek. Miközben az 1640-től kibontakozó angol polgári forradalom először számolt le radikálisan a feudális társadalommal és egyházzal, Európa-szerte megingott a Bibliára támaszkodó középkori világkép. Ez volt az egzakt megismerésre alapozott világ születésének órája, amely leginkább *Descartes* életművével fonódik össze. A polgári társadalom kibontakozása, a gazdasági fejlődés és a politikai küzdelmek súlypontja északnyugatra helyeződött át. Ugyanúgy a szellemi harcok centruma is az atlanti térségbe került. Ezzel szemben a latin–mediterrán kultúra vezetésére igényt tartó pápák egészen 1822-ig ragaszkodtak a ptolemaioszi világképhez, a középkori szemlélethez!

A XVII. század derekára a pápai primátust egy-másfél századdal korábban még egyetemesen elismerő katolikus Európában három vallási szféra keletkezett:

1. Ahol a pápa szellemi és egyházfői hatalmát nem vonták kétségbe: Itália, Spanyolország, Portugália; a katolikus világ.
2. Ahol a katolicizmus és a protestantizmus együtt élt: Franciaország, Németország (és Magyarország), de ahol a Tridentinum határozatait sohasem valósították meg teljesen; ez a felekezeti vegyes szféra.
3. Ahol a pápai hatalmat tagadták: a protestáns világ. Ennek semmiféle nexusa sem volt a pápasággal.

Ezek a szférák az 1600-as évek második felében megszilárdultak. Egyetlen lényeges változás sem a pápaság szándékából, hanem a fejedelmi abszolútizmus megerősítése érdekében történt: XIV. Lajos 1685-ben a nantes-i ediktum felfüggesztése után erő-

szakkal állította helyre Franciaország tisztán katolikus felekezeti jellegét. Ahogy az ellenreformációs lehetőségek és igények megszűntek, 1660 táján a pápaság gyors hanyatlásnak indult. Amikor a keresztény egyház egységének a pápai főhatalom alatti helyreállítása – a protestánsok békés vagy erőszakos visszatérítése – kudarcot vallott, a kétségtelen részeredmények sem tudták megakadályozni a pápaság szellemi és politikai hatalmának belső megbomlását.

A pápaság hanyatlásának alapvető oka a történelmi fejlődés fő vonalával – a polgári átalakulással – való szembefordulása volt. A polgári rend legélesebb támadása a feudalizmus utóvédharcaiban aktivizálódott pápa-egyház ideológiája és hatalma ellen irányult. Míg a reformáció radikális változata Angliában a polgári forradalom győzelmét készítette elő, a pápák X. Incétől kezdve a múltat szimbolizáló Spanyolországra támaszkodtak, így a spanyol hatalom hanyatlásával egyetemben a pápaság is lehanyatlott.

A westfáliai béke utáni Európa vezető nagyhatalma Franciaország lett. A pápák, félve a francia túlhatalomtól, a hagyományos politikai taktika szerint ismét a gyengébb, a hanyatló fél, jelen esetben a korábban igen terhes Spanyolország mögé álltak. A defenzívába szorulást demonstrálta, hogy a francia hegemoniát biztosító 1659-es pireneusi béke már a pápaság látványos mellőzésével jött létre a két katolikus hatalom, Franciaország és Spanyolország között. Ez egyértelműen jelezte Rómának, hogy nem tekintik a katolikus világ politikai központjának.

Az abszolút monarchiák a saját egyházuk feletti hegemoniára törekedtek. A fejedelmek és a főpapok számára is világos volt, hogy a túlzott pápai centralizmus, amely az ellenreformáció idején létrejött, abban a pillanatban feleslegessé és terhessé vált, mihelyst a megmaradt katolikus egyház belsőleg megerősödött és egységes lett. A fejedelmek és a püspökök a pápai abszolutizmusban ekkor már nem segítséget, hanem kényszerű gyámkodást, sőt illetéktelen beavatkozást láttak. A nemzeti öntudatot megerősítő állami abszolutizmus elve mindennek ellentmondott. Az egyes országok egyházai nem a nemzetek feletti pápaságnak, hanem a nemzeti államnak rendelték alá magukat, pontosabban vele kötötték szoros szövetséget. Így a nemzeti államoknak nem sok tekintettel kellett lenniük a pápaságra.

A modern államhatalom és az egyház szoros összefonódása, az államegyháziság elve – a gallikanizmus és a jozefinizmus – a pápák szemében eretnekség volt. Ugyanennek a folyamatnak a pápaságot belülről támadó jelentkezése volt a dogmák terén a *janzenizmus*, egyházkormányzati téren pedig az *episzkopalizmus* (febronianizmus).

A XVIII. században a pápaság történetének újabb mélypontjához érkezett. A pápák a koreszmékre, a felvilágosodásra merev tagadással és elzárkózással válaszoltak. Az államhatalom végleg lerázta magáról Róma gyámkodását. A katolikus királyok arra kényszerítették a pápát, hogy hatalmának elszánt védelmezőit, a jezsuita rendet oszlassa fel. A jezsuiták és a jezsuitizmus bukása mementó volt: a múlthoz kötődő pápaság egyik alternatíváját sejtette, amelyet majd a század végi francia forradalom tesz valósággá. VI. Pius még önként járt Canossát Bécsben II. Józsefnél, de VII. Piust Napóleon már fogolyként – és „udvari káplánként” – tartotta Fontainebleau-ban.

Még el sem ült a reformáció és az ellenreformáció ürügyén Németországot elpusztító harmincéves háború csatáinak zaja, amikor a pápa a katolikus egyházon belül támadt első újkori herezis, a reformáció utóérzéseként támadt janzenizmus ellen rántott kardot.

A janzenizmusban utoljára jelentkezett dogmatikus szakadás az egyháztörténelemben. A katolikus egyháztörténet a janzenizmust a kálvinizmus utójátékának tekinti. Míg a racionalizmus és a felvilágosodás az egyházat kívülről támadta, a gallikanizmus, a febronianizmus és a jozefinizmus elsősorban szervezeti és kormányzati kérdések körüli hatalmi villongás volt; a janzenizmus azért vált a pápaságra nézve leginkább veszélyessé, mert a templomon belül, a klérus soraiban, a szerzetesrendek között hódított tért, mégpedig úgy, hogy a Tridentinum lezártnak tekintett alapkérdését, a kegyelemtant értelmezte a pápaságtól eltérő módon.

Cornelius *Jansen* (megh. 1638) a szigorú katolikus irány fellegetvárában, a hollandiai Löwenben volt teológiai tanár, majd Ypern püspöke lett. Jansen még Löwenben ismerkedett meg a francia Jean Duvergier-vel, aki azután őt Bayonne-ba hívta. Itt Szent Ágostont tanulmányozták. Az ágostoni gondolatvilág kegyelemre és szabad akaratra vonatkozó tanításaihoz visszanyúlva, céljuk a Trident utáni (jezsuita és barokk) teológia megreformálása volt. Nemcsak a reformáció fordította figyelmüket Ágostonra, hanem a XVI. század végén szintén Löwenben tanító De Bay (megh. 1589) is, aki Szent Ágoston kegyelemtanának értelmezése során a protestáns felfogáshoz közeledett. De Bay tanításait az egyház 1580-ban ismételten elvetette, eretnekiségnek minősítette. Jansen és követői teológiai rendszerüket – szintén az augusztianizmusnak megfelelően – a hatalommal szövetkező barokk egyházzal szemben a korai kereszténység szigorú valláserkölcsei gyakorlatával kötötték össze.

A pápával és a tridenti dogmarendszer integritását következetesen védő jezsuitákkal a vitát Jansen posthumus (francia barátai által 1640-ben kiadott) *Augustinus* című műve robbantotta ki. A könyvben Jansen összefoglalta a kegyelemről (bűnről és bűnbocsánatról) szóló nézeteit. Ennek lényege, hogy csak az üdvözülni, akinek isten erre kegyelmet ad, akinek nem, az nem tud az eredendő bűntől megszabadulni. Az eredendő bűn pedig képtelenné teszi az embert a jóra. Az igazi szabad akarat az, amely megszabadul a gonosztól és eltölti a jóval. Ezekkel a nézetekkel a janzenizmus részben középkori eretnkségek elemeit elevenítette fel, részben a protestantizmus egyes tételeit integrálta a katolicizmusba. A skolasztikától való szabadulás (az augusztianizmus révén), az életszentség misztikus értelmezése a pápasággal és főleg a racionális jezsuitákkal állították szembe a janzenizmust.

Először VIII. Orbán 1642-ben ítélte el a janzenizmust. Ezzel azonban inkább ellenállásra ösztönzött, amely egy évszázadig tartott. Jansen tanai nyomán Franciaországban valóságos mozgalom keletkezett, amelybe klerikusok, világiak, arisztokraták és értelmiségiek egyaránt bekapcsolódtak. X. Ince azután a jezsuiták kezdeményezésére 1653-ban kiadott *Cum occasione* kezdetű bullájával Jansen *Augustinus* című művének öt mondatát (tételét) eretnekiségnek minősítette. (Nem egy egész

könyvet szoktak eretnekségnek nyilvánítani, hanem a belőle – nemegyszer önkényesen – kiragadott mondatot vagy mondatokat elemezve bizonyították be, hogy az eltér a dogmától.) Mazarin bíboros a pápa döntésének elfogadására figyelmeztetett, de a janzenizmus kibontakozása csak ekkor kezdődött meg igazán.

A vita két okból mérgesedett el. Az egyik a pápai primátus megkérdőjelezése volt: a janzenisták szerint a püspökök mint egyenjogúak állnak a pápa mellett. Ebből következően nem fogadták el a pápai tanítói hivatal tévedhetetlenségét. A másik ok az volt, hogy a janzenizmus szoros kapcsolatba került a nemzeti állam eszméjével. Mind az állam, mind az egyház racionális kormányzatának voltak a szószólói. A janzenizmus a vallás modernizálását az egyház puritánabbá tételével és az állam segítségével akarta megvalósítani. Ennek formája pedig a szekularizáció volt, amelynek keretében a nemzeti egyház és a nemzetállam egyesülhettek. A janzenistáknál az is protestáns vonás volt, hogy ők is a nemzethez fordultak. Fordítani kezdtek (pl. a Szentírást), és szakítva a barokk stílussal, egyszerűen, érthetően fejezték ki magukat. Ezért válhatott a janzenizmus a XIV. Lajos korában virágzó irodalom egyik alapjává. De a janzenizmus végül is azért nem találkozhatott a gallikanizmussal, mert az abszolút fejedelem célja nem a vallás és az egyház modernizálása, hanem alárendelése volt csak.

A janzenizmus központjává a Párizs közelében levő, előkelő és gazdag cisztercita apácakolostor, a *Port Royal* vált. Apátnője, Angelica Arnauld kapcsolatai a Sorbonne-tól a királyi udvarig nyúltak. Az apátnő bátyja a Sorbonne teológiai professzora volt. Olyan kiemelkedő gondolkodók és írók csatlakoztak hozzájuk, mint *Pascal* vagy *Racine*. Maga Retz bíboros is rokonszenvezett velük. (Pascal *Port Royal*-i magányában írt levelei – *Lettres provinciales*, 1656 – a nagy filozófus élesen antiklerikális társadalomkritikáját tükrözik. A felvilágosodástól kezdve egészen napjainkig a jezsuita-ellenes irodalom ebből a forrásból meríti érveit.)

De míg a janzenizmus az egyházon belül támadta meg a pápaságot, annak univerzális szellemi hatalmára a *felvilágosodás* vallási formáktól mentes eszméi mérték a megrendítő csapást. Az új szellemi irányzat a XVII. század második felében jelentkezett a polgári Angliában, és a középkori világkép, erkölcs és tudományosság lerombolásával, kritikájával nyitotta meg az utat a modern technika, a tudomány és az emberi civilizáció soha nem látott méretű fejlődése előtt. A felvilágosodás már a politikai hatalomra törő, az élet teljességét birtokba vevő polgárság, az ipari társadalom ideológiája, amely megszüntette a vallási és faji előítéleteket, harcot hirdetett az általános emberi jogokért. A felvilágosodás Angliából a kontinensre érve, Franciaországban politikailag, Németországban tudományosan mért csapást a vallásra és az egyházra, amivel az ellenreformációnál megrekedt pápaság nem tudott hatékonyan szembe szállni.

A római pápákkal először azonban a „legkatolikusabb király”, *XIV. Lajos* (1643–1713) korlátlan állami abszolutizmusa belpolitikailag (gallikanizmus), és európai hegemoniája külpolitikailag tudatta az új kor megérkezését. A kor pápai gyengének és szürkének bizonyultak ahhoz, hogy a Napkirály árnyékából kilépjenek.

Az apostoli szék tekintélyének hanyatlása *VII. Sándor* (1655–1667) pontifikátusa alatt vált nyilvánvalóvá. Fabio *Chigi* bíboros kölni nunciusként részt vett a pápaságra

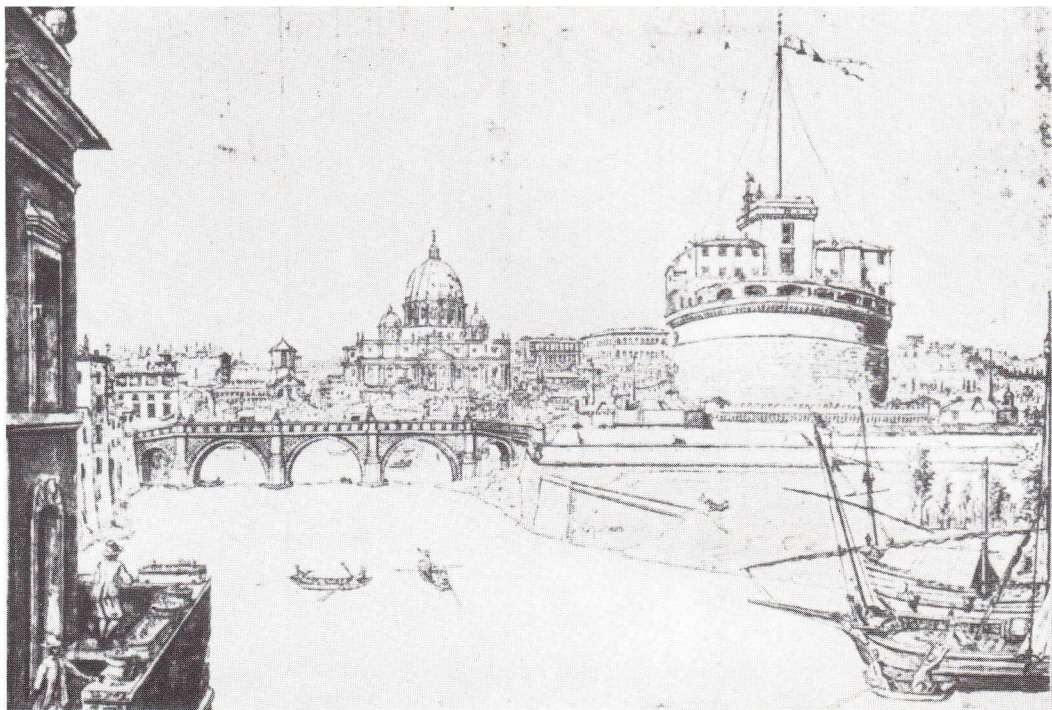
nézve kudarcot jelentő westfáliai béketárgyalásokon, és ott vált Mazarin bíboros politikai ellenfelévé. 1651-től ő volt X. Ince bíboros államtitkára. (Azóta is ritkán fordul elő a pápaválasztásnál, hogy a volt pápa államtitkárát válasszák meg. Ő ugyanis már elkötelezte magát egy politikai vonal mellett.) VII. Sándor kezdetben nem engedte Rómába rokonait, hogy a nepotizmusnak véget vessen. A tradíció azonban erősebbnek bizonyult. Hamarosan újra megjelentek a Kúriában a rokonok, de közelről sem volt már olyan hatalmuk, mint a reneszánsz vagy a barokk korban.

VII. Sándor alatt megváltozott a Kúria kormányzata. A pápa szakított az önkényuralmi kormányzati módszerekkel, és ő maga nemigen avatkozott az államügyekbe, hanem azokat a bíboros kongregációkra bízta. Sándor pápa állította fel az Egyházi Állam kormányzását összefogó bíborosi kongregációt, amelyből azután a *pápai államtitkárság* kialakult. Így az egyházkormányzat is fokozatosan a pápai udvaroncok befolyása alá került. VII. Sándor tette rendszerré a *pápai prelátusok* intézményét. (Ezt a rangot a nem püspök, világi, főleg kuriális papok kapták, akik a pápa szolgálatában érdemeket szereztek.) A Kúria a római arisztokrácia zárt szervezete lett. VII. Sándor csak előkelő arisztokrata családokból léptetett elő embereket. Az ősi római nemzetségek (Savelli, Conti, Orsini, Colonna, Gaetani) és az újabb pápát adó familiák kezében volt a hatalom. Így azután Rómában is a XVII. század közepe és második fele az arisztokrácia virágkora lett. Az elzárkózás nemzeti jellegű is volt; VII. Sándor 38 bíborost nevezett ki, akik közül 33 olasz származású. A Kúria arisztokratikus légkörében kezdték a szerzetesrendeket feleslegesnek tartani, a jezsuitákat pedig egyenest kényelmetlennek érezni. Ez az arisztokratikus közepszerűség is hozzájárult ahhoz, hogy a XVII–XVIII. században alig akadt kiemelkedő pápa.

A VII. Sándorral kezdődő új érában a korábban igen gazdag Campagnában és általában Róma környékén a földművelés lehanyaglott. Az ipar kialakulását pedig az Egyházi Állam improduktív jellege eleve lehetetlenné tette. Az államot itt a legkisebb hivatalnoktól a pápáig bezárólag mindenki meggazdagodási lehetőségnek tekintette elsősorban. Ismét elharapódzott a megvesztegethetőség, és visszaélések voltak az igazságszolgáltatásban is. Tulajdonképpen ettől az időtől kezdve beszélhetünk az Egyházi Állam általános hanyatlásáról, elmaradásáról – amiben ismét csak a pápaság intézményének válsága jutott kifejezésre.

Az ifjú XIV. Lajos VII. Sándor pápával nemcsak a pireneusi békében (1659) történt mellőzéssel érezte hatalmát, hanem egy jelentéktelen diplomáciai bonyodalom kapcsán a Pápai Állam belügyeibe történő beavatkozás jogát is biztosította magának. VII. Sándor csak valláserkölcsei sikerekkel vigasztalódhatott. *Krisztina svéd királynő* (1632–1654) ugyanis lemondva trónjáról, Innsbruckban katolikus hitre tért, és 1655-ben Rómában telepedett le. A harmincéves háború diadalmas protestáns vezérének, Gusztáv Adolfnak a lánya ezzel kiérdemelte azt a pápai kegyet, hogy ő az egyetlen nő a történelemben, akit a vatikáni kriptákba temettek el.

VII. Sándor halála után a konklávéban a nagyhatalmak messzemenően éltek az exclusiva joggal. A hatalmi viszonyoknak megfelelően az új pápa XIV. Lajos teljes bizalmának élvezője, Giulio *Rospigliosi* bíboros lett. A franciabarát IX. *Kelemen* (1667–1669) beteges és öreg lévén, átmeneti pápának számított. Az új pápa nemcsak

A VATIKÁN ÉS AZ ANGyalvár VII. SÁNDOR KORÁBAN

híres színműíró volt, hanem szent életű főpap hírében állt. (Naponta 13 szegénynek saját kezűleg szolgálta fel az ételt.) A nepotizmus mulását jelezte, hogy a pápa már nem kedvezett mértéktelenül rokonainak, csupán tisztos jólétet biztosított nekik. IX. Kelemen azzal, hogy elődje hivatalnokait nem bocsátotta szokás szerint szélnek, és neposait nem üldözte el, hogy sajátjainak helyet csináljon, nagymértékben hozzájárult a kormányzat konszolidálásához.

A spanyol és francia párt harcai miatt négy hónapig húzódó konklávéból ismét az átmenetinek szánt, 80 éves agg *Altieri* bíboros jött ki pápaként. X. Kelemen (1670–1676) visszatérve a nepotista gyakorlathoz, a kormányzat vitelét unokaöccsére bízta. Tervei közt szerepelt egy nagy törökellenes koalíció létrehozása Magyarország és a Balkán felszabadítására. Ezért jelentős összegekkel támogatta a lengyel királyt, *Sobieski Jánost*. Az egyértelműen spanyol orientációt követő pápa energiáját azonban a gallikanizmussal való harc kötötte le. A spanyolokkal harcban álló XIV. Lajos beavatkozott a tisztán egyházi ügyekbe is, szerzeteket törölt el, egyházi javadalmakat foglalt le.

XIV. Lajos 1673-ban törvénybe iktatta, hogy a regália jog a királyt illeti meg. (Széküresedés esetén a be nem töltött beneficium jövedelmét a kincstár, és nem a pápa kapja.) A másik vitakérdés a római követségek azilum joga körül alakult ki.

XI. INCE SCUDÓJA (MNM ÉREMTÁR)

A pápai udvarhoz akkreditált követek, követségek olyan széles körű menedékjogot nyújthattak a hozzájuk fordulóknak, ami már sértette a pápa szuverenitását. X. Kelemen azonban a diplomáciai tiltakozáson túl semmit sem tehetett, tudomásul vette a francia előjogokat.

A XVII. század legjelentősebb pápája kétségkívül a vagyonos comói *Odescalchi* kereskedő- és bankárcsaládból származó *XI. Ince* (1676–1689) volt. Az új pápa 25 éves koráig katona volt, majd Rómában pap lett, neves egyházjogász és 34 éves korában bíboros. Spanyol- és osztrákbarátnak számított, ezért a IX. Kelemen utáni 1669-es konklávéban XIV. Lajos vétót emelt megválasztása ellen. Most a vétó elmaradt, így Odescalchi bíboros fejére tették a tiarát. XI. Incét mély vallásosság és puritanizmus jellemezte. (Ruháit elődeinek ruhatárából válogatta össze, és egy-egy reverendát addig hordott, míg a sok mosástól szét nem mállott. Lakosztálya mindössze két helyiségből, egy hálófülkéből és egy dísztelen dolgozószobából állt.) XI. Ince felszámolta a nepotizmust, és takarékos pénzügyi intézkedéseinek, a hivatalok leépítésének eredményeként az államháztartás hiányait megszüntette, az üresen kongó pápai kincstárt megtöltötte. A reumás és gyomorbajtól kínozott pápa remete maradt Szent Péter trónján is.

XI. Ince fő célja az európai politikai egyensúly helyreállítása után az európai hatalmak összefogása volt egy törökellenes felszabadító háborúban. Ez a célkitűzés eleve szembeállította a francia hegemon törekvésekkel. Ince pápa határozottan fellépett a gallikanizmus ellen. A francia egyház és a papság azonban a vitában a királyt támogatta, mert tőle várta a pápával szembeni előjogainak, autonómiájának védelmét. Franciaország és XIV. Lajos ekkor állt hatalma tetőpontján, így döntően befolyásolta Európa és az egyház életét is. Franciaországban az egyház és az állam teljesen összefonódott, a katolikus egyház államegyházzá vált. A francia királyok 1516 óta gyako-

rolták a püspökök kinevezését, de a középkori gallikanizmust a Lajosok alatt újfogalmazták a fejedelmi abszolútizmus igényei szerint.

A fejedelmi abszolútizmus csak vele azonosuló püspöki kart tűrt meg. A püspökök így udvari püspökké váltak, és szinte kizárólag az új udvari arisztokrácia közül kerültek ki. 1682-ben a francia klérus négy tételben foglalta össze a *gallikán szabadságokat* : 1. A pápa egyházfői hatalma csak a lelkiekre terjed ki, következésképpen a világi hatalom a pápától független. 2. A pápai főhatalom alá van rendelve az egyetemes zsinatnak. 3. A pápai jurisdictiót a helyi hagyományokkal („szabadságokkal”) összhangban kell gyakorolni. 4. A pápa döntései a hitelvekben is csak az egyetemes zsinaton történt megerősítés után véglegesek.

XI. Ince a francia klérus gallikán tételeit egy brevében utasította vissza. A pápa nem volt hajlandó olyan püspököket megerősíteni, akik a gallikán tételekre esküt tettek. A vita miatt hamarosan már 35 francia püspöki szék állt üresen! Az 1680-as évek végén – a követek azilum jogának felfüggesztése miatt – a diplomáciai kapcsolat is megszakadt Róma és Párizs között. A hatalmi érdekellentétek egyházpolitikai következményei meglepőek voltak. Az állami abszolútizmus teljessé tétele érdekében XIV. Lajos 1685-ben hatályon kívül helyezte a nantes-i ediktumot, és a pápa nyilvános rosszállása mellett a hugenottákat megfosztotta eddig élvezett jogaiktól. A kálvinista templomokat bezárták, a prédikátorokat elűzték. Az utolsó vallásüldözés következtében kb. 200 000 hugenotta hagyta el hazáját és keresett új otthont a protestáns államokban, Poroszországban, Hollandiában és Angliában. Az emigrálók többsége szorgos polgár, jó iparos, kereskedő, művelt értelmiségi volt. A polgári fejlődés élén járó hugenották elűzése is hozzájárul majd a Napkirály országának hanyatlásához, és a protestáns hatalmak, mindenekelőtt Poroszország felemelkedéséhez.

A határozott franciaellenesség XI. Incét osztrákkárává tette. Ebből is következett, hogy hatékonyan támogatta a Habsburgok törökellenes háborúit. Így lett a pápa egyik fő részese hazánk 150 éves török uralom alóli felszabadításának. XI. Ince törökellenes politikájának irányítója *Buonvisi* bécsi nuncius volt. A pápa a török elleni közös fellépés érdekében – félretéve sérelmeit – XIV. Lajost és I. Lipót császárt (1657–1705) próbálta kibékíteni. A hollandiai Nimwegenben 1678-ban létrejött béke azonban nem volt tartós, a francia politika törökbarát és Habsburg-ellenes maradt, hisz nem volt érdeke az osztrák Habsburgok további erősödése. (A béketárgyalások azért is említésre méltók, mert ettől kezdve egészen az 1814–1815-ös Bécsi Kongresszusig nem vett részt pápai nuncius nemzetközi tárgyalásokon!)

A császári politika ugyanakkor magyar- és lengyelelles is volt. A pápa ezért azzal kísérletezett, hogy a kurucokat és a lengyeleket a Habsburgokkal kompromisszumra bírja a török elleni összefogás érdekében. A pápának azonban csak Sobieskit sikerült a török elleni közös harcnak megnyerni. 1683-ban került sor az osztrák–lengyel szövetség létrehozására. 1683. nyár végén a török már Bécset ostromolta. XI. Ince jelentős pénzüsszegekkel sietett Lipót segítségére, de a lengyel és a bajor király is bőven kapott a pápai pénztárból, összesen mintegy 1 200 000 aranyforintnyi összeget. A pápa példáját a bíborosok és más főpapok is követték. Így Szelepcsényi György magyar primás 400 000 forintot adott a hadsereg céljaira.

Sobieski és Lotharingiai Károly egyesült seregei 1683. szeptember 12-én felszabadították Bécsset. A győzelem után megindult a török kiűzése Magyarország területéről. 1684-ben – Velence csatlakozásával – a pápa ismét létrehozta a Szent Ligát (a Habsburgok, Bajorország, Lengyelország, Velence és a pápa szövetségét) a török elleni harc folytatására. A pápa Sobieskinek vézéri kardot és süveget küldött.

Az 1686-os hadjáratban a pápa elsősorban a lengyeleket segítette, mert a császári udvar az oda juttatott összegeket nem mindig a török ellen használta fel. A pápa keresztes hadjáratnak nyilvánította Magyarországot felszabadítását. 1686. szeptember 2-án felszabadult Buda vára. A pápa ünnepélyes konzisztóriumot tartott, és ezt a napot egyházi ünnepé nyilvánította. (Buda újjáépítésére pedig 100 000 forintot küldött.) A török elleni harc magyarországi sikerei nemcsak az ellenreformáció új lehetőségeit nyitották meg, hanem átmenetileg megnövelték a pápaság nemzetközi tekintélyét is.

A XI. Incét követő pápák fokozatosan felszámolták a franciaellenes római politikát. A francia és osztrák ellentéteket a konklávén a 80 éves Pietro Ottoboni velencei származású bíboros megválasztásával hidalták át. A valóban átmeneti, mindössze 16 hónapig uralkodó VIII. Sándor (1689–1691) – a velencei hagyományokhoz híven – szembefor-

A TÖRÖK ELLENI FELSZABADÍTÓ HÁBORÚK EMLÉKÉRE
(MNM ÉREMTÁR)

dult az osztrákokkal és a franciákhoz közeledett. (A török elleni harcban nem Lipótot, hanem Velencét támogatta.) Éppen ezért engedékeny volt a francia államegyházi törekvések iránt is. A gallikán tételeket nem merte nyíltan elítélni, és azok a nagy francia forradalomig (1789) a gyakorlatban érvényesültek. VIII. Sándorral ismét visszatért a nepotizmus a Kúriába, hogy azután utódja végleg felszámolja.

A nagyhatalmi ellentétek miatt öthónapos sede vacante következett. A nápolyi érsek, *Pignatelli* bíboros XII. Ince néven (1691–1700) töltötte ki a pápák XVII. századi sorát. Legjelentősebb tette az 1692. június 22-i *Romanum decet Pontificem* kezdetű bullájával a nepotizmus felszámolására tett kísérlet volt. Ebben kimondta, hogy a pápa csak egy nepos bíborost nevezhet ki, akinek jövedelme maximum 12 000 dukát lehetett. (Mindezek ellenére még három nepotista család keletkezett: XI. Kelemennel az Albaniké, XII. Kelemennel a Corsiniké, végül VI. Piusszal a Braschi család.)

XII. Ince kiegészített XIV. Lajossal, aki a regália jog megtartása mellett a gallikán tételektől elhatárolta magát. A pápa 1699-ben – a francia udvar kívánságára – indexre tette Francis *Fénelon* érsek kvietista nézeteket valló könyvét. (A kvietizmus – teljes passzivitás – a misztika egy modern válfaja volt.) A kvietizmus szemben állt az államegyház gondolatával, ezért ellene a pápa teológiai, a király politikai okok miatt lépett fel. A XVII–XVIII. századi fejedelmi abszolutizmus nem az egyház és a vallás ellen irányult, hanem a pápaságnak a nemzeti egyházak feletti hatalma ellen, ami zavarta az egyház és az állam új kapcsolatait. Éppen ez a fejedelmi abszolutizmus tette tisztán katolikussá Franciaországot, és Németországban is a katolicizmusnak kedvezett. Az ellenreformáció a századfordulóra gyakorlatilag itt is véget ért: 1700-ban a fejedelmek döntő többsége rekatolizált, a kilenc választófejedelemből (köztük három érsek) mindössze kettő maradt protestáns.

XII. Ince pontifikátusa alatt már napirendre került a spanyol trón öröklésének kérdése. II. Károly, az utolsó spanyol Habsburg gyermektelen volt. Mind I. Lipót császár, mind XIV. Lajos azonos szintű rokonságban álltak vele, így egyaránt jogot formáltak a dinasztikus örökösödésre. A pápa, amikor a spanyol király tanácsért fordult hozzá, egy harmadik megoldást javasolt: a szintén közeli rokont, a bajor József Ferdinánd választófejedelmet ajánlotta a trónra. De amikor a bajor fejedelem hirtelen elhunyt, XII. Ince a francia igény mellé állt. Így Károly király a francia Bourbonokat tette meg örökösévé. A spanyol korona egyesítése a franciával a Napkirály hatalmát elviselhetetlenné tette volna Anglia és a protestáns országok számára. Ezért ők most az osztrák Habsburgok igényeit támogatták. A pápa óhatatlanul belekeveredett a Bourbonok és a Habsburgok spanyol örökösödési háborújába.

HARCBA A KORESZMÉKKEL [XVIII. SZÁZAD]

A pápaság hosszú történetének talán századában sem került olyan mereven szembe a korrallal, mint a nagy francia forradalomba torkolló felvilágosodás századában. A XVIII. században a pápaság állandó védekezésre szorult; politikailag a felvilágosult

abszolút monarchiák ellenében, szellemileg pedig a racionalizmust és a szekularizációt végleg diadalra juttató felvilágosodás polgári eszméivel szemben.

A felvilágosodás a feltörekvő polgárság ideológiája volt. A vallás egyik legsúlyosabb válságához a racionalizmus érvényre juttatásával vezetett, amely eszmei alapja volt a XVIII. századi általános szekularizációnak. Az angol felvilágosodás (*Bacon* nyomába *Locke* és társai) impulzusainak hatására annak filozófiai rendszerét a nagy német filozófusok, *Leibniz*, *Wolff* és mindenekelőtt *Kant* dolgozták ki, de Franciaországban vált antifeudális és antiklerikális világnézeti-forradalmi politikai programmá. *Voltaire* az ész abszolút tekintélyének kivívásával, *Diderot* és az *enciklopédisták* az emberi tudomány és kultúra rendszerezésével, *Rousseau* a természethez és az emberhez való visszatéréssel döntötték halomra a középkori világképet és a rá alapozódó pápista egyház szellemi-ideológiai monopóliumát.

A felvilágosult gondolkodók a természetet, az embert és az emberi gondolatot állították a polgárság világnézetének középpontjába. Ezért a pápa-egyház eretneküldözését antihumánusnak, a cölibátust természetellenesnek, a dogmákat észellenesnek nyilvánították. A felvilágosodás észkultusza nem az isten, a hit ellen, hanem az azt szerintük eltorzító intézmény, az egyház ellen irányult. *Voltaire* szerint „ha Isten nem volna, ki kéne találni”, de a pápaságra és az egyházra átkot kiáltott: „Tiporjátok el a gyalázatost!”

A kor jelentős uralkodói a felvilágosodást igyekeztek a fejedelmi hatalom szolgálatába állítani. Nagy Frigyes, II. József vagy Katalin cárnő a felvilágosult racionalizmusra és nem a középkor végénél megrekedt egyházra támaszkodott. Az egyházat magát is racionálisan akarták berendezni, hogy a racionalizált államgépázat szerves része legyen.

Az 1700. október elején összeült konklávéban már a készülő spanyol örökösödési háború szelleme kísértett. A pápaválasztás idején hunyt el II. Károly spanyol király, így a háború már elkerülhetetlennek látszott. *Albani* bíboros éppen ezért csak több napos gondolkodás után fogadta el a ráesett választást. XI. *Kelemen* néven (1700–1721) egyértelműen XIV. Lajos mellé állt. 1700-ban a spanyol trónt a Bourbonok foglalták el, és a pápa legitimálta V. *Fülöp* (1700–1746) királyságát. I. Lipót császár szövetségesei viszont Poroszország, Anglia és Hollandia voltak az 1703-ban induló új európai háborúban. A pápaság nem tudta magát távol tartani a fegyveres harcoktól sem. (Annak ellenére, hogy XI. *Kelemen* 1701-ben kénytelen-kelletlen, de harc nélkül átengedte az osztrákoknak Mantuát.) A pápa úgy vélte, hogy a küzdelemben a katolikus érdekek védői inkább a Bourbonok (a franciák és a spanyolok), ezért még határozottabban mellettük foglalt állást. A háború ismét Itália földjén pusztított. I. *József* császár (1705–1711), illetve hadvezére, *Savoyai Jenő* főherceg 1706-ban kiverte Észak-Olaszországból a franciákat. A császári csapatok megszállták az Egyházi Államhoz tartozó Pármát és Piacenzát. 1707-ben a pápa kénytelen volt megengedni, hogy az osztrák hadak az Egyházi Állam területén vonuljanak fel a spanyol Nápoly ellen, amit gyorsan meg is hódítottak. XI. *Kelemen* 1708 őszén saját hadseregével kapcsolódott a harcokba, hogy fegyverrel biztosítsa a Pápai Állam szuverenitását. (Ő volt az utolsó pápa a történelemben, aki hadat viselt!) A franciák nem segítették

meg, így a kínos vereség nyomán a császáriak megszállták a Pápai Állam jelentős részét, Kelemen hadseregét pedig lefegyverezték. A pápa 1709-ben békére kényszerült, és a Habsburgok jelöltjét, III. Károlyt ismerte el spanyol királynak.

A spanyol örökösödési háború az 1713-as utrechti (illetve az 1714-es rastatti) békével ért véget. Bár biztosította a Bourbonok számára a spanyol trónt, az új hatalmi konstellációban megtört a francia hegemonia. Helyét a kontinensen és Itáliában a Habsburgok Duna menti monarchiája foglalta el. Az utrechti békében a pápa érdekeit teljesen mellőzték. A pápaság megszűnt komoly politikai tényezőként létezni. Így pl. Szicíliát, amely pápai hűbérnek számított, Róma megkérdezése nélkül Savoyának ítélték. 1713-ban Ausztria megkapta Lombardiát, Nápolyt és Szardíniát. (1720-ban az osztrákok Szardíniát elcserélték Szicíliáért, így a Szárd Királyság is a pápa ellenére jött létre.) Ezzel alapvetően megváltozott a helyzet Itáliában: másfél századra osztrák hatalmi túlsúly jött létre, amivel a pápának első helyen kellett számolniuk.

XI. Kelemen elődeinél határozottabban lépett fel a janzenizmus ellen is, mert ebben most már az államhatalomra is számíthatott. 1705-ben kiadott *Vineam Domini* bullájával kezére játszott XIV. Lajosnak a janzenisták letörésében. Ekkorra már világos volt, hogy a hatalomnak nem érdeke a katolicizmus teológiai modernizálása. A vita akkor ért tetőpontjára, amikor a pápa 1708-ban indexre tette *Quesnel* francia nyelvű Újszövetség fordítását, mert abban janzenista eszméket fedeztek fel. A király pedig feloszlatta, majd 1709-ben földig romboltatta a Port Royal kolostort.

A vitában a francia klérus is megoszlott. Párizs érseke, Noailles is a janzenisták mellé állt, a király viszont Quesnel-t börtönbe vettette. A pápa 1713-ban kiadott híres *Unigenitus Dei Filius* kezdetű bullájában Quesnel könyvének 101 mondatát eretnekiségnek nyilvánította, és kötelezte Noailles érseket, hogy vonja vissza a könyvre adott „Nihil obstat!”-ját. A francia klérus ekkor az érsek vezetésével a janzenisták mögé sorakozott a pápa és a jezsuiták ellenében. A gallikán tradíciók szerint ismét az egyetemes zsinathoz apelláltak. A vitának a felvilágosodás fokozatos térnyerése, a vallási kötődésektől megszabaduló szabadgondolat térhódítása vetett véget.

XI. Kelemen majd negyedszázados pontifikátusát *XIII. Ince* (1721–1724) jelentéktelen és eseménytelen átmeneti kormányzása követte. Őt azután az ősi római Orsini család tagja, a dominikánusból lett beneventói bíboros érsek, Pietro Francesco Orsini követte *XIII. Benedek* (1724–1730) néven. Az új pápa halvány és gyenge egyéniség volt, hiányzott belőle a hatalom iránti érzék. Az életidegen pápa helyett érdemtelen kegyence és titkára, a bíborossá emelt Nicolaus *Coscia* prelátus uralkodott. *Coscia* rútul visszaélt az agg pápa bizalmával, s az Egyházi Államot és a Kúriát üzelmeivel szinte teljes erkölcsi és anyagi csődbe sodorta. A pápa életében *Coscia* pozíciója megingathatatlan volt, de Benedek halálakor népfelkelés robbant ki ellene.

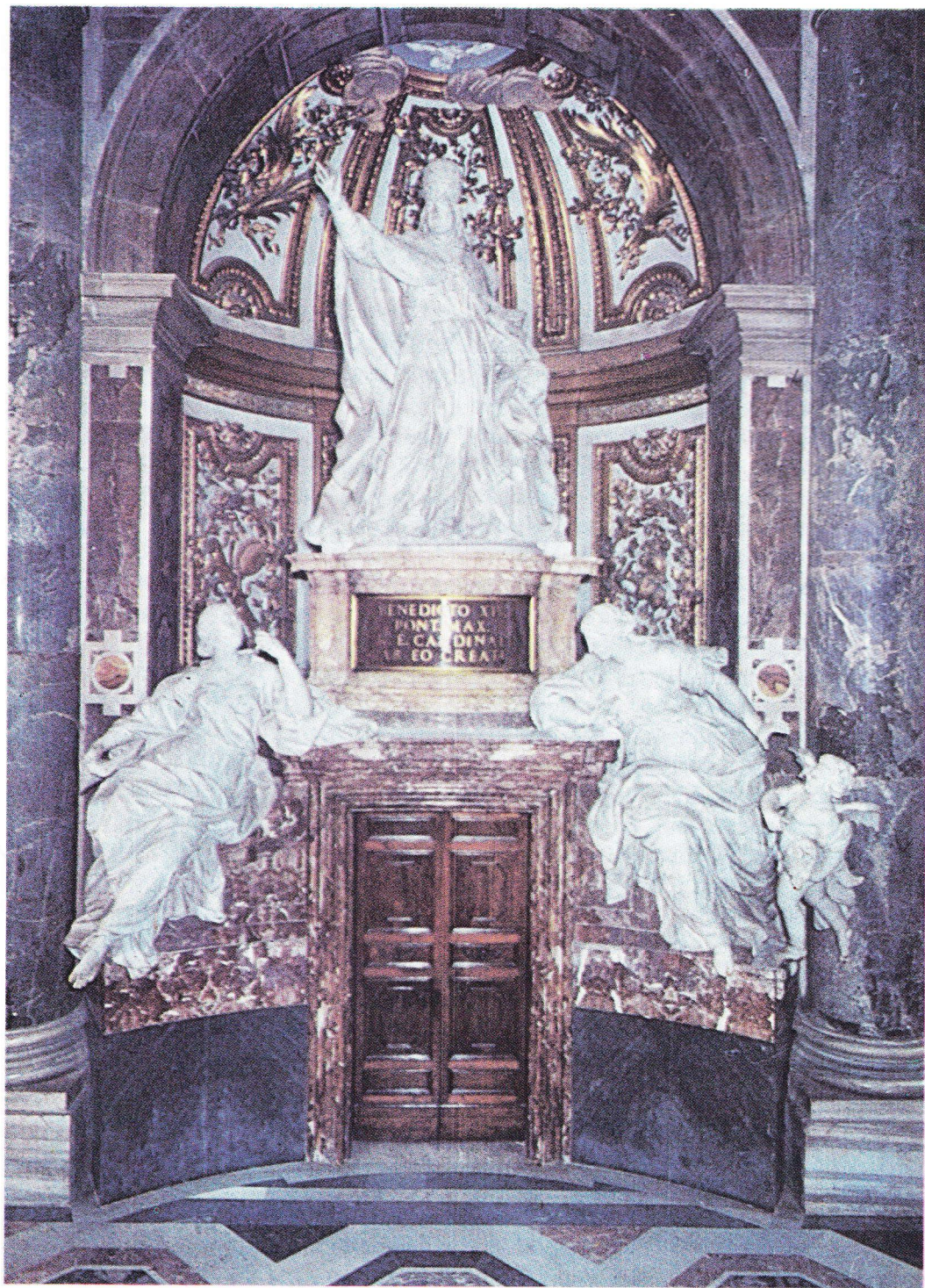
Az új pápa, *XII. Kelemen* (1730–1740) bíróság elé állította a kegyencet, 10 évi börtönre és 100 000 scudi megfizetésére ítélték. Kelemen pápának komoly gondot okozott, hogy a *Coscia*-uralom ellen fellázadt Rómában a rendet és a közbiztonságot helyreállítsa. XII. Kelemen (*Lorenzo Corsini*) egy firenzei nemesi családból származott, de mint a korszak szinte valamennyi pápája, trónralépésekor ő is beteg aggas-

tyán volt már. (1732-ben teljesen megvakult.) XII. Kelemen tekintélyéből már arra sem tellett, hogy a Pápai Állam területi integritását megvédje a nagyhatalmi dinasztikus hódítások ellenében. Az osztrákok végleg elragadták Pármát és Piacenzát. Ausztria 1733-ban viszont elvesztette a Nápoly–Szicíliai Kettős Királyságot, amelyet a spanyol Bourbonok szereztek meg. A pápa pedig szívesebben látta volna déli szomszédaként a Habsburg-uralmat, mert a Bourbon udvarok ekkor már kimondottan pápaellenes politikát folytattak. 1737-ben kihalt a firenzei Medici-ház. A Toscanai Nagyhercegséget Ausztria szerezte meg, ezáltal megszilárdította befolyását Közép-Itáliában is. Az osztrák birodalom erejét Lombardia, Belgium és Magyarország növelték a Bourbonokkal szemben.

XII. Kelemen helyett neposa, Neri Corsini bíboros gyakorolta a kormányzati hatalmat. A Corsinik kiemelkedő mecénásai voltak a művészeteknek és a tudományoknak. A Palazzo Corsiniban igen értékes festménygyűjteményt és jelentős könyvtárat hordtak össze. A pápa – pénzügyi zavarai ellenére – a Vatikáni Könyvtárat is bővítette, és jelentős szaktudósokat alkalmazott benne. A koreszmékkal szemben azonban hajthatatlan volt. A pápák közül elsőként XII. Kelemen ítélte el 1738-ban a *szabadkőművességet*, amely ekkor még a haladó polgári szabadgondolat terjesztője volt. A pápák a szabadkőművességben a vallás és az egyház ellen törő olyan konspirációs világszervezetet láttak, amelyet hatalmi szóval kell felszámolni.

XII. Kelemen halála után az újkori pápaság történetének leghosszabb konklávéja következett. A hat hónapig tartó huzavonából végül is a század egyetlen jelentős pápája, Prospero Lambertini bíboros került ki győztesen. XIV. Benedek (1740–1758) bolognai származású volt, és Bologna érseki székéből költözött Rómába. Az új pápa szellemes, humanista beállítottságú tudós főpap volt, aki ismét fényt tudott adni magas tisztének. Vele a pápai trónra a szaktudós került, jelezve, hogy a kor az ész, a tudományok tiszteletének jegyében áll. A pápa kiváló kánonjogi munkákat írt. Főleg a szentté és boldoggá avatás teológiai és eljárási kérdéseinek precíz kidolgozásával szerzett maradandó érdemeket az egyház szemében. (Könyvei ma is méltékadóak e területen.) A tudós pápa nem zárkózott be az egyházi tudományok falai mögé, hanem nagy szeretettel támogatta a Vatikáni Könyvtárat, sőt a természettudományok római művelőit is.

XIV. Benedek az egyetlen pápa a korban, aki felismerte a korszellemhez való alkalmazkodás szükségességét és engedett a merev elzárkózásból. Benedek pápa nem szerezte a jezsuitákat, hozzá a bencések álltak közel. Pontifikátusa alatt vált Róma az itáliai janzenizmus központjává. XIV. Benedek nem a kiátkozást, hanem a párbeszédet választotta a felvilágosodással szemben is. Ezért tudhatta barátjának Voltaire-t, akivel szoros kapcsolatot tartott. XIV. Benedek felismerte, hogy hatalmi eszközökkel, kiátkozással a pápaság nem tudja megakadályozni a nemzeti államegyházak kialakulását. Ezért inkább arra törekedett, hogy alkalmazkodva a kormányokhoz, csökkentse a világi hatalmak és a pápaság közötti ellentéteket. Ennek a politikának az eszközei voltak a *konkordátumok*. Benedek pápa a konkordátumok tág, tervszerű és egységes hálózatát akarta kiépíteni. (Ebben is előfutára a későbbi századok pápáinak.) A kompromisszumok érdekében politikai előnyöket és anyagi javakat adott fel, hogy ezek

XIV. BENEDEK SÍREMLÉKE

arán is fenntartsa a pápaság központi egyházkormányzati és hitelvi befolyását. Az első megegyezésre 1741-ben Szardíniával került sor. Ezt követték a nápolyi, a spanyol, majd a portugál konkordátumok.

XIV. Benedek pápának nem sikerült távol tartani az egyházat az *osztrák örökösödési háborútól*. A Pragmatica Sanctio (1723) értelmében, amikor VI. Károly (1711–1740) 1740-ben meghalt, leánya, Mária Terézia (1740–1780) követte a magyar trónon. Császárrá azonban nőt nem lehetett választani. A választófejedelmek a bajor Károly Albertet VII. Károly néven választották császárrá, és a pápa őt – az osztrák tiltakozás ellenére – elismerte. Az osztrák örökösödési háborúban a spanyolok és a franciák ellen az osztrák hadak ismét felvonulási területnek használták a Pápai Államot. VII. Károly azonban 1745-ben meghalt, s őt Mária Terézia férje, Lotharingiai Ferenc követte I. Ferenc néven (1745–1765) a császári trónon. A pápa ezt a megoldást – most a francia–spanyol ellenkezéssel nem törődve – szintűgy elismerte, pontosabban tudomásul vette.

Az osztrák örökösödési háborút az 1748-as *aacheni béke* zárta le. Ennek következtében Spanyolország elvesztette összes itáliai hódításait. Megszűnt az itáliai spanyol uralom, és átadta a helyét az osztrák–francia hatalmi rivalizálásnak Itáliában. Az aacheni béke egyben rögzítette a két fél közötti egyensúlyt, amely Piemont felemelkedését tette lehetővé. Az aacheni békét követő területi rendezés következtében az olasz félszigeten tíz állam létesült: 1. a Szárd Királyság (Szardínia szigete és Piemont), 2. a Genovai Köztársaság, 3. a Velencei Köztársaság, 4. a Luccai Köztársaság, 5. a Parma-Piacenzai Hercegség, 6. a Modenai Hercegség, 7. a Toscanai Nagyhercegség, 8. az Egyházi Állam, 9. a Kettős Szicíliai Királyság és 10. az osztrák monarchiához csatolt Lombardia és Velence.

A Napóleon előtti Európa hatalmi átrendeződésének folyamatát a hétéves *porosz–osztrák háború* (1756–1763) zárta le. Ennek következtében Ausztriával szemben a protestáns Poroszország megerősödött, és megszerezte a katolikus Sziléziát. Valószínűleg ez is közrejátszott abban, hogy XIV. Benedek pápa ismerte el először a pápák közül II. (Nagy) Frigyes porosz királyi címét. (Addig a pápaság csak brandenburgi örgrófnak tekintette a porosz királyt.) A protestantizmussal való modus vivendit célozta az is, hogy XIV. Benedek 1741-ben kiadott *Matrimonia, que* kezdetű bullájában a diaszpóra területeken (a katolikus-protestáns vegyes felekezetű vidékeken) törvényesnek ismerte el a tridenti formula nélkül kötött vegyes házasságokat. Mindez azt jelezte, hogy a pápa már nem a protestantizmus felszámolására, hanem a vele való együttélés normalizálására törekedett. A tolerancia hátterében az a felismerés is megtalálható, hogy a kor vezető hatalmai már nem a katolikus Spanyolország, Ausztria vagy Franciaország voltak, hanem egyre inkább Anglia, Poroszország és az ortodox Oroszország lettek.

XIV. Benedek idején a Bourbon-udvarok (Párizs, Madrid, Nápoly) egyre radikálisabban felléptek az ultramontanizmus védelmezői, a jezsuiták ellen. (Ultra mons – hegyen túli, azaz az Alpokon túli pápai főhatalom érvényesítésének, az egyházi befolyás megőrzésének reakcióssá vált és a korral szembehelyezkedő klerikális irányvonala.) A jezsuiták álltak a leginkább szemben a korszellemmel: az egyházon belül

a janzenizmussal, azon kívül a felvilágosodással és a szabadkőművességgel, egyház-politikailag pedig az államegyház eszméjével. XIV. Benedek nem kedvelte a kompromisszumra hajló politikát keresztező intranzigens jezsuitizmust, bár működésük-ből nyíltan csak nagyarányú kereskedelmi vállalkozásaikat ítélte el.

A jezsuita rend a XVIII. században még hatalmas volt, legjelentősebb tanítórend és a tengerentúli missziók eredményes irányítója. 1750-ben a jezsuita rend világszerte 649 kollégiumot tartott fenn, 176 szemináriumot és konviktust vezetett, és tagjainak száma 22 600 volt, s ennek fele felszentelt pap! XIV. Benedek udvara hamarosan a jezsuitaellenes egyházi körök központja lett. A Kúriában két párt alakult ki: egy szigorú irányzat (zelantik), amely a jezsuiták védelmét, a korszellemmel és a világi hatalmakkal való merev szembenállás megszilárdítását követelte. Minden korábbi kiváltság fenntartásán működött, és a reform halvány gondolatát is herezisnek tartotta. Velük szemben állt a pápától is bátorított enyhe irányzat (regalisták), amely a kompromisszumokra, a fejedelmeknek teendő engedményekre és a részleges reformokra is hajlott.

A Kúriában azonban a szigorú irányzat kerekedett felül. *Rezzonico* bíboros pápává választásával a konklávében a jezsuitabarát reakciós szárny győzött. XIII. Kelemen (1758–1769) elődje tökéletes ellentéte volt. Pontifikátusának éveit a jezsuiták védelmében tett lépései töltötték ki, bár ezek nagyrészt eredménytelenek maradtak. A jezsuitákat először Portugáliából űzték ki. 1759-ben a mindenható miniszter, Pombal márki a rend vagyonát elkobozta, és 1700 portugál jezsuitát rozoga hajókra rakva, ajándékként partra tettek az Egyházi Államban. 1762-ben kitiltották őket Franciaországból is. Miután a pápa tiltakozott, a franciák megszállták Avignon, Benevento és Pontecorvo pápai birtokokat. 1767-ben Spanyolország tette át a határon a feleslegessé vált 2700 jezsuitát. Példáját követte Párma is. A pápa Ausztriánál, az egyelőre toleráns Mária Teréziánál keresett volna védelmet, de az osztrákok nem avatkoztak a konfliktusba.

Az adminisztratív intézkedések hatására a pápa még egyértelműbben elkötelezte magát a jezsuiták mellett. A jezsuita generális, Ricci, mindenféle kompromisszumot, esetleges renden belüli reformot elutasított. Jelszava volt: „sint ut sunt aut non sint” (Legyenek amilyenek, vagy ne legyenek). De ennek az lett a vége, hogy „ut non sint”, hogy nem lettek. A pápa 1768-ban kiadott *In caena Domini* bullájával határozottan visszautasította a világi hatalmak jezsuitákat sújtó intézkedéseit. Ez inkább olaj volt a tűzre; 1769-ben a katolikus államok követői ultimátumszerűen követelték a pápától, hogy oszlassa fel a jezsuita rendet.

A pápaság ezzel egyidejűleg mereven elzárkózott az egyházon belüli reformtörekvések elől is. Ezek közül a legjelentősebb a janzenista indíttatású *febronianizmus* volt. A felvilágosodással egyidőben, Nyugat-Európa katolikus országaiban a középkori konciliarizmusból és az újkori gallikanizmusból táplálkozó reformirányzat jelentkezett. Ez a túlzottan centralisztikus és anakronisztikus központi pápai kormányzat ellenében a püspöki (helyi) hatalom növelését, a kollegialitás megvalósítását követelte. Innen az elnevezés is, az *episzkopalizmus*. Az episzkopalizmus legjelentősebb rendszerbefoglalója a trieri segédpüspök, Nicolaus von Horthheim volt. A jelentős egyház-

AZ ANGyalvár, HÁTTÉRben A VatikánNAL

történész 1763 és 1773 között öt kötetben, *Febronius* álnéven írt *De statu ecclesiae*... című művében a keresztény egyházak egységének a helyreállításából indult ki. Ez szerint csak úgy lehetséges, ha a katolikus egyház kormányzatát tekintve közelít a megreformált egyházakhoz. Ennek érdekében pedig fel kell számolni a pápai primátust. A hitbeli egység feltétele az első századok episzkopális ősegyházához való visszatérés lenne. A pápa felett az egyetemes zsinat áll, a pápai monarchikus egyházkormányzatot az autonóm nemzeti egyházak váltják fel. Ezek kormányzatát a nemzeti zsinatok végzik. A pápának ebben a koncepcióban csak a tiszteleti elsőség jutott. Érthető, hogy XIII. Kelemen 1764-ben már indexre tette a könyvet, amely azonban széles körű visszhangot keltett. A felvilágosult fejedelmi abszolutizmus céljaival tökéletesen egybevágott a febronianizmus, mert ez ideológiai érvet adott a kezébe a nemzeti államegyház megvalósításához.

Az 1769-es konklávé gyorsan véget ért, mert valamennyi katolikus hatalom egyetértett abban, hogy semmiképpen sem választható újabb jezsuitabarát pápa. A spanyol követ előzetes ajánlatára a bíborosok egyhangúlag egy volt franciskánust, Lorenzo *Ganganelli* bíborost választottak pápává, *XIV. Kelemen* néven (1769–1774). Az új pápa állítólag megválasztása előtt ígéretet tett a Bourbonoknak a jezsuita rend felosztatására. Államtitkárává is a spanyol kapcsolatairól ismert Pallavicini bíborost választotta. A bíborosi kollégium tradicionalista pártja ellenében ő újra az engedmények útjára lépett. Helyreállította a diplomáciai kapcsolatokat Portugáliával; s amikor 1769-ben a spanyol és a francia követ ismét követelte a jezsuita rend felosztatását, *XIV. Kelemen* erre határozott ígéretet is tett.

A jezsuita rend felosztatására akkor került sor, amikor 1773-ban Mária Terézia is áldását adta a pápa lépéséhez. *XIV. Kelemen* 1773. július 21-én keltezte *Dominus ac redemptor noster* kezdetű bulláját, amellyel a jezsuita rendet feloszlatta. Ezt a jogilag egyébként nem kifogásolható lépését a tradicionalista katolikusok és a jezsuiták soha

nem bocsátották meg neki. A katolikus egyháztörténet azóta is a rend feloszlását egyértelműen a pápaság szellemi és erkölcsi hatalma mélypontjának, jogfeladásnak és politikailag elhibázott lépésnek tartja. Annak mérlegelésére ritkán került sor, hogy a rend valóban megérett az alapos reformra, és megmerevedett magatartásával legfőbb akadálya volt a modern társadalom és az egyház egymásra találásának.

A jezsuita rend felszámolását a pápa az Egyházi Államban is radikálisan végrehajtotta. A jezsuita generálist, Lorenzo Riccit és helyettesét az Angyalvárba zárták (a generális itt halt meg), a rend vagyonát pedig a kuriális prelátusok között osztották szét. A rend felszámolását a Bourbon-udvarokban megelégedéssel fogadták, és kompenzációként visszaadták a Pápai Állam általuk megszállt területeit. A rend feloszlására a Habsburg-monarchiában is sor került. Fennmaradását végül is az ősi ellenség, a protestantizmus tette lehetővé: II. Frigyes Poroszországa és II. Katalin cárnő ortodox Oroszországa nemcsak megtűrte a rend működését, hanem befogadta az üldözött jezsuiták egy részét is. Ennek oka közelről sem csak a vallási toleranciában keresendő, hanem a felvilágosult uralkodó szempontjaiban: a kiváló jezsuita iskolák fenntartása államérdek volt. Másrészt a nem katolikus uralkodók nem tartották irányadónak a pápai állásfoglalást, és így ellene szegültek a rend feloszlásának is.

A pápa lépése a XVIII. századi általános szekularizáció részét képezte. A jezsuiták korábbi harcos katolicizmusára nem volt már szükség, mert vége volt a protestánsok elleni harcnak. A jezsuiták megrekedve az ellenreformációnál, szembekerültek a kor valamennyi, egyházon belüli és azon kívüli modern törekvésével, mindenekelőtt az általános szekularizációval. A jezsuiták és az ultramontán katolicizmus a polgári világ fellépését az egyház és a pápaság gazdasági, politikai hatalma, valamint szellemi monopóliuma ellen, a vallás elleni támadásnak minősítették. Így amikor a pápai primátus a felvilágosult fejedelmi abszolutizmussal szemben vereséget szenvedett, a pápának le kellett mondania a pápai főhatalom változatlan értelmezésének védőírói, a jezsuitákról.

A PIUSOK HARCA A FRANCIA FORRADALOMMAL ÉS NAPÓLEONNAL [1775–1815]

A pápaság a felvilágosodás eszméivel szemben döntő vereséget szenvedett. Ennek nem mond ellent az a tény, hogy az Egyházi Állam – mint regionális itáliai hatalom – a XVIII. század második felére érte el újkori területének legnagyobb kiterjedését és kb. 2 millió lakosa volt. 1788-ban végleg beolvasztotta az addig pápai protektorátus alatt álló patrícius köztársaságot, Bolognát is. Így magában foglalta a romagnai, bolognai, ferrarai legációkat, Laziót (Róma környéke), Umbriát, a Márkákat (az Adriai-tenger partján levő pápai birtokok, pl. Ancona, Rimini, Pesaro, Senigallia), továbbá az állam területén kívül eső és a Nápolyi Királyság által körülvelt Benevento és Pontecorvo városokat.

A Pápai Állam szerkezete egyenetlen, heterogén volt, amely földrajzi és gazdasági struktúrájából is következett. Az államot az Appenninek hegyvonulata két eltérő részre osztja. A Róma felé eső területek nyugat és dél felé orientálódnak, az adriai részek

SEDE VACANTE (ÉREM, VI. PIUS MEGVÁLASZTÁSA ELŐTT, MNM ÉREMTÁR)

inkább Észak-Olaszországhoz hasonlítanak. Gazdaságilag a legációk voltak a legtermékenyebbek, ezek voltak a pápaság fő gabonatermő vidékei. Bologna (Észak- és Közép-Itália találkozási pontján) élénk kereskedelmi központ volt. Ancona jelentős tengeri kereskedelmet bonyolított le. Róma és környéke ekkorra gazdaságilag elmaradottá vált. A ritkán lakott, rosszul művelt Lazio területén a római hercegi családok és az egyházi intézmények osztoztak.

Róma viszonylag nagy népességű világvárossá nőtt. 1790-ben lakosainak száma 163 000 volt. Jelentőségét az adta, hogy a katolikus világ fővárosa, az ide özönlő zarándokok és turisták városa. Az Egyházi Államban a polgári osztály társadalmi súlya igen csekély volt, vagy a polgárság teljesen hiányzott is. Ezért itt a leggyengébb a társadalom igénye a polgárosulásra is.

Az Egyházi Állam uralkodó osztálya a kuriális főpapokkal, a bíborosokkal és a pápákkal rokonságban levő arisztokrata családokból, a nagy hitbizományokkal rendelkező nagybirtokosokból és patrícusokból került ki. Ezek részben régi római családok, részben máshonnan jött pápai dinasztiák: Borghese, Barberini, Aldobrandini, Boncompagni, Odescalchi, Rospigliosi családok. Ezek az arisztokraták lassan eladósodtak, és a bankárok kezébe kerültek. Így kialakult egy igen szűk, de nagy vagyonnal rendelkező bankár- és kereskedőréteg is. A város kispolgári lakossága (hivatalnokok) az egyházból élt.

A francia forradalom korának nagy megpróbáltatások elé néző pápája, a *VI. Pius* (1775–1799) néven uralkodó Giovanni *Braschi* középszerű egyéniség volt a XVIII. századi jelentéktelen pápák között is. Az egyháztörténet nem sok érdemlegest tudott feljegyezni róla, azon túl, hogy kellemes jelenség volt, akiről az a szólás járta, hogy „amilyen szép, épp oly szent”. Rómában kétségkívül népszerű volt, nagy összegeket

fordított a város szépítésére, a vatikáni Antik Múzeum építésére. Abban is a pápaság fényes századainak mecénásaira emlékeztetett, hogy a nepotizmus pontifikátusa alatt – a pápák történetében talán utoljára – még egyszer újjáéledt.

VI. Pius első enciklikájában a kor filozófiai nézeteit ítélte el, jelezve ezzel, hogy a korral szemben a merev elutasítás álláspontjára helyezkedő elődei nyomdokába lép. De míg elődei a Bourbonokkal, VI. Pius a Habsburgok felvilágosult abszolutizmusával bonyolódott reménytelen konfliktusokba. A főleg II. József alatt (1765-től német-római császár, 1780–1790 magyar király) kibontakozó *jozefinizmus* az egyházpolitikában az államegyház megvalósítására tett kísérletet. A modern abszolutista állam kiépítésében az egyház az egyik eszköz volt csupán. Az állam gyámkodása alatt álló egyház főpapjai részesei lettek a hatalomnak. A Kaunitz kancellár által támogatott Los von Rom-mozgalom a felvilágosodás eszméitől áthatott főpapság soraiban is követőkre talált. II. József és mindenható minisztere az egyházpolitikában is doktrinér volt. Uralkodása alatt kb. 6000, az egyházat érintő rendeletet hozott. Az egyébként mélyen vallásos II. Józsefet politikai ideálja, Nagy Frigyes találóan nevezte sekrestyés királynak. A jozefinista egyházpolitika fő célja az volt, hogy az egyházat elszakítsa Rómától, és a Burgnak rendelje alá. II. József a birodalomban működő szerzetesrendeket elválasztotta római központjuktól, és a szemlélődő rendeket – a kb. 2000 kolostorból 1300-at – feloszlatta. (A jezsuita rend, illetve a most felszámolt szerzetek vagyonából vallási és tanulmányi alapot létesítettek.) A protestánsok iránti türelmi rendelete, vagy az állami ellenőrzés alatt működő központi szeminárium felállítása hasonlóképpen az államegyháziság megteremtését szolgálta. II. József a püspökök személyének megválasztását is magának igényelte, és beleszólt az egyházi vagyon feletti diszpozícióba is.

VI. Pius úgy gondolta, hogy a jozefinizmus Róma-ellenes élet az egyébként hívő császárnál személyes presztízse latba vetésével csökkenteni tudja. Ezért került sor 1782 tavaszán a pápa bécsi utazására, a fordított Canossa-járáásra. A pápa 1782. március 23-án találkozott először II. Józseffel a Hofburgban. Bécs a pápát tisztének kijáró protokollal fogadta, és VI. Pius valóban pompás egyházi ünnepségek forgatagába került. II. József azonban a pápával szemben is hívő, de hivatalnok maradt: hivatali minőségében, vagyis mint uralkodó, az állami érdekeket az egyházi kötelezettségek elé helyezte. A pápa egyetlen ponton sem tudta a császárt egyházpolitikájának revideálására rábírni.

A pápa több ízben tárgyalt a monarchia főpapjaival is. A püspökök közül a jozefinista politikát fenntartások nélkül csak Herzan von Harrach bíboros, szombathelyi püspök támogatta. A bécsi bíboros érsek, valamint a magyar püspöki kar többsége, gróf Batthyány József esztergomi érsekkel, sérelmesnek tartotta a császár beavatkozását az egyház ügyeibe. A pápa elutazása előtt néhány nappal kihallgatáson fogadta a magyar püspököket, akik óvták attól, hogy újabb engedményeket tegyen az osztrák császárnak. De a magyar püspökök hűségnyilatkozata sem tudta feledtetni VII. Gergely késői utódának a bécsi Burgban elszenvedett kudarcát.

VI. Pius sokkal erélyesebben lépett fel a jozefinizmus itáliai változata ellen. Bár az államegyháziság megvalósult Nápolyban, Lombardiában és a legtöbb itáliai állam-

VI. PIUS ÉS II. JÓZSEF TALÁLKOZÁSA (ÉREM, MNM ÉREMTÁR)

ban, pápaellenes élt ez elsősorban Toscanában kapott, amelynek élén *Lipót* főherceg (1790–1792 között II. Lipót császár) állt. Az 1786-os *pistoiai egyházmegyei zsinaton* a janzenizmussal és jozefinizmussal telített egyházpolitikai elvek kerültek elfogadásra. VI. Pius eleve elutasította a zsinati határozatokat, de csak 1894-ben került sor az *Auctorem fidei* bullával az itáliai jozefinizmus nyílt megbélyegzésére.

Az államegyháziság körüli csatározások csak belvillongásnak tűntek ahhoz az élethalálharchoz képest, amit a *francia forradalom és a pápaság* egymás ellen folytatott. A polgári forradalom és az egyház viszonyának megítélése mindig is politikai kérdés volt. Buchez, a francia katolikus munkásmozgalom „utópista szocialistája” szemében a nagy francia forradalom a kereszténység szociális megújulásának kohója volt. A tradicionalista De Maistre szerint viszont egyenest a sátán művének tekintendő, mert közel hozta a megvalósuláshoz Voltaire kívánságát: „Tiporjátok el a gyalázatot!”

A francia polgári forradalom a feudalizmus következetes felszámolásának részeként lerombolta a feudális egyházat is. Az első rend, a klérus Franciaországban a termőföld kb. 10%-ával rendelkezett. A kb. 3000 főpap a nemesség köréből került ki, és azonosult az *ancien régime*-mel. A püspöki székek kizárólag az aulikus arisztokrácia privilégiumának számítottak. A társadalmi ellentétek így a kléruson belül is élesek voltak.

Az 1789-ben összeülő *rendi gyűlésből* 149 plébános és négy püspök – így Sieyes abbé és *Talleyrand* autun-i püspök – csatlakoztak a forradalmi alkotmányozó nemzetgyűléshez. Az egyházi rend önként lemondott rendi kiváltságairól. A *nemzetgyűlés* 1789. november 2-án megszavazta Talleyrand indítványát a katolikus egyházi javak szekularizálásáról és a papság állami fizetéséről. 1790 februárjában került sor a szerzetesrendek feloszlására. 1790. július 12-én a nemzetgyűlés törvényerőre emelte a

francia nemzeti egyház alkotmányát, a Constitution civile-t. Ennek értelmében a 134 püspökség számát 83-ra csökkentették, és a püspöki székek betöltését az államhatalom választott szerveire bízta. Ezzel a francia egyházat elszakították Rómától.

Mindaddig, amíg a diplomáciai kapcsolatok meg nem szakadtak (1791. május), VI. Pius a francia forradalommal szemben a várakozás és az intelmek álláspontjára helyezkedett. A forradalmi eseményekkel szemben valójában teljesen tanácstalan volt. A Constitution civile-re teendő esküt is csak egy év múlva tiltotta meg a francia papságnak, amikor már a klérus nagy része az esküt letette. Az erről rendelkező 1791. április 13-i brévében a pápa a hittel és az egyházhoz tartozással összeférhetetlennek minősítette a forradalmat. A francia egyház ennek következtében kettészakadt: egy alkotmányos részre, amely a rendszer elfogadásának híve volt, és az azt megtagadó pápahű, konzervatív részre. A forradalom radikalizálódásának időszakában a vele szembe forduló egyházat adminisztratív eszközökkel számolták fel. A pápa – bár Talleyrand-t személy szerint is kiközösítette – az események menetére semmiféle befolyást nem tudott gyakorolni. A pápa átkaira a forradalom azzal válaszolt, hogy 1791 szeptemberében végleg Franciaországhoz csatolta Avignon és Venaissin grófságot, a pápa birtokait.

A *jakobinus diktatúra* idején a feudális egyház elleni harc a katolikus vallás elleni küzdelemmé változott. Az üldözések miatt kb. 40 000 pap hagyta el Franciaországot és vált a szerveződő *nemzetközi forradalomellenes koalíció* elszánt hívévé. Most vált világossá, hogy a trón és az oltár szövetsége milyen tragikus következményekkel járhat az oltár szolgálaira nézve. A forradalmi diktatúra 1793. január 21-én a guillotine alá küldte XVI. Lajost. VI. Pius Rómában gyászistentiszteletet tartott, és a kivégzett uralkodót a katolikus hit mártírjának nyilvánította. Róma nyilván úgy vélte, hogy vele a francia katolikus egyház feje is a porba hullott. Ezzel ismételten a királlyal együtt halálra ítélt múlt mellett kötelezte el magát.

A forradalmi, a rendkívüli állapotok arra késztették VI. Piust, hogy politikai lépéseinek kidolgozására és összehangolására önálló kuriális szervezetet hozzon létre. Így került sor 1793-ban a pápai külügyminisztérium, a *Rendkívüli ügyek kongregációjának* ideiglenes felállítására, amelynek élén a mindenkori bíboros államtitkár állt. A kongregáció székhelye a Vatikánban volt, és tagjai közé olyan bíborosok tartoztak, akik korábban nunciusként egy-egy diplomáciai területet kiválóan megismertek.

A polgári fejlődés kiteljesedését jelentő s a burzsoázia uralmát hozó *Direktórium* fontos intézkedése volt, hogy 1796-ban törvénybe iktatta a *vallásszabadságot*. A pápaság és a Francia Köztársaság viszonya ettől még nem lett jobb, hisz a pápák eddig elutasították a vallásszabadság gondolatát. Sőt, éppen a Direktórium alatt meginduló hódító háborúk vezettek közvetlen politikai konfliktushoz Róma és Párizs között.

A francia forradalom elleni ellenforradalmi reakció kontinentális vezetője Ausztria volt. A forradalom hadvezére, Bonaparte *Napóleon* – az évszázados gyakorlathoz híven – Itália megszerzésével mért csapást a Habsburg hatalomra. Napóleon 1796-os itáliai első hadjárata során több csatában megverte az osztrákokat, elfoglalta tőlük Észak-Itáliát, és behatolt az Egyházi Állam északi területeire is. A pápa az 1796. júniusi bolognai fegyverszüneti megállapodás értelmében lemondott Bolognáról,

Ferraráról, és átadta a franciáknak Anconát. Emellett 21 millió scudi hadisarcot fizetett, és a győzők több száz felbecsülhetetlen értékű műkincset vittek magukkal Párizsba.

Ekkor VI. Pius a franciák ellen Ausztriával és Nápolyal szövetkezett. Napóleon ismét győzött, és mélyen benyomult az Egyházi Állam területére. Az 1797. február 19-i *tolentinói békében*, bár a pápát nem tudták az alkotmányos francia egyház elismerésére kényszeríteni, de világi hatalmának nagy részét felszámolták. VI. Piusnak le kellett mondania Avignonról és Venaissinról, valamint a három megszállt legációról: Bolognáról, Ferraráról és Ravennáról, illetve kikötőjéről, Anconáról. A pápa 15 millió scudi hadisarcot fizetett, és további műkincsek vándoroltak Franciaországba.

1797. december végén egy római utcai zavargás során a pápai testőrök a tömegbe lőttek, és halálosan megsebesítettek egy Duphot nevű francia tábornokot. A megtorlás nem maradt el: 1798. február 15-én a francia hadsereg Berthier tábornok vezetésével megszállta Rómát. A rómaiak kikiáltották a *köztársaságot*, a pápát pedig megfosztották világi hatalmától. (A Római Köztársaság azután 1798. február végén Franciaországhoz csatlakozott.) A pápai testőrséget és a Svájci Gárdát lefegyverezték. A 81 éves agg és beteg pápát letartóztatták, és Sienán, Firenzén, majd Grenoble-on keresztül végül is 1799 márciusában Valence-be vitték, ahol augusztus végén meghalt. Halála előtt azonban a bíborosokat az új pápaválasztást illetően különleges jogokkal ruházta fel.

A száműzetésbe hurcolt és fogságba vetett pápa halálakor úgy tűnt, maga a pápaság is megsemmisült. Rómát a Francia Köztársaság birtokolta, a bíborosok szétszéledtek vagy szintén börtönbe kerültek. A vereség és megaláztatás azonban új erők forrása lett: egy-két év múlva kitűnt, hogy a polgári társadalomnak is szüksége van a vallásra, s az ezt közvetítő egyházra és pápaságra.

Az új konklávét megtartására a Római Köztársaság fővárosában nem volt lehetőség. VI. Pius rendelete értelmében a választást ott kellett megejteni, ahol éppen a legtöbb bíboros tartózkodik. 1799-ben a nápolyi, az osztrák és az orosz seregek kiverték a franciákat Itáliából, a pápák székvárosa a nápolyiak megszállása alá került, akik restaurálták a monarchiát. Az új konklávéra végül is az osztrák uralom alatt álló Velencében került sor. A S. Giorgio Maggiore kolostorban 1799. november 30-án a 46 bíborosból 35 gyűlt össze, hogy maguk közül új pápát válasszanak. A konklávét biztonságát az osztrákok garantálták, és fedezték annak költségeit is. A bíborosok érezhetően osztrák nyomás alatt álltak. A konklávén megjelenő Batthyány bíboros mellett a bécsi udvar érdekeit elsősorban Herzan szombathelyi bíboros püspök képviselte.

A háromhónapos tanácskozás eredményeként az osztrák párt kompromisszumos jelöltjét, egy volt bencés szerzetest, Barnaba *Chiaramonti* imolai bíboros püspököt választották pápának. VII. Pius (1800–1823) azonban nem váltotta be az osztrákok reményeit. Nem csatlakozott az ellenforradalmi koalícióhoz, hanem a franciákkal és a polgári átalakulással való *modus vivendi* megteremtésének a híve volt. Már Imola püspökeként sem menekült el a várost elfoglaló Napóleon elől, hanem a polgári rend, a demokrácia és a kereszténység összeegyeztetésének a lehetőségeit kereste.

VII. Pius a kétségkívül tehetséges politikust, *Consalvi* bíborost választotta államtitkárának. Az új pápa kivonta magát az osztrák gyámkodás alól, és 1800. június 3-án – a magyar huszárok díszkíséréte mellett – bevonult Rómába. Pontifikátusának programjaként az Egyházi Állam restaurálását, a központi egyházkormányzat újjászervezését, végül a francia egyházi állapotok rendezését jelölte meg.

1799-ben Franciaországban *Napóleon* államcsíny révén mint első konzul magához ragadta a hatalmat. A diktátor – aki vallásilag teljesen közömbös ember volt – felismerte a vallás és az egyház szerepét a polgári rend konszolidálásában, a forradalmi állapotok felszámolásában. Saját hatalma megszilárdítására használta ki azt a tényt, hogy a polgári társadalom sem nélkülözheti tartósan a vallás szerepét. A közeledés jele volt, hogy 1801-ben, a *lunéville-i békében* *Napóleon* lehetővé tette az Egyházi Állam helyreállítását a torentinói határok között. *Napóleon* megegyezési készségéről tett tanúságot a milánói papság előtt 1800 májusában mondott beszédében is, amikor a vallást és az egyházat a konszolidáció alapjának, a rend és a nyugalom biztosítékának aposztrofálta. Újabb gesztus volt részéről, hogy 3000 emigráns francia pap számára tette lehetővé a hazatérést. Az egyeduralomra és a polgári forradalom végleges lezárására törekvő *Napóleon* kézenfekvő szövetségese volt a konzervatív egyház és a pápaság. Bonaparte reálpolitikusként felismerte, hogy a hosszú évszázadok alatt a katolicizmus mélyen áthatotta a néptömegeket és a társadalmat. Annak érdekében, hogy a politikai rendet megszilárdítsa, kiegyezést keresett vele.

Ugyanekkor a pápa részéről is megvolt a készség a kompromisszumra. VII. Pius kezdettől fogva a megegyezés híve volt, és mérsékelt magatartást tanúsított az új európai nagyhatalom iránt. Arra törekedett, hogy a katolikus egyházat és a pápaságot beillesse a polgári átalakulás által teremtett új keretekbe. El akarta kerülni, hogy a bukásra ítélt múlttal az egyház is elbukjon.

A kölcsönös közeledés eredményeként 1800 novemberében Milánóban tárgyalások kezdődtek egy konkordátumról. Jó alapot adott ehhez, hogy a pápa tudomásul vette az egyházi javak szekularizálását, és elismerte az első konzul (*Napóleon*) püspökökinek vezési jogát. Ezután maga *Consalvi* utazott Párizsba, hogy *Napóleon*nal tárgyaljon.

1801. július 15-én került sor Párizsban a francia konkordátum aláírására. A szerződést Joseph Bonaparte és *Consalvi* látták el kézjegyükkel. A konkordátum a pápaság győzelme volt a gallikán francia püspökök felett, és egyben a pápaság belépője is a polgári társadalomba. A 17 pontból álló szerződés egyrészt visszaállította a pápa világi hatalmát az Egyházi Állam megmaradt területén, másrészt helyreállította az állam és az egyház szövetségét Franciaországban. A konkordátum ismét uralkodó vallásnak, a franciák döntő többsége vallásának ismerte el a katolicizmust (de nem tekintette államvallásnak). Biztosította és szabályozta a vallásgyakorlás szabadságát. Megerősítette a forradalom idején racionálisan átszervezett egyházi struktúrát, a departement-eknek megfelelő 60 egyházmegye felállítását. A püspöki székek betöltését illetően kimondták, hogy az új püspököket az első konzul három hónapon belül kinevezi, a pápa pedig ezeket megerősíti (mint ahogy az a forradalom előtt is történt). A püspökök az első konzul kezébe teszik le a hűségesküet. A plébánosokat a püspök nevezi

ki, a klérust az állam fizeti. Az első konzul ugyanazokat a jogokat élvezi a Szentszék felé, mint korábban a francia király. A konkordátum azzal akarta megszüntetni a francia egyház kettészakadását, hogy valamennyi püspök lemondását rendelte el. A 92 püspök közül azonban 39 nem volt hajlandó lemondani, a pápa behódolását pedig elítélték. Ezeket VII. Pius megfosztotta méltóságuktól.

Végző soron a konkordátum a francia katolikus egyházat megmentette a pusztulástól, helyreállította hierarchiáját, és a Francia Köztársaság elismerte a pápaságot. Napóleon az állampolgárok többségét jelentő, mélyen vallásos parasztság kezét keresve egyezett meg az egyházzal, mégpedig úgy, hogy az egyházat ismét az állam szolgálatába állította, annak függvényévé tette. Ezt elsősorban azzal biztosította, hogy a pápa tiltakozása ellenére, egyoldalúan 27 ún. organikus cikkellyel egészítette ki a konkordátumot. Ezek a cikkelyek a gallikán jogokat fogalmazták újra, az új helyzetnek megfelelően. De a megbékélésen, az alapkérdésekben létrejött kompromisszumon ez nem változtatott. 1802. húsvét vasárnapján Caprara bíboros, a pápa legátusa ünnepélyes szentmise keretében mondott *Te Deum*ot a Notre Dame-ban.

A forradalom vihara, a feudális egyház megrázkódtatása termékenyítően hatott magára a katolicizmusra. Az üldözésből és a válságból új erők fakadtak. A feudális renddel és ideálokkal való kényszerű szakítás révén, az ismét szegénnyé és hatalom nélkülivé lett egyházban kezdetét vette a megújulási folyamat. A lelkipásztor szava hitelesebben csengett, a forradalom vérzivatarában megmártózó tömegek – az új burzsoá hatalom szociális igazságtalanságaitól is sarkallva – ismét egy intenzívebb, mélyebb vallásosság felé fordultak. Ezek a változó körülmények magyarázzák, hogy miért hatott relevánsan, „a katolicizmus újjászületésének allelujája”-ként Chateaubriand 1802-ben megjelent *Genie du Christianisme* című könyve. A kereszténység örök értékeiről elragadó stílusban írt mű a hitét veszített ember számára, az ész mindenhatóságából kiábránduló polgár számára ismét felfedezte a kereszténységet. Chateaubriand gondolataival és stílusával a restauráció korában kibontakozó katolikus romantika legjelentősebb előfutára lett.

Európa azonban még ekkor a szekularizálódás kellős közepén van. Az 1801-es lunéville-i békében Napóleon kikényszerítette a német birodalmi egyház fejedelemségeinek, birtokainak szekularizációját is. Kétévi alkudozások végén, 1803 februárjában a regensburgi birodalmi gyűlés kimondta a szekularizálást. Világi kézre adták a három egyházi választófejedelemséget, a kölni, a mainzi és a trieri érsekek államait. (Ettől kezdve ez a három érsek nem volt választó.) Hasonlóképpen szekularizálták 22 érsekség és püspökség, 80 apátság és több mint 200 kolostor birtokait. A szintén szegénnyé lett birodalmi egyház lemondott 18 egyeteméről is. A szekularizáció és Ausztria katonai kudarcai a német birodalom területein a protestáns Poroszország befolyását erősítették meg. A középkorból ittfelajtott Német Nemzet Szent Római Birodalma végleg a múlté lett. II. Ferenc császár (1792–1835) 1804-ben az osztrák császári címet vette fel. (1806-ban lemondott a római császári címről. Osztrák császárként és magyar királyként I. Ferenc néven uralkodott.) Az osztrák császárság területén a Habsburgok folytatták a jozefinista egyházpolitikát, és I. Ferenc nem volt hajlandó konkordátumot kötni VII. Pius pápával sem.

A francia állam és a pápaság egymásrautaltságának és kapcsolatuk jellegének ünnepléses demonstrálása volt a *francia császári címet* felvevő Napóleonnak a Notre Dame-ban 1804. december 2-án megrendezett koronázása. A diktátornak azért volt szüksége a pápai közreműködésre, mert az alkotmányos császári hatalom forrásának már nem a nép akaratát, hanem az isteni kegyelmet nyilvánította. A császárság csak a pápa közreműködésével válhatott legitimmé, az egyház pedig a császárság pillérévé. De míg Nagy Károly Rómába ment a császári koronáért, Napóleon a pápát kérte magához a koronázási ünnepségre. Talleyrand rábeszélésére VII. Pius önként vállalkozott erre. A december 2-i ceremónia nehezen akart megkezdődni: a császári pár két óra hosszat váratta a pápát a Notre Dame-ban. Napóleon a pápától csak a szent olajjal való felkenést fogadta el. Pius pápa nagy megdöbbenésére, a császár kivette kezéből a koronát, és saját maga tette a fejére. Josephine császárné is isten kegyelméből, de férje kezéből kapta a koronát. A jelenet több volt a pápa kisszerű megalázásánál. Napóleon ezzel adta a világ tudtára, hogy hatalmának önmaga a forrása, és az isteni kegyelem közvetítéséhez nincs szüksége a pápára. Krisztus helytartójának jelenléte az ünnepély fényét emelte, asszisztenciája csupán hitelesebbé tette a császári hatalmat.

Napóleon ettől kezdve még tudatosabban arra törekedett, hogy a pápaság intézményét saját hatalmának szolgálatába állítsa. Megkísérelte azt is, hogy VII. Pius maradásra bírja, s a Kúriát Avignonban vagy Párizsban rendezze be. Napóleon fenn akarta tartani a pápaságot, de csak olyan szerepet szánt neki, mint Nagy Károly, vagy éppen Szép Fülöp az avignoni pápáknak. A Kúria a napóleoni impérium egyházi központja lett volna, a többi nemzeti egyház feletti egyházpolitikai ellenőrzés szerve. A pápa Napóleon patriarchájának szerepére volt kárhoztatva.

VII. Pius megértette a Notre Dame-i jelenetet, és semmiképpen sem akart Franciaországban maradni. Sérelmei ellenére azonban lojálisan elismerte, hogy Napóleon mentette meg a francia egyházat a pusztulástól, és a klérus anyagi támogatásában, a katolikus intézmények fenntartásában nem bizonyult szűkkeblűnek. De az egyetemes egyház és a pápaság érdekeit szem előtt tartva, Pius pápa nem vállalta önszántából Napóleon udvari káplánjának a szerepét.

VII. Pius 1805 májusában visszatért Rómába, és semlegesnek nyilvánította magát az európai hatalmi harcokban. Hamarosan kitűnt, hogy a polgári állam és a feudális egyház kompromisszuma nem lehet tartós. A pápaságot alapvető érdekei a forradalomellenes reakció táborába vitték. 1805 végén a pápa – Consalvi révén – tiltakozott a nápolyi királyság francia megszállása ellen, mert azt továbbra is pápai hűbérnek tekintette. Napóleon erre a pápát Consalvi menesztésére kényszerítette. A francia hadsereg pedig megszállta a nápolyi területek közé szorult Benevento és Pontecorvo pápai birtokot.

Napóleon és VII. Pius ellentéteinek kiéleződése két újabb motívummal bővült. A pápa nem volt hajlandó arra, hogy Napóleon első házasságát Josephine-nel felbontsa. Ezzel akadályozta Napóleon dinasztikus terveit: Mária Lujzával, I. Ferenc lányával való házasságkötését. Másrészt a pápa semleges magatartása miatt nem vett részt a kontinentális zárlatban. Ezért VII. Pius összeütközésbe került Napóleon

NAPÓLEON CSÁSZÁRRÁ KORONÁZÁSA

(A KÉP SARKÁBAN ÜL A PÁPA, J. L. DAVID FESTMÉNYE A LOUVRE-BAN)

Anglia elleni terveivel, a kontinentális blokád teljessé tételével. A pápa nem várhattott segítséget az osztrákoktól sem, amikor 1808 februárjában a franciák ismét megszállták az Egyházi Állam tengerparti részeit és Rómát. Áprilisban Napóleon újabb négy provinciát (a Márkákat) csatolta az Itáliai Királysághoz. A pápa ekkor nyíltan az európai hatalmakhoz fordult segítségért, de senki nem mozdult védelmében. 1808. szeptember elején a francia katonaság körülfogta a Quirinálét, a pápa rezidenciáját, és hat ágyút szögeztek a pápai lakosztályra. Végül 1809 májusában Napóleon az *Egyházi Államot megszüntette*, Rómát és környékét (Laziót és Umbriát) Franciaországhoz csatolta. VII. Pius válaszul 1809. június 10-én Napóleont, mint a Patrimonium Petri elrablóját, kiközösítette az egyházból. A császárt nem izgatta különösebben a

pápa ellenállása. „A pápa ellenkezése egyetlen katolikus katonát sem vont el tőlem” – felelte Napóleon lakonikusan a pápai bullára.

Napóleonnal szemben Ausztria újabb vereséget szenvedett, békére, sőt a béke házassággal való megpecsételésére kényszerült. Így már semmi akadálya sem volt a pápaság teljes felszámolásának. A császár parancsára 1809. július 6-án *a pápát* – Pacca államtitkárral egyetemben – *letartóztatták, és a franciaországi Savonába hurcolták*, ahol a püspöki palotában tartották házi őrizetben. 1809 végén Napóleon parancsára a Kúria és a kuriális bíborosok Párizsba költöztek, hogy itt építsék ki a pápa nélküli központi egyházkormányzatot. (Előzőleg már 14 franciaellenes bíborost elűzték Rómából.) A 29 párizsi bíboros közül Napóleon 13-at megfosztott méltóságától és jövedelmétől, mert törvénytelennek tekintették Mária Lujzával kötött házasságát. (Őket nevezték azután fekete bíborosoknak.)

A hatalma zenitjén levő Napóleonnak a fogságban is csökönyösen ellentmondó pápát a francia nemzeti zsinat segítségével próbálták megtörni. Az 1811-ben összeült tanácskozás – bár sok tekintetben teljesítette a császár kívánságait – arra nem volt hajlandó, hogy a pápa ellenére cselekedjen. A zsinatot Napóleon szétkergette, és az 1801-es konkordátumot felfüggesztette, de figyelmét már a sorsdöntőnek bizonyuló orosz hadjáratra koncentrált. A hadjárat megindítása előtt (1812. június elején) a pápát Savonából Fontainebleau-ba vitette, ahol szigorú felügyelet alatt tartották.

Az oroszországi kudarc megingatta Napóleon hatalmát. 1813. január elején a megvert császár személyesen kereste fel a fogoly pápát. A teljesen megzavarodott, és a külvilág eseményeiről mit sem tudó VII. Piust rávette egy új konkordátumtervezet aláírására, amelyben a pápa szinte minden kérdésben engedett Napóleon kívánságának. Így többek között lemondott az Egyházi Államról és elfogadta volna a Napóleontól kapott évi 2 millió frank kárpótlást; lemondott a püspökök kinevezéséről és a már kinevezettek megerősítésére kötelezettséget vállalt. Napóleon megrendült politikai tekintélyét a pápával szembeni győzelemmel, az egyházpolitikai sikerrel akarta feledtetni, nem beszélve arról, hogy most még nagyobb szüksége volt az egyház támogatására. A pápa ismét találkozhatott kedvelt bíborosaival, Consalvival és Paccával, akik viszont felvilágosították a valós helyzetről. Rábeszélésükre a pápa 1813. március végén visszavonta a konkordátumtervezetre adott előzetes hozzájárulását. Napóleont ekkor már teljes egészében a fegyveres védekezés gondjai kötötték le, és a pápaság elvesztette számára jelentőségét. VII. Pius visszatérhetett Savonába. Napóleon lipcsei veresége után a pápa a győzőkhöz fordult, rehabilitálását és államának restaurálását kérve. Napóleon az újabb katonai kudarcok hatására visszaengedte a pápát Rómába. VII. Pius 1814. május 24-én vonult be az Örök Városba.

VII. Pius és Napóleon harca az utolsó pápa–császár küzdelem volt, amelyben az eszmék már vajmi kevés szerepet kaptak. A polgári forradalom győzelme a feudális egyház és eszmerendszere felett visszavonhatatlan volt, bár a polgárit képviselő Napóleon és a múltat reprezentáló VII. Pius harcából – történelmileg nézve csak átmenetileg – ismét a pápaság került ki győztesen. Napóleon 1814 áprilisában Fontainebleau-ban írta alá a lemondásáról szóló okmányt.

A Rómába visszatért VII. Pius egyezményt kötött a Napóleon ellen forduló nápolyi

PÜSPÖKSÉGEK ÉS ÉRSEKSÉGEK AZ EGYHÁZI ÁLLAMBAN A RESTAURÁCIÓ (1815) UTÁN

királlyal, Murat tábornokkal, aki így próbálta királyságát megmenteni. Murat visszaadta a pápának a megszállt Laziót és Umbriát, cserébe a pápa elismerte Murat nápolyi királyságát. (Ugyanekkor az Itáliába nyomuló osztrák haderők sebtében megszállták Bolognát, Ferrarát és Ravennát.) VII. Pius ismét *Consalvi* nevezte ki államtitkárnak, és az ő közreműködésével láttak hozzá az Egyházi Állam és az egyetemes egyház kormányzatának helyreállításához. A *restauráció* a konzervatív zelanti párt szellemében indult meg. 1814. augusztus 7-én a pápa *Sollicitudo omnium* kezdetű bullájával *visszaállította a jezsuita rendet*, amely a XIX. században ismét nagy jelentőségre tett szert. Öt nappal később megtiltotta a katolikusoknak, hogy belépjenek a szabadkőműves páholyokba. Rómában az ellenforradalmi restauráció a szigorúan konzervatív egyházi szellemet juttatta uralomra.

Napóleon 100 napos restaurációs kísérlete idején Murat – aki egyébként Napóleon sógora volt – ismét az excsászár mellé állt, és 1815 márciusában behatolt az Egyházi Állam területére. A nápolyiak elől VII. Pius Genovába menekült. Murat azonban az osztrákokkal szemben vereséget szenvedett, elfogták és kivégezték. A pápa 1815 júliusában végleg visszatért Rómába.

A pápaság világi hatalmának visszaállítására az 1814–1815-ös *Bécsi Kongresszuson* került sor. A nagy európai kongresszuson a pápát Consalvi képviselte, aki ismét találkozott régi ellenfeivel, a francia külügyeket irányító Talleyrand-nal és az osztrák kancellárral, Metternichkel. A hatalmak kezdetben nem voltak egységesek a pápa államának jövőjét illetően. Consalvi az Egyházi Állam Napóleon előtti határok közötti visszaállításának igényével lépett fel. Ezzel szemben Ausztria ragaszkodott az új itáliai hódításaihoz, meg akarta tartani az 1814-ben elfoglalt legációkat (Bolognát, Ferrarát és Ravennát). Talleyrand semleges maradt a vitában, míg a katolikus egyház feje a nem katolikus hatalmakban – Angliában, Poroszországban és Oroszországban – talált hatékony pártfogókra, hiszen ezeknek nem volt érdekük az osztrák befolyás további erősödése Itáliában.

A Bécsi Kongresszus 1815. június 9-i határozata értelmében az Egyházi Államot – minimális eltéréssel – korábbi határai között állították helyre, és garantálták nemzetközi jogi védettségét. (A dél-franciaországi Avignont és Venaissint Franciaországhoz csatolták; a ferrarai legáció északi határterülete, Comacchio pedig Ausztriáé lett.) A pápa igényét azonban nem ismerték el Pármára és Piacenzára, ezeket Napóleon és Mária Lujza fia, a reichstadti herceg kapta.

A Bécsi Kongresszuson azonban Consalvi azt már nem tudta elérni, hogy a szekularizált egyházi javakat – főleg a volt német birodalom területén – visszaadják eredeti tulajdonosaiknak. A történelem kerekét visszaforgatni akaró követelést a nagyhatalmak egyöntetűen visszautasították, mert az saját belső viszonyait érintette. A Bécsi Kongresszuson a vallást, a felekezeti kérdést, sőt az állam és az egyház viszonyát már nem tekintették a nemzetközi politika kérdésének, hanem azok rendezését az egyes államok belügyének nyilvánították.

Consalvi tiltakozásul kivonult a kongresszusról. VII. Pius pápa pedig az 1815. szeptemberben tartott titkos konzisztóriumon ünnepélyesen is tiltakozott a bécsi kongresszus sérelmesnek talált döntései ellen.

A PÁPÁK A TÖRTÉNELEM ELLENÉBEN

[XIX. SZÁZAD]

Az új kötés a trón és az oltár között – a Szent Szövetség árnyékában – az ellenforradalmi restauráció jegyében ment végbe. Az idegen katonai erővel restaurált és fenntartott Egyházi Állam a megcsontosodott konzervativizmus szimbóluma lett. A konkordátumokkal VII. Pius a pápaságot a XIX. század első évtizedeiben Európa konzervatív reakciós hatalmaihoz kötötte. Ennek megfelelően a pápaság járt az élen a liberalizmus és a polgári átalakulás elleni eszmei-ideológiai küzdelemben.

A tradicionalizmus, az ultramontanizmus és a katolikus romantika egy ideig még megfér egymás mellett a Vatikán által vont szűk keretek között. Az 1820-as évektől jelentkező liberális katolicizmus, majd a kereszténydemokrácia már az egyházon belüli kiütkeresést és meghasonlást jelezték. XVI. Gergely pápa a század derekára totálisan szembefordult az alkotmányos jogállammal, a polgári társadalommal és a kialakuló munkásmozgalommal, a szocialista és kommunista eszmékkel.

A francia és osztrák szuronyokra támaszkodó pápaság az *1848-as forradalmak* forratagában, a népek tavaszán – kezdeti bátortalan kísérletezés után – ismét az ellenforradalmi reakció karjaiba vetette magát. Az *italiai nemzeti egység és polgári átalakulás* történelmileg elodázhatatlan megoldására IX. Pius csak tagadással tudott felelni. Megoldhatatlan ellentétet teremtett azáltal, hogy a pápa egyetemes egyház feletti primátusát csak önálló világi hatalmára támaszkodva tartotta elképzelhetőnek. Miután a pápa és állama nem állhatott az egységes Itália létrehozásáért folytatott küzdelem élére univerzalizmusának feladása nélkül, a pápa világi hatalma bukásra volt ítélve. Miközben a pápa önkéntes fogolyként a Vatikánba zárkózott – saját politikája következtében –, az elzárkózás teljes lett a világtól más téren is. A *pápai csalatkozhatatlanság dogmájának* kimondásával az *I. Vatikáni Zsinaton* a pápa az egyházon belüli főhatalmát tette teljessé, a világtól történt elzárkózása árán.

A pápaság a társadalomból való kivonulására, illetve kiszorulására az egyházon belüli hatalmának abszolutizálásával, illetve az abszolút pápai hatalom teljessé tételével válaszolt. A Tridentinum lezárása az *I. Vatikáni Zsinaton* a pápai centralizmust véglegessé tette, és újabb évszázadra zárta el az egyházat a világhoz való reális csatlakozástól. IX. Pius és vele a pápaság önkéntes szellemi és politikai gettóba zárkózása jelentette azt a mély és tragikus szakadást, amely az egyházat és a pápaságot a kortól, a történelem fő vonulatától elválasztotta. Ennek a traumának a feloldására – a polgári társadalom és az egyház egymásra találására – csak a XIX. század utolsó két évtizedében, a szocialista munkásmozgalom ellen, az új és közös ellenfél nemzetközi méretű jelentkezése nyomán került sor.

AZ EGYHÁZI ÁLLAM A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

I. Sándor orosz cár, I. Ferenc osztrák császár és III. Frigyes Vilmos porosz király 1815 szeptemberében deklarált Szent Szövetségéhez VII. Pius közvetlenül nem csatlakozott. (Hisz a szövetségzők közül csak egy volt katolikus.) A francia forradalom előtti állapotok visszaállítására létrejött munkamegosztás értelmében ugyanis a nagyhatalmak feladata a népek és a nemzeti mozgalmak fegyveres fékentartása volt – az egyházé és a pápáé ennek eszmei és erkölcsi eszközökkel történő alátámasztása. *A trón és az oltár szövetsége* – a feudális ellenforradalom jegyében – újból helyreállt.

A pápaság Európa szellemi csendőrének funkcióját az Egyházi Állam ugyanilyen szellemben történt újjászervezésével, továbbá az egyes államokkal kötött konkordátumokkal, végül a liberalizmus ellen indított szellemi harccal töltötte be. VII. Pius és *Consalvi* azonban kétségkívül tanultak a forradalmi időkből, és szemükben a restauráció fontosabb volt a reakciónál. *Consalvi* nem akart mindent változatlanul helyreállítani. A feltétlenül szükséges reformokat meghagyta az egész restauráció sikere érdekében. Rómára nem állt az, ami a Bourbonokra, akik „semmit nem felejtettek és semmit nem tanultak”.

A restaurált Egyházi Állam egyes területeinek politikai állapota eltérő volt. A Napóleon által tartósan megszállt részek modernizálódtak, megindult a polgárosodás. *Consalvi* kormányzata tekintettel volt ezekre a különbségekre, és nem mindenütt állította helyre az 1789-es állapotokat. Az egyházi javak Napóleon alatt történt szekularizálását – kárpótlás ellenében – elismerték. A pápai kormányzat azonban a forradalom előttinél is retrográdabb lett, amennyiben a rendőri erőszak, a kulturális és szellemi reakció kizárólagossá vált.

Az Egyházi Állam *kormányzati* tekintetben 1816 óta a következő beosztást kapta: Rómát is beleértve 20 tartományra oszlott. A főváros után a 6 legáció a következő volt: Bologna, Ferrara, Forlì, Ravenna, Urbino-Pesaro és Velletri. (A legáció olyan tartomány, amelynek élén pápai legátusként egy bíboros állt.) A 13 delegáció Viterbó, Civitavecchia, Orvieto, Ancona, Macerata, Fermo, Ascoli, Camerino, Perugia, Spoleto, Rieti, Frosinone és Benevento. (A delegáció olyan tartomány, amelynek élén a pápa által kinevezett delegátus állt, aki általában prelátus volt, de lehetett nőtlen világi férfi is.)

Az Egyházi Állam belső berendezkedésére azonban a külügyekkel lefoglalt *Consalvi* mellett főleg *Rivarola* és *Pacca* bíboros volt befolyással. Ők a francia forradalom előtti állapotok maradéktalan visszaállítását szorgalmazták. Ennek az lett a következménye, hogy az Oszmán Birodalom mellett a pápa állama lett Európa másik beteg embere. Ezt az anakronisztikus államot az 1820-as évektől már az olasz nemzeti és polgári átalakulást sürgető titkos társaságok és mozgalmak, főleg a *carbonarik* szervezkedése aknázták alá. Amíg a nagyhatalmak érdekei szemben álltak Itália egységének megvalósításával, a Pápai Állam léte nem forgott kockán. Így az 1817-ben kirobbant felkelést Rómában a pápa idegen csapatok segítségével verte le. 1821-ben VII. Pius betiltotta a carbonari mozgalmat, de ezzel nem tudta azt megfékezni.

VII. Pius uralkodása alatt Róma ismét a katolikus világ, a művészetek városa lett.

A pápa ásatásokat kezdeményezett a Fórumon és a Colosseumban. Az antik Róma kincsei a vatikáni múzeumokat gazdagították. Pius pápa nemcsak a templomokat restauráltatta, hanem a császári Róma diadalainak emlékeit is. Jelentős építkezéseket folytatott. Rómában találjuk a kor legnagyobb szobrászait, *Canovát* és *Thornwaldsent*. Canova a pápa szoros baráti köréhez tartozott. (VII. Pius síremlékét Consalvi állíttatta fel, és Thornwaldsennel készítette el.)

Rómában kaptak menedékjogot az elűzött Napóleonidák is. A pápa így róttá le háláját a francia egyházat megmentő Napóleon iránt. A Szentszék ismét köztiszteletben állott. A pápához koronás államfők és tudósfejedelmek látogattak. I. Ferenc császár, Metternich, József nádor, III. Frigyes porosz király, vagy a nagy német tudós, Humboldt említhető.

A napóleoni háborúk után Európában nem volt maradéktalanul visszaállítható a feudális rend. A polgárság gazdasági, szellemi és kulturális hatalmi pozícióit politikai veresége nem rendítette meg. Csupán idő kérdése volt, hogy a liberális burzsoázia mikor veszi végleg kezébe a politikai hatalmat is. VII. Pius Rómájából nézve azonban a világ mit sem változott 1789 óta.

Róma a saját főhatalma alatt történő európai katolikus egyházi restaurációt az egyes államokkal kötött megállapodásokkal, a konkordátumokkal mozdította elő a leghatékonyabban. VII. Pius, a konkordátumok pápája, Consalvi révén diplomáciai és politikai eszközökkel teremtett olyan légkört, amelyben az egyház a pápaság irányításával viszonylag szabadon tevékenykedhetett. A konkordátumok és a *modus vivendi* olyan kereteket adtak, amelyekben belül az egyház és az állam egyetértésben dolgozhatott, egymást kölcsönösen támogatták. A konkordátumos külpolitika irányítására hozták létre 1814-ben a *Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációját*. A pápa külügyminisztériumának élén is Consalvi államtitkár állt.

Az első megegyezésre 1815-ben *Toscanával* került sor. 1817-ben *Spanyolországgal* és *Portugáliával* jött létre konkordátum. A restaurált Bourbon-házzal azonban nehéz küzdelmei voltak Rómának. XVIII. Lajos a gallikán előjogok helyreállítása érdekében vissza akart térni az 1516-os konkordátumhoz, amit még X. Leó és I. Ferenc kötöttek. VII. Pius viszont – éppen a gallikanizmus ellenében – ragaszkodott az 1801-es konkordátumhoz. Az 1817-es megegyezés értelmében *Franciaországban* hallgatólagosan a napóleoni konkordátum maradt érvényben (egészen 1905-ig).

Consalvi a konkordátumrendszer kiépítésénél a Napóleonnal kötött 1801-es konkordátumot vette alapul. Így a megegyezésekben érvényre is jutott a pápai primátus a püspökkinevezéseknél. Végso soron a kormányok és a Kúria szerződése a helyi egyházak és püspökök feje fölött jöttek létre, és a partikuláris kiváltságok felszámolását segítették elő. Ebben a szellemben jött létre 1817-ben a konkordátum a *Szárd-Piemonti Királysággal*, 1818-ban pedig a *Szicíliai-Nápolyi Kettős Királysággal*.

Az egyház újjászervezése az államokkal egyetértésben a legnehezebb *Németországban* volt. A szekularizáció és a meginduló polgári fejlődés Poroszország és a protestáns elemek előtérbe kerülését és az Ausztriára tekintő katolicizmus defenzívába szorulását eredményezte. Consalvinak a Bécsi Kongresszuson nem sikerült tető alá hozni egy, az egész birodalomra érvényes konkordátumot. Ezért most az egyes német államokkal

kellett megállapodást elérni. 1817-ben kötötték meg a katolikus *Bajorországgal* a konkordátumot, ezt követték 1821-ben a *Poroszországgal* és a *felső-rajnai államokkal* való szerződések. (1824-ben Hannoverrel, 1829-ben Badennal, Würtemberggel, Hessen-Darmstadtal, Kurhessennel és Nassauval.) A konkordátumok rendszerét tette teljessé a lengyel egyházi ügyeket rendező 1818-as megegyezés a *cári birodalommal*, majd 1827-ben *Hollandiával*, 1828-ban pedig *Szávjccal*. A konkordátumhálózaton egy nagy lyuk tátongott: a Habsburg-birodalom a jozefinista hagyományokhoz ragaszkodva, elzárkózott a megegyezés elől.

VII. Pius 23 éves pontifikátusa a forradalmak és az ellenforradalom jegyében telt el. A Szent Szövetség hatalmai és a pápa úgy vélték, hogy ignorálni lehet a francia forradalom szabadságot és társadalmi igazságosságot hirdető eszméit. Ez azonban reménytelen kísérlet volt a történelem megállítására, vagy netán visszaforgatására. A XIX. század már a forradalmak kora volt.

A katolikus egyházat a korral való szembenállása arra korlátozta, hogy a világi hatalommal kötött új kompromisszum értelmében az állam számára alkalmas és engedelmes alattvalókat neveljen. Ez volt az ára annak, hogy a pápaság uralmi helyzetét az egyházban az új körülmények között is megőrizze. A pápaság új hatalmi állását nem a modernizálódást sürgető katolikus irányzatokhoz csatlakozva vívta ki magának, hanem azt a kiátkozással és elítéléssel fenntartott uralomra alapozta.

A Pápai Államnak, a pápák világi fejedelemségének addig volt reális egyházkeresztyénügyi funkciója, amíg a hatalmas püspökök és a mögöttük álló államok szembe helyezkedhettek a pápával, és letörésükhöz a pápának a püspöknél még nagyobb világi hatalomra volt szüksége. A pápai primátus a feudális körülmények között éppen a Pápai Államra támaszkodva bontakozhatott ki. De 1815 után – a konkordátumok révén – a pápa a püspökök érdekeinek figyelmen kívül hagyásával lépett szövetségre a világi hatalmakkal. Így a saját, egyébként is anakronisztikus állama az egyetemes egyházkeresztyénügyi érdekeit nézve már teherterhelés volt a pápaság számára.

A pápaság új típusú szellemi és erkölcsi hatalmának és egyházon belül megerősödött centralizált primátusának ideológiai kifejeződése volt az ultramontán szellemben fogant *tradicionalizmus*. A felvilágosodás racionalizmusában és a megváltó forradalmi eszmékben csalódott, kiábrándult nemzedék szemléleteként jelentkező *romantika*, a keresztény középkor újrafelfedezése hitbeli megújódással párosult, társadalmi-politikai bázisa pedig az ellenforradalmi, konzervatív restauráció volt. Ebben a légkörben keletkezett Franciaországban az 1810-es években a tradicionalizmus, amelynek legjelentősebb képviselője *de Maistre*, *de Bonald* és *Lamennais*, főleg elszegényedett arisztokraták voltak. A tradícióhoz való visszatérést a polgári forradalom radikális tagadása jellemezte. A felvilágosodás eszméit elvetve, a szellemi élet középpontjába ismét a vallást és az egyházat akarták állítani. Ennek megfelelően egy megtisztult és kereszténységtől áthatott *ancien régime*, a monarchia hívei voltak.

A tradicionalista nézetek termelték ki az újkori *ultramontanizmust* is. De Maistre 1819-ben megjelent *Du Pape* című művében foglalta össze ennek alaptételeit. Abból indult ki, hogy a társadalom problémáinak megoldása csak egy keresztényi elvek alapján megújódott társadalomban lehetséges. Mivel a keresztény elvek letétemé-

nyese az egyház és a pápa, így a pápaság és az egyház az állam felett áll, de elválaszthatatlan egységet alkotnak. Az állami (fejedelmi) szuverenitást a pápaság korlátozza.

A tradicionalisták ultramontanizmusa azonban nem volt teljes, mert egy keresztény ancien régime számára a gallikán jogok fenntartását éppúgy szükségesnek vélték, mint a pápai hatalom megerősítését. Társadalomkritikájukkal pedig az államhatalom gyanúját keltették fel. A szociális kérdés megoldásában is az állam és az egyház együttműködését javasolták, de a társadalmi bajok orvoslására elsősorban a katolicizmust tartották alkalmasnak. A tradicionalizmus ellen főleg az állam és az egyház meglevő szövetségét védő jezsuiták léptek fel élesen. Rómában senki sem gondolt egy ilyen szerepvállalásra, mert a pápaság és az egyház élvezte a Szent Szövetség védelmét, és a Bécsi Kongresszuson megteremtett Európa változhatatlanságának hitében élt.

Ezt bizonyítja az 1823-as konklávé kimenetele is. A bíborosok többsége az osztrák politikát maradéktalanul támogató spoletói bíboros püspököt, *Annibale della Gengá*t választotta pápának. *XII. Leó* (1823–1829) elbocsátotta elődje realista államtitkárát, Consalvit, eltörölte annak reformintézkedéseit. A Pápai Államban abszolutista terrorizmust valósítottak meg. Rivarola bíboros elnökletével százával rendezték a politikai pereket a banditáknak nevezett carbonárik és más hazafiak ellen. A súlyos börtönbüntetésekkel és a gyakori kivégzésekkel Róma példát statuált.

A pápa a jezsuitákra bízta az oktatásügy fejlesztését. Az Egyházi Állam egyetemeit kibővítették, és újakat is szerveztek. Ezek célja az ultramontán katolikus egyházi és világi elit, a pápának engedelmes hivatalnoksereg kiképzése volt. Ezzel szemben a népoktatás szinte meg sem kezdődött még, a lakosság kulturális színvonala kiáltó ellentétben állt Róma szellemi hatalmával. *XII. Leó* pápa 1824-ben kiadott *Quod divina sapientia* kezdetű bullájával megtiltotta a laikus iskolák alakítását, az oktatást kizárólag az egyház monopóliumává tette.

XII. Leó egyértelműen reakciós politikai fordulatot hajtott végre a pápai politikában, és tulajdonképpen még magától az autonóm politikától is elzárkózott. Első enciklikájában keményen elítélte a vallási indifferentizmust és a toleranciát, mint a társadalmi bajok fő forrásait.

Az új pápa személyes tekintélyével is bátorította az ultramontán katolikus irodalmat. *Lamennais* abbét 1824-ben Rómában a pápa személyesen is fogadta, és az előadhatta neki nézeteit. Az ultramontanizmus európai gondolattá emelését a pápa azzal hálálta meg *Lamennais*-nak, hogy képét dolgozószobájának falára akasztotta. A nagy megtiszteltetés közéről sem a liberalizmussal szövetkező ultramontanizmusnak szólt, hanem még a tradicionalista *Lamennais*-nak. Míg de Maistre és de Bonald hittek az ancien régime feltámasztásában és a gallikanizmusban, addig *Lamennais* felismerte, hogy a restaurált Bourbon-monarchia csak külsőségekben katolikus, az egyház csak eszköz a reakció kezében. Ezért *Lamennais* a gallikanizmust is elutasította, és egyértelműen a pápa mellett lépett fel. Bírálta, hogy a francia katolikus egyház primitív módon újra államegyház lett. Éppen azért, hogy a pápához csatlakozhasson, az egyház váljon el az államtól, mert különben együtt bukik a bukásra ítélt reakciós hatalommal.

Rómában is gyanakvással figyelték a gallikanizmus újjáélesztését, ezért volt *Lamen-*

nais annyira kívánatos. A pápa ekkor még nem tartotta veszélyesnek Lamennais közeledését a mérsékelt liberalizmushoz, mert valószínűleg ő is érzékelte a trón és az oltár új szövetségének perspektívtalanságát. Az egyház azonban e szövetségből ráháramló pillanatnyi előnyökről nem mondott le a Lamennais által felkínált ragyogó, de bizonytalan távoli jövő érdekében.

XII. Leó pápa halála után az intranzigens reakciós erők és az alkalmazkodók pártja között erőegyensúly volt. Az osztrákbarát *Albani* bíboros javaslatára Frascati püspökét, *Francesco Castiglioni* bíborost választották meg pápává *VIII. Pius* néven (1829–1830). A mindössze húsz hónapig uralkodó beteg pápa helyett Albani kormányzott. VIII. Pius trónra lépési enciklikájában a püspökök feletti pápai autoritását hangsúlyozta.

Az 1830-as párizsi júliusi forradalom elsöpörte a Bourbon-monarchiát, és megteremtette *Lajos Fülöp* (1830–1848) polgárkirályságát. VIII. Pius váratlanul elismerte a júliusi monarchiát, amely ennek fejében nagyobb hatalmat biztosított a pápának a francia egyház felett, mint a Bourbonok. Közélről sem volt ilyen toleráns a pápa az *Itáliába* átcsapó polgári forradalommal szemben. A carbonarik és a szabadkőművesek ismételt elítélése azonban csak olaj volt a tűzre. A forradalmi hullám 1831 elején elérte Észak-Itáliát és a Pápai Államot is. Közben VIII. Pius 1830 novemberében elhunyt, a sede vacante a felkelőknek kedvezett. A carbonari felkelés 1831. február elején Bolognában sikerrel járt, és néhány nap alatt a mozgalom átterjedt az Egyházi Állam nagy részére. A pápai abszolutizmus elleni felkelés leverése az új pápára várt.

A PÁPASÁG HARCA A LIBERALIZMUSSEL [XVI. GERGELY PÁPASÁGA]

A pápaválasztó bíborosok találékonyságát nemcsak a forrongó Itália, hanem a választásba beavatkozó katolikus hatalmak is próbára tették. Az 50 napig húzódó tanácskozás a pápaságra nézve a lehető legrosszabb választással ért véget, amikor *Capellari* bíborost társai *XVI. Gergely* néven (1831–1846) maguk fölé emelték. Az új pápa fiatal korában Velencében, kamalduli szerzetesként szorgalmas egyházi író volt, aki a francia forradalom sikereinek tetőpontján már a pápaság eljövendő diadaláról ábrándozott. Tollát egész pályafutása során a modern eszmékkal szemben, a konzervatív egyház védelmében forgatta. 1826-tól volt bíboros, és a pápai missziók élén álló Propaganda Fide kongregáció prefektusa. Mély vallásosság jellemezte, de zárkózott szerzetes maradt, aki a való életet, még inkább a pápaság előtt álló súlyos problémákat aligha ismerte.

XVI. Gergely teljesen a múlt századi ancien régime embere volt. Minden polgári reformot és nemzeti törekvést elutasított, és a *Metternich*-féle konzervatív abszolutizmus védelme alá helyezkedett. Az egyház és a pápaság sorsát XVI. Gergely ismét az ellenforradalom ügyéhez kötötte. Trónra lépésének napjától megkezdte a harcot az olasz nemzeti felkelés leverésére, de ehhez neki is idegen karhatalomra volt szüksége. A pápa sürgetésére osztrák intervenciós csapatok nyomultak be az Egyházi Államba, és 1831. március végére elfoglalták Bolognát, a forradalom központját.

XVI. GERGELY SZENTEKET AVAT (ÉREM, MNM ÉREMTÁR)

A rend nem bizonyult szilárdnak, ezért további 8 évig itt is maradtak. XVI. Gergely 15 éves pontifikátusának habitusát ez az ellenforradalmi fogantatás szabta meg. A pápa világi hatalmának fenntartása már csak idegen haderők jelenlétével volt biztosítható a nemzeti egységtörekvésekkel szemben. Az osztrák és a francia védőcsapatokra támaszkodva a pápa figyelmét nem az egyetemes egyházkormányzat, hanem saját omladozó hatalmának védelme kötötte le. (Hasonlóképpen elítélte a pápa az 1830–1831-es lengyel felkelést is; az egyház nem a katolikus lengyel ügy, hanem a nem katolikus cári reakció szövetségese volt.)

XVI. Gergelynek első államtitkárával, *Bernetti* bíborossal sem volt szerencséje. Kormányzata alatt hatalmaskodás, visszaélések és korrupció burjánzott el. A pápa 1831-ben még a nagyhatalmak udvarias és óvatos reformjavaslatait is elutasította, amelyek arra irányultak volna, hogy életképessé tegyék az Egyházi Államot. Így Rómának és a polgároknak tovább is viselniük kellett a megszálló csapatok eltartásának költségeit.

A pápa a katolikus egyház és a tanítás egységének megvédésében is csak a kiátkozás és elítélés fegyvereit használta. Szemében minden és mindenki, aki a korhoz való csatlakozás lehetőségeit kutatta, vallásellenesnek és heretikusnak minősült. 1832. augusztus 15-én közzétett *Mirari vos* kezdetű enciklikájában fogalmazta meg pápaságának programját. XVI. Gergely az enciklikában a vallással és az egyházhoz tartozással összeférhetetlennek nyilvánított minden olyan törekvést, amely tudomásul akarta venni a társadalmi és a politikai változásokat, vagy megbékélt a polgári mozgalmakkal. A pápa intoleráns állásfoglalása intézményesítette a trón és az oltár szövetségét, az egyházat szorosan a régi rendszerhez kötötte.

A pápa pozitív programját az egyház egységének és a hittani egység sérthetetlenségének a megvédése, a pápa iránti feltétlen engedelmesség, a cölibátus változatlan fenntartása és a keresztény házasság megerősítése (a polgári és a vegyes házasságok elítélése) jelentették. A körlevél második része a hitbeli eltéréseket, a lelkiismereti és a vallásszabadságot, az egyházi és a világi hatalomnak való engedetlenséget, az állam és az egyház szétválasztásának tanát, végül a veszedelmes társaságokat – a liberálistákat, a szabadkőműveseket, a szocialistákat és a kommunistákat – heretikusoknak nyilvánította. Így a *Mirari vos*-ban XVI. Gergely teljes tekintélyével a trón és az oltár megbonthatatlan szövetségét deklarálta, és ezt vallásilag motiválta.

Lamennais-t XII. Leó pápa néhány évvel korábban még a bíborosi kollégiumba akarta emelni, XVI. Gergely enciklikájában már – egyelőre névtelenül – eretneknek minősült. Időközben nemcsak Róma álláspontja merevedett meg, hanem a liberális katolicizmus is előrehaladt.

A liberális katolikusok a polgári társadalmat és az alkotmányos liberális államot ki akarták békíteni a katolicizmussal. A polgári szabadságjogok igenlésével, az egyházi kiváltságokról történő lemondással, sőt az egyház és az állam szétválasztásával az egyháznak a polgári fejlődéshez való csatlakozását képviselték. A polgári fejlődés autonóm voltának elismerésével az egyház autonómiája is megvalósulna, és így egyenrangú felekként működhetnének együtt.

A liberális katolicizmus először 1825–1830 között a felekezeti vegyes, de a polgári fejlődésben elől járó, Hollandia ellen pedig függetlenségi harcot folytató Belgiumban bontakozott ki. Itt a liberális katolikusok az új alkotmányos Belgium megteremtésének fő részesei voltak. A francia liberális katolicizmus is ekkor alakult ki, és az 1830-as júliusi forradalomban jutott el csúcspontjára. Ténylegesen ható politikai erővé azonban csak Belgiumban, Írországbán, majd Lengyelországban és Dél-Amerikában változott.

Lamennais és elvbarátai 1829-ben már elismerték a nemzeti szabadságharcok jogosságát, így pl. a lengyelek harcát is támogatták. A nemzetek szabadságának és a személyiség szabadságának összekapcsolása, a szabadság felé fordulás Lamennais-nál nem öncél, hanem felismert szükségszerűség. Az egyháznak annak érdekében, hogy a jövő ne nélküle vagy ellene alakuljon, szintén a szabadság mellé kell állnia. Lamennais a katolicizmus érvényesítését a szabadság által akarta, míg eddig a hatalom birtokosaival való szövetség révén érvényesült. Ezért követelte az állam és az egyház szétválasztását, mert az államtól független egyház és papság ismét a szegények, a tömegek egyháza lehet, ami megújulásának forrása. Lamennais ennek megfelelően elismerte a forradalom, a polgári és nemzeti forradalom jogosságát, és monarchistából a demokratikus köztársaság és népfelcsillag híve lett.

1831 végén XVI. Gergely még Rómában fogadta Lamennais-t és munkatársait (Lacordaire-t és Montalembert-t). Lamennais azért ment Rómába, hogy a pápát megnyerje a nemzeti mozgalmaknak, és a szociális igazságért, a polgári szabadságjogokért folyó harcnak. A pápa és a Kúria hallgatott, mert már ekkor készült ellenük az elmarasztaló enciklika. Lamennais és társai 1832 júliusában hagyták el Rómát, hogy Münchenben elvbarátaikkal tárgyaljanak. Metternich és az osztrák párt sürge-

tésére – de a francia püspökök helyeslése mellett – a pápa most már nyilatkozott. Mire Lamennais Münchenbe ért, megjelent a *Mirari vos*. A liberális katolikusok többsége alávetette magát a pápa ítéletének, de Lamennais ellenszegült, sőt nézetei tovább radikalizálódtak. A pápának válaszul 1834-ben megjelentette *Paroles d'un croyant* című művét, amelyben a liberalizmustól a radikális demokrácia és a szocialista eszmék felé közeledett. Lamennais ekkor már az elnyomott tömegek felszabadításának feladatát tűzte az egyház elé. Egyes kitételei miatt XVI. Gergely pápa szokatlanul élesen reagált, és az 1834. június 24-i *Singulari nos* enciklikában egyértelműen eretnekségnek minősítette Lamennais nézeteit. Ezután a kor legjelentősebb katolikus gondolkodója szakított a pápával és az egyházzal. Tanai valóságos iskolát teremtettek, és bő forrásai lettek a XIX. és XX. századi katolikus szociális és politikai mozgalmaknak. 1854-ben azonban mindenkitől elfeledve halt meg Párizsban.

A *Mirari vos*-szal kezdődő kurzus – a kor kérdéseire pozitív módon reagáló katolikusok elítélése – már annak az útnak a kezdete volt, amelyen XVI. Gergely és utódja a pápaságot és az egyházat a katolikus gettóba vezette. XVI. Gergely egymás után leszámolt azokkal a főleg Németországban jelentkező romantikus katolikus teológiai iskolákkal is, amelyek a polgári filozófia új eredményeivel, *Kant*tal, *Hegel*lel, *Fichte* és *Schelling* nézeteivel próbálták összebékíteni a teológiát. A modernizálódást megkísérlő teológiai áramlatokkal szemben a pápaság a jezsuiták által képviselt *neoskolasztikára* támaszkodott, amely a pápai centralizációs törekvéseket a *tomizmus* filozófiájával támasztotta alá. A neoskolasztikus iskolát az 1830-as években a nápolyi jezsuiták hozták létre. A III. Ince középkori világhatalmának szellemében fogant tomista filozófia új szintézisét a nápolyi *Matteo Liberatore* S. J. 1840-ben megjelent könyvében foglalta össze. (Ő lesz majd 1850-ben Rómában a *Civiltà Cattolica*, a Vatikán felhivatalos lapjának egyik alapítója is.) A neoskolasztika a modernizálódással a pápai primátus teljessé tételét, a pápa csatlakozhatatlanságának a kimondását szögezte szembe.

A világban végbement változások extrém módon történő elutasítása XVI. Gergely részéről a pápaságot a legélesebben az itáliai nemzeti törekvésekkel és polgári átalakulással, a *Risorgimento*val hozta konfliktusba. A *Risorgimento* élén a forradalmár *Mazzini* állt, de Itália viszonyaiból következett, hogy a katolicizmusnak is állást kellett foglalnia a jövőt illetően, de az olasz katolicizmus nem volt azonos a pápasággal és Rómával.

A katolikus egyház és a pápaság bekapcsolását az olasz nemzeti egység kivívásába az ún. *neoguelf irányzat* képviselte. Ennek platformját a piemonti származású, de Brüsszelben száműzetésben élő *Vincenzo Gioberti* apát dolgozta ki. Gioberti Belgiumban Lamennais liberális katolicizmusának hatása alá került, és példaként előtte a belga katolikusok politikai sikerei lebegtek. (1834 és 1848 között élt Gioberti Brüsszelben, ahol ő viszont egy fiatal pápai nunciusra, Gioacchino Peccire volt nagy hatással, akiből XIII. Leó néven a kor legjelentősebb pápája lesz!) Gioberti teológiai nézeteit a kanti hatások jellemezték, de reformjavaslataiban nem jutott el a pápával való szembefordulásig, hanem éppen ellenkezőleg, azok középpontjában egy megreformált pápaság állt. 1843-ban Brüsszelben megjelent *Il primato morale e civile degli italiani*

(Az olaszok erkölcsi és polgári elsőbbsége) című műve egész Itáliában óriási hatást váltott ki. Gioberti kifejtette, hogy az olasz polgári átalakulás reformmunkálataiból a pápaság nem maradhat ki, mert a pápa és az egyház Itália és az olasz nemzet szerves részét képezi. Az olasz államok lépjenek konföderációra, amelynek élére a pápa áll. A pápa vezetésével létrejövő egységes olasz állam fejlődését folyamatos reformtevékenység biztosítaná. Tehát a pápaságnak is polgárosodni kellene. Gioberti műve a neoguelf párt kézikönyve lett. De míg a patrióta olasz katolikusok Giobertiért lelkesedtek, XVI. Gergely és a Kúria határozottan elutasította ezt a szerepet. A pápa Gioberti könyvét indexre tétette.

Gioberti tehát egy megreformált Egyházi Állam és pápaság vezetésével tartotta lehetségesnek az olasz nemzeti egység megvalósítását. Ez az elképzelés azonban nemcsak azon bukkant meg, hogy a Kúria mindenféle reform elől, a polgárosulás igénye elől is elzárkózott, hanem azon is, hogy Gioberti nem adott választ a pápaság nemzetekfelettsége és az olasz nacionalista célok összeegyeztetésére, illetve a pápaság helyzetére az egységes Itália és Ausztria várható konfliktusában. A reális válasz ezekre a problémákra a piemonti miniszterelnök, *Cavour* adta: a pápa világi hatalmának felszámolásával.

De amíg a messzi Belgiumban Gioberti álmait szötte, a Pápai Államban XVI. Gergely és államtitkára, *Lambruschini* bíboros egyre növekvő terrorral tudták csak fenntartani hatalmukat. *Lambruschini* igen erélyes, de merev politikus volt, aki mindenfajta liberalizmust egyformán üldözött. Jelmondata volt: „Nem sietni!” Valóban nem tűnt elkapkodottnak a Pápai Állam fejlődése. Természetellenes bigottság feküdt meg Rómát. Még azt is rendőrök ellenőrizték, hogy a polgárok megtartják-e a pénteki böjtöt, és aki ezt megszegte, az börtönbe került. A maradiság szimbólumává nőtt Pápai Államban nem építettek vasutat, a szekérutak maradtak – új hidak nélkül. Európa nagyvárosaiban már gázlámpák ragyogtak, Róma utcáin olajmécsesek pislácoltak. A nemesség, a prelátusok, a klerikusok nem adóztak. Az adórendszer a nép számára szinte elviselhetetlen volt, az államháztartás deficitje mégis állandóan növekedett.

Még a katolikus egyháztörténet sem igen tud más dicséretet felhozni XVI. Gergely mellett, mint az Európán kívüli *missziók* hatékony támogatását. A pápa érdeklődése a missziók iránt még bíboros korából maradt meg. A hittérítés kiterjesztése összefüggött az európai tőkés hatalmak gyarmatosításának kibontakozásával. XVI. Gergely figyelme elsősorban Afrika felé fordult, amikor 1838-ban a franciák elfoglalták Algírt. A pápa hamarosan püspökséget szervezett Algírban, amely a francia gyarmatokon folyó missziók kiindulópontja lett. (Az amerikai missziók – főleg a volt spanyol gyarmatokon – ekkorra hierarchikus egyházakká alakultak át.) XVI. Gergely alatt indult meg a missziós munka Elő-Indiában és Óceániában is. A hittérítést hatékonyabbá tette a közlekedés fejlődése, a földrajzi távolságok megrövidülése.

Az 1830-as évek végén a *Propaganda Fide* alá tartozó területeken (olyan missziós területek, amelyek még nem voltak hierarchiába szervezve) kb. 18 000 hittérítő működött, ezek kb. egyharmad része bennszülött pap volt. XVI. Gergely az 1845. november 23-i *Neminem profecta* kezdetű instrukciójában adott útbaigazítást a benn-

szülött papság képzésére. XVI. Gergely figyelmét az új világrészekben lehetséges hódítások kötötték le, miközben a pápaság elvesztette Szent Péter örökségét, és még inkább elvesztette kapcsolatát a korrallal, amelyben élt.

A CSALATKOZHATATLAN PÁPA CSALÓDÁSAI [IX. PIUS PÁPASÁGA]

IX. Pius (1846–1878) trónra lépésével az egyháztörténet leghosszabb, 32 évig tartó pontifikátusa vette kezdetét. Uralma a legellentmondásosabbak közé tartozott. Alatta veszett el a pápák világi hatalma az Egyházi Állam megszűnése révén; de neki sikerült teljessé tenni – az infallibilitás dogmatizálásával – a pápaság egyházon belüli autoritását. IX. Pius minden eddiginél merevebben szembehelyezkedett a korrallal és a kor-eszmékkal, mégis ő lett a modern kori pápaság megteremtője.

Giovanni Mastai-Ferretti bíboros régi grófi családból származott, és fiatalon lett Imola püspöke. Gyakran törtek rá epilepsziás rohamok, így rendkívül ingerlékeny és érzékeny ember volt. Az Egyházi Állam arisztokratáinak szokványos karrierjét futotta be, felemelkedése nem személyes érdemeinek volt a következménye. Teológiai műveltsége meglehetősen hiányos volt, döntéseiben környezetének befolyása alá került. A fiatal imolai püspökről Rómában azt terjesztették, hogy házában még a macskák is liberálisok. Ismerte Gioberti és Rosmini liberális katolikus nézeteit, amelyek próbaköve az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc volt. Az olasz nemzeti egység és függetlenség kérdéseire a leendő IX. Piusnak nemcsak mint egyházfőnek, hanem mint olasznak is választ kellett adnia.

Az alig két napig tartó rövid konklávében a konzervatív párt jelöltje az agg XVI. Gergely helyett ténylegesen uralkodó Lambruschini bíboros államtitkár volt, az ellenzéke pedig Gizzi bíboros. A szokásos kompromisszumként került azután előtérbe a jelentéktelen, de liberális hírben álló Mastai-Ferretti, aki megválasztását végül is a neoguelf bíborosoknak köszönhetette. Az 54 éves, fiatal pápának semmiféle programja nem volt, hanem maga (illetve liberális híre) volt a program.

A megválasztásakor tett ígéretekhez híven IX. Pius trónra lépése után mérsékelt liberális alkotmányos reformintézkedésekbe kezdett. Ezáltal az Egyházi Államot is közelítette az olasz nemzeti függetlenségi törekvésekhez. Ezt azért is tehette, mert a Kúria egyébként sem értett egyet az osztrákok lombardiai, toscanai és velencei jozefinista egyházpolitikájával. IX. Pius 1846. július 17-én általános *amnesztiát* adott az Egyházi Állam politikai elítélteinek és menekültjeinek. 1847 tavaszán *enyhítette az egyházi cenzúrát*, korlátozottan bár, de lehetővé tette a *polgári sajtó* megjelenését is. Róma városának ismét *önkormányzatot* adott. A pápa minden csütörtökön nyilvános audienciát tartott. 1847 októberében Rómában *Államtanácsot* állított fel, amelyben világi tagok is helyet kaptak. Végül a pápa hozzájárult a Civil Gárda, a *polgárőrség* felállításához is.

A pápa reformintézkedései Itália-szerte követésre találtak. Metternichet az óvatos liberális reformpolitika is arra készítette, hogy megerősítse az osztrák katonai jelenlétet Itáliában. Az Egyházi Állam részét képező Ferrara eddig csak jelképesen állt

IX. PIUS (HEALY FESTMÉNYE, SENIGALLIA, CASA MASTAI)

PIUS REND (ALAPÍTOTTA IX. PIUS 1847-BEN, MNM ÉREMTÁR)

osztrák védelem alatt. Metternich parancsára 1847 augusztusában ezt tényleges megszállássá változtatták. IX. Pius tiltakozott az erőszak ellen, amely egész Olaszországot megmozdította, Piemont és Toscana vámunióra lépett, amelyhez a pápa is csatlakozott. *Károly Albert* szárd király felajánlotta csapatait Ferrara felszabadítására. *Mazzini* pedig felszólította IX. Piust, hogy álljon a függetlenségi harc élére. Kétségtelen, hogy IX. Pius volt ekkor Itália legnépszerűbb embere. Úgy tűnt, Gioberti programja tényleg valóra válik.

Közben a liberális reformok is előrehaladtak. Az Egyházi Államban 1848. február 12-én alakult meg az első, világiakból álló *minisztérium*, élén *Antonelli* bíborossal, a helyettes államtitkárral. Március 16-án IX. Pius beleegyezett az *alkotmány* kihirdetésébe is, amit a Rómába átcsapó forradalmi hullám kényszerített ki. Az alkotmány azonban nem felelt meg a demokraták várakozásának: a törvényhozó szerv mindkét kamaráját a pápától függő Bíborosok Szent Kollégiumának rendelte alá. Ezzel az aktuussal azonban, ha felemás módon, de Rómában is győzött a polgári liberalizmus.

1848 márciusában Lombardiában is győzött a forradalom, a Radetzky vezette osztrák csapatok visszavonultak. Piemont ekkor a nemzeti felszabadító háború élére állt, és sorban csatlakoztak hozzá az itáliai államok. IX. Pius is csapatokat küldött a frontra. Amikor a háború komolyan veszélyeztette Ausztria itáliai jelenlétét, elsőként

a pápaság visszakozott. IX. Pius a pápai csapatoknak megparancsolta, hogy csak az Egyházi Állam határainak védelmére rendezkedjenek be. Az olasz nemzeti felszabadító mozgalommal való végleges szakításra az 1848. április 29-i *allokucióban* került sor. A pápa – a liberális minisztérium megkérdezése nélkül – a bíborosok tanácsára semlegesnek nyilvánította magát a piemonti–osztrák háborúban, és megparancsolta csapatainak a frontról való visszatérést. Bár a csapatok az engedelmességet megtagadták, a pápa pálfordulása volt a jel a többi itáliai reakciós hatalom, élükön a nápolyi király meghátrálására, a felszabadító mozgalom cserbenhagyására. A magukra maradó piemontiak 1848. július 22-én *Custozzánál* vereséget szenvedtek az osztrákoktól. Az olasz hazafiak a pápát a nemzet árulójának nevezték, és ez a gyűlölet kísérte végig hosszú pontifikátusán át, egészen a sírig.

A pápa lépése objektíve az olasz nemzeti mozgalom ellen irányult, de mégsem pusztá árulást kell látnunk IX. Pius döntésében. A pápaság nem vállalhatta az olasz nemzeti egység vezetését, mert akkor megszűnt volna nemzetek feletti, egyetemes jellege. A pápaság egyetemességének és olasz voltának konfliktusa zajlott le ezekben a hónapokban. Az április 29-i *allokucióban* IX. Pius kifejtette, hogy a pápai székek egyforma szeretettel kell lennie valamennyi katolikus nép iránt, tehát a pápai főhatalom soha nem állhat a föderális olasz állam élére. A kritikus szituációban a pápa hibát hibára halmozott. Két évig azt a látszatot keltette, hogy a nemzeti ügy vállalása és a pápaság összeférnek egymással. A cselekvés döntő órájában azonban ennek az ellenkezőjét vallotta. A döntés politikai motívumai között volt, hogy a pápa visszaretent a polgári forradalomtól, a forradalmi módszerektől és a rend biztosítékát az osztrák jelenlétben látta. Metternich fenyegetései a Habsburg-birodalom egyházának elszakításával sem maradtak a pápára hatástalanok. Ebben a helyzetben nem volt más kiút számára, mint vagy lemond államáról és a világi hatalomról (ami nem állt szándékában), vagy pedig az ellenforradalmi reakciónál keres védelmet.

A pápa – Custoza hatására – 1848 szeptemberében a liberális minisztériumot menesztette, és helyébe egy jobboldali kormányt nevezett ki, *Pellegrino Rossi* vezetésével. Az izzó néphangulat és a zavargások közepette november 15-én Rossit meggyilkolták, mire Rómában ismét kitört a forradalom. A pápa a Quirinaléba menekült, de a tömeg megostromolta és új, demokratikus kormány kinevezésére kényszerítette. Az új kormány a Svájci Gárdát lefegyverezte, az események menetére a pápának már nem volt befolyása. Ekkor már csak időt akart nyerni. 1848. november 24-én éjjel a bajor és a francia követek segítségével nápolyi területre menekült, ahol Gaeta várában Antonelli, Lambruschini és más bíborosok társaságában 17 hónapig élvezte a nápolyi király vendégszeretetét. (Ez volt az utolsó eset, hogy a pápának Rómából a rómaiak elől menekülnie kellett.) IX. Pius Gaetából szórta átkait a forradalmi Rómára. A pápa kiátkozás terhe mellett megtiltotta a katolikusoknak, hogy részt vegyenek a választásokon és a politikai életben.

A pápa menekülése a neoguelf alternatívát végleg eltemette, és a kezdeményezés Mazzini és Garibaldi, a forradalmárok kezébe került. A parlamenti választásokon a radikálisok teljes győzelmet arattak. Kimondták a pápa világi hatalmának megszűnését, és *kikiáltották a köztársaságot*. Gioberti, aki visszatérve Itáliába, 1848 decem-

berétől piemonti miniszterelnök volt, a pápának felajánlotta a Római Köztársasággal szemben a piemonti hadsereg segítségét. (Ezzel akarta elejét venni, hogy a pápa segítségért külső hatalmakhoz forduljon.) Gioberti Rosminit – aki 1847-től bíboros volt – küldte Gaetába, hogy tervének a pápát meggyerje. IX. Pius az emigrációban azonban teljesen a reakciós irányzat, Lambruschini és Antonelli befolyása alá került, akik pedig a pápaság végleges szakítását készítették elő Itáliával.

Gaetában a Kúria konzervatív reakciós erői meggyőzték IX. Piusot arról, hogy a forradalmi események okozója a liberalizmusnak tett engedékenysége volt. A pápa most már a liberalizmusból csak a forradalmat, a rombolást és a vallásellenességet látta. Ezért IX. Pius a liberálisok, Gioberti és Piemont közeledési kísérleteit mereven elutasította, és elhatározta, hogy a nemzetközi ellenforradalmat hívja segítségül. Mivel az osztrák haderők Magyarországon voltak lekötve, a pápa segítségére Franciaország új elnökének, Louis Bonaparte Napóleonnak a csapatai siettek. A francia intervenciós hadsereg 1849 márciusában vette ostrom alá Rómát, de a köztársaság Garibaldi irányításával hőiesen védekezett. A túlerőnek csak hosszú harc után sikerült a várost elfoglalnia. Rómában ismét helyreállították a pápai monarchiát. IX. Pius azonban csak 1850. április 12-én, miután a forradalmak Európa-szerte vereséget szenvedtek és a nemzetközi reakció hegemoniája érvényesült, mert visszatérni Rómába.

A restaurált pápai abszolutista kormányzat a korábbinál is szigorúbb antiliberális kurzust valósított meg, amely tovább mélyítette az olasz hazafiak Róma iránti gyűlöletét. A reakciót princípiummá emelték, és az alkotmányosságot összeférhetetlennek minősítették a pápasággal. A liberalizmust – függetlenül a valláshoz való viszonyától – üldözték és irtották. A fejlemények hatására már Gioberti is azt vallotta, hogy a Pápai Államnak – mint a nemzeti egység fő akadályának – éppen az egyház és a pápaság érdekében el kell tűnnie. A pápa viszont mindenkit, aki akár csak állama viszonyait is bírálni merte, az egyház ellenségének deklarált. Ezt a rövidlátó politikát a pápa új államtitkára, a kicsapongó, hatalomvágyó és kapzsi *Giacomo Antonelli* bíboros neve fémjelezte.

A Kúria a pápát egyre jobban megcsontosodó konzervativizmusában erősítette meg. Éppen az a pápa, aki alig néhány éve fiatalos lendülettel kezdett hozzá, hogy államának belső problémáit megoldja, ezen a téren mondott leginkább csődöt.

Hasonlóképpen VII. Pius Napóleon utáni restaurációs politikájához, az 1848–1849-es európai és itáliai forradalmak leverése után a pápa ismét *konkordátumokkal* igyekezett befolyását megőrizni vagy kiterjeszteni az egyetemes egyház felett. Még 1847-ben titokban megállapodást kötött *Oroszországgal* a lengyelek ügyében, amit 1856-ban hoztak nyilvánosságra. (A cár azonban 1866-ban az egyezséget felmondta.) 1850-ben *Angliában* és *Walesben*, amelyek eddig missziós területnek számítottak, helyreállították a katolikus hierarchiát, élén a westminsteri érsekkel. Az angol katolikus egyház élére hamarosan a szélsőségesen ultramontán *Manning* bíboros-érsek került. 1848-tól *Hollandiában* is vallásszabadságot élveztek a katolikusok. A pápa itt is újjászervezte a hierarchiát, élén az utrechti érsekkel. (Hasonlóképpen kifejlődött az Egyesült Államokban is a katolikus hierarchia, amit jelzett, hogy 1875-ben IX. Pius először nevezett ki amerikai bíborost.)

IX. PIUS ÉS I. FERENC JÓZSEF (EMLÉKÉREM A KONKORDÁTUM ALKALMÁBÓL, MNM ÉREMTÁR)

1851-ben került sor új konkordátum megkötésére *Spanyolország*gal és *Toscanával*. 1855-ben IX. Pius az abszolutista *I. Ferenc Józsefet* is megegyezésre tudta bírni, aki a birodalmi egyházak autonómiáját és a jozefinista egyházpolitikai hagyományokat feladva, szövetkezett a pápai reakcióval. (Az *osztrák konkordátumot* a magyar püspöki kar és a politikai vezetők soha nem ismerték el, mert az alkotmányos alap nélkül jött létre. A Vatikán viszont Magyarországra is vonatkoztatta.) Ferenc József és IX. Pius egyezsége nagy hatású volt, mert a Tiberistől a Visztuláig terjedő hatalmas közép-európai birodalomban biztosította a pápai főhatalom érvényesítését, amivel a Habsburg reakció pozícióit erősítették.

1857-ben *Portugáliával*, majd az 1860-as évek elején hat *latin-amerikai állammal* kötött a pápa konkordátumokat. A IX. Pius által szorgalmazott konkordátumok azért is különlegesen fontos szerepet játszottak, mert az államok – a szerződések értelmében – az egyházra bízták a tömegek eszmei-ideológiai és erkölcsi nevelését, a klérus kezébe adták az oktatás ügyét, mindenekelőtt a népoktatást. A hatalom és az egyház munkamegosztása tehát ismét megvalósult.

Miközben a pápaság politikai tekintélye és világi hatalma szertefoszlott, IX. Pius alatt *a katolikus egyházon belül a pápai főhatalom teljessé vált*. Hosszú uralma alatt Róma egyre inkább a katolicizmus központja lett. Olyan *új egyházi centralizmus* alakult ki, amelynek révén a pápaság egyházon belüli befolyásának tetőpontjára érkezett. Amint a pápaság elveszített minden földi (hatalmi) támaszt, nem maradt más számára, mint az *erkölcsi és a szellemi hatalom*. Ehhez a feltételeket a polgári átalakulás, a szekularizáció, a polgári államnak vallási indifferentizmusa teremtette meg. A Franciaországban egykor hatalmas gallikán egyház helyébe egy ultramontán főpapi kar lépett, amely az államot ellenségesen szemlélte. A ghibellin hagyományokat ápoló

AZ OLASZ NEMZETI EGYSÉG KIALAKULÁSA ÉS AZ EGYHÁZI ÁLLAM FELSZÁMOLÁSA

német birodalmi egyház püspökei is elvesztették politikai és állami funkcióikat. A felvilágosodás és az államegyháziság helyébe itt is az ultramontán katolikus irányzat lépett. Anglia katolikus hierarchiája eleve ultramontán, pápahű szellemben keletkezett, nem beszélve az Európán kívüli területek egyházairól.

IX. Pius a pápaság egyházon belüli új lehetőségeit messzemenően kiaknázza, és megnövelt jurisdictióját teológiai érvekkel is alátámasztotta. A Tridentinum után 300 évig úgy tűnt, hogy a katolikus dogmafejlődés lényegében befejeződött, ahhoz hozzátennivaló már nem akad. IX. Pius idején azonban a stagnáló dogmatika két irányba mégis kimozdult a holtpontról. Az egyik a *marológia*, a másik a *pápai főhatalom* kérdése volt. A pápai főhatalom előtérbe kerülése az egyház hitbeli és kormányzati egységének megszilárdítása céljából merítette létjogosultságát, mert csak ezáltal volt lehetséges a kor „téveszméivel” való szembenállás.

IX. Pius 1849-től fanatikusan hitt abban a küldetésében, hogy a katolikus hitigazságokat neki kell megvédelmeznie a támadások ellen. A laicizálódás és vallástalanság megállítása a *Mária-kultusz* felelevenítését tartotta alkalmasnak. Még Gaetából, 1849. februárban levelet intézett a világ püspökeihez, hogy mi a véleményük Mária szeplőtelen fogantatásáról, az immaculata conceptióról. (A szeplőtelen fogantatás azt jelenti, hogy Mária – Isten különös kegyelme révén, Krisztus érdemeire való tekintettel – életének első pillanatától kezdve ment volt az áteredő bűntől: azaz az eredendő bűn rá nem terjedt ki. Ez a tétel nem tévesztendő össze a Mária szüzességéről vallott felfogással, miszerint neki mint Istenanyának megadatott az a kiváltság, hogy sértetlen szüzességét megőrizte isteni gyermekének, Jézusnak születése előtt, alatt és után.) A beérkezett pozitív válaszok nyomán megkezdődött a dogma kidolgozása.

Miért került előtérbe ismét a Mária-kultusz, a misztika ápolása? Az 1850-es években a tudományok, mindenekelőtt a természettudományok hatalmas fellendülése nyomán mind szélesebb körben hódított tért a materializmus. A természettudományos eredmények éreztették hatásukat a kétségkívül háttérbe szorult társadalomtudományokban is. Az alapjában antihumánus vulgáris materialista és szűken vett ökonomista irányzatok következtében ismét előtérbe került az irracionálizmus, az érzelmi oldal. Az egyház a hit, a csoda fegyverét, az irracionálizmust szegezte a tudomány ellenébe. Ha valahol a hit szembekerült a tudománnyal, a közvélemény egy része és az egyház a Credo, quia incredibile (Hiszem, mert hihetetlen) elvéhez menekült.

IX. Pius egyre gyakrabban gyűjtötte maga köré a világegyház püspökeit, hogy előttük és felettük tanítói hivatalát gyakorolja. 1854. december 8-án kb. 200 Rómába gyűlt püspök előtt hirdette ki a pápa *Szűz Mária szeplőtelen fogantatásának a dogmáját*. A dogmatikai döntést mintegy hitelesítette és Szűz Mária tiszteletét fokozta az 1858-as *lourdes-i csoda*, Mária megjelenése a pásztorlánykának. Mindez a tudományos gondolkodás semmibevételének, kihívásának tűnhetett.

Amíg az egyház a csodák világába menekült a valóság elől, a polgári fejlődés feltartóztathatatlanul előrehaladt. Így volt ez Itáliában is. Franciaország és Piemont 1859-es háborúja Ausztria ellen Magentánál és Solferinónál az osztrákok döntő vereségével végződött, és szinte egész Észak-Itáliából kiszorultak. Itália teljes felszabadítását most

III. Napóleon akadályozta meg. Cavour diplomáciája a háború időszakában egyesítette az itáliai felszabadító mozgalmakat. Így 1859–1860 fordulóján az Egyházi Állam nagyobb része is kimondta csatlakozását Piemonthoz (Modena, Párma és Romagna). Közben Garibaldi megkezdte a Bourbon-uralom alatt álló Dél-Itália felszabadítását. Szicília és Nápoly elfoglalása után délről indult meg az Egyházi Állam ellen. Északról a piemonti hadsereg nyomult be az Egyházi Állam megmaradt területeire. IX. Pius ekkor kb. 20 000 fős, főleg franciákból, osztrákokból, svájciakból és belgákból álló idegenlégiót szervezett állama védelmére. A piemonti hadaktól azonban 1860. szeptember 18-án megsemmisítő vereséget szenvedett. Umbriát és az örgrófságokat (Márkák) november elején szintén az egységes Itáliához csatolták. Ettől kezdve a pápa hatalma Rómára és a Patrimonium Petrire (a korábbi államterület egynegyed részére) zsugorodott. Ezt a maradékállamot is csak a francia hadsereg megszállása mentette meg a pápa számára.

IX. Pius az egyházi állam „elrablóját”, így a piemonti királyt is kiátkozta az egyházból. Ennek azonban már semmiféle foganatja nem volt. Olaszországban Cavour eszméje – szabad egyházat a szabad államban – kerekedett felül, ami az egyház és az állam szétválasztását jelentette. Cavour több ízben is méltányos ajánlatot tett a pápának a viszály megoldására, és a világi hatalomról történő lemondás esetére teljes egészében biztosították volna a pápa egyházfői jogainak, az egyházkormányzat gyakorlásának a feltételeit. IX. Pius azonban inkább késznek nyilatkozott meghalni, semmint elődeinek szent örökségéről lemondani. Az olasz állam kompromisszum ajánlataira a csökönyös elutasítás volt a felelet. (Ez a másik oldalon, az olasz nemzeti egység forradalmi megvalósítását követelők táborában, Garibaldi seregében a „Róma vagy a halál” jelszót váltotta ki.) IX. Pius a kiátkozáson kívül semmit sem tehetett, amikor 1861. március 17-én kikiáltották az *Olasz Királyságot*, élén II. Viktor Emánuellel. Az új állam ideiglenes fővárosa Torino lett.

A *Risorgimento* kibontakozásától, XVI. Gergely pápaságától kezdve az Egyházi Állam túlélte önmagát. Egyházpolitikai funkciója megszűnt, és pusztán a nagyhatalmak, főleg Ausztria és Franciaország eszköze volt az olasz nemzeti egység megakadályozásához. Az Egyházi Állam belső rendszere pedig annál korruptabb és retrográdabb lett, minél közelebb került a véghez. Az 1860-as évektől III. Napóleon Franciaországának figyelmét már a német egység megakadályozása kötötte le, és így tudomásul vették az olasz egység létrehozását.

1864 szeptemberében III. Napóleon és Viktor Emánuel újabb egyezségben megállapodott arról, hogy a franciák két éven belül kivonják az intervenciós csapatokat Rómából. Ez a fejlemény IX. Piuszt igen kellemetlenül érintette, hisz a másik védő hatalom, Ausztria a Poroszországgal való küzdelemben volt lekötve. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy 1864. december 8-án – a Mária-dogma tizedik évfordulóján – IX. Pius kiadta a *Quanta cura* kezdetű enciklikáját, amelyben a polgári világgal való totális szembenállását deklarálta. Az enciklikában a pápa a polgári haladás eszméit válogatás nélkül herezisnek bélyegezte és ünnepélyesen elítélte. A tévtanok forrásként a materializmust, a társadalom szekularizálódását, a vallástalanodást jelölte meg. Kimondottan kárhoztatta a racionalizmust, a gallikanizmust, a liberalizmust, a kom-

munizmust és a naturalizmust. A pápaság ismételten elzárkózott a polgári átalakulás tényének tudomásulvétele elől, és erkölcsi befolyásának latbavetésével az egyházat is erre akarta kényszeríteni.

A kényszerítés és az új eretneküldözés eszköze volt az Antonelli által, a pápa megnyilatkozásaiból összeállított 80 mondat, amelyet *Syllabus*ként az enciklikához csatoltak. Ez a gyűjtemény a pápaság korral szembeni ellenségességének olyan irritáló megnyilvánulása volt, hogy egyes országokban, így Franciaországban és Itáliában megtiltották nyilvánosságra hozatalát. Antonelli a heretikusnak ítélt tétéleket tíz téma köré gyűjtötte:

- I. A panteizmus, naturalizmus és a totális racionalizmus.
- II. A mérsékelt racionalizmus.
- III. Indifferentizmus és szabadgondolkodás.
- IV. Szocializmus, kommunizmus, titkos társaságok, bibliakutató társaságok, katolikus liberálisok.
- V. Tévtanok az egyházzal és jogairól (gallikanizmus, episzkopalizmus, állam-egyháziság).
- VI. Téveszmék a társadalomról (pl. a laikus iskola).
- VII. Erkölcsi tévtanok (pl. a hatalom elleni lázadás, zsarnokölési elmélet).
- VIII. A keresztény házassággal kapcsolatos tévtanok (pl. a polgári házasság, a vegyes házasság).
- IX. Tévtanok a pápa világi uralmával kapcsolatban.
- X. A mai liberalizmus téveszméi.

A kiátkozás azonban már a pápa kezében is anakronisztikus és hatástalan eszköz volt. A Syllabusszal szemben az egyházon belül is nagy volt az ellenállás, esetenként az engedetlenség, hisz ez az állásfoglalás a hívő katolikus polgárok millióit sodorta volna lelkiismereti konfliktusba állampolgári kötelességeivel.

Itáliában pedig tovább folyt az állam és az egyház szétválasztása. Az új, liberális polgári nemzetállam antiklerikális törvényeket hozott, az egyházi javakat szekularizálta. 1865-ben a királyság új fővárosa Firenze lett. 1866-ban a *porosz-osztrák háború* eredményeként döntő lépés történt az egységes Németország porosz és protestáns vezetéssel való létrehozása felé. Ausztria veresége következtében Olaszország javára lemondott Velencéről. Itália egységéből most már csak Róma hiányzott. 1867-ben Garibaldi forradalmi seregével szemben a pápát a francia és a piemonti királyi csapatok védték meg. IX. Pius hálából az 1868. február 27-én kiadott *Non expedit!* kezdetű bullájában megtiltotta az olasz katolikusoknak, hogy részt vegyenek a parlamenti választásokon, az olasz állam politikai életében. Ezzel nyíltan is az állammal szembeni engedelmesség megtagadására inspirálta a hívőket.

A fél évszázados küzdelem fináléja 1869–1870-ben zajlott le: a pápa részéről az I. Vatikáni Zsinaton a csalatkozhatatlanság dogmatizálásával, az olasz állam részéről pedig Róma és a Patrimonium Petri bekebelezésével, a pápa világi hatalmának a felszámolásával.

IX. Pius pápa Gaetába történt menekülése óta foglalkozott egy *egyetemes zsinat* összehívásának eszméjével, hogy az egyház és a pápaság helyzetét az új körülmények között ismét szabályozzák. A pápa 1864. december 6-án, a Syllabusnak a bíborosok kollégiuma előtt történt ismertetése alkalmával meglepetésszerűen közölte velük, hogy a közeljövőben szándékában áll a zsinat összehívása.

Hivatalosan az 1867. június 26-i nyilvános konzisztóriumban jelentette be IX. Pius a 20. egyetemes zsinatot. Erre adta áldását a Szent Péter és Pál apostolok együttes ünnepén, vértanúságuk 1800. jubileumára Rómába sereglett 500 püspök. A Kúria azon körői, amelyek helyeselték a zsinatot, annak funkciójaként egyre nyíltabban a pápai főhatalom végső körvonalazását és határainak megállapítását jelölték meg. A jezsuita *Civiltà Cattolica* és a szélsőségesen centralista *kuriális bíborosok* szerint a pápa teljes és közvetlen főhatalmából, amely minden katolikusra kiterjed, következők tévedhetetlensége is.

A pápa tévedhetetlenségét a középkorban a bázeli és a konstanzi zsinat elutasította, a tridenti pedig ebben nem foglalt egyértelműen állást. Az újkori gallikanizmus, a febronianizmus, a janzenizmus és a jozefinizmus egyaránt vitatta ezt a tételt. A dogmát a XIX. században először a tradicionalisták (főleg de Maistre), majd a jezsuiták követelték. A *Civiltà Cattolica* 1869. február 6-i számában úgy nyilatkozott, hogy a zsinat feladata lesz a Syllabusban lefektetett elveknek az elfogadása. *A Syllabust és az infallibilitást a harcias ultramontán irányzat összekapcsolta.*

A szélsőséges pápakultusszal szemben nemcsak az egyházon kívül, hanem katolikus körökben is ellenszenv jelentkezett. Főleg a ghibellin hagyományokkal rendelkező *Németországban* léptek fel főpapok, egyháztörténészek és teológusok a csalatkozhatatlanság ellen. A legnagyobb hatást Ignaz Döllinger neves egyháztörténész *Janus* álnéven írt műve (*Der Papst und das Konzil*, 1869.) váltotta ki, amely szenvedélyesen érvelt a pápai csalatkozhatatlanság ellen, nemcsak teológiai argumentumokkal, hanem az egyháztörténetből vett példákkal is.

A pápai csalatkozhatatlanság ellenzőinek többsége nem teológiai kifogásokat emelt, hanem a *dogmatizálás opportunítását* vetette fel. Szerintük ugyanis elhibázott dolog lenne az egyház iránt vallásilag semleges és toleráns liberális államokat egy ilyen dogma kinyilvánításával az egyház ellen ingerelni. Ezek a főleg püspökökből verbuválódó ellenzékiek nem a pápai főhatalom ellen voltak, hanem az infallibilitás időszerűségét és célszerűségét kérdőjelezték meg.

Ilyen előzmények után került sor 1868. június 29-én az *Aeterni Patris* kezdetű bullával a 20. egyetemes zsinat meghirdetésére. A pápa a zsinat kezdetének 1869. december 8-át jelölte meg. (Szűz Mária szeplőtelen fogantatásának ünnepét.) A bulla szerint a zsinat célja az egyház belső, hitbeli egységének megszilárdítása volt a modern törekvésekkel szemben. Kifelé pedig az egyház kormányzati egységének, a pápai abszolutizmus betetőzésének a megvalósítása volt – a koreszmékkal szembeni hatékony fellépés érdekében.

Amikor 1869. december 8-án a Szent Péter-templomban IX. Pius ünnepélyesen

megnyitotta a 20. egyetemes zsinatot, az 1050 részvételre jogosultból 774 zsinati atya jelent meg. A zsinat tanácskozásai a bazilika jobb oldali keresztszárnyában zajlottak le. A zsinat valóban az egyetemes katolikus világegyház képviselte volt; csupán a cár tiltotta meg a lengyel püspököknek a részvételt. A zsinaton az olasz elem dominált, és a tanácskozásokat a Kúria keményen kézben tartotta. (A résztvevők 35%-a olasz, 17%-a francia volt, ami a latin ultramontán szellem abszolút többségét jelentette, és a kuriálisok ezt tovább erősítették.)

A pápa által előírt tárgyalási rend lehetetlenné tette az érdemi vitát, és a döntéseket a pápa kezébe adta. A zsinat megnyitásáig hét kuriális bizottság 87 schemát (dekrétumtervezetet) dolgozott ki, amelyeket azután négy zsinati bizottságban kellett megtárgyalni. A bizottságokból azonban az ellenzék tagjait kihagyták, így nekik az együttes nyilvános üléseken kellett a bizottsági vélemény ellen fellépniük. Az ellenzék azzal is korlátozták, hogy a beszédidőt igen rövidre szabták.

A zsinat mindössze hat schemát kezdett el tárgyalni (a hitről, a püspökökről kettőt, a papságról, a katekizmusról, az egyházzal). A schemákat azonban igen rosszul készítették elő és dolgozták ki. A zsinat az első dogmatikai konstitúciót (*Dei Filius*) a katolikus hitről fogadta el 1870. április 24-én. A *Dei Filius*ban a kor tévelygéseiével szemben a Tridentinum szellemében megfogalmazták a hitről, istenről, a kinyilatkoztatásról szóló autentikus tanítást. (Egyben elítélték az ateizmust, a materializmust, a panteizmust, a racionalizmust, az ontologizmust és első ízben a tradicionalizmust is.)

A zsinat az egyházzal szóló schema tárgyalásakor kettészakadt. Az angol *Manning* érsek kezdeményezésére, egyik 1870. január eleji ülésen 400 püspök javasolta, hogy a schemába toldják be a *pápa tévedhetetlenségéről* szóló tételt, és ezt soron kívül tárgyalják meg. A kérdés körül szenvedélyes vita bontakozott ki. Az ellenzéki püspökök többsége itt is taktikai okokból tartotta időszerűtlennek a dogma kinyilvánítását, bár közülük egyesek valóban nem hittek a pápa személyes csálhatatlanságában.

A pápai tanítói hivatal tévedhetetlenségének kimondása elől elsősorban a német és közép-európai püspökök zárkóztak el. (A zsinaton jelen levő 20 német püspökből 15, a magyar püspöki karból pedig két résztvevő kivételével mindenki a dogma ellen volt.) Az ellenzék élén *Rauscher* bécsi, *Schwarzenberg* prágai és *Simor* esztergomi érsekek álltak, de tényleges mozgatója *Dupanloup* orleans-i püspök és *Haynald Lajos* kalocsai érsek, valamint *Strossmayer* diakovári püspök voltak. Az ellenzék taktikája arra irányult, hogy a dogma tárgyalását a napirendről levétesse.

IX. Pius azonban 1870. március 6-án előterjesztette a dogmát. A nyilvános vita április 29-én kezdődött meg. Ekkor az ellenzék írásban és szóban fejtette ki ellenvéleményét. *Hefe*le rottenburgi püspök az egyháztörténeti, *Rauscher* bécsi érsek a teológiai, *Ketteler* mainzi érsek a gyakorlati megfontolásokat és aggályokat adta elő. A pápa a kisebbség véleményét ignorálva, kb. 100 püspök tiltakozása dacára a vitát 1870. június 13-án hatalmi szóval berekesztette. Az első zárt ülésen tartott szavazáson a dogma mellett 451-en, 88-an ellene és 62-en fenntartásokkal igennel szavaztak. A kisebbségi állásponttal szemben a többség nem hajlott a kompromisszumra. *Hefe*le azt javasolta, hogy a nyílt ülésen is demonstrálják a különvéleményt, és szavazzanak nemmel. A botrány elkerülése végett – és abban a reményben, hogy

IX. PIUS A TRÓNON

így a döntés sem lesz egyetemes érvényű – az utolsó szavazás előtt az aktív ellenzék (57 püspök, főleg németek és monarchiabeliek) elhagyta Rómát. Az 1870. július 18-i nyílt szavazáson 533 szavazattal, kettő ellenében a zsinat elfogadta a *csalatközhatatlanság dogmáját*. A pápa a döntést azon nyomban megerősítette, és a *Pastor aeternus* kezdetű konstitúcióval ünnepélyesen kihirdette.

A *Pastor aeternus* négy fejezetből állt. (Az 1. fejezet Szent Péter apostol elsőségéről, a 2. fejezet ennek az elsőségnek a római pápák személyében történő örökletessé tételéről, a 3. fejezet a római pápa primátusának terjedelméről és értelméről, a 4. fejezet a pápa tévedhetetlen tanítói hatalmáról szólt.) A konstitúció a gallikanizmussal és az epizkopalizmussal szemben kimondta a pápai legmagasabb jurisdictiót az egyetemes egyház felett, a hit és az erkölcs, a tanítás és az egyházkormányzat minden területén. Az illető rész szó szerint így hangzott:

„Aki azt mondja, hogy a római pápát csak a felügyelet és a hivatal elsősége illeti meg, nem pedig a teljes és legfelsőbb jurisdictio az egész egyház felett, és pedig nemcsak a hit és erkölcs dolgában, hanem a fegyelem és a kormányzat minden egyes ügyében, bárhol a földön;

vagy azt mondaná, hogy ő csak jelentékeny részét birtokolja ennek a hatalomnak, azonban nem a legfelsőbb hatalomnak teljességét;

vagy azt mondaná, hogy a hatalom az ő számára nem joghatóság jellegű és nem közvetlen és nem terjed ki minden egyes hívőre és keresztény közösségre, minden egyes és bármelyrendű papra:

az legyen kiközösítve az Egyházból!” (*Balanyi Gy.–Kühár F.* stb.: A tizenkét Pius. Budapest 1943. 315. old.)

A sokszor félreértett *pápai csalatközhatatlanság* dogmája szó szerint a következőképpen hangzott:

„Minthogy valamennyien szilárdan akarjuk magunkat tartani a keresztény hit kezdetétől fogva szakadatlan öröklődő hagyományához, azért a szent zsinat hozzájárulásával Isten és a mi Megváltónk dicsőségére, a katolikus hit felemelésére és az összes keresztény népek javára, mint Istentől kinyilvánított hitigazságot kihirdetjük:

ha a római pápa a legmagasabb tanítói hivatalából kifolyóan nyilatkozik, akkor e hivatalának gyakorlásában mint az összes keresztények főpásztora és tanítója, a maga legfelsőbb apostoli főhatalmánál fogva az egész Egyház számára kötelező, a hit és erkölcs dolgát érintő tanításában dönt s a neki járó és Szent Péter apostolnak benne megújuló illetékessége szerint, tulajdonában van annak a csalatközhatatlanságnak, amelyet az isteni Megváltó a hit és erkölcs dolgát illető kérdéseknél az Egyház legfőbb hivatalának adni kívánt.” (Kiemelés tőlem – G. J.) (Ugyanott.)

A csalatközhatatlanság dogmatizálásával az egyházkormányzat központosítása, az intranzigens római szellem, tetőpontjára ért. IX. Pius nagy beszédben méltatta ennek jelentőségét, hangoztatva, hogy ezáltal milyen egyszerűvé, véglegessé és áttekinthetővé vált a katolikus dogmatika és az egyház szerkezete.

A XIX. század utolsó harmadának és a XX. század papáinak ilyen módon valóban sikerült megtartani az egyház egységét, összpontosítani szellemi és erkölcsi erőit, miáltal ismét szellemi nagyhatalommá válhatott. Az infallibilitás dogmatizálásának

az egyház belső életére az lett a következménye, hogy a püspökök állása és viszonyuk a pápához a pápai abszolutizmus jegyében alakult át. Végleg elvesztették önállóságukat, és szinte a pápa hivatalnokai lettek. A centralizmus győzelme teljes volt. A Rómából induló határozatokat már 1870 előtt is általában ellenkezés nélkül elfogadták. 1870 után a pápai centralizmus kiterjed a teológia területére is, új teológiai irányok Róma jóváhagyása nélkül nem létezhetek. Míg eddig az el nem ítélt automatikusan az elismerést jelentette, most csak a kifejezett elismerés biztosított létezés. Ezáltal a Kúria szellemi irányító szerepe óriási mértékben megnövekedett; a „Roma locuta, causa finita” elv maradéktalanul valóra vált. (Roma locuta, causa finita: Róma nyilatkozott, az ügy el van döntve. Átvitt értelme: valamely felsőbbség nyilatkozott, további vitának helye nincs.)

A Tridentiummal kezdődő pápai centralizáció átmenetileg lezárult. A Vatikánumból kezdve a pápai hatalom az egyház összes szellemi és erkölcsi erőinek központosításával és alárendelésével megszilárdult. Az államigazgatási, politikai feladatoktól megszabadított püspökök az államtól való függéstől is megszabadultak. Az állam számára mintegy közömbössé lett főpapságot IX. Pius végleg a pápaság érdekköréhez csatolta, annak alárendelte, és sikerrel zúzta szét a Rómától független egységekbe szervezett nemzeti hierarchiákat. Ezt az tette lehetővé, hogy a csatlakozhatatlanság a pápa fegyelmező jogkörét is nagymértékben kiterjesztette, illetve maga a pápa is megszabadult a világi hatalom terheitől.

A csatlakozhatatlanság hittétellé nyilvánítása az ész, a tudomány és a modern polgári társadalom kihívása volt. Nem véletlen, hogy az egyes államok ezt egyenesen államellenesnek minősítették, hisz így a pápa – a hit és erkölcs dolgában – a világ fölé helyezte magát, szellemileg kívánta az államot maga alá rendelni. Ausztria, Poroszország, Svájc nem is járult hozzá a konstitúció kihirdetéséhez. Ausztria–Magyarország kormányzata pedig felmondta az 1855-ös konkordátumot, és ismét bevezette a *placetumot*. Róma azonban értett hozzá, hogy a püspökök ellenállását megtörje; a dogma ellen berzenkedőket ígéretekkel és fenyegetésekkel egyenként lecszerelték. (Az intranzigens német ellenzék Döllinger vezetésével létrehozta az Alt-katholische Kirchét, de ez nem tudott érdemleges befolyásra még Németországban sem szert tenni.)

A pápai csatlakozhatatlanságra a polgári világ a pápaság világi hatalmának teljes megszüntetésével válaszolt. A Pastor aeternus megszavazását követő napon, 1870. július 19-én kitört a *francia–porosz háború*, ami nemcsak a pápa világi hatalmát biztosító III. Napóleon bukásával, hanem az egységes Németország létrejöttével, s ugyanakkor az első munkáshatalom, a Párizsi Kommün keletkezésével is együtt járt. A *sedani kudarc* következtében a franciák kivonultak Rómából. II. Viktor Emánuel ismét felszólította a pápát, hogy méltányos kárpótlás és garanciák mellett önként mondjon le a világi hatalomról. IX. Pius azonban el volt szánva a vértanúságra; kijelentette, hogy csak az erőszaknak enged. A kb. 16 000 katonát számláló pápai hadsereg csak jelképes ellenállást tanúsított. *Az olasz királyi csapatok 1870. szeptember 20-án bevonultak Rómába*, és megszállták a Pápai Állam megmaradt területeit is. Az október eleji népszavazás elsőprő többséggel mondta ki az egységes Olaszországot.

CASTEL GANDOLFO, A PÁPÁK NYARALÓJA

hoz való csatlakozást. A pápa október 20-án meghatározatlan időre elnapolta a zsinatot, a Vatikánba zárkózott és fogolynak nyilvánította magát. 1870. november 1-én kiadott enciklikájában Róma elrablóját kiátkozta az egyházból.

A pápa ellenséges magatartása ellenére az olasz parlament 1871. május 13-án elfogadta az ún. *garanciális törvényt*, amely kimondta a pápának a világi hatalomtól való megfosztását. A törvény elismerte, hogy az egyetemes egyház feje a pápa, személyének sérthetetlenségét garantálta, és biztosította teljes egyházfői szuverenitását. A pápa szabadon és korlátozás nélkül létesíthetett diplomáciai kapcsolatokat az egyes államokkal, szabadon érintkezhetett a világegyház püspökeivel. Biztosították számára az olasz püspökök kinevezési jogát, anélkül, hogy a püspököktől az állam iránti hűség esküt követelték volna. A pápa és a Kúria székhelyének a pápai palotákat – a Vatikánt, a Lateránt, valamint a Castel Gandolfót – jelölték ki. Kárpótlásul a Kúria fenntartására évi 3 millió 225 000 lírát ajánlottak fel IX. Piusnak, amely összeg megfelelt a Kúria személyi kiadásainak.

A pápa azonban az 1871. május 15-én kibocsátott *Ubi nos* kezdetű enciklikájával a garanciális törvényt visszautasította, az olasz államot nem ismerte el. Az anyagi jóvátételt sem fogadta el, mert ezzel de facto mégiscsak törvényesítette volna az új állapotokat. A pápa ismét a Vatikán foglyának nyilvánította magát. Példájával az egységes olasz nemzeti állammal szembeni elzárkózásra akarta ösztönözni az olasz katolikusokat is. A *Non expedit!* következménye az lett, hogy az ifjú olasz állam belsőleg meghasonlott, hisz polgárainak döntő többsége hívő katolikus volt. Mindez nem akadályozhatta meg, hogy 1871. június 2-án a király Rómába költözzön, és rezidenciáját a korábbi pápai palotában, a Quirinaléban rendezze be. Ez az aktus is jelezte, hogy a pápa helyett az olasz király az itáliai egység szimbóluma.

IX. Pius bezárkózása – eszmeileg a csalatkozhatatlanság dogmájába, gyakorlatilag pedig a Vatikán falai közé – teljessé tette a polgári társadalomtól való elzárkózását. A pápa elzárkózott a polgári fejlődés tudomásulvételétől, beleértve ennek olyan következményeit is, mint a nemzeti államok létrejötte. A pápaság nemcsak Olaszországgal került szembe, hanem az 1871-ben létrejött *egységes Németországgal* is. Bismarck az egységes Németország külső ellenségének a katolikus Habsburgokat (Ausztriát), belső ellenségének a katolikus partikularizmust tekintette. A német nép felekezeti megoszlása úgy alakult, hogy a katolikus felekezeti ellenállás politikai jelleget ölthetett: hatékony szerve ennek a *Centrum Párt*, illetve az egész katolikus társadalmat sűrűn behálózó *társadalmi és valláserkölcsei szervezetek* voltak.

Az állam és a német katolicizmus, tágabb értelemben a pápaság és Németország konfliktusát – az ún. *Kulturkampfot* – 1871-ben a kultuszminisztérium katolikus ügyosztályának felszámolása robbantotta ki. A katolikus iskolákat állami felügyelet alá helyezték; 1872-ben kitiltották az országból a jezsuitákat, a redemptoristákat és a lazarista rendet. Az 1873-as ún. májusi törvények kiterjesztették az egyház feletti állami jurisdictiót, és távolról egy német nemzeti egyház megvalósítását célozták. A birodalom területén ismét életre kelt az államegyháziság, a pápai főhatalom korlátozása révén. IX. Pius pápa 1875. február 5-én kelt *Quod nunquam* kezdetű enciklikájában mindazokat a törvényeket, amelyek a német egyház feletti pápai főhatalmát sértették, érvénytelennek nyilvánította. Ez már nyílt beavatkozás volt a német állam belügyeibe. A kultúrharc egyre inkább politikai jellegű küzdelemmé vált a Centrum Párt és a kormány között. Ez a konfliktus veszélyeztette a német állam belső szilárdságát. Bismarck – az új és még veszélyesebb ellenfél, a német *munkásmozgalom* visszaszorítása érdekében – felismerte és elismerte a katolicizmussal keletkezett ellentétek felszámolásának szükségességét.

A szocialista munkásmozgalom elleni összefogásra a pápaság és a polgári államok között IX. Pius idejében nem kerülhetett sor. IX. Pius a szociális kérdést csak *kariatív* problémaként, és nem társadalmi kérdésként kezelte. A szocialista és kommunista eszmék, valamint a mozgalmak elítélésével a kérdést a maga részéről elintéztnek látta. Ebből következett, hogy tartózkodó, sőt mondhatni gyanakvó volt az újkonzervatív indíttatású katolikus politikai és szociális mozgalmak iránt is, amelyek – éppen Németországban – ebben a tekintetben messze a pápaság előtt jártak.

IX. Piusszal a pápaság szembenállása a polgári korrallal végletessé és tarthatatlanná vált. Ez a trauma képtelenné tette az egyházat és a pápaságot arra, hogy pozitívan és konstruktívan legyen jelen a világban, hogy a kor kérdéseire ne átkokkal, hanem válaszokkal feleljen. E magatartás képtelenségét élete végén az agg pápa is kezdte felismerni, de saját politikájának a foglya maradt.

Az 1878. február 7-én elhunyt IX. Pius utolsó kívánsága az volt, hogy a Vatikánon kívül, a neki igen kedves Szent Lőrinc-templomban helyezték örök nyugalomra. A körülmények miatt ideiglenesen a Szent Péter-templomban temették el. Az indulatok csillapodásával, 1881 nyarán szállíttatta át utódja a koporsót a Szent Lőrinc-templomba. A IX. Piust 1847–1848 fordulóján ujjongva ünneplő rómaiak most koporsóját kövel dobálták meg, és a Tiberis hídjáról a vízbe akarták lökni.

A PÁPASÁG A POLGÁRI TÁRSADALOM SZÖVETSÉGESE

[1878–1958]

A pápaság elválása a múlttól és kötődése a történelmi jelenhez XIII. Leó pápasága idején történt meg. A XIX. század utolsó harmadában a pápa felismerte az új oldás és kötés szükségességét és lehetőségét. Az egyház, a pápaság és a belső ellentmondásaitól eltorzuló polgári társadalom késői egymásra találásának – a *ralliement*nek – az eszmei-ideológiai alapja a *neotomizmus* volt. A századvégre a pápa sikerrel vezette ki az egyházat az elszigeteltségből. Ezt a XIX. század utolsó harmadának az a történelmi folyamata tette lehetővé, amelynek eredményeként erősödtek a konzervativizmus erői a radikális, demokratikus és liberális irányzatok rovására. A polgári társadalomban megnövekedett a készség a korábbi laicizmus feladására és a klerikalizmus-sal való megegyezésre. Így a pápaság ismét szellemi világhatalom lett, és ennek révén a nemzetközi politika fontos tényezőjévé válhatott, bár ezt fél évszázadig korlátozta az olasz nemzeti állammal szembeni ellenséges magatartása.

A polgári átalakuláshoz történő késői csatlakozás, a *ralliement* kritikai jellegű volt. Az új kötésből eredő veszélyek elhárításának programját képviselte X. Pius, a XX. század első pápája, s egyben eddig az utolsó szent a pápák közül. Az egyház belső reformálásának fontos pasztorális következményei mellett azonban eszmei-politikai téren visszalépés következett be. A pápaság ismét intoleráns lett a tényleges megújódást sürgető modern teológiai és keresztény politikai törekvések iránt.

Az I. világháború (1914–1918) viharos évei alatt a pápaság – minden igyekezete ellenére – semmiféle befolyást sem tudott gyakorolni a hadviselő felekre, sem pedig a háborút követő párizsi békekonferenciára. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom nyomán kibontakozó világméretű forradalmi válság időszakában az új pápa, XV. Benedek felismerte, hogy ennek a konzervatív egyháznak is fenyegető veszélynek az elhárítására szabad utat kell engednie a kereszténydemokrata és a keresztényszociális, népi tömegeket is megmozgató irányzatoknak.

Az 1920-as évek elejének politikai viszonyai igen ellentmondásosak voltak. A kínáló alternatívák közül a pápaság ismét a hatalomhoz való kötődést választotta. A háború utáni Európában – és azon kívül – az egyes államokhoz való viszonyát konkordátumokkal szabályozta, és ezek létrehozása érdekében korlátozta a keresztény politikai mozgalmakat.

XI. Pius két világháború közötti korszakot kitevő pontifikátusa minden eddiginél retrográdabb *ralliement* létrehozása volt. A fasizmus tette lehetővé 1929-ben a római kérdés megoldását, de ez vezetett a német katolikus mozgalmak felszámolásához is. A II. világháború éveiben (1939–1945) XII. Pius sokat vitatott pápasága – a sem-

legesség deklarálása mellett – hallgatólagosan a fasiszta hatalmak szovjetellenes keresztes háborúját helyeselte, de közelről sem tekinthető a fasiszták szövetségének.

Az 1945 utáni új történelmi körülmények között XII. Pius egyre radikálisabb szembefordulása a haladó eszmékkel az egyházon belül is megmerevedéshez, a modern teológiai irányzatokkal való leszámoláshoz vezetett. XII. Pius autokratikus egyházkormányzata és világszemlélete ismét súlyos konfliktusba sodorta az egyházat és a pápaságot a modern világgal, korunkkal.

ÚJ OLDÁS ÉS KÖTÉS [XIII. LEÓ 1878–1903]

A XIX. század legjelentősebb pápája kétségkívül *XIII. Leó* (1878–1903) volt. A IX. Pius halála után összegyűlt bíborosok abban egyetértettek, hogy olyan utódot kell választaniuk, aki rugalmas politikával az egyházon belül felgyülemlett feszültséget le tudja vezetni, az egyház és a társadalom konfliktusát feloldja, a pápaságot elszigeteltségéből ismét a nemzetközi politika áramába vezeti. Az 1870-es évekre az egyház és a modern kultúra közötti szakadék mind mélyebb lett; rohamosan fokozódott a világ elfordulása az egyháztól, és a polgárság – de főleg a munkások – között általánossá vált a vallástalanság. Az egyház létérdeke az elkereszténytelenedett világ visszahódítása volt, és ennek érdekében a párbeszédbe elegyedés a polgári világgal. A világ felé fordulás és a belső korszerűsödés együttes feladatának rugalmas és okos véghezvitele várt az elődök elzárkózásának és a világot elítélő magatartásának teher-tételét öröklő új pápára.

Gioacchino Pecci bíboros, Perugia püspöke megfelelő iskolát járt ki ahhoz, hogy kiváló szellemi képességeivel, széles látókörével és államférfúi kvalitásaival a nehéz feladatnak megfeleljen. A „királyok és államfők pápája” egy Róma környéki vagyonos és tekintélyes grófi családból származott. Tanulmányait a jezsuiták irányították, mégsem vált jezsuitává. Szédítően gyors karriert csinált. Huszonhét éves korában – Pacca bíboros javaslatára – XVI. Gergely pápa házi prelátusává nevezte ki. A Kúriában Lambruschini környezetébe került, és egy év múlva már Benevento kormányzója lett. 1841-től Perugia élén találjuk pápai delegátusként, ahol a Gioventu Italia-mozgalom felszámolása volt a feladata.

A 33 éves fiatal prelátust 1843-ban a pápa Belgiumba apostoli nunciusnak nevezte ki (és egyben címzetes érsek lett). Az itteni feladatok igen bonyolultak voltak; különösen kiéleződött a harc a belga katolicizmuson belül az ultramontánok és a liberálisok között – az iskolák kérdésében. Pecci nunciusnak Róma ultramontán és reakciós irányvonalát kellett volna keresztülvinni, ami egyértelmű volt lehetetlenné válásával. 1846-ban a protestáns belga király kérésére le kellett váltani. Ezzel a faskóval a diplomáciai és kuriális karrier megtört. A pápa Perugia püspökévé nevezte ki, ami három évtizednyi vidéki száműzetést jelentett Pecci számára. Bár IX. Piustól 1853-ban megkapta a bíbort, bármennyire is szeretett volna Rómába menni, ellenfele, Antonelli államtitkár ezt következetesen megakadályozta. Csak Antonelli halála után, 1877-ben nevezte ki Pecci bíborost a pápa camerlengónak, a Kúria egyik vezetőjének. (A camer-

lengo – teljes nevén Sanctae Romanae Ecclesiae Cardinalis Camerarius – az Apostoli Kamara élén álló bíboros, akinek a hivatala a pápai szék üresedésekor sem szűnik meg, hanem 3 tagú, 3 naponként egymást a rangsor szerint követő bíboros bizottsággal a Szentszék javait és jogait kezeli s a pápaválasztás ügyeit intézi.)

Az életút nyomon követése azért fontos XIII. Leó pápa esetében, mert ennek a négy évtizednek az egyházpolitikai tapasztalatait gyümölcsöztette negyedszázados pápasága idején is. Az iparilag fejlett Belgiumban eltöltött évek, majd az angliai, franciaországi és Rajna-vidéki utazásai során kapcsolatba került az Itáliától annyira különböző nyugati modern civilizációval és a parlamentáris demokráciával. Észre vette, hogy a való világtól mennyire elszigetelődött az egyház, és mennyire idegen mindentől a római Kúria szelleme. Felismerte: az egyház számára létkérdés, hogy ebből az elszigeteltségből kitörjön, és újból részt vegyen a társadalom életének formálásában. A belgiumi diplomáciai kudarc tanulságai pedig egyházkormányzati bölcsességét alapozták meg. Itt döbbszent rá először, hogy mennyire fontos a világegyház vezetésében az ellentétes erők közötti egyensúlyozás művészete, a kölcsönös előnyökkel járó kompromisszumok keresése.

Amikor a Kúriából Perugiába száműzték, a 31 évig tartó püspöki működése során a világban szerzett tapasztalatait a Róma és Itália között támadt konfliktusban is jól kamatoztatta. Püspökként is az egyház és a modern kultúra, a polgári társadalom közötti megegyezés útját egyengette. A szociális kérdés jelentőségének felismerésén túl, az 1860 óta Piemont-hoz csatlakozott Perugiában kereste az olasz állammal való modus vivendi lehetőségeit. Ez az életút azt sejtette, hogy Pecci bíboros pápaként is a világ felé fordulás és korszerűsödés irányvonalával tudja kivezetni a pápaságot abból a katasztrofális csödtömegből, ahová elődei juttatták.

Pecci camerlengóként irányította a pápa halála után az új konklávé előkészületeit. Közvetlen elődjét még a Quirinaléban választották, amelyben most az olasz király lakott. Dönteni kellett arról, hogy hol is üljön össze a konklávé. A Vatikánban, Rómában, vagy egyáltalában Itáliában történjen-e a választás? Pecci javaslatára úgy döntöttek, hogy a konklávé a Vatikánban, a csodás Sixtus-kápolnában legyen, és olasz bíborost válasszanak pápának.

Már a tanácskozás második napján felszállt a fehér füst, és jelezte a kíváncsi rómaiaknak, hogy megvan az új pápa. XIII. Leó 1878. április 21-én tette közzé első enciklikáját, az *Inscrutabili Dei consilió*t, amelyben körvonalazta pontifikátusának programját. (XIII. Leó negyedszázados pápasága alatt igen nagy számú enciklikát tett közzé, ő tette általánossá ezt a megnyilatkozási formát. Az egyházkormányzat, a hit és az erkölcs, a társadalom, az állam és a politika szinte valamennyi kérdésében ilyen módon fejtette ki az egyház autentikus álláspontját.) *XIII. Leó programja az egyház és a modern kultúra összehangolása, kibékítése volt*, hogy ezáltal az egyházat és a pápaságot visszavezesse a társadalomba, eloldja a nyugtázó múlttól és a jelenhez csatlakoztassa. Az egyházat és a kultúrát úgy akarta összhangba hozni, hogy a modern világot újra kereszténnyé, a kereszténységet pedig korszerűvé tegye. Ennek megvalósítása érdekében az egyháznak tudomásul kellett vennie és el kellett ismernie azokat a mélyreható társadalmi, politikai és szellemi változásokat, amelyek a polgári korban

végbementek. Ez az el- és felismerés teszi lehetővé a csatlakozást a polgári társadalomhoz és a polgári államhoz. Ezáltal az egyház és a pápaság ismét tevékeny részt vehet a társadalom életében; a kapitalista társadalom égető problémáira (osztályharc, kizsákmányolás stb.) pozitív válaszokat kereshet.

Ezt a fordulatot, az *új oldást és kötést* a pápaság akkor hajthatta végre, amikor a polgárság – a XIX. század utolsó évtizedeiben kibontakozó imperialista korszak burzsoáziája – már nem forradalmi; elsősorban hatalmának, a rendnek konzerválására törekedett. Ennek eszmei-ideológiai vetülete volt a rációtól az irracionálishoz, közte a valláshoz való menekülése is.

Milyen eszközökkel kívánta XIII. Leó pápa ezt az oldást és kötést végrehajtani? Az egykori liberális katolikus mozgalom hagyományait felújítva – azokat az idők követelményeihez igazítva – új elveket fogalmazott meg. Az egyházat és a pápaságot kivezette az elszigeteltségből: politikus és diplomata főpapként a liberális kormányokkal és a polgári nemzetekkel való megbékélés, a ralliement útjára lépett. Ennek a csatlakozási politikának – Itáliától eltekintve – a módszerei az egyensúlykeresés, a kölcsönös előnyökkel járó kompromisszumok létrehozása és a meglevő állapotokhoz való alkalmazkodás voltak – mindezt úgy, hogy az egyház alapvető érdekei csorbát ne szenvedjenek.

Az újkori pápák közül XIII. Leó valóban a szellem uralkodója volt, aki a világ minden problémájában állást foglalt, kifejtette az autentikus nézeteket a világi élet minden kérdésében is. Ő alapozta meg az egyház máig ható koncepcióját az osztályharc, a kizsákmányolás, a tulajdon, a munka, az állam, a szabadságjogok stb. tekintetében.

A pápaság XIII. Leóval kezdődő aktivitását az egyházon belül már IX. Pius alatt megkezdték, de Leó pápaságával bontakozott ki a maga teljességében a pápai főhatalom. Tovább folyt a *pápai központosítás*, a pápai főhatalom következetes érvényesítése a világegyház vezetésében, főleg az egyházi közigazgatás terén. XIII. Leó idején a római centralizmus minden területen megszilárdult. A kúriai centralizmus növelésével Leó pápa elődje politikáját folytatta az egyházon belül, de sokkal hatékonyabban. Főként a püspökök joghatóságát korlátozta a római egyházi (kuriális) hivatalokkal, sőt még a nunciusokkal szemben is.

XIII. Leó a hatalom és az isteni küldetés tudatában – amely a modern világ megmentésére és az egyházhoz való visszatérítésre szól – a modern társadalmat ismét a pápaság erkölcsi fősege alatt akarta egyesíteni. Eszményképe az a III. Ince volt, aki a pápaságot a középkor delelőjén a világi hatalom csúcsára emelte, és a Respublica Christiana megvalósulását hozta közel. A XIX. század végén XIII. Leó egyfajta szellemi és erkölcsi Respublica Christiana megvalósítására törekedett.

Nem véletlen, hogy III. Ince kortársa és pápaságának teológiai alátámasztója, Aquinói Szent Tamás filozófiai-teológiai rendszerét, a *tomizmust* tette XIII. Leó az egyház hivatalos filozófiájává. XIII. Leó sokkal jobban elkötelezte magát a *neoskolasztika* és a tomizmus mellett, mint elődje. (A középkori keresztény filozófia, a skolasztika, illetve annak legjelentősebb képviselője, Aquinói Szent Tamás tanainak – a tomizmusnak – felújítása a XIX. század utolsó harmadában a neoskolasztika és a neo-

tomizmus. A neotomizmus, és tágabb értelemben a neoskolasztika az objektív idealista filozófia egyik irányzata.) Nagy enciklikáiban mindig Tamásra hivatkozott, mint legfelsőbb és végső tekintélyre.

1879. augusztus 4-én kelt *Aeterni Patris* kezdetű enciklikájában XIII. Leó a katolikus teológia normájává emelte a tomizmust, hogy Tamás tanai lehetnek csak a keresztény bölcelet alapjai. Az enciklika egyben elrendelte a tomizmus tanulmányozását az egyetemeken és a papi szemináriumokban.

A pápa 1879. október 15-én De Luca bíborshoz, a tanulmányi ügyek kongregációjának prefektusához intézett levelében elrendelte az Aquinói Szent Tamás nevét viselő *Akadémia* felállítását a tomizmus művelésére és terjesztésére. Az Akadémiát 1880-ban a pápa testvére, a jezsuita Pecci bíboros nyitotta meg. Az Akadémia a dominikánusok kezébe került (annak idején Tamás is dominikánus volt), és őket bízta meg a pápa Szent Tamás műveinek kritikai kiadásával is (Editio Leonina).

A tomizmus célja az volt, hogy a hitet és a tudást összeegyeztesse, pontosabban a tudomány eredményeit is a hit megerősítésére, modernebbé tételére fordítsák. Ennek szellemében a pápa valóban ösztönözte az egyházi tudományokat is, bizonyítván, hogy az egyháznak nem kell félnie a tudománytól. XIII. Leó 1879-ben rendezette a *Vatikáni Könyvtár*at, és megkönnyítette annak használatát. 1879-től a *Vatikáni Levéltár* élére a tudós Josef Hergenröther bíborost állította, akinek elő kellett készítenie a levéltár megnyitását 1881-től a megválogatott és érdemesnek talált kutatók számára. A pápa a levéltár megnyitásával is az apologetikus célzatú egyháztörténeti kutatást kívánta eredményesebbé tenni. A katolikus egyháztörténettel szembeni elvárásokat az 1883. augusztus 18-i *Saepe numero considerantes* bullájában foglalta össze.

A pápa nemcsak a teológusok képzését szabályozta a tomizmus kötelező tanításával, hanem a *laikus iskola* elleni harcban is bátorította az olasz, a belga és a francia katolikusokat. Hasonlóképpen a tömegek kulturális és ideológiai nevelésének, befolyásolásának eszközeként kezelte a *sajtót*. Az újságírók keresztényi felelősségével, a sajtóban rejlő lehetőségek felhasználásával foglalkozó pápai megnyilatkozások a „scriptus scripta opponenda” (írással szemben írást állítani) jelszó értelmében fogantak.

A tudományos vizsgálódás ösztönzése és a türelmetlenség együttes jelenléte nyil-

XIII. LEÓ

vánult meg az 1893. november 18-i *Providentissimus Deus* kezdetű Biblia-enciklikában, amelyben a pápa a katolikus tudósokat, ismét csak az apológia hitelének emelésére, a Biblia kutatására ösztönözte, hogy behozzák azt a tudományos lemaradást, amibe a nem katolikus kutatókkal szemben kerültek. (És hogy velük a tudomány érveivel vegyék fel ők is a harcot.) Az enciklika értelmében három bíborosból és teológus munkatársakból álló ideiglenes bizottságot hoztak létre, amelynek feladata volt a bibliakritikai munkák ösztönzése. A koordinációs irányítás elfogadható lehetett az ateista bibliakritika elleni fellépés érdekében. Hamarosan kitűnt azonban, hogy többről van szó, a tudományos kutatás szabadságának korlátozásáról.

A Vatikán már a Biblia-enciklika megjelenésekor, 1893-ban elmarasztalta a kor legjelentősebb katolikus bibliakutatójának, *Alfred Loisy*nak írásait, és lemondatták professzori állásáról is. A vita különösen Loisy 1896-ban megjelent könyve, az *Histoire du Canon de L'Ancien Testament* után mérgesedett el. Az állandó *Biblia-bizottság* 1902-ben jött létre, hogy az exegetikus (szövegkritikai) kutatásokat az egyházi szempontok szerint vezesse és felügyelje. Ez már az élete végén rigorizmusra hajló XIII. Leó tudományellenes lépése volt; az integralisták megerősödését jelezte a Kúriában. (A Biblia-bizottság X. Pius alatt valóságos második index-kongregációvá vált.)

A századfordulón a Vatikánban XIII. Leó egész addigi irányvonalával szemben teológiai és egyházkormányzati síkon is fellépett az *integralizmus*. Ennek következménye lett 1899-ben az ún. *amerikanizmus* elítélése. (Amerikanizmusnak azt a törekvést nevezték, amely a katolikus egyház tanítását és diszciplináit az európaiától eltérő amerikai viszonyokhoz kívánta igazítani, ahol a katolikus vallás valóban csak egyik felekezet a sok között. Így pl. az amerikai jenki praktikus észjárásnak – a racionálisabb protestáns felekezetek túlsúlya mellett – még elfogadhatatlanabbak voltak a modern gondolkodásnak ellentmondó abszurd dogmák.) Az amerikanizmus célja az volt, hogy az amerikai társadalomban is versenyképes legyen a nem katolikus felekezetekkel. A Rómában felerősödő türelmetlenség és gyanakvás azonban a baltimori J. Gibbons bíboros által is támogatott amerikanizmust tévelynek minősítette, és XIII. Leó 1899. január 22-i, Gibbonshoz írt levelében azt elítélte.

XIII. Leó kétségtelen elsősorban politikus pápa volt, és sikereit is ezen a téren aratta. A gyakorlati politikai tevékenység elvi alapját fejtették ki a pápának az államról, az állam és egyház viszonyáról, a politika és a társadalom kérdéseiről szóló enciklikái. A XIX. század végére az állam és az egyház elválasztása megtörtént az Egyesült Államokban, Angliában, Hollandiában és Belgiumban. Franciaországban a köztársaság semleges volt az egyház iránt, de a francia katolicizmus két pártra szakadt: a Syllabus-katolikusokra és a liberális katolikusokra. Németországban a kultúrharc várt megoldásra, az Osztrák–Magyar Monarchiában pedig a jozefinizmus maradványainak felszámolása volt az ultramontanizmus programja.

Az egyes államokhoz való viszony rendezése érdekében fel kellett adni a Mirari vosban a régi társadalmi rendhez és a monarchiához történt kötődést, az új szövetség létrehozása érdekében. Az államról és a politikai hatalomról szóló első enciklikáiban még XIII. Leó is az egyházat tekintette az egyetlen helyes társaságnak. A politikai

hatalom eredetéről, természetéről, valamint a keresztény állam sajátosságairól és feladatairól szolt az 1881-es *Diuturnum illud* enciklika. A népfelség elvével szemben hangoztatta, hogy az állam és a hatalom isteni eredetű, és legmegfelelőbb formája a monarchia. A közeledés ekkor még defenzív jellegű, amennyiben a pápa az egyházat tartotta az állam leghatékonyabb védőjének a forradalommal szemben. A közeledés irányába hatott, hogy a katolikus rétegeken belül is új, polgári elemek jelentkeztek, és arra készítették az egyházat, hogy vegye figyelembe az új korszellemet.

A pápa felfogásának változását az 1885. november 1-i *Immortale Dei* kezdetű enciklika jelzi: először mondja ki, hogy *az egyház nincs kötve semmiféle államformához sem*, bármelyiket elfogadhatja, ha az lehetővé teszi az egyház szabad működését. *Az állam és az egyház egyaránt szuverén a maga működési területén*, ez a munkamegosztás és az új kötés lényege. Az enciklika a hatalom isteni eredetének hangoztatásával az állam és az egyház szövetségének alapját jelölte meg. XIII. Leó egy lépéssel tovább ment valamennyi államforma elismerése felé az 1888. június 20-i, az emberi szabadságról szóló *Libertas praestantissimum* enciklikában. A pápa itt elismerte a nem vallásellenes liberalizmus pozitívumait, az emberi szabadságjogokat és a *parlamentáris demokráciát*. Új hang volt az 1890. január 10-i *Sapientiae christianae* enciklikában a keresztény állampolgárok kötelességéről szólva: a keresztény hívőket a pápa a polgári állam elismerésére, az állami életben való aktív részvételre szólította fel.

XIII. Leó államfelfogásának alakulására elsősorban a francia helyzet volt befolyással. A Francia Köztársaság számos antiklerikális törvényt hozott, amelyek ellen a pápa ismételten tiltakozott. XIII. Leó a francia katolicizmus meghasonlását próbálta előbb felszámolni, hogy ezután rendezze az államhoz való viszonyt is. A Syllabus-katolicizmus Franciaországban az *Action Française*-be torkollott, amely többek között monarchista is volt. Az *Action Française* a francia royalista (kiráypárti) katolikusok harci szervezete volt, Charles Maurras alapította 1898-ban. A szervezet *L'Action Française* címmel 1908-tól 1944-ig napilapot is kiadott. Az *Action Française* és Maurras szélsőjobboldali nacionalista volt, s nacionalizmusa faji indíttatású. Egyben monarchista, royalista katolikus is, és élesen szemben állt a liberális és a demokratikus polgári társadalommal, a köztársasággal. A katolikus egyház a szélsőséges nacionalizmus és a fajelmélet miatt kezdettől fenntartásokkal fogadta az *Action Française*-t. XIII. Leó ebben az esetben a liberális hatalommal való megbékélés, a ralliement híve volt. XIII. Leó 1885-ben megtiltotta a konzervatív és monarchista Albert de Mun grófnak, hogy katolikus pártot alakítson, mert az várhatóan radikálisan köztársaságellenes lett volna. A pápa de Mun figyelmét inkább a szociális kérdésre irányította. (De Mun és társa, La Tour du Pin márkai a katolikus munkásköröket antidemokratikus jelleggel, paternalista attitűddel, a művelt osztályok gyámkodása alatt kezdte szervezni.)

Franciaországban a ralliement politika értelmében XIII. Leó elutasította egy önálló katolikus politikai párt gondolatát. A pápa előbb Franciaországban is feloldotta azt a szövetséget, amelyet XVI. Gergely kötött a monarchiával, majd felszólította a francia katolikusokat, hogy csatlakozzanak a köztársasághoz. Ezt fejezte ki az 1892. február 16-i *Au milieu des Sollicitudes* kezdetű enciklikája a francia püspöki

karhoz. Az enciklika azonban tovább mélyítette a francia katolikusok belső ellentéteit: a reakciós nacionalisták az Action Française-ben tömörültek, míg a liberalizmust és a polgári demokráciát kereszténytelensége és szociális igazságtalanságai miatt bíráló katolikusok a *Democratie chrétien*-mozgalmat hozták létre a *Sillon* című lap körül.

A II. *Internacionálé* 1889-ben történt megalakulása csak siettette a pápaság és a polgári állam egymásra találását, az egyházi és a világi hatalom megbékélését. Az *Au milieu* enciklika már a polgári társadalom védelmére való átállásnak, a *csatlakozásnak* a szentesítése volt. Ezzel – legalábbis elvileg – véget ért az egyház és a polgári társadalom közötti évszázados harc. A ralliement politika nagy hatást váltott ki más országokban is; úgy tűnt, hogy a liberális katolikusok vágyai teljesülnek.

Franciaországtól és Itáliától eltekintve XIII. Leó 1885 után a *katolikus politikai pártok* önállóságát akceptálta. Úgy vélte, hogy a politika (és a pártok) nem az egyház, hanem az állam hatókörébe tartozik. Az ideális katolikus pártnak a német *Zentrum Parteit* (Centrum Párt) tekintette, mert az katolikus alapozású, de nem volt kimondottan felekezeti jellegű; a politikai kérdésekben pedig megőrizte autonómiáját a felső egyházi vezetéssel szemben. (Ugyanilyen autonóm katolikus pártok működtek Írországban, Belgiumban, Hollandiában is.) XIII. Leó álláspontját a Centrummal kapcsolatban 1879-ben Franzelin bíboros foglalta össze: 1. A pápa kijelentette, hogy tisztán politikai kérdésekben a Centrum Párt teljesen szabad és a Szentszéktől független. 2. Egyházpolitikai tekintetben a Centrum állandó kötelessége, hogy harcoljon az egyházellenes törvények eltörléséért vagy revíziójáért.

A Centrum Párt nagy szolgálatot tett a Vatikánnak a kényelmetlenné vált *kultúr-harc* felszámolásában is. Bismarck 1887-ig fokozatosan leépítette az egyházellenes törvényeket, 1880-ban hatályon kívül helyezték a májusi törvényeket. 1882-ben helyreállt a diplomáciai kapcsolat a Szentszék és Poroszország (és nem a Német Birodalom!) között. A közeledésre itt is a munkásmozgalom elleni összefogás ösztönzött. 1875-ben Gothában megalakult Németország Szocialista Munkáspártja, a lassalleánus és az eisenachi irányzat egyesülésével. Az egyesülés új erőt adott az addig megosztott német munkásmozgalomnak. A munkáspárt támogatásával kibontakozott a szakszervezeti mozgalom, a különféle szövetkezetek és munkásképző egyesületek. A munkásmozgalomba bekapcsolódtak az ifjúmunkások és a nők is, ami még közelebbről érintette az egyházat. 1878-ban XIII. Leó egyik első enciklikájában, a *Quod apostolici muneris*ben, még elődjei álláspontját követte, a szocialista munkásmozgalmat élesen elítélte, és a vele szembeni adminisztratív fellépést tartotta helyesnek. Ugyanekkor került sor Németországban a szocialisták elleni *kivételes törvény* meghozatalára és bevezetésére. A két mozzanat nem véletlenül esett egybe. A ralliement politika Németországban eredményes volt; XIII. Leó az 1887. május 23-i titkos konzisztóriumban meglelégedéssel konstataálta, hogy a kultúrharc befejeződött.

XIII. Leó korhoz történő csatlakozási politikájának fonákján a polgári Itáliával való intranzigens szembenállás, a *Non expedit* szigorú fenntartása és a pápaság világi hatalmának (államának) restaurálására tett kísérletek találhatók. XIII. Leó programadó enciklikájában a pápaság fő céljai között jelölte meg a pápa világi hatalmának helyreállítását.

BENE MERENTI XIII. LEÓ (ÉREM, MNM ÉREMTÁR)

Az olasz katolikusok, akik az állami és a közési életben részt vettek, úgy gondolták, hogy a Pápai Állam egy kis részének helyreállítása belpolitikailag elérhető lenne. XIII. Leó ezt a lehetőséget elutasította, számára a *római kérdés* külpolitikai kérdés volt, amelyet diplomáciai úton, a nagyhatalmak közreműködésével kell megoldani. Már említett első enciklikájában, valamint új és igen tehetséges államtitkárának, *Rampolla del Tindaro* bíboros hivatalba lépésekor hozzá intézett levelében (1887. június 5.) az Egyházi Állam létjogosultságát történeti érvekkel igazolta. Konkrét érveit főleg Rosmini és Gioberti neoguelf elképzeléseiből merítette. Nem kívánta az egész Egyházi Állam restaurálását, hanem csak a Tiberis jobb partjától a tengerig terjedő részt, amelynek élén, mint szövetséges fejedelem, belépne az Olasz Királyságba. Ezáltal létrejönne a megbékélés a pápaság és Itália között. Elképzeléseihez a nagyhatalmak közül előbb Németországra és Ausztria–Magyarországra akart támaszkodni, de ezek nem áldozták fel nagyhatalmi szövetségi politikájukat (az Olaszországgal kötött hármas szövetséget) XIII. Leó érdekeiért. 1896-tól a pápa inkább Franciaország felé fordult, és főleg Rampolla volt híve a francia orientációnak. (A Vatikánnak ezzel egyidejűleg jó kapcsolatai voltak a cári Oroszországgal is.)

XIII. Leó az elvieket illetően sikerrel hárította el azokat az akadályokat, amelyek

az államokkal való megbékélés útjában álltak. A pápa és államtitkára élénk diplomáciai tevékenységet fejtettek ki, a Vatikán ismét a nemzetközi politika tényezőjévé vált. Azt azonban nekik sem sikerült elérni, hogy a pápaság ismét visszatérhessen a nemzetközi tárgyalások asztalához és a nemzetközi békebíró szerepköréhez. A pápa Itália előtti elzárkózása, szövetsége a cári reakcióval és a császári Németországgal, vagy éppen a francia burzsoá állam támogatása a demokratikus katolikus mozgalommal szemben azt jelzik, hogy a modern állammal és a polgári haladással való megbékélési kísérletei – éppen Franciaország esetében nyilvánvalóan – taktikai jellegűek voltak. A pápa és a pápaság továbbra is alapvetően konzervatív volta miatt a ralliement politika ingatag alapokon állt.

Mindebből az is következett, hogy a pápaság csak akkor fordult a szociális kérdés, a munkásság problémái felé, amikor ennek megoldása már az egyházon kívüli erők – elsősorban a szocialista munkásmozgalom – kezében volt. Az kétségtelen, hogy XIII. Leó figyelmét a tőkés társadalom belső ellentmondásai – éppen a kibontakozó nemzetközi munkásmozgalom sikerei következtében – korán felkeltették. Az 1878-as Quod apostolici munerisban azonban még csak óvott a szocializmustól, elítélt, de nem tett pozitív javaslatokat a szociális kérdés megoldására. A francia, a német és az osztrák konzervatív katolikusok szociálpolitikával foglalkozó csoportjainak tevékenysége arra készítette a pápát, hogy 1881-ben elfogadjja az osztrák Franz Kufstein herceg javaslatát: állítson fel XIII. Leó egy bizottságot, amely a szociális kérdést az egyház tanításai szempontjából tanulmányozza. (Téziseket dolgoztak ki a munkáról, a tulajdonról, a profit újraelosztásáról stb.) 1885-ben kezdődtek meg az említett bizottság, az ún. *Freiburgi Unió* tanácskozásai, és annak eredményéről folyamatosan tájékoztatták a pápát. De még az előkészületek sem fejeződtek be, amikor 1890-ben XIII. Leó politikai okokból egy szociális kérdésekkel foglalkozó enciklika kiadását határozta el. Elébe kívánt vágni annak, hogy a kezdeményezés ezen a téren is kicsúszson az egyház kezéből. II. Vilmos német császár ugyanis 1890-ben Berlinben egy nemzetközi munkásvédelmi konferenciát hívott össze, a szociálpolitikai törvényhozás felülről való irányítására. A császári szocializmus ellenébe a pápa a keresztényszocializmust állította. (A sietség másik oka az volt, hogy Belgiumban és Németországban éles vita keletkezett a felekezeti jellegű munkásegyletek és a felekezetközi keresztény szakszervezetek között. A felek a pápához fordultak döntésért. XIII. Leó a vitában elvileg akarta a kérdéseket tisztázni.)

1891. május 15-én jelent meg a munkáskérdésről szóló *Rerum novarum* kezdetű enciklika. A pápai megnyilatkozás kiváltója a munkásmozgalom nemzetközi politikai tényezővé válása volt. A II. Internacionálé megalakulása azt jelezte, hogy az egyes országok tömegméretű munkáspártjai a szocialista, tudományosan megalapozott program alapján indulnak a politikai küzdelembe a szociális kérdés megoldásáért. A *Rerum novarum* enciklika nem egyszerűen a szocialista mozgalom elítélését tartalmazta, hanem egy új társadalmi koncepciót is felvázolt, ami korszerűbb elméleti alapul szolgált a munkásmozgalom elleni harc számára. Eddig az egyház számára a vagyoni különbségek természetesek voltak, és nem láttak ebben társadalmi kérdést. Ennek megfelelően az egyház feladata is csak a jótékonykodásra korlátozódott. Ez az

álláspont tarthatatlannak bizonyult, hiszen a szakszervezeti mozgalom és az osztályharc eredményei mást mutattak. A *Rerum novarum* ezért elismerte a munkásság jogát a szakmai szervezkedéshez, tudomásul vette az osztályok létét és ellentéteit, a valós helyzetet. Arra keresett választ, hogy miként lehetne az osztályharcot kiiktatni a társadalomból, megszüntetve ezzel a kapitalizmus zavarait. Az enciklika szerint az osztályellentétek áthidalására és kibékítésére a közjó érdekében a keresztényi szeretet alapján nyílna mód. Ez a koncepció alkalmasnak ígérkezett arra, hogy a dolgozó osztályok között kiszélesítse a katolikus pártok és az egyház tömegbázisát. (Ezért is tekintik a *Rerum novarum*-ot az újkori katolicizmus egyik legfontosabb dokumentumának, a korkérdésekre való válaszkérés fontos állomásának.)

A *Rerum novarum* a szociális kérdést a munkások társadalmi helyzetének politikai küzdelem nélküli megváltoztatásával, deproletarizálásával látta végleg megoldhatónak. Ehhez az államnak és az egyháznak kell együttesen segítséget nyújtania. Addig is, amíg ez meg nem valósul, fontos alapelveként a munkások *önsegélyezésének* jogosságát hangoztatta. Ezáltal a felülről jövő gyámkodás, a karitász álláspontját elvetette, és elismerte a munkások jogát arra, hogy méltányos bérüket minden legális eszközzel, beleértve a sztrájkot is, kiharcolják. Ezzel konkrét elismerést nyert a munkások önálló szervezkedése. A *Rerum novarum* azért volt fontos határkö, mert a pápa általa bejelentette az egyház igényét a kapitalizmus központi társadalmi problémájának, a munkáskérdésnek a megoldására. Ez az állásfoglalás a konzervatív-karitatív irányvonal átmeneti háttérbe szorulását eredményezte.

A szocialista mozgalom további erősödése és a ralliement politika ellentmondásainak felszínre kerülése Franciaországban azonban arra késztették XIII. Leót, hogy a századfordulón eddigi politikájától visszakozzék. A politikai rigorizmus jelentkezése az 1901-es *Graves de communi* enciklikában a kereszténydemokráciát már demofiliaként értelmezte. Az egyes személyek részvételét a közéletben még megengedte, de csak *depolitizált* értelemben. Ismét kitűnt, hogy az egyház és a polgári állam kapcsolatai nem nyugodtak eléggé szilárd alapokon. A polgári demokrácia minden válságperiódusában az egyház a demokrácia, a köztársaság és a parlamentarizmus ellenfeleinek a táborába állt. A polgári renddel való kritikai azonosulás elsősorban a rendet alulról fenyegető veszélyre, a szocializmusra vonatkozóan volt teljes, egyéb irányokban inkább kritikus.

XIII. Leó uralkodása alatt a katolikus egyház valóban *világegyházzá* vált. A pápa messzemenően támogatta a missziókat. (Erről három enciklikája is tanúskodik.) A missziós hódítás kibontakozása egybeesett az imperialista gyarmatosítás kiteljesedésével. A gyarmatosítás elleni felkelések a gyarmatosítók ötödik hadoszlopát képező katolikus missziók ellen is irányultak. (Így pl. Kínában a Taj-ping felkelés, vagy az 1900-as bokszerláadás.) Kétségtelen jelentős kultúrmissziót is betöltöttek a katolikus misszionáriusok, de a régi kultúra és hit lerombolásával ez is a gyarmatosítás érdekeit szolgálta.

XIII. Leó – III. Ince szellemében – dédelgetett álma volt a *keresztény egyházak újraegyesítése* a pápai korona alatt. 1879-ben ismét egyesültek Rómával az örmény katolikusok. A pápa főleg arra törekedett, hogy a görögkeleti kereszténységet hódítsa

XIII. LEÓ SÍREMLÉKE A SZENT PÉTER-BAZILIKÁBAN

vissza a katolikus egyházba. Az ortodox keresztényekkel való egység kérdéseit tárgyalta az 1896-ban kiadott *Satis cognitum* kezdetű enciklikájában is.

XIII. Leó korszakalkotó pontifikátusának mérlegét megvonva megállapítható, hogy ő vezette ki a pápaságot az elszigeteltségből; ő vezette vissza a katolikus egyházat a jelenhez. XIII. Leó pontifikátusa teremtette meg a pápák XX. századi tevékenységének és befolyásának előfeltételeit. Annak ellenére így van ez, hogy XIII. Leó nagy céljai közül – a római kérdés megoldása, a Francia Köztársasággal való megbékélés, az unió az elszakadt keresztényekkel – egyik sem vált életében valóra. Ami pedig az egyház belső problémáit illeti, azok utódjának kormányzata alatt derültek ki.

AZ ADAPTÁCIÓ ZAVARAI [X. PIUS 1903–1914]

A „királyok és államfők pápája” után annak tökéletes ellentéte, a népi származású (apja falusi cipész volt), befeléforduló és bigott, majd később a szentek közé emelt X. Pius (1903–1914) került a trónra, aki a kisemberek, a papok plébános-pápája volt. X. Pius, a XX. század első pápája az egyház belső megreformálásával és megszilárdításával igyekezett kiküszöbölni azokat a zavarokat, amelyek elődjének uralma vége felé a polgári társadalom adaptálásából következően már mutatkoztak.

Giuseppe Sarto nem a kuriális ranglétrát vagy a pápai diplomácia őrhelyeit járta végig, hanem az olasz egyház lekipásztori reszortjait, a tombolói káplánságtól a velencei patriarchai székhöz. Nagy megtiszteltetés volt számára, hogy 32 éves korában az igen szegényes jövedelmű Salzano plébánosa lett. Azután bekerült a trevisói káptalanba; kanonikként megismerte a püspöki hivatalt, a szemináriumot, amelynek ő lett a spirituálisa, majd a rektora. 50 éves korában, 1885-ben lett Mantua püspöke. Az elhanyagolt egyházmegyét rendbe szedte, plébániáit rendszeresen vizitálta, a válásos életet felélénkítette. 1893-ban nevezte ki a pápa Velence patriarchájának, amivel a bíborosi rangot is megkapta. Velencei egyházkormányzata azzal keltett figyelmet, hogy a város politikai vezetését, a Signoriát és a polgármestert megnyerte az együttműködésnek. Így azután a katolikusok Velencében aktívan bekapcsolódhattak a kommunális politikába.

Az 1903. évi konklávén a XIII. Leó politikai vonalát folytatni akarók pártja Rampolla bíboros köré tömörült, míg az integralista ellenzék jelöltje Gotti bíboros volt. A pápaság történetének tanúsága szerint Rampollának nem sok esélye volt, mert az egyház érdeke változást, tabula rasával (tisztta lappal) induló új kormányzatot kívánt. Rampolla egyértelmű francia orientációja azonban arra készítette *Ferenc Józsefet*, hogy a központi hatalmak számára nemkívánatos Rampollát lehetetlenné tegye. A császár-király vétőjét J. Puzyna bíboros, krakkói hercegérsek jelentette be a konklávén augusztus 2-i ülésén. Rampolla erőiesen tiltakozott a beavatkozás ellen, a ráeső szavazatok száma átmenetileg növekedett az incidens hatására. Ez azonban már csak a megsértett testület tiltakozása volt, az államtitkár táborára egyre néptelenebb lett. Az ilyenkor szokásos kompromisszum szerint a legkevésbé papabíboros lépett elő esélyesnek. Végül is 1903. augusztus 4-én Sarto bíboros megkapta a kívánt

X. PIUS

kétharmados többséget, és pápaként a X. Pius nevet választotta. Amennyiben a névválasztás már program is egyben, ezzel jelezte, hogy a szent és szenvedő Piusok, főként IX. Pius irányvonalához kíván visszacsatolni.

A kimondottan lekipásztor habitusú új pápa megválasztásakor a nép kívánságára a vatikáni palota külső erkélyére indult az Urbi et orbi áldást osztani – nem gondolva arra, hogy a vatikáni termekből való kilépését jelképnek is (a vatikáni fogság feladásának) tekinthetik. A bíboros-dékán ijedten figyelmeztette a pápát cselekedete politikai következményeire, mire X. Pius is csak a Ballusztrádokról adott áldást, átvéve elődei fogolyszerepét.

Ez az intermezzo is jelezte, hogy a vidéki plébánosból az egyház élére került X. Pius a Kúriát és a világegyház kormányzatát egyáltalán nem ismerte. Talán éppen ez és mély vallásossága tette kepevé arra, hogy a kívülről jött ember, az olasz valóságot és az egyház hétköznapijait ismerő pap sze-

mével felismerje az egyház olyan belső problémáit, amelyek felett az európai horizonton mozgó nagystílusú előd tekintete elsiklott.

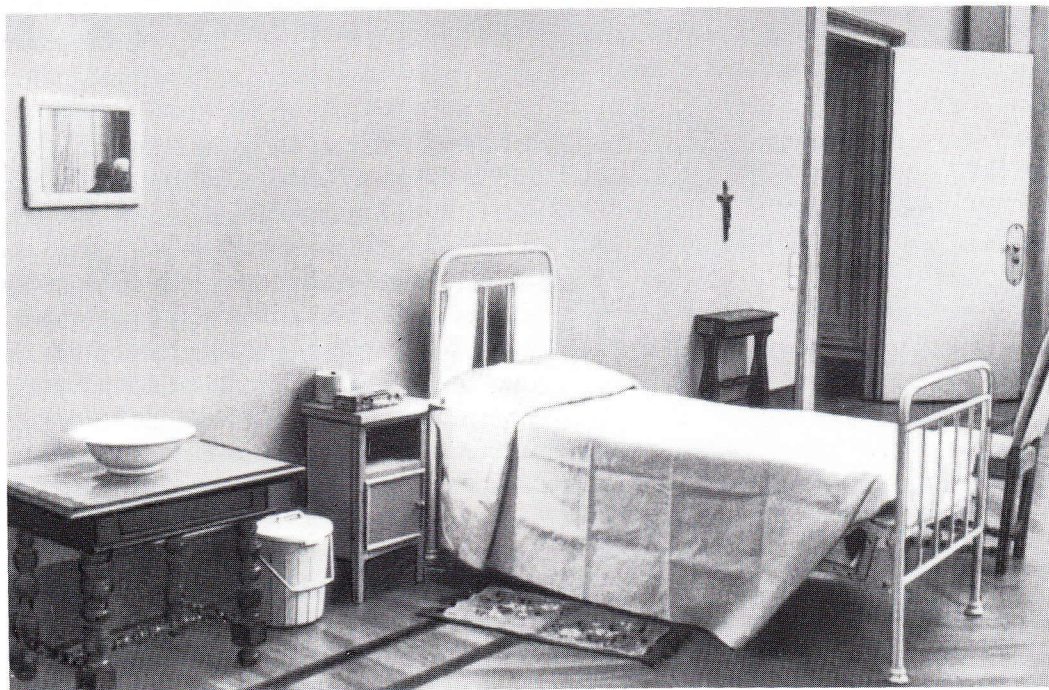
Az új vatikáni kurzust X. Pius azzal kezdte, hogy az államtitkárság éléről Rampolát elbocsátotta, pártját pedig a Vatikánból eltávolította. Államtitkárává a szintén apolitikus és mélységesen konzervatív *Merry del Val* spanyol bíborost választotta. Mindez azt mutatja, hogy X. Pius elődje politikai akvívítását kritikusan ítélte meg, azt hasztalannak vélte, és feladatának a politika helyett az egyház belső megújulásának elősegítését tartotta.

X. Pius 1903. október 4-én kiadott *E supremi apostolatus cathedra* kezdetű trónra lépési enciklikájából egy konzervatív reformpápaság programja bontakozott ki. Ennek központi gondolata: *Instaurare omnia in Christo* (Megújítani mindent Krisztusban!). Megvalósításának eszközei és területei nem az egyházpolitika, hanem a valódi élet elmélyítése és a lekipásztori tevékenység megújítása, hatékonnyá tétele volt. Így az enciklika fontos feladatnak jelölte meg az olyan katolikus klérus nevelését, amely előbb saját magában alakítja ki a keresztény létezsentség ideálját, mielőtt másokban is ki akarná azt alakítani. X. Pius az államhatalommal szemben semlegességet mutatott, bár vonzódott a konzervatív monarchiákhoz. Egyértelműen értésre adta viszont, hogy az egyház lekipásztori küldetésének teljesítéséhez teljes szabadságra van szüksége.

X. Pius az egyháznak a világi hatalom befolyásától való mentesítését akarta azzal is biztosítani, hogy – a Rampolla elleni vétő apropójából – 1904. január 20-i *Commissum nobis* konstitúciójával a kiközösítés terhe mellett megtiltotta a bíborosoknak, hogy egy külső hatalom vétőjét a konklávén képviseljék. Ezzel az exclusiva jogot végleg megszüntette. X. Pius az 1904. december 25-én kelt *Vacante sede apostolica* kezdetű bullájával pedig megszilárdította a pápaválasztás addigi rendjét, de tovább fokozta annak tisztaságát és befolyásolhatatlanságát.

A pápa halálától az új pápa megkoronázásáig terjedő időszak – a sede vacante és a konklávén – napjainkig is az általa megszabottak szerint zajlik le. Amint a pápa meghalt, nyomban fehér lepelrel terítik le az arcát. A camerlengo kis aranykalapáccsal háromszor megkopogtatja a halott homlokát, és a nevére szólítja. Majd kijelenti: „A pápa valóban halott!” A holttestet bebalzsamozzák, felöltöztetik és a Szent Péter-bazilikában felravatalozzák. A pápa jelvényei közül a halásgyűrűt összetörik. A sede vacante idején az egyházkormányzatot háromtagú bíboros bizottság intézi, élén a camerlengóval. A bíboros államtitkár funkciója a pápa halálakor automatikusan megszűnik.

A felravatalozott pápáért kilenc gyászmisét mondanak, és a kilencedik keretében helyezik örök nyugalomra. Általában 15 nap alatt, de legkésőbb a halál utáni 19 napon belül a konklávén megkezdődik. Ennek megszervezése is a camerlengo dolga. A konklávén a Sixtus-kápolnában van. De nemcsak ezt, hanem a Vatikán egy épületszárnyát

A BÍBOROSOK CELLÁJA A KONKLÁVÉN

A SIXTUS-KÁPOLNA A KONKLÁVÉ IDEJÉN

rendezik be erre a célra. A bíborosok saját lakosztályukban élnek, itt étkeznek, szolgáljuk és titkáruk áll rendelkezésükre. A konklávémarsall ügyel a rendre, aki mindig a Chigi hercegi családból kerül ki. A belső felügyelő a három legidősebb bíboros, egymást váltva.

A konklávé kezdete előtti napon a bíborosi testület összeül egy, a bíboros dékán által celebrált misére, a Szentlélek eljövetelét kérve. Egy udvari prelátus latinul prédikál, és felidézi a pápaválasztók kötelességeit. Másnap ünnepélyesen bevonulnak a Sixtinába, miközben a *Veni Sanctét* éneklük. Itt a bíborosok előtt ismét felolvassák a pápaválasztás törvényét, és erre egyenként esküt tesznek. Ezután hármasszó jelzi a konklávé kapuinak bezárását, miközben a ceremóniamester kinyilvánítja az *Extra omnest*. Aki egyszer belépett a konklávé területére, azt csak igen súlyos betegség esetén hagyhatja el, de vissza már nem térhet. Az ajtók bezárása után az ügyeltes bíboros végigjárja a helyiségeket, hogy nem búj-e el valaki illetéktelen. (A választás továbbra is háromféleképpen lehetséges: közfelkiáltással, megegyezéssel és szavazással, azaz *scrutiniummal*.)

A Sixtus-kápolnában minden egyes bíborosnak külön ülőhelye van a falak mentén körben. Mindegyik előtt egy kis baldachinnal eltakart asztalkán van az íróeszköz. A ceremóniamester osztja szét az előre nyomtatott szavazócédulákat. Ezen latin felirat

van: „Elego in Summum Pontificem Rev. num. ...” ez alá írják be annak a nevét, akit választanak. Összehajtják a cédulát (scrutinium), jeleznek, rövid imát mondanak, és a cédulát a terem közepén felállított urnába dobják. (A beteg bíborosokhoz lakosztályukba viszik a szavazólapot, és összehajtva hozzák vissza az urnába.) Ha nincs meg a kétharmados többség plusz egy szavazat (ugyanis magára senki sem szavazhat), nyomban még egy szavazást tartanak. Délelőtt és délután két-két szavazás lehetséges naponta. Negatív eredmény esetén a szavazócédulákat nedves csepűvel összekeverve egy nyílt kéményben elégetik. Az így keletkezett fekete füst jelzi, hogy új menet következik. Ha sikeres a választás, akkor a cédulákat nem keverik össze semmivel, így elégetésükkor fehér füst, a sfumato száll fel. A bíborosok baldachinját – a megválasztotté kivételével – leeresztik. A bíboros diakónus megkérdezi a megválasztottól, hogy elfogadja-e a választást, és melyik nevet választja. Ha igen, hozzák neki a pápai ruhát, felveszi a palliumot, és a bíborosok kézcsókra járulnak elébe.

A pápa rendes napi ruhája finom gyapotból készült fehér reverenda, esetleg visszahajtott ujjakkal, vállgallérral; fehér harisnya, fehér kollaré, fehér selyem pileolus, fehér selyem cingulus, melyet himzett vagy ráfestett pápai címer díszít az aranybojtokkal. A reverendát az udvari szabó készíti el, az övet és a szandálokat (papucsot) rendszerint ajándékba kapja előkelő családoktól vagy a szerzetesrendektől. A szandál bíborselyemből vagy piros bársonyból van, aranyhímzéssel, rajta a görögkereszt.

A pápa a reverenda fölött hordja a piros mozzettát, amely télen hermelinszegélyes piros bársony, nyáron pedig szegély nélküli, könnyű selyem vállgallér. Ünnepélyes alkalmakkor a mozzettát és a széles piros stólát a karíng fölé veszi fel. Lakásán kívül, pl. sétán a Vatikáni Kertben hosszú fehér kabátot vagy skarlátszínű köpenyt, aranybojtokkal díszített vörös kalapot visel. (A pápa liturgikus öltözeke még ennél is változatosabb és sokszínűbb.)

A megválasztott pápa átveszi uralkodásának jelvényeit is. Mindegyiknek konkrét jelentése van. A pápaság legfontosabb jelvénye a *pallium*, amit a pápa mindig használ, ez hatalmának jelképe. Megválasztásakor terítik a vállára, és ettől kezdve de facto már pápa. Az új *halászgyűrűt* Róma városa ajándékozza az új pápának. Ennek követ a XIII. századtól XVI. Gergelyig a pápák pecsétként is használták. Az egyenes *pásztorbot* püspöksé-

A FÜSTÖT ELŐÁLLÍTÓ SZERKEZET

gének jelképe, a halászigyűrű az egyházzal való egységének szimbóluma, a *tiara* pedig – amit a későbbi koronázáskor kap – fejedelemségének mutatója.

A legidősebb bíboros diakónus a Szent Péter-templom külső loggiáján bejelenti a téren várakozó tömegnek: *Annuntio vobis gaudium magnum! Habemus Papam!* (Nagy örömet jelentek nektek! Van pápánk!) Közli a megválasztott bíboros nevét, és hogy pápaként milyen nevet választott. Ezután jelenik meg az új pápa a loggián, és először osztja az *Urbi et orbi* áldást (a Városnak és a Földkerekségnek).

A választás utáni vasárnap a *pápakoronázás* a Szent Péter-templomban zajlik le. A koronázó mise előtt a bevonuláskor egy sor ceremóniára kerül sor. A szertartás tetőpontja, amikor a bíboros diakónusok dékánja a tiarát a pápa fejére teszi. (Korábban a pápa koronázásától számították az uralkodás kezdetét is.)

X. Pius trónra lépését követően meglepően élénk reformtevékenységbe kezdett. A reformok olyan pápa intézkedései voltak, aki a káplán, a plébános, a kanonok és a püspök valamennyi funkcióját a gyakorlatból ismerte, mert végezte.

Első ténykedése az egyházi zene megreformálása volt. Az 1903-as *Inter sollicitudines* enciklika a gregorián egyházi zenét tette a hivatalos istentiszteleti zenévé. Rómában egyházi zenei főiskolát alapított. A papi élet belső elmélyítésére, a klérus fegyelmeire és hivatásbeli kötelességteljesítésére nagy gondot fordított. Először 1904-ben Rómában, a pápa egyházmegyéjében rendelt el visitatiót, amelynek során több, hivatásához méltatlan egyházi személyt elmozdított. A szigorú visitatiót valamennyi olasz egyházmegyére kötelezővé tette. Ezt követte a több mint 300 olaszországi papnevelde és a szemináriumi oktatás megreformálása. (A munka 1907–1908 folyamán központi szemináriumok létesítésével és az egyházmegyei szemináriumok átszervezésével folytatódott, amelynek során a tanrendet is egységesítette.) Az időkhöz mértén fejlesztette a liturgiát is. 1904-ben elrendelte a liturgikus könyvek új kiadását (az énekrész szerkesztését a francia bencésekre bízta). 1911. november 1-i *Divino afflatu* bullájával a breviáriumon eszközölt modernizálást: lerövidítette, új beosztást adott neki, az ünnepek számát redukálta és a vasárnap tekintélyét helyreállította.

A laikusok hitéletének elmélyítését is egy sor reformintézkedése szolgálta. 1905. április 15-i *Acerbo nimis* pástorilevele a vallásoktatás kérdéseivel foglalkozott. Az 1905. december 20-i dekrétum a minél gyakoribb, lehetőleg napi szentáldozást szorgalmazta, hogy a vallásos életet intenzívebbé tegye. 1910. augusztusban külön enciklikában foglalkozott a gyermekek első áldozásával, és arra a legalkalmasabb időt a hetedik életévben jelölte meg. 1907-ben új intézkedéseket hozott a keresztény házasság és jegyesség megerősítésére (1907. augusztus 2-i, *Ne temere* dekrétum). A laikusok bevonására a hierarchia lelkipásztori tevékenységébe, az egyháznak közvetlenül alárendelt társadalmi és valláserkölcsi tevékenység szabályozására hozta létre X. Pius 1905-ben az *Actio Catholicát*.

A pápa reformjainak második csoportja az egyházkormányzat területét érintette. A kormányzat hatékonyságát az egyházjog áttekinthetővé tételével alapozta meg. 1904. március 19-én az *Arduum sane* kezdetű motu proprio-ban bejelentette az egyházjogi kodifikációs munka megkezdését. A munka célja az áttekinthetatlenné vált kánonok rendszerezése és egységesítése, az elavult Corpus Juris Canonici modernizálása

volt. A Kódex-bizottság tagjaivá neves bíborosokat, teológusokat és kánonjogi tudósokat nevezett ki. A bizottság titkára Pietro Gasparri bíboros lett. A kánonjogi reform a római centralizmust szolgálta. Amikor X. Pius a munka irányításával Gasparrit megbízta, közölte vele, hogy nem gyors, hanem alapos munkát vár, amelynek nem feltétlenül kell az ő életében befejeződni.

A gyakorlati egyházkormányzati reformok élén a Római Kúria *reformja* állt. A régóta esedékes, de főleg az Egyházi Állam megszűnése óta akuttá vált reformot X. Pius az 1908. június 29-i *Sapienti consilio* kezdetű konstitúciójával hajtotta végre. Ennek értelmében a *Curia Romana*, a Római Kúria magában foglalja a szélesebb értelemben vett *Capella Pontificiát*, amely a pápai istentiszteletnél közreműködő személyeket, általában az udvari rangsort jelenti, illetve a szorosan vett pápai udvartartást, a *Familia Pontificiát*. Ennek élén két palatinus kardinális – a datarius és az államtitkár – áll. Őket követik rangban a pápai titkos kamara tagjai: a pápai főudvarmester, a főkamárás mester, a pápa auditoréja, az apostoli szent palota mestere, s a két pápai trónálló herceg (egy Orsini és egy Colonna herceg). Őket követik a szolgálattevő titkos kamarások, a világi kamarások, a pápai testőrség vezetői (a nemesi gárda, a svájci gárda, a palatinus gárda és a pápai csendőrség parancsnoka), végül a pápai prelátusok.

A kuriális hivatalnokok rangjuk szerint három kategóriába tartoznak: 1. kuriális bíborosok; 2. főhivatalnokok (officiales maiores vagy prelátusok); 3. alsóbb hivatalnokok (officiales minores), a szűkebb értelemben vett hivatalnokok.

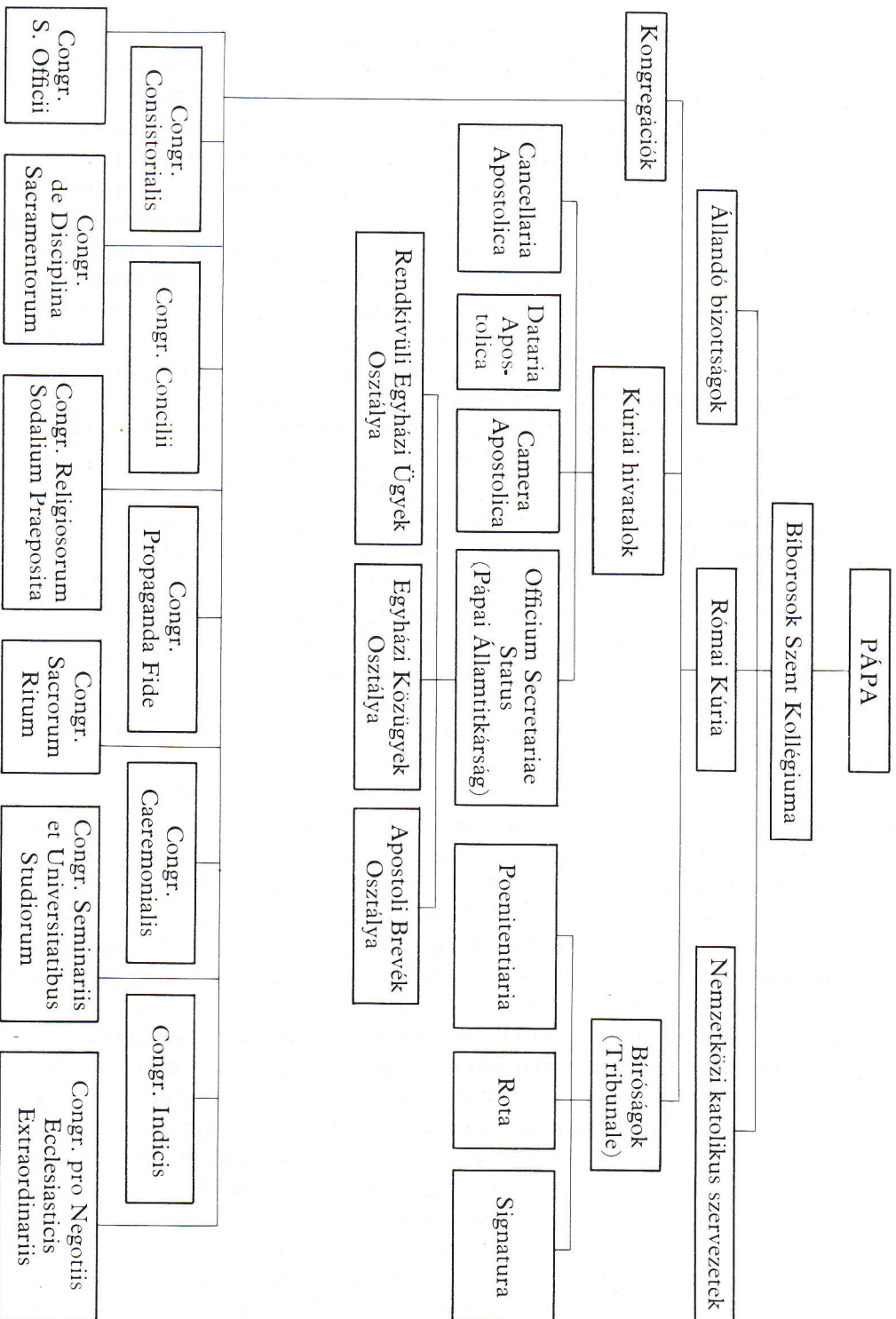
A Római Kúria, az *egyház központi kormányzata* a szent kongregációkon (Sacra Congregatio), az egyházi törvényszékeken (Tribunale) és végül különféle egyházi hivatalokon keresztül történik.

V. Sixtus az ellenreformáció kezdetén a Kúria kormányzatát 15 kongregációra osztotta, amelyek száma és összetétele az idők folyamán állandóan változott. A kongregációk száma a XIX. század közepén 30, X. Pius trónra lépésekor 21 volt. A Pápai Állam megszűnése után az annak kormányzatára életre hívott kongregációk értelmüket veszítették. Az ügymenet átalakulása, a XX. századi egyházkormányzat a feudális jellegű Kúria modernizálását tette szükségessé.

A feladatokat arányosan újra elosztották és pontosan körülírták. A *kongregációk működését* X. Pius a következőképpen szabályozta: a tárgyalandó témát a kongregáció bíborosaival és konzultoraival az illető kongregáció prefektusa írásban közli. A tanulmányozásra hagyott idő után a generális gyűlésen – amelyen a legidősebb bíboros elnököl – a beható vita után a döntésről igennel vagy nemmel szavaznak. A tárgyalás nyelve általában olasz (esetleg latin) és jegyzőkönyvet vezetnek róla. Minden egyes kongregáció feladatkörét a kánonok részletesen szabályozzák. A kongregációk ügymenete rendes közigazgatási.

A *kongregációk struktúrája* a következő: a kongregáció több, a pápa által kinevezett bíborosból áll, élén a bíboros prefektussal. (Amennyiben a kongregáció elnöke maga a pápa, úgy bíboros titkár irányítja közvetlenül a szervezetet.) A legfontosabb, a Szent Officium prefektusa maga a pápa, de néhány más, éppen fontos kongregáció vezetését is átveheti a pápa. A prefektus mellett secretarius (titkár) működik. A kongregációhoz kuriális és kúrián kívüli bíborosok tartoznak, ezek száma változó, 10 és 30

AZ EGYHÁZKORMÁNYZAT FELÉPÍTÉSE X. PIUS IDEJÉN

között mozog. A szakkérdéseket előkészítő konzultorok száma általában a bíboros tagok kétszerese. X. Pius a következő kongregációkat hagyta meg, illetve szervezte újjá:

1. *Sacra Congregatio S. Officii* (Szent Officium): a legfőbb hitügyi hatóság. Felügyel a hit és erkölcs tisztaságára, ítélik erről. Házassági ügyekben dönt. (XV. Benedek óta az index congregatio ügykörét is átvette.)
2. *Congregatio Consistorialis* (Konzisztoriális kongregáció): a reform következtében ez lett a második legfontosabb kongregáció. Feladata valamennyi egyházszerkezeti kérdésben való döntés, adminisztrátorok, koadjutorok kinevezése, a püspökök kinevezését megelőző vizsgálata. Általános felügyeletet gyakorol a püspökök felett.
3. *Congregatio de Disciplina Sacramentorum* (A szentségek kongregációja): a hét szentségre vonatkozó tanítás kifejtése és védelme a feladata, X. Pius alapította. Hatáskörébe tartozik pl. a böjt alóli felmentés is.
4. *Congregatio Concilii* (Zsinati kongregáció): feladata a Tridentinum határozatainak értelmezése és érvényesítése. Joghatósága kiterjed a papság és a hívek erkölcsi fegyelemével kapcsolatos ügyekre. Ide tartoznak az egyházi javak és illetékek ügyei, a helyi és regionális zsinatok.
5. *Congregatio Religiosorum Sodalium Praeposita* (A szerzetesrendek kongregációja): valamennyi szerzetes és szerzetesi ügy ide tartozik, kivéve a Propaganda Fide területét. X. Pius állította helyre önállóságát.
6. *Congregatio Propaganda Fide* (A hitterjesztés kongregációja): feladata a pogányok közötti hithirdetés irányítása, a nem önálló hierarchiával rendelkező területek egyházkormányzata. X. Pius hatásköréből kivette az Egyesült Államok, Kanada és Orosz-Lengyelország egyházmegyéit, és azoknak önálló hierarchiát adott.
7. *Congregatio Sacrorum Ritum* (A szertartások kongregációja): a liturgia, a liturgikus könyvek kérdései, valamint a szentté és boldoggá avatási eljárások lebonyolítása a feladata.
8. *Congregatio Caeremonialis* (A pápai udvar szertartásainak kongregációja): feladata azoknak a szertartásoknak a rendezése, amelyeken a pápa részt vesz, vagy a bíborosok végzik. Prefektusa a bíboros dékán. Ez dolgozza ki a királyok és államfők vatikáni fogadásának protokollját.
9. *Congregatio de Seminariis et Universitatibus Studiorum* (A szemináriumok és az egyetemek kongregációja): feladata ezekben az egyházi intézményekben folyó oktatás tanulmányi és szervezeti rendjének megszabása és felügyelete, valamint az egyetemi fokozatok megadása.
10. *Congregatio Indicis* (Index kongregáció): az egyházi könyvbírálat és könyvtilalom ügyei tartoznak hozzá, 1917-ig állt fenn.
11. *Congregatio pro Negotiis Ecclesiasticis Extraordinariis* (Rendkívüli [különleges] egyházi ügyek kongregációja): előbb csak a francia forradalom által előidézett rendkívüli francia egyházi ügyekkel foglalkozott. 1814-ben VII. Pius hatáskörét az egész egyházra kiterjesztette. X. Pius ismét csak a rendkívüli egyházi ügyekre korlátozta működését. Feladata a kormányokkal való tárgyalás, pl. a vitás püspök-

kinevezéseknél, a konkordátumok előkészítésénél. Prefektusa a mindenkori bíboros államtitkár, tagjai általában csak kuriális bíborosok. Ez tulajdonképpen a pápa külügyminisztériuma.

X. Pius az egyházkormányzat fő fórumainak továbbra is a kongregációkat tekintette. A reform során a pápa nemcsak a kongregációkat szabályozta, hanem következetesen elválasztotta egymástól az egyházi igazságszolgáltatást és a törvényhozást. (1910-ben külön a Romana Rotát is megreformálta.)

A *kuriális törvényszékek* (Tribunale) bírókból állnak, akik nem feltétlenül bíborosok. A törvényszékek ügymenete bírói. A *Sacra Poenitentiaria* – élén a főpoenitentiariussal – a bűnbocsánat, a gyónás és a bűcsúkj ügyeivel foglalkozó szerv, ami inkább igazgatási mint bírósági eljárás. A *Signatura Apostolica* a legfelsőbb fellebbviteli bíróság, az egyház legfőbb törvényszéke. A *Sacra Romana Rota* a tulajdonképpeni kuriális bíróság, ahol a peres ügyeket gyakorlatilag lefolytatják.

Végül a *kuriális hivatalok* funkciója az, hogy – élükön egy bíborossal – a pápa által vagy a kongregációk által elintézt ügyekről a megfelelő aktákat kiállítsák, expedíálják, az eljárások hivatali részét elvégezzék. Működésük közigazgatási jellegű. A kuriális hivatalok tehát végrehajtási szervek, vezetésük nem kollegiális. A kuriális hivatalok a következők:

1. Az *Apostoli Kancellária*, az egyik legősibb hivatal. Saját palotájában működik, élén a bíboros kancellárral. Feladata az apostoli levelek küldése.
2. *Dataria Apostolica*, a XIII. századtól fennálló hivatal. Saját palotája van, élén a bíboros datarius. Azokat az apostoli leveleket intézi, amelyek nem konzisztoriális ügyekkel foglalkoznak.
3. *Camera Apostolica*, a Szentszék javait adminisztrálja. Vezetője a bíboros camerlengo, aki az egyházkormányzat vezetését a sede vacante idején átveszi.
4. *Pápai Államtitkárság* (Officium Secretariae Status), élén a bíboros államtitkár. A XIX. század folyamán fokozatosan a Kúria legfontosabb hivatalává vált. Az államtitkár a pápa egyházkormányzatának főleg politikai kérdésekben vált támaszává, afféle miniszterelnöki feladatot töltött be. Az államtitkárság felépítése a következő: a) Rendkívüli Egyházi Ügyek Osztálya; b) Rendes Egyházi Ügyek (egyházi közügyek) Osztálya; c) Apostoli Brévék Osztálya. Ez utóbbihoz tartozik két titkárság: a fejedelmi brévék titkársága és a latin levelek titkársága.

X. Pius rendezte a hivatalnokok jogállását, az adókat pedig modernizálta. A pápai okiratokra kirótt igen magas illetéket, a *taxát* is reformálta: az illeték kiszabásánál a folyamadó anyagi helyzete lett a mérvadó. (Az új kánonjogi kódex a Kúria szervezését és működését a 246–264., illetve az 1598–1605. kánonokban szabályozta.)

A pápa 1909. január 1-én életre hívta a Szentszék hivatalos közlönyét, az *Acta Apostolicae Sedis*, amely közli a hivatalos pápai megnyilatkozásokat és a kuriális hatóságok nyilvános engedélyeit, döntéseit.

1909. december 3-án a pápa két dekrétumban rendelte el, hogy a püspökök egy-egy formula szerint tegyék meg a Szentszéknek egyházmegyéjük állapotáról szóló rendszeres és kötelező írásos jelentésüket, illetve rendelkezett a püspökök számára kötelező *visitatio ad limináról*, a püspökök időközönkénti római kihallgatásáról.

A hitélet elmélyítésére és az egyházkormányzat modernizált centralizációjára irányuló intézkedések az egyház tanbeli és kormányzati egységének megszilárdítását célozták, hogy ennek birtokában a pápa hatékonyan vegye fel a harcot a tévtanok ellen. A hit tisztaságának védelmében X. Pius csökönyös hajlíthatatlanságról és rövidlátó szűkkeblűségről tett bizonyosságot, ami a pápát súlyos egyházpolitikai konfliktusokba sodorta, és ismét negatívan hatott a pápaság és a világ viszonyára. X. Pius a teológia terén jelentkező tudományos módszereket és modern filozófiai hatásokat *modernizmus*nak nevezte, amely szerinte az egész keresztény hit alapjait kezdi ki: mert szálláscsinálója azoknak a forradalmi és ateista eszméknek, amelyek a polgári társadalom és az egyház létét egyaránt veszélyeztetik. Az 1905-ös oroszországi forradalom hatására a pápa magatartása még merevebbé vált a modern katolikus irányzatokkal szemben, mert azok rokonszenveztek az orosz forradalommal is. X. Pius – elődje nyomán – szintén elítélte az amerikanizmust.

A modernizmus haladó teológusok ama törekvéséből származott, hogy a katolikus teológiát a modern tudományokkal összhangba hozzák. Legjelentősebb közülük a francia Alfred Loisy, az Istitut Catholique volt professzora, aki a protestáns bibliakritika nyomdokain haladva, a történeti kritikát alkalmazta a hit forrásainak vizsgálatánál. Loisy legjelentősebb munkája 1902-ben jelent meg, a *L'évangeli et l'église*. Loisy kísérletet tett ebben, hogy a modern tudomány eszközeivel elemezze a Szentírást. Munkáját Róma 1903-ban indexre tette, a pápa pedig elítélte a tudományos módszerek alkalmazását a teológiában. (Más modernisták, így a francia Le Roy, Albert Houtin, az olasz Romolo Murri, az angol George Tyrell, a német Döllinger és mások a modern polgári filozófiai rendszereket akarták összeegyeztetni a katolikus hit- és erkölcstannal, és a dogmák relativitását hirdették az egyház abszolutista fel fogásával szemben.)

A pápa az exegézis autentikus művelésére és a keresztény hit biztonságát kikezdő bibliakritika meggátlására 1906. március 27-i *Quoniam in re biblica* kezdetű apostoli levelében a Biblia tanulmányozására vonatkozó 18 utasítást írt elő a teológusoknak, és megszabta a kutatás módszereit is. Egyben elmarasztalta a történeti-kritikai módszert. 1907-ben a bencés rendet megbízta a Vulgata revíziójával. 1909. május 7-én pedig felállította a pápai *Szentírás Kutató Intézetet*.

X. Pius a modernizmussal szemben a skolasztikához való merev és szigorú ragaszkodást tette kötelezővé. A pápa által bátorított *integralizmus* (a tanítás integritásának védelme) programja a neotomizmus szektáriánus értelmezésével az volt, hogy a magán- és a közélet valamennyi kérdését a hitből válaszolják meg. Ez azt jelentette, hogy a kultúra és a politika valamennyi vonatkozását – az *Actio Catholica* keretében – közvetlenül az egyházi hierarchiának rendeljék alá. Másik céljuk a modernisták akár adminisztratív eszközökkel való megsemmisítése volt.

Az integralista irányzat első hivatalos kifejeződése a X. Pius által 1907. július 3-án kiadott *Lamentabili sane exitu* kezdetű dekrétum és a hozzá csatolt 65 modernista tétel elítélése volt. A 65 mondat az exegézis és a dogmatörténet tárgyköréből, és főleg Loisy és más francia szerzők 1903-ban indexre tett műveiből valók. 1907. augusztus

28-án a pápai inkvizíció elrendelte, hogy azok a lelkészek, akik ezekhez a felsorolt tévedésekhez továbbra is ragaszkodnak, hivatalukból eltávolítandók.

Még hírhedtebb volt az 1907. szeptember 8-i *Pascendi dominici gregis* kezdetű enciklika, amely a modernizmust már mint valamennyi herezis forrását és gyűjteményét aposztrofálta. (Az enciklikát nagyrészt a francia jezsuita bíboros, Billot fogalmazta, aki 1927-ben – mert XI. Pius elítélte az Action Française-t – letette a bíbort.) A Pascendi szerint modernistának számított mindenki, aki a koreszmékhez pozitívan viszonyult. A Pascendi-enciklika nagyjából részletes kommentár volt a Lamentabilihez. Két részből állt. Első, elméleti részében felvázolta a modernizmus mibenlétét és azt kritizálta. A modernizmus lényege szerint *agnoszticizmus*, mert kizárja a hitet a megismerés eszközei közül. A Pascendi második része adminisztratív ellenrendszabályokat tartalmaz, amelyek révén nemcsak tanítólag, hanem törvényhozóilag is meg akarja a pápa a modernizmust semmisíteni. Előírta, hogy a gyanús tanárokat mozdítsák el a katedráról, a papnövendékek ne látogassanak világi egyetemen előadásokat; az egyházi cenzúrát megszigorította. Rendelkezett minden egyházmegyében az ún. *consilium vigilantiae* felállításáról, amelynek feladata a modernizmus nyomainak felkutatása volt.

X. Pius valóságos szellemi diktatúrát vezetett be. 1908. március 7-én, Szent Tamás ünnepén Rómában Loisyt ünnepélyesen exkommunikálták. Itáliában és Franciaországban neves professzorokat távolítottak el az egyetemekről. A pápa szintén modernizmusnak nyilvánította az ún. *reformkatolicizmust* is, amely az egyházat a haladással akarta társadalmi és politikai téren összehangolni, de anélkül, hogy az egyház hagyományos tanítását kikezdte volna. Így került indexre a német Albert Ehrhardt: *Katholizismus und das 20. Jahrhundert* című könyve, vagy a magyar Prohászka Ottokár három írása is.

Az antimodernista attack élén Umberto Benigni bíboros állt. Az integralisták sürgetésére a pápa 1910. szeptember 1-i *Sacrorum Antistitum* kezdetű motu propriójában a lelkészekről, prefektusokról és teológusokról is megkívánta az *antimodernista eskü* letételét. Aki ennek ellentmondott, kiközösítették. A modernisták ellen valóságos középkori méretű és jellegű hajtóvadászatot indítottak, amelynek sok olyan teológus is áldozatul esett, akik csupán azért voltak hibáztathatók, mert nem álltak egyértelműen a neotomizmus mellett, de egyáltalán nem voltak modernisták. Benigni bíboros – X. Pius tudtával – egy titkosszolgálatot, a *Sodalitum Pianum*ot építette ki, amely gyorsan félelmetes intézménnyé lett. (A pápa megerősítette a kb. 1000 főből álló szervezetet, és a konzisztoriális kongregáció alá rendelte.) Az integralista titkosszolgálatnak minden valamirevaló teológusról és egyházi személyről dossziéi voltak; filiái működtek Milánóban, Freiburgban, Bécsben, Berlinben, Kölnben, Gentben, Brüsszelben és Párizsban.

X. Pius szintén adminisztratív eszközökkel számolta fel a politikai katolicizmusban jelentkező modernizmust. A pápa visszatérését mutatja a korrall szembeni reakciós politikához, hogy Franciaországban rokonszenve kezdetben az Action Française felé fordult. Ugyanakkor a haladó katolikusok mozgalmát, a Sillont a pápa a francia püspökökhöz intézett 1910. augusztus 25-i levelében betiltotta. Pedig a katolikus moz-

BENE MERENTI X. PIUS (ÉREM, MNM ÉREMTÁR)

galomra *Franciaországban* nagyobb szükség volt, mint bármikor korábban. 1904-ben megszakadt a diplomáciai kapcsolat a Szentszékkal, államosították az egyházi iskolákat, 1905-ben pedig kimondták az állam és az egyház szétválasztását. (A szeparációs törvény biztosította a lelkiismereti és a vallásszabadságot, az egyház teljes szabadságát is, de megvonta tőle az állami támogatást.) A szétválasztásnak a pápa csak a hátrányát látta, ezért 1906-ban kikelt ellene, és megtiltotta a francia katolikusoknak az autonóm egyházközségi szervezkedést is (a *Vehementer nos* és a *Gravissimi officii numere* enciklikákkal).

Ellentmondásosan alakult a pápaság politikája *Itáliában*. Az olasz modernizmus elítélésének politikai okai is voltak. Murri és az olasz kereszténydemokraták ellenezték, hogy a pápa politikai dolgokba avatkozzék, és autonóm, népi és demokratikus pártot akartak szervezni. A pápa azonban mereven elutasította egy olasz katolikus politikai párt gondolatát. Az alapelveket illetően ragaszkodott a Non expedit!-hez, és a katolikus hívőket minden vonatkozásban a hierarchia alá akarta rendelni. Ennek szerve a pápa által 1905. június 11-én kiadott, *Il fermo Proposito* kezdetű pünkösdi enciklikájában javasolt *Actio Catholica* volt. A pápa 1906-ban Murrit elítélte, 1907-ben felfüggesztette papi állásából. 1908-ban Murri és társai önként kiléptek az egy-

házból, de X. Pius exkommunikálta, mert Murri hagyta magát országgyűlési képviselővé választani.

Valójában X. Pius nem volt ab ovo a politika ellen, hanem csak a haladó katolikus politika ellen. Trónra lépésétől kezdve enyhített a Non expedit! értelmezésén és – velencei pozitív tapasztalatai alapján – ismerte a községi politikában való részvétel lehetőségeit. Toleránsabbá tette a nemzeti állam iránt népi származása, természetes olasz patriotizmusa és az, hogy soha nem tartozott korábban a Kúriához. Elsősorban ott mutatott megértést, ahol a polgári erők összefogásáról volt szó – a szocialisták ellen. 1905-ben – a szocialisták előretörésére való tekintettel – megengedte, hogy ott, ahol a szocialista és egyházellenes jelölt megválasztása másként meg nem akadályozható, az egyházi többség hozzájárulásával a katolikusok is részt vehetnek a parlamenti választásokon. 1909-ben már 24, magát katolikusnak valló képviselő foglalt helyet a parlamentben (a 484-ből). 1913-ban a katolikusok és a liberális Giolitti paktuma a parlamenti választásokon további lazítását jelentette a Non expedit! elvének.

A pápa integralista irányvonala újabb konfliktusba sodorta a Szentszéket *Németországgal* is. X. Pius 1910. május 26-i *Editae saepe* kezdetű, ún. Borromeus-enciklikájában ismét a modernisták, mint hamis reformátorok ellen hadakozott. Velük szemben az ellenreformáció egyik vezérét, Borromeo Szent Károlyt aposztrofálta az igazi reformátorként. A protestánsok sértőnek találták az enciklika egyes kitételeit, és a vallásháborúk szellemének felidézését látták Borromeo emlékének dicsőítésében.

X. Pius felemás módon, de inkább a konzervatív-karitatív konfesszionális munkásegyesületek javára döntött a modernebb keresztény szakszervezetek ellenében a németországi és a hollandiai ún. *szakszervezeti vitában*. Az 1912. szeptember 24-i *Singulari quadam* kezdetű enciklikában csak úgy tartotta elfogadhatónak a felekezeti közötti szakszervezeteket, ha azok tagjai egyidejűleg a katolikus munkásegyesületekbe is belépnek.

A kellő nemzetközi politikai tapasztalatokkal nem rendelkező X. Pius politikai téren nehéz helyzetbe hozta az egyházat. A francia konfliktuson túlmenően, szinte valamennyi országgal megromlottak a Vatikán kapcsolatai. Feszültté vált a viszony Németországgal, Oroszországgal és az Egyesült Államokkal; 1910-ben Spanyolország, 1911-ben Portugália szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat a Szent-székkal. A kezdeti enyhülés után Itáliával szemben sem tudott alapvetően változtatni a korábbi szembenálláson.

A X. Pius nevéhez fűződő XX. századi eretneküldözés, a modernisták elleni hajsza rossz emlékű maradt azután is, hogy valóban maradandó belső egyházi reformjait és mély vallásosságát akceptálva, XII. Pius 1954-ben szentté avatta.

HÁBORÚ ÉS BÉKE KÖZÖTT [XV. BENEDEK 1914–1922]

Az 1914. július 28-án kezdődő *első világháború* (1914–1918) korszakába lépő pápaság nemzetközileg szinte teljes elszigeteltségben volt. Így érthető, hogy a háború első napjaiban összeülő konklávében ismét a politikus irány kerekedett felül, amely dip-

XV. BENEDEK BÉKE EMLÉKÉRME (MNM ÉREMTÁR)

lomatapapát kívánt az egyház élére. *Giacomo della Chiesa* bíboros, bolognai érsek a *XV. Benedek* (1914–1922) nevet választotta, akinek pontifikátusa a világháború és annak következményei, a forradalmi válság jegyében telt el.

Della Chiesa egy ősi genovai arisztokrata családból származott. Előbb jogot tanult és ügyvédnek szánták, majd a papi pályára lépett, és a Gregoriánán sajátította el a teológiát. Ezt követően az exkluzív római nemesi kollégiumban egyházzogot tanult, amely a római diplomataképző intézet része volt. Rampolla fedezte fel 1882-ben, és a rendkívüli ügyek kongregációjába helyezte el, ahol hamarosan belső bizalmas munkatársa lett. Chiesa majdnem 40 évig dolgozott együtt Rampollával. Végül is 1901-ben az államtitkár helyettese lett. XIII. Leó halála után Rampollát menesztették, de X. Pius Chiesát 1907-ig állásában hagyta. Bár együttműködött az új államtitkárral, Merry del Vallal, 1907-ben mégis eltávolították a Kúriából, mert nem értett egyet a modernistákkal szembeni eljárás módszereivel. 1907 decemberében X. Pius kinevezte Bologna érsekévé. (Eltávolításáig nagy szükség volt rá az államtitkárságon, mert az új adminisztráció kezdetben nem ismerte az ügyeket.) A bolognai érsekség félreállításnak számított a kúriai karrier után. Eltávolítását Merry del Val sürgette, mert benne látta Rampolla pártjának vezérét. Úgy lett Chiesa a nagy iparváros érseke, hogy előtte sem püspök, de még plébános sem volt. X. Pius nem szerette a rideg arisztokratát. A bizalmatlanság jele volt az is, hogy a bolognai érsekséggel járó bíborosi kalapot sem kapta meg. A pápa csak utolsó konzisztóriumában, 1914 májusában emelte a bíborosok közé. A bolognai számkivetés mégis hozzájárult ahhoz, hogy 1914. szeptember 3-án őt, a legfrissebben kinevezett bíborost választották pápává.

XV. Benedek sok mindenben XIII. Leó pápára hasonlított, de annak nagyvonalú

sága és sikerei nélkül. Államtitkára a neves egyházjogász, *Gasparri* bíboros lett. Az új pápa 1914. szeptember 8-án *Ubi periculum* kezdetű, az egész világ katolikusaihoz szóló első pásthorlevelében a béke helyreállítását sürgette. Bejelentette a Szentszék szigorú semlegességét a küzdő felek között. Annak ellenére, hogy a Kúria is két pártra szakadt – egy antantbarát és egy központi hatalmakkal rokonszenvező pártra –, a pápa függetlenségét és semlegességét megőrizte.

1914. november 1-i *Ad Beatissimi* kezdetű trónra lépési enciklikájában is a központi gondolat a háború elítélése és a béke helyreállításának sürgetése volt. A háború fő oka szerinte a világ elkereszténytelenedése, a hitetlenség volt. A társadalom belső békéjének helyreállítására vonatkozóan pedig az osztályharcra szemben XIII. Leó enciklikáira hivatkozva, az egyetértést sürgette.

A pápa újólág elítélte a modernizmust, de szakított Benigni módszereivel, és az integralisták eretnekhajhászásának véget vetett. (Benigni az 1920-as években Mussolini fő hírforrása lett.) A programadó enciklika a pápai autoritás hangsúlyozásával, a római kérdés restaurációs kérdésként való kezelésével inkább a korábbi állapotokat képviselte. XV. Benedek pontifikátusa alatt XIII. Leó és X. Pius vezető gondolatainak szintézisére törekedett.

XV. Benedek uralkodásának nagy részét a háború és a béke kérdései töltötték ki. Tevékenysége két irányú volt: egyrészt világosan leszögezte az egyház elvi álláspontját a háború és a béke kérdésében, másrészt diplomáciai lépéseket tett a kormányoknál a béke helyreállítása érdekében. A pápa nem tett, és állásánál fogva nem is tehetett különbséget az imperialista hatalmi csoportok között.

1914 decemberében a pápa Mercier belga bíboroshoz intézett *Cum de fidelibus* kezdetű levelében fejezte ki részvétét a semleges Belgiumot ért német agresszió miatt. Az antanthatalmak – főleg a pápaellenes Clemenceau – a pápát németbarátsággal vádolták, mert nem ítélte el nyíltan és ünnepélyesen az agressziót. A Vatikán 1914 végétől a háborús szenvedések enyhítése érdekében együttműködött Svájjal és a nemzetközi vöröskereszttel. (A pápa javasolta, hogy a harc képtelen sebesült hadifoglyokat kölcsönösen cseréljék ki.)

1915 elején XV. Benedek megpróbált a Monarchia és Olaszország között közvetíteni, hogy megakadályozza az olasz hadba lépést. (Követe, *Eugenio Pacelli* azonban eredménytelenül járt az agg Ferenc Józsefnél és Csernoch János magyar prímásnál.) Amikor az antant újból a központi hatalmak iránti rokonszenvét vetette a pápa szemére, XV. Benedek 1915. január 22-i konzisztóriumai beszédében ismételtlen megerősítette szigorú semlegességét. 1915-ben Olaszország az antant oldalán belépett a világháborúba. Ez még inkább a semlegesség megtartására készítette a pápát, és lehetővé tette beavatkozását az olasz belügyekbe. A Szentszék kapcsolata a külfölddel sokkal nehezebb lett. Míg Nagy-Britannia ideiglenes követséget létesített a Vatikánban, a központi hatalmak vatikáni követségeit (az osztrák–magyar, a bajor és a porosz követet) kiutasították Olaszországból, és a svájci Luganóba telepítették át. A pápa azt remélte, hogy a háború utáni új rendezés során lehetséges lesz a kiegyezés az olasz állammal – a Pápai Állam valamilyen restaurálása révén. Ezt az Olasz Királyság azzal előzte meg, hogy az 1915. április 26-i londoni titkos szerződés 15. pontja

értelmében a pápának az eljövendő béketárgyalásokra való meghívását az olasz kormánytól teszik függővé. Olaszország hadba lépése után a semleges Spanyolország felajánlotta a pápának, hogy költözzön át az Escoriálba. Főleg a központi hatalmak igyekeztek rávenni a pápát az olasz főváros elhagyására. (Erzberger centrum párti vezető a pápának Liechtensteint javasolta.)

1916. december 12-én a központi hatalmak szólították fel a pápát a békeközvetítésre. A pápa a közvetítést nem vállalta, és a központi hatalmak számára egyoldalúan kedvező kompromisszumot nem támogatta, amit Berlinben és Bécsben igen rossz néven vettek. (Természetesen a békeajánlatot az antant is eleve elutasította.)

A polgári demokratikus forradalom győzelme Oroszországban, az Egyesült Államok hadba lépése és az 1917. májusi stockholmi szociáldemokrata békeközvetítés arra készítették XV. Benedeket, hogy bekapcsolódjék azokba a békeközvetítésekbe, amelyek az imperialista hatalmak közötti megegyezést célozták, és a pápa ebben az irányban befolyásolta a Centrum Pártot is. A hirtelen megnövekedett aktivitás oka: a háború keltette válságban a forradalmi mozgalmak megerősödése, illetve az ezek elhárítására irányuló törekvés volt. A pápa előzetes puhatolódzása során kitűnt, hogy a Monarchia (Czernin külügyminiszter) és Erzberger is helyeselnék a pápai békeközvetítést. Az akció előkészítéséhez tartozott Pacelli müncheni nunciussá történt kinevezése 1917 májusában. Pacelli megbeszéléseket folytatott a német kancellárral, II. Vilmos császárral és IV. Károly császár-királyal. Azt jelenthette a Vatikánba, hogy a készülő békeakciót a központi hatalmak támogatják.

1917. augusztus 1-én XV. Benedek *békejegyzéket* intézett a háborúban részt vevő hatalmakhoz. A pápai békejegyzék bevezetőjében leszögezte a pápa semlegességét és pártatlanságát. Abból indult ki, hogy a háború folytatása az európai keresztény civilizáció bukásához vezethet. A háborúban büntetést látott a világnak a kereszténységtől történt eltávolodása miatt. Ezután konkrét javaslatokat tett az általános és kölcsönös leszerelésre, a nemzetközi döntőbíráskodásra, amelyek a biztonságos és tartós béke alapjai. Javasolta, hogy biztosítsák a tengerek szabadságát. A pápa elutasította a reparáció (jótétel) és a kollektív háborús felelősség elvét. Javasolta, hogy a szemben álló felek kölcsönösen mondjanak le az egymásnak okozott károk megtérítéséről. (Holott addig ilyen károkat főleg a németek okoztak a semleges Belgiumban és a megszállt Franciaországban.) A háborús bűnösséget illetően a pápa a megosztott felelősség elve alapján állt.

A területi kérdésekről szólva javasolta a háború alatt megszállt területek visszaadását: német részről Belgium és Franciaország kiürítését, az antant részéről pedig a német gyarmatok visszaadását. (Elszász-Lotaringia, Trieszt és Trient hovatartozásáról, a Balkánról és Lengyelországról nem nyilatkozott.)

A pápai jegyzéket Berlinben üdvözték, Londonban elvileg nem zárkoztak el a tárgyalások elől. Wilson elnök azonban elutasította a pápai közvetítést, mert már magának vindikálta a békeszerzés dicsőségét. Franciaországban és Itáliában a pápa lépését a németeknek tett szolgálatként fogták fel; még a francia püspökök egy része is nyíltan bírálta. Végül kitűnt, hogy az új berlini kormány sem gondolja komolyan a megegyezést, és így a pápai békeakció teljes kudarcot vallott. XV. Benedek az 1917.

december 24-i karácsonyi beszédében a bíborosok előtt keserűen emlékezett meg az eredménytelenségről. Ezt követően a pápa nem is tett békeajánlatokat.

1918 novemberében véget ért a fegyveres harc. A pápa 1918. december 1-i *Quod iam diu* kezdetű enciklikájában nyilvános imára hívott fel a békekonferencia sikeréért, a keresztény igazságosság alapelvein nyugvó tartós békéért. Az imperialista háború imperialista békével való lezárásából azonban a pápát kirekesztették. Az amerikaiak közvetítésére 1919. június 1-én Orlando olasz miniszterelnök lehetségesnek vélte, hogy a Népszövetség garanciája alatt egy területet adjanak a pápának. (De az nem derült ki, hogy ezen csak a Vatikánt értette-e, vagy egészen a Tiberisig terjedő részt is.) Orlando bukása azonban a restaurációs elképzeléseket is megváltoztatta.

A pápa fenntartásokkal fogadta a Párizs környéki békerendszert, és a Népszövetségtől is távol tartotta magát. (Belépését a Népszövetségbe és visszatérését a nemzetközi politika színpadára Franciaország és Olaszország akadályozta meg.) Az új európai rendezés még inkább aktuálissá tette a római kérdés megoldását is. A pápa kritikus véleményét a párizsi békéről az 1920. május 20-i *Pacem, Dei munus* kezdetű pünkösdi enciklikájában fejtette ki. Rámutatott a tényleges megbékélés hiányára, a béke ingatag voltára, és nem utolsósorban a Szentszék jogait ért sérelmes mellőzésre. A háború éveiben a *missziók* munkája is elakadt. Az Európán kívüli missziók újrászervezéséről XV. Benedek pápa 1919. november 30-i *Maximum illud* enciklikájában szól.

XV. Benedek érdemének tudható be, hogy az egyház az 1918–1919-es forradalmi és nemzeti változásokat nagyobb veszteségek nélkül vészelte át, és az új államokkal nem keveredett konfliktusba. XIII. Leó államformával szembeni semlegességének és a ralliement politikának a pozitív hatása a háború után jutott érvényre. Ez főleg Németország és Ausztria katolikusainak könnyítette meg, hogy a társadalmi változásokkal (a monarchia helyébe lépő polgári liberális és demokratikus köztársasággal) ne álljanak ellenségesen szembe, hanem azt elfogadják.

A pápa megbékült a kontinens vezető hatalmával, Franciaországgal is. 1920 májusában a szentek közé emelte a franciák nemzeti hőst, Jeanne d'Arcot. Ezt követően 1921-ben ismét helyreállt a diplomáciai kapcsolat a Szentszék és Franciaország között. A pápa nemcsak a német Centrumot készítette a demokrácia és a köztársaság támogatására, hanem a szociáldemokrata Ébert elnöksége lehetővé tette azt is, hogy 1920-ban az addigi vatikáni porosz követséget az egész Weimari Köztársaság képviselétévé nyilvánítsák. 1920-ban került sor a berlini nunciatura felállítására. A protestáns Anglia és Hollandia mellett a sintoista Japán is diplomáciai kapcsolatra lépett a Szentszékkal.

XV. Benedek mindent elkövetett, hogy a háború után átrendezett Közép-Kelet-Európa régebbi és új államaival jó kapcsolatokat teremtsen. (Természetesen nem vonatkozott ez Szovjet-Oroszországra és 1919-ben Tanács-Magyarországra.) 1919-ben nunciaturát állítottak fel Varsóban (az első lengyel nuncius Achille Ratti lett). Hasonlóképpen nunciust küldtek Magyarországra is. XV. Benedek kiváló diplomáciaja révén a pápaság ismét nemzetközi tekintélynek örvendett, az 1920-as évek elején a Szentszéknél megbízott követek száma elérte a 25-öt.

XV. Benedek nemcsak a hatalmakkal békült meg, hanem a haladó katolikus irány-

zatokkal is. A katolikus pártok tömegbefolyásának hirtelen megnövekedésében a háborúval járó vallásosság elmélyülése mellett közrejátszott az is, hogy ezek korábban ellenzékben voltak, vagy nem is léteztek. Így nem terhelte őket a kormánypártiság és a háborús felelősség ódiума sem. A katolikus pártok 1918 után általában a középpártok szerepét töltötték be, a munka és a tőke közötti harc kiéleződése közepette a harmadik út alternatíváját csillogtatták meg a hívő tömegek előtt. A pápa megértést mutatott az új típusú katolikus pártok iránt, amelyek sikereiket annak köszönheték, hogy lehetőséget ígértek a kapitalizmus és a szocializmus között, egy keresztény társadalmi rend megteremtésével, a világnak a kereszténységhez való visszavezetésével.

A demokráciát és a dolgozók reformtörekvéseit felkaroló német Centrum Pártnak nagy szerepe volt abban, hogy a forradalmi hullám Németországban megtört. Éppen a Centrum ilyen sikerei készítették XV. Benedeket arra, hogy 1919 elején – Gasparri bíboros ellenkezése dacára – hozzájáruljon a *Partito Popolare Italiano* (Olasz Néppárt) megalakításához. Annak ellenére, hogy a Kúria többsége elvileg továbbra is elutasította az olasz katolikus politikai párt lehetőségét, XV. Benedek 1919. január 20-án hozzájárulását adta a szicíliai Don Luigi Sturzónak az Olasz Néppárt megalakításához. Kikötötte, hogy a párt a politikából a Vatikánt hagyja ki, pártprogramja ne legyen egyházas és felekezeti, hanem tisztán politikai, demokratikus, szociális és interkonfesszionális. Ezzel egyidejűleg a pápa visszavonta a parlamenti választásokon való részvételi tilalmat, a Non expedit!-et. Már 1919 novemberében a Néppárt több mint 100 mandátumot szerzett. Azzal, hogy XV. Benedek Itáliában engedélyezte a katolikus politikai párt alakulását, megbékélt a parlamentáris demokráciával. „A politikai katolicizmus fejlődése ezzel új szakaszba lépett; amennyiben véglegesen feladta a politikai tartózkodás álláspontját és a ralliement keretében a polgári társadalom védelmének alapjára helyezkedett.” (Zsigmond L.: A politikai katolicizmus a XIX. és a XX. században. Budapest 1965. 8. old.)

XV. Benedeknek elődje élénk reformáló kedve miatt nem sok tennivalója akadt az egyház belső életét tekintve. Legjelentősebb ezen a téren az volt, hogy a pápa 1917. május 27-i *Providentissima Mater* konstitúciójával kihirdette az új *Codex Iuris Cano-*

XV. BENEDEK

nicit, amely 1918. május 19-én (pünkösdkor) lépett életbe. A Codex forrásainak feltárásában és az új törvénykönyv megszerkesztésében kiemelkedő szerepe volt a magyar Serédi Jusztiniánnak. Serédi viszonylag fiatal bencés szerzetesként került Rómába, ahol Gasparri bíboros, majd államtitkár kedvence lett. Serédi hosszú éveket töltött a kánoni munkálatokkal, és egyben ellátta a vatikáni magyar követség kánonjogi tanácsosi tisztét is. (Valószínű sikeres kúriai tevékenységének és Gasparri barátságának köszönhető, hogy 1927-ben a nálánál sokkal esélyesebb magyar püspököket megelőzve, a pápa őt nevezte ki esztergomi érseknek, hercegprimásnak, majd hamarosan bíborosnak is.)

XV. Benedek fontos egyházkormányzati intézkedése volt, hogy a rossz emlékű Index-kongregációt 1917-ben feloszlatta, és az egyházi könyvcenzúrát a Szent Officium hatáskörébe utalta. A kongregációk száma azonban nem csökkent, mert 1917 elején egy új kongregációt is alapított, Sacra Congregatio de Propaganda Fide pro negotiis Rituum Orientalium névvel. (Az 1917. január 15-én kelt Dei providentis kezdetű motu proprioval.) Ez a kongregáció a különféle keleti rítusú katolikus egyházak feletti teljes joghatóságot gyakorolta. (XI. Pius pápa 1938-ban a kongregációt Sacra Congregatio pro Ecclesia Orientali néven újjászervezte.)

A kiváló egyházi szónoknak bizonyult XV. Benedek 1917. június 15-i *Humani generis* enciklikájában szabályozta a templomi prédikációt és megtiltotta, hogy a szószékről politikai agitációt folytassanak. Az 1920-ban kiadott *Spiritus Paraclitus* enciklikát a pápa Szent Jeromos egyházatya halálának 1500. évfordulóján a hittudósoknak szánta: arra figyelmeztette őket, hogy a tradíciót és az új tudományos eredményeket a hit érdekében hozzák összhangba. Benedek pápa rajongott a klasszikus irodalomért, az olasz nyelvért. Dante költészetének kiváló ismerője volt. A költő halálának 600. évfordulóján, 1921. április 30-án megjelent *In praeclara* kezdetű enciklikájában Dante költészetének mély vallásosságára hívta fel a figyelmet.

A kor realitásait is megértő diplomatapápa 1922. januári váratlan halálakor még minden út nyitva állt a Vatikán új ura előtt, hogy az egyházat merre vezesse.

XI. PIUS [1922–1939] PÁPASÁGA

Az 1922. február 6-án véget ért konklávéból az az *Achille Ratti* bíboros került ki győztesen, aki milánói érsekként közvetlen kapcsolatban állt az ottani fasiszta csoporttal, amelyet maga Benito Mussolini vezetett. A *XI. Pius* (1922–1939) nevet választó új pápa politikai múltja sejtette a majdnem két évtizedre nyúló új vatikáni éra irányultságát: a minden eddiginél retrográdabb ralliement megvalósulását.

Achille Ratti nemesi eredetű, de kispolgári családból származott. Életének legnagyobb részét a milánói Ambrosiana Könyvtár mélyén csendes tudósként töltötte el. (1888-tól dolgozott a könyvtárban, amelynek 1907-ben prefektusa lett.) Feltűnést sem tudományos eredményeivel, hanem csak mint alpinista keltett. 1911-ben a Vatikáni Könyvtár helyettes igazgatójává, majd 1914-ben prefektusává nevezték ki. Hatvanegy éves korában szólította a pápa Rattit a könyvtár csendjéből a diplomáciai

szolgálatba. (XV. Benedek szellemes megjegyzése szerint a diplomatikával foglalkozó tudósból tudós diplomata lett.) 1918 áprilisától Lengyelország és határterületei (a Baltikum) apostoli vizitátorává nevezték ki. Működése nem volt eredménytelen, mert 1919 júniusában Lengyelország már nunciusként fogadta. (Közben címzetes érsek lett.) A Szilézia körül támadt konfliktusban azonban a varsói nuncius nem volt kellően tapintatos, az ügybe belebukott, a pápa 1921-ben kénytelen volt visszahívni. Kárpótlásul 1921 júniusában kinevezte Milánó érsekévé és bíborossá.

Az elhúzódó és mozgalmas 1922. évi konklávét Ratti bíboros megválasztását kompromisszumnak szánta, hisz nem tartozott a Kúria egyik pártjához sem. A kormányzat folytonosságát az új pápa azzal is biztosította, hogy államtitkárának

ő is Pietro Gasparrit választotta. Hamarosan kitűnt azonban, hogy a volt pápai könyvtárosban óriási energiák szunnyadnak. Céljaiban igen következetes és elszánt volt, akit a tudós doktrínérség mellett merev intranzigencia jellemzett. XI. Pius megválasztása után azonnal megjelent a Szent Péter-templom *külső loggiáján* – és 1870 óta először –, onnan adta az Urbi et orbi áldást. A fogságból történt jelképes kilépéssel azt jelezte, hogy szándékában áll a római kérdés rendezése.

Amikor 1922-ben XI. Pius pápa trónra lépett, a kapitalizmus háború utáni stabilizációja még távolinak tűnt. Átmeneti időszakról volt szó, amely kedvező lehetőségeket is kínált a Vatikán politikája számára. 1922-ben Rapallo – a Szovjetunióval való megbékélés – átmenetinek bizonyult, mert 1922–1923-ban újabb háborúk fenyegettek. Az Osztrák–Magyar Monarchia helyén létrejött új államok és a Vatikán között – a békeszerződések nyomán – vitás kérdések merültek fel az egyházmegyéik új határai miatt. A központi hatalmak veresége és széthullása nyomán elvesztek a pápaság hagyományos konzervatív politikai partnerei (német, osztrák–magyar), amelyekben a trón és az oltár tradicionális szövetsége megvalósult.

Az 1920-as évek első felében – pontosabban 1924-ig – Európában a polgári demokratikus és a liberális irányzatok kemény harcban álltak a konzervatív-reakciós politikai erőkkal. E küzdelemből XI. Pius megválasztásának évében, 1922-ben éppen a legkonzervatívabb politikai irányzatok kerültek ki győztesen a vezető kapitalista álla-

XI. PIUS

mokban: Franciaországban a Poincaré-kormány (1922. január), Angliában a konzervatívok (1922. október), Olaszországban a fasiszta államcsíny nyomában Mussolini (1922. október), Németországban a Cuno-kormány (1922. november), s végül Primo de Rivera diktatúrája 1923-tól Spanyolországban.

Ebből a szituációból következett, hogy a konzervatív, leginkább XVI. Gergelyhez hasonló XI. Pius idején a pápaság ismét a retrográd és konzervatív hatalmakhoz közeledett. Ez a jobbfelé való nyitottság azért is aggályosnak tűnhetett, mert a faszizmus mint konzervatív tekintélyuralmi irányzat jelentkezett, és csak menet közben vált totálissá Olaszországban és Németországban egyaránt – megcsillantva egy széles körű koalíció lehetőségét is, beleértve a katolikus pártokat és szervezeteket is.

Ennek megfelelően az egyházon belül is példa nélkül álló *abszolutizmus* valósult meg. Ez a befelé irányuló abszolutizmus kifelé a konkordátumok rendszerével párosult – épp úgy, mint XVI. Gergelynél. Mindez hosszú ideig, egészen a II. Vatikáni Zsinatig, elfedte az egyház tényleges problémáit is. XI. Pius abszolutizmusa három területen valósult meg leginkább: a neotomista államelméletben, az *Actio Catholica*-ban és a konkordátumokban.

XI. Pius 1922. december 23-i *Ubi arcano Dei* kezdetű enciklikájában felvázolta azt az új irányvonalat, amit pápaként követni akart. (Ezt azután számtalan enciklika követte a vallás, az erkölcs, a társadalom és a politika kérdéseiről.) A programadó enciklikában kifejtette nézeteit az állam és az egyház viszonyáról, a politikáról. Az enciklika alcíme: *Pax Christi in regno Christi* – Krisztus békéje Krisztus országában – azt a végső célt fogalmazta meg, hogy a pápa az egyház és Róma szellemi és erkölcsi uralma alatt egyesítse az emberiséget. Mit jelentett konkrétan Krisztus királysága? A pápa abszolút erkölcsi-ideológiai hatalmát az egyház és a hívek felett, annak árán, hogy a társadalom és a politika befolyásolását az egyház teljesen a konzervatív világi hatalomra bízta. Míg az egyházon belül és a hívek között ennek eszköze az *Actio Catholica* volt, az államok irányában egy újabb konkordátumrendszer szolgálta.

Az *Ubi arcano* új munkamegosztása szerint az egyház kivonul a politikából, és a vallási területen akarja kifejteni hatását, ezért az autonóm katolikus társadalmi és politikai mozgalmakat is elutasítja. A hívek a vallás-erkölcsi és karitatív tevékenységet szigorúan a hierarchia felügyelete alatt folytathatják. Az állam és az egyház új típusú kapcsolatainak megállapításánál abból indul ki, hogy mind az egyes államok közötti, mind pedig a belső társadalmi ellentétek oka az osztályharc, amely pedig az isteni törvénytől, a vallás-erkölcsi normáktól történt eltávolodásból következik. A társadalmi béke és nemzetközi béke helyreállításának alapja a társadalom *rekrisztianizálása* lehet. Az állam adjon ehhez teljes szabadságot az egyháznak, és az egyház ennek ellenében támogatja az államot a rend helyreállításában és megszilárdításában.

Az *Ubi arcano*-ból Mussolini is megértette, hogy elérkezett a Vatikánnal való megbékélés ideje. A fasiszták felhagytak kezdeti egyházellenességükkel, és főleg a hatalom megszerzése, az 1922-es Marcia su Roma után az egyházhoz fordultak a fasiszta hatalom tömegbázisának kiszélesítése érdekében. 1923 elején Mussolini kormánya bevezette a kötelező vallásoktatást, feloszlatta a szabadkőműves páholyokat. A fasiszták a kommunisták és a szocialisták elleni erélyes harccal, a liberalizmus és a szabad-

közüesség elutasításával, és végül azért, hogy a katolicizmus államvallássá tételét ígérték, teljesen megnyerték XI. Pius bizalmát. Az *Ubi arcanon*nak megfelelően a pápa magára hagyta a társadalmi céljaiban egyre radikálisabb Olasz Néppártot, és így Mussolini 1923-ban minden további nélkül kizárhatta őket a kormányból és a hatalomból. Don Sturzo, a párt alapítója a Vatikán nyomására távozott a párt éléről, majd emigrált. A totálissá váló fasiszta diktatúra 1925–1926 folyamán teljesen felszámolta a Néppártot és a keresztény szakszervezeteket. Ez a dátum – nem véletlenül – egybeesett a római kérdés megoldásáról, az állam és az egyház végleges megbékéléséről kezdett lateráni tárgyalássorozat kezdetével.

Eközben a pápa megkezdte az egyházon belül a Krisztus-királyság megvalósítását. 1925. december 11-i *Quas primas* kezdetű enciklikájában értelmezte az egyház számára aktualizált krisztológiát, és meghatározta a Krisztus-király ünnep tartalmát. Ugyanezen a vonalon ment tovább az 1928-as *Miserentissimus Redemptor* enciklika, Krisztus legszentebb szívének megünnepléséről, a krisztológia elmélyítéséről. A Krisztus-tisztelet részét képezte az 1933. év jubileumi szentévvé nyilvánítása Jézus kereszthalálának 1900. évfordulóján.

XI. Pius a minél gyakoribb jubileumok híve volt. Pontifikátusa alatt a szentévek egész sorát hirdette meg. 1925-ben még a szokásos negyedszázadonkénti jubileumra került sor, de 1929-ben rendkívüli szentévet hirdetett a vallásos élet elmélyítésére. (A szentév célja a zarándokok százezreinek Rómába vonzása volt, a turisztikai haszon mellett a pápa számára erkölcsi hatalmának demonstrálására szolgált.) Az 1933-as említett szentévet a pápa 1934-re is meghosszabbította, hogy 1935-ben azután Pacelli legátus vezetésével Lourdes-ban érjen véget, a Mária-kultusz és a Krisztus-királyság egybekapcsolásával.

Ugyanezt a központosító célt és hitbuzgalmi befolyásolást szolgálták a XI. Pius idején rendszeresen kétévenként tartott eucharisztikus kongresszusok. Az eucharisztia (az oltáriszentség tisztelete) jegyében tartott nemzetközi katolikus ünnepségsorozat élén a pápai legátus állt. A kongresszusok az egyház egyetemességét és a pápai centralizmust demonstrálták. (1881-től került sor megrendezésükre, de rendszeressé csak 1922-től váltak. Az 1938-as kongresszus Budapesten volt.) A jubileumok, a szentévek és az eucharisztikus kongresszusok nemzetközi katolikus tömegmegmozdulásokká váltak, amelyek érzékeltetni akarták a minden hívőt átfogó lelkiegységet, amelynek letéteményese a pápa.

XI. Pius minden elődjét túlszárnyalta a szentek légiójának oltárra emelésével. 500 boldogot és 33 szentet avatott, köztük a jezsuita Bellarmint, vagy az angol Morus Tamást. A szentek ünnepéről szóló enciklikáiban a középkori és az ellenreformációs szentek ideálját állította a modern ember elé követendő példaként.

XI. Pius nagy figyelmet fordított az egyházi tudományok művelésére és a modern tömegkommunikációs eszközök felhasználására. Szorgalmazta a latin nyelv ápolását, a skolasztikus filozófia művelését. 1936-ban felállította az *Egyházi Tudományok Pápai Akadémiáját*, ahol a legfőbb egyházi diplomataképzés is folyik. A világi tudományok terén főleg a Vatikáni Könyvtár fejlesztése volt szívügye. 1935-ben új csillagdat avattak Castel Gandolfóban. 1913-ban készült el a *Vatikáni Rádió*, amelynek mikrofonja

elé gyakran és szívesen állt XI. Pius. A modern technika meghonosítását a Vatikánban a lateráni szerződésben biztosított jelentős összegek tették lehetővé.

XI. Pius felismerte a sajtó közvélemény-formáló jelentőségét. Sokat foglalkozott az újságírókkal. 1936-ban Katolikus Sajtó Hetét és Katolikus Sajtókiállítást rendeztek Rómában. XI. Pius sokszor beszélt a filmművészetről. A mozi virágkorában a pápa – 1936. június 29-i *Vigilanti cura* enciklikájában – felismerte a film tömeghatásának nagy lehetőségét. A megfelelő valláserkölcsei és politikai mondanivalójú filmek forgalmazását tartották csak megengedhetőnek. Ezért javasolta az állami filmcenzúra felállítását. A püspököknek pedig azt, hogy folyamatosan tegyék közzé az általuk jónak tartott filmek listáját, és azt, amit rossznak, károsnak tartanak, ezért a híveknek nem ajánlják. A film-index az Actio Catholica keretében meg is valósult.

XI. Pius pápa enciklikái közül egész összefüggő sor szól az ifjúság neveléséről, a házasságról, a családi életéről és a társadalmi rendről. Az 1929-es *Divini illius magistri* hangoztatta, hogy a keresztény ifjúság nevelésének a joga elsősorban az egyházé és a családé, és csak végső soron az államé. 1930-ban a házasságról és a családról szóló *Casti connubii* enciklika a férfi és a nő tradicionális kapcsolatát idealizálta, a férfi uralmát erkölcsileg szentesítette.

A társadalmi kérdésekről a pápa a világgazdasági válság (1929–1933) hatására nyilatkozott gyakrabban. Az 1931. május 15-i *Quadragesimo anno* enciklika – a Rerum novarum 40. évfordulóján – a szociális kérdés megoldását a társadalom korporatív átszervezésétől, a rendi társadalom megvalósításától várta. A rendi állam, a hivatás-rendiség az egyház államelméletének – kezdettől fogva – alapgondolata volt. A nagy szociális enciklikákban is az első helyen az egyház mint szellemi hatalom kínálja a társadalomszervező elveket, amelyeket az állam alkalmaz a munkáltatókra, és végül a munkásokra. Ezzel szemben a marxizmus és a szocialista munkásmozgalom gyakorlata az érdekeltek – a munkások és munkaadók – közötti viszony megváltoztatását tűzte napirendre, az érdekeltekre bízva azt. Innen van az, hogy a Quadragesimo anno is tiltja a katolikusoknak a szocializmus elfogadását, elítéli azt, és a kiutat a proletárok deproletarizálódásában jelöli meg. A munkások önvédelmi szervezeteinek feloszlátása révén látta felszámolhatónak az osztályharcot. XI. Pius felismerte, hogy az egyház elvesztette a munkásosztályt, és ezt méltán nevezte a XX. század botrányának, de megoldási javaslataiban még távolabb taszította az egyháztól a dolgozó tömegeket. A szociális kérdést XI. Pius – visszatérve IX. Pius platformjára – nem társadalmi és politikai problémaként kezelte, hanem karitatív kérdésnek tekintette. Ezt tanúsítja az 1932. május 31-i, *Caritate Christi* kezdetű enciklikája is a keresztény karitásról, mint a szociális igazságtalanság orvoslásának fő eszközéről.

A XI. Pius által felépített eszmerendszernek nem volt adekvát teológiai-ideológiai alapja. Enciklikáiban a különféle elképzelések nem álltak össze egységes rendszerre. XI. Piusnak egységessé és szisztematikussá a Krisztus-királyság valóra váltásának szervezetét, az Actio Catholicát sikerült csak tennie. A pápa a kor fő veszélyének és minden veszély forrásának a *laicizmust* tekintette. A laikus társadalom *rekrisztianizálása* a fenti elvek szerint az Actio Catholica keretében menne végbe. Az Actio Catholica lényege a hívek aktivizálása – mégpedig a sok országban független katolikus

szervezetek alávetésével – a hierarchia és a pápaság közvetlen céljai érdekében. Az Actio Catholica megszervezése 1925 után a katolikus mozgalmak depolitizálása jegyében és az integralizmus szellemében ment végbe. A konkordátumok és az Actio Catholica ugyanannak a koncepciónak a megnyilvánulásai voltak. A konkordátumok azt célozták, hogy a katolikus egyház előjogait országonként biztosítsák és a szellemi életet Rómától tegyék függővé. Az Actio Catholica ugyanezt akarta megvalósítani az élet egyéb olyan területein, ahol közvetlenül nincs jelen a hierarchia.

Az Actio Catholica azt jelentette, hogy a katolikus hívőknek ki kellett vonulniuk a politikai pártokból és szakszervezetekből, ez pedig a haladó katolikus mozgalmakra mért csapást. Az Actio Catholica és a mögötte álló koncepció: a retrográd hatalomhoz való illeszkedés elsősorban az olasz viszonyoknak felelt meg, ezt általánosította. (Ahol az egyház és az állam elválasztása már megtörtént, ott az Actio Catholica csak a hitbuzgalmi szervezetek nagy számát szaporította, de nem csökkentette a hívők társadalmi-politikai aktivitását.) Legtöbbet az olasz katolicizmusnak ártott, mert meggyengítette az Olasz Néppártot, majd felszámolásának lehetővé tételével objektíve a fasiszmus útját egyengette.

Az első világháborút követő újjárendezés eredményeként ismét Franciaország lett a kontinens vezető hatalma. A Vatikán fontos diplomáciai feladata volt, hogy a franciákkal való viszonyt normalizálja. A Francia Köztársasággal való kapcsolatok rendezéséhez az 1924. január 18-i *Maximam gravissimamque* kezdetű enciklika nagymértékben hozzájárult. Elismerte és legalizálta az egyházközségi szervezkedést, az egyházi javak autonóm igazgatását. Ezzel közvetve tudomásul vette az állam és az egyház elválasztását is. (Az enciklika szellemét követő garanciális egyezményt 1924 februárjában írták alá.)

A megbékélés viszont kiváltotta a francia katolicizmus konzervatív nacionalista és monarchista részének ellenállását. Ennek élén továbbra is a Charles Maurras vezette *Action Française* állt. Az *Action Française* a legnagyobb hatást a két világháború között gyakorolta. Róma elítélte ugyan Maurras nézeteit, amelyek nemcsak a katolikus erkölcsi normákkal álltak szemben, hanem a köztársasággal is, a francia katolikusok egy része befolyása alá került. (Az *Action Française* az 1930-as években fasiszálódott, és a népfrentkormány 1936-ban feloszlatta. Hívei 1940-ben Pétain-t támogatták.) Figyelmeztetésükre XI. Pius 1926 szeptemberében nyilvánosságra hozta a X. Pius által 1914-ben eszközölt, de titokban tartott elítélést. Maurras tiltakozott a pápánál, de hiába. Az *Action Française* zavarta a ralliement politikát. 1926. december elején újabb *modus vivendi* aláírására került sor a Vatikán és Franciaország között. A pápa 1926-ban lemondásra kényszerítette a jezsuita Billot bíborost, mert nyíltan bírálta az *Action Française* elítélését. XI. Pius 1927. január 5-én indexre tette Maurras több írását. 1929-ben pedig újólag ateistának és újpogánynak minősítette az *Action Française*-t, és megtiltotta a katolikusoknak a mozgalomban való részvételt.

Mindez azt mutatja, hogy a pápai politika ismét alkalmazkodott az 1924 utáni új helyzethez, amikor a főbb polgári államokban – ha váltakozva is – mérsékeltebb politikai irányzatok kerültek hatalomra. Az 1930-as évek első felében ismét változott a helyzet; míg a pápa Franciaországban a köztársaság mellé állt, Spanyolországban

az 1931-ben megbukott monarchia védelmére kelt. A Spanyol Köztársaság kimondta az állam és az egyház elválasztását, amit XI. Pius 1933. június 3-i *Dilectissima Nobis* kezdetű enciklikájában elítélt.

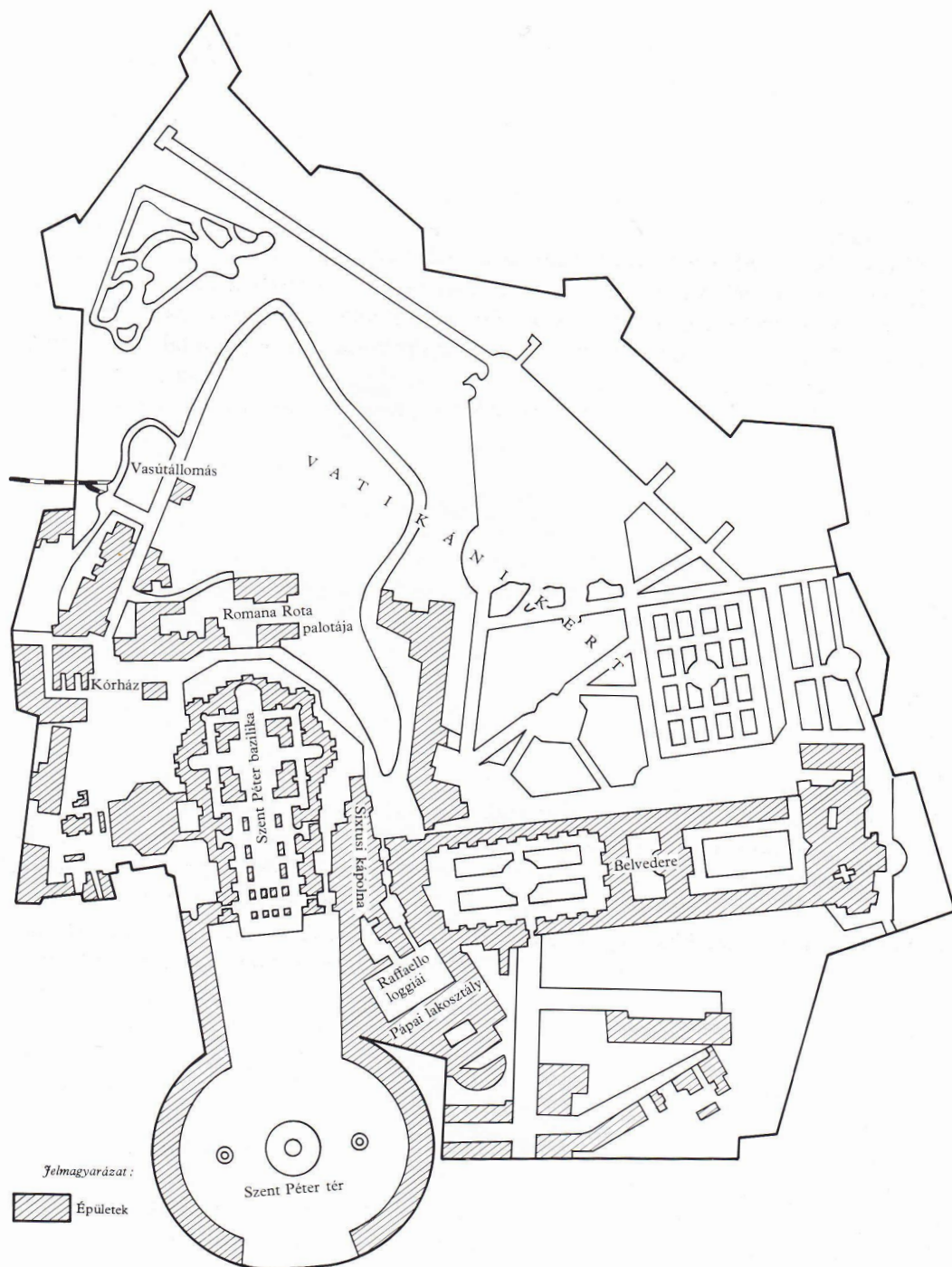
XI. Pius pápa konkordátum-politikájának ideológiai alapjait a konzervatív *Ottaviani* bíboros dolgozta ki 1929-ben megjelent könyvében. Maga XI. Pius a konkordátumok értelmezésével legrészletesebben az 1929-es *Quinquagesimo ante anno* enciklikájában foglalkozott.

Mint az 1814–1815-ös Bécsi Kongresszus után, éppúgy az I. világháborút lezáró Párizs környéki békéket követően is, a Kúria az egyes államokhoz való viszonyt konkordátumokkal szabályozta. De míg korábban a konkordátumokat csak rendkívüli helyzet szabályozására kötötték, most ez a kapcsolatok normális, általános formája lett. Az új konkordátumok jellemző vonása az volt, hogy az állam és az egyház szoros együttműködését szabályozták meghatározott és pontosan körülírt ügyekben. A szerződések megvalósításához a Vatikán és a helyi egyházak elsősorban az Actio Catholicára támaszkodtak. Az új konkordátumok mutatják a pápa hozzáállását a politikához: az egyház saját politikai érdekeinek és tevékenységének önkéntes korlátozását az államhatalommal való szövetség érdekében. XI. Pius konkordátum-politikája abban is hasonlít XVI. Gergelyére, hogy mindketten képtelenné tették ezáltal a katolikusokat arra, hogy hitükért harcoljanak és az üldözéssel szembeszálljanak. A történelmi érdeket a pápa feláldozta a pillanatnyi győzelem érdekében.

XI. Pius a XIX. század tapasztalataiból indult ki, amikor az autoritív rezsimekben jobban bízott, mint a liberális államban. Hamarosan kitűnt azonban, hogy a rájuk alapozott konkordátumrendszer politikai értéke mennyire kétséges.

XI. Pius alatt a következő konkordátumok megkötésére került sor: 1922-ben Lettországgal, 1924-ben Bajorországgal, 1925-ben Lengyelországgal, 1927-ben Romániával és Litvániával, 1928-ban Csehszlovákiával (modus vivendi), Portugáliával, 1929-ben Olaszországgal és Poroszországgal, 1932-ben Badennel, 1933-ban Ausztriával és Németországgal, 1935-ben Jugoszláviával, végül 1937-ben Equadorral (modus vivendi). A korábbi és az új keletű megegyezések következtében a Vatikán széles körű diplomáciai kapcsolatokkal rendelkezett. 1937-ben (az *Annuario Pontificio* szerint) az alábbi országokban működtek pápai nunciusok: Argentína, Ausztria, Belgium, Bolívia, Brazília, Csehszlovákia, Chile, Columbia, Costa-Rica, Nicaragua, Panama, Kuba, Észtország, Franciaország, Németország, Guatemala, Haiti, Honduras, Salvador, Írország, Olaszország, Jugoszlávia, Lettország, Paraguay, Peru, Lengyelország, Magyarország, Portugália, San Domingo, Románia, Svájc, Venezuela és Equador.

A pápaság és az olasz állam kiegyezésének a feltételeit az alkotmányosság válsága, és a hivatásrendi állam létrejöttének lehetősége teremtették meg. XI. Pius kezdettől fogva megértést mutatott Mussoliniék irányában. Amint hatalomra kerülve feladta egyházellenes törekvéseit, főleg az 1924-es Matteotti-válságtól, Mussolini és az egyház kapcsolata – a kezdettől meglevő elvi fenntartások mellett is – elmélyült. Az új rezsim gyorsan megnyerte a Kúria konzervatív pártjának rokonszenvét, mert mindazt tagadta, amivel szemben az egyház a Non expeditet évtizedeken át gyakorolta.

CITTÁ DEL VATICANO (VATIKÁNVÁROS) 1929-BEN

A LATERÁNI EGYEZMÉNYEK ALÁÍRÁSÁNAK EMLÉKÉRME (MNM ÉREMTÁR)

A fasiszta diktatúra totálissá tételével egyidejűleg 1926 nyarán indultak meg a római kérdés megoldását célzó tárgyalások. A Vatikán részéről a megbeszéléseket Gasparri államtitkár vezette, de fontos szerepet játszott a 110 találkozássra nyúló, három évig tartó tárgyalássorozatban Francesco Pacelli jogász, a későbbi XII. Pius testvére is.

Az olasz kormány és a Szentszék közötti megegyezés három okmányát a Lateráni palotában 1929. február 14-én Gasparri államtitkár és Mussolini írták alá. (A megállapodások – részkérdésekben történt kiegészítésekkel – ma is érvényben vannak.) Az általános megállapodás értelmében Olaszország elismerte a pápa szuverenitását az ún. Vatikánváros felett. Ezzel a másfél négyzetkilométer kiterjedésű Egyházi Államot restaurálták. A Vatikán Állam területe magában foglalja a Szent Péter-templomot s a mellette levő pápai palotákat, a Vatikánt és a Lateránt, a múzeumokat és a kerteket. A Vatikán Állam és Olaszország kölcsönösen nagykövetet cseréltek.

A *konkordátum* jelentette lényegében a római kérdés lezárását. 44 cikkelyben szabályozta az állam és az egyház viszonyát. Biztosította az egyház teljes szabadságát, és a katolikus vallást államvallásnak nyilvánította. A Szentszék szabad kapcsolatban állhat a klérussal és az egész katolikus világgal. Az egyháziak mentesültek a katonai szolgálat alól. Az érsekek és a püspökök személyének kiválasztása a Szentszék joga, s ha az államnak nincs politikai kifogása, felszentelhetők, de az államfő kezébe esküt tesznek. A Szentszék elismeri az egyházi javak eddigi szekularizálását. Az állami törvényeket revízió alá veszik, és összhangba hozzák a jelen konkordátummal. Az egyházi vagyon adómentes. Az állam elismeri az egyházi házasság érvényességét. A 43. cikkely szerint az állam elismeri az Actio Catholica alá tartozó szervezeteket. Az egyház pedig az Olaszországban működő összes papok és szerzetesek számára megújítja a tilalmat, hogy bármely politikai pártba belépjenek, vagy ott tevékenységet fejtsenek ki.

A PÁPAI TESTŐRSÉG

A konkordátumot külön *pénzügyi megállapodás* egészítette ki. Ebben Olaszország kötelezte magát, hogy a Szentszéknek 750 millió olasz lírát fizet készpénzben, és egyidejűleg 5%-osan konszolidált olasz államkölcst utal át 1 milliárd olasz líra értékben.

A *lateráni egyezményekkel* teljes lett az egyetértés a fasiszta állam és a pápa között. A konkordátum és a pénzügyi egyezmény pedig nagy előnyöket biztosított az egyház számára. De az igazi politikai tőkét a fasizmus kovácsolta a kiegyezésből.

1929. június 7-én közzétették a Vatikán városállam *alkotmányát*. Az új állam katonai udvartartása inkább a látványosságot és a tradíciót szolgálta. A pápai önkéntes nemesi gárda és a palotaőrség mellett tényleges funkciója inkább a pápai csendőrségnek volt, amely a közbiztonságra ügyelt. A nagy múltú *Svájci Gárda*, a pápai testőrség tagjai álltak őrt a Vatikánban. Létszámuk 100–110 körül mozgott. (A gárdának csak katolikus, törvényes születésű, svájci állampolgárságú, nőtlen, egészséges, és minimum 174 cm magas, 24, illetve 30 évet betöltött férfiak lehettek tagjai.)

1870 és 1929 között hivatalosan nem létezett pápai állam, így a pápák nem használtak lobogót sem. 1929 után a *pápai zászló* két egyforma nagyságú, függőlegesen elválasztott színes mezőből áll; az egyik arany színű, a másik ezüst. Az ezüst mezőben van a *pápai címer*: a hármaskorona a két keresztbe tett kulccsal. Korábban a pápai zászló egyesítette a szenátusi és a római városi színeket, a pirosat és a sárgát. IX. Pius 1848-ban a zászlót trikolorrá változtatta: zöld-fehér-piros nemzeti színekre. Gaetából visszatérve ismét a pápai címer került a lobogóra. Az *anyaszentegyház zászlója* csak nagy ünnepeken használatos. Így pl. Úrnapján, de ott volt a lepantói tengeri csatában is a pápai vezérhajón. Ez piros selyem, kettős csúcsban végződik, arany és piros bojtokkal. Hat csillag és a pápai kulcsok vannak rajta. (1870 előtt volt pápai tengerészeti lobogó is.)

A restaurált Pápai Állam nemzetközileg is magasra értékelt *kitüntetések*et és *rendjeleket* adományozhatott. A pápa mint államfő nemesi, grófi és örgrófi címeket is osztott.

Az Apostoli Szentszék ötféle lovagrendi kitüntetést és kétféle érmet szokott adományozni:

1. Ordine Supremo del Cristo (vagy Milizia di N.S.G.O.), a Legfelsőbb Krisztus-Rend. Ezt még 1319-ben alapította XXII. János pápa. A legmagasabb pápai kitüntetés. Csak egy osztálya van, rendszerint uralkodóknak szokták adni. (1939-ben 21 tagja volt, köztük Viktor Emánuel olasz király.)

2. Ordine dello Speron d'Oro (vagy Milizia Aurata), az Aranysarkantyús Rend. Alapítása homályba vész, de X. Pius pápa állította vissza. Csak egy osztálya van. Államfők, uralkodók, miniszterek, politikusok szokták kapni. Így pl. Mussolini, Dollfuss is megkapta. X. Piusától az első között kapta meg gróf Zichy Nándor, és 1936-ban Horthy Miklós magyar államfőt is kitüntette vele XI. Pius.

3. Ordine Piono (Pius-Rend): IX. Pius alapította 1847-ben. Három osztálya van: nagykeresztes lovagok, parancsnokok és lovagok.

4. Ordine di San Gregorio Magno (Nagy Szent Gergely-Rend). 1831-ben alapította XVI. Gergely. Három osztálya van, mint az előbbinek, katonák és civilek egyaránt megkaphatták.

5. Ordine di San Silvestro Papa (Szent Szilveszter-Rend). Ezt is XVI. Gergely alapította 1841-ben. X. Pius 1905-ben megreformálta, ennek is három osztálya van.

A *pápai kitüntetések* pedig a következők voltak: 1. Pro Ecclesia et Pontifice díszkereszt kitüntetés, ezt XIII. Leó pápa alapította, és 2. Benemerenti érem, mint megkülönböztető pápai kitüntetés.

A de jure helyreállított Egyházi Állam jelentőségét XI. Pius pápa 1929 végén kiadott *Quinquagesimo ante anno* kezdetű enciklikájában méltatta. A megegyezés az olasz állam és a pápa között valóban történelmi jelentőségű volt. Az 1870 óta tartó viszályból a pápaság elvi engedmények nélkül került ki. A fasiszta állam komoly árat fizetett azért, hogy konkrét politikai tőkét kovácsolhasson a megegyezésből, ami kétségkívül hozzájárult Mussolini helyzetének megszilárdulásához. Az 1929. májusi választásokon a fasiszták nagyarányú győzelmet arattak.

Hamamosan kiderült azonban, hogy a teljes egyetértés illúzió. A fasizmussal szemben szkeptikus Gasparri államtitkár 1930. február elején lemondott hivataláról. Utóda a berlini nuncius, *Eugenio Pacelli* lett. A fasiszta totalitarizmussal a pápa először az Actio Catholica szabadságának megsértése és az ifjúság nevelésének monopolizálása miatt ütközött össze. A sérelmes intézkedések ellen a pápa 1931. június 29-i, *Non abbiamo bisogno* kezdetű enciklikájában tiltakozott. A pápa a fasiszta rendszer egyházra sérelmes túlzásait tette kritika tárgyává, de Pacelli sietett a nyílt konfliktust elsimítani. Mussolinihez a jezsuita Tacci Venturit, a vatikáni sajtóügyek felelősét küldte közvetíteni. 1931. szeptember 2-án már létre is jött a béke: a Vatikán részben teljesítette a fasiszták követeléseit, a katolikus társadalmi szervezetek csak formálisan maradtak fenn, és még szigorúbban alárendelték őket a hierarchiának. (A papságnak és az Actio Catholicának ismételt minden politikai és közszereplést megtiltottak.)

1937-ig zavartalannak tűnt a béke az olasz állam és az egyház között, hiszen a fasiszta korporációs rendszer sok mindent átvett abból, amit XI. Pius a Quadragesimo annóban a társadalomról kifejtett. A társadalom depolitizálásában is egyetértettek, és az az illúzió keletkezett, mintha a fasiszta állam katolikus állam lenne. Hozzájárult ehhez az is, hogy mind XI. Pius, mind Pacelli egyetértettek Mussolini abesszíniai kalandjával.

De amint a háború következtében az olasz fasizmus egyre inkább a német náciizmus függvénye lett, a náci elemek is megjelentek az olasz fasizmusban. A pogány elemek – a fajelmélet és a faji törvények – itáliai jelentkezése XI. Pius élete vége felé új konfliktust érlelt. A pápa a faji törvényekben a konkordátum – tágabb értelemben a keresztény erkölcs – megsértését látta. A faji törvények és tragikus következményeik szétzúzták azt az illúziót, hogy a fasiszta állam és a katolicizmus között belső egyetértés lehetséges lenne. A katolicizmus nem békülhetett meg alapelveinek feladása nélkül a nacionalizmus legszélső változatát jelentő és a fajelmélet alapjára helyezkedő fasizmussal. Hisz a kereszténység – Pál apostol óta – az általános emberit képviseli a faji és a nemzeti szűkkeblűséggel, gyűlölködéssel szemben, így természeténél fogva fel kellett lépnie a fajelmélet, a megkülönböztetés minden formája ellen.

Még kritikusabban alakult a Vatikán viszonya *Németországhoz*, illetve a német fasizmushoz. A pápai politikát a háború utáni Németországban Eugenio Pacelli

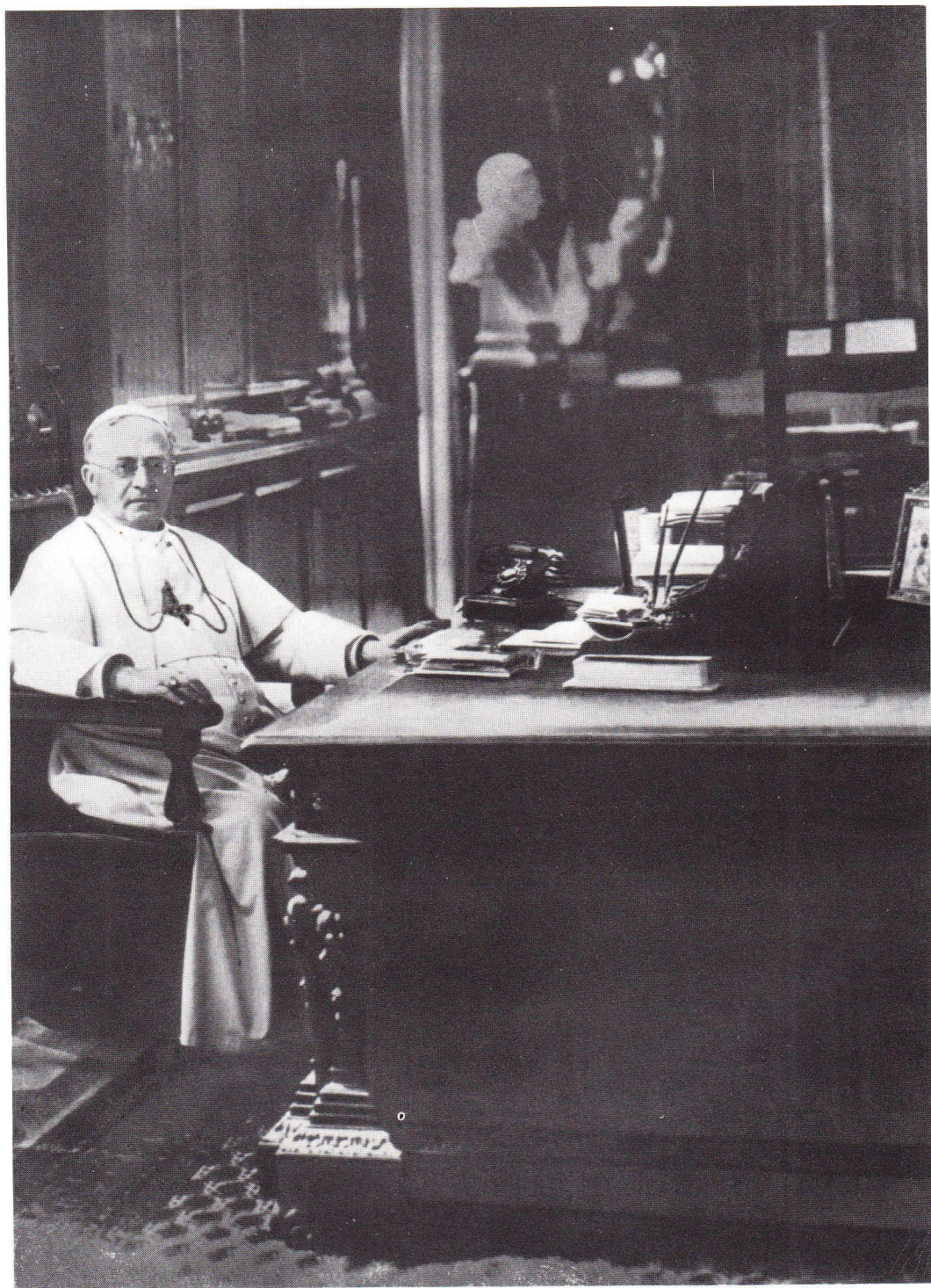
előbb müncheni, majd berlini nunciusként, később pedig mint bíboros államtitkár közvetlenül maga irányította. Célja kezdettől egy birodalmi konkordátum tető alá hozása volt, de ezt 1933-ig, a náci hatalomátvételig nem tudta megvalósítani.

A náciizmus hatalomra jutásában a polgári pártok, köztük a Centrum Párt magatartása is közrejátszott. 1928-tól a Centrum vezetése a konzervatív egyháziak kezébe került, majd egyre reakciósabb lett. A német püspöki kar korábban tiltotta a katolikusok csatlakozását a nácihoz, de ezt a tilalmat 1931-ben feloldották – a baloldal, a kommunisták és a szocialisták növekvő befolyását látva. A Quadragesimo anno eszméit a Centrum vezetői közül főleg Papen fogadta lelkesen, akinek segítségével Hitler a kancellári székbe került. Németországban az egyház nagyobb veszélyt látott a pogány bolsevizmusban, mint a pogány náciizmusban.

Hitler 1933. január 30-án került hatalomra, és azonnal ajánlatot tett a pápának egy *birodalmi konkordátum* megkötésére. A javaslatot Rómában kedvezően fogadták. Az 1933. tavaszi német fejlemények arról győzték meg a Kúriát, hogy a náci és Hitler a bolsevizmus kérlelhetetlen ellenfelei, de a katolicizmust nem bántják, hanem inkább szövetkezni óhajtanak vele.

A konkordátumról folyó tárgyalásokat német részről Papen alkancellár, a Vatikán részéről Pacelli bíboros vezette, a volt Centrum-vezér, Kaas prelátus tanácsait is figyelembe véve. A megegyezés igen gyorsan létrejött. 1933. június 20-án Papen és Pacelli alá is írták a birodalmi konkordátumot. Ezzel az egyház elismerte a náci rezsimet, hogy a német katolikus egyház jogait ezen a réven biztosítsa. Hitler részéről a konkordátum előfeltétele az volt, hogy a Centrum Pártot és a többi katolikus társadalmi és politikai szervezetet szereljék le. Mindez a Gleichschaltung (az egyformává tétel, a hitlerista elveknek megfelelő erőszakos egyformává tétel) szerves részét képezte. Az önkéntes behódolás és önfelosztás ellenében a náci – papíron – az egyháznak teljes szabadságot ígértek a hitbuzgalmi, valláserkölcsi nevelési téren. A birodalmi kormány nem fukarkodott az engedményekkel; a papír türelmes volt, Pacelli németbarát, és a vatikáni diplomácia még nem találkozott ennyire utilitarista gépezettel, mint a náci adminisztráció. A konkordátum Hitler nagy bel- és külpolitikai sikere volt, de egyben XI. Pius és államtitkárának tragikus tévedése is! Hitler ennek segítségével befelé megtörte a katolikusok ellenállását – amivel még Bismarcknak is évtizedekig kellett harcolnia –, kifelé pedig szalonképessé tette az új rezsimet. A német katolikusok lojális alattvalói lettek Hitlernek, a pápa segítségével.

1934–1937 között a Vatikán igyekezett Hitlert a szerződés betartására bírni, a legcsekélyebb eredmény nélkül. Amikor sor került az iskolák, a katolikus sajtó és a valláserkölcsi jellegű szervezetek – főleg az ifjúsági mozgalom – felszámolására is, XI. Piusnak nem maradt más választása, mint a nyilvános és ünnepélyes tiltakozás. A pápa Bertram, Faulhaber, Galen és más neves német püspökök sürgetésére 1936 végén elhatározta, hogy külön enciklikában tárja a világ elé a német egyházat ért sérelmeket, és ünnepélyesen elítéli a náci egyházpolitikát. Az 1937. március 14-i *Mit brennender Sorge* kezdetű enciklikát nagyrészt a kölni bíboros érsek, Faulhaber fogalmazta. Az enciklikában a pápa határozottan és élesen elítélte a nemzetiszocialista újpogányságot, a totalitarizmust, a fajelméletet és a fajüldözést, valamint a vallás-

XI. PIUS DOLGOZÓSZOBÁJÁBAN

és egyházüldözést. Bár nem a fasizmus ünnepélyes megbélyegzéséről volt szó, az enciklika mégis igen nagy hatást keltett. A fasiszták részéről dühödt kirohanásokat, az antifasiszták részéről reményeket ébresztett. Az 1937. májusi fuldai német püspök-kari konferenciának Preysing gróf, berlini püspök javasolta, hogy indítsanak kultúr-harcot a nácik ellen. A logikus javaslatot a pápa szándékát jobban értő püspökök többsége elutasította, nemcsak mert félt a konfrontáció következményeitől, hanem azért is, mert az alapvető politikai érdekezésség még erősebbnek bizonyult az elvi ellentétéknél.

Kétségtelen tény, hogy a konkordátumok – főleg Itáliában, Németországban és Ausztriában – nagymértékben hozzájárultak a fasiszta állam megszilárdulásához. Amint 1801-ben Napóleonnak, úgy Mussolininek és Hitlernek is sokkal fontosabb volt a szerződés megkötésének a ténye, az elismerés, mint a konkordátum tartalma. Miután a pápaság leszerelte a katolikus politikai és társadalmi érdekvédelmi szervezeteket, a reakciós hatalmak szabad kezet kaptak az egyházzal és a hívőkkel szemben. A fasiszta kormányokkal kötött konkordátumok törékenynek bizonyultak. A hatalom pozíciójából politizálókat az erkölcsi fegyverek nem rettentették vissza a szerződések felrúgásától.

Hamarosan kitűnt, mennyire illuzórikus az az elképzelés, hogy a konkordátumokkal és az Actio Catholicával meg lehet őrizni az egyház befolyását. A fasiszták Európa alapjaiban különbözött Metternich Európájától. Az 1930-as évek második felétől az egyház ismét a sekrestyébe, a katolikus gettóba szorult, a náci Németországban a szó szoros értelmében. A konkordátumok iránti illúzió arra a hitre épült, hogy egy Rómából centralizáltan irányított rendszerben a katolikusok megtarthatják különállásukat. Ennek az elzárkózó rendszernek a veszélyeit a Vatikánban nem ismerték fel. A Pacelli államtitkár segítségével kiépített rendszer önmagát az egyházat is korlátozta, ismét alkalmatlanná és képtelenné tette a korkérdésekhez való pozitív hozzáállásra.

A rövidlátó politika legsúlyosabb következménye az antifasiszta népfronttal való szembefordulás volt. Az ennek részét képező ateista kommunisták elvi elítélése az 1937. március 19-i *Divini redemptoris* enciklikájában történt meg. Az elvi és gyakorlati állásfoglalás azonban nemcsak a Szovjetuniónak szólt, hanem még inkább az antifasiszta népfrontpolitika sikereit próbálta ellensúlyozni. Az enciklikát közvetlenül a francia és spanyol népfront 1935–1937 közötti eredményei váltották ki. Pedig a francia népfrontkormány nem is hozott egyházellenes intézkedéseket. Sőt a népfront vezető erejét alkotó Francia Kommunista Párt a katolikusok felé a kinyújtott kéz politikáját folytatta. Így a kormány szintű kapcsolatok sem változtak a népfront idején. A francia kommunisták és szocialisták ilyen magatartása azonban nem volt általános. Így az 1936-ban hatalomra kerülő spanyol népfront is egy sor antiklerikális és egyházellenes intézkedést fogantatosított. A Vatikán a népfrontkormányt a kommunizmus szálláscsinálójának tartotta, és ezért kezdettől fogva Franco és a Falange oldalára állt. A spanyol események ismét csak arról győzték meg a pápát, hogy a parlamentáris demokrácia nem alkalmas a szocialista forradalom meggátolására, azt csak a tekintélyvel alapuló, szinte diktatórikusan erős polgári rezsimiek tartóztat-

hatják fel. Ez a magyarázata annak, hogy XI. Pius 1937-ben mind a kommunizmust, mind a fasizmus egyház- és vallásellenességét elítélte.

A Divini redemptorist az addigi permanens antikommunizmus mellett az a rémület váltotta ki, hogy a pápa szerint megérkezett a fenyegető rém, a kommunista világorradalom: a Szovjetunió után Mexikóban, Franciaországban és Spanyolországban is a kommunisták kerülhetnek hatalomra. Az antifasiszta népfront lényegének ilyen tudatos vagy tudatlan meghamisítása azt célozta, hogy a Vatikán távol tartsa a katolikusokat a demokratikus összefogástól, a forradalmi erőkkal való szövetségtől. Az enciklika súlyos csapás volt azokra a haladó katolikus erőkre, akik keresztény alapról is lehetségesnek, sőt szükségesnek tartották az összefogást az antifasiszta népfronttal. Az összefogás lehetőségét az enciklika kategorikusan kizárta: „Vigyázzatok – Tisztelendő Testvérek –, hogy a hívők meg ne csalódjanak. A kommunizmus magja rossz. *Semmiféle téren nem szabad vele közreműködni*, ha a keresztény kultúrát megmenteni akarjuk.” (Kiemelés tőlem – G. J.) (Közli: Politikai és szociális enciklikák XIX–XX. század. II. köt. 210. old.) A fő cél tehát az volt, hogy leválasszák a népfrontról vagy távol tartsák a hozzá való csatlakozástól a katolikus tömegeket, így megakadályozzák részvételüket a fasizmus elleni harcban.

Miután XI. Pius a Mit brennender Sorgéban tiltakozott a német katolikus egyház üldözése ellen, megbélyegezte a totalitárius rendszereket és elítélte a faji törvényeket és a fajüldözést, a világban nagy várakozást és reményeket keltett. 1938-ban teológusokból álló bizottságot állított fel azzal, hogy dolgozzanak ki egy enciklikatervezetet a faji megkülönböztetés és az antiszemitizmus elítéléséről. Úgy tűnhetett a Vatikán körében, hogy XI. Pius el van szánva a náciizmus és a fasizmus elleni határozottabb fellépésre, az egyház pontosabb elhatárolására a fasizmustól. Erre a kínálkozó alkalom a lateráni szerződés aláírásának 10. évfordulója lett volna, 1939. február 11-én. A jubileumokat kedvelő nagybeteg pápa azonban szándékát és terveit magával vitte a sírba: február 10-én meghalt, az ítélezés elmaradt. (Inkább az újságírók fantáziájának szüleménye, semmint a történeti valóságba illő vélemények szerint a pápát Mussolini megbízásából háziorvosa, Petacci doktor gyilkolta volna meg egy halálos injekcióval. A Duce így akarta volna megakadályozni a tervbe vett pápai nyilatkozatot. Petacci doktor valóban Clara Petaccinak, Mussolini szeretőjének apja volt, aki valószínűleg kémkedett is a pápa körül a fasisztáknak.)

A fasizmussal való konfliktusok ellenére, főleg Pacelli hatására XI. Pius pápa úgy vélekedett, hogy a viták csak belvillongások a kommunizmus elleni harci tábor sorai-ban. A Vatikán a kommunizmus elleni világméretű harc fő erőinek a fasiszta diktatúrákat, és elsősorban Németországot tartotta. Ehhez – és elsősorban csak ehhez – kész volt az egyház erkölcsi és eszmei támogatását is biztosítani. Ennek az alapvető érdek-közösségnek tudható be a helyeslés az abesszíniai agresszió idején, a spanyolországi olasz és német fasiszta agresszió esetében, és végül a beleegyező hallgatás 1938 márciusában a Quadragesimo anno koncepcióját megvalósítani akaró Ausztria náci bekebelezésekor. Az 1938-as budapesti eucharisztikus kongresszuson Pacelli legátus a megbékítés szellemét hirdette a készülő müncheni egyezmény érdekében, de abban a szituációban ez az agresszorokat bátorította. A müncheni egyezményt a háború el-

kerüléseként fogadták a Vatikánban. Az újabb csalódást XI. Pius már nem érte meg. Amikor a pápa a ravatalon feküdt, a Wehrmacht katonáinak csizmái csattogtak Prága utcáinak kockakövein.

KIÚTKERESÉS ÉS KIÚTTALANSÁG [XII. PIUS 1939–1958]

1939. március 2-án, a pápaválasztó konklávén harmadik ülésének végén fehér füst szállt fel a Sixtinából. A bíbornoki kar doyenje, Granito di Belmonte megjelent az Áldások Erkélyén és a hagyományos szavakkal fordult a Szent Péter téren összegyűlt százezres tömeghez: *Annuntio vobis gaudium magnum! Habemus Pontificem!* (Nagy örömet hirdetek nektek! Van pápánk!) Az új pápa *Eugenio Pacelli* bíboros államtitkár lett, aki a *XII. Pius* (1939–1958) nevet választotta.

A szimbolikus jelentőségű névválasztás híven kifejezte az új főpásztor szándékát: a szellemi és politikai kontinuitás deklarálását elődje, XI. Pius uralkodásával. Az egyház hagyományai szerint nem szokták az előző pápa államtitkárát választani, hisz az már kötődött egy politikához. Pacelli esetében a konklávén tagjainak éppen az volt a fő szempontja, hogy megválasztásával kidomborítsák XI. Pius egyházpolitikájának fennmaradását és folytatását. Az új pápa hosszú uralkodása alatt folytatta a Piusok politikai irányvonalát, míg az egyházpolitikában közvetlen példaképe az általa szentté avatott X. Pius pápa volt.

Eugenio Pacelli régi római arisztokrata családból származott, aki pápaként is arisztokratikus stílusban kormányzott. XII. Pius teljes egészében politikus-pápa volt, aki egész életét az egyházi külpolitika szolgálatában töltötte. Tizenkét évi németországi tartózkodása következtében két évtizedes pápasága alatt is kétségtelenül németbarát maradt, németekkel vette magát körül Rómában is. Ezért nevezte már a kortárs közvélemény is a tűzgyökeres római német pápának. Másik jellemvonása volt az engesztelhetetlen gyűlölet a marxizmussal és a kommunizmussal szemben, amelyen még akkor sem tudott változtatni, amikor a hidegháború után, a Szovjetunió és a szocialista világrendszer megnövekedett ereje következtében megindult a nemzetközi enyhülés. Pacelli bíboros majd egy évtizedes államtitkári működése idején döntően meghatározta a vatikáni politikát. Így 1939-ben olyan politikai tekintéllyel rendelkezett, hogy megválasztását szinte mindenki biztosra vette.

A villámkonklávén mégsem volt egészen zavartalan. Amikor a bíborosok bezárkóztak az utód megválasztására, akkor kezdett kibontakozni a világháborút közvetlenül kiváltó lengyel konfliktus. A konklávénban a francia püspökök annak ellenére, hogy tisztában voltak Pacelli németek iránti szimpátiájával, mögé álltak, mert neki tulajdonították XI. Pius fellépéseit a fasiszmus túlkapásai ellen. Ez a párt azt várta tőle, hogy elődje tétova fasiszmusellenes lépéseit határozottabban folytassa. Pacellit azonban *Tisserant* bíboros jobban ismerte, és szóvá is tette a jelölt egyoldalú németbarátságát. Ezért ő a párizsi nunciust, *Maglione* bíborost látta volna szívesebben, aki a demokrácia híve volt. A Kúria tradicionalista pártjának vezetője, *Ottaviani* bíboros sem lelkesedett a túl nagy hatalommal rendelkező Pacelliért, ezért ő *Tisserant*-t java-

XII. PIUS MEGKORONÁZÁSAKOR URBI ET ORBI ÁLDÁST OSZT (ALATTA A PÁPA CÍMERE)

XII. PIUS FŐPAPI DÍSZBEN

beállítottságát mutatja, hogy első intézkedései között 1939. július 10-én rehabilitálta az Action Française-t, és ezzel Franciaországban is a fasiszta erőket bátorította. 1940-ben, az összeomlás után a Vatikán elismerte Pétain rendszerét. Pétain mögé sorakoztak nemcsak a fasiszták, hanem a konzervatív reakciós erők is, Maurras-tól a katolikus püspökök többségével bezárólag. Az új francia állam katolikus-konzervatív vonásait XII. Pius messzemenően akceptálta, abban az új, keresztény Európa felé tett lépést látta. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a francia püspökök – kevés kivételtől eltekintve – kollaboráltak a vichyi rendszerrel.

A pápa monarchia iránti rokonszenvét mutatja, hogy az egyház iránt közelről sem egyértelműen barátságos fasiszta Franco-rezsimmel már 1941. június 7-én egyezményt írtak alá (amelyet 1946-ban és 1953-ban újabbak követtek). XII. Pius később is kitartott a monarchia, mint ideális keresztény államforma mellett.

XII. Pius második világháború alatti magatartása a háború alatt változott, és ugyanolyan ellentmondásos volt, mint pl. Churchillé vagy Roosevelté. Az egyház az emberiség sorsa és jövője szempontjából kritikus időszakban – erkölcsileg és eszmeileg – igazoltnak vélte magát. A katasztrófában mindkét háborús fél politikájának büntetését látta.

A lengyel konfliktus idején XII. Pius diplomáciai kísérleteket tett a válság politikai eszközökkel való megoldására. 1939. május 3-án a nagyhatalmakhoz (a Szovjetunió

solta. A konklávétitkai nem ismeretesek, csupán Tisserant ellenkezése tény. Egyes források szerint egyedül ő nem szavazott Pacellire. Mások szerint azzal a feltétellel ő is rá szavazott, hogy államtitkárának Maglione fogja választani. Valóban, XII. Pius államtitkárának a franciabarát Maglione bíborost választotta. Ezt a funkciót haláláig, 1944-ig töltötte be. XII. Pius ekkor – az addigi bevett szokástól eltérően – nem nevezett ki új államtitkárt, hanem a Kúriát autokratikus módon kormányozta. Helyettes államtitkárként *Tardini* és *Montini* voltak közvetlen munkatársai. A római arisztokrata-pápa fellevenítette a XX. század derekán nagy visszatetszést szülő nepotizmust is. Főleg gazdasági és pénzügyi dolgokban túl nagy befolyást engedett rokonainak, és kedvezőtlen hatással voltak rá német kegyencei.

XII. Pius pápa határozottan autokrata egyházfő, akinek politikai ideálja a konzervatív monarchia volt. Monarchista

kivételével) jegyzéket intézett egy nemzetközi konferencia összehívására, de Hitler és Mussolini a tárgyalások elől elzárkóztak. A Vatikán a lengyel kormányt is engedményekre – Danzig átengedésére – akarta bírni. Augusztus folyamán a pápa gyakori rádiószózatokban figyelmeztette a világot a háború veszélyére: „A békével még nem veszett el semmi, de a háborúval minden elveszhet!” – hangzott a pápa süket fülekre találó intelve.

Amikor 1939. szeptember 1-én megkezdődött a II. világháború, a francia és az angol kormány arra kérte a pápát, hogy Németországot nyilvánítsa agresszornak. XII. Pius ezt megtagadta, mondván, hogy a Vatikán közvetlenül nem avatkozhat a nemzetközi politikába. A németellenes katolikus Lengyelország nem illett bele a pápa elképzeléseibe. A pápa a háború kitörésekor semlegesnek nyilvánította magát, és a vatikáni diplomácia hivatalosan egyik fél mellett sem nyilatkozott meg a háború végéig. Kétségtelen azonban, hogy XII. Pius hallgatása, vagy pedig semlegességének és a békének a hangoztatása objektíve az agresszort bátorította, neki kedvezett.

A pápa semlegessége nem ítélt meg úgy, mint XV. Benedeké az első világháború alatt: akkor a két szemben álló imperialista hatalmi tömb mindkét oldalról igazságtalan, imperialista háborút folytatott, amiben a pápaság másként nem foglalhatott állást. Most azonban másról volt szó. Ez a háború a fasiszta agresszorok részéről más népek megsemmisítésére és leigázására irányult, míg az ellenük harcoló antifasiszta koalíció igazságos harcot folytatott, amely méltán várta el a pápa erkölcsi egyetértését. Ezzel szemben XII. Pius a létükben megtámadott nemzetek fasizmus elleni küzdelmét egy nevezőre hozta, egyformán minősítette az agresszorok támadásával. Ez pedig súlyos tévedés volt.

A pápaság újabb kori történetében bevett szokás, hogy a trónra lépő pápa programadó enciklikában foglalja össze uralkodásának alapelveit. XII. Pius esetében erre a megnyilatkozásra nyolc hónapot kellett várni, míg 1939. október 20-án közzétette *Summi pontificatus* kezdetű apostoli körlevelét. Megállapította, hogy az emberek „napról napra nagyobb számban térnek el Jézus Krisztus hitétől, sőt elszakadnak törvényeinek elismerésétől és követésétől”. Ez az elkereszténytelenedés, a vallási és erkölcsi agnoszticizmus, a katolikus tan által kodifikált erkölcsi norma megrendülése vagy elvetése a forrása a világ bajainak. Nyilvánvaló, hogy a programadó enciklikában állást kellett foglalni a kor legégetőbb, a katolikus egyházra sorsdöntő jelentőségű kérdésekben is, miután folyt a második világháború. Nem volt közömbös tehát, hogy az új pápa a Vatikán és Mussoliniék között létrejött lateráni egyezményeket megerősítette, azokat teljes egészében az egyház érdekeinek megfelelőeknek nyilvánította, s a kibékülést a fasiszta állam és az egyház között teljesnek minősítette.

A pápa elemezte a kialakult válságot és az ahhoz vezető „tévedéseket”, valamint a tévedések forrásait is. XII. Pius a katolicizmusra legveszélyesebb tévtannak a modern államfelfogást tartja. Egyes politikai irányzatok – írta a pápa – függetlenítik az államhatalmat istentől és abszolút szabadságot vindikálnak az államhatalomnak. „Ily módon, megtagadva az isteni tekintélyt és a törvények kötelező erejét, szükségképpen következik, hogy az államhatalom korlátlan és senkinek sem felelős jogokat tulajdonít magának.” Az egyház a földi hatalmaknak járó engedelmisséget és tiszteletet tanítja

és hirdeti, amelyek istentől nyerték eredetüket. Tehát az isten és az isteni akaratot kinyilvánító egyház adott hatalmat az államnak és az állam vezetőinek, de úgy, hogy egyben megjelölte ennek a hatalomnak a határait is. Az állam feladata, hogy „a nemzeti élet magán- és egyéni tevékenységét ellenőrizze, mérsékelje és előmozdítsa, mindenki közös javára harmonikusan irányítsa”.

Az állam mint olyan, nem öncél, hanem eszköz, mégpedig a közjó (*bonum commune*) megvalósításának az eszköze. Ebből az is következik, hogy a közjó érdekei szabják meg az államhatalom határait. Az apostoli körlevél gondolatmenetét követve kitűnik, hogy XII. Pius e tekintetben is elődeinek állásfoglalásaira, XIII. Leó *Immortale Dei* (1885) és XI. Pius *Quas primas* (1925) kezdetű enciklikáira támaszkodott. Az egyház anyai hivatását XII. Pius azonban neves elődeinél sokkal inkább megszüktette értelmezte: szerinte az egyház hivatása nem több, mint a „lelkek újjászületését megvalósítani, az idők megváltozott viszonyainak és az emberi nem új szükségleteinek figyelembevételével”. Az egyház továbbra sem mondhatott le arról, hogy az állam eszmei és erkölcsi alapját a katolicizmus jelentse. Ez az igény fennállt valamennyi világi hatalommal szemben, ezért is bírálta a totális államokat épp úgy, mint a szocialista államot, hisz az egyház szerepét alapjában véve negligálták.

A félreértések elkerülése végett le kell szögeznünk, hogy XII. Pius háború alatti politikai magatartásának és megnyilatkozásainak evidens célja és értelme a római katolikus egyház érdekeinek, és ezen keresztül a keresztény civilizációnak a mindenek előtt való védelme volt. Ez a természetes feladat fogalmazódott meg többek között a pápa háború alatti karácsonyi rádióbeszédeiben, amelyek komoly figyelmet keltettek.

XII. Pius 1939 karácsonyán Európa elmúlt, liberális korszakát bírálta, amelyet az elkereszténytelenedés jellemzett. Az 1940-es beszédben pedig azokat az alapelveket jelölte meg, amelyeken az új európai rend felépülhet. A pápa szerint a tényleges, történelmi és integratív európai szellem a katolicizmus, amelynek őrzője és letéteményese Róma. A németek által meghódított fél Európában a politikai rendet viszont a fasizmus jelentette, amellyel nem volt összeegyeztethető a keresztény erkölcsi rend. Az 1940-es karácsonyi beszédében XII. Pius kifejtette, hogy az egyéneket és a nemzeteket egyaránt kötelező isteni törvény annyira általános, hogy tág teret és szabadságot enged a legkülönbözőbb politikai formáknak, amennyiben nem mondanak ellent e törvényeknek. Ebből az is következett, hogy az egyházat, mint a hit és az erkölcs letéteményesét elsősorban az érinti, hogy nevelő hatásával mindenhol szabadon érvényesülhessen. Ez az állásfoglalás önmagában véve is jelentős volt, mert a természetjog elismerte az egyén autonómiáját és a polgárok szabadságát, amit a fasizmus megsemmisített.

XII. Pius viszonya az olasz fasizmushoz kezdetben zavartalan volt. A pápai diplomácia célja az volt, hogy Itáliát távol tartsa a háborútól. Amikor ez nem sikerült, a pápa a szigorú semlegesség álláspontját foglalta el. Bár az olasz hadba lépés korlátozta a pápai diplomácia lehetőségeit, szabad mozgása közelről sem szűnt meg. Így pl. a vatikáni–angol viszony kiváló volt, Churchill kormánya állandó kapcsolatot tartott a pápával. Az Egyesült Államokkal való kapcsolatok nem ilyen felhőtlenek; az

XII. PIUS A SEDIA GESTATTORIÁN

amerikaiak elégedetlenek voltak a pápa semlegességével. Az Egyesült Államok és a Vatikán között nem volt diplomáciai kapcsolat. Miután az Egyesült Államok is belépett a háborúba, a kapcsolatok rendszeressé tételére is szükség volt. A Vatikán – a háború kellős közepén – fogadta Roosevelt elnök személyes képviselőjét, *Myron C. Taylort*, aki ott is maradt Róma felszabadulásáig.

A németek Szovjetunió elleni agressziójának gyors sikerei 1941 őszén láthatóan megkönnyebbülést okoztak a Vatikánban. A szovjetellenes háború első, a fasiszták számára sikereket hozó szakaszában tűnt a legteljesebbnek a hallgatólagos egyetértés XII. Pius és a németek között. (Ezt bizonyítja pl. XII. Pius elutasító magatartása az Atlanti Chartával szemben.) 1942–1943 telén azonban a fasiszta hatalmakra nézve kedvezőtlen fordulat kezdődött a háború menetében, bár az még korántsem dőlt el Németország hátrányára. Ezek a hónapok a hallgatás ideje voltak a Vatikánban. Ennek megfelelően az 1942-es karácsonyi rádiószózat már a békéhez vezető utat kutatva a béke utáni társadalmi fejlődés útját is kereste. Már nem csupán a béke alapelveit fejtette ki, hanem a fasizmus utáni átrendeződésben a katolikus alapelveket. Ezek pedig már nem a korporatív társadalom kontúrait jelentették 1942. karácsonyi beszédében, hanem a polgári szabadságjogok helyreállítását.

1943. február 2-án a német seregek Sztálingrádnál kapituláltak. Május 13-án a

tengelyhatalmak Afrikában harcoló seregei is letették a fegyvert. Július 10-én a szövetségesek partra szálltak Szicíliában, s ezzel a háború Itália földjére ért. A pápa az antifasiszta koalíció kibontakozása után, s a fasiszta hatalmak antiszemitizmusának a népirtásba való átcsapásának erkölcsi terhe mellett, nem vállalhatta még a látszólag el nem kötelezettséget sem.

XII. Pius a keresztény hit humanista elvi alapjáról általában véve és általánosságokban maradván elítélte a fajelméletet és a fajüldözést, közte az antiszemitizmust és a zsidóüldözést is. Ezzel Itáliában és más országokban is hozzájárult ahhoz, hogy a katolikus papság, az egyházi intézmények és a hívők is el nem hanyagolható és le nem becslendő humanitárius segítséget nyújtsanak az üldözötteknek. A pápa azonban nem vetette latba teljes erkölcsi tekintélyét a népirtás ellen. Nem határolta el az egyházat ünnepélyesen és nyíltan, nem tiltakozott a zsidók koncentrációs táborba hurcolása és fizikai megsemmisítése ellen. Az ünnepélyes tiltakozás – amelyre más esetben oly gyakran sor került – most leginkább helyénvaló lett volna.

A pápa állítólagos hallgatását – a külön ünnepélyes tiltakozás elmaradását – a cinkos egyetértéstől a botrányos erkölcsi vétségen át a magyarázatot kereső megértésig szenvedélyesen tárgyalják azóta is. A vitában nemegyszer érzelmek, semmint tényeken alapuló érvek csaptak össze. (Hogy hallgatott-e a pápa vagy sem, azt a rövidesen kutatható vatikáni archivális források dönthetik el. A beavatottak már ma állítják, hogy nem hallgatott XII. Pius.) Valószínűnek tűnik, hogy XII. Pius a nyilvános és ünnepélyes tiltakozást értelmetlennek tartotta. Ezzel – véleménye szerint – semmit sem változtatott volna meg, és ugyanakkor attól lehetett tartani, hogy fellépésével – amit Hitler a konkordátum megsértéseként magyarázott volna – a német katolikusok további üldözését váltotta volna ki. XII. Pius a német ügyekbe való beavatkozással nem akarta a szigorú semlegességet feladni még egy ilyen, az általános humánusumot érintő kérdésben sem.

1943 nyarától a Vatikán a háborús cselekmények közelébe került. 1943. július 19-én sor került az első amerikai légitámadásra Róma ellen. A bombázás következtében romba dőlt a San Lorenzo fuori le Mura templom is. XII. Pius azonnal a helyszínre sietett. Teljes főpapi díszben térdelt a még füstölgő romok előtt és imádkozott, vigasztalta a károsultakat, adományokat osztott szét a kibombázottak között. 1943. július 25-én megbukott Mussolini fasiszta diktatúrája. A változott viszonyok hatására ekkor XII. Pius hozzájárult ahhoz, hogy de Gasperi, a fasiszták által széttűzött Néppárt vezére – aki 1929–1943 között belső emigrációba vonult és a Vatikáni Könyvtár alkalmazottja volt – létrehozzon egy antifasiszta, demokratikus katolikus gyűjtőmozgalmat, a *Democrazia Cristiana*-t. A náci azonban nem nézték tétlenül a fejleményeket, hanem bevonultak Rómába. Szeptember 13-án német fegyveres őrsg vete körül a Vatikánt, s a pápa gyakorlatilag a németek foglya lett. Ilyen előzmények után került sor XII. Pius pápa utolsó olyan karácsonyi beszédére, amelyet még a fasiszták által megszállt Rómában mondott el.

1943 végén tanácskozott Teheránban Sztálin, Churchill és Roosevelt. XII. Pius karácsonyi beszéde érthetően ennek a történelmi jelentőségű konferenciának a hatása alatt állt. A teheráni találkozó olyan kompromisszummal végződött, amely a háború

sikeres befejezése érdekében – legalábbis egyelőre – elhárította a németekkel való különbékét, de számos kérdés, főleg ami a háború utáni rendezést illeti, megoldatlan maradt. A pápa, bár csak közvetve, de határozottan kifejezésre juttatta a szövetségesek iránti rokonszenvét, és gyors győzelmüktől várta a béke megvalósítását. Ehhez az is hozzájárult, hogy az antifasiszta ellenállási mozgalmakban katolikus szervezetek is részt vettek. A komoly katonai sikereket felmutató olasz ellenállási mozgalomban katolikus tömegek harcoltak, és egyik vezetője a kereszténydemokrácia volt. Az ellenállás sikerei nagymértékben befolyásolták a Vatikán magatartását is.

Az 1944-es év a szövetségesek döntő győzelmeit eredményezte a fasiszta hatalmak felett. 1944. június 5-én a szövetségesek bevonultak Rómába. XII. Pius a Szent Péter téren elmondott imájával adott hálát istennek a felszabadulásért. Róma felszabadulásának másnapján, 1944. június 6-án a szövetségesek partra szálltak Normandiában, és ezzel megkezdődött a háború utolsó szakasza. Róma felszabadulása után a háború – részben Itáliában is – még majdnem egy évig tartott. Észak-Olaszországban nagyarányú, antifasiszta, nemzeti felszabadító mozgalom bontakozott ki, amely népi demokratikus forradalomba torkollott. A Szentszék helyzete is megváltozott: XII. Pius mozgási szabadsága teljes lett, beszédeit most már nem kötötték a fasiszta megszállókkal szembeni szempontok.

1944 folyamán XII. Pius több ízben is bejelentette az egyház igényét arra nézve, hogy a katolikus tanítás a társadalmi élet minden pontján érvényesüljön. A pápa hangsúlyozta, hogy az egyház mindig is rendelkezett és most is rendelkezik autentikus társadalmi tanítással. XII. Pius társadalomtanának középpontjában a szociális problémák reformokkal történő levezetése állt, amint azt a háború kitörésének ötödik évfordulóján, 1944. szeptember 1-én elmondott rádióbeszédében is tapasztalhatjuk. A pápa szerint a keresztények a háború kataklizmájába torkolló társadalmi rendszerek *organikus reformokkal* való gyógyításának útját járhatják csak. A *Rerum novarumra* hivatkozva egyedüli helyes alapelvként szögezte le, hogy minden társadalmi és gazdasági rendnek megingathatatlanul a keresztény erkölcsi elvek és a tulajdonról szóló katolikus tanítás alapján kell állni.

Az organikus reformokkal megújított, igazságos társadalom koncepciójának felvázolása mellett XII. Pius legrészletesebben az antifasiszta ellenállásban a keresztények és nem keresztények, katolikusok és más keresztények között kialakult együttműködéssel foglalkozott. 1944-ben a pápa tudomásul vette ezt az együttműködést, de beszédében ennek veszélyeire figyelmeztetett, és megvonta határait is. Az együttműködésnek a külön katolikus érdekek szabnak határt. A kijelentések súlyossága abban van, hogy mindez már akkor elhangzott, amikor még folyt a fasizmus elleni harc. S éppen ebben a harcban értették meg a katolikusok tömegei és politikai vezetőik jelentős része is, hogy csak a következetes antifasiszta, demokratikus megújódás jelentheti a kiutat számukra is, és hogy a baloldallal, a nem katolikusokkal, vagy éppen ateistákkal való összefogás nem áll ellentétben a vallásos érzéssel, keresztényi voltukkal. XII. Pius szembeállította azt, ami az ellenállásban súlyos harcokban forrt össze.

XII. Pius 1944-es karácsonyi rádióbeszéde a demokrácia felé tett fordulat dokumentuma. A pápa azt vizsgálta, hogyan viszonyul a katolikus szociális és politikai

tanítás a polgári demokráciához, ennek a győztes angolszász demokráciák, illetve az antifasiszta kereszténydemokrata pártok által képviselt változataihoz.

Az 1944-es karácsonyi rádiószózat alaphangját – most már a felszabadult Rómából – a szövetséges hatalmak erőfeszítéseinek egyértelmű és nyílt elismerése, s a háború utáni újjászületés vágya adta meg. A népek – állapította meg a pápa – a demokráciában akarnak hatékonyan együttműködni az egyén és a közösség sorsának intézésében. XII. Pius, követve korábbi beszédeinek vonalát, most még világosabban megbélyegezte a totalitárius-diktatórikus rendszereket, de azt is emlékezetbe idézte, hogy az egyház egyetlen rendszert sem kárhoztat mindaddig, amíg az a közjó előmozdítására képes. Miután a népek a demokráciában kívánnak élni, az egyháznak kötelessége, hogy ismertesse erkölcsi nézeteit a demokráciáról. „Az egyház nem tiltja a mérsékelt demokratikus rendszert – jelentette be a pápa –, ha nem küszöböli ki a közhatalom eredetéről és gyakorlásáról szóló katolikus tant.” XII. Pius tehát az adott helyzetet tudomásul vette, de továbbra sem ismerte el a népfelség elvén alapuló demokráciát.

XII. Pius látványos fordulatot hajtott végre a korporatív, tekintélyuralmi diktatúráktól a polgári, vagy ahogy a keresztény pártok nevezték, a kereszténydemokráciához. XII. Pius most már az erős és győztes Egyesült Államokban látta azt a tényezőt, amely a fasiszta hatalmak kiesésével keletkezett űrt nemzetközileg ki tudja tölteni, ellensúlyozni képes a Szovjetunió megnövekedett nemzetközi katonai-politikai erejét és tekintélyét, s végül gátat tud emelni a világméretű forradalmi folyamatnak. A külpolitikai váltás belpolitikai megfelelője a keresztény eszmékkel kiegészülő antifasiszta polgári demokrácia elfogadása volt. Ezért is hagyta jóvá a pápa a kereszténydemokrata pártoknak az antifasiszta demokratikus egységben való részvételét.

XII. Pius a háború után is folytatta a korábbi gyakorlatot: a karácsony ünnepét minden évben felhasználta, hogy nagy rádióbeszédben elemezze a politikai helyzetet, és ismertesse álláspontját a világgal. 1945 karácsonya, az első békés karácsony a pápa uralkodása idején. XII. Pius úgy értékelte a helyzetet, hogy a háború befejeződött, de még nincs igazi béke, hanem csak háború utáni időszak van. Érvényes ez a nemzetközi helyzetre is, hisz a békeszerződések előtt vagyunk még, és érvényes az egyes országok belső helyzetére is: a népi demokratikus átalakulás folyamatában, a forradalmi változások állapotában vannak a nemzetek. A tartós és igazi béke alapvető előfeltételeit XII. Pius három pontban összegezte: 1. A kölcsönös méltányos megértés. 2. Az önrendelkezés joga. 3. A totalitarizmus elhárítása.

A békés állapotok helyreállításával XII. Pius szükségesnek tartotta, hogy megerősítse a katolikus egyház legfelsőbb vezetését. Trónra lépése óta nem kreált bíborosokat, akiknek száma a háború alatt nagymértékben lecsökkent. Az 1946. február 18-i titkos konzisztóriumban a pápa javaslatára 27 bíboros szavazatával 32 új bíborost választottak. A 32 új bíboros 19 országból került ki, ebből 6 latin-amerikai, 4 egyesült államokbeli (eddig csak 1 volt) és 3 német bíboros. Mindszenty József esztergomi érsek is ekkor kapta meg a bíbort. Az összesen 69 bíborosból 27 volt olasz, 7 latin-amerikai, 5 egyesült államokbeli. A pápa az új bíborosok kinevezésével látványosan bizalmáról biztosította az amerikai klérust és közvetve az állami vezetést, Harry

Truman politikáját is. De hasonlóképpen fontos terepnek ítélte Latin-Amerikát és a legyőzött Németországot. XII. Pius 1945 után is rokonszenvezett a németekkel. Ezt nemcsak bíborosi kinevezései mutatják, hanem pl. az is, hogy 1957-ben az NSZK ismét elismerte az 1933-as birodalmi konkordátumot.

Az 1946. esztendő pápai megnyilatkozásai a kiéleződő politikai küzdelem közepette az esedékes olasz és francia választások köré koncentrálódtak. XII. Pius állásfoglalása nem lehetett kétséges: kérdés csupán az volt, hogy meddig szándékozik elmenni a beavatkozásban, és létrejön-e az egyházi akciók és a kereszténydemokrata pártok közötti egység.

1946. június 2-án került sor Olaszországban a monarchia vagy köztársaság kérdésében a népszavazásra. A pápa nyilatkozatai egyértelművé tették, hogy az egyház szívesebben látja a monarchikus formát. Az olasz klérus aktívan részt vett a választási hadjáratban a monarchia mellett. XII. Pius egy nappal a választások előtt, 1946. június 1-én, szokásos névnapi beszédét felhasználva, felhívást intézett az olasz és francia néphez.

XII. Pius megállapította, hogy a háború utáni változások ellentétesek az általa és a katolikus egyház által helyesnek tartott iránnyal. A politikai küzdelemben részt vevő tömegeket a pápa – szokatlan élességgel – „félrevezetett, értelmetlen birkák nyájához” hasonlította. A forradalmi tömegek előretörése azonban nem ok a riadalomra: „Legyetek bizalommal! Ne bátortalanodjatok el! Sokan vagytok, többen, mint ez külső jelekből látszik... Erősek vagytok, erősebbek, mint ellenségeitek, mert belső meggyőződéseitek – és ez ami számít – igazak, őszinték, szilárdak, örök alapelveken nyugszanak, és nem hamis felfogásokra, tévelygő konstrukciókra, ámító jelszavakra, a pillanat sugallataira, vagy opportunus meggondolásaira épülnek. Isten veletek van!” – buzdította tábort a pápa. XII. Pius az egyház egységére és erejére hivatkozva bátorította a hívőket. „Holnap két nagy nemzet (az olasz és a francia) polgárai sűrű sorokban az urnákhoz sietnek. Miről is van itt szó alapjában? – tette fel a kérdést a pápa. – Arról van szó tudniillik, hogy ennek a két népnek egyike vagy másika, ennek a két, több mint ezeréves keresztény kultúrájú latin testvérnek egyike vagy másika továbbra is a kereszténység erős sziklájára akar-e építeni, ... vagy ellenkezőleg, az a szándékuk, hogy jövő sorsukat átengedjék a materialista állam érzéketlen mindenható hatalmának, természetfeletti ideál, vallás és Isten nélkül. E két lehetőség közül az egyik vagy másik bekövetkezik aszerint, hogy az urnákból a keresztény kultúra előharcosai, vagy szétrombolói jönnek napvilágra. A felelet a választók kezében van, ők viselik ezért a magasztos, de mily súlyos felelősséget!”

1946 folyamán Churchill fultoni beszéde és XII. Pius fenti megnyilatkozása már hidegháborús előzményeknek tekinthetők. Az 1946-os választásokon – igaz, hogy nem XII. Pius társadalmi-gazdasági programjával – valóban komoly sikereket értek el a keresztény pártok. E pártok sikereinek forrása volt többek között, hogy végső soron élvezték az egyház támogatását, anélkül, hogy azonosultak volna vele. Így a hívő tömegek számára elfogadható és remélt alternatívát kínáltak egy keresztény társadalom formájában.

Az 1947-es év döntő változásokat hozott a nemzetközi életben. Megtörtént a béke-

kötés egyes volt fasiszta államokkal. A kelet-európai országokban felgyorsult a népi demokratikus forradalom, és kétségtelenné vált, hogy ezek kiszakadnak a kapitalista világból. A nyugat-európai országokban 1946–1947 folyamán a helyzet még nem volt egyértelmű, nem dőlt még el a fejlődés perspektívája. Így pl. 1946-ban a választásokon Franciaországban a Francia Kommunista Párt került az első helyre. Itáliában is elérte a kommunisták és a szocialisták szavazatainak száma a kereszténydemokratákra szavazók számát. 1947 folyamán azonban a baloldal – pozícióinak megtartása mellett – többször szenvedett vereséget, és 1947-ben megtörtént a kommunisták eltávolítása a kormányokból. A munkásegység, az antifasiszta népfrontpolitika megbomlott. Ennek egyik összetevője volt az amerikaiak és szövetségeseik szembefordulása a Szovjetunióval, amit a nem hivatalos Churchill-nyilatkozat után 1947 folyamán Truman elnök közismert kongresszusi üzenetében a politikai stratégia szintjén is megfogalmazott. A világban beálló szakadás idején a Vatikán ismét feladta eddigi hivatalos semlegességét, és csatlakozott a hidegháborút szítók táborához. Ennek egyik legjelentősebb dokumentuma – az akkor nyilvánosságra is hozott levélváltás volt Harry Truman elnök és XII. Pius között. A leveleket az amerikai fél nyilvánosságra hozta, amellyel demonstrálni kívánta az Egyesült Államok és a Vatikán egyetértését és a Szovjetunió és a baloldali mozgalmak elleni közös fellépés szükségességét.

Truman elnök 1947. augusztus 6-án kelt levelét Myron C. Taylor, az elnök vatikáni személyes képviselője nyújtotta át a pápának. Truman retorikus formában, de félre nem érthetően felszólította a pápát, hogy fejezze ki szolidaritását az Egyesült Államok politikájával, és azzal szorosan működjön együtt. Bevezetőben az elnök eredményesnek minősítette az Egyesült Államok és a Vatikán eddigi együttműködését, amely még a háború alatt kezdődött. Kifejezte abbéli szándékát, hogy a „szabad világ érdekeit képviselő minden erkölcsi erővel” együtt kíván működni. Ha ezen erők nem egyesülnek – írta Truman –, akkor olyan hatalmak szerzik meg az ő helyüket, amelyek szemben állnak az erkölcsi erővel. Truman leszögezte, hogy „mint az Egyesült Államok népének választott vezetője, az én kívánságom, hogy ismét hitet tegyek Szentseggeddel és a világ minden jószándékú intézményével együtt a tartós béke érdekében tanúsítandó együttműködési készség mellett. Tartós béke csakis a kereszténység elveire épülhet. Minden szellemi erőnket és anyagi erőforrásunkat ennek az elvnek a megvalósítására szenteljük...” Truman elismerte a keresztény erkölcsi alapelveket, a pápát egyetértő szövetségi és együttműködési nyilatkozat tételére szólította fel. Truman definiálta a közös ellenség formuláját is: „Hinnünk kell abban, hogy az emberiség békességben és nem a hamisság, illetve az élet kollektív berendezésének láncában fog élni.” Az ellenség a kollektivista kommunizmus, a Szovjetunió és a nemzetközi kommunista mozgalom. Az elnök szerint az antikommunista egységfrontban a pápa feladata az együttműködés eszmei alapjának biztosítása ehhez a tevékenységhez.

Truman levelére XII. Pius haladéktalanul válaszolt. 1947. augusztus 26-án kelt levelében teljesítette az amerikai elnök kívánságait. „Excellenciád minden olyan erő és hatalom közreműködését meg óhajtja nyerni, ami elősegítheti a feladat teljesítését. Senki nálunk jobban nem remélheti a sikert és a cél szerencsés elérését, és megígér-

jük, hogy minden segítségünket rendelkezésére bocsátjuk, és szívből kérjük Isten segítségét.” XII. Pius tehát csatlakozott az Egyesült Államok vezetete hidegháborús blokkhoz. Mi volt ennek az eszmei alapja? A pápa szerint először is az, hogy mindkét fél olyan tartós béke megteremtésére törekszik, amelynek alapja a keresztény hit s az ebből következő polgári jogok tiszteletben tartása. Másodszor az, hogy „a polgári társadalom is isteni eredetű és magába a természetbe beillesztett”. A polgári rend védelme tehát a közös alap, és ezen rend felfordításának elkerülhetetlen következménye a háború.

A pápa levelének további részében méltatta az „igazságtalanság és hazugság”, azaz a kommunizmus erőinek megtörésére irányuló, s az Egyesült Államok vezetete világméretű összefogást. A közös ellenség ellen a katolikusok félreteszik a többi keresztény felekezettel szembeni harcot. „Egészen bizonyos, hogy Excellenciád – írta XII. Pius – örömteli, őszinte együttműködő társra talál Isten egyházában.” Miben áll ez a közreműködés? A pápa az egyház 2000 éves történetének felidézésével felelt: az egyház gyakran került szembe gonosz hatalmakkal, üldözéssel, de az egyház rettenthetetlen és megdönthetetlen. „Isten kinyilvánított ellenségével nem köthet kompromisszumot... az az ember szolgál a legjobban hazájának, aki Istennek szolgál a leghűségesebben... Az Egyház azáltal, hogy az embereket és nemzeteket minden rendelkezésére álló eszközzel Isten iránti kötelezettségeik megtartására vezéreli továbbra is, mint ahogy mindig tette, hathatósan hozzájárul a világ békéjéhez és az emberiség örök üdvösségéhez.” Az Egyesült Államoknak és szövetségeseinek feladata a gazdasági, politikai és katonai szféra szervezése és vezetése, az egyházé és a pápáé minden egyes katolikus népben és nemzetközileg is a hit erősítése, a kereszténynek minősített belső polgári rend védelme. Ez a munkamegosztás zavartalanul működött az 1950-es évek derekáig. (A XII. Piustól származó idézetek: Dokumentumok az európai kereszténydemokrácia II. világháború utáni történetéhez. Szerk. Gergely Jenő és Horváth Jenő. Budapest 1976.)

A fentebb deklarált „szent szövetségnek” egyik szembetűnő következménye volt, hogy a pápa igyekezett a katolikus hívőket, szervezeteket és pártokat szembefordítani korábbi szövetségeseikkel, majd totálisan alárendelni a hierarchiának. Ezen az úton haladva XII. Pius közvetlenül beavatkozott a kelet-európai katolikus egyházak ügyeibe. Nemcsak Mindszenty konfrontációs politikáját bátorította és táplálta az amerikai segítségbe vetett reménnyel, hanem például ellenállásra buzdította a demokratikus kormánnyal szemben a magyarnál sokkal nagyobb befolyással rendelkező lengyel püspöki kart is. A pápa hidegháborús megnyilvánulásai nem váltottak ki egyértelmű helyeslést a katolikus hívők között sem, és nehéz helyzetbe hozták az Egyesült Államok politikai irányvonalát csak közvetve, politikusabban elfogadó kereszténydemokrata pártokat is. A pápa bizalma megrendült de Gasperiben és a Democrazia Cristianában, mert az szembekerült XII. Pius autoritív elképzeléseivel. A pápa a katolikus párttal az Actio Catholicát állította szembe, amelynek élén de Gasperi ellenfele, *Luigi Gedda* állott. (Az intrikus és reakciós Gedda sokáig volt XII. Pius „füle” mint következetes integralista, aki Benigni módszereit élesztette fel.)

1948-ban meggyorsult a világban a szembenálló erők elkülönülése és a szakadás

elmélyülése. Közép-Kelet-Európában a népi demokratikus forradalmak győzelme eredményeként létrejött a proletárdiktatúra, vagy küszöbön állt annak megteremtése. A nyugati hatalmak a kudarccal végződött 1947-es moszkvai külügyminiszteri találkozó után megtartották külön londoni konferenciájukat. Németországban is felgyorsult a három nyugati zónából az eljövendő Német Szövetségi Köztársaság létrehozása (valutareform), s bekapcsolása az antikommunista egységfrontba.

XII. Pius politikai megnyilatkozásainak is nyilván szerepe volt a jobboldali fordulat véghezvitelében Nyugat-Európa katolikus országaiban, mindenekelőtt Itáliában. Az 1948. áprilisi választások eredményeként a Democrazia Cristiana abszolút parlamenti többséget szerzett. Bár a baloldalt nem sikerült megsemmisíteni, ez a győzelem a pápa irányvonalának a győzelme is volt.

Az 1947. évi karácsonyi beszéd kommunizmusra vonatkozó tilalmait 1948 folyamán a Vatikán hivatalosabb formában is megfogalmazta. A *Szent Officium 1948. június 5-i ülésében* arra figyelmeztetett, hogy az 1325. kánon 3. §-a megtiltja, hogy a katolikusok előzetes engedély nélkül részt vegyenek a katolikusok és nem katolikusok összejövetelein, amelyekben a megbeszélések a hit dolgával ellentétben állnak. A katolikusoknak a nem katolikusokkal minden kultikus cselekedetben való közös részvétel pedig a 731. kánon 2. §-a és az 1528. kánon tiltja. A kánoni tilalom felidézése tágabb értelemben a nem katolikusokkal való társadalmi-politikai együttműködést korlátozta.

1949-ben befejeződött a két világrendszer kialakulása; létrejött a Német Szövetségi Köztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság, megalakult a NATO. XII. Pius antikommunista nézeteit és politikai irányvonalát tovább merevítette, hogy 1948 karácsonyán a magyar államvédelmi szervek államellenes összeesküvés gyanújával őrizetbe vették Mindszenty hercegrímást. XII. Pius 1949. január 2-án kelt, a magyar püspöki karhoz intézett *Acerrimo maerore* kezdetű levelében ítélte el a fejleményeket és fejezte ki tiltakozását. A Mindszenty-per újabb alkalom volt a pápa demonstrálására nemcsak a magyar egyház mellett, hanem valamennyi szocialista ország ellen is. 1949. február 12-én a látványosan megrendezett Mindszenty-pert tárgyaló apostoli buzdítást tett közzé, amelyben a kelet-európai katolikus egyházak súlyos helyzetéből azt a következtetést vont le, hogy az egyház is a nyugati hatalmak katonai védelmére szorul. A pápa kiállása a NATO mellett befolyásolta a Democrazia Cristiana döntését is, arra készítette a párt többségét, hogy Itáliának a NATO-ba való belépése mellett döntsön. A februári beszédben XII. Pius eljutott a szocialista országok elleni „felszabadító háború” igazságos voltának hirdetéséig.

1949. február 14-én XII. Pius *In hoc sacrum* kezdetű, a kardinálisok kollégiuma előtti beszédében, a titkos konzisztóriumban ünnepélyesen megbélyegezte a Mindszenty ellen hozott súlyos ítéletet. Február 16-án a Vatikánba akkreditált diplomáciai testület előtt *Nous apprécions à sa valeur* kezdetű beszédében foglalt állást Mindszenty bíboros elítélése ügyében. Február 20-án a római katolikus hívek – mint akkor szerte a nyugati világban – hűségünket rendeztek Mindszenty mellett a Szent Péter téren. A pápa *Ancora una volta* kezdetű beszédében fejezte ki az egyház tiltakozását Mindszenty elítélése és bebörtönzése miatt. Ezek a megnyilatkozások azt

mutatják, hogy XII. Piusnak meggyőződésévé vált, hogy az emberiség javai megőrzése érdekében elkerülhetetlen az új háború. A pápa élesen fellépett a katolikus körökben jelentkező pacifizmus ellen, azt árulásnak és dezertálásnak bélyegezte.

A kommunistaellenes hajsza tetőpontján, 1949. július 13-án tette közzé a *Szent Officium Sacra Congregatiója a kommunizmust elítélő rendelkezéseit*. Eszerint az egy-egyházból való kiátkozás terhe mellett 1. tilos a katolikusoknak belépni a kommunista pártba és azzal rokonszenvezni; 2. tilos közzétenni, olvasni vagy terjeszteni kommunista doktrínát és gyakorlatot szolgáló könyveket, újságokat, folyóiratokat vagy röplapokat, és azokba cikkeket írni. Azok a katolikusok, akik ezzel ellenkező módon cselekszenek, ipso facto a keresztény hit megtagadóinak számítanak, és kiteszik magukat a Szentszék számára fenntartott kiátkozásnak, „minthogy a kommunizmus materialista és keresztényellenes. Ezenkívül a kommunista vezetők – olvashatjuk a *Sacra Congregatio* indokait –, jóllehet szavakban néha azt állítják, hogy nem ellenzik a válást, elméletben és gyakorlatban egyaránt Isten és az igaz vallás és Krisztus egyháza ellenségeinek mutatkoznak.” 1949. június 28-án hozta meg a kongregáció a fenti döntést, amit azután 30-án terjesztettek XII. Pius elé. A pápa ezt jóváhagyta, és elrendelte közzétételét az *Acta Apostolicae Sedis*ben.

Az 1949-es tilalom a katolikus egyház hidegháborús politikájának mélypontja volt, de logikus következménye XII. Pius irányvonalának. „A régi és az új harcában végül is azonban a XII. Pius által képviselt konzervatív, sőt reakciós irányzat kerekedett felül, és 1947-től kezdve összefüggésben a hidegháborúval, egyre merevebbé és kihívóbbá vált az egyház magatartása.” (*Zsigmond L. : A kereszténydemokrácia fogalma körüli vita politikai értelme*. Budapest 1971. 47. old.) Ezen az elzárkózáson, az egyház és a világ között egyre szélesedő szakadékon a katolikus egyház az 1950-es években nem tudott, XII. Pius pedig nem is akart változtatni. Az agg pápa türelmetlensége és fokozódó értetlensége a társadalmi kérdések és a tudományos-technikai forradalom iránt komoly problémát okozott az interkonfesszionális katolikus és keresztény politikai pártoknak és szakszervezeteknek.

Az 1950-es években XII. Pius úgy látta, hogy Gedda *Actio Catholicája* az egyetlen komoly és megbízható erő a kommunizmus ellen. Amikor 1949-ben de Gasperi a szocialistákkal akart kormányt alakítani, a pápa ezt nyíltan helytelenítette. De Gasperi pedig úgy vélte, hogy a Gedda által kívánt felekezeti front kiváltja az antiklerikális front létrejöttét. 1952-ben Gedda – XII. Pius tudtával – erős nyomást gyakorolt de Gasperire, hogy a kereszténydemokraták hozzák létre a jobboldali pártok szövetségét, beleértve a monarchistákat és a neofasisztákat is. Egy ilyen lépés az olasz társadalmat két részre szakította volna, és a *Democrazia Cristiana* végleg elvesztette volna demokratikus és antifasiszta jellegét. Amikor 1957-ben mégis sor került a bal-közép koalíció létrehozására (a szocialistákkal való kormánysszövetségre), XII. Pius helytelenítette e lépést. Amíg a pápa élt, a Vatikán ezt a kormányzási formát nem ismerte el.

XII. Pius nagyjából hasonlóképpen viszonyult a többi európai ország belső társadalmi-politikai fejlődéséhez is. A kereszténydemokratákat csak addig és annyiban támogatta, amennyiben azok kommunistaellenesek voltak. A Vatikán ekkori politi-

XII. PIUS BÍBOROSSÁ KREÁLJA WYSZYŃSKI ÉRSEKET

kája káros volt a francia kereszténydemokrata pártra, az MRP-re is, amely az 1951-es választásokon elvesztette választóinak felét, nem utolsósorban azért, mert megszűnt az egyik lehetőség lenni a fő irányzatokkal szemben. (Az 1950-es évek végére az MRP szervezetileg is szétesett.)

Az 1950-es években nemzetközi téren a pápa üdvözölte a kibontakozó *tőkés integrációt*, a Montánunió létrehozását, majd az 1957-es Római Szerződéseket, amelyek életre hívták az Európai Gazdasági Közösséget. A Vatikán az integrációban a katolikus szemlélet győzelmét látta, és az integráció szóvivői is elsősorban a francia és a nyugatnémet katolicizmus vezetői voltak. A pápa a tőkés Nyugat-Európa gazdasági és politikai összefogásában ismételten azt a lehetőséget kereste, miként tudják az egyre nagyobb hatással levő szocialista világrendszert ellensúlyozni. Ugyanakkor az integráció – belső politikai hatásait tekintve – a tőkés gazdaság fellendítésének a pápa által is szankcionált eszköze volt.

Míg XII. Pius az erkölcsi-eszmei vezető szerepet vindikálta magának a „keresztény kis Európában”, a világpolitikában a szocializmus erőinek ellenfeleit támogatta. A koreai háború idején a pápa figyelmeztette az emberiséget egy esetleges nukleáris háború lehetőségére, de ebből nem a megbékélés szelleme következett nála, hanem a nyugati atommonopóliumra támaszkodva a szocialista világrendszer teljes bekerítése és megbénítása. A pápaság állást foglalt az egyes szocialista országokon belüli ellenforradalmi felkelések idején is. Így többek között az 1956-os magyarországi ellenforradalmat is szabadságharcnak deklarálta, mozgósította mellette a világ katolikus közvéleményét, és két enciklikában is foglalkozott az eseménnyel.

XII. Pius két évtizedes pontifikátusa alatt a társadalmi kérdéseket érintő nyilatkozatai, beszédei és írásai három vaskos kötetet tesznek ki. Arra azonban nem vállalkozott, hogy elődeihez hasonlóan szociális enciklikában fejtse ki az egyház autentikus tanítását a szociális kérdéstről, a munkáskérdésről és a szocializmusról. A szociális enciklika elmaradása nemcsak programtalanságot mutat, hanem azt is, hogy XII. Pius a kapitalista rend fenntartásának és a szocializmus totális tagadásának álláspontját nem tudta összeegyeztetni a sürgető változásokat igénylő katolikus dolgozó tömegek követeléseivel, ezért inkább itt is hallgatott. Az említett három kötetből semmiféle konstruktív elképzelés nem bontakozik ki, hacsak az nem, hogy a XX. század derekán is a valláserkölcsei alapon álló, karitatív jellegű társadalmi mozgalmak jelentik a munkáskérdés megoldását.

XII. Pius igazi politikus pápaként többet foglalkozott a politikával, mint az egyház belső kérdéseivel. A háború alatt még több szabadságot engedett a teológusoknak, mint elődje. Az 1943. június 29-én kiadott *Mystici corporis* kezdetű enciklikája a katolikus egyház fogalmáról, az egyház mibenlétéről nagy vitát kavart. A pápa ugyanis az egyházat mint Krisztus misztikus testét értelmezte, és ezt a teológusok egy része megkérdőjelezte. Az 1943. szeptember 30-i *Divino Afflante spiritu* enciklikában XII. Pius nagyobb szabadságot adott a Biblia kutatásában főleg a tudományos módszerek alkalmazásának. Az 1940-es évek második felétől azonban XII. Pius minden téren elutasította a co-gestio (az egyttkormányzás, együttműködés) elvét. Így az 1947. november 27-i *Mediator Dei et hominum* kezdetű enciklikával a tekintélyi elv

alapján kívánta lezárni a húsz év óta húzódó vitát a liturgikus reformról. Az enciklikában a pápa elutasította a koncelebráció elvét, és a liturgiában is szigorú hierarchikus rendet írt elő. A klerikusok és laikusok közötti áthághatatlan szakadékot természetesenek tartotta. „Abból azonban, hogy a hívek részt vesznek az eucharisztikus áldozatban, még nem következik, hogy papi hatalommal bírnak” – olvashatjuk az enciklikában. (XII. Pius: *Mediator Dei et hominum*. Budapest 1948. 43. old.) A pápa tévannak minősíti azt a véleményt, hogy a papi hatalom minden keresztényt megillet, vagy eredetileg megilletett volna. Tévedés azt hinni, hogy csak később keletkezett a papi hierarchia, és nem Krisztus alapította. E megállapítások az enciklikában már az egyháztörténeti kutatások és a teológiai vizsgálódások megújítása ellen hatottak.

Az 1940-es évek végétől XII. Pius teológiai nézeteiben is konzervatív, retrográd fordulat következett be. Az 1950. augusztus 12-i *Humani generis* kezdetű enciklika a jelenkori filozófiai tévelyek elítélését tartalmazta – visszatérve ezzel a Piusok irányvonalához, IX. Pius *Quanta curájához* és X. Pius *Pascendijéhez*. A Vatikánban a tudomány újabb eredményeinek beszivárgását a teológiába és az egyháztörténetbe modernizmusnak tekintették, és a pápa enciklikája valóságos neomodernista üldözést váltott ki. (Az eszmei-ideológiai fordulat egybeesett a pápa politikai magatartásának további megmerevedésével és a haladó katolikus mozgalmak felszámolásával.)

Az új eretneküldözésnek esett áldozatul a szigorú tomizmust meghaladó, antisziszta és kereszténydemokrata *Jacques Maritain* (aki 1945 után Franciaország vatikáni követe is volt). A kor legjelentősebb katolikus filozófusát, a szintén francia *Teilhard de Chardint* szintén elítélte a pápa, több írását indexre tették, sőt még Európából is eltávolították. De elhallgattatták a német *Rahner* fivéreket, a teológus *Hans Küngöt*, a dogmatörténész *Joseph Ratzingert*, a francia *de Lubac* és *Daniélou* jezsuitákat, a dominikánus *Yves Congart*, de még *Suhard* bíborost is. (Az ő nézeteiket majd a II. Vatikáni Zsinat rehabilitálja.) A demokratikus és szociális kezdeményezések közül legismertebb a francia *munkáspapok* mozgalma volt, amely a munkásosztály visszahódításának céljával indult, egyféle modern nép közé járás formájában. A francia munkáspapi mozgalmat XII. Pius az 1950-es évek derekán leszereltette.

XII. Pius ismét a csodák és a szentek pápája volt, aki az atomkorban a hit újabb abszurd tételeit dogmatizálta. Így a Mária-kultusz elmélyítését szorgalmazta nagy előszeretettel. Az 1950. Szentév végén hirdette ki a *Mária mennybevitelének* dogmáját a *Munificentissimus Deus* kezdetű apostoli konstitúcióval. 1953–1954-re Mária-évet hirdetett a *Fulgens corona* (1953. szeptember 8.) kezdetű enciklikával, a szeplőtelen fogantatás dogmatizálásának centenáriumán. 1954. március 25-én *Sacra Virginitas* enciklikájában a szüzesség életszentséghez szükséges voltáról és a cölibátusról értekezett. 1954. október 11-én *Ad coeli Reginam* enciklikájában ismét kinyilvánította, hogy Szűz Mária testét isten felvitte a mennybe, tehát ő is éppúgy feltámadt, mint Jézus. Ugyanekkor bevezette Mária királynő tiszteletét és annak egyházi megünneplését. 1957. július 2-i *Le pèlerinage de Lourdes* kezdetű enciklikájával a lourdes-i jelenés centenáriumán az egész katolikus világot Mária fokozott tiszteletére hívta fel.

XII. Pius szellemi végrendelete az 1958. július 14-i *Memissime juvat* kezdetű enciklika volt, amelyben a pápa fellépett a nemzetközi enyhülés ellen, a szocialista

világrendszer ellen, felszólítva a klérust és a híveket, hogy bátran harcoljanak az egyház küldetésének szabad teljesítéséért.

XII. Pius felismerte a modern tömegkommunikációs eszközök – elsősorban a rádió – óriási jelentőségét és lehetőségeit a tömegek eszmei befolyásolásában, így a hit hirdetésében és az egyházi tanítás közvetítésében. A technika a korábbi pápáknál sokkal nagyobb lehetőségeket nyitott meg XII. Pius előtt. 1957. szeptember 8-i, *Miranda prorsus* kezdetű enciklikájában a film, a rádió és a televízió szerepéről és jelentőségéről szolt a hit hirdetésében. XII. Pius azonban nemcsak a lehetőségeket ismerte fel, hanem a veszélyeket is, amennyiben ezeket az eszközöket a baloldali, ateista erők állítják saját eszméik terjesztésének szolgálatába.

XII. Pius utolsó beszéde 1958. október 5-én a plasztikai sebészek kongresszusának küldöttei előtt hangzott el. Ez a szimbolikusnak is tartható aktus jellemezte a pápa egész igehirdető tevékenységét. Katolikus méltatói is kiemelik, hogy egyik legfigyelemreméltóbb vonása volt, hogy „minden felmerülő kérdéshez, még a legelvontabbakhoz és a leggyakorlatiasabbakhoz is a tökéletes illetékesség igényével szolt hozzá”. Valóban erről volt szó, *az illetékesség igényével*, mert úgy vélte, hogy az erkölcs dolga minden, ami a világon történik. A hozzászólás szakszerűsége azonban komoly kívánnivalókat hagyott maga után.

XII. Pius – főleg 1944 után, amikor a fennálló társadalom válsága elmélyült – minden lehető alkalmat és tárgyat megragadott, hogy szellemi kapcsolatba jusson híveivel; a legszélsőbb határig kihasználva a modern gondolatközlésnek minden elképzelhető eszközét. Rádiósószataival, nemzeti és nemzetközi kongresszusok, zarándoklatok megnyitásakor és bezárásakor mondott beszédeivel szinte kézzelfogható közelségbe került híveivel, és ily módon sokszorososan kiegyenlítette azt a nagy egyenlőtlenséget, mely eddig Európán kívüli és európai, főleg olasz hívei között az utóbbiak javára fennállott. Ebből egyes katolikusok azt a következtetést vonták le, hogy XII. Pius univerzális tudós, a világ tanítómestere, aki mindenhez szakszerűen szolt hozzá. Ezzel szemben a valóság az, hogy XII. Pius figyelme valóban mindenre kiterjedt, de eleve képtelenség, hogy a pápa, bármilyen kiváló apparátusra támaszkodhatott is, szakszerűen reagáljon. Tulajdonképpen nem is ez volt a szándéka, hanem az, hogy elfogadva elődei szociális és politikai tanítását, filozófiai álláspontját, ezt mindig a konkrét tárgyra vonatkoztatva, az autentikus katolikus álláspont vázolásával meg akarta adni a szükséges elvi eligazítást. Technikája az volt, hogy előbb röviden vázolta a problémát, utána teológiai magasságokba lendült, majd következett a helyesnek vélt katolikus elvi álláspont megfogalmazása. Így azután érthető, hogy a neotomista elvi alapról mondott ítéletek a tudomány, a gazdaság, a társadalom, a politika, a filozófia és általában az élet kérdéseiben, konkrétan még inkább mutatták az eltérést, a szakadást az élet és a hit, a valóság és a tanítás között.

A maradiság és a haladás erőinek összeütközése a katolikus egyházon belül az 1950-es évek második felében bontakozott ki. XII. Pius pápaságának utolsó éveiben már világossá vált az egyház sok vezetője előtt is, hogy a piusi irányzat az egyháznak a világtól való teljes elszigeteltségét eredményezi. A változások kibontakozására azonban csak XII. Pius 1958. október 9-én bekövetkezett halála után kerülhetett sor.

A sokat emlegetett sokkhatás, amit XII. Pius merev konzervativizmusa és anti-kommunizmusa okozott a világegyháznak, s az a veszélyes szakadék, amely az általa képviselt álláspont és a világ között kialakult, alapvető változtatások szükségességét vetették fel az egyházban. A katolikus egyház küldetését a mai világban kellett meghatározni, de ehhez az egyházon belüli, hosszú távú reformok elindítására volt szükség. Nem a világ alakult az egyház és XII. Pius elképzelései szerint, hanem az ígét hirdető egyház igyekszik alakulni a világ szükségletei szerint. Ennek a gátat szakító megújódási törekvéseknek elindítója volt a világra ablakot nyitó XXIII. János pápa és az általa összehívott II. Vatikáni Zsinat. Az enyhülés politikája a Vatikán bronzkapuján is kopogtatott.

NAPJAINK PÁPASÁGA

[1958–]

Ma már kétségtelen tény, hogy 1958-ban *XXIII. Jánossal* és az általa összehívott reformzsinattal új korszak, új irányzat kezdődött a pápaság és a római katolikus egyház történetében. Az *aggiornamento* (korszerűsítés, modernizálás, a kor követelményeihez való igazítás) a legjelentősebb változásokat eredményezte a tridenti zsinat óta: az elhatárolódást a világi hatalomtól és a visszatérés igényét az ősegyház eredeti missziójához. A világ és a nép felé fordulás liturgikus következményei, a nemzeti nyelven folyó istentisztelet, a kollegialitás valóra váltása az egyház és a pápaság korszerűsítésére tett szinte forradalmi jelentőségű lépések voltak.

Az *aggiornamento* és a *II. Vatikáni Zsinat* eloldotta az egyházat és a pápaságot a polgári világgal kötött szövetségtől. Nagy késéssel bár, de szakítást jelentett a raliement-nal mint a világ egy részéhez való csatlakozással. A katolicizmus tovább már nem zárkózhatott el az élet által napirendre tűzött kérdések megválaszolása elől. Az új oldás a keresztények számára elfogadhatóvá tett más társadalmi-politikai rendszereket is, köztük a szocializmust. A koegzisztencia keresése a szocialista országokkal és a dialógus a nem hívőkkel, ateistákkal és a marxistákkal a világra történő ablaknyitás, a megújulás, a történelemhez való csatlakozás jegyében bontakozott ki. A pápaság a társadalmi haladás és a béke elkötelezett hívévé vált, és ennek megfelelően kormányozza a világegyházat is. A Vatikán ezen az úton nemcsak valláserkölcsei tekintélyét állította helyre, hanem visszatérhetett a nemzetközi politika fórumaira is.

Az *aggiornamento* és a zsinat megrengette a konzervatív-reakciós egyházi felépítést, hogy az alapokat megszilárdítsa, és a kornak megfelelő modern épületet emeljen rájuk. Az új adaptációból eredő belső zavarok kiküszöbölése VI. Pál másfél évtizedes pontifikátusa alatt az egyház *fontolva haladását* tette lehetővé és szükségessé. Pál pápa az egyházi reformok zsinati szellemében történő megvalósítására törekedett, hogy azután utódai egy megújított egyház élén aktivizálódjanak a világban.

Napjainkhoz érve még nyitott kérdés, hogy merre megy tovább a katolikus egyház és a római pápa. A pápaság története azt igazolja, hogy Rómában a változatlanosság és a változtatás dialektikus egységben valósul meg. Az is kétségtelen, hogy az egyház kétezer éves története során – előbb vagy utóbb, simábban vagy nagy megrázkódtatások árán – csatlakozott a történelem fő vonalához. Valószínű, így lesz ez a jövőben is.

Az 1958. október 25-én kezdődő konklávéba 51 bíboros vonult be. Többségük úgy vélte, hogy az elhunyt pápa arisztokratikus konzervativizmusát feloldó, a világhoz közelebb álló, lelkipásztor egyéniségű pápát kell választani. XII. Pius autokratikus egyházkormányzatát fel kellett váltani a világpolitikai változásokra – a nemzetközi enyhülésre – reagálni képes vezetéssel, amely az enyhülést az egyházpolitikában is érvényre juttatja.

A konklávében a XII. Pius irányvonalát alapjaiban folytatni akaró integralisták (élükön Ottaviani bíboros) és a reformokat óhajtó progresszisták (Siri bíboros vezetésével) csaptak össze. A kardinálisok többsége már nem volt olasz, és Tisserant bíboros dékán vezetésével egy csoport nem olasz pápát akart választani. A kuriális bíborosok többsége azonban még ezen a téren is ragaszkodott a hagyományokhoz. Az éles ellentétek egyik párt jelöltjét sem tették megválaszthatóvá. Ismét érvényesült a törvényszerűség: aki pápajelöltként megy a konklávéba, az kardinálisként jön ki onnan.

A szélsőséges csoportok között épp úgy került fokozatosan előtérbe az idős velencei patriarcha, *Angelo Giuseppe Roncalli* bíboros neve, mint annak idején X. Piusé. Roncalli eszményi átmeneti pápának tűnt. A velencei bíboros 77 éve zálog volt arra, hogy pontifikátusa nem nyúlik túl hosszúra. Eddigi pályafutásán mutatott rendkívüli alkalmazkodóképessége, politikai el nem kötelezettsége – vagy éppen baloldali nexusai révén – elfogadható volt a progresszisták számára is. Az integralisták is elfogadhatták kompromisszumként, mert Roncalli teológiai nézeteit illetően konzervatív, hagyománytisztelő volt.

A konklavé folyamán Roncalli fő ellenfele Tisserant bíboros volt. De a negyedik napon a velencei patriarcha az 51 szavazatból 36-ot kapott, eggyel többet a szükségsejnél. Amikor Canali bíboros bejelentette az új pápa nevét, általános meglepetést keltett. Általános volt az a vélemény is, hogy *XXIII. János* (1958–1963) átmeneti pápa lesz. A konzervatívok mindenesetre elérték, hogy János pápa államtitkárának XII. Pius volt helyettes államtitkárát, *Domenico Tardini* bíborost választotta. (Amíg Tardini élt, 1961-ig, nem is került sor radikális változásokra az egyházkormányzatban.)

Roncalli a *XXIII. János* nevet választotta. Jánosnak hívták édesapját, és ez a hétköznapi, népi név jellemző volt őrá is. A legtöbb pápát így szólították a pápaság történetében. A névválasztással célzott arra is, hogy (a Jánosok ismeretesen rövid pontifikálásával) a sajátját is rövidnek gondolja, és nem akar visszatérni egyik újkori elődjének politikájához sem. (A pisai zsinati pápát, a Konstanzban letett *XXIII. Jánost* törvénytelen ellenpápának nyilvánította a hivatalos római álláspont.)

XXIII. János ismét tökéletes ellentéte volt elődjének. Az egyszerű parasztcsaládból származó Roncalli kedélyes és jóságos ember volt, aki a pápai trónon is megőrizte a Bergamo környéki olasz parasztok egyszerűségét, bölcsességét és emberségét. Rokonai pápasága alatt is megmaradtak eredeti foglalkozásuk mellett, a nagy családból mindössze egyetlen unokaöccse lett pap, de közel sem került a Kúriához. A nepotizmus a Roncalli-pápával szállt igazán a sírba. Az osztatlan falusi népiskolából induló, igen nehéz anyagi körülmények között tanuló parasztfiú számára csak az egy-

XXIII. JÁNOS KORONÁZÁSAKOR ÁLDÁST OSZT

házi pálya állt nyitva. Amikor ösztöndíjjal magasabb tanulmányok végzésére Rómába mehetett, itt is messze elkerülte a jezsuitákat, de nem volt rá hatással a modernizmus sem. 1904–1914 között a bergamói püspök titkára volt. 1915-ben behívták katonának, előbb szanitéc, majd tábori lelkész volt, és csak a háború végén, 1918 decemberében szerelték le.

1921-ben meghívást kapott a Propaganda Fide kongregációba, és kinevezték pápai prelátusnak. 1925-ben XI. Pius Bulgária apostoli vizitátorává (és címzetes érsekké) nevezte ki. Ezzel kezdődött 20 éves balkáni szolgálata. Bulgáriában a katolikus hierarchia véglegesítése volt a feladata. III. Borisz bolgár cár és Yolanda olasz királyi hercegnő házassági ügyében Roncalli feladata az lett volna, hogy segítse a dinasztikus kapcsolat révén Bulgáriát politikailag Olaszországhoz, vallásilag pedig a katolikus Rómához fűzni. Ez utóbbi eleve lehetetlen volt, a vizitátor mégis kegyvesztett lett a Vatikánban. Bár előléptették apostoli delegátusnak, végül is otthelyezték a Balkánon.

1934-ben Törökország és Görögország apostoli vikáriusa lett. A görög ortodoxia hajdani fővárosában, Konstantinápolyban, a mostani Isztambulban kellett a katolikus egyház érdekeit képviselnie. A görög–török ellentét a mohamedán környezetben tovább nehezítette küldetésének teljesítését. 1937-től székhelyét Athénba tette át, és itt maradt a német megszállás alatt is. Amikor XII. Pius lett a pápa, tőle Roncalli joggal várta, hogy visszahívja Rómába. De a Kúria vezetői – valószínűleg Tardini és Montini – úgy döntöttek, jobb, ha marad őrhelyén. Időközben ugyanis ez a balkáni pozíció igen fontos lett a pápai diplomácia számára, ahol a pápa a környezetet jól ismerő embert akart látni.

A diplomáciai tapasztalatok mellett Roncallit 20 évi balkáni küldetése tette valóban toleránssá az elszakadt keresztények és a másvallású emberek, népek iránt. (Mennyire más útravalót jelenthetett ez, mint Pacellinek a bajor főváros, majd a poroszos Berlin légköre!) Pacelli szemében nem is volt más Roncalli, mint a vatikáni diplomácia „balkáni parasztja”. A fentiek mellett volt még egy nagy előnye a balkáni száműzetésnek: Roncalli távol állt a fasiszmussal való együttműködéstől, a Piusok Rómájának szellemétől.

Akkor lett rá ismét szükség, amikor XII. Pius diplomáciája csődöt mondott: 1944. december 23-án kinevezték párizsi nunciusnak. Elődjét a Szentszék a Pétain-kormány mellé delegálta, akit de Gaulle persona non gratának nyilvánított. De Gaulle azt követelte, hogy a pápa a fasisztákkal kollaboráló 33 francia püspököt mondassa le. A konfliktus elhárítása az új nunciusra várt. A közvetítés sikerült, a püspökök többsége hivatalában maradhatott.

Roncalli nuncius nem avatkozott a francia politikába. A konzervatív francia katolikusok rossz szemmel nézték, hogy a nuncius jó kapcsolatot tart a baloldali Auriollal és Herriot-val. Azt is sérelmezték, hogy nem avatkozott bele a munkáspapok körüli vitába sem. Roncalli viszont kivívta magának a haladó francia katolikusok rokonszenvét. Így pl. amikor 1950 júniusában Marc Sangnier, a Sillon és a francia kereszténydemokraták egykori vezére elhunyt, a nuncius meleg hangú levélben fejezte ki részvétét özvegyének.

1951-től Roncalli lett a Szentszék képviselője az UNESCO mellett is. XII. Pius

– hosszú habozás után – 1952 nyarán kénytelen volt megadni a bíbort Roncallinak (ami általában kijárt a mindenkori párizsi nunciusnak). A hagyományoknak megfelelően, a bíretumot a Francia Köztársaság elnöke nyújtotta át a nunciusnak. A szocialista Auriol elnöktől ugyanekkor megkapta a Becsületrend Nagykeresztjét is. A rangemelkedés azonban már a leváltás előjele volt. XII. Pius hamarosan kinevezte Velence patriarchájának, ahova 1953 márciusában vonult be.

Érsekként már pápaságának programját vallotta: inkább kereste azt, ami egyesít a világgal, mint azt, ami elválasztja tőle az egyházat. Velencei beilleszkedését nemcsak az könnyítette meg, hogy maga is velencei területen született, hanem az a görögös kultúra is, ami a várost jellemzi. Roncalli mint kiöregedett diplomata érkezett, de igazi lelkipásztor főpap lett belőle. (X. Piushoz hasonlóan, egyházmegyéjének valamennyi plébániáját személyesen vizitálta.) A velencei patriarcha politikai habitusából is sokat elárult, hogy amikor Feltin francia bíboros meglátogatta, a zenekarral a Marseillaise-t, a francia forradalom és a Francia Köztársaság himnuszát játszatta.

XXIII. János öt éves pápasága végül is *a jelenkor korszakalkotó pontifikátusa* lett. Hihetetlen népszerűségét nemcsak haladó politikai magatartásának, hanem közvetlenségének és a belőle kisugárzó szeretetnek is köszönhette. A gögös és rideg szentként uralkodó XII. Pius után relevációként hatott, hogy végre a pápa is emberként viselkedett, a nép közé ment, mindenki számára elérhető közelségbe került. Azonnal szakított elődje anakronisztikus udvartartásával; a németeket valósággal elűzték a Kúriából. János pápa megszüntetett évszázados ceremóniákat, de maga is kedvelte az ünnepélyességet és a liturgia pompáját. Beszédei, megnyilatkozásai nem voltak mesterkéltek, szeretett külön felkészülés nélkül, improvizálva beszélni. Ennek varázsa ellensúlyozta megnyilatkozásainak esetleges rapszodikusságát is. XXIII. János küldetését nem uralkodásnak, hanem szolgálatnak, az egyház és az emberiség szolgálatának fogta fel. Ő következetesen valóra váltotta, hogy „Non ministrari, sed ministrare” (Nem szolgáltatni, hanem szolgálni) elvét.

A Kúria XXIII. Jánosban először újabb X. Piust látott. Valóban, 1961-ig a pápa a Kúria foglya volt. A pápát a Kúria izolálta, egyoldalú információkkal látta el. Ebből a püspökök gyakori Rómába hívásával próbált kitörni, tényleges szabadulást azonban csak a zsinat hozott számára. XXIII. János 1959. január 25-i konzisztóriumai beszédében jelentette be az általános meglepetést keltő programját: 1. Római egyházmegyei szinódus összehívását, 2. Egyetemes zsinat tartását, 3. Az egyházjog reformját.

Az *egyetemes zsinat* bejelentése szenzációként hatott. Az I. Vatikáni Zsinatot annak idején IX. Pius csak elnapolta, és azóta sem fejezték be. A pápa a zsinat gondolatának felújításával az egyház kollektív bölcsességéhez fordult, hogy közösen döntsenek az időkhöz való alkalmazkodás módjáról és az elszakadt keresztényekkel való újraegyesülés (ökumenizmus) kereséséről. (Valószínű, hogy a zsinat bejelentésekor János pápa nemigen volt tisztában ennek a feladatnak a nagyságával. Azt gondolta, hogy a zsinat három hónap alatt lezajlik, és nem is volt konkrét programja a zsinat számára.)

János pápa a leggyakrabban a békéről és a keresztényi szereteten alapuló egységről, az egész emberiség egyetértéséről beszélt. Ennek az alapkoncepciónak a szerves része-

XXIII. JÁNOS

ként fogalmazta meg – szó szerint először 1959 júniusában – az *aggiornamento* programját. Az *aggiornamento* tehát az egyház korszerűbbé tétele révén a mai világhoz való csatlakozását jelentette. Ha a katolikus egyház megújul, akkor képes lesz a dialógusra a többi keresztényekkel is. (A nem katolikus keresztényeket János pápa nevezte először elszakadt testvéreknek.) XXIII. János azóta is gyakran használt hasonlattal fejezte ki az *aggiornamento* lényegét: az egyház kétezer éves épületét egy katedrálishoz hasonlította, amelyben megáporodott a történelmi levegő. Ahhoz, hogy az emberek benne ismét lélegzethez jussanak, hogy jól érezzék magukat, ki kell tární az ablakokat; ablakot kell nyitni a világra, hadd áramoljon be friss levegő.

XXIII. János mindössze nyolc enciklikát adott közre. Az első, programadó enciklikában, az 1959. június 29-i *Ad Petri cathedramban* a zsinat hiva-

talos meghirdetését a béke és a társadalmi igazságosság hirdetésével, valamint az ökumenizmus szolgálatával kötötte egybe. A zsinat fő céljait az egyház önmegismerésében, a kor követelményeihez történő igazításában és a hívek keresztény életének megújításában jelölte meg.

Az ökumenizmus szellemében állította fel XXIII. János pápa a *Keresztény Egység-Titkárságot*, és 1961-ben külön enciklikában, az *Aeterni Deiben* fejtette ki álláspontját az ökumenizmusról. A Titkárság élére Bea bíboros, a progresszisták vezetője került. Az új testület feladata a keresztény felekezetek közötti dialógus előmozdítása volt. A pápa tevékenysége nyomán új ökumenikus légkör alakult ki a Vatikánban, amely már nem visszahódítani akart, hanem egyenrangú felek között kereste a közledést. János pápa 1960-ban fogadta a canterburyi anglikán érseket is, jelezve nyitottságát a párbeszédre.

Az egység szellemében szólt a missziókról. 1959. november 29-i *Princeps pastorum* kezdetű enciklikája a laikusok részvételét szorgalmazta a missziós munkában. János pápa lényegesen kibővítette a bíborosi kollégiumot, és fokozta annak nemzetközi jellegét. Már 1958 decemberében, első alkalommal túllépte a hagyományos 70-es létszámot. A bíborosok száma 1962-re a 75-ről 87-re emelkedett.

Ami XXIII. János teológiai-filozófiai nézeteit illeti, azokat a tradíciókhoz való kötődés jellemezte. Tradicionális velleitásait mutatja, hogy pl. 1959. júliusban elren-

XXIII. JÁNOS ÉS A II. Vatikáni Zsinat (MNM Éremtár)

delte a francia munkáspapi mozgalom felszámolását. 1962-ben egy konstitúcióban a latin nyelv ápolására hívta fel a figyelmet. A tradíció szelleme járta át XXIII. János mélységes vallásosságát. Az oltárszentség tisztelete, a Mária-kultusz álltak ennek középpontjában, amint az a pápa azóta publikált lelki naplójából kitűnik. A spiritualizmust, a papi életszentséget 1959. augusztus 1-i *Sacerdotii nostri praecordia* kezdetű enciklikájában méltatta. 1959. szeptember 26-i *Grata recordatio* kezdetű, a rózsafüzérről szóló enciklikájában az október hónapot a rózsafüzér-imák hónapjává nyilvánította. Végül az 1962. július 1-i *Poenitentiam agere* kezdetű enciklikában a bűnbocsánat kérdésével foglalkozott, és felhívta a hívőket a zsinat sikeréért való imára. Ezekből az enciklikákból XXIII. János tradicionális nézetei tűnnek szembe. Nem véletlen az sem, hogy János pápa egyik – de nem teljesült – kívánsága volt, hogy IX. Piuszt a szentek sorába emelje.

Ugyanakkor azt is le kell szögeznünk, hogy még egyetlen pápa sem hajtott végre olyan meghatározó fordulatot a politikai irányvonalban – mind a nemzetközi, mind az olasz politikát illetően –, mint éppen XXIII. János. A Tridentinumtól kezdve kibontakozó, és az I. Vatikánumon beteljesedő triumphalizmus a XX. század derekára mély válságba sodorta az egyházat. XXIII. János türelmetlenül sürgette: „Le kell már végre rázni a császári idők porát, ami Szent Péter trónjára Nagy Konstantin óta lerakódott.” A fordulatnak, a konstantini por letörlésének elméleti alapjait a modern teológiai irányzatok szolgáltatták, amelyek iránt János pápa – az e téren megnyilvánuló konzervativizmusa ellenére – megértést tanúsított. *Karl Rahner* és *Yves Congar* eszméinek közvetett hatását mutatják XXIII. Jánosnak a társadalmi kérdésekkel, a békével és a párbeszéddel foglalkozó nagy enciklikái. A pápára főleg a francia katolicizmus volt nagy hatással. A francia kereszténydemokraták – és eszméik – szerves részét képezték a Resistance-nak. A *théologie nouvelle*-t XII. Pius még elmarasztalta 1950-ben, de Congar, Rahner és társaik nem szakadtak el az egyháztól. XXIII. János

pápa megnyitotta eszméik előtt a Vatikán és a zsinat kapuit. Ennek az új teológus reformnemzedéknek nagy szerepe volt abban, hogy János pápa alatt – és a zsinat segítségével – az egyház nyitott lett a világ felé, a tudományok felé. Az új magatartás alapja az volt, hogy elismerték a szekularizációs folyamat objektív létét. Eddig az egyházra leselkedő veszélyek nagy része csak vélt veszély volt, ami politikai előítéletekből, a valóság nem ismeréséből következett. Most új módszertani alapállás kerekedett felül: a valóság megismerése és megértése, az abból való kiindulás. Eddig ugyanis mindig kudarcot vallott az a kísérlet – éppen a Piusok idején –, amely a katolikusokat a szekularizált világtól való elkülönülésre, rezervált magatartásra készítette. János pápa és a zsinat útja *a szekularizált világba való visszatérés*, a hozzá történő csatlakozás volt.

XXIII. János idején ennek megfelelően új viszony alakult ki a Vatikán és a politika, pontosabban a keresztény politikai pártok között. A kereszténydemokrata pártok 1945 után sem voltak már egyszerűen a katolikus egyház érdekképviselői a politikai szférában, hanem a keresztény erők bekapcsolásának szervei az adott országok társadalmi fejlődésének alakításába. A kereszténydemokrata pártok sikereihez kétségkívül hozzájárult antifasiszta és perszonalista nézeteik népszerűsége. (XII. Pius éppen ezért nem támogatta őket egyértelműen.)

Az 1950-es évek második felében a kereszténydemokrata pártok lendülete megtört, közülük több válságba került. A francia kereszténydemokrata párt szétesett, az olasz a szocialistákkal való összefogásra kényszerült. A kereszténydemokrácia dezideologizálódása az egyháztól való további eltávolodást jelentette. Ezek a pártok nyíltan polgári érdekképviselői szervezetekké váltak. XXIII. János az egyháznak a világgal való kapcsolatait már nem a keresztény pártokon keresztül akarta megújítani, hanem az egyház lelkipásztori és evangelizációs működésének a segítségével. Ebből következően semleges magatartást mutatott e pártok iránt.

A *Rerum novarum* 70. és a *Quadragesimo anno* 30. évfordulójára, 1961. május 15-én jelent meg XXIII. János *Mater et magistra* kezdetű szociális enciklikája, amely már az új szellemet mutatja. Az enciklika lényegében ugyanazzal a problémával küzd, mint elődjai: az osztályok és osztályharc elismeréséből az egyházra háruló feladatokkal. A korábbi megoldási javaslatok a demokrácia és a szocializmus irányába haladó világban elfogadhatatlanok voltak az egyház számára is. Míg az elődök a szociális kérdésről szólva első helyre a munkásmozgalmat elítélését tették – és csak másodsorban szorgalmazták a szociális programot –, János pápánál a hangsúly az új társadalmi és gazdasági rendszer kidolgozására került. A munka és a tőke közötti ellentét feloldásának új elmélete azonban csak a módszereket és a hangvételt illetően volt valóban új. Az alapkérdés továbbra is az maradt, hogy az egyház és az állam bölcs közreműködésével kell fokozatosan áthidalni a munka és a tőke közötti ellentéteket, amelynek fő eszköze a munkásosztály deproletarizálása. Ugyanakkor János pápa szakított a paternalizmussal, mert következetesen elismerte az osztályharc létét és a munkások önvédelmi harcának és szervezkedésének a jogosságát. A munkások harcát a társadalmi igazságosságért a pápa az egyház által támogatandónak minősítette.

A szociális kérdésekben való aggiornamento nem érintette az egyháznak a tulajdon kérdésében elfoglalt tradicionális álláspontját. Továbbra is a magántulajdon elvi

alapján maradt. A teológiai tulajdonfelfogás szerint a földi dolgok arra valók, hogy az embert szolgálják, tehát rendelkezék velük. Az egyház szerint nem lehetnek kirívó vagyoni ellentétek az emberek között, hanem meg kell teremteni a kiegyenlítődést. A magántulajdon joga az ember természetéből – a természeti törvény szerint – következik, és kiterjed nemcsak a használati és a fogyasztási javakra, hanem a termelési eszközökre is. A magántulajdonban levő javak használatának a közösség java, a közjó szab határokat. Zsigmond László megfogalmazása szerint „Az egyház többé nem csalatkozhatatlanságával és azon alapuló hittételeivel, hanem egyetemes igényű társadalmi koncepciójával akarja kitölteni azt az űrt, amelynek eltüntetésére a burzsoázia hagyományos eszmei és erkölcsi eszközeivel többé nem vállalkozhatott.”

A Mater et Magistra enciklika világos és egyértelmű állásfoglalás volt a polgári demokrácia, a polgári szabadságjogokon alapuló társadalmi rendszer mellett. Az új állásfoglalás azt is jelentette, hogy a pápa lemond a világiak totális alárendeléséről az egyházi hierarchiának, és elismeri a társadalom pluralizmusát.

A változások tudomásulvétele és elfogadása XXIII. János utolsó enciklikájában, az 1963. április 9-i *Pacem in Terris*-ben a legnyilvánvalóbb. Az enciklika újszerű volt annyiban is, hogy az ökumenizmus szellemében már nemcsak a papságnak szólt, hanem a katolikusoknak, sőt minden hívőnek. (Az ökumenizmus új értelmet kapott: a különféle keresztény felekezetek közötti testvéri együttműködés került benne előtérbe.) A pápa tudomásul vette, hogy a világ egy része kiszakadt a polgári világból, és ezzel itt alapvetően megváltozott az egyház helyzete. A szocialista országok de facto elismerésén túlmenően nemzetközi síkra vetítette a belső társadalmi ellentétek megoldási javaslatát: a kapitalizmussal és a szocializmussal szemben az egyedüli igaz útként az isten országának (*Civitas Dei*) követését jelölte meg, amelynek révén lehetséges az együttélés és a béke megóvása. János pápa ebben az enciklikában deklarálta, hogy az ateizmus ideológiailag elfogadhatatlan ugyan a keresztények számára, de a békéért harcoló bármely mozgalommal, így a kommunistákkal is az együttműködés nemcsak lehetséges, hanem szükséges is. Ezzel lépte át XXIII. János azt a korlátot, amelyet elődjei a szocializmus eszméjének megjelenése óta az egyház köré vontak. A *Pacem in Terris* tette lehetővé, hogy a Vatikán keresse a kapcsolatokat a szocialista országokkal és a párbeszédet a marxistákkal.

XXIII. János egyházpolitikájának legfontosabb eseménye az volt, hogy 1961. november 25-én közvetlen kapcsolatba lépett a Szovjetunióval. Ezzel az egyházpolitikában is megkezdődött az enyhülés korszaka. Az új kurzus első kézzelfogható eredménye volt, hogy 1963. március 7-én XXIII. János kihallgatáson fogadta Hruscsov lányát és vejét, Adzsubejt, az *Izvesztijja* akkori főszerkesztőjét. A találkozást követően alig öt héttel látott napvilágot a *Pacem in Terris*. A megkövesedett antikommunizmus leépítése nem a marxista–leninista ideológiával való koegzisztenciát, hanem az ezen alapuló társadalmi-politikai rendszer iránti toleranciát jelentette. Az *enyhülés és a békés egymás mellett élés* jegyében a *Pacem in Terris* a világgal – beleértve most már a szocialista világot is – az együttműködést hirdette meg. Az emberiség békés jövőjén való együttműködés lehetővé tette, hogy a tagadás és a kiátkozás szelleme a Vatikánban is vereséget szenvedjen. XXIII. János a *Pacem in Terris*-szel feladta a pápaság

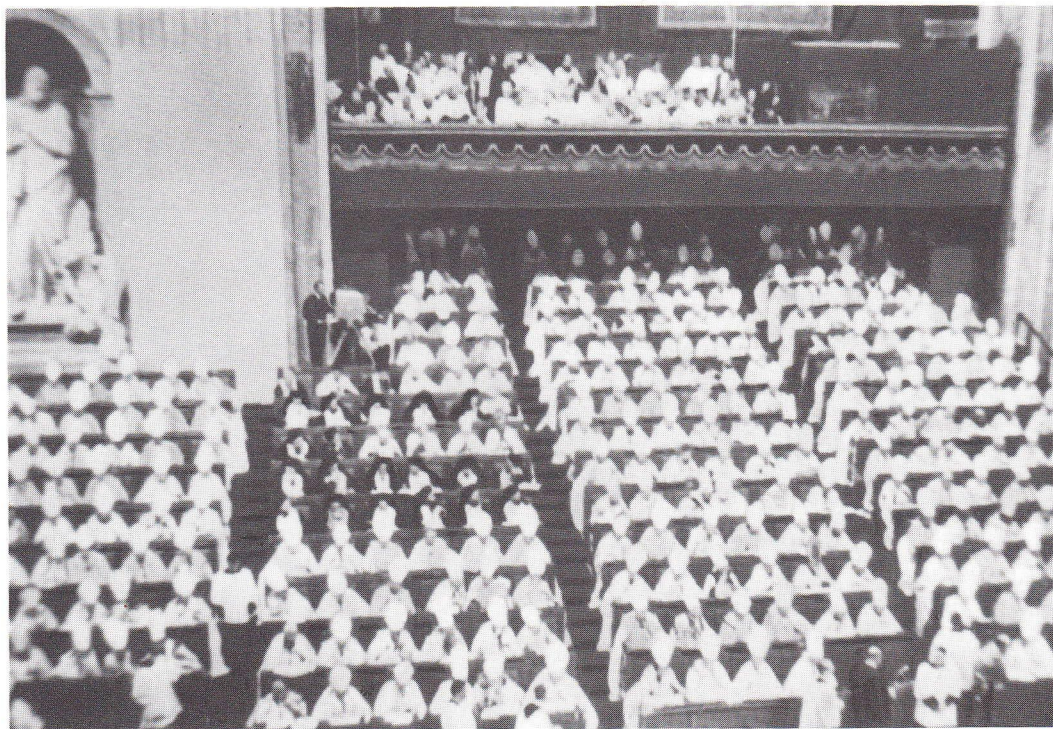

XXIII. JÁNOS ÁTVESZI A BALZAN-BÉKEDÍJAT

egyoldalú kötődését a Nyugathoz, és megnyitotta a szocialista országokkal való konstruktív tárgyalások előtt az utat.

A XX. század katolikus egyháztörténetének kétségkívül legjelentősebb eseménye a *II. Vatikáni Zsinat* (1962–1965) volt, amely új korszakot nyitott a pápaság történetében. XXIII. János felfogása szerint az egyház belső reformját nem egyedül a pápa, hanem az egyetemes zsinat hivatott megvalósítani. Az egyetemes zsinat főpróbája az 1960. január 24–31-e között ülésező *római egyházmegyei szinódus* volt. A pápa a helyi zsinattól azt kívánta, hogy a metropolissá nőtt Róma megváltozott viszonyaihoz igazítsa a pasztorális munkát. Ez volt a város történetében az első eset, hogy a római papságot püspöke, a pápa, zsinaton kérdezze meg. A nagyvárosi lelkipásztorkodás modern egyházat kívánt, így a római szinódus a készülő egyetemes zsinat modellje lett.

XXIII. János az egyetemes zsinat meglepetésszerű meghirdetése után sem habozott. 1959. május 17-én kinevezte a zsinat első Előkészítő Bizottságát. A pápa felszólította a világegyház püspökeit, a szerzetesrendeket, az egyetemeket, hogy tegyenek javaslatokat a zsinat napirendjére, a tárgyalandó problémákra. A pápa 1960. június 5-én egy motu proprioval felállította a zsinat *Központi Előkészítő Bizottságát*, amely alá tíz szakbizottság és két titkárság tartozott. Ezek feladata volt – a beérkező ten-

A II. Vatikáni Zsinat (A Szent Péter-Bazilikában)

gernyi javaslat figyelembevételével – a zsinati határozattervezetek kidolgozása. A Kúria szoros felügyelete alatt álló bizottságok 73 tervezetet állítottak össze, amelyeket a központi bizottság jóváhagyott.

A pápa türelmetlenül sürgette a zsinati előkészületek meggyorsítását. Ennek egyik oka kétségtől az volt, hogy már ekkor súlyos beteg, maga is tudott rákos megbetegedéséről. Másik, talán még komolyabb oka az volt, hogy megakadályozza a Kúriát a zsinat sabotálásában. Az alapos előkészületekre történő hivatkozással ugyanis a konzervatív irányzat célja az volt, hogy a zsinatot – éppúgy, mint IX. Pius – befejezett tények elé állítsa és engedelmes szavazógépezetté degradálja.

XXIII. János 1961. december 25-i *Humanae salutis* kezdetű apostoli konstitúciójával hívta össze a zsinatot, és egyben lezártnak nyilvánította az I. Vatikáni Zsinatot. Ennek elvi jelentősége volt, mert megakadályozta, hogy az integralisták az első Vatikánum folytatásának fogják fel ezt a zsinatot, és annak szellemében irányítsák. A zsinatra a pápa meghívta az elszakadt keresztény egyházakat is. A zsinat megnyitását 1962. február 2-i *Concilium* kezdetű motu proprio-jában 1962. október 11-re tűzte ki.

A II. Vatikáni Zsinat ünnepélyes megnyitására 2540 zsinati atya vonult be a Szent Péter-bazilikába. A zsinat üléseit is ebben a templomban tartotta, és az egyháztörté-

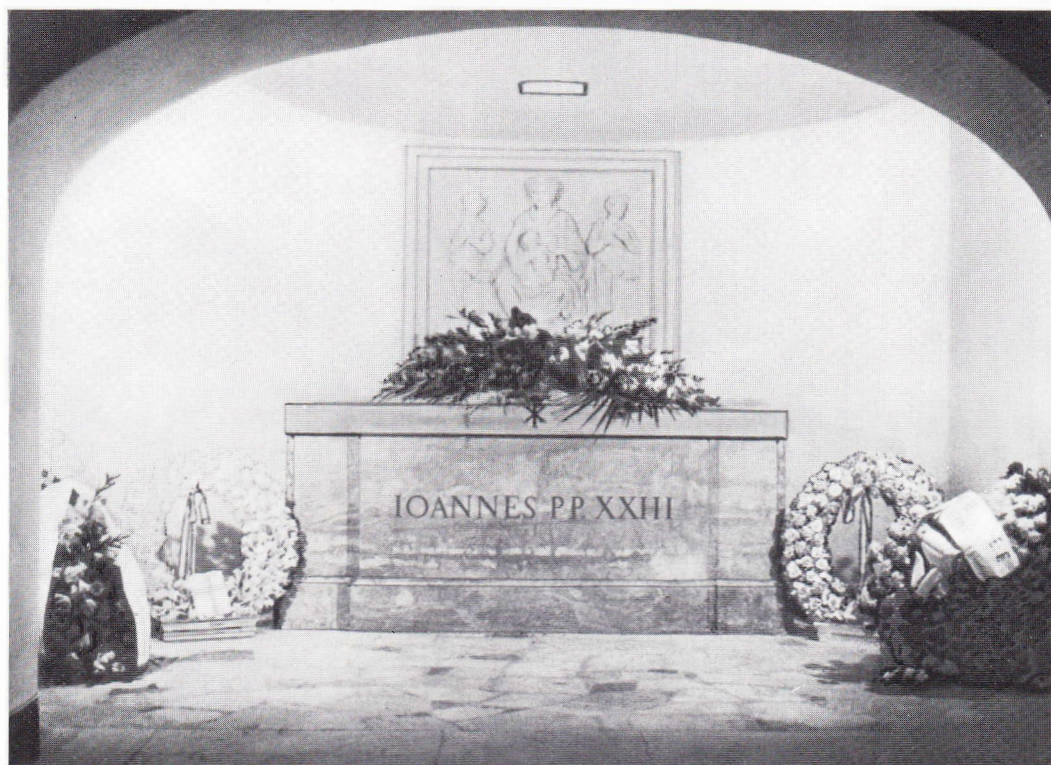
XXIII. JÁNOS A RAVATALON

net eddig legnépesebb gyűlése volt. Először az egyháztörténelemben, 18 nem katolikus egyház is eleget tett a pápa meghívásának. XXIII. János 1962. október 11-i megnyitó beszédében a zsinat feladatát ismételten az egyház megfelelő megújításában és okos átszervezésében jelölte meg, hogy ezáltal az egyház a világ fejlődését megértse és ahhoz csatlakozzon. Ez volt a nyitás, az apertura nagy pillanata. A pápa a Tridentinumból és az I. Vatikánumból kiindulva fejezte ki azt az óhaját, hogy a zsinat egy világra nyitott egyházat eredményezzen. Az izoláltságból és a szeparáltságból való kilépés – és a friss levegő beáramlása az egyház ódon épületébe – nem új dogmák kimondása révén, még kevésbé ítélkezés és elítélés útján, hanem a meglevő hitigazságok világos, érthető és mai kifejtésével lehetséges. (János pápa több alkalommal is kijelentette, hogy az egyházban már éppen elég dogma, definíció és ítélet van; a zsinat feladata nem az elutasító és csatlakozhatatlan ítélkezés, hanem a konstruktív reformok megalkotása. Valóban, a II. Vatikáni Zsinat úgy lett korszakalkotó, hogy egyetlen új dogmát sem fogadott el.)

A zsinat első ülészaka 1962. október 11-től december 8-ig tartott. (Az üléseken felváltva elnökölt a pápa által kinevezett elnökség 10 tagja. Az egyes üléseket misével kezdték meg, ezeken a latin és görög rítus váltakozott.) A zsinat első időszakának pozi-

tív alkotó munkáját megbénította a Kúria többsége által támogatott konzervatív integralista párt és a velük élesen szemben álló, a haladó teológusok reformnézeteit elfogadó püspökök harca. A reformpárt sikere attól függött, hogy ki tudja-e ragadni a zsinat irányítását a Kúria és a konzervatív párt kezéből.

A puccsra mindjárt az első ülésen, 1962. október 13-án sor került. A zsinat elnöksége azt javasolta, hogy a 10 zsinati bizottságba – amelyek az együttes ülésekre a határozati javaslatokat kidolgozzák és előzetesen megtárgyalják – az eddig is ott levő, túlnyomóan kuriális és konzervatív tagokat válasszák be. A progresszisták – élükön Bea és Suenens bíborosok – fellépése azonban eredményes volt. Az ülésen Liénart francia bíboros azt javasolta, hogy a bizottságok választását halasszák el, mert a zsinati atyák még nem ismerhetik egymást kellően. Az indítványt támogatta Frings kölni bíboros érsek is. A zsinat túlnyomó többsége az ellenzék indítványát fogadta el. Ezzel első nagy győzelmét aratta a zsinaton az aggiornamento. Az elnökség a zsinat ülését elnapolta. Az október 16-i választáson az ellenzéki lista szerzett többséget, így a bizottságokban (amelyek tagjainak egyharmadát a pápa nevezte ki) biztosítva volt a progresszisták megfelelő képviselete.

XXIII. JÁNOS SÍRJA A SZENT PÉTER-BAZILIKÁBAN

VI. PÁL

A pápa – akinek betegsége egyre súlyosabb lett – a zsinat tanácskozásait televízión kísérte figyelemmel. December 4-én váratlanul nagy beszédet mondott, amelyben pozitívan értékelte a tárgyalások addigi alakulását, és ezzel a progresszistákat bátorította. János pápa ugyanekkor kreálta bíborossá *Montini* milánói érseket is. Az új bíboros érdemeit úgy méltatta, hogy benne a zsinat a pápa utódát láthatta. János pápa egyébként intette is Montini bíborost, hogy emelkedjen felül a zsinati vitákon, hogy pártatlanságát az egyház egysége érdekében megőrizze.

A zsinat első ülésszaka elé öt schema került: a liturgiáról, a kinyilatkoztatás forrásairól, a hírközlő eszközökről, a keleti (ortodox) egyházakkal való egységről és végül az egyházzal szülő tervezet. (A *De ecclesia* címet viselő schema a zsinat egyik fő témája volt.) Az első két schema körül igen éles vita alakult ki a két fő irányzat között. Végül valamennyi tervezetet visszautalták átdolgozás végett az előkészítő bizottságokhoz. Az első ülésszakon tehát egyetlen kérdésben sem sikerült előbbre jutni. Az ülésszak bezárása után – ebből okulva – az előzetes tervezetek számát 73-ról 17-re csökkentette az időközben felállított ún. Egyeztető Bizottság.

XXIII. János pápa azonban a folytatást nem érthette meg. A világ közvéleménye általános részvétellel fogadta a pápa halálának hírért. János pápával 1963. június 3-án végzett korunk új népbetegsége, a rák. Alapvető célját azonban elérte, kimozdította az egyházat a mozdulatlanságból. Ezzel az átmeneti pápa történelmi nyomokat hagyott az egyházon, és a régimódi pap megnyitotta az *aggiornamento* előtt az utat.

A ZSINAT ÉS A FONTOLVA HALADÁS PÁPÁJA [VI. PÁL 1963–1978]

XXIII. János halála után a konklávé valóban a „kijelölt utódot”, *Giovanni Battista Montini* bíborost választotta pápának. Már évek óta a pápai trón legesélyesebb várományosának számított, és tudatosan készült is erre a feladatra. VI. Pál (1963–1978) programja János pápa művének, a zsinatnak eredményes befejezése és döntéseinek a gyakorlatba való átültetése volt.

Montini egy észak-olaszországi polgári családból származott. Apja ismert katolikus újságíró, majd parlamenti képviselő volt. Tanulmányait – gyenge egészségi állapota miatt – nagyrészt magánúton végezte, házitanítója egy francia márki volt. Később is szerette a franciákat és a francia kultúrát. (Így pl. olaszra fordította Maritain számos művét.) Úgy lett belőle pap, hogy sohasem volt egyetlen papi szeminárium lakója sem, és úgy lesz belőle pápa, hogy sohasem volt lelkipásztori funkciója. A római Gregorianán és a Sapienzán tanult. 1921-től a pápai diplomataképző akadémiát látogatta. 1923-ban már diplomáciai szolgálatban állt, öt hónapot töltött a varsói nunciatúrán. 1924-ben visszahívták Rómába, és a Pápai Államtitkárságon kapott beosztást. Harmincegy évet töltött egyhuzamban a Kúria szolgálatában. Ebből 20 évet Pacelli mellett dolgozott, és a Kúria egyik vezetőjévé emelkedett. Montini számára Pacelli volt az ideál, maga sem titkolta, hogy az ő tanítványának tekinti magát.

1937-ben Tardini lett a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkára; az Államtitkárságon a helyettes titkári tisztében Montini követte. Ezáltal az akkori

VI. PÁL MEGKORONÁZÁSA

már valószínű a háború alatt megkezdődhetett. Montini ekkor ugyanis „belső emigrációba” vonult, nem vállalt közösséget a fasizmussal. Még kevésbé értettek egyet 1945 után a kommunistákkal szembeni magatartást illetően. XII. Pius számára a kommunizmus az emberiség szerencsétlensége, mert ateista, materialista, elutasítja a hitet. 1949-ben felégetett valamennyi, a baloldalhoz vezető hidat. Montini nem osztotta ezt a merev elképzelést. Meglátta és értékelte a kommunizmus szociális és humanista tartalmát, amely szerinte az evangéliumával rokon. XII. Pius eschatologikusan gondolkodott, Montini pedig realista volt, a világ szükségleteiből indult ki.

Bár a pápa és Montini szakításának tényleges oka ma is ismeretlen, ehhez valószínűleg mégis nagymértékben hozzájárult az alábbi incidens. Montini közvetlen kapcsolatba lépett az Olasz Kommunista Párt akkori vezetőjével, Togliattival, és a közeledés lehetőségét kereste rajta keresztül a szocialista országokhoz. Togliatti és Montini között létrejött kapcsolatot Tardini, Montini kúriai ellenfele XII. Pius tudtára adta. Ez lehetett a közvetlen politikai oka, hogy Montinit hirtelen eltávolították a Vatikánból. 1954. november 1-én a pápa Milánó érsekévé nevezte ki. De XII. Pius annyira megharagudott rá, hogy a milánói érseknek kijáró bíbort élete végéig megtagadta tőle.

XXIII. János pápa a sérelmet azonnal jóvátette: első konzisztóriumában bíborossá kreálta a milánói érseket. János pápa és Montini habitusa különböző volt, de nézeteik

bíboros államtitkár, Pacelli közvetlen munkatársa lett. 1938-ban főnökét elkísérte Budapestre is az eucharisztikus kongresszusra. 1954-ig egyre magasabbra emelkedett a kuriális ranglétrán. 1939-ben XII. Pius Tardinit és Montinit megerősítette tisztségében. Amikor 1944-ben Maglione államtitkár meghalt, a Kúria első hivatalnokai Tardini, mint a rendkívüli és Montini, mint a rendes egyházi ügyek titkárai lettek. Ekkor vált Montini XII. Pius Kúriájának vezetőjévé, 1952-től már mint helyettes államtitkár. (Ugyanis XII. Pius Maglione halála után többé nem nevezett ki bíboros államtitkárt.)

Montini egyéniségében is hasonlított az intellektuális és arisztokratikus XII. Piushoz. Stílusuk is hasonló: bonyolult kifejezésmód, virágnyelv és szimbólumok használata jellemezte őket. A külsőségek ellenére a két ember gondolkodásában hamarosan alapvető ellentétek mutatkoztak. Az eltávolodás

VI. PÁL FOGADJA J. F. KENNEDY AMERIKAI ELNÖKÖT

mégis közel álltak egymáshoz. Bár Montini pápaként is nemegyszer utánozta XII. Piust, ő mégis inkább a fontolva haladás híve volt. Hiányzott belőle János pápa gondtalan nagyvonalúsága és közvetlensége. Döntéseit hosszú megfontolás, töprengés és az apró részletek gondos mérlegelése előzte meg. „A milánói Hamlet” – mondta volt róla tréfásan XXIII. János. Névválasztásával is a Pál apostol által képviselt intellektuális irányhoz való vonzódását érzékeltette.

1963. június 2-án történt megválasztásakor világos volt, hogy progresszista pápát választottak. Nem minden bíboros értett egyet ezzel a választással. Fő ellenfele *Ottaviani* bíboros volt. Végül is az döntött, hogy a konzervatívok Montininál is jobban féltek egy új János pápától. XXIII. János halálakor ugyanis a Kúria konzervatív szárnya rendkívül elégedetlen volt az elhunyt pápa gyors tempójú reformjai miatt. A választás végül is azért esett Montini bíborosra, mert ő mérsékeltlen haladó hírében állt, továbbá az Államtitkárságról, XII. Pius szellemi köréből került ki. Nemcsak nagy diplomáciai tapasztalattal rendelkezett, hanem általában a kiegyenlítődésre való törekvés, a kompromisszumok keresése jellemezték. Választói kimondottan közép-utas pápának szánták, és főleg ami az egyház belső életét illeti, ennek a várakozásnak meg is felelt. VI. Pál pápaként is a modern világ kérdéseire keresett válaszokat, de teológiai és erkölcsi ítéletei inkább a tradíciókkal voltak összhangban. (Pontifikátusának kettősségét mutatja az is, hogy tiaráját – amit a milánóiaktól kapott – VIII. Boni-

fácéről másolták egy Giotto-festmény után. 1964-ben azonban a tiarát a szegények javára elajándékozta.)

VI. Pál számára nagy tehertétel volt XII. Pius és XXIII. János ellentmondó öröksége. Megválasztásakor már a legtöbb súlyos probléma felszínre került, de még a megoldásuk igen távolinak tűnt. Az egyház nyitása a világra, a dialógus tényleges megkezdése, az egyház belső reformja, a szocialista országokkal való kapcsolatok rendezése mind-mind rá váró feladatok voltak. Az új pápa azonban alkalmasnak látszott a nagy feladatra, az új adaptációból eredő zavarok elhárítására. Rendelkezett a megfelelő szellemi felkészültséggel, egyházkormányzati gyakorlattal. Kezében a Kúria engedelmes eszköz volt. A kisebb és nagyobb hivatalnokok rettegtek a Montini-pápától, aki 31 év alatt e hatalmas gépezet minden csavarját megismerte. Pál pápa kemény és szigorú munkatempót diktált. A Vatikán munkastílusa megváltozott. A kedélyesség oda lett, a hangnem és a légkör hűvösebbé vált. János pápa tradicionális, népi és ösztönös hiten alapuló impulzív reformpolitikája helyébe VI. Pállal egy örökké kételkedő, de szorgalmas munkával és kitartással még a reménytelen helyzetekben is reményt keltő megoldásokat kereső munkastílus lépett. (VI. Pál azt vallotta, hogy „Sperare contra spem” – remélni ott is, ahol úgy látszik, nincs remény.)

VI. Pál azonnal programjába vette a zsinat eredményes befejezését, és annak a nagyarányú szellemi erjedésnek a törvényes keretek közé szorítását, amely a zsinat nyomán megindult és máig húzódó belső konfliktusok forrása lett. A zsinat ugyanis felforgatta a Trident utáni egyházat és ismét felszínre hozta a megoldhatatlan problémát: az egyetemes zsinat, a kollegialitás ellentétét az egyházi hierarchiával és centralizmussal, amelynek csatlakozhatatlan megtestesítője a pápa. Az aggályoktól ment XXIII. Jánostól eltérően VI. Pál tapasztalatból tudta, hogy a korszakos reformok keresztülvitele, a gyakorlatban való értelmezése bonyolultabb és kényesebb feladat, mint a megújulás prófétikus életre keltése. Pál pápa programja a zsinat mellett az ökumenizmus kiteljesítése, a dialógus előrevitele és a szocialista országokkal való kapcsolatok rendezése volt.

VI. Pál 1963. június 27-én bejelentette, hogy a zsinat következő, *második ülősszakát* szeptember 29-én megnyitja. (Az ülősszak december 4-ig tartott.) Az ülősszak megnyitásakor VI. Pál világosan meghatározta a zsinat feladatait: 1. Az egyház önmegismerésének (önfeltárásának) elmélyítése. 2. Az egyház belső életének megújítása. 3. A keresztények egységének előmozdítása (ökumenizmus). 4. Dialógus a világgal (az egyház kifelé való küldetésének értelmezése).

Egyben megerősítette János pápa abbéli óhaját, hogy a zsinat egyetlen tévedhetetlen tanítói határozatot se hozzon.

A második ülősszak VI. Pál közvetlen irányításával folyt le. Három schema került tárgyalásra: az egyházzól, a püspökökről és az ökumenizmusról szóló tervezet. A nézeteltérések a progresszisták és a konzervatívok között rendkívül élesek voltak, a zsinat október végére válságba került. A tervezeteket ismét visszautalták a bizottságokhoz. Az ülősszak kézzelfogható eredménye az volt, hogy az időközben átdolgozott *Sacro-sanctum concilium* konstitúcióit a szent liturgiáról, illetve a tájékoztatási eszközökről szóló *Inter mirifica* dekrétumot az utolsó ülősen, 1963. december 4-én szinte egyhan-

gúlag elfogadták, és VI. Pál kihirdette őket. A két dokumentumban foglalt döntések megvalósítására a pápa 1964 elején két bizottságot állított fel.

Az ökumenizmusról folyó zsinati tanácskozás idején jelentette be VI. Pál, hogy a Szentföldre, Palesztinába és Jeruzsálembe utazik. Az 1964. január elején lezajló látogatás – VII. Pius kényszerű franciaországi tartózkodása óta – az első Itálián kívüli útja volt a pápának, Palesztinában az arabok igen melegen fogadták VI. Pál pápát, annál hűvösebb volt az üdvözlés Izraelben. Az ökumenizmus nagy eseménye volt VI. Pál és Athenagoras ökumenikus patriarcha jeruzsálemi találkozója és összeülése. Jeruzsálem valóban az egyetértés és a párbeszéd szimbóluma is lehetne: a zsidó, a keresztény és a mohamedán vallás találkozásának színtere! A dialógus előmozdítása érdekében VI. Pál 1964. májusban felállította a *Nemkeresztény Vallások Titkárságát*.

A zsinat *harmadik ülősszaka* 1964. szeptember 14–november 28-a között volt. Ezt az ülősszakot tekinthetjük a zsinat tulajdonképpeni fordulópontjának. A pápa határozottan beavatkozott a tárgyalások menetébe, mégpedig a túlzó reformerek ellenében. Értésükre adta, hogy a további tárgyalások előfeltétele az egyházzól szóló dogmatikai konstitúció véglegesítése és elfogadása. A vita középpontjában a püspökök egyházkormányzatban való kollegiális részvételének kérdése állt. A pápai primátusra ebben veszélyt látók nem szavazatainak a száma meghaladta a 300-at is. A zsinat legjelentősebb dokumentumát, az egyházzól szóló *Lumen gentium* kezdetű dogmatikai konstitúciót az utolsó együttes ülősen, november 21-én fogadták el. A konstitúció a triumfáló egyház helyébe a szolgáló egyház fogalmát állította. Helyt adott az egyház vezetésében a püspökök kollegiális testületének a püspöki szinódus felélesztésével. Az egyház alappilléreinek érintetlenül hagyása mellett olyan, történelmileg ráragódott formákon sem változtatott azonban, mint pl. a cölíbatús.

A harmadik ülősszak egyébként az ökumenizmus jegyében telt el. November 21-én a pápa kihirdethette a keleti katolikus egyházakról szóló *Orientalium Ecclesiarum* kezdetű dekrétumot és az ökumenizmusról szóló *Unitas redintegratio* kezdetű dekrétumot. Az ökumenizmus a gyakorlati lépésekig csak a keleti ortodox egyházak esetében jutott el. VI. Pál pápa és Athenagoras 1965. december 7-én kölcsönösen visszavonták az 1054-es kiközösítést, ami gesztus volt a közeledés útján, de dogmatikailag és rituálisan a két egyház ettől jöttányit sem jutott közelebb egymáshoz.

A dialógus kiszélesítését, az ateistákkal és marxistákkal való párbeszéd előmozdítását szolgálta, hogy a pápa 1965. április 8-án felállította a *Nemhívők Titkárságát*. 1965 nyarán – a zsinat szünetében – a pápa a bíborosok előtt több tervbe vett reformot jelentett be: a Kúria reformját, az egyházi törvénykönyv revízióját, a vegyes házasságok újrászabályozását, valamint a születésszabályozás kérdésének tanulmányozását. A reformok megkezdése előtt azonban a pápa le akarta zárni a zsinatot. Erre a *negyedik ülősszakon* került sor (1965. szeptember 14–december 8.).

A zsinat negyedik ülősszaka volt a legtermékenyebb. Az ülősszak megnyitásakor VI. Pál bejelentette az állandó püspöki szinódus felújítását. A zsinat 11 schemát tárgyalta. A legnagyobb vitát a vallásszabadságról szóló deklaráció, valamint az egyháznak a mai világban betöltött szerepéről szóló lelkipásztori konstitúció váltotta ki.

A zsinat 1965. október 28-án három dekrétumot és két deklarációt fogadott el: a püspökök lelkipásztori hivatásáról szóló *Christus Dominus* kezdetű dekrétumot, a szerzetesi élet korszerű megújításáról szóló *Perfectae caritatis* kezdetű dekrétumot, a papnevelésről szóló *Optatum totius* kezdetű dekrétumot, a keresztény nevelésről szóló *Gravissimum educationis momentum* kezdetű deklarációt és végül az egyház és a nem keresztény vallások viszonyáról szóló *Nostra aetate* kezdetű deklarációt.

Az ökumenizmus új értelmezéséhez, valamint a katolikus egyház és a zsidóság viszonyának megértéséhez igen fontos dokumentum volt a *Nostra aetate* deklaráció. Még 1960 szeptemberében XXIII. János pápa bizta meg Bea bíborost, a Keresztény Egység Titkárság elnökét, hogy fogalmazzon meg egy szövegtervezetet az egyháznak a zsidók iránti viszonyáról. A több alkalommal átdolgozott szöveg azután kibővült a nagy világvallások újszerű katolikus értékelésével is. A deklaráció abból indul ki, hogy a vallásosság az emberi természet velejárója, és minden vallás ennek megnyilatkozása, ezért a nem keresztény vallások is tartalmaznak értékes, a keresztény számára is becslésre méltó elemeket.

Mit értékel az egyház a nem keresztény vallásokban? Elsősorban a monoteista vallásokat tartja becslésre méltónak: a hinduizmusban a mélyreható elmélkedést, az önfegyelmű életformát; a buddhizmusban a megvilágosodás útján történő tökéletességre való törekvést; az iszlámban pedig a keresztény vallás sok elemének meglétét. A deklaráció a legrészletesebben a zsidó vallással foglalkozik. Rámutat arra, hogy a katolikus egyház az Ótestamentumban gyökerezik, a zsidóságot és a kereszténységet szellemi kapcsolat fűzi egybe. A keresztények a választott nép szellemi örököseinek tartják magukat, hisz közös szellemi kincsük a Biblia. Kifejti az egyház tanítását Krisztus halálával kapcsolatban, hangsúlyozva, hogy azért nem terheli felelősség sem az akkori zsidókat, sem utódaikat. Elítélendőnek és fájdalmasnak tartja a zsidóüldözéseket és az antiszemitizmus minden megnyilvánulását. „... mélyen sajnálja az egyház, mely megemlékezik a zsidókkal közös örökségéről, mindazt a gyűlöletet, üldözést és az antiszemitizmusnak sokféle megnyilatkozását, amely bármikor és bárki részéről a zsidók ellen irányult. Ebben nem politikai számítás vezet, hanem vallásos, evangéliumi szeretet; mint ahogy elítél minden üldözést, bárki ellen irányul is az.” (A II. Vatikáni Zsinat tanítása. A zsinati döntések magyarázata és okmányai. Budapest 1975. 412. old.)

A deklaráció Pál apostolra hivatkozva utasítja el az emberek közötti különbségtételt, mert a kereszténység egyetemes testvérisége minden diszkriminációt kizár. „Minden erkölcsi alapot nélkülöz tehát az olyan elmélet vagy gyakorlat – olvashatjuk a nyilatkozatban –, amelyik az emberi méltóság és a belőle fakadó jogok tekintetében különbséget tesz ember meg ember, népfaj meg népfaj között. Ennélfogva Krisztus szellemétől idegennek tekinti és kárhoztatja az egyház az emberek bármiféle megkülönböztetését vagy bántalmazását faj, szín, társadalmi helyzet vagy vallás miatt.” (Ugyanott, 413. old.) A zsinat valóban tiszteletreméltó és emelkedett álláspontja segíti az egyházat megszabadulni a múlt tehertételétől, és lehetővé teszi számára, hogy aktívan bekapcsolódjon az emberek közötti diszkrimináció megalázó megnyilvánulásai elleni harcba.

November 18-án került elfogadásra a zsinat első ülészaka óta igen sokat vitatott *Dei verbum* kezdetű dogmatikai konstitúció az isteni kinyilatkoztatásról (pontosabban annak forrásairól). A másik ugyanekkor kihirdetett dokumentum, a világi hívek apostolkodásáról szóló *Apostolicam actuositatem* kezdetű dekrétum volt. Ebben húzódik meg szerényen az Actio Catholica, mint az apostolkodásnak egyik lehetséges kerete.

A II. Vatikáni Zsinat utolsó ülésére 1965. december 7-én került sor. Ezen még további négy dokumentumot fogadtak el: a papi szolgálatról és a papi életről szóló, a cölibátus kérdését azonban nyitva hagyó *Presbyterorum ordinis* kezdetű dekrétumot; az egyház missziós tevékenységéről szóló *Ad gentes* kezdetű dekrétumot; a vallásszabadságról szóló *Dignitatis humanae* kezdetű deklarációt, és végül a zsinat másik legfontosabb dokumentumát, az egyház és a mai világ viszonyáról szóló *Gaudium et spes* kezdetű lelkipásztori konstitúciót.

Ez a pasztorális konstitúció volt a zsinat legterjedelmesebb, sokat vitatott, többször is teljesen átdolgozott dokumentuma. Ez tartalmazza a legtöbb új eszmét, meghatározza az egyháznak a világban elfoglalt helyét, viszonyát a társadalomhoz és az államhoz, továbbá az egyház feladatait és hivatását a mai világban. Megszerkesztésére nagy hatással volt XXIII. János *Pacem in Terris* enciklikája. A konstitúciót kidolgozó bizottság vezetője a reformpárt legtekintélyesebb tagja, *Suenens* bíboros volt, de részt vett kidolgozásában *Karol Wojtyła* bíboros is. A dokumentum végső formája az *aggiornamento* jegyében fogant. Kiindulópontja a földi dolgok autonómiája, amely azután lehetővé teszi az egyház számára is a dialógust. Vizsgálja a társadalom struktúráját, a család és a házasság kérdéseit. Elemzi az egyház és a modern kultúra viszonyát, a gazdasági élet kérdéseit. A munkát, az alkotó munkát az emberi önmegvalósítás központi részeként fogja föl.

A II. Vatikáni Zsinat 1965. december 8-án a Szent Péter-bazilikában ért ünnepélyesen véget. VI. Pál 1966. január 3-án hat állandó bizottságot, öt speciális bizottságot és egy koordináló bizottságot állított fel a zsinat határozatainak értelmezésére és megvalósítására. Ezzel a reformzsinat formálisan lezárult.

VI. Pál programadó első enciklikája *Ecclesiam suam* kezdettel még a zsinat derekán, 1964. augusztus 6-án jelent meg. Az enciklika tükrözte azokat a változásokat, amelyek

VI. PÁL ÁLDÁST OSZT

János pápához képest VI. Pált jellemezték: a fontolva haladásból ekkor a megfontolásra, a megtartásra került a hangsúly. A haladó és konzervatív erők között keres egyensúlyt ez az enciklika, és már mutatja, hogy a pápa dogmatikai és belső egyházi kérdésekben maga is foglya maradt konzervatív neveltetésének és Pacelli örökségének.

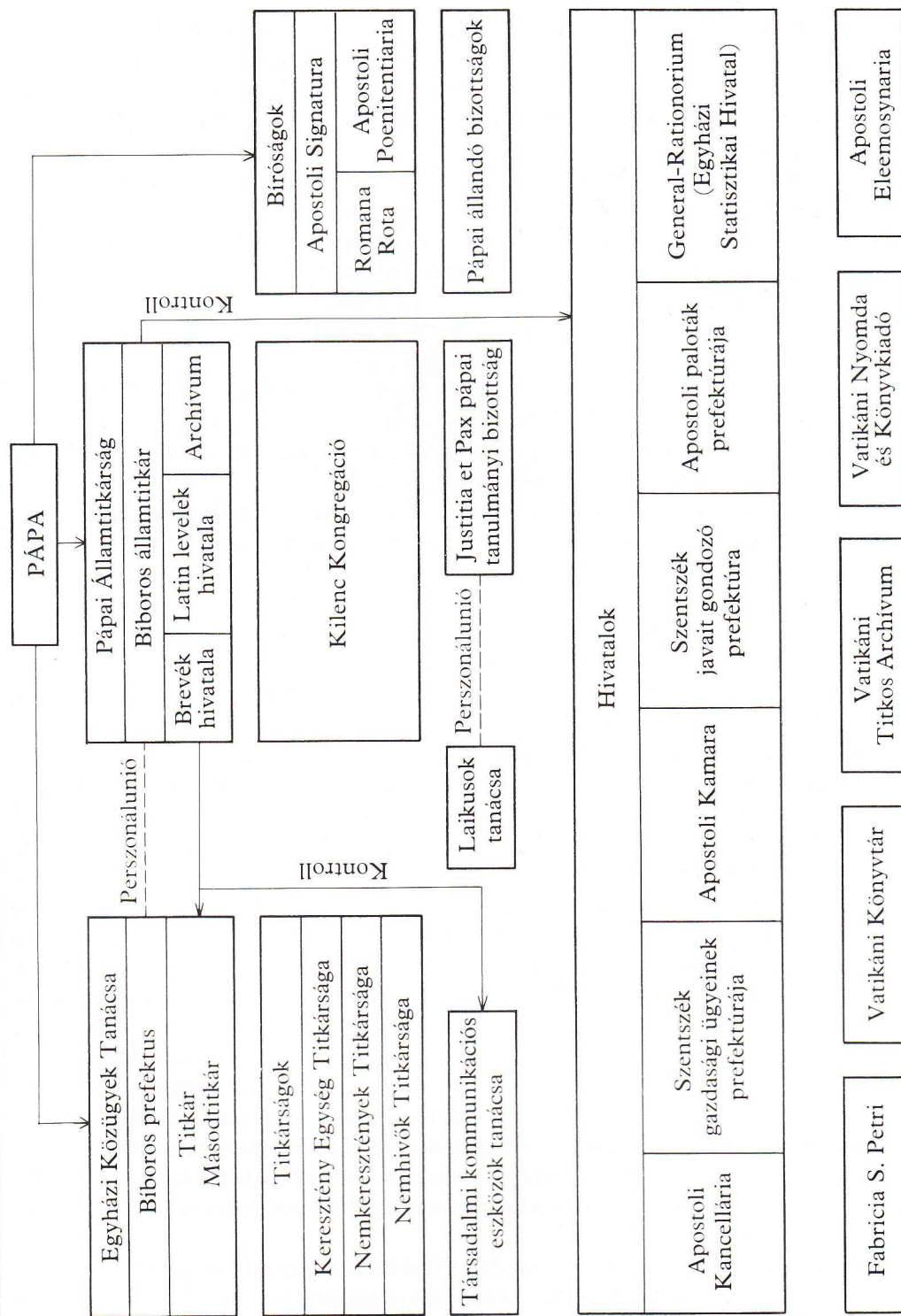
Az *Ecclesiam suam* több vonatkozásban is visszalépés volt a *Pacem in Terris*hez képest. Bár fő témája a dialógus, ezt a párbeszédet csak a megszilárdult és egységes egyházból kiindulva tartotta lehetségesnek. Elvi alapként ismét a szocialista és a kommunista irányzatoktól történő merev elhatárolódás, az antagonizmus hangsúlyozása szolgált. Az ateizmust a pápa ismét korunk legkárosabb jelenségeként értelmezte, amelyből a többi baj is származik. Így a gyakorlatban ez a megnyilatkozás nem a dialógus mellett, hanem ellene szólt. De az *Ecclesiam suam* szólt a zsinatnak is, és ott a középút követőinek adott zöld utat.

Bátrabban ment előbbre VI. Pál az egyházkormányzati reformok terén. Először a pápaválasztást és a bíborosi kollégiumot reformálta meg. Már az 1965. október 28-i *Christus Dominus* kezdetű zsinati dekrétum is a püspöki szolgálat ideális felső korhatárának a 75. életévet jelölte meg. Ebből kiindulva VI. Pál 1966. augusztus 6-i *Ecclesiae sanctae* kezdetű apostoli levelében valamennyi püspököt felszólította, hogy a 75. év betöltése után önként és kényszer nélkül vonuljanak vissza. Ezt az állásfoglalást – bizonyos változtatásokkal – az 1970. november 21-én kelt *Ingravescentem aetatem* kezdetű motu proprioval kiterjesztette a bíborosokra is: a 80 év feletti bíborosoktól megvonta a pápaválasztási jogot és kizárta őket a konklávéból. Ezzel valóban egy ősi hagyományt rúgott fel, ami nagy felzúdulást váltott ki az érintettek körében. 1975. októberben a *Romano pontifici eligendo* kezdetű bullával a pápa újrászabályozta a pápaválasztás módját. A papabilis, tehát választó bíborosok számát ebben 120 főre korlátozta. (A többiben a szabályozás követte a már ismertetett változatot.)

A bíborosi kollégium VI. Pál alatt valóban nemzetközivé vált. Két-három évenként nevezett ki új bíborosokat. A testület létszáma 1973-ra már 145-re emelkedett, a pápa ezzel is a kormányzat kollegialitását kívánta fokozni. Az olasz bíborosok elvesztették a kollégiumban abszolút többségüket. A 145 bíborosból a pápa rendelkezése eredményeként 28 rekedt kívül az esetleges konklávén. A kizártak között volt a pápa nagy ellenfele, Ottaviani bíboros, és a kizárásért szintén igen neheztelő Tisserant bíboros dékán is. (A gyakran gyengélkedő VI. Pál főleg élete vége felé maga is sokat foglalkozott a lemondás gondolatával. Erről azonban környezete egyházpolitikai érdekekre hivatkozva mindig lebeszélte.)

A kollegiális kormányzás másik fontos fóruma az *állandó püspöki szinódus* lett. A szinódus élén Főtitkári Tanács áll. Periodikusan tartott szinódusok a világegyház égető problémáit tárgyalják a zsinat szellemében. Tulajdonképpen ez a fórum is a zsinati tanítás értelmezésének és alkalmazásának egyik eszköze. Döntéseit a pápa megerősíti, és végrehajtásukért az egyes országok püspöki kara a felelős. Eddig 1969-ben, 1971-ben, 1974-ben, 1977-ben és 1980-ban volt szinódus. (1971 óta háromévenként kerül rá sor.)

A Kúria reformja a II. Vatikáni Zsinat alatt és után ismét aktuálissá vált. XXIII. János és VI. Pál 1960 óta egy sor intézkedést tettek, amelyek az átfogó reformot elő-

készítették. VI. Pál a Kúria reformját már a zsinat alatt megkezdte azzal, hogy a hagyományos udvartartást leépítette. Az udvartartás reformját az 1968-as *Pontificalis domus* kezdetű dokumentumban írta elő. Feloszlatta a vatikáni gárdákat, csupán a *Svájci Gárdát* hagyta meg, annak emlékére, hogy a Sacco di Roma idején a gárda tagjai utolsó szálig elestek a pápa védelmében. A vatikáni rendőrséget civilbe öltöztették. A középkorra emlékeztető pompát – amit XII. Pius annyira kedvelt – a Vatikán a modernizálódás és az ökumenizmus szellemében levetkőzte. VI. Pál lemondott a pompáról, de nem a pápai szuverenitásról; a pápai hatalomnak a középkori világi uralomra emlékeztető külsőségeitől kellett megszabadulni.

Az átfogó kuriális reformintézkedéseket a pápa 1967. augusztus 15-én kelt *Regimini Ecclesiae Universae* kezdetű bullájában hozta nyilvánosságra. A *Regimini Ecclesiae* a Kúria felépítését nem alá-fölérendeltségi viszonyban tárgyalja, a felsorolás nem jelent rangsort. A kuriális hivatali gépezetet nem olyan hierarchiának (piramisnak) kell elképzelnünk, amelynek csúcán a pápa áll és lefelé egymásnak alárendelt hivatalok következnek, hanem valamennyi hivatal egyformán és közvetlenül függ a pápától, és egymásnak inkább mellérendeltek.

A reform a kuriális hivatalokat decentralizálta. Az addig életfogytig szóló tisztségeket ötéves időtartamú megbízatásokká alakította át. Bár a pápa meghagyta a kongregációkon alapuló kormányzati struktúrát, ezt fellazította a számos új bizottság és titkárság felállításával, amelyek részben a kongregációk tárgykörével párhuzamosan épültek ki. Ez a reform kétségtelenül csökkentette a kongregációk jelentőségét.

Az új intézmények közül a legfontosabb az *Egyházi Közügyek Tanácsa*, amely szorosan együttműködik az Államtitkársággal. Ez a tanács váltotta fel a korábbi Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációját. A titkárságok először váltak a Kúria állandó szerveivé. Abban különböznek a kongregációktól, hogy nem annyira végrehajtási-közigazgatási, kormányzati szervek, mint inkább a nyílt kapcsolatok, a dialógus és a tanulmányok szervei, és feladatuknak megfelelően más a munkastílusuk is. Hasonlóan új kuriális szervek a tanácsok is: a *Laikusok Tanácsa* és a *Iustitia et Pax* nevű pápai tanulmányi bizottság. A régebbi hivatalok közül megszűnt a Dataria, valamint a Brevek és a latin levelek titkársága. Új hivatalok lettek viszont a Szentszék gazdasági ügyeinek a prefektúrája, az apostoli paloták prefektúrája és végül az egyházi statisztikai hivatal. Az egész Kúria popularizálódását jelzi, hogy az eddig csak bíborosoknak fenntartott kuriális kongregációs hivatalokat a reform után megyéspüspökök is betölthetik.

A reform értelmében 1967-től igen megnövekedett a *Pápai Államtitkárság* szerepe. Ez vált a Vatikán elsőrendű fontosságú szervévé, amely valamennyi kongregáció, titkárság és bizottság munkáját összehangolja, ahova a szálak összefutnak. A bíboros államtitkár most már valóban miniszterelnök lett. Korábbi elsőrendű külügyi feladatot átadta lefelé, az Államtitkársággal perszónálunióban levő *Egyházi Közügyek Tanácsa* élén álló titkárnak. (Ez utóbbi szerv egyben a Rendkívüli Egyházi Ügyek kongregációjának ügykörét is átvette.)

VI. Pál alatt jellegében a Vatikán Állam továbbra is megmaradt életfogytig szóló választáson alapuló monarchiának, amelyben a pápát a törvényhozói, a végrehajtói

VI. PÁL CASAROLI TÁRSASÁGÁBAN FOGADJA WILLY BRANDT KANCELLÁRT

és a bírói hatalom teljessége illeti meg. Pál pápa legközvetlenebb munkatársa a francia *Jean Villot* bíboros államtitkár volt. Őt követte a két helyettese, az egyházi belügyek élén álló *Giovanni Benelli* és a külügyeket irányító *Agostino Casaroli* érsek. (Benelli korábban Montini bíboros titkára volt, Casarolit pedig XXIII. János emelte a Kúria vezetői közé: 1961-től a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának helyettes titkára, 1967-től pedig címzetes érsekként az akkor felállított Egyházi Közügyek Tanácsának titkára volt, VI. Pál személyi titkára és bizalmasa Pasquale Macchi, egy baloldali érzelmű pap volt.) A Kúriában a tényleges döntéseket a VI. Pál–Benelli–Casaroli hármas hozta. Ebből a jobbszárnyat Benelli, a baloldalt Casaroli képviselte, míg a pápa a középút híve volt.

A Kúria személyzetének nemzetközivé tétele is előrehaladt. A hivatalnokok létszáma XXIII. János halálakor 1322 volt, ebből 749 olasz. 1973-ban létszámuk 2260-ra emelkedett, de köztük csak 573 volt olasz. A legfontosabb pozíciókat azonban továbbra is az olaszok töltik be, vagy azok ellenőrzik. (Így pl. az Államtitkárság személyzetének kétharmad része itáliai volt.)

A pápa következetesen végigvitte a liturgikus reformot is. A *Missale Romanum* kezdetű rendelkezésével lehetővé tette a liturgiában a nemzeti nyelv használatát. (Gondoljunk arra, hogy ez egykor az eretnekmozgalmak és a reformáció központi követelései közé tartozott!)

A pápaság XXIII. Jánossal kezdődő új korszakában a Piusok által hatalmassá növelt Actio Catholica háttérbe szorult, vesztett jelentőségéből. János pápa kimon-

dottan mellőzte az Actio Catholicát. A szervezet válságát a zsinat, illetve az általa elfogadott új egyházfelfogás és küldetés értelmezés okozta. Az Actio Catholica a világtól való elfordulás jegyében keletkezett, és a hidegháború eszközeként érte el hatalmának csúcsát.

Pál pápa nem volt híve a látványos ceremóniáknak sem. Az 1975-ös jubileumi Szentév megrendezésére azért természetesen sor került. VI. Pál 1974. december 24-én éjfélkor – a magyar származású Amerigo Tot által külön erre az alkalomra tervezett kis aranykalapáccsal – feltörte a Szent Kaput. A Szentév a pápa által szorgalmazott békepolitika jegyében telt el. Anyagi következményei is figyelemre méltóak. A Szentév alatt Rómába nyolcmillió zarándokot vártak, akik ha mást nem, egy pápa képet biztosan vásároltak. A bevételre a Vatikánnak nagy szüksége volt, mert a Sindona bankház csődje érzékenyen érintette a vatikáni pénzalapokat is, és az államháztartás erősen deficitese volt. (Egyébként az 1970-es évek közepén a Vatikán személyi kiadásait évi 30–35 millió nyugatnémet márkára becsülték.)

VI. Pál 15 éves pontifikátusa alatt mindössze kilenc enciklikát adott közre. Ritkán szólt, de akkor súlya volt mondandójának. VI. Pál fellépett a szélsőséges modernista teológiai irányok ellen, de az ultrakonzervatív törekvések ellen is. A pápában igen erősen élt az emberi személyiség és annak szabadsága (véleményszabadsága) iránti tisztelet. Ezért sohasem járt el személyek ellen; csak elveket bírált, nem alkalmazott kiátkozást, csak atyai tanácsokat osztott. (Ez a magatartás is hozzájárult a holland egyházon belüli vita elmérgesedéséhez, vagy pl. az integralista Lefebvre francia püspök lázadásához.) VI. Pál habitusával ellentétes volt a militáns türelmetlenség. Ő a diplomácia és a kiegyenlítődség embere volt, ettől pedig idegen az elvakultság.

VI. Pál azonban a zsinat által a pápa hatáskörébe utalt és nyitva hagyott kérdéseket – a papi nőtlenség, a vegyes házasság és a válás, a születésszabályozás – konzervatív döntésekkel zárta le. Második enciklikájában, az 1965. szeptember 3-i *Mysterium fidei*ben leszögezte, hogy semmi sem készteti az egyházat arra, hogy eddigi alapvető dogmáiból és hitelveiből bármit is feladjon vagy revízió alá vegyen. Így azután az 1967. június 24-i *Sacerdotalis coelibatus* kezdetű enciklika a papi nőtlenségről a sokat bíralt tradíciót erősítette meg. A feudális korban kialakult cölibátushoz való ragaszkodás a papság között ellenállást váltott ki. Főleg Hollandiában álltak a püspökök nyíltan szemben a pápa véleményével. A cölibátus ellene mond az emberi természetnek, nem nagyobb erkölcsösség, hanem inkább erkölcsi veszélyek forrása lehet – volt az egyik vélemény. A pápa szerint viszont a papi szüzesség és a nőtlenség teszi lehetővé, hogy a férfi egész életét az egyháznak szentelje. A nős, családos papok jobban kötődnek a társadalomhoz, az egzisztenciális problémákhoz.

Ugyanezt a konzervatív irányvonalat vitte tovább az 1968. július 25-i *Humanae vitae* kezdetű enciklika a keresztény házasságról és a születésszabályozásról. Kétségkívül ez VI. Pál legtöbbet bíralt megnyilvánulása volt. A pápa ismét azt hangsúlyozta, hogy ezen a téren semmiféle változtatást sem tart szükségesnek és lehetségesnek az egyház eddigi tanításán. Az enciklika a házasságot újólag felbonthatatlannak (szentségnek) nyilvánította, és ezzel a pápa a való élet gyakorlatával került szembe. Nemcsak elutasította, hanem a keresztényeknek erkölcsileg megtiltotta a születésszabályo-

zást (a mesterséges fogamzásgátlást), mert azt eleve az élet és a leendő élet kioltásának fogta fel. Ezzel ismét csak a mai élet valóságát hagyta figyelmen kívül. A Humanae vitae szelleme szemben állt az aggiornamentóval, és nagy ellenzéke támadt az egyházban, főleg a fejlett országok katolikus köreiből. Hollandiában, Belgiumban és a Német Szövetségi Köztársaságban a papok jelentős része nyíltan kritizálta a pápa állásfoglalását.

A Humanae vitaeből következett az is, hogy Olaszországban a Vatikán végsőkéig ellenezte a válási törvény bevezetését. Amikor a válást lehetővé tevő törvényt a parlament elfogadta, a Vatikán ösztönzésére a Democrazia Cristiana népszavazást javasolt. (Az Olasz Köztársaság ugyanis alkotmányába iktatta a Lateráni Egyezményeket, amelyek viszont az egyházi házasságot törvényesnek ismerték el. Így a válási törvény elfogadása, pontosabban bevezetése alkotmánymódosítást tett szükségessé. Ez pedig csak referendummal volt lehetséges.) A népszavazáson az olaszok többsége a válás mellett foglalt állást; a kikényszerített erőpróba a konzervativizmus vereségével ért véget.

A pápa állásfoglalásai a társadalmi haladás kérdésében, az ún. szociális kérdésben is ellentmondásosak voltak, de pozitívabbak az előbbieknél. VI. Pál utazásai során megismerte a világot, határozottan fellépett a társadalmi igazságtalanságok, az elmaradottság, a nyomor, az éhezés ellen. Legjelentősebb szociális enciklikáját, az 1967. március 26-i *Populorum progressiō*t Indiában (a bombay-i eucharisztikus kongresszus alkalmából) tett utazása váltotta ki.

Az enciklika az egyház szociális tanításáról és a fejlődésben elmaradt, volt gyarmati népek támogatásáról szolt. Alapelve az, hogy a társadalmi problémákat, köztük a harmadik világ elmaradottságát is, a népek haladása oldhatja meg. A harmadik világ felé fordulás VI. Pál esetében már nem missziós kérdés volt csak, hanem a történelmi fejlődés új mozzanatának felismerése. Az egyház hívőinek nagy tömegei – és a demográfiai robbanás következtében valószínűleg hamarosan a hívek többsége – ebben a harmadik világban él. Ezért elkerülhetetlen, hogy az egyház az ő problémáikról is elmondja véleményét, megoldási javaslatokat tegyen.

A pápa elítélte a gyarmatosítást és annak súlyos következményeit. Az egyház feladata az, hogy elszakadjon a gazdagoktól és a hatalmasoktól, és az itteni szegény tömegek mellé álljon, az ő érdekeiket karolja fel. A gyengék és elnyomottak mellé állás nem jelenthette azonban az itteni radikális antiimperialista forradalmi mozgalmakkal való azonosulást. Ezekről a pápa elhatárolta az egyházat, és bírálta a hozzá csatlakozó katolikusokat. De a segítségnyújtás nem állhat meg a karitatív segélyezésnél sem. A pápa elismerte, hogy az itteni nyomor és elmaradottság felszámolása csak strukturális változtatások révén lehetséges, így megengedhetőnek tartotta az államosításokat, a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vételét. A kiutat az itteni népek számára azonban nem a szocializmusban – hanem XXIII. Jánoshoz hasonlóan – a kapitalizmus és a szocializmus fogyatékoságait kiküszöbölő keresztény társadalomban jelölte meg, amelyhez az iparilag fejlett világnak kell gazdasági és kulturális segítséget nyújtani.

VI. Pál tanítását a szociális kérdéstről az 1971. május 14-i *Octogesima adveniens*

kezdetű apostoli levél tartalmazza. A *Rerum novarum* 80. évfordulóján a pápa elődjei sokat emlegetett szociális enciklikáinak alapelveiből indult ki, de azoknál sokkal több realizmusról tett tanúságot. Az egyház csak a társadalmi-gazdasági változások reális számbavételével adhat válaszokat a kor kérdéseire – állapította meg a pápa. Ezért el kell ismerni a társadalmi fejlődés többféle alternatíváját, beleértve a szocialista utat is. A társadalom, a gazdaság és a kultúra előrevitelében az egyház nyitott, párbeszédre kész minden jóakarátú emberrel, világnézeti és politikai álláspontra való tekintet nélkül.

VI. Pál azt is leszögezte, hogy az egyháznak autentikus tanítása van a társadalmi kérdésről, amelyet a zsinat a *Gaudium et spes*ben, ő maga pedig a *Populorum progressio*ban alkalmazott a jelenkorra. A korproblémák közül a pápa az iparilag fejlett fogyasztói társadalom civilizációs betegségeit említette, az iparosodás és az urbanizáció természet- és személyiségromboló hatásait. A mai elidegenedett társadalom és az automatizált termelés az emberi személyiséget megnyomorítja, holott eredeti célja az emberi személyiség sokoldalú kibontakoztatása, a *bonum commune* (közjó) elérése. Az egyház figyelme és rokonszenve a jóléti társadalomban az újszegények felé fordul: a munkanélküliek, az elesettek, a diszkriminációtól sújtottak, a vendégmunkások felé. Az egyház kilép Európából és a polgári világból, hogy megértse a világ újszegényeinek problémáit, és segítsen orvosolni azokat a *Populorum progressio* szellemében.

A pápa részletesen szólt az emberi jogok értelmezéséről és védelméről. Általánosnak ismerte el az emberi egyenlőségre való törekvést, a terhek viselésének megosztását. Ez pedig csak egy demokratikus és népi társadalomban valósulhat meg. A keresztényeknek kötelességük egy ilyen társadalom megteremtésében részt vállalni, a jövő felelősségében osztozni. A ma keresztény emberének ideálja a cselekvő társadalmi lét. Az *Octogesima adveniens*ben VI. Pál elismerte, hogy „korunkban a szocializmus tanai nagy vonzerőt gyakorolnak a keresztényekre..., mert úgy vélik, hogy ők is *a történelemnek ezen az útján* haladnak és tevékenységüket is itt kívánják kifejezni”. (Kiemelés tőlem – G. J.) A pápa tehát a szocialista fejlődést történelmi alternatívának ismerte el, amelyhez a hívők egy része is csatlakozott.

A realitások tudomásulvétele mellett azonban az *Octogesima adveniens* megvonta a szocializmussal való együttmenés határait is. Az együttműködés előfeltétele az, hogy az elveket, a világnézetet kölcsönösen tartsák tiszteltben, továbbá a szocializmus társadalma és állama biztosítsa a hívők és az egyház teljes lelkiismereti és vallásszabadságát. Doktrinálisan nincs békés egymás mellett élés, a keresztény hittel és világnézettel a marxista világnézet – ateizmusa miatt – összeegyeztethetetlen. A politikai kapcsolatok, a szociális kérdésben való közeledés nem járnak együtt az ideológiai különbségek csökkenésével.

És itt értünk el a párbeszéd, a dialógus problémájához, amelyhez az ökumenizmus is szorosan kapcsolódik. A dialógus objektív alapja a nemzetközi enyhülés mellett annak felismerése (tegyük hozzá, mindkét részről), hogy a hívők tömegei balratolódtak, a szocializmus hívei lettek. Így a katolikusok és a kommunisták együttműködése a mindennapi életben, a munkában valóság lett. Kérdés az, hogy a gyakorlati politikai

VI. PÁL ÉS ATHENAGORAS PATRIARCHA

és társadalmi együttműködés megnyitja-e a teret az eszmék közeledésének is? Annyit kétségtelenül lehetővé tett, hogy az eszmékről is eszmét cseréljenek. Az eszmei-ideológiai kérdésekről kezdett dialógus János pápa alatt indult, majd az 1960-as években bontakozott ki. János pápa arra buzdította a katolikusokat, hogy az évszázados monológ után kezdjenek dialógust a nem hívőkkel, a marxistákkal, elismerve a szocializmus humánus és szociális vívmányait. A zsinaton a modern teológusok hatására szintén polgárjogot nyert a dialógus.

A marxisták részéről a dialógus kezdeményezője *Roger Garaudy* és *Ernst Bloch* volt, katolikus részről pedig főleg *Karl Rahner* szorgalmazta. (Kerete az NSZK-beli Paulus Társaság volt.) A dialógus a mindkét ideológiában közös *humanizmus* kérdésében vált először valóra. Az eszmei-ideológiai különbségek áthidalására tett kísérletek azonban kudarcra voltak ítélve, és a kompromisszumokat keresőket is gyanakvással kísérte.

Más irányú – bár nem sokkal eredményesebb – párbeszédet teljesített ki VI. Pál a keresztény egyházakkal. Az *ökumenizmus*, az uniós törekvések megnyilvánulása volt a pápa már említett 1964-es útja Jeruzsálemben. VI. Pál 1967-ben Isztambulba

VI. PÁL AZ OROSZ ORTODOX EGYHÁZ VEZETŐIVEL

látogatott, ahol ismét találkozott Athenagoras patriarchával. Most kölcsönösen elismerték egymást; a pápai elismerésre a patriarcha hatalmi jelvényét, a stólát a Nyugat patriarchája, a pápa vállára terítette. 1967. októberben Athenagoras látogatott Rómába. (A látványos gesztusok értékét csökkentette, hogy az ortodox egyházak híveinek 92%-a a szocialista országokban, főleg a Szovjetunióban él. A fennmaradó 8%-ból is 7% görög; így Athenagoras közvetlenül csak 1% hívő képviselője volt.) Ezért is volt fontos esemény, hogy 1969-ben Nikodim orosz metropolita – a néhai János pápa nagy tisztelője – látogatást tett a Vatikánban.

VI. Pál utasítására 1965-től katolikus megfigyelők működtek az *Egyházak Világtanácsában* és a *Lutheri Világszövetségben*. Javultak a kapcsolatok az *anglikán egyházzal* is. A pápa 1966-ban fogadta az anglikán prímást. Mindez azonban inkább csak látványos gesztus volt, amelyek a megkövesedett előítéletek fellazítását szolgálták. Teológiai, liturgikus és dogmatikai téren a közeledés igen lassúnak bizonyult.

VI. Pál világgal folytatott dialógusának egyik eszköze az utazás volt. Ő a történelem első pápája, aki több százezer kilométert repülve, *mind az öt kontinenst bejárta*. (Ebben is késői utóda volt Pál apostolnak.) Igazából ő számolta fel a pápák vatikáni fogságát, és lépett ki az Örök Város előkelő szeparáltságából a nagyvilágba. 1964-ben járt a Szentföldön, és *Betlehemből* intézett békeszózatot a világhoz. Ugyanebben az évben

VI. PÁL FOGADJA AZ ENSZ FŐTITKÁRÁT, KURT WALDHEIMET

járt Indiában, és *Bombayban* a gazdag világot az éhezők és nyomorgók millióinak megsegítésére hívta fel. 1965-ben *New Yorkban* részt vett az ENSZ Közgyűlésén, és beszédet mondott a békéről, az enyhülésről és a leszerelésről. 1967-ben a portugáliai *Fatimából* újabb békeszózzattal fordult az emberiséghez. Ugyanebben az évben járt *Törökországban* is. 1968-ban a columbiai *Bogotában* vett részt a latin-amerikai püspökök értekezletén, és felhívta őket a szociális kérdés vizsgálatára, a társadalmi igazságtalanságok felszámolásának támogatására. 1969-ben – az ökumenizmus jegyében – látogatást tett az Egyházak Világtanácsánál *Genfben*, és a Biafra-konfliktus idején kereste fel az afrikai püspököket az ugandai *Kampalában*. 1970-ben *ázsiai körutat* tett; felkereste Iránt, a Fülöp-szigeteket, Samoát, Ausztráliát, Indonéziát és Hongkongot. A Fülöp-szigeteken, Manilában meglátogatott egy nyomornegyedet, és demonstrálásával arra akarta inteni az itteni egyházat, hogy álljon a szegények mellé. (A manilai repülőtéren egy Mendoza nevű félőrült festő merényletet kísérelt meg a pápa ellen.) Amikor elrepült Vietnam felett, VI. Pál táviratban üdvözölte Hanoi és Saigont egyaránt. De amikor részt vett az ázsiai püspökök értekezletén, nem tudta elhárítani, hogy az imperializmus megbélyegzése mellett el ne ítélik a szocializmust is.

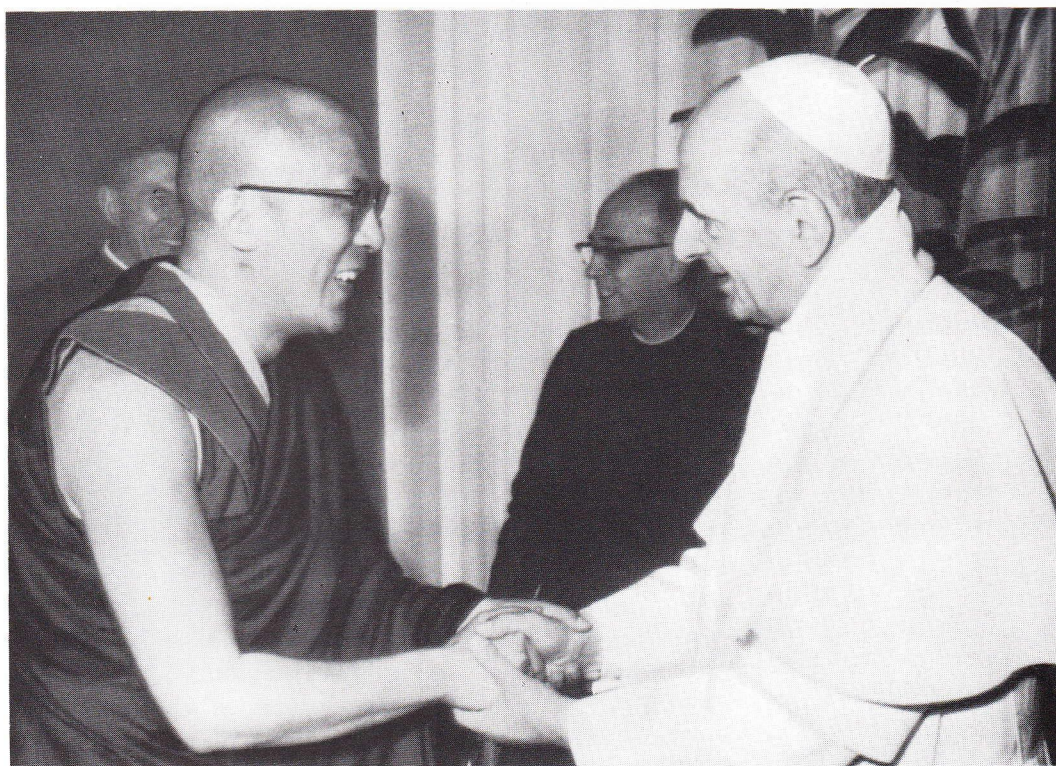
A pápa utazásai során a legkülönbözőbb országok és kontinensek népeivel talál-

kozott. Ezek a tömegek azt követelték, hogy az egyház ne a gazdagok, az elnyomók mellé álljon. Ezek a találkozások tették lehetővé, hogy Pál pápa idején a Vatikánból már nemcsak Európára és az Egyesült Államokra figyeltek, hanem a világegyház helyzetét felfogva, az egész világra. Nemcsak a polgári társadalom jelentette a pápa számára a társadalmat, hanem az ettől eltérő formák és utak is.

Mindez nagymértékben hozzájárult ahhoz is, hogy VI. Pál a szocialista országokkal új típusú kapcsolatok létrehozására törekedjen. A Vatikán és a szocialista országok közötti kapcsolatok normalizálása – amelynek részeként fogják fel az itteni egyházak helyzetének normalizálását is – a közvéleménytől *a vatikáni keleti politika* elnevezést kapta. Mi tette lehetővé az új típusú kapcsolatokat? Elsősorban az, hogy a Vatikán, bár történelmi késéssel, de *elfogadta a szocialista állam által végrehajtott szekularizációt*. A pápaság feladta a korábbi politikát, hogy az itteni egyházakat belső ellenállásra vagy passzív rezisztenciára buzdítsa, és az együttműködést tiltsa nekik. Felismerték, hogy a hallgató egyház halálra van ítélve. A lelkipásztori, evangelizációs küldetést – és nem a politikai hatalomban való részesedést – megvalósítani akaró egyház nem hallgathat. A triumpháló egyház restaurálása nem lehetséges, de a szolgáló egyház megtalálhatja a helyét a szocialista társadalomban is.

VI. PÁL ÉS A SPANYOL KIRÁLYI PÁR

VI. PÁL ÉS A DALAI LÁMA

Az egyház és az állam új kapcsolatai szabályozásának eszköze most már nem a konkordátum-politika – ami előjogok biztosítására vagy szerzésére irányult –, hanem a vitás kérdések részmegállapodásokkal való rendezése volt. A hívő katolikus állampolgárok egyenrangú és egyenjogú polgárai a szocialista államnak, így nincs is szükség jogállásuk külön szabályozására. Nem is a diplomáciai kapcsolatok szabályozása, a követcsere a legfontosabb ezekben a kapcsolatokban. (Állandó diplomáciai kapcsolat ma is csak Jugoszlávia, illetve Kuba esetében jött létre a Szentszékkal.)

A Vatikánnak célja sem presztízs-növelés vagy politikai befolyás szerzése a kapcsolatok létesítésével, hanem a gyakorlati lelkipásztori munka feltételeinek biztosítása, esetleg szabályozása. (Így pl. a hierarchia teljessé tétele, a püspökök kinevezése, a hitoktatás stb. kérdései.) Az egyház egyetemes küldetésének új értelmezéséből következett, hogy az egyház mindenkor és mindenhol hirdetni akarja a hitet, függetlenül attól, hogy milyen társadalmi és politikai keretek között él. Ezért elsősorban lelkipásztori jelentőségű, és csak másodsorban volt politikai jellegű VI. Pál szempontjából a keleti politika.

A kommunizmus doktrinális elítélésén a pápa nem változtatott, de a politikai együttműködést kívánatosnak tartotta, éppen a fenti cél elérése végett. A katolikusok létének normalizálása a szocialista társadalomban azt kívánta, hogy őket a pápa is arra

buzdítsa, hogy a szocialista állam lojális állampolgárai legyenek. És ebben a szocialista állam céljaival és érdekeivel találkozott.

A vatikáni keleti politika 1964 után bontakozott ki, XXIII. János elvi jelentőségű úttörő lépései nyomán. Irányítója a közelmúltig *Casaroli* érsek volt. Központi kérdése ennek a politikának, hogy szerves részét képezze a nemzetközi enyhülésnek. Érthetően egyik stratégiai célja az, hogy a *Vatikán és a Szovjetunió* között tisztázza az alapkérdéseket. VI. Pál 1966-ban fogadta először *Gromiko* szovjet külügyminisztert, 1967-ben *Podgornij* akkori szovjet államfőt, majd 1970 novemberében a pápa ismét fogadta *Gromikót*. Ez a megbeszélés azt eredményezte, hogy 1971. február 24–március 1-e között *Casaroli* érsek a Szovjetunióba látogatott. (Ez volt az első eset, hogy a pápa hivatalos képviselője hivatalos látogatást tegyen a Szovjetunióban.) A kapcsolatok normalizálódását mutatja, hogy 1974-ben *Gromiko* ismét látogatást tett a Vatikánban.

A többi szocialista ország közül a Szentszéknek leginkább *Jugoszláviával* sikerült rendezni a kapcsolatokat. 1964-től ismét tárgyalások indultak a két fél között, amelyek eredményeként 1970-ben a diplomáciai szintű kapcsolatok is létrejöttek. VI. Pál 1971-ben hivatalos kihallgatáson fogadta a Vatikánban *Tito* elnököt.

Lengyelországgal nehezebben rendeződtek a kapcsolatok, ami nem elsősorban a lengyel államon, és talán nem is a Vatikánon múlt. 1966-tól *Casaroli* több ízben is járt Lengyelországban, előbb a lengyel egyház vezetőivel tárgyalt, majd 1971-től létrejöttek a kormány szintű kapcsolatok is. Az eredmény gyorsan megmutatkozott: 1972-ben VI. Pál új püspököket nevezett ki a nyugat-lengyelországi egyházmegyékre, ezzel elismerte az Odera–Neisse határt. (Ugyanebben az időben Lengyelországnak már három bíborosa lett!) VI. Pál 1977. december 1-én magánkihallgatáson fogadta *Edward Giereket*, a megbeszélés témája a lengyel állam és az egyház kapcsolatainak további javítása volt.

Csehszlovákiával is folytak a tárgyalások 1970-től – nem túl nagy eredménnyel. 1973-ban itt is új püspökök kinevezésére került sor. A katolikus kisebbséggel rendelkező *Romániával* nincs szorosabb kapcsolata a Vatikánnak, bár 1968-ban *Maurer* miniszterelnök, 1973-ban pedig *Ceaușescu* elnök tett látogatást VI. Pálnál. Az NDK-val kezdett tárgyalások végén 1973-ban itt is új apostoli adminisztrátorok kinevezésére kerülhetett sor.

A *Vatikán és Magyarország* kapcsolatainak alakulásában az 1964. szeptember 15-i budapesti megállapodás nyitott új szakaszt. (Ez a megállapodás a püspökök kinevezésének módozatát érintette.) A kapcsolatok javításának tehertétele volt a *Mindszenty-ügy*, pontosabban az amerikai követségen belső emigrációba vonult bíboros makacs ellenállása mindenféle kompromisszumnak. A kölcsönös türelem és jóindulat az 1960-as évek végére megérlelte gyümölcseit. 1969-ben Magyarországon egyszerre 11 főpásztort (érsekeket, püspököket, adminisztrátorokat) neveztek ki. További tárgyalások indultak 1970 őszen, amelyek eredményeként a Mindszenty-kérdés is megoldást nyert. A magyar kormány 1971-ben hozzájárult ahhoz, hogy a bíboros külföldre távozzon. (Végül Bécsben, a Pázmáneumban telepedett le, és magányában megírta emlékiratait.) Ezt 1972 februárjában további püspöki kinevezések követték. 1974. február 5-én a Vatikán nyilvánosságra hozta, hogy VI. Pál pápa az esztergomi

VI. PÁL ELHELYEZI A PALLIUMOT LÉKAI LÁSZLÓ ÉRSEKPRÍMÁS VÁLLÁN

érseki széket üresnek nyilvánította, Mindszenty József bíborost pedig nyugállományba helyezte. (Bíborosi címe természetesen megmaradt.) A történelemmel és az enyhüléssel makacsul szembeszegülő agg bíborost a pápának kellett lemondásra kényszeríteni, éppen a magyar egyház érdekeinek szem előtt tartásával. (A visszavonulásnak egyébként a kánoni feltételei adva voltak, hisz Mindszenty 75 éves volt.)

A rákövetkező években gyorsabban javultak a vatikáni–magyar kapcsolatok, és befejeződött az egyház hierarchiájának teljessé tétele. A magyar egyház élére *dr. Lékai László* esztergomi érsek került, aki primási teendőit a szocialista Magyarországgal való együttműködés előmozdításában is látja, a társadalom és az egyház javára. A pápa a világegyház elismerését és támogatását Lékai érsek bíborossá kreálásával is kifejezésre juttatta.

Az állam és az egyház közötti jó viszony kialakításának folyamatát tetőzte be *Kádár János 1977. június 9-i látogatása a Vatikánban*. A pápa Casaroli érsek társaságában fogadta Kádár Jánost és Puja Frigyes külügyminisztert. Az egyórás megbeszélésen a pápa történelmi jelentőségűnek nevezte a találkozót, amely a Vatikán és a Magyar Népköztársaság közötti kapcsolatok rendezésének befejező aktusa. VI. Pál igen nagyra értékelte Kádár János politikai és személyes szerepét is a békés egymás mel-

VI. PÁL ÉS LÉKAI BÍBOROS

VI. PÁL ÉS KÁDÁR JÁNOS TALÁLKOZÁSA A VATIKÁNBAN

lett élésben, az enyhülési politikában, a magyar egyház és állam közötti konszolidált jó kapcsolatok létrehozásában. A pápa az egyház további készségét tanúsította a nyitott párbeszédre a közös problémákról, tiszteletben tartva egymás véleményét és világnézetét.

A fogadást követő sajtókonferencián Kádár János kijelentette, hogy a magyar egyházpolitika nem taktikai jellegű, hanem a szövetségi politika szerves része. A szocialista állam ugyanis hosszú távon számol a vallás és az egyház jelenlétével a magyar társadalomban. Az állam és az egyház éles konfrontációja – amint a történelem megmutatta – a hívő állampolgárokat feloldhatatlan lelkiismereti konfliktus elé állítaná. Ezért az egész nemzet és a szocialista társadalom építésének is közös érdeke a hívőkkel, az egyházzal való alkotó együttműködés.

A zsinat, a dialógus és a szocializmussal való párbeszéd ismét képessé tette a pápát arra, hogy megkísérelje a csatlakozást a korhoz, hogy visszatérjen a nemzetközi politika fórumaira is. VI. Pál a nemzetközi politikában a békés egymás mellett élés, az enyhülés és a béke következetes hívének mutatkozott, aki az egész világegyházat ezekért a célokért való elkötelezettség vállalására ösztönözte. 1968-tól újévi nagy beszédét minden évben a béke ügyének szentelte.

VI. Pál határozottan *elítélte a vietnami háborút*, az amerikai agressziót. (A pápa 1966-ban közvetlen kapcsolatot keresett Hanoival, amit az Olasz Kommunista Párt vezetője, Berlinguer közvetített.) A pápa sokat foglalkozott a *közel-keleti konfliktussal*

VI. PÁL FOGADJA DAJAN IZRAELI KÜLÜGYMINISZTERT

is, hisz ebben a szent helyek biztosítása révén az egyház is érdekelve volt. Egész pontifikátusa alatt rokonszenve a palesztinok, az arabok ügye mellett volt. Izrael és a Vatikán viszonya nemcsak Jeruzsálemre, a szent városra támasztott igények miatt volt hideg, hanem amiatt is, hogy a Vatikán nem ismerte el Izrael Államot. Amikor a pápa 1973-ban fogadta Golda Meirt, nem tudtak közös nevezőt találni. Meir az audiencia után szokatlanul erős hangnemben nyilatkozott a pápáról.

VI. Pál aktívan közreműködött a nemzetközi enyhülési politikában is. 1971-ben *csatlakozott az atomsorompó egyezményhez*. (Ennek aláírására utazott Casaroli Moszkvába.) 1975-ben pedig a vatikáni delegáció teljes jogú résztvevőként ült le a helsinki tárgyalasztalhoz. (Ez volt az első eset az 1814–1815-ös Bécsi Kongresszus óta!) Az *európai biztonsági és együttműködési konferencián* a pápai delegációt Casaroli érsek vezette. A tárgyalásokban pozitív szerepet töltött be. Casaroli beszédében a vallás-szabadságot is a szabadságjogok részeként említette. A pápaságot aláírásával elkötelezte az enyhülés és a békepolitika további támogatása mellett.

VI. Pál pápa 1978. augusztus 6-án hunyt el Castel Gandolfóban, 81 éves korában. Ma már egyértelműen megállapíthatjuk, hogy századunk egyik legjelentősebb pápája volt. Tudatában volt történelmi feladatainak, és ezeknek meg is felelt. Államférfiúi

VI. PÁL ÉS LUCIANI BÍBOROS, VELENCEI PATRIARCHA

bölcsességéhez nem férhet kétség, ha egyházpolitikai intézkedései vitára is adhatnak okot. A Montini-pápa a kiegyenlítés, a középút jegyében került a trónra. Működésének eredménye azonban – az objektív történeti fejlődés következtében – nem hozhatott kiegyenlítődést az egyházon belül sem. Pontifikátusának végére még élesebbé váltak az egyházon belüli véleménykülönbségek; mind teológiai, mind politikai téren tovább mélyült a polarizáció a progresszisták és a konzervatívok között.

QUO VADIS, SANCTE PATER? [I. JÁNOS PÁL 1978; II. JÁNOS PÁL 1978–]

A Hamlet-pápa halála után számtalan találgatás és „szakértő” jóslás kelt szárnyra a leendő pápa személyéről, a bonyolult és valószínűleg hosszú harcokat jelentő konklávéről. A felső egyházi vezetés mérvadó körei – a pápaság történetének ritmikusságát ismérve – a diplomata pápa után ismét karizmatikus, lelkipásztor pápát jósoltak.

Pál pápa elhunytakor a papabilis kardinálisok létszáma 115 volt. Ebből 57 európai, 31 amerikai, 12 afrikai, 15 ázsiai és ausztráliai bíboros. 1978. augusztus 25-én 111-en vonultak be a kezdődő konklávéba, köztük Lékai László esztergomi bíboros érsek. Ezzel megkezdődött az egyháztörténelem talán legrövidebb konklávéja: 25-én még nem volt szavazás; 26-án délelőtt két eredménytelen menet következett, és a délutáni, harmadik választási menetben *Albino Luciani* bíboros, velenicei patriarcha elnyerte a szükséges kétharmados többséget. (Állítólag az ő kérésére még egy szavazást tartottak, amelyen már a 111-ből 82 szavazat esett rá.) A bíborosok hirtelen és nyilván előre át nem gondolt döntése mélyen megrendítette Luciani bíborost; csak társai biztatására fogadta el a választást a következő kétértelmű megjegyzéssel: „Isten bocsássa meg nektek, amit velem tettetek!” Az új pápa riadalma érthető volt, hisz aki nem készült rá, annak csak rémisztő lehetett az a feladat, ami a világegyház élén várt rá.

Albino Luciani személyében a munkásosztály adott pápát a katolikus egyháznak. Egy kis észak-olaszországi faluban született, apja üvegyári munkás volt. Igen szegényes körülmények között tanult, és 1935-ben szentelték

VI. PÁL ÉS HUSSZEIN JORDÁNIAI KIRÁLY

pappá. Teológiai tanulmányait a Gregoriánán fejezte be. Tudományos munkát sohasem végzett, hivatásának a lelkipásztorkodást tekintette. Visszatért hazájába, a bellunói egyházmegyébe, ahol segédlelkész lett. Fiatal papként a bányásztanulók hitoktatója is volt. Plébános, a bellunói szeminárium tanára, majd helyettes rektora 1937–1947 között. 1948-tól az egyházmegye általános helynökének helyettese, majd maga lett a bellunói egyházmegye általános helynöke. XXIII. János pápa szentelte püspökké 1958 decemberében a Szent Péter-bazilikában, és kinevezte Vittorio Veneto püspökének. Itt volt igazán elemében, hisz ez a szegény olasz püspökség alig volt jelentősebb és nagyobb egy plébániánál, ahol a püspök személyesen ismeri híveit. VI. Pál pápa 1969-ben kinevezte Velence patriarchájának, és 1973-ban bíborossá kreálta.

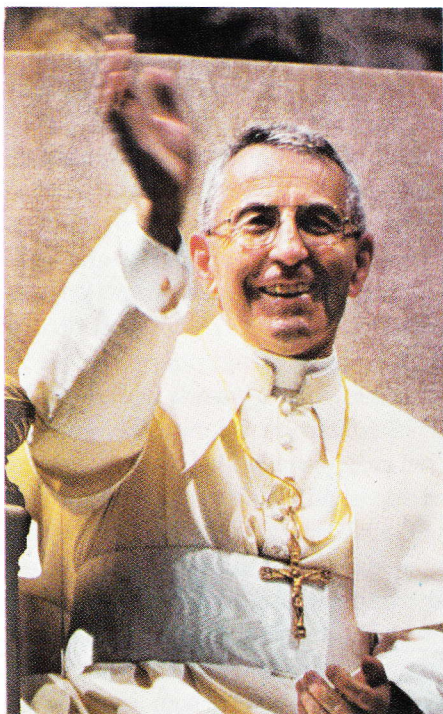
Luciani bíboros főpapként is megmaradt joviális, kedélyes, egyszerű léleknek, aki Velencében már idegennek érezte magát. 1972–1973 folyamán a lemondás gondolatával foglalkozott, mert ellentétbe került egyházmegyéje papságával a munkáspapi mozgalom megítélésében. Luciani patriarcha konzervatív politikai magatartásról tett tanúságot, és komoly veszélyt látott az egyházra az Olasz Kommunista Párt választási sikereiben.

Amikor a konklávéból pápaként jött ki, nevét szűkebb pátriáján kívül nem ismerték. Még a szakértőknek is az egyházi évkönyvekben kellett kutatniok életrajzi adatai után. Érthető, hisz sohasem töltött be hivatalt a Vatikánban, nem tartozott a Kúriához vagy valamelyik kongregációhoz, de nem kapott diplomáciai megbízatást sem. Egész életében lelkipásztorként dolgozott, a káplánságtól a patriarchai méltóságig. Ebben leginkább X. Piushoz hasonlított, de kedélyessége, közvetlensége és humora inkább a szintén Velencéből jövő XXIII. Jánosra emlékeztetett.

Az új pápa névválasztása is egyedi volt a pápaság történetében. Az *I. János Pál* (1978. augusztus 26–szeptember 29.) név – az első kettős névhasználat a pápaság történetében – egyben program is lehetett. Közvetlen elődei, XXIII. János és VI. Pál munkáját kívánta volna folytatni? Valóban az egyház problémáival adekvát magatartási forma lett volna János pápa természetes bölcsességével és közvetlenségével Pál pápa koncepciózus munkáját folytatni.

A mindössze 33 napig pontifikáló Lucianit a nevető pápaként emlegeti majd az egyháztörténelem. A mindig komoly, sőt komor és beteges VI. Pál után ez új stílus volt a Vatikánban. I. János Pál állandóan mosolygott, és mosolya néha felszabadult nevetésbe csapott át. Szokatlan volt ez egy pápától, mint ahogy az is, hogy Montini bonyolult kifejezőmódja után az új pápa egyszerűen, közvetlenül, a nép számára is érthetően fejezte ki magát a legünnepélyesebb pillanatban is.

De mi is rejtőzött a pápa mosolya mögött? Egy hónap túlságosan rövid idő ahhoz, hogy valaki nyomot hagyjon az egyházban. Amiben mégis valószínűleg hagyományt rombolt és új hagyományt teremtett, az a pápaság külső, uralmi jeleinek felszámolása volt. Ez nemcsak közvetlen stílusában, a pápa ember voltának nap nap utáni bizonyításában nyilvánult meg. Beiktatása is ebben a felfogásban zajlott le. 1978. szeptember 3-án, vasárnap volt a pápa beiktatási szentmiséje a Szent Péter-bazilikában. Az egyszerű és bensőséges szertartás azt érzékeltette, hogy a pápa valóban nem ural-

I. JÁNOS PÁL, A NEVETŐ PÁPA

kodni, hanem szolgálni akart. *I. János Pál eltörölte a koronázási szertartást és lemondott a tiaráról.* A pápa nem ült fel a sedia gestatorára (a pápai hordszékre), hanem gyalog ment az oltárhoz. A korona helyett a középpontba a pápa főpásztor voltát szimbolizáló *pallium* került. (A pallium fehér gyapjúból készült, hat fekete kereszttel átszőtt apostoli jelkép, ami – anyagánál fogva – az ősi pásztori foglalkozásra emlékeztet.) Korona helyett pallium, ágyúk dörgése helyett a pápai énekkar dallamai kísérték I. János Pált a beiktatás során.

A pápa a beiktatási misét is – általános meglepetésre – nem programadási alkalomnak tekintette, hanem valóságos homíliát mondott a misében, a mise olvasmányaihoz fűzte gondolatait, mint azt az utolsó kis olasz falu plébánosa is teszi minden vasárnap. Ezzel is jelezte, hogy ismét lelkipásztor került Péter most már csak jelképes trónusára.

I. JÁNOS PÁL ÉS LEENDŐ UTÓDJA, WOJTYŁA BÍBOROS

I. JÁNOS PÁL TEMETÉSE

II. JÁNOS PÁL ÁLDÁST OSZT

II. JÁNOS PÁL FOGADJA GROMIKO SZOVJET KÜLÜGYMINISZTERT

II. JÁNOS PÁL LÁTOGATÁSA AUSCHWITZBAN

CASAROLI BÍBOROS ÁLLAMTITKÁRT ÜDVÖZLI HAZÁNKBA ÉRKEZÉSEKOR
LÉKAI BÍBOROS ÉRSEKPRÍMÁS

Ami pápaságának elvi, politikai és egyházpolitikai elképzeléseit illeti, ezekre legfeljebb néhány szándék kinyilvánításából lehetne következtetni. Első nyilvános beszédében meglepő őszinteséggel vállalta: „Tudom, hogy nincs meg bennem János pápa mindig a szívre hallgató mély bölcsessége, sem Pál pápa hatalmas felkészültsége és műveltsége; de most én álltam a helyükre, és folytatni kívánom, amit ők elkezdtek.”

A folytatásra azonban nem kerülhetett sor. 1978. szeptember 29-én reggel személyi titkára halva találta a pápát hálósobájában. Mellette a nyitott könyv és az égő éjjeli lámpa bizonyították, hogy hirtelen és alattomosan tört rá a halál. Az orvosok jelentése szerint korunk egyik betegsége, a szívinfarktus végzett vele, valószínű még 28-án késő este. A nevető pápa mosollyal az arcán távozott a problémák elől. Végül is mi volt e mosoly mögött? Úgy tűnik, a szorongás, a félelem és a halál. Luciani számára, aki mindig a hívei között élt, akit a való emberek és nem hivatalnokok, diplomaták, protokollkapcsolatok vettek körül, elviselhetetlenül terhes lehetett a Kúria. (Azzal vigasztalódott, hogy esténként telefonon felhívta régi barátját, a bellunói püspököt vagy valamelyik rokonát, és hosszasan elbeszélgetett velük.) Elfogadhatjuk azt a kato-

ACZÉL GYÖRGY MINISZTERELNÖK-HELYETTES, LÉKAI BÍBOROS ÉS CASAROLI BÍBOROS
ÁLLAMTITKÁR

likus sajtóban olvasható megállapítást, hogy ez az emberileg annyira rokonszenves pápa összeroppant a hirtelen rázúduló teher és felelősség súlya alatt.

★

Az újkori pápaság történetének legnagyobb szenzációjával véget ért *utolsó konklávé* 1978. október 14-én kezdődött. A 114 választásra jogosult bíboros közül ismét 111-en mentek a Sixtinába. Először fordult elő, hogy az európaiak egy híján kisebbségbe szorultak: 55 európai mellett 56 Európán kívüli bíboros volt.

Október 16-án, a nyolcadik választási menet után fehér füst szállt fel a Vatikán felett, és jelezte, hogy megvan az új pápa. A bíborosok *Karol Wojtyła krakkói bíboros érseket* választották pápának, aki a *II. János Pál* (1978–) nevet választotta. Ezzel beteljesedett az egyik kuriális lengyel püspök évekkel korábbi megjegyzése: „Rómának nagyobb szüksége van Lengyelországra [mármint a lengyel egyházra – G. J.], mint Lengyelországnak Rómára!” Az új pápa megválasztása valóban világszenzáció volt, korszakalkotó egyháztörténeti esemény. A krakkói bíborosra eső választással megtört az olasz pápák fél évezredes hegemoniája. Utolszor a középkor végén, 1522-ben került nem olasz a pápai trónra, a németalföldi VI. Hadrián személyében. Wojtyła

CASAROLI ÉS LÉKAI BÍBOROSOK KONCELEBRÁCIÓS SZENTMISÉT MUTATNAK BE
AZ ESZTERGOMI BAZILIKÁBAN

nemcsak az első lengyel a pápai méltóságban, hanem az első kelet-európai és az első szláv főpap, aki a Vatikán ura lett. (Az is fontos tény, hogy viszonylag fiatalon került a trónra. Ötvennyolc éve biztosítéknak látszik arra, hogy pontifikátusa tartós, munkaképessége pedig töretlen lesz.) Végül a *szláv pápa* – ahogy lengyelországi útja alkalmával nevezte magát – megválasztásának politikai tartalma is van, hisz vele egy szocialista ország főpapja került a világegyház élére, aki személyesen ismeri a szocializmus valóságát. Éppen napjainkban, amikor a nemzetközi politikai viszonyok is átalakulóban vannak, és az enyhülés folyamata közelről sem zavartalan, még nagyobb jelentősége lehet ennek a múltnak, a lengyel egyházból és a lengyel népből való származásának.

Karol Wojtyła 1920. május 18-án született a lengyelországi Wadowiczében, Krakkó mellett. Apja szegény munkásember, altiszt volt. Középiskolai tanulmányait csak úgy folytathatta, hogy mellette munkát vállalt. Előbb nyelvésznek és színházi szakembernek készült. A krakkói Jagello egyetemen irodalmat tanult. A II. világháború éveiben, a német megszállás alatt négy évig fizikai munkásként kereste kenyerét. Előbb egy kőbányában, majd egy szódagyárban dolgozott. Közben alkalmi színészként is szerepelt. Ezzel egyidejűleg és titokban, teológiai tanulmányokba kezdett, és már ekkor

II. JÁNOS PÁL FELSZENTELI A MAGYAR KÁPOLNÁT A SZENT PÉTER-BAZILIKA ALTEMPLOMÁBAN
(A KÉPEN SZENT ISTVÁN KIRÁLY SZOBRA)

papnak készült. Ellenállási kapcsolatai miatt a németek Dachaubá vitték. A felszabadulás után a krakkói nagyszemináriumban fejezte be teológiai és filozófiai tanulmányait. 1946-ban szentelték pappá. Azonnal Rómába küldték, ahol az Angelicumban 1948-ban a filozófia doktorává avatták. Lengyelországba visszatérve a krakkói főegyházmegyében volt káplán, majd az egyetem diákjainak lelkesze. Teológiai doktórátust is szerzett, és előbb a lublini, majd a krakkói egyetemen az etika professzora lett. Tudományos publikációi külföldön is figyelmet keltettek.

1958 júliusában XII. Pius nevezte ki címzetes püspöknek, és a krakkói főegyházmegye vezetője mellé segédpüspöknek. VI. Pál az érseki szék megüresedésekor, 1964-ben *Wojtylát Krakkó érsekévé* nevezte ki. Annak idején ő volt a legfiatalabb lengyel püspök. Modern gondolkodású embernek ismerték, aki rajong a sportért, maga is szívesen és jól siel. Egyházpolitikai kérdésekben azonban esetenként intranzigensebbnek mutatkozott Wyszyński primásnál is.

A II. Vatikáni Zsinaton feltűnt számos fontos hozzászólásával; főleg a vallás-szabadság és a házasság kérdésében folyó vitákban volt aktív. Ő volt az egyik megfogalmazója a *Gaudium et spes* konstitúciónak. VI. Pál 1967-ben *kreálta bíborossá*. Azóta aktívan részt vett a püspöki szinódus munkájában, és annak egyik vezető sze-

mélyiségévé vált. 1976-ban előadói körutat tett az Egyesült Államokban, amelynek során az emberi szabadságjogok részét képező lelkiismereti szabadságról tartott előadásokat. Közben három vatikáni kongregációnak is aktív tagja volt, így nem maradt előtte rejtve a Kúria titokzatos gépezete sem.

II. János Pál pontifikátusának átfogó értékelésére nem lehet komolyan vállalkozni addig, amíg pontifikátusa le nem zárul. Néhány tény felsorolásából sem lehetne messzemenő következtetést levonni. Az kétségtelen tény, hogy a lengyel pápa ismét új munkastílust hozott a Vatikán sokat látott falai közé. Az is igaz, hogy elődei messze meghaladó aktivitással és vitalitással látja el magas funkcióját, és elemében érzi magát a nép, a tömeg között. A kuriális adminisztrációban csupán annyi lényeges változás történt eddig, hogy az elhunyt Villot bíboros államtitkár örökébe *Casaroli* bíboros lépett. (II. János Pál 1979. április 30-án nevezte ki Casaroli érseket megbízott államtitkárnak. Június 30-án bíborossá kreálta, s ezután ő lett a bíboros államtitkár, az Egyházi Közügyek Tanácsának prefektusa és Vatikán Város Pápai Tanácsának elnöke.)

Az eddigi fejlemények azt sejtetik, hogy II. János Pál pápa folytatni szándékozik közvetlen elődei keleti politikáját, a szocialista országokkal való konstruktív együttműködést. Ezt jelezte a hazájában tett emlékeztető látogatása, amely a lengyel katolicizmus és a lengyel nemzet történetének kiemelkedő állomása volt. A jelenlegi pápa hasonlóképpen kitünteti megkülönböztetett rokonszenvével és érdeklődésével a magyar katolicizmust, a magyar népet is. Hazánk és a Vatikán közötti jó kapcsolatok szellemében került sor 1980. szeptember végén a Szent Gellért millennium keretében Casaroli bíboros államtitkár és kísérete magyarországi látogatására. Pacelli egykori bíboros államtitkár pápai legátusként való szereplése óta (az 1938-as budapesti eucharisztikus kongresszuson) ez volt a legmagasabb szintű vatikáni látogatás hazánkban.

A pozitív kapcsolatok újabb jeleként – II. János Pál nemes gesztusa eredményeképpen – 1980. október 8-án került sor a római Szent Péter-bazilika altemplomában Lékai László bíboros prímás és Miklós Imre államtitkár jelenlétében a Magyarok Nagyasszonya kápolnájának a pápa általi felszentelésére. A kápolnában a magyar művészet kiemelkedő alkotásai szimbolizálják a magyar katolicizmus és az egyetemes egyház, tágabb értelemben a magyar nép és az egyetemes emberi kultúra összefonódását.

Ami az egyház belső életét illeti, úgy tűnik, hogy a jelenlegi pápa nem a zsinat atyjaként viselkedik, hanem a zsinat gyermekeként, aki a vajúdas korszakát lezártnak tekinti. Már I. János Pál megválasztásában is a lezárás és az új korszak nyitása jutott kifejezésre. Amit I. János Pál pápa 33 napja alatt lekipásztori buzgalommal és nyájassággal akart megoldani, azt II. János Pál közéleti aktivitással, nagy szellemi erővel, kultúrával és intellektussal kezdte meg végrehajtani.

Minden program annyit ér, amennyit megvalósítanak belőle. Így II. János Pál 1979. március 4-én megjelent *Redemptor hominis* kezdetű programadó enciklikájából sem kívánunk messzemenő következtetésekre jutni. Az azonban már ma is kétségtelennek látszik, hogy ezzel igyekezett lezárni az átmenetiség állapotát. A kétségek

és kételyek helyett a hit és az értelem bizonyosságát akarja nyújtani a ma emberének, a modern világban élő és dolgozó hívőknek. II. János Pál pápa második enciklikája 1980. november 30-án kelt, és a *Dives in misericordia* szavakkal kezdődik. Míg a programadó enciklika elsősorban a keresztény igazságosság kérdése körül mozog, az újabb megnyilatkozás központi témája a keresztényi szeretet és irgalmasság.

II. János Pál pápa az 1981. május 13-i általános kihallgatáson kívánta bejelenteni, hogy május 15-én, a *Rerum novarum* megjelenésének 90. évfordulóján teszi közzé új szociális enciklikáját. Május 13-án délután a pápa nyitott fehér gépkocsiján megérkezett a Szent Péter térre, és lassan körbejárt a hívők között. A tömegben meglapuló gyilkos háromszor tüzelt a pápára, akit súlyos sebesüléssel vittek a Gemelli-klinikára. A merénylet rögtön elfogta az olasz rendőrség. Kiderült, hogy a merénylet a szélső-jobboldali Mehmed Ali Agca nemzetközileg körözött török terrorista volt.

A pápa ellen elkövetett, majdnem végzetes kimenetelű merénylet nemcsak általános részvétet, hanem megrendülést és megdöbbenést váltott ki a világ közvéleményében. A nemzetközi terrorizmus napjainkban elért a pápai székhöz: az emberek közötti megértést és szeretetet hirdető egyházfő személyéhez is. II. János Pál felgyógyult, de a merénylet hátterének feltárására azóta sem került sor, és aligha hihetünk a magányos gyilkos teóriájában.

A közbejött tragikus események miatt így 1981. szeptember 15-én jelent meg az új szociális enciklika, *Laborem exercens* címmel. Amint az enciklika kezdő szavai is jelzik, középpontjában az emberi munka kérdése áll. Először fordult elő, hogy egy pápa külön enciklikát szánt a munkának, a dolgozó embernek. A munka keresztény apoteózisa ez a dokumentum, amely a teremtés részének, a társadalom fenntartó erejének és emberi voltunk megnyilatkozásának tartja a munkát. A munka humanizálása, a munkás jogainak határozott védelme, a munka tárgyát jelentő tulajdon társadalmisításának keresztény erkölcsi szempontból történő elfogadása új mozzanatok II. János Pál szociális enciklikájában. A pápa élesen elítéli a magántulajdon kizárólagosságán alapuló kapitalizmust, de határozott kritikát mond a megvalósult szocializmusról is. A munkáról szóló enciklika az egyház szociális tanításának VI. Pál idején felbomló kontúrjait ismét világosan kijelölte. Bár nem lép fel külön keresztény társadalmi koncepció felvázolásának az igényével, lényegében továbbra is harmadik utat kínál a kapitalizmus és a szocializmus keresztény erkölcsi alapról történő meghaladásával.

A katolicizmust megrendítő reformáció kezdetén a válság leküzdésére Utrechti Hadriánt a polgári fejlődés élén járó Németalföldről hívták a bíborosok a reneszánsz Rómába. Késői utódát 450 év múltán ismét egy távoli és idegen vidékről, egy sajátos nemzeti és szociális öntudattal rendelkező egyházból, a szocialista Lengyelország egyik kulturális centrumából, a lengyel királyok ősi székhelyéről, a krakkói érseki székből szólították a Vatikánba, hogy az egyház hajóját a reformáció koránál semmivel sem egyszerűbb korban – a kapitalizmusból a szocializmusba való világméretű átmenet korában – kormányozza. Hogy ez a hajó végül is merre megy, arra csak a jövő adhat választ.

FÜGGELÉK

A PÁPÁK KATALÓGUSA

Az *Annuario Pontificio* – a hivatalos pápai évkönyv – 1871-ben tette közzé először azt a pápalistát, amelyet az egyházban hivatalosnak tekintettek. Ennek összeállítói egyházi szerzők munkájára támaszkodtak. A pápakatalógusok mint források azonban igen ellentmondásosak; ahány kezünkbe kerül, szinte annyiféle variációt találhatunk. A Liber Pontificalisra, az előbb említett hivatalos listára (illetve annak az 1961-es *Annuario Pontificio*-ban közölt változatára) és az újabb kutatások eredményeire támaszkodó listák összevetésével igyekeztünk az alább közölt katalógust összeállítani.

Mindjárt a lista élén zavart okoz, hogy a *Linus*-ra következő *Cletos* és *Anacletos* között egyes források különbséget tesznek, két pápának tartják, míg a többség ugyanazon pápa kétféle névváltozatának tekinti. Van olyan névsor is, amely *Clemenst* (Kelemen) *Cletos* elé helyezi. A lista a 16. pápáig, *I. Calixtus*-ig, pontosabban annak 222-ben történt haláláig megbízhatatlan az egyes pontifikátusok tartamát illetően. Közlésüknek nincs forrásértéke, csupán a tradíciót követtük ezzel. A fiktív adatok a constantinusi fordulat után ritkulnak csak. A pápakatalógusok először a X. században kezdik – rendszertelenül – feltüntetni az egyes pápák származását, családi és keresztnévét. A pápák polgári nevét a XI. századtól már megbízhatóbban ismerjük. A jelentősebb német, francia, olasz, angol és magyar nyelvű forrásmunkák e tekintetben igen ellentmondóak. Igyekeztünk az illető pápa származásának (nemzetiségének) megfelelő névalakot használni.

A későbbi századok pápakatalógusaiban inkább az okoz gondot, hogy a kettős választások esetén, vagy az egymást elűző pápák közül *melyiket tekintsék törvényesnek*. Ebben a tekintetben is ahány katalógus, annyiféle megítéléssel találkozunk. Mi az esetek többségében elfogadtuk azt törvényesnek, amit a Vatikán is annak tekint, hisz ebben mégiscsak ez a mérvadó. (Ennek értelmében mi is az ellenpápákhoz soroltuk a nagy nyugati schisma idején az avignoni és a pisai pápákat. Az *ellenpápákat* is kivétel nélkül felsoroltuk a listában, csak őket nem láttuk el sorszámokkal.)

A pápakatalógusban ma már kiküszöbölhetetlen zavarok is vannak. Így pl. a középkorban összetévesztették – vagy azonosították – a *Marinus* és a *Martinus* nevet, és így *I. Martinus* (Márton) után *IV. Martinus* következik, mert a közbeeső I. és II. *Marinust* II. és III. *Martinus*-nak számozták! Az *István*-ok neve körül is zavar támadt. A 752-ben mindössze három napig pontifikáló *II. Istvánt* egyes katalógusok kihagyják, mert VII. Gergelyig a pápák uralkodását általában az intronizálástól (a felszenteléstől) és nem a megválasztástól számították. Ezt az István pápát azonban nem intronizálhatták, mert a választás után három nap múlva meghalt. Így azután egyes

katalógusokban X., másokban csak IX. pápa uralkodott ezen a néven. A *János*sokkal sem egyszerűbb a dolog. Ezen a néven ült a legtöbb pápa Szent Péter trónjára. De így pl. XVI. János csak ellenpápa volt, törvényes nincs ilyen. Ugyanakkor XX. Jánost sem találunk a János pápák hosszú sorában. (XXIII. János viszont volt ellenpápa és törvényes pápa is.)

Végül nemigen találkozhatunk egységes eljárással *a nevek írásában* sem. Általában bevett szokás, hogy annak a kornak megfelelően írják a pápák nevét, amelyben éltek. (A latin–görög korban főleg görögösen, a középkorban általában latinosan, az újkortól pedig az olvasók nemzeti nyelvének megfelelően.) Mi azt a megoldást választottuk, hogy a később is előforduló neveket kezdettől magyarosan írtuk, és csak ott ragaszkodtunk az eredeti – görög vagy latin – formához, ahol vagy nincs ma is használatos magyar megfelelője, vagy pedig az újkortól nem fordul elő a katalógusban.

Sor- szám	Név	kezdet	Uralkodás vége
1.	Szt. Péter	(33)	64 (67)
2.	Szt. Linus	67	76 (78)
3.	Szt. Cletos (Anacleto)	76 (78)	88 (90)
4.	Szt. Kelemen	88 (90)	97 (99)
5.	Szt. Evaristos	97 (99)	105 (107)
6.	I. Szt. Sándor	105 (107)	115 (116)
7.	I. Szt. Sixtus	115 (116)	125
8.	Szt. Telesphoros	125	136
9.	Szt. Hyginos	136	140
10.	I. Szt. Pius	140	(154) 155
11.	Szt. Aniketos	(154) 155	(165) 166
12.	Szt. Soterios	(165) 166	(174) 175
13.	Szt. Eleutheros	(174) 175	189
14.	I. Szt. Viktor	189	199
15.	Szt. Zephyrinus (<i>Natalis</i> [?])*	199 (199 [?])	217
16.	I. Szt. Calixtus <i>Hippolytus</i>	217 (217)	222 (235)
17.	I. Szt. Orbán	222	230
18.	Szt. Pontianus	230. VII. 21.	235. IX. 28.
19.	Szt. Anteros	235. XI. 21.	236. I. 3.
20.	Szt. Fabianus	236. I. 10.	250. I. 20.
21.	Szt. Cornelius <i>Novatianus</i>	251. III. (251)	253. VI. (268)
22.	I. Szt. Lucius	253. VI. 25.	254. III. 5.
23.	I. Szt. István	254. V. 12.	257. VIII. 2.
24.	II. Szt. Sixtus	257. VIII. 30.	258. VIII. 6.
25.	Szt. Dionysios	259. VII. 22.	268. XII. 26.

* Az ellenpáákat dőlt betűvel szedtük.

Sor- szám	Név	kezdet	Uralkodás vége
26.	I. Szt. Félix	269. I. 5.	274. XII. 30.
27.	Szt. Eutychianus	275. I. 4.	283. XII. 7.
28.	Szt. Cajus	283. XII. 17.	296. IV. 22.
29.	Szt. Marcellinus	296. VI. 30.	304. X. 25.
30.	I. Szt. Marcellus	304. (308. V. 27.)	309. I. 16. (?)
31.	Szt. Eusebios	309. (310.) IV. 18.	309. (310. VIII. 17. [?])
32.	Szt. Melchiades (Miltiades)	311. VII. 2.	314. I. 11.
33.	I. Szt. Szilveszter	314. I. 31.	335. XII. 31.
34.	Szt. Marcus	336. I. 18.	336. X. 7.
35.	I. Szt. Gyula	337. II. 6.	352. IV. 12.
36.	Liberius	352. V. 17.	366. IX. 24.
	<i>II. Félix</i>	(355	358.; 365. XI. 22.)
37.	I. Szt. Damasus	366. X. 1.	384. XII. 11.
	<i>Ursinus</i>	(366	367)
38.	Szt. Siricius	384. XII. 15.	399. XI. 26.
39.	I. Szt. Anastasius	399. XI. 27.	401. XII. 19.
40.	I. Szt. Ince	401. XII. 22.	417. III. 12.
41.	Szt. Zosimos	417. III. 18.	418. XII. 26.
42.	I. Szt. Bonifác	418. XII. 29.	422. IX. 4.
	<i>Eulalius</i>	(418. XII. 29.	419)
43.	I. Szt. Coelestin	422. IX. 10.	432. VII. 27.
44.	III. Szt. Sixtus	432. VII. 31.	440. VIII. 19.
45.	I. (Nagy) Szt. Leó	440. IX. 29.	461. XI. 10.
46.	Szt. Hilarius	461. XI. 19.	468. II. 29.
47.	Szt. Simplicius	468. III. 3.	483. III. 10.
48.	II. Szt. Félix	483. III. 13.	492. III. 1.
49.	I. Szt. Gelasius	492. III. 1.	496. XI. 21.
50.	II. Szt. Anastasius	496. XI. 24.	498. XI. 19.
51.	Szt. Symmachus	498. XI. 22.	514. VII. 19.
	<i>Laurentius</i>	(498., 501.	505)
52.	Szt. Hormisdas	514. VII. 20.	523. VIII. 6.
53.	I. Szt. János	523. VIII. 13.	526. V. 18.
54.	III. Szt. Félix	526. VII. 12.	530. IX. 22.
55.	II. Bonifác	530. IX. 22.	532. X. 17.
	<i>Dioskuros</i>	(530. IX. 22.	530. X. 14.)
56.	II. János	533. I. 2.	535. V. 8.
57.	I. Szt. Agapetus	535. V. 13.	536. IV. 22.
58.	Szt. Silverius	536. VI. 8.	537. III. 11. (?)
59.	Vigilius	537. III. 29.	555. VI. 7. (?)
60.	I. Pelagius	556. IV. 16.	561. III. 4.
61.	III. János	561. VII. 17.	574. VII. 13.
62.	I. Benedek	575. VI. 2.	579. VII. 30.
63.	II. Pelagius	579. XI. 26.	590. II. 7.
64.	I. (Nagy) Szt. Gergely	590. IX. 3.	604. III. 12.
65.	Sabinianus	604. IX. 13.	606. II. 22.
66.	III. Bonifác	607. II. 19.	607. XI. 12.
67.	IV. Szt. Bonifác	608. VIII. 25.	615. V. 8.
68.	I. Szt. Adeodatus (Deusdedit)	615. X. 19.	618. XI. 8.

Sor- szám	Név	kezdet	Uralkodás vége
69.	V. Bonifác	619. XII. 23.	625. X. 25.
70.	I. Honorius	625. X. 27.	638. X. 12.
71.	Severinus	640. V. 28. (638. X. 12.)	640. VIII. 2.
72.	IV. János	640. XII. 24.	642. X. 12.
73.	I. Theodoros	642. XI. 24.	649. V. 14.
74.	I. Szt. Márton	649. VII.	653. VI. 17. († 655. IX. 16.)
75.	I. Szt. Jenő	654. VIII. 10.	657. VI. 2.
76.	Szt. Vitalianus	657. VII. 30.	672. I. 27.
77.	II. Adeodatus	672. IV. 11.	676. VI. 17.
78.	Donus	676. XI. 2.	678. IV. 11.
79.	Szt. Agatho	678. VI. 27.	681. I. 10.
80.	II. Szt. Leó	682. VIII. 17.	683. VII. 3.
81.	II. Szt. Benedek	684. VI. 26.	685. V. 8.
82.	V. János	685. VII. 23.	686. VIII. 2.
83.	Konon	686. X. 21.	687. IX. 21.
	<i>Theodorus</i>	(687)	
	<i>Paschalis</i>	(687)	692)
84.	I. Szt. Sergius	687. XII. 15.	701. IX. 8.
85.	VI. János	701. X. 30.	705. I. 11.
86.	VII. János	705. III. 1.	707. X. 18.
87.	Sisinnius	708. I. 15.	708. II. 4.
88.	Constantinus	708. III. 25.	715. IV. 9.
89.	II. Szt. Gergely	715. V. 19.	731. II. 11.
90.	III. Szt. Gergely	731. III. 18.	741. XII. 10.
91.	Szt. Zakariás	741. XII. 10.	752. III. 22.
	(II. István)	(752. III. 23.	752. III. 25.)
92.	II. István	752. III. 26.	757. IV. 26.
93.	I. Szt. Pál	757. V. 29.	767. VI. 28.
94.	III. István	768. VIII. 7.	772. II. 3.
	<i>II. Constantinus</i>	(767. IV. 28.	769.)
	<i>Philippus</i>	(768)	
95.	I. Hadrián	772. II. 9.	795. XII. 25.
96.	III. Szt. Leó	795. XII. 27.	816. VI. 12.
97.	IV. István	816. VI. 22.	817. I. 24.
98.	I. Szt. Paschalis	817. I. 25.	824. II. 11.
99.	II. Jenő	824. V. 2.	827. VIII.
100.	Valentin	827. VIII.	827. IX.
101.	IV. Gergely	827. X.	844. I.
	<i>János</i>	(844)	
102.	II. Sergius	844. I.	847. I. 27.
103.	IV. Szt. Leó	847. IV. 10.	855. VII. 17.
104.	III. Benedek	855. IX. 29.	858. IV. 17.
	<i>Anastasius</i>	(855. VIII.	855. IX.)
105.	I. (Nagy) Szt. Miklós	858. IV. 24.	867. XI. 13.
106.	II. Hadrián	867. XII. 14.	872. XII. 14.
107.	VIII. János	872. XII. 14.	882. XII. 16.

Sor- szám	Név	kezdet	Uralkodás vége
108.	I. Marinus	882. XII. 16.	884. V. 15.
109.	III. Szt. Hadrián	884. V. 17.	885. IX. 15.
110.	V. István	885. IX.	891. IX. 14.
111.	Formosus	891. X. 6.	896. IV. 4.
112.	VI. Bonifác	896. IV.	896. IV.
113.	VI. István	896. V.	897. VIII.
114.	Romanus	897. VIII.	897. XI.
115.	II. Theodorus	897. XII.	897. XII.
116.	IX. János	898. I.	900. I.
117.	IV. Benedek	900. I.	903. VII.
118.	V. Leó	903. VII.	903. IX.
119.	Christophorus	903. IX.	904. I.
120.	III. Sergius	904. I. 29.	911. IV. 14.
121.	III. Anastasius	911. IV.	913. VI.
122.	Lando	913. VII.	914. II.
123.	X. János	914. III.	928. V.
124.	VI. Leó	928. V.	928. XII.
125.	VII. István	928. XII.	931. II.
126.	XI. János (Tusculumi gróf)	931. II.	935. XII.
127.	VII. Leó	936. I. 3.	939. VII. 13.
128.	VIII. István	939. VII. 14.	942. X.
129.	II. Marinus	942. X. 30.	946. V.
130.	II. Agapetus	946. V. 10.	955. XII.
131.	XII. János (Octavian, tusculumi gróf)	955. XII. 16.	963. XII. 4. († 964. V. 14.)
132.	VIII. Leó	963. XII. 6.	965. III. 1.
133.	V. Benedek	964. V. 22.	964. VI. 23. († 966. VII. 4.)
134.	XIII. János	965. X. 1.	972. IX. 6.
135.	VI. Benedek	973. I. 19.	974. VI.
136.	VII. Bonifác (először) (Franco)	974. VI.	974. VIII.
137.	VII. Benedek (Tusculumi gróf)	974. X.	983. VII. 10.
138.	XIV. János (Pietro di Pavia)	983. XII. 10.	984. VIII. 20.
	VII. Bonifác (másodszor)	984. VIII.	985. VII.
139.	XV. János	985. VIII.	996. III.
140.	V. Gergely (Bruno, karinthiai herceg)	996. V. 3.	999. II. 18.
	XVI. János (Johannes Philagathos)	(997. IV.	998. II.)
141.	II. Szilveszter (Gerbert d'Aurillac)	999. IV. 2.	1003. V. 12.
142.	XVII. János (Secco)	1003. VI.	1003. XII.
143.	XVIII. János (Fasano)	1004. I.	1009. VII.
144.	IV. Sergius (Pietro Bucca porca)	1009. VII. 31.	1012. V. 12.
145.	VIII. Benedek (Giovanni, Tusculum grófja)	1012. V. 18.	1024. IV. 7.
	VI. Gergely	(1012)	
146.	XIX. János (Tusculumi gróf)	1024. IV.	1032. XI. 6.
147.	IX. Benedek (először) (Teofilatto, Tusculum grófja)	1032	1044

Sor- szám	Név	kezdet	Uralkodás vége
148.	III. Szilveszter (Giovanni)	1045. I. 20.	1045. III. 10.
	IX. Benedek (másodszor)	1045. III. 10.	1045. V. 1.
149.	VI. Gergely (Giovanni Graziano)	1045. V. 5.	1046. XII. 20. († 1048.)
150.	II. Kelemen (Suitger, Morsleben és Homburg grófja)	1046. XII. 25.	1047. X. 9.
	IX. Benedek (harmadszor)	1047. XI. 8.	1048. VII. 17.
151.	II. Damasus (Poppo von Brixen)	1048. VII. 17.	1048. VIII. 9.
152.	IX. Szt. Leó (Bruno, Egisheim és Dagsburg grófja)	1049. II. 12.	1054. IV. 19.
153.	II. Viktor (Gebhard, Dollnstein és Hirschberg grófja)	1055. IV. 16.	1057. VII. 28.
154.	IX. István (Friedrich lotharingiai herceg)	1057. VIII. 3.	1058. III. 29.
155.	X. Benedek (Giovanni, Tusculum grófja)	1058. IV. 5.	1059. I. 24.
156.	II. Miklós (Gérard de Chevron)	1059. I. 24.	1061. VII. 27.
157.	II. Sándor (Anselmo da Baggio)	1061. X. 1.	1073. IV. 21.
	II. <i>Honorius</i> (Pietro Cadalo)	(1061. X. 28.	1072)
158.	VII. Szt. Gergely (Hildebrand)	1073. IV. 22.	1085. V. 25.
	III. <i>Kelemen</i> (Wiberto di Parma)	(1080. VI. 25., 1084. III. [24. 1100. IX. 8.])	
159.	III. Viktor (Desiderius Epifani)	1086. V. 24.	1087. IX. 16.
160.	II. Orbán (Eudes de Châtillon)	1088. III. 12.	1099. VII. 29.
161.	II. Paschalis (Raniero di Bieda)	1099. VIII. 13.	1118. I. 21.
	<i>Theoderich</i> (Guibert)	(1100	1102)
	<i>Albert</i>	(1102)	
	IV. <i>Szilveszter</i> (Maginulfo)	(1105. XI. 18.	1111)
162.	II. Gelasius (Giovanni di Gaeta)	1118. I. 24.	1119. I. 28.
	VIII. <i>Gergely</i> (Mauritius Burdinus de Braga)	(1118. III. 8.	1121)
163.	II. Calixtus (Guido, Bourgogne grófja)	1119. II. 2.	1124. XII. 13.
164.	II. Honorius (Lamberto di Fiagnano)	1124. XII. 15.	1130. II. 13.
	II. <i>Coelestin</i> (Tebaldo Buccapecus)	(1124. XII.)	
165.	II. Ince (Gregorio Papareschi)	1130. II. 14.	1143. IX. 24.
	II. <i>Anacletus</i> (Pietro Petri Leonis)	(1130. II. 24.	1138. I. 25.)
	IV. <i>Viktor</i> (Gregorio)	(1138. III.	1138. V. 29.)
166.	II. Coelestin (Guido di Città di Castello)	1143. IX. 26.	1144. III. 8.
167.	II. Lucius (Gerardo Caccianemici)	1144. III. 12.	1145. II. 15.
168.	III. Jenő (Bernardo dei Paganelli)	1145. II. 15.	1153. VII. 8.
169.	IV. Anastasius (Corrado Fagnani)	1153. VII. 12.	1154. XII. 3.
170.	IV. Hadrián (Nicolaus Breakspeare)	1154. XII. 4.	1159. IX. 1.
171.	III. Sándor (Rolando Bandinelli)	1159. IX. 7.	1181. VIII. 30.

Sor- szám	Név	kezdet	Uralkodás vége
	<i>IV. Viktor</i>		
	(Ottaviano de Monticello)	(1159. IX. 7.	1164. IV. 20.)
	<i>III. Paschalis</i> (Guido da Crema)	(1164. IV. 22.	1168. IX. 20.)
	<i>III. Calixtus</i> (Johannes de Struma)	(1168. IX.	1178. VIII. 29.)
	<i>III. Ince</i> (Lando)	(1179. IX. 29.	1180)
172.	III. Lucius (Ubaldo Allucingoli)	1181. IX. 1.	1185. XI. 25.
173.	III. Orbán (Uberto Crivelli)	1185. XI. 25.	1187. X. 20.
174.	VIII. Gergely (Alberto de Morra)	1187. X. 21.	1187. XII. 17.
175.	III. Kelemen (Paolo Scolari)	1187. XII. 19.	1191. III.
176.	III. Coelestin (Giacinto Bobone Orsini)	1191. III. 30.	1198. I. 8.
177.	III. Ince (Lotario, Segni grófja)	1198. I. 8.	1216. VII. 16.
178.	III. Honorius (Cencio Savelli)	1216. VII. 18.	1227. III. 18.
179.	IX. Gergely (Ugolino, Segni grófja)	1227. III. 19.	1241. VIII. 22.
180.	IV. Coelestin (Goffredo Castiglioni)	1241. X. 25.	1241. XI. 10.
181.	IV. Ince (Sinibaldo Fieschi, Lavagna grófja)	1243. VI. 25.	1254. XII. 7.
182.	IV. Sándor (Rinaldo, Segni grófja)	1254. XII. 12.	1261. V. 25.
183.	IV. Orbán (Jacques Pantaléon de Court)	1261. VIII. 29.	1264. X. 2.
184.	IV. Kelemen (Guy le Gros Foulques)	1265. II. 5.	1268. XI. 29.
185.	X. Szt. Gergely (Tebaldo Visconti)	1271. IX. 1.	1276. I. 10.
186.	V. Ince (Pierre de Tarentaise)	1276. I. 21.	1276. VI. 22.
187.	V. Hadrián (Ottobono de Fieschi, Lavagna grófja)	1276. VII. 11.	1276. VIII. 18.
188.	XXI. János (Pedro Juliani)	1276. IX. 8.	1277. V. 20.
189.	III. Miklós (Giovanni Gaetano Orsini)	1277. XI. 25.	1280. VIII. 22.
190.	IV. Márton (Simon de Brion)	1281. II. 22.	1285. III. 28.
191.	IV. Honorius (Giacopo, Savelli grófja)	1285. IV. 2.	1287. IV. 3.
192.	IV. Miklós (Girolamo Masci)	1288. II. 22.	1292. IV. 4.
193.	V. Szt. Coelestin (Pietro Angelari del Murrone)	1294. VII. 5.	1294. XII. 13. († 1296. V. 9.)
194.	VIII. Bonifác (Benedetto Caetani)	1294. XII. 24.	1303. X. 11.
195.	XI. Benedek (Niccolò Boccasini)	1303. X. 22.	1304. VII. 7.
196.	V. Kelemen (Bertrand de Got)	1305. VI. 5.	1314. IV. 20.
197.	XXII. János (Jacques Arnaud d'Euse vagy Duèse)	1316. VIII. 7.	1334. XII. 4.
	V. Miklós (Pietro Rainallucci)	(1328. V. 12.	1330. VIII. 25.)
198.	XII. Benedek (Jacques Fournier)	1334. XII. 20.	1342. IV. 25.
199.	VI. Kelemen (Pierre Roger de Beaufort)	1342. V. 7.	1352. XII. 6.
200.	VI. Ince (Etienne Aubert)	1352. XII. 18.	1362. IX. 12.

Sor- szám	Név	kezdete	Uralkodás vége
201.	V. Orbán (Guillaume de Grimoard)	1362. IX. 28.	1370. XII. 19.
202.	XI. Gergely (Pierre Roger de Beaufort)	1370. XII. 30.	1378. III. 27.
203.	VI. Orbán (Bartolomeo Prignano) <i>VII. Kelemen</i> (Robert genfi gróf)	1378. IV. 8. (1378. IX. 20.	1389. X. 15. 1394. IX. 16.)
204.	IX. Bonifác (Pietro Tomacelli) <i>XIII. Benedek</i> (Pedro de Luna)	1389. XI. 2. (1394. IX. 28.	1404. X. 1. 1417. VII. 26. († 1423. V. 23.)
205.	VII. Ince (Cosimo Migliorati)	1404. X. 17.	1406. XI. 6.
206.	XII. Gergely (Angelo Correr) <i>V. Sándor</i> (Pietro Philargo) <i>XXIII. János</i> (Baldassare Cossa)	1406. XI. 30. (1409. VI. 26. (1410. V. 17.	1415. VII. 4. († 1417. X. 14.) 1410. V. 3.) 1415. V. 29.)
207.	V. Márton (Oddone Colonna) <i>VIII. Kelemen</i> (Gil Sánchez de Muños) <i>XIV. Benedek</i>	1417. XI. 11. (1423. VI. 10. (1425	1431. II. 20. 1429. VII. 26.) 1430 [?])
208.	IV. Jenő (Gabriele Condulmer) <i>V. Félix</i> (Amadeo, Savoya hercege)	1431. III. 3. (1439. XI. 5.	1447. II. 23. 1449. IV. 25.)
209.	V. Miklós (Tomasso Parentucelli)	1447. III. 6.	1455. III. 24.
210.	III. Calixtus (Alfonso de Borgia)	1455. IV. 8.	1458. VIII. 6.
211.	II. Pius (Enea Silvio Piccolomini)	1458. VIII. 19.	1464. VIII. 15.
212.	II. Pál (Pietro Barbo)	1464. VIII. 30.	1471. VII. 26.
213.	IV. Sixtus (Francesco della Rovere)	1471. VIII. 9.	1484. VIII. 12.
214.	VIII. Ince (Giambattista Cibo)	1484. VIII. 29.	1492. VII. 25.
215.	VI. Sándor (Rodrigo de Borgia)	1492. VIII. 11.	1503. VIII. 18.
216.	III. Pius (Francesco Todeschini-Piccolomini)	1503. IX. 22.	1503. X. 18.
217.	II. Gyula (Giuliano della Rovere)	1503. X. 31.	1513. II. 21.
218.	X. Leó (Giovanni de' Medici)	1513. III. 11.	1521. XII. 1.
219.	VI. Hadrián (Adriaan Florent d'Edel)	1522. I. 9.	1523. IX. 14.
220.	VII. Kelemen (Giulio de' Medici)	1523. XI. 19.	1534. IX. 25.
221.	III. Pál (Allessandro Farnese)	1534. X. 13.	1549. XI. 10.
222.	III. Gyula (Gian Maria Ciocchi del Monte)	1550. II. 7.	1555. III. 23.
223.	II. Marcellus (Marcello Cervini)	1555. IV. 9.	1555. IV. 30.
224.	IV. Pál (Gian Pietro Carafa)	1555. V. 23.	1559. VIII. 18.
225.	IV. Pius (Giovanni Angelo de' Medici)	1559. XII. 25.	1565. XII. 9.
226.	V. Szt. Pius (Antonio Michele Ghislieri)	1566. I. 7.	1572. V. 1.
227.	XIII. Gergely (Ugo Boncompagni)	1572. V. 13.	1585. IV. 10.
228.	V. Sixtus (Felice Peretti)	1585. IV. 24.	1590. VIII. 27.
229.	VII. Orbán (Giambattista Castagna)	1590. IX. 15.	1590. IX. 27.
230.	XIV. Gergely (Niccolò Sfondrati)	1590. XII. 5.	1591. X. 16.

Sor- szám	Név	kezdet	Uralkodás vége
231.	IX. Ince (Giovanni Antonio Facchinetti)	1591. X. 29.	1591. XII. 30.
232.	VIII. Kelemen (Ippolito Aldobrandini)	1592. I. 30.	1605. III. 5.
233.	XI. Leó (Alessandro Ottaviano de' Medici)	1605. IV. 1.	1605. IV. 27.
234.	V. Pál (Camillo Borghese)	1605. V. 16.	1621. I. 28.
235.	XV. Gergely (Alessandro Ludovisi)	1621. II. 9.	1623. VII. 8.
236.	VIII. Orbán (Maffeo Barberini)	1623. VIII. 6.	1644. VII. 29.
237.	X. Ince (Giambattista Pamphilj)	1644. IX. 15.	1655. I. 7.
238.	VII. Sándor (Fabio Chigi)	1655. IV. 7.	1667. V. 22.
239.	IX. Kelemen (Giulio Rospigliosi)	1667. VI. 20.	1669. XII. 9.
240.	X. Kelemen (Emilio Altieri)	1670. IV. 29.	1676. VII. 22.
241.	XI. Ince (Benedetto Odescalchi)	1676. IX. 21.	1689. VIII. 12.
242.	VIII. Sándor (Pietro Ottoboni)	1689. X. 6.	1691. II. 1.
243.	XII. Ince (Antonio Pignatelli herceg)	1691. VII. 12.	1700. IX. 27.
244.	XI. Kelemen (Gian Francesco Albani)	1700. XI. 23.	1721. III. 19.
245.	XIII. Ince (Michelangelo dei Conti)	1721. V. 8.	1724. III. 7.
246.	XIII. Benedek (Pietro Francesco Orsini herceg)	1724. V. 29.	1730. II. 21.
247.	XII. Kelemen (Lorenzo Corsini)	1730. VII. 12.	1740. II. 6.
248.	XIV. Benedek (Prospero Lambertini)	1740. VIII. 17.	1758. V. 3.
249.	XIII. Kelemen (Carlo Rezzonico)	1758. VII. 6.	1769. II. 2.
250.	XIV. Kelemen (Giovanni Vinzenzo Lorenzo Ganganelli)	1769. V. 19.	1774. IX. 22.
251.	VI. Pius (Giovanni Angelo Braschi gróf)	1775. II. 15.	1799. VIII. 29.
252.	VII. Pius (Barnaba Luigi Chiaramonti gróf)	1800. III. 14.	1823. VIII. 20.
253.	XII. Leó (Annibale della Genga gróf)	1823. IX. 28.	1829. II. 10.
254.	VIII. Pius (Francesco Saverio Castiglioni)	1829. III. 31.	1830. XI. 30.
255.	XVI. Gergely (Bartolomeo Alberto Capellari)	1831. II. 2.	1846. VI. 1.
256.	IX. Pius (Giovanni Maria Mastai-Ferretti gróf)	1846. VI. 16.	1878. II. 7.
257.	XIII. Leó (Gioacchino Pecci gróf)	1878. II. 20.	1903. VII. 20.
258.	X. Szt. Pius (Giuseppe Sarto)	1903. VIII. 4.	1914. VIII. 20.
259.	XV. Benedek (Giacomo della Chiesa márkí)	1914. IX. 3.	1922. I. 22.
260.	XI. Pius (Achille Ratti)	1922. II. 6.	1939. II. 10.

Sor- szám	Név	kezdet	Uralkodás vége
261.	XII. Pius (Eugenio Pacelli)	1939. III. 2.	1958. X. 9.
262.	XXIII. János (Angelo Giuseppe Roncalli)	1958. X. 28.	1963. VI. 3.
263.	VI. Pál (Giovanni Battista Montini)	1963. VI. 21.	1978. VIII. 6.
264.	I. János Pál (Albino Luciani)	1978. VIII. 26.	1978. IX. 29.
265.	II. János Pál (Karol Wojtyła)	1978. X. 16.–	

EGYETEMES ZSINATOK

Helye	Ideje	Melyik pápa idején?
1. Nicea	325	I. Szt. Szilveszter
2. Konstantinápoly	381	I. Szt. Damasus
3. Ephesus	431	I. Szt. Coelestin
4. Chalcedon	451	I. (Nagy) Szt. Leó
5. Konstantinápoly	553	Vigilius
6. Konstantinápoly	680–681	Szt. Agatho
7. Nicea	787	I. Hadrián
8. Konstantinápoly	869–870	II. Hadrián
9. Laterán	1123	II. Calixtus*
10. Laterán	1139	II. Ince*
11. Laterán	1179	III. Sándor*
12. Laterán	1215	III. Ince*
13. Lyon	1245	IV. Ince*
14. Lyon	1274	X. Gergely*
15. Vienne	1311–1312	V. Kelemen*
16. Konstanz	1414–1418	XII. Gergely
		V. Márton*
17. Bázeli	1431–1438 (1443)	IV. Jenő
Ferrara	1438–1439	IV. Jenő*
Firenze	1439–1442	IV. Jenő*
Róma	1442–1445	IV. Jenő*
18. Laterán	1512–1517	II. Gyula*
		X. Leó*
19. Trident	1545–1563	III. Pál
		III. Gyula
		II. Marcellus
		IV. Pál
		IV. Pius
20. Vatikán	1869–1870	IX. Pius*
21. Vatikán	1962–1965	XXIII. János*
		VI. Pál*

* A csillaggal jelölt pápák személyesen részt vettek a zsinaton.

A PÁPASÁG TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI

A keresztény felfogás szerint Krisztus még életében látható vallási közösséget, egyházat alapított. Az egyház ily módon isteni intézmény, amelynek az a feladata, hogy Krisztus megváltó művét folytassa a világon. A katolikus apológia keretében a történeti kutatás jogosultsága abban és addig van, amennyiben ezt a teológiai alapkoncepciót igazolják. A hivatalos egyház hosszú időn keresztül egyenesen megtiltotta a katolikus teológusok és történészek számára az egyház történetének tudományos eszközökkel és módszerekkel való következetes feltárását. Akik a kutatómunka eredményeként fontosnak vélt dogmákat vagy megállapításokat kétségbe vontak, azokat X. Pius még a XX. század elején is a historizmus vétkében mint a modernizmus egyik megnyilatkozásában marasztalta el.

Hasonlóképpen vélekedett erről az 1930-as években az utolsó magyar nyelvű népszerű összefoglalás a pápaságról, amelynek szerzője így ír: „Rosszul oldaná meg feladatát, ha valaki a pápaság történetének megírásában azon az alapon indulna el, hogy a pápaság eredetében emberi intézmény, amelyet természetes történelmi erők hoztak létre és alakítottak ki, és csak azokat a szabályokat és szempontokat alkalmazná rá, amelyeket az oknyomozó történelem a többi történelmi tényező megítélésében használ...” (Szabó Vendel: A pápaság. Budapest 1931. 42. old.) Az elmúlt fél évszázadban a tudományos kutatás új eredményeinek – és a II. Vatikáni Zsinat módosított egyházfelfogásának hatására – az apologetikus egyháztörténet is nagyobb teret adott a bizonyítható tényeknek és az evolúciónak a legendák és a teológiai konstrukciók rovására. A katolikus felfogás azonban továbbra is változatlan primátust biztosít a teológiának.

Pedig *nemcsak az egyház történeti, hanem maga az egyház is történelem*. A történelemnek pedig vannak – marxisták és nem marxisták által egyaránt vallott – törvényszerűségei, valamint forrásai, amelyek a történettudomány autonóm módszereivel feltárhatók. Ezért a történet kutatói, gyakran hívók is, főleg az elmúlt egy-két évszázadban nem mondtak le arról, hogy az egyház és a pápaság keletkezését és fejlődését, egyszerűen történelmét tudományos módszerekkel kutassák. A katolikus egyháztörténészek és teológusok sem tagadják a törvényszerűségek létezését, de azokat az isteni gondviselésben vélik megtalálni. A teológiai történelemszemlélet szerint az emberiség fejlődése törvényszerűen a kereszténység irányába haladt; betetőzése, legteljesebb megvalósulása a katolikus egyház. A tudományos vizsgálódás eredménye azonban gyakran nem esett egybe a dogmákkal, sőt azokat sok vonatkozásban cáfolta. Ennek hatására ma már nagynevű teológusok és egyháztörténészek is sok mindent a mítoszok világába utalnak, amit korábban való történetként, igazsággként fogadtak el.

Amikor XIII. Leó (1878–1903) pápasága idején a *neotomizmus* vált az egyház hivatalos filozófiájává, a hit és a tudás magasabb szinten való összeegyeztetése jegyében az egyház is szorgalmazni kezdte a forrásokra támaszkodó egyháztörténet művelését, hogy így a nyilvánvalóan tarthatatlan legendáktól megszabadított, tudományosan megalapozott egyházképpel tegye hitelesebbé a modern kor embere számára az egyház isteni eredetét, apostoli hivatását. XIII. Leó pápa 1883. augusztus 18-án *De Luca, Pitra* és *Hergenröther* bíborosokhoz intézett levelében az egyháztörténet, a pápaság történetének művelésére szólított fel.

Ennek elősegítése érdekében – a megfelelően megválasztott kutatók számára – a pápa hozzáférhetővé tette a *vatikáni levéltár* még ma is felbecsülhetetlen értékű forrásait. Az azóta megjelent igényes szaktörténeti munkák igyekeztek hasznosítani az archív anyagokat is. A közkézen forgó egyháztörténetek – összefoglaló jellegükből következően – e szakmunkák eredményeit dolgozzák fel, s fő forrásaik a nyomtatásban megjelent egyháztörténeti dokumentumok.

A pápák történetének vannak ún. alapforrásai, amelyeknek a feldolgozása – több-kevesebb forráskritikával – megtalálható szinte valamennyi tudományos-népszerűsítő összefoglalásban is. Első helyen a napjainkig tartott *21 egyetemes zsinat dokumentumait* kell említenünk, amelyekhez a pápaság történetének alakulására befolyással levő tartományi, *helyi zsinatok határozatai* (dekrétumai) járulnak. (Lásd *Karl Joseph Hefele* : Konziliengeschichte. 9 köt. Freiburg im Bresgau 1855–1890. ; újabban *Hubert Jedin* : Kleine Konziliengeschichte. 7. kiad. Bécs 1966.) A pápaság történetének fontos forrásai a különféle *egyházjogi gyűjtemények* (kánonok), amelyekből a pápai primátus jogfejlődése kísérhető nyomon. A pápai hatalom érvényesítésének és az egyházi állam nemzetközi kapcsolatainak alapvető dokumentumai a *konkordátumok*. (A konkordátumok szövegét az 1122-es Wormsi Konkordátumtól 1800-ig közli *Mercati* ; 1800-tól napjainkig pedig *Schöppe, L.* : Konkordate seit 1800. Originaltext und deutsche Übersetzung der geltenden Konkordate. Frankfurt am Main 1964.)

A pápaság történetének forrásai között külön csoportot alkotnak a pápák különböző hivatalos jellegű megnyilatkozásai. A pápai ügyiratokat forma szerint két csoportra osztják. Azok az egyházi rendelkezések, amelyek általában adminisztratív intézkedésekről szólnak és levél formájában íródnak, az ún. *apostoli levelek*. Amelyek viszont nem levél formájúak és főleg törvények, rendeletek, azok a *dekrétumok*. (A zsinat határozata mindig dekrétum!)

Fő *apostoli levelek* is többfélék lehetnek:

a) A *bull*a pergamenre latinul, cikornyás betűkkel írt, ólom- vagy aranypecséttel ellátott, fontosabb ügyekben és ünnepélyes alkalmakkor kiadott pápai oklevél. A pecsét egyik oldalán a pápa neve, a másik oldalon a két apostolfejedelem (Szent Péter és Szent Pál) képe látható. A bullák a pápa nevével kezdődnek, de a voltaképpeni szöveg kezdőszavaival idézik őket. (Ma már csak ritkán alkalmaznak ólompecsétet, és a pápa csak a szenttéavatási bullát írja alá.)

b) *Konstitúció* (constitutio) az egyház közérdekeit érintő pápai törvények és határozatok elnevezése, amelyek főként dogmatikai és diszciplináris kérdéseket érintenek (pl. zsinat összehívása, pápaválasztás szabályozása, Kúria reformja stb.). Kivitelük hasonló volt a bullákéhoz.

c) *Breve* a pápai határozmányoknak a bullánál rövidebb és kevésbé ünnepélyes kiállítású formája. A pápa magánlevelezéséből ment át a középkor végén a közhasználatba, de már III. Benedek pápától (855-ből) is maradt fenn. A breve szövege is a pápa nevével kezdődik.

d) Az *enciklika* (encyclica) pápai körlevél, amely a címében meghatározott körnek szól. (A világegyház egészéhez, a főpapokhoz, egyes országok főpapjaihoz vagy egyházához stb.) Jellemzője, hogy nemcsak kimondottan egyházi kérdésekkel foglalkozhat, hanem társadalmi, politikai kérdésekkel is.

e) *Motu proprio* (annyi mint „saját indíttatásból”) olyan pápai rendeletek elnevezése, amelyekben a pápa nem előterjesztésre vagy hozzá intézett kérésre intézkedik, hanem saját iniciatívájából („*motu proprio et etiam ex certa nostra scientia*”) rendelkezik. Az ilyen ünnepélyes forma nélkül kiadott pápai határozmányok a *motu proprio*ok.

Végül van egy közismert forráscsoport, amelyet általában a *pápák katalógusainak* szoktak nevezni, ami nem más, mint az egymást követő pápák kronologikus névjegyzéke. Keleten *Eusebios* (meghalt 339.) caesareai püspök 10 könyvből álló *Egyháztörténetében* (Historia Ekklesiastiké) maradt fenn *Ireneus* lyoni püspök (meghalt 202-ben) első pápajegyzéke, amely csak a pápák nevét tartalmazta. Az első, Rómában s a latin Nyugaton is hivatalosnak

tekintett jegyzék az ún. *Liberius-féle katalógus* volt, amely Szent Pétertől *Liberius pápa* haláláig (366-ig) sorolta fel a pápákat. Ezt a valószínű *Liberius* pápától származó katalógust 1634-ben egy jezsuita szerzetes kinyomtatta, s ezáltal vált világszerte hozzáférhetővé.

A PÁPASÁGRÓL SZÓLÓ IRODALOMRÓL

A *Liberius-féle katalógus*ra támaszkodott a korai egyháztörténet-írás is. A *Liberius-katalógus* szolgált fő forrásául az 530-tól íródó *Liber Pontificalis* (Pápai Könyv) szerzőinek. A *Liber Pontificalis* II. Bonifác pápa (530–532) idején keletkezett. Tulajdonképpen ez az első pápatörténet, amely Szent Pétertől *III. Félixig* (526–530) tárgyalja az egyes pápák biografikus történetét. Közli a pápák nevét, származását, a pontifikátus tartamát; tartalmazza a pápák által kiadott fontosabb rendeleteket, liturgikus intézkedéseket; építkezéseik, egyházszerző tevékenységük adatait, végül a haláluk körülményeit. A legkorábbi életrajzok általában rövidke és megbízhatatlanok, valójában legendák. A IV. századtól már részletesebbek, és főleg *II. Anastasius* pápától (496–498) fontos és gazdag forrásként kezelhetők. *II. Bonifációt* azután – ismeretlen római klerikusok – tovább írták a *Liber Pontificalis* életrajzeit, egészen *V. Istvánig* (885–891). A pápaság történetének „sötét századaiban”, a X. és XI. században a sorozat megszakadt, s csak a XII. század elejétől folytatódik ismét, egészen *V. Márton* pápa haláláig (1431-ig). Az életrajzgyűjtemény a középkorból többféle változatban maradt fenn. A *Liber Pontificalis* egyébként igen pártos és elfogult történetei szolgáltak alapul *Platina* 1479-ből származó első összefoglaló pápaságtörténetének. (*Bartholomeus Platina* : *Historia de vitis pontificum Romanorum a D. N. Iesu Christo usque ad Paulum papam II.*) A *Liber Pontificalis* adatait a katolikus egyháztörténet is erős kritikával kezeli, de az egyháztörténet-írásra mégis letörölhetetlenül rányomta bélyegét az elmúlt fél évezred folyamán.

A középkor történelemszemlélete – Ágoston nyomdokain haladva – az egyháztörténelemben csak üdvösségtörténetet látott. A humanisták és a reneszánsz történetírók már a történeti hűségre is törekedtek. Ennek jegyében itt is érvényesült a jelszó: „ad fontes”, vissza a forrásokhoz! A modern egyháztörténet-írás szülője azonban a protestantizmus volt. A forrásokhoz forduló egyháztörténet-írás az apológia, a hitvita jegyében született meg. A hitújítók, így *Luther* is az ősforrásokhoz mentek vissza a hit eredeti tisztasága helyreállításának jelszávával. Ez a protestáns forráskritika természetesen a pápista egyház történeti érvekkel való megsemmisítését célozta. A lutheránus *Matthias Flacius* (1520–1575) és teológiai iskolája 1559-től kezdte el megjelentetni Magdeburgban a kötetenként egy évszázadot (centúria) felölő *Historia ecclesiasticá*t. Innét az elnevezés, a Magdeburgi centúriák. A katolikus válasznak, az ellenreformációnak, hogy hiteles lehessen, szintén a forrásokhoz kellett nyúlnia. Elsőnek hozott bizonyítékokat a vatikáni levéltárból *Cesar Baronius* bíboros (meghalt 1607), a 12 kötetes Rómában 1588–1605 között megjelent *Annales ecclesiasticib*. A hitvitákból születő egyháztörténet-írás elsődlegesen forráspublikáció volt.

A felvilágosodás korának racionális valláskritikájára ellenhatásként a *romantika* Franciaországban ismét kedvezett az egyház- és pápaságtörténetnek. *Chateaubriand* 1802-ben megjelent *Genie du Christianisme* és *Joseph de Maistre* *Du Pape* (1819) című művei jelzik ezt elsősorban. Ezzel szemben alakult ki a protestáns *Lorenz Mosheim* és *Ferdinand C. Baur* munkássága nyomán az ún. *tübingeni iskola*, amely már következetesen igyekezett alkalmazni a történeti kritika módszereit, s az egyház és pápaság történetét az egyetemes történeti összefüggésekbe ágyazta. Ennek hagyományait folytatta a nálunk is közismert német szellemtörténész, *Leopold Ranke* : *Die römischen Päpste in den letzten vier Jahrhunderten* (11. kiad. Leipzig 1907. 1. kiad. 1834–1836) c. művével. (A pápaság ismert protestáns történetírói még *Ferdinand Gregorovius* és *Johannes Haller*.) A katolikus egyháztörténet-írás a XIX. század második felében ismét teológiai jellegét erősítette. Ebbe az irányba tartozik

Ignaz Döllinger : Kirche und Kirchen, Papsttum und Kirchenstaat (München 1861) című munkája, amely a pápai csalatkozhatatlanság ellen irányult, valamint a már említett *Heffele* összefoglaló zsinattörténete.

A XIX–XX. századi katolikus egyháztörténet-írás monumentális sorozatok kiadásával tűnik ki, ahol az anyagközlés folyama általában elrejtette a tényleges történeti folyamatokat. Kivételt képez ez alól a legkiválóbb francia katolikus egyháztörténész, Henry *Daniel-Rops* : Histoire de l'Église du Christ című, nagy lélegzetű munkája. (Daniel-Rops a Francia Akadémia és az Institut Catholique tagja.) Rops művét 1944-ben kezdte írni, de második kiadását már a II. Vatikáni Zsinat szellemében dolgozta át. Hasznosította a zsinat tanításai mellett a modern egyháztörténészek, többek között Loisy és Maritain eredményeit is. Rops igen tárgyilagos egyháztörténete 1965–1967 között újabb, gazdag kép- és térképmel-
lékkel bővített kiadásban jelent meg Párizsban, 13 kötetben.

Ami a szűkebb értelemben vett pápaság történetét illeti, a XIX. és a XX. század ezen a téren is az igen terjedelmes, a részletkérdéseket feltáró munkák kora volt. Ezek élén Ludwig von *Pastor* 16 kötetes (a félkötetekkel 22) Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters (1035–1799) (Freiburg im Breisgau 1901–1933) című sorozata áll. Ez a katolikus pozitívista adathalmaz szolgált alapul az ezt követő 4–5 kötetes pápakönyveknek is.

A részletező és nagy volumenű pápaságtörténetek a ma embere számára már elavultak, rengeteg olyan információt tartalmaznak, amelyeknek a megértése sem mindig lehetséges. Ezeket a problémákat kívánják áthidalni azok az általában rövidebb pápaságtörténetek, amelyek a tudományos eredményekre támaszkodva, népszerű formában mutatják be a pápák kétezres éves történelmét. Ezek közül számunkra is kettő mintegy példaként is szolgált: F. X. *Seppelt*–G. *Schwaiger* : Geschichte der Päpste (5 kötet – München 1954–1959), illetve ennek rövidített egykötetes változata (München 1974), és a szintén katolikus szerzőktől származó, még rövidebb kézikönyv, A. *Franzen*–R. *Bäumer* : Papstgeschichte című munkája, amely a népszerű Herderbücherei sorozatban, 1974-ben Freiburg im Breisgau-ban jelent meg.

Az egyháztörténet és beleértve a pápaság történetének igen gazdag irodalmát összefoglaló igénnyel, a teljességre törekedve dolgozta fel és tette közzé Karl *Heussi* : Kompendium der Kirchengeschichte (Tübingen 1960) c. munkáját. Ezt a protestáns szerzőtől származó bibliográfiát lerövidítve adta közre Eric *Peter* : Précis d'Histoire de l'Église (Neuchâtel 1967) címmel. Az ezek nyomán haladó magyar nyelvű katolikus összefoglalása a XX. századi nemzetközi egyháztörténeti irodalomnak *Adriányi* Gábor: Az egyháztörténet kézikönyve című munkája (München 1975).

A pápák és a pápaság történetének forrásait ennél részletesebben végigkísérni önmagában is kötetekre menő vállalkozás lenne. Általában véve elmondható, hogy – függetlenül a szerzők célkitűzéseitől – a történeti irodalom nem húz éles határvonalat az egyetemes egyháztörténet, a pápaság története és az egyes pápák története közé. Ez nagyjából a valóságot tükrözi: a katolikus egyház története nem tárgyalható a pápaság nélkül, s viszont: a pápaság története sem érthető meg annak a közegnek (az egyetemes egyháznak) az ismerete nélkül, amelyben működött. A katolikus felfogás szerint az egyháztörténelem olyan *teológiai* tudomány, amely a Krisztus által alapított egyház idő- és térbeli növekedését írja le. Mint tudomány, a történettudomány részeként egzakt, történelmi-kritikai módszerekkel kíván dolgozni. Ugyanakkor a teológia része is, és mint ilyen, az isteni kinyilatkoztatás a mérvadó számára.

A ma közkézen forgó – és főleg katolikus szerzőktől származó – *egyháztörténetek* jellemzője, hogy tárgyalásuk nagy részét a pápaság története teszi ki. Akik pedig külön csak a pápaságról szándékoztak írni, azok is lépten-nyomon az általános egyháztörténeti kérdésekbe ütköztek. Műfajilag más megoldás az ún. *pápák története*, amely nem a pápaságnak mint intézménynek a folyamatosságát állítja középpontba, hanem az egyes pápák (általá-

ban Szent Pétertől az éppen uralkodó pápaig) rövidebb-hosszabb kismonográfiáinak a füzerei. Ha a pápasághoz mint világi hatalomhoz közelednénk, akkor az lenne kézenfekvő, hogy a pápát mint világi szuverént fognánk fel: azaz a *Pápai Állam*, vagy Egyházi Állam szuverén uralkodóját kezelnénk. Ennek korlátai a következők: az egyházi állam kialakulása előtt és megszűnése után is létezett a pápaság; továbbá a pápák működésének, a pápaság történetének csak egyik, s nem is mindig a legfontosabb része volt a pápai állam kormányzása. Végül található olyan megközelítés is, amely a pápaságot mint a *Római Kúria történetének*, szervezetének alakulását, működését interpretálja.

Mit értünk végül is mi a pápaság történetén? Olyan megközelítést, amely a pápaságot mint intézményt (Kúria, egyházi állam mellett), és mint egyes személyek működését a világegyház kormányzatának és a világtörténelemhez való viszonyának az összefüggéseiben tárgyalja. Kiesik ebből az általános egyháztörténeti tárgyalás, de nem öleli fel az egyházi állam egész történetét sem, sőt mellőzi azon pápák részletesebb bemutatását is, akiknek nem volt nagyobb jelentőségük a pápaság történetében.

Most, amikor arra vállalkoztunk, hogy magyar nyelven adjunk közre egy modern igényű, tudományos-ismeretterjesztő pápaságtörténetet, megdöbbenve tapasztaljuk, hogy a magyar történeti irodalom (egyházi és világi, polgári és marxista egyaránt) mennyire szegényes az ilyen jellegű kísérletekben.

Magyarországon a XIX. század második felében élénkült fel – néhány szerzetes buzgalma révén – az egyetemes egyháztörténet művelése. A XX. században az átfogó egyháztörténeti munkák erősen megcsappantak, színvonaluk süllyedt. Eredeti munkának talán *Balanyi György: A szerzetesség története* (Budapest 1923) című műve tekinthető. A teológushallgatók számára magyarította *Bilkei Ferenc* plébános *Jacob Marx: A katolikus egyház története* című munkáját. (Székesfehérvár 1932; eredetileg Trient 1903). Az egyetlen modern nyelvezetű, de ma már a katolikus egyháztörténet által is tudománytalannak, túlzottan apologikusnak tartott összefoglaló vállalkozás volt az 1930-as évek végén a *Bangha Béla–Ijjas Antal* szerkesztésében megjelenő *A keresztény egyház története* című, 8 kötetes sorozat (Budapest 1937–1939). A retrográd szemléletű *Bangha–Ijjas* egyháztörténet nagy részét a pápaság történetének leírása teszi ki. A szintén *Bangha Béla* által szerkesztett 4 kötetes *Katolikus Lexikonról* (Budapest 1931–1933) szemléleti egyoldalúsága mellett megállapítható, hogy egyháztörténeti tényanyaga is gyakran megbízhatatlan.

Ami most már a pápaság szintetizáló történetének magyar nyelvű irodalmát illeti, ennek élén a *Karcsu Antal* Arzén szegedi ferences barát által – főleg német – és „egyéb kütfők nyomán szerkesztett” 8 kötetes, *A római pápák történelme Sz. Pétertől korunkig* című munka áll (Szeged–Pest 1869–1871). A szerző által is csak szerkesztésnek tekintett sorozat azért jelentős, mert először tette magyar nyelven hozzáférhetővé a pápák történetét (az egy-mást követő pápák életrajzfüzérét) a szélesebb érdeklődő közvélemény számára.

A hazai egyháztörténet-írás tudományos érdeklődése érthetően megélénkült, amikor XIII. Leó megnyitotta a vatikáni levéltár kapuját. A kutatók azonban szinte kizárólag a középkori magyar történelem vatikáni forrásait keresték és publikálták, közülük is kiemelkedik *Fraknói Vilmos* püspök munkássága. A pápaság egyetemes története után érdeklődők számára 1886–1889 folyamán magyarul is olvasható lett *Leopold Ranke* már közismert könyve, *A római pápák az utolsó négy században* címmel. A protestáns szerző nemegyszer éles pápakritikáját a hazai katolikus könyvkiadás csak megkésve próbálta ellensúlyozni, amikor 1900-ban közreadták a francia *Georges Goyau: A pápaság egyetemes története* című művét, amelynek hitelét azzal is emelték, hogy XIII. Leó pápa maga is dicsőreleg nyilatkozott a könyvről.

A századforduló után az egyháztörténész sikerein felbuzduló *Chobot* Ferenc plébános adta közre *A pápák története* című munkáját (Rákospalota 1909), amely nem más, mint az elavult nyelvezetű *Karcsu Arzén-féle* sorozat összefogottabb és modernizált változata. *Chobot pápatörténete óta magyar nyelven, hazai szerzőtől pápaságtörténet nem jelent meg.*

A két világháború között mindössze Szabó Vendel írt egy könyvecskét A pápaság címmel (Budapest 1931), amely a pápaság fogalmának ismertetése és a pápai főhatalom apológiája. Egyetlen figyelmet érdemlő mozzanat volt, hogy Horváth Zoltán ismét lefordította Ranke pápakönyvét (A pápák története, Budapest 1936). A felszabadulás utáni hazai egyháztörténetírás inkább részeredményeket produkált. Mindössze Ijjas Antal vállalkozott arra, hogy 1948-ban közreadjon egy apologetikus és publicisztikai jellegű egyház- és pápaságtörténetet, Húsz évszázad viharában címmel (Budapest 1948).

A részkutatások közül kétséggkívül említést érdemelnek a Budapesti Központi Szeminárium professzorainak, Vanyó Lászlónak az ókori és Félegyházy Józsefnek a középkori egyetemes egyháztörténetről szóló publikációi. A marxista vallás- és egyháztörténeti kutatások kereszténységre vonatkozó eredményei közül Gecse Gusztáv, Hahn István, Kónya István, Lukács József és Zsigmond László úttörő jelentőségű munkáit kell kiemelnünk.

E közléről sem teljes igényű irodalmi áttekintés után az olvasó számára is érthetőbb, hogy ma sem és mi sem vállalkozhatunk többre, mint hogy a hozzáférhető forráskiadványokra, a sajnálatosan kis számú marxista vallás- és egyháztörténeti irodalomra, a polgári, az igen gazdag katolikus és a protestáns szemléletű, de tényanyagát tekintve megbízhatónak tűnő újabb monografikus feldolgozásokra támaszkodva felvázoljuk a pápaság kétezeréves történetének fő vonalait.

IRODALOMJEGYZÉK

A pápaságról általában

Adriányi G. : Az egyháztörténet kézikönyve. München 1975.

Aradi, Zs. : The popes. New York 1955.

Balanyi Gy. : A szerzetesség története. Budapest 1923.

Bangha B.–Ijjas A. (szerk.) : A keresztény egyház története. I–VIII. köt. Budapest 1937–1939.

Bangha B. (szerk.) : Katolikus Lexikon I–IV. köt. Budapest 1931–1933.

Bernhart, J. : Der Vatikan als Weltmacht. Geschichte und Gestalt des Papstums. München 1951.

Bihlmeyer, K.–Tüchle, H. : Kirchengeschichte. 3 Bde. (14. Aufl.) Paderborn 1955.

Brosch, M. : Geschichte des Kirchenstaates. 2 Bde. Gotha 1880–1882.

Buchberger, M. (begründet) : Lexikon für Theologie und Kirche. 9 Bde. Freiburg 1957.

Castella, G. : Papstgeschichte. 3 Bde. Zürich 1944–1946.

Chateaubriand, F. C. R. de : Genie du Christianisme. Paris 1802.

Châtre, M. de la : A pápák bűnei. Mérgezéseik, istentelenségük, gyilkosságaik, házasságtöréseik és paráznságaik. Budapest (é. n.).

Chobot F. : Jézus Krisztus Egyházának története. I–III. köt. Rákospalota 1907.

Chobot F. : A pápák története. Rákospalota 1909.

Cserháti J. : Az egyház saját tanítása tükrében. Budapest 1964.

Daniel-Rops, H. : Histoire de l'Église du Christ. I–XIII. köt. Paris 1965–1967.

Dunham, B. : Hősök és eretnekek. Budapest 1968.

Enciclopedia cattolica. Città del Vaticano. 1949–1954. 1–12. köt.

Enciclopedia del papato. Edizioni Paolina. I–II. köt. Catania 1961.

Franzen, A.–Bäumer, R. : Papstgeschichte. Das Petrusamt in seiner Idee und seiner geschichtlichen Verwirklichung in der Kirche. Freiburg–Basel–Wien 1974.

Gecse G. : Történelem és kereszténység. Egyház- és dogmatörténeti tanulmányok. Budapest 1977.

Gecse G. : Vallástörténet. Budapest 1980.

- Gerevich T.*–*Lepold A.*–*Zsemler I.* (szerk.) : Magyar katolikus almanach 1927. Budapest 1926.
- Gonda I.*–*Niederhauser E.* : A Habsburgok. (2. kiad.) Budapest 1978.
- Gontard, F.* : Die Päpste und die Konzilien. Wien–München–Basel 1963.
- Gorbach, J.* : Papst- und Kirchengeschichte. Innsbruck 1963.
- Goyau, G.* : A pápaság egyetemes története. Budapest 1900.
- Haller, J.* : Das Papsttum. Idee und Wirklichkeit. 5 Bde. Esslingen 1962.
- Hayward, F.* : Histoire des Papes. Paris 1929.
- Hefele, K. J.* : Konziliengeschichte. 9 Bde. Freiburg im Breisgau 1855–1890.
- Hermann E.* : A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München 1973.
- Heussi, K.* : Kompendium der Kirchengeschichte. (12. Aufl.) Tübingen 1960.
- Hiltebrandt, Ph.* : Papsttum und Kirche. Epochen der Papstgeschichte. Aufbau und Organisation der Weltkirche. Stuttgart 1957.
- Hollis, Ch.* (hrsg.) : Das Papsttum und seine Geschichte. Bern–München–Wien 1967.
- Hollnsteiner, J.* : Das Papsttum. Wien 1932.
- Ijjas A.* : Húsz évszázad viharában. Az egyház és a pápaság története. Budapest 1948.
- Jedin, H.* : Kleine Konziliengeschichte. (7. Aufl.) Wien 1966.
- Jedin, H.* (hrsg.) : Atlas zur Kirchengeschichte. Freiburg–Basel–Wien 1970.
- Jedin, H.* (hrsg.) : Handbuch der Kirchengeschichte. 7 Bde. Freiburg–Basel–Wien 1963–1979.
- Karcsu A. A.* : A római pápák történelme Sz. Pétertől korunkig. I–III. köt. Szeged 1869; IV–VIII. köt. Pest 1870–1871.
- Kirsch, J. P.* : Kirchengeschichte. 4 Bde. Freiburg 1930.
- Klewitz, H. W.* : Die Entstehung des Kardinalkollegiums. (2. Aufl.) Freiburg 1960.
- Kühner, H.* : Das Imperium der Päpste. Zürich–Stuttgart 1977.
- Kühner, H.* : Lexikon der Päpste. Von Petrus bis Johannes XXIII. Frankfurt–Hamburg 1965.
- Liber Pontificalis.* 1–2. köt. (Duchesne, L. kiadásában Paris 1907–1915; újabban Vogel, C. kiadásában 3 köt. Paris 1955–1957.)
- Lobkowitz, Z. V.* : Statistik der Päpste. Freiburg 1905.
- Lózinsszki, Sz. G.* : Isztorija papsztva. Moszkva 1961.
- Macaulay, T. B.* : A pápaság. Budapest 1904.
- Madáchy B.* : A pápaválasztás. Budapest 1938.
- Maistre, J. de* : A pápáról. Pest 1867.
- Marcora, C.* : Storia dei papi. Da San Pietro a Giovanni XXIII. Milano 1962.
- Marx, I.* : A katolikus egyház története. Székesfehérvár 1932.
- Mercati, A.* : Raccolta di concordati. Róma 1919.
- Mirbt, C.* : Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholizismus. (5. Aufl.) Tübingen 1967.
- Mourret, F.* : Histoire générale de l'Église. I–X. köt. Paris 1920–1928.
- Pastor, L.* : La Curia Romana. Róma 1971.
- Peter, E.* : Précis d'Histoire de l'Église. Neuchâtel 1967.
- Schellhorn, M.* : Der heilige Petrus und seine Nachfolger. Eine Geschichte der Päpste. Zürich–Leipzig–Wien 1958.
- Schmandt, H. R.* : The Popes through history. Westminster 1961.
- Sejnyman, M. M.* : Fejezetek a pápaság történetéből. Budapest 1955.
- Sejnyman, M. M.* : Kratkije ocserki isztorii papsztva. Moszkva 1952.
- Sejnyman, M. M.* : Papsztvo. Moszkva 1959.
- Seppelt, F. X.*–*Schwaiger, G.* : Geschichte der Päpste. 5 Bde. München 1954–1959.
- Seppelt, F. X.*–*Schwaiger, G.* : Geschichte der Päpste. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. München 1974.

Seppelt, F. X.–Löffler, K. : Papstgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart. München 1940.

Szabó V. : A pápaság. Budapest 1931.

Wynen, A. : Die päpstliche Diplomatie geschichtlich und rechtlich dargestellt. Freiburg im Breisgau 1922.

Wucher, A. : Kleine Papstgeschichte. Frankfurt am Main 1957.

A pápaság történetének korszakaihoz

(Az egyes fejezeteknél nem tüntetjük fel még egyszer az
1. pont alatt felsorolt irodalmat.)

„TU ES PETRUS...”

[AZ EPISZKOPÁLIS EGYHÁZ KIALAKULÁSA AZ I–III. SZÁZADBAN]

Andersen, C. : Die Kirche der alten Christenheit. Stuttgart 1971.

Bangha B.–Borbély I. : Az ősegyház. (A keresztény egyház története.) I. köt. Budapest 1937.

Batiffol, P. : Urkirche und Katholizismus. Kempten 1910.

Borzsák I. (szerk.) : Római történeti chrestomathia. Budapest 1963.

Brosch, J. : Charisma und Ämter in der Urkirche. Bonn 1951.

Caspar, E. : Geschichte des Papsttums von den Anfängen bis zur Höhe der Weltherrschaft. 4 Bde. Tübingen 1930–1933.

Ehrhard, A. : Die Kirche der Märtyrer. München 1932.

Hahn I. : Az ókor története. Az idő sodrában I. Budapest 1967.

Harnack, H. von : Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten. (4. Aufl.) Leipzig 1924.

Kautsky, K. : A kereszténység eredete. Budapest 1950.

Lietzmann, H. : Geschichte der alten Kirche. 4 Bde. Berlin 1961.

Lukács J. : Istenek útjai. A kereszténység előzményeinek tipológiájához. Budapest 1973.

Peterson, E. : Die Kirche aus Juden und Heiden. Salzburg 1933.

Renan, E. : Jézus élete. Budapest 1945.

Robertson, A. : A kereszténység eredete. (2. kiad.) Budapest 1973.

Schlatter, A. : Geschichte der ersten Christenheit. Gütersloh 1927.

Schneider, C. : Geistgeschichte des antiken Christentums. 2 Bde. München 1954.

Seppelt, F. X. : Der Aufstieg des Papsttums. München 1954.

Szent Biblia, azaz: Istennek Ó és Új Testamentumában foglaltatott egész Szent Írás. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár. Budapest 1926.

Újszövetségi Szentírás a Vulgata szerint. Fordította Káldi György S. J. Budapest 1927.

Vanyó L. : Ókeresztény irodalom. I–III. köt. Budapest 1980.

A PÁPASÁG KIALAKULÁSA

BIZÁNC ÉS A BARBÁROK KÖZÖTT [IV–VIII. SZÁZAD]

Aland, K. : Das Konstantinische Zeitalter. Güterslohn 1960.

Babura L. : Nagy Szent Gergely pápa élete. Budapest 1927.

Barna L. : Nagy Szent Gergely pápa. Budapest 1926.

Barry, W. : The papal monarchy from St. Gregory the Great to Boniface XIII. (590–1303) London 1902.

Batiffol, P. : Urkirche und Katholizismus. Kempten 1910.

Borzsák I. (szerk.) : Római történeti chrestomathia. Budapest 1963.

- Caspar, E. : Das Papsttum unter byzantischer Herrschaft. Geschichte des Papsttums von den Anfängen bis zur Höhe der Weltherrschaft. 2. Bd. Tübingen 1933.
- Darkó J. : Császárímádó Róma – képromboló Bizánc. Budapest 1977.
- Dvorník, P. : Byzanz und der römische Primat. Stuttgart 1966.
- Félegyházy J. : Az egyház a korai középkorban. Budapest 1967.
- Félegyházy J. : Keresztény középkor 692–1517. I. félév : 692–1198. Jegyzet. Budapest 1962.
- Gálos L. : Az egyház és a barbár népek. (A keresztény egyház története.) III. köt. Budapest 1938.
- Gracianszkij, N. P.–Szkazin, Sz. D. : Középkori történeti chrestomathia. I. köt. Budapest 1952.
- Haendler, G. : Kaisertum und Papsttum bis zu Nikolaus I. Berlin 1964.
- Heiler, F. : Altkirchliche Autonomie und päpstliche Zentralismus. München 1941.
- Joannou, P. P. : Die Ostkirche und die Cathedra Petri im 4. Jahrhundert. Stuttgart 1972.
- Jónás I. (szerk.) : Európa és Közel-Kelet IV–XV. sz. Egyetemes történeti szöveggyűjtemény. I/2. köt. Budapest 1971.
- Kazsán, A. P.–Litvin, G. G. : Bizánc rövid története. Budapest 1961.
- Klein, R. : Das frühe Christentum im römischen Staat. Darmstadt 1971.
- Loschert K. : Az egyházatyák kora. (A keresztény egyház története.) II. köt. Budapest 1937.
- Norden, W. : Das Papsttum und Byzanz. Berlin 1903.
- Ostrogorsky, G. : Geschichte des byzantinischen Staates. (3. Aufl.) München 1963.
- Rahner, H. : Kirche und Staat im frühen Christentum. München 1961.
- Schnürer, G. : Die Entstehung des Kirchenstaates. Köln 1894.
- Seppelt, F. X. : Der Aufstieg des Papsttums. München 1954.
- Strigl, R. A. : Grundfragen der kirchlichen Ämterorganisation. München 1960.
- Ullmann, W. : Die Machtstellung des Papsttums im Mittelalter. Graz–Wien–Köln 1960.
- Voigt, K. : Staat und Kirche von Konstantin der Großen bis zum Ende der Karolinerzeit. Stuttgart 1936.
- Weissebach, A. von : Quellensammlung zur Geschichte des Mittelalters bis zur Mitte des dreizehnten Jahrhunderts. Leipzig 1913.
- Zimmermann, H. : Papstabsetzungen des Mittelalters. Graz–Wien–Köln 1968.

A PÁPASÁG A KORA KÖZÉPKORBAN [VIII–IX. SZÁZAD]

- Barry, W. : The papal monarchy from St. Gregory the Great to Boniface VIII. (590–1303.) London 1902.
- Brosch, M. : Geschichte des Kirchenstaates. 2 Bde. Gotha 1880–1882.
- Caspar, E. : Geschichte des Papsttums von den Anfängen bis zur Höhe der Weltherrschaft. 4 Bde. Tübingen 1930–1933.
- Caspar, E. : Das Papsttum unter französischer Herrschaft. Darmstadt 1956.
- Caspar, E. : Pippin und die römische Kirche. Berlin 1914.
- Classen, P. : Karl der Große, das Papsttum und Byzanz. Düsseldorf 1968.
- Döllinger, J. J. I. : Die Papstfabeln des Mittelalters. (2. Aufl.) Stuttgart 1890.
- Félegyházy J. : Az egyház a korai középkorban. Budapest 1967.
- Félegyházy J. : Keresztény középkor 692–1517. I. félév : 692–1198. Jegyzet. Budapest 1962.
- Fraknoi V. : Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkal. I. köt. Budapest 1901.
- Fuhrmann, H. (hrsg.) : Quellen zur Geschichte des Kirchenstaates. Göttingen 1968.
- Gracianszkij, N. P.–Szkazin, Sz. D. : Középkori történeti chrestomathia. I–II. köt. Budapest 1952–1953.
- Grisar, H. : Geschichte Roms und der Päpste im Mittelalter. Freiburg 1900.
- Guggenberger, K. : Die deutschen Päpste. Köln 1916.

- Haller, J. : Die Quellen zur Geschichte der Entstehung des Kirchenstaates. Leipzig-Berlin 1907.
- Hermann, K. J. : Das Tuskulaner-Papsttum. Stuttgart 1973.
- Jónás I. (szerk.) : Európa és Közel-Kelet IV–XV. sz. Egyetemes történeti szöveggyűjtemény. I/2. köt. Budapest 1971.
- Köhlmeier, W. : Rom und der Kirchenstaat im 10. und 11. Jahrhundert bis Anfänge der Reform. Berlin 1935.
- Makkai L. : A középkor története. (Az idő sodrában II.) Budapest 1968.
- Schnürer, G. : Die Entstehung des Kirchenstaates. Köln 1894.
- Schnürer, G. : Kirche und Kultur im Mittelalter. (3. Aufl.) Paderborn 1936.
- Schubert, H. von : Geschichte der christlichen Kirche im Frühmittelalter. Hildesheim 1962.
- Váczy P. : A középkor története. (Egyetemes történet II.) Budapest 1936.
- Voigt, K. : Staat und Kirche von Konstantin der Große bis zum Ende der Karolingerzeit. Stuttgart 1936.
- Weissembach, A. von : Quellen zur Geschichte des Mittelalters bis zur Mitte des dreizehnten Jahrhunderts. Leipzig 1913.
- Zimmermann, H. : Das dunkle Jahrhundert. Graz-Wien-Köln 1971.
- Zimmermann, H. : Papastabsetzungen des Mittelalters. Graz-Wien-Köln 1968.

A PÁPASÁG HATALMÁNAK TETŐPONTJÁN: A KERESZTÉNY KÖZÉPKOR [XII–XIII. SZÁZAD]

- Artner E. : A pápák politikai hatalmának csökkenése III. Ince után. Budapest 1935.
- Barry, W. : The papal monarchy from St. Gregory the Great to Boniface VIII. (590–1303). London 1902.
- Baur, F. C. : A középkori keresztény egyház. Budapest 1882.
- Becker, A. : Papst Urban II. Stuttgart 1960.
- Borino, G. (szerk.) : Studi Gregoriani 1–9. köt. Róma 1947–1972.
- Boross J. : VII. Gergely pápa története. Rimaszombat 1872.
- Brischar, J. : Innocenz III. und seine Zeit. Freiburg 1883.
- Brosch, M. : Geschichte des Kirchenstaates. 2 Bde. Gotha 1880–1882.
- Caspar, E. : Geschichte des Papsttums von den Anfängen bis zur Höhe der Weltherrschaft. 4 Bde. Tübingen 1930–1933.
- Döllinger, J. J. I. : Die Papstfabeln des Mittelalters. (2. Aufl.) Stuttgart 1890.
- Félegyházy J. : Keresztény középkor 692–1517. II. félév : Az Első Lateráni Zsinattól Luther fellépéséig 1123–1517. Jegyzet. Budapest 1963.
- Félegyházy J. : A középkor egyháza. (A keresztény egyház története.) IV. köt. Budapest 1939.
- Finke, H. : Aus den Tagen Bonifaz VIII. Róma 1964.
- Fliche, A. : La querelle des investitures. Paris 1940.
- Fraknói V. : Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkal. I. köt. Budapest 1901.
- Gracianszkij, N. P.–Szkazkin, Sz. D. : Középkori történeti chrestomathia. II–III. köt. Budapest 1953–1956.
- Grigulevics, I. R. : Az inkvizíció története. Budapest 1972.
- Hofmeister, A. : Das Wormster Konkordat. Jena 1915.
- Jónás I. (szerk.) : Európa és Közel-Kelet IV–XV. sz. Egyetemes történeti szöveggyűjtemény. I/2. köt. Budapest 1971.
- Jordan, K. : Die päpstliche Verwaltung im Zeitalter Gregors VII. (Stud. Greg. I.) Róma 1947.
- Kämpf, H. (hrsg.) : Canossa als Wende. Darmstadt 1963.
- Kempf, F. : Die päpstliche Gewalt in der mittelalterlichen Welt. Róma 1959.

Martens, H. J. : Gregor VII. Sein Leben und Wirken. 2 Bde. Leipzig 1894.
Makkai L. : A középkor története. (Az idő sodrában II.) Budapest 1968.
Maschke, E. : Der Kampf zwischen Kaisertum und Papsttum. Konstanz 1955.
Popovits I. : A pápák kapcsolatai Magyarországgal az Árpádok alatt. Budapest 1945.
Sägmüller, J. : Die Tätigkeit und Stellung der Kardinäle bis Papst Bonifaz VIII. Freiburg im Breisgau 1896.
Székely Gy. : Az egyház a feudalizmus szolgálatában. Budapest 1963.
Tillmann, H. : Innocenz III. Bonn 1954.
Tóth L. : Magyar volt-e III. Calixtus ellenpápa? Budapest 1931.
Ullmann, W. : Die Machtstellung des Papsttums im Mittelalter. Graz–Wien–Köln 1960.
Váczy P. : A középkor története. (Egyetemes történet II.) Budapest 1936.
Vargha D. : III. Ince és kora. Esztergom 1893.
Weissembach, A. (hrsg.) : Quellen zur Geschichte des Mittelalters bis zur Mitte des dreizehnten Jahrhunderts. Leipzig 1913.
Zaborov, M. A. : A keresztes háborúk. Budapest 1958.
Zaborov, M. A. : Papsztvo i kresztovüe pohodü. Moszkva 1960.
Zöllner, W. : A keresztes háborúk története. Budapest 1980.

A PÁPÁK ÚTJA AVIGNONTÓL KONSTANZIG. A KÉSŐ KÖZÉPKOR PAPASÁGA [XIV–XV. SZÁZAD]

Aldásy A. : A nagy nyugati egyházszakadás története VI. Orbán haláláig 1378–1389. Esztergom 1896.
Baur, F. C. : A középkori keresztény egyház. Budapest 1882.
Bäumer, R. (hrsg.) : Das Konstanzer Konzil. Darmstadt 1977.
Bäumer, R. (hrsg.) : Von Konstanz nach Trient. Darmstadt 1972.
Brosch, M. : Geschichte des Kirchenstaates. 2 Bde. Gotha 1880–1882.
Buisson, L. : Potestas und Caritas. Die päpstliche Gewalt im Spätmittelalter. Köln–Graz 1958.
Cusin, F. : Vita di Cola di Rienzo. Firenze 1943.
Druon, M. : Az elátkozott királyok. I–VI. köt. Budapest 1970–1972.
Félegyházy J. : Keresztény középkor 692–1517. II. félév : Az Első Lateráni Zsinattól Luther fellépéséig 1123–1517. Jegyzet. Budapest 1963.
Félegyházy J. : A középkor egyháza. (A keresztény egyház története.) IV. köt. Budapest 1939.
Fraknói V. : Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkal. I–II. köt. Budapest 1901–1902.
Höfler, C. : Die avignonischen Päpste. Wien 1871.
Grigulevics, I. R. : Az inkvizíció története. Budapest 1972.
Guillemain, B. : La cour pontificale d'Avignon (1309–1376). Paris 1962.
Kulcsár Zs. : Eretnekmozgalmak. Budapest 1963.
Kulcsár Zs. : Inkvizíció és boszorkányperek. Budapest 1960.
Makkai L. : A középkor története. (Az idő sodrában II.) Budapest 1968.
Mollat, G. : Les papes d'Avignon (1305–1378). (9. kiad.) Paris 1949.
Papsttum und Kaisertum. München 1926.
Pastor, L. von : Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters. Bd. I–III. Freiburg im Breisgau 1901–1933. (Bd. I–XVI. 1305–1799)
Seidlmayer, M. : Die Anfänge des großen abendländischen Schismas. Münster 1940.
Váczy P. : A középkor története. (Egyetemes történet.) II. köt. Budapest 1936.

- Bäumer, R.* : Martin Luther und der Papst. (2. Aufl.) Münster 1971.
Bellonci, M. : Lucrezia Borgia élete és kora. Budapest 1971.
Bérence, F. : Les papes de la Renaissance. Paris 1966.
Brosch, M. : Geschichte des Kirchenstaates. 2 Bde. Gotha 1880–1882.
Brosch, M. : Papst Julius II. Gotha 1878.
Burckhardt, J. : Az olasz renaissance műveltsége. Budapest 1945.
Burckhardt, J. : Richelieu. München 1947.
Félegyházy J. : Keresztény középkor 692–1517. II. félév. Az Első Lateráni Zsinattól Luther fellépéséig 1123–1517. Jegyzet. Budapest 1963.
Ferrara, O. : Alexander VI. Borgia. Zürich–Stuttgart 1957.
Ferrara, O. : Savonarola. Salzburg 1957.
Fiala E. : Pápaság és nemzetállamok a késői középkorban és az újkor hajnalán. Jászberény 1937.
Fraknoi V. : Carvajal János bíbornok magyarországi követségei 1448–1461. Budapest 1889.
Fraknoi V. : Cesarini Julián bíbornok magyarországi pápai követ élete. Budapest 1890.
Fraknoi V. : Erdődi Bakócz Tamás élete. Budapest 1889.
Fraknoi V. : Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkal. II–III. köt. Budapest 1902–1903.
Friedenthal, R. : Luther élete és kora. Budapest 1977.
Gregorovius, F. : Papst Alexander VI. und unsere Zeit. Berlin 1942.
Grigulevics, I. R. : Az inkvizíció története. Budapest 1972.
Hajnal I. : Az újkor története. (Egyetemes történet.) III. köt. Budapest 1936.
Havas K. : Az inkvizíció története. Budapest 1927.
Ijjas A. : A reneszánsz és a hitszakadás kora. (A keresztény egyház története.) V. köt. Budapest 1939.
Jedin, H. : Geschichte des Konzils von Trient. 3 Bde. Freiburg 1951–1971.
Kérészy Z. : A ius exclusive a pápaválasztásnál. Budapest 1904.
Kónya I. : Kálvinizmus és társadalomelmélet. Budapest 1979.
Kulcsár Zs. : Eretnekmozgalmak. Budapest 1963.
Kulcsár Zs. : Inkvizíció és boszorkányperek. Budapest 1960.
Makkai L. : A középkor története. (Az idő sodrában II.) Budapest 1968.
Marc-Bonnet, H. : Les papes de la Renaissance 1447–1527. Paris 1953.
Müller, G. : Die römische Kirche und die Reformation 1523–1534. Gütersloh 1969.
Pastor, L. von : Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters. Bd. IV–XIII. Freiburg im Breisgau 1901–1933.
Piccolomini, A. S. : Pápa vagy zsinat? Válogatott levelek. (Válogatta Boronkai István.) Budapest 1980.
Ranke, L. von : Die Geschichte der Päpste. Die römischen Päpste in den letzten vier Jahrhunderten. Hrsg. Andreas, W. Wiesbaden (é. n.)
Ranke, L. : A római pápák az utolsó négy században. I–II. köt. Budapest 1886–1889.
Repgen, K. : Die römische Kurie und der Westfälische Friede. 2 Bde. Tübingen 1962–1963.
Sassenbach, J. : Die heilige Inquisition. Berlin 1893.
Schreiberg, G. : Das Weltkonzil von Trient. Bd. I–II. Freiburg 1951.
Tower V. : A pápák szerepe hazánk megmentésében és fennmaradásában. Budapest 1935.
Váczy P. : A középkor története. (Egyetemes történet.) II. köt. Budapest 1936.
Wedgwood, C. V. : Der dreißigjährige Krieg. München 1967.
Widmer, B. : Eneo Silvio Piccolomini. Basel 1960.
Zeeden, E. W. : Das Zeitalter der Gegenreformation. Freiburg 1967.

- Balanyi Gy.–Kühár F. stb.* : A tizenkét Pius. Budapest 1943.
Belvederi, R. : Il papato di fronte alla rivoluzione e alle conseguenze del congresso di Vienna (1775–1846). Bologna 1965.
Fraknoi V. : XI. Ince pápa és Magyarország fölszabadítása a török uralom alól. Budapest 1886.
Gendry, J. : Pie VI. Vol 1–2. Paris 1907.
Hajnal I. : Az újkor története. (Egyetemes történet.) III. köt. Budapest 1936.
Hales, E. E. Y. : The Emperor and the Pope. New York 1961.
Hales, E. E. Y. : Revolution and Papacy 1769–1849. London 1960.
Hergenrother, J. : Der Kirchenstaat seit der französischen Revolution. Freiburg 1860.
Ijjas A. : Az egyház és az uralkodói abszolutizmus. (A keresztény egyház története.) VII/1. köt. Budapest 1939.
Kérészy Z. : A ius exclusive a pápaválasztásnál. Budapest 1904.
Kis A. : Olaszország története 1748–1968. Budapest 1975.
Krumwiede, H-W. : Geschichte des Christentums. Neuzeit. 17 bis 20 Jahrhundert. Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz 1977.
Latreille, A. : Napoleon et le Saint Siège, 1801–1808. Paris 1953.
Löffler, K. : Papstgeschichte von der französischen Revolution bis zur Gegenwart. München 1911.
Maier, H. : Revolution und Kirche. Freiburg 1965.
Meszlényi A. : Az egyház a forradalmak korában. (A keresztény egyház története.) VII/2. köt. Budapest 1939.
Meszlényi A. : A jozefinizmus Magyarországon. 1780–1846. Budapest 1934.
Ő szentségének, VII. Pius pápának szenvedései . . . Pozsony 1814.
Pastor, L. von : Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters. Bd. XIV–XVI. Freiburg im Breisgau (1901–1933).
Ranke, L. von : Die Geschichte der Päpste. Die römischen Päpste in den letzten vier Jahrhunderten. Hrsg. Andreas, W. Wiesbaden (é. n.).
Ranke, L. : A római pápák az utolsó négy században. II–III. köt. Budapest 1889.
Raab, H. : Kirche und Staat. Von der Mitte des 15. Jahrhunderts bis zur Gegenwart. München 1966.
Reppen, K. : Die Römische Kurie und der Westfälische Friede. Idee und Wirklichkeit des Papsttums im 16. und 17. Jahrhundert. 3 Bde. Tübingen 1962–1965.
Scheffler, J. : VIII. Sándor pápa és a bécsi udvar (1689–1691). Ungvár 1914.
Schöppe, L. : Konkordate seit 1800. Originaltext und deutsche Übersetzung der geltenden Konkordate. Frankfurt am Main 1964.

A PÁPÁK A TÖRTÉNELEM ELLENÉBEN [XIX. SZÁZAD]

- Adriányi, G.* : Ungarn und das I. Vaticanum. Köln–Wien 1975.
Aretin, K. O. : Papsttum und moderne Welt. München 1970.
Aubert, R. : Le Pontificat de Pie IX. Paris 1952.
Balanyi Gy.–Kühár F. stb. : A tizenkét Pius. Budapest 1943.
Bastgen, H. : Die römische Frage. 3 Bde. Freiburg 1917–1919.
Beiffault, Ö. : Róma titkai a XIX. században. Brünn 1870.
Belvederi, R. : Il papato di fronte alla rivoluzione e alle conseguenze del congresso di Vienna (1775–1846). Bologna 1965.

- Colapietra, R.* : La Chiesa tra Lamennais e Metternich. Il Pontificato di Leone XII. Brescia 1963.
- Demarco, D.* : Il tramonto dello stato pontificio il papato di Gregorio XVI. Torino 1949.
- Döllinger, J. J. I.* : Kirche und Kirchen, Papsttum und Kirchenstaat. München 1861.
- Döllinger, J. J. I. (Janus)* : A pápa és az egyetemes zsinat. Pest 1870.
- Döllinger, J. J. I.* : Das Papsttum. München 1892.
- Engel-Janosi, F.* : Österreich und der Vatikan 1846–1918. 2 Bde. Graz–Wien–Köln 1958.
- Füssy T.* : VII. Pius pápasága. Budapest 1876.
- Füssy T.* : IX. Pius pápasága. I–III. köt. Budapest 1878–1879.
- Granderath, Zh.* : Geschichte des vatikanischen Konzils. (Hrsg. von Kirsch, K.) 3 Bde. Freiburg 1903–1906.
- Hales, E. E. Y.* : Pius IX. Europäische Politik und Religion im 19. Jahrhundert. Graz–Wien–Köln 1957.
- Hainer, Fr.* : Der Syllabus. Mainz 1905.
- Hergenröther, J.* : Der Kirchenstaat seit der französischen Revolution. Freiburg 1860.
- Ijjas A.* : A jelenkor egyháztörténete. (A keresztény egyház története.) VIII. köt. Budapest 1939.
- Kis A.* : Olaszország története 1748–1968. Budapest 1975.
- Krumwiede, H.-W.* : Geschichte des Christentums. Neuzeit. 17 bis 20 Jahrhundert. Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz 1977.
- Löffler, K.* : Papstgeschichte von der französischen Revolution bis zur Gegenwart. München 1911.
- Manning, H. E.* : A Szentszék függetlensége. Esztergom 1878.
- Meszlényi A.* : Az egyház a forradalmak korában. (A keresztény egyház története.) VII/2. köt. Budapest 1939.
- Pacca, B.* : Historische Denkwürdigkeiten über S. H. Pius VII. 3 Bde. Augsburg 1831.
- Zum Problem Unfehlbarkeit.* Freiburg–Basel–Wien 1971.
- Schöppe, L.* : Konkordate seit 1800. Originaltext und deutsche Übersetzung der geltenden Konkordate. Frankfurt am Main 1964.
- Sejman, M. M.* : Ot Pija IX. do Joanna XXIII. Vatikan za 100 let. Moszkva 1966.
- Sipos I.* : A római kérdés. Pécs 1917.
- Wagner, B.* : Papst Gregor XVI. Schulzbach 1846.
- Waigand J.* : A pápák a hithirdetés szolgálatában. Budapest 1938.
- Winter, E.* : Rußland und das Papsttum. 2. Bd. Von der Aufklärung bis zum Großen Sozialistischen Oktoberrevolution. Berlin 1961.
- Zsigmond L.* : Claude-Henri de Saint-Simon. A XIX. század politikai gondolkodásának történetéből. Budapest 1977.
- Zsigmond L.* : A politikai katolicizmus a XIX. és a XX. században. Budapest 1965. (Kézirat.)
- Zsigmond L. (szerk.)* : Politikai és szociális enciklikák XIX–XX. század. I–II. köt. Budapest 1970.

A PÁPASÁG A POLGÁRI TÁRSADALOM SZÖVETSÉGESE [1878–1958]

- Aretin, K. O.* : Papsttum und moderne Welt. München 1970.
- Arturov, I. A.* : A Vatikán és politikája. Budapest 1947.
- Balanyi Gy.* : A római kérdés. Budapest 1929.
- Balanyi Gy.–Kühár F. stb.* : A tizenkét Pius. Budapest 1943.
- Bertram, A.* : Im Geiste und Dienste der Katholischen Aktion. München 1929.
- Bierbaum, M.* : Das Papsttum. Leben und Werk Pius XI. Köln 1937.

- Christliche Erneuerung der menschlichen Gesellschaft, Die Sozialenzykliken der Päpste. Aschaffenburg 1962.
- Confalonieri, C.* : Pius XI. aus der Nähe gesehen, Aschaffenburg 1962.
- Czaich, A. G.-Frater A.* : X. Pius pápa. Budapest 1904.
- Dahm, P.* : Pius XII. Ein Leben für Gerechtigkeit und Frieden, Mönchengladbach 1952.
- Daim, W.* : Der Vatikan und der Osten. Kommentar und Dokumentation, Wien-Frankfurt-Zürich 1967.
- Deschner, K.* : Mit Gott und Faschisten. Der Vatikan im Bund mit Mussolini, Franco, Hitler und Pavelic. Stuttgart 1965.
- Ehrhard, A.* : Papst Pius XI. Köln 1929.
- Engel-Janosi, F.* : Österreich und der Vatikan 1846–1918, 2 Bde. Graz-Wien-Köln 1958.
- Engel-Janosi, F.* : Vom Chaos zum Katastrophe. Vatikanische Gespräche 1918 bis 1938, Wien-München 1971.
- Eröss J.* : A Vatikán. Hogyan kormányozza a pápa az egyházat? A pápai udvar élete. Vác 1939.
- Faber, R.* : Der Vatikan. Einführung in seine Geschichte und Gegenwart, München 1958.
- Falconi, C.* : Das Schweigen des Papstes. Eine Dokumentation, München 1966.
- Forbes, F. A.* : Papst Pius X. Ein Lebensbild, Freiburg 1923.
- Friedländer, S.* : XII. Pius és a Harmadik Birodalom, Budapest 1966.
- Füssy T.* : XIII. Leó pápa élete, Budapest 1887.
- Garaudy, R.* : Az egyház és a politika, Budapest 1955.
- Giovanetti, A.* : Der Vatikan und der Krieg, Köln 1961.
- Graber, R.* : Die dogmatischen Grundlagen der Katholischen Aktion, Augsburg 1932.
- Grigulevics, I. R.* : Papsztvo vek XX. Moszkva 1978.
- Gundlach, G.* : Die sozialen Rundschreiben Leos XIII. und Pius XI. Paderborn 1960.
- Hoberg, H.* : Papst Pius XII. Die wesentlichen Tatsachen seines Lebens und Wirkens, Luzern 1949.
- Hoch, A.* : Papst Pius X. Ein Bild kirchlicher Reformtätigkeit, Leipzig 1907.
- Ijjas A.* : A jelenkor egyháztörténete. (A keresztény egyház története.) VIII. köt. Budapest 1939.
- Johnson, H.* : Vatican Diplomacy in the World War, Oxford 1933.
- Kawa, E.* : Papst Pius X. Berlin 1952.
- Kállay M.* : A pápa és a Vatikán, Budapest 1941.
- Kállay M.* : XI. Pius pápa a béke fejedelme, Budapest 1937.
- Kereskényi Kereskényi Gy.* : XIII. Leó pápa s a pápaság világi hatalma, Budapest 1908.
- Kis A.* : Olaszország története 1748–1968, Budapest 1975.
- Kovalszkij, N. A.* : Mezsdunarodnije katolicszeszkije organizacii Moszkva 1962.
- Kovalszkij, N. A.* : Vatikán i diplomatija, Moszkva 1969.
- Kovalszkij, N. A.* : Vatikán i mirovaja polityika, Moszkva 1964.
- Krumwiede, H-W.* : Geschichte des Christentums, Neuzeit, 17 bis 20 Jahrhundert, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1977.
- Lama, Fr.* : Die Friedensvermittlung Papst Benedikts XV. München 1932.
- Lama, Fr.* : Papst Pius XI. Augsburg 1930.
- Lama, Fr.* : Papst und Kurie in ihrer Politik nach dem Weltkrieg, Illertissen 1925.
- Lapide, P. E.* : Rom und die Juden, Freiburg-Basel-Wien 1967.
- A lateráni szerződés, XI. Pius pápa nyilatkozatai az egyezményről. A szerződés és a konkordátum szövege, Budapest 1929.
- Lavreckij, I. R.* : A Vatikán, Vallás, pénz, politika, Budapest 1959.
- Leó, XIII. apostoli körlevele a szabadkőművességről, Esztergom 1884.
- Leó, XIII. körlevele a keresztény polgárok főbb kötelességeiről, Esztergom 1890.
- Leó, XIII. körlevele a munkások helyzetéről, Esztergom 1891.

- Leó, XIII. Sämtliche Rundschreiben, 6 Bde. Freiburg 1903–1904.
- Lévai, J. : Geheime Reichssache. Papst Pius XII. hat nicht geschwiegen. Köln–Müngersdorf 1966.
- Manhattan, A. : A Vatikán a haladás ellen. Budapest 1950.
- Merry del Val, R. : Memoirs of Pope Pius X. London 1951.
- Miglioro, G. : Benedetto XV. Milano 1955.
- Miller, R. F. : Leo XIII. und unsere Zeit. Zürich–Leipzig 1935.
- Mittel- und Osteuropa in der Politik des Vatikans. Berlin 1962.
- Mutz, F. X. : Papst Pius X. Freiburg 1914.
- Nell-Breuning, O. von : Die soziale Enzyklika. Köln 1958.
- Pius X. Rundschreiben 2 Bde. Freiburg 1909–1916.
- Pius, XI. apostoli körlevele a Katolikus Akció érdekében. Budapest 1931.
- Pius, XI. apostoli körlevele a társadalmi rend megújításáról és az evangéliumi törvényhez való alkalmazásáról. (Quadragesimo anno.) Budapest 1931.
- Pius, XI. Divini redemptoris apostoli körlevele a kommunizmus ellen. Budapest 1937.
- Pius, XI. enciklikája Krisztus békéjéről. (Ubi arcano Dei.) Budapest 1923.
- Pius, XI. körlevele a katolikus egyház helyzetéről a Német Birodalomban. (Mit brennender Sorge.) Budapest 1937.
- Pius, XII. an die verfolgte Kirche des Ostens. München 1956.
- Pius, XII. karácsonyi rádiószózata 1943. Rákospalota 1944.
- Pius, XII. a demokráciáról. (1945 karácsonyi rádiószózata.) Budapest 1946.
- Pius, XII. pápa és F. D. Rooseveltnök levelezése 1939–1945. Budapest (é. n.).
- Pius, XII. pápa Summi Pontificatus kezdetű apostoli körlevele. Budapest 1939.
- Prohászka, O. (szerk.) : XIII. Leó pápa beszédei és levelei. Budapest 1891.
- Quirico, P. J. : Das Wirken Papst Benedikts XV. im Weltkrieg. München 1919.
- Reppen, K. : Pius XI. zwischen Stalin, Mussolini und Hitler. Zur vatikanischen Konkordatspolitik der Zwischenkriegszeit. In: Aus Politik und Zeitgeschichte. Bonn 1979.
- Rhodes, A. : The Vatican in the age of the dictators 1922–1945. London 1973.
- Schasching, J. : Die soziale Botschaft der Kirche von Leo XIII. bis Johannes XXIII. Innsbruck 1963.
- Schilling, O. : Die Gesellschaftslehre Leos XIII. und seiner Nachfolger. München 1951.
- Schmidlin, J. : Papstgeschichte der neuesten Zeit. 4 Bde. München 1933–1939.
- Schneider, B. (hrsg.) : Die Briefe Pius XII. an die deutschen Bischöfe 1939–1944. Mainz 1966.
- Schöppe, L. : Konkordate seit 1800. Originaltext und deutsche Übersetzung der geltenden Konkordate. Frankfurt am Main 1964.
- Schwaiger, G. : Geschichte der Päpste im 20. Jahrhundert. München 1968.
- Sejnmán, M. M. : Ot Pija IX. do Joanna XXIII. Vatikán za 100 let. Moszkva 1966.
- Sejnmán, M. M. : Ot Pija IX. do Pavla VI. (2. kiad.) Moszkva 1979.
- Sejnmán, M. M. : Vatikán i katolicizm v konce XIX. nacsale XX. vv. Moszkva 1958.
- Sejnmán, M. M. : A Vatikán a két világháború között. Budapest 1950.
- Sejnmán, M. M. : A Vatikán a második világháborúban. Budapest 1952.
- Soderini, E. : Il pontificato di Leone XIII. Milano 1932–1933.
- Stehle, H. : Die Ostpolitik des Vatikans 1917–1975. München–Zürich 1975.
- Strucker, A. : Die Kundgebungen Papst Benedikts XV. zum Weltfrieden. Freiburg im Breisgau 1917.
- Tischleder, P. : Die Staatslehre Leos XIII. Mönchengladbach 1925.
- Utz, A.-F.-Groner, J.-F. (hrsg.) : Aufbau und Entfaltung des gesellschaftlichen Lebens. Soziale Summe Pius XII. 3 Bde. Freiburg 1954–1961.
- Waal, A. de : XV. Benedek pápa. Budapest 1916.
- Waigand, J. : A pápák a hithirdetés szolgálatában. Budapest 1938.

- Weber, Ch. : Quellen und Studien zur Kurie und zur vatikanischen Politik unter Leo XIII. Tübingen 1975.
- Wenner, J. : Reichskonkordat und Länderkonkordate. Paderborn 1964.
- Winter, E. : Rußland und das Papsttum. Bd. 2. Von der Aufklärung bis zum Großen Sozialistischen Oktoberrevolution. Berlin 1961.; Bd. 3. Die Sowjetunion und der Vatikan. Berlin 1972.
- Winter, E. : Rußland und die slawischen Völker in der Diplomatie des Vatikans (1878–1903). Berlin 1950.
- Wolff, J. : Benedikt XV. Breslau 1936.
- Wolff, J. : Pius XI. Sein Leben und Sterben. Breslau 1939.
- Wüstenberg, B.–Zabkar, J. (hrgs.) : Der Papst an die Deutschen. Frankfurt am Main 1956.
- Zigány M.–Fényi A. : XII. Pius élete és válogatott beszédei. Budapest 1943.
- Zsigmond L. : A kereszténydemokrácia fogalma körüli vita politikai értelme. Akadémiai székfoglaló. Klny. MTA II. Oszt. Közl. 20. évf. (1971) 31–51. old.
- Zsigmond L. : A politikai katolicizmus a XIX. és a XX. században. Budapest 1965. (Kézirat.)
- Zsigmond L. (szerk.) : Politikai és szociális enciklikák XIX–XX. század. I–II. köt. Budapest 1970.

NAPJAINK PÁPASÁGA [1958–]

- Aradi, Zs. : Der XXIII. Johannes. Werden und Wirken des Papstes Angelo Roncalli. München 1960.
- Aretin, K. O. : Papsttum und moderne Welt. München 1970.
- Capovilla, L. : Johannes XXIII. Papst des Konzils, der Einheit und des Friedens. Würzburg–Eichstätt 1963.
- Casanova, A. : A II. vatikáni zsinat. Budapest 1971.
- Cserháti J.–Fábián Á. (szerk.) : A II. vatikáni zsinat tanítása. A zsinati döntések magyarázata és okmányai. Budapest 1975.
- Daim, W. : Der Vatikan und der Osten. Kommentar und Dokumentation. Wien–Frankfurt–Zürich 1967.
- Elliot, L. : Johannes XXIII. Das Leben eines großen Papstes. Freiburg–Basel–Wien 1974.
- Falconi, O. : Pope John and his Council. London 1964.
- Grigulevics, I. R. : Papsztvo vek XX. Moszkva, 1978.
- Hales, E. E. Y. : Die große Wende. Johannes XXIII. und seine Revolution. Graz–Wien–Köln 1966.
- Holzgruber, H. : Die Entwicklung der sozialen Frage und deren Lösungsvorschläge in den Enzykliken Leo XIII. bis Johannes XXIII. (Diss.) Wien 1964.
- Hospital, J. d' : Drei Päpste. Pius XII., Johannes XXIII. und Paul VI. Wien–Hamburg 1971.
- Huber, G. : Paul VI. Paderborn 1964.
- Ijjas A. : Isten igaz embere (XXIII. János). Budapest 1967.
- János, XXIII. : Ad Petri cathedram. Budapest 1959.
- János, XXIII. : Mater et magistra. Budapest 1961.
- János, XXIII. : Pacem in Terris. Budapest 1963.
- Johannes XXIII. : Geistliches Tagebuch. Freiburg 1964.
- Kerdreux, M. de : Le pape de la bonté, Jean XXIII. Mulhouse 1966.
- Klausener, E. : Von Pius XII. zu Johannes XXIII. Berlin 1958.
- Kovalszkij, N. A. : Vatikan i mirovaja polityika. Moszkva 1964.
- Kovalszkij, N. A. : Vatikan i diplomatyija. Moszkva 1969.

- Krumwiede, H.-W.* : Geschichte des Christentums. Neuzeit. 17 bis 20 Jahrhundert. Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1977.
- Lazzarini, A.* : Johannes Paul I. Der Papst neuen Morgens. Freiburg-Basel-Wien 1978.
- Literatur zu „Mater et magistra“. Texte und Kommentare. Münster 1962.
- Löwenstein, F. zu* : Mater et magistra. Mannheim 1962.
- Pál, VI.* : Populorum progressio. Budapest 1967.
- Pallenberg, C.* : Paul VI. München 1965.
- Paul, VI.* : Probleme unsere Zeit. Wien-München 1964.
- Picker, H.* : Johannes XXIII. Der Papst der christlichen Einheit und des 2. vatikanischen Konzils. Wuppertal 1963.
- Purdy, W. A.* : Die Politik der katholischen Kirche. Gütersloh 1967.
- Raffalt, R.* : Wohin steuert der Vatikan? Papst zwischen Religion und Politik. München-Zürich 1973.
- Saad, B.* : A zsinat budapesti szemmel. Budapest 1967.
- Schasching, J.* : Die soziale Botschaft der Kirche von Leo XIII. bis Johannes XXIII. Innsbruck 1963.
- Schöppe, L.* : Neue Konkordate und konkordatäre Vereinbarungen. Abschlüsse in den Jahren 1964 bis 1969. Hamburg 1970.
- Schwaiger, G.* : Geschichte der Päpste im 20. Jahrhundert. München 1968.
- Sejman, M. M.* : Ot Pija IX. do Pavla VI. (2. kiad.) Moszkva 1979.
- Stehle, H.* : Die Ostpolitik des Vatikans 1917-1975. München-Zürich 1975.
- Tavard, G.* : Geschichte der ökumenischen Bewegung. Mainz 1964.
- Vatikáni zsinat, II. : Hittani rendelkezés az egyházzól. Budapest 1966.
- Vitányi Gy.* : A II. vatikáni zsinat. Budapest 1967.
- Winter, E.* : Rußland und das Papsttum. Bd. 3. Die Sowjetunion und der Vatikan. Berlin 1972.
- Zsigmond L.* : A kereszténydemokrácia fogalma körüli vita politikai értelme. Akadémiai székfoglaló. Klny. MTA II. Oszt. Közl. 20. évf. (1971) 31-51. old.
- Zsigmond L.* : A politikai katolicizmus a XIX. és a XX. században. Budapest 1965. (Kézirat.)
- Zsigmond L. (szerk.)* : Politikai és szociális enciklikák XIX-XX. század. I-II. köt. Budapest 1970.

KÉPJEGYZÉK

- Szent Péter szobra a régi Szent Péter-bazilikából 11
 Szent Péter bronzszobra a Szent Péter-bazilikában 21
 A régi Szent Péter-bazilika rekonstruált képe 29
 Szent Szilveszter Rend, II. osztályú keresztszalaggal (Magyar Nemzeti Múzeum – tovább: MNM Éremtár) 31
 Nagy Szent Leó pápa (Részlet Raffaello festményéből a Vatikáni Stanzákban) 44
 Nagy Szent Leó pápa találkozása Attilával (Raffaello festménye a Vatikáni Stanzákban) 46
 Angyalvár 51
 Nagy Szent Gergely Rend, II. osztályú kereszt és csillag, szalaggal (MNM Éremtár) 52
 Donatio (Raffaello festménye a Vatikáni Stanzákban) 65
 I. Hadrián 784–786 között vert ezüst dénárja 67
 Nagy Szent Miklós pápa 74
 A német-római császári korona (962-ből? Bécs, Schatzkammer) 81
 VII. Gergely elűzése (Freisingi Ottó püspök krónikájából) 99
 Jeruzsálemi zarándokkereszt (MNM Éremtár) 101
 Jeruzsálemi Szent Sír Rend, III. osztályú kereszt és I. osztályú csillag (MNM Éremtár) 103
 III. Ince (Mozaik, Capella Conti-Poli) 116
 III. Ince Aquinói Szent Tamással és Szent Bonaventurával (Raffaello festménye a Vatikáni Stanzákban) 121
 III. Honorius 1223-ban megerősíti Szent Ferenc reguláját (Giotto freskója az assisibeli Szent Ferenc-főtemplomban) 125
 III. Honorius Szent Ferenc prédikációját hallgatja (Giotto freskója az assisibeli Szent Ferenc-főtemplomban) 128
 VIII. Bonifác 1300-ban meghirdeti a jubileumi Szentévet (Giottónak tulajdonított freskó a Lateránban) 137
 Avignoni pápai palota 143
 XXII. János bullája (MNM Éremtár) 148
 Krisztus Rend (Alapította XXII. János. MNM Éremtár) 151
 Az avignoni palota részlete 155
 V. Márton (Sírfedél a Lateránban) 171
 II. Pius bullája (MNM Éremtár) 183
 IV. Sixtus és Platina (Melazzo da Forli festménye a Vatikánban) 185
 IV. Sixtus Szent Bonaventurával és Dantéval (Raffaello festménye a Vatikáni Stanzákban) 187
 VI. Sándor (Pinturicchio festménye a vatikáni Appartamento Borgia-ban) 190
 VI. Sándor portréja (Érem, Paladino műve, MNM Éremtár) 191
 II. Gyula (Részlet Raffaello Bolsenai mise című festményéből a Vatikáni Stanzákban) 195
 A Svájci Gárda új tagja esküt tesz a zászlóra 197
 II. Gyula a sedia gestattorián (Raffaello freskója a Vatikáni Stanzákban) 201

- X. Leó (Raffaello festményének részlete a firenzei Uffiziben) 204
V. Károly császár (Tiziano festménye a madridi Pradóban) 208
VII. Kelemen (MNM Éremtár) 211
III. Pál neposai körében, Alessandro és Ottaviano Farnesével (Tiziano festménye a nápolyi Museo Capodimontében) 213
A tridenti zsinat (Korabeli rézkarc) 217
IV. Pius ércszobra (B. Torrigani műve, London) 221
XIII. Gergely érme a naptárreform emlékére (MNM Éremtár) 225
XIII. Gergely bronzszobra (Mengati műve a bolognai Museo Civicóban) 226
Laterán 231
V. Sixtus és Fontana (Fontana átadja a pápának a Vatikáni Könyvtár tervrajzát. P. Fachetti freskója a Vatikánban) 233
A pápai lakosztály a Vatikánban 235
Szent Péter sírja a Szent Péter-bazilikában (Bernini tabernákuluma) 239
VIII. Orbán scudója (MNM Éremtár) 240
X. Ince (Velazquez festménye a római Doria Pamphilj galériában) 241
Szent Péter tér 242
A Vatikán és az Angyalvár VII. Sándor korában 249
XI. Ince scudója (MNM Éremtár) 250
XI. Ince (Rézkarc) 251
A török elleni felszabadító háborúk emlékére (MNM Éremtár) 253
XIV. Benedek síremléke 258
Az Angyalvár, háttérben a Vatikánnal 261
Sede vacante (Érem, VI. Pius megválasztása előtt, MNM Éremtár) 263
VI. Pius és II. József találkozása (Érem. MNM Éremtár) 265
Napóleon császárrá koronázása (A kép sarkában ül a pápa. J. L. David festménye a Louvre-ban) 271
XVI. Gergely szenteket avat (Érem. MNM Éremtár) 282
IX. Pius (Healy festménye, Senigallia, Casa Mastai) 287
Pius Rend (Alapította IX. Pius 1847-ben. MNM Éremtár) 288
IX. Pius és I. Ferenc József (Emlékérem a konkordátum alkalmából. MNM Éremtár) 291
IX. Pius a trónon 298
Castel Gandolfo, a pápák nyaralója 301
XIII. Leó 307
Bene Merenti XIII. Leó (Érem. MNM Éremtár) 311
XIII. Leó síremléke a Szent Péter-bazilikában 314
X. Pius 316
A bíborosok cellája a konklávén 317
A Sixtus-kápolna a konklávén idején 318
A füstöt előállító szerkezet 319
Bene Merenti X. Pius (Érem. MNM Éremtár) 327
XV. Benedek béke emlékérmé (MNM Éremtár) 329
XV. Benedek 333
XI. Pius 335
A Lateráni egyezmények aláírásának emlékérmé (MNM Éremtár) 342
A pápai testőrség 343
XI. Pius dolgozószobájában 347
XII. Pius megkoronázásakor Urbi et orbi áldást oszt (Alatta a pápa címere) 351
XII. Pius főpapi díszben 352
XII. Pius a sedia gestattorián 355
XII. Pius bíborossá kreálja Wyszyński érseket 364

XXIII. János koronázásakor áldást oszt	371
XXIII. János	374
XXIII. János és a II. Vatikáni Zsinat (MNM Éremtár)	375
XXIII. János átveszi a Balzan-békedíjat	378
A II. Vatikáni Zsinat (A Szent Péter-bazilikában)	379
XXIII. János a ravatalon	380
XXIII. János sírja a Szent Péter-bazilikában	381
VI. Pál	382
VI. Pál megkoronázása	384
VI. Pál fogadja J. F. Kennedy amerikai elnököt	385
VI. Pál áldást oszt	389
VI. Pál Casaroli társaságában fogadja Willy Brandt kancellárt	393
VI. Pál és Athenagoras patriarcha	397
VI. Pál az orosz ortodox egyház vezetőivel	398
VI. Pál fogadja az ENSZ főtítkárárt, Kurt Waldheimet	399
VI. Pál és a spanyol királyi pár	400
VI. Pál és a dalai láma	401
VI. Pál elhelyezi a palliumot Lékai László érsekprímás vállán	403
VI. Pál és Lékai bíboros	404
VI. Pál és Kádár János találkozása a Vatikánban	405
VI. Pál fogadja Dajan izraeli külügyminisztert	406
VI. Pál és Luciani bíboros, velencei patriarcha	407
VI. Pál és Husszein jordániai király	408
I. János Pál, a nevető pápa	410
I. János Pál és leendő utódja, Wojtyła bíboros	410
I. János Pál temetése	411
II. János Pál áldást oszt	412
II. János Pál fogadja Gromiko szovjet külügyminisztert	412
II. János Pál látogatása Auschwitzban	413
Casaroli bíboros államtitkárt üdvözli hazánkba érkezésekor Lékai bíboros érsekprímás	414
Aczél György miniszterelnök-helyettes, Lékai bíboros és Casaroli bíboros államtitkár	415
Casaroli és Lékai bíborosok koncelebrációs szentmisét mutatnak be az esztergomi bazilikában	416
II. János Pál felszenteli a magyar kápolnát a Szent Péter-bazilika altemplomában (A képen Szent István király szobra)	417

(Köszönetet mondunk a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának, amiért a gyűjteményben levő érmek és rendjelek publikálásához hozzájárult.)

TÉRKÉPEK

Palesztina Jézus idejében	13
Az egyházi szervezet az V. századig	42
A Pápai Állam kialakulása és területe a VIII–XI. században	62
Róma 1000 körül	72
Az Egyházi Állam III. Ince rekuperációi után	118
Az Egyházi Állam legnagyobb kiterjedése korában (II. Gyula idején)	198
Püspökségek és érsekségek az Egyházi Államban a restauráció (1815) után	273
Az Egyházi Állam a XIX. század első felében	276
Az olasz nemzeti egység kialakulása és az Egyházi Állam felszámolása	292
Città del Vaticano (Vatikánváros) 1929-ben	341

TARTALOM

- 5 / ELŐSZÓ
- 7 / MI A PÁPASÁG?
- 10 / „TU ES PETRUS...” [*Az episzkopális egyház kialakulása az I–III. században*]
- 10 / A kereszténység keletkezése és az ősegyház
- 15 / Az episzkopális egyház kialakulása
- 21 / Róma püspöke
- 26 / A PÁPASÁG KIALAKULÁSA BIZÁNC ÉS A BARBÁROK KÖZÖTT [*IV–VIII. század*]
- 26 / A constantinusi fordulat
- 34 / A türelmetlen egyház [IV. század]
- 38 / A pápaság a Nyugat-római Birodalomban [V. század]
- 47 / A pápaság a gót uralom és a bizánci restauráció alatt [VI. század]
- 50 / I. (Nagy Szent) Gergely pápa [590–604] és utódai
- 59 / A PÁPASÁG A KORA KÖZÉPKORBAN [*VIII–XI. század*]
- 59 / A frankokkal való szövetség létrehozása [VIII. század]
- 68 / A pápaság a frank császárság árnyékában [IX. század]
- 76 / A pápaság a római nemesség hatalmában [X. század]
- 79 / A pápaság felemelkedése a német-római császárok segítségével
- 83 / Reformpápák [XI. század]
- 90 / A PÁPASÁG HATALMÁNAK TETŐPONTJÁN: A KERESZTÉNY KÖZÉPKOR
[*XII–XIII. század*]
- 91 / VII. Gergely pápasága és az invesztitúraharc [1073–1122]
- 109 / A pápák harca a normannok és a rómaiak ellen [a XII. század első fele]
- 111 / A pápák harca Barbarossa Friggyessel [a XII. század második fele]
- 116 / A pápaság hatalmának csúcspontja: III. Ince [1198–1216]
- 126 / A pápa–császár–küzdelem utolsó felvonása [a XIII. század első fele]
- 132 / A pápák útja Avignonba [a XIII. század második fele]

- 142 / A PÁPÁK ÚTJA AVIGNONTÓL KONSTANZIG. A KÉSŐ KÖZÉPKOR PÁPASÁGA
[XIV–XV. század]
- 142 / Az avignoni pápák a francia király szolgálatában
- 147 / A pápai bürokrácia kiépítése
- 152 / A konciliarizmus kialakulása a pápa–császár–küzdelem utójátékában
- 154 / Az avignoni pápaság hanyatlása [1334–1377]
- 160 / Pápa pápa ellen. A nagy nyugati schisma [1378–1414]
- 167 / A konstanzi zsinat [1414–1418]
- 172 / A konciliarizmus és a papalizmus küzdelmei [1418–1447]
- 177 / A PÁPASÁG AZ ÚJKOR HAJNALÁN [Reneszánsz, reformáció, ellenreformáció 1447–1648]
- 178 / A reneszánsz pápák [1447–1521]
- 205 / A pápaság harca a reformáció ellen [1521–1545]
- 214 / A Tridentinum pápai [1545–1563]
- 223 / Az ellenreformáció harcos pápai [a XVI. század második fele]
- 236 / A vallásháborúk korának pápai [a XII. század első fele]
- 244 / A PÁPASÁG HANYATLÁSA, A FELVILÁGOSODÁS, A FELVILÁGOSULT
ABSZOLUTIZMUS ÉS A POLGÁRI FORRADALOM KORÁBAN [1648–1815]
- 246 / A pápák a Napkirály árnyékában [a XVII. század második fele]
- 254 / Harcba a koreszmékkal [XVIII. század]
- 262 / A Piusok harca a francia forradalommal és Napóleonnal [1775–1815]
- 275 / A PÁPÁK A TÖRTÉNELEM ELLENÉBEN [XIX. század]
- 277 / A Szent Szövetség pápai [1815–1830]
- 281 / A pápaság harca a liberalizmussal [XVI. Gergely pápasága]
- 286 / A csatkozhatatlan pápa csalódásai [IX. Pius pápasága]
- 296 / Az I. Vatikáni Zsinat [1869–1870] és következményei [1870–1878]
- 303 / A PÁPASÁG A POLGÁRI TÁRSADALOM SZÖVETSÉGESE [1878–1958]
- 304 / Új oldás és kötés [XIII. Leó 1878–1903]
- 315 / Az adaptáció zavarai [X. Pius 1903–1914]
- 328 / Háború és béke között [XV. Benedek 1914–1922]
- 334 / XI. Pius [1922–1939] pápasága
- 350 / Kiútkeresés és kiúttalanság [XII. Pius 1939–1958]
- 369 / NAPJAINK PÁPASÁGA [1958–]
- 370 / Az aggiornamento és a zsinat pápája [XXIII. János 1958–1963]
- 383 / A zsinat és a fontolva haladás pápája [VI. Pál 1963–1978]
- 408 / Quo vadis, Sancte Pater? [I. János Pál 1978; II. János Pál 1978–]

421 / FÜGGELÉK

423 / A PÁPÁK KATALÓGUSA

433 / EGYETEMES ZSINATOK

434 / A PÁPASÁG TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI

436 / A pápaságról szóló irodalomról

439 / Irodalomjegyzék

439 / *A pápaságról általában*

441 / *A pápaság történetének korszakaihoz*

452 / Képjegyzék